

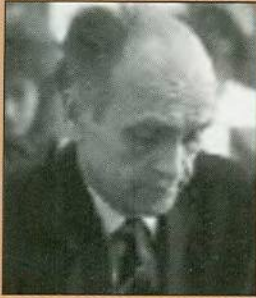
ΒΙΚΤΟΡ ΑΛΕΞΕΓΙΕΒΙΤΣ ΒΑΖΙΟΥΔΙΝ

Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας

Μετάφραση – επιμέλεια: Δημήτρης Σ. Πατέλης

**Ελληνικά
γράμματα**

Ο Βίκτορ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν γεννήθηκε στη Μόσχα το 1932. Είναι Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας, από τους σημαντικότερους σοβιετικούς στοχαστές, ιδρυτής μιας νέας κατεύθυνσης στο πεδίο της φιλοσοφίας, της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας της επιστήμης και της κοινωνικής θεωρίας.

Τα βασικά επιστημονικά επιτεύγματά του είναι τα ακόλουθα: 1. Η αποκάλυψη της λογικής του θεωρητικού μέρους του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ, της διαλεκτικής μεθοδολογίας του οργανικού όλου. 2. Η συγκεκριμένη-ιστορική προσέγγιση του μαρξισμού, ως επιστημονικού συστήματος, αναπτυσσόμενο μέσω της εμφάνισης και επίλυσης νομοτελών αντιφάσεων. 3. Η ανάδειξη του θεωρητικού και μεθοδολογικού κερτημένου του μαρξισμού, των ιστορικών δυνατοτήτων και περιορισμών του. 4. Η προσέγγιση της επιστημονικής νόησης ως φυσικοϊστορικής διαδικασίας. 5. Η ανακάλυψη της λογικής της δομής και της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Οι επιστημονικές ανακαλύψεις του, ως «επιστημονική προσπάθεια επαναστατικοποίησης της επιστήμης» και θεωρητικής εξέτασης των βαθύτερων αναγκών της ανθρωπότητας, άνοιξαν τον δρόμο για τη διαλεκτική ανάπτυξη-«άρ-

ση» του μαρξισμού, στα πλαίσια μιας πιο ανεπτυγμένης θεωρίας περί κοινωνίας, διανοίγοντας ένα φάσμα νέων ερευνητικών προγραμμάτων.

Το ερευνητικό και παιδαγωγικό έργο του Β. Α. Βαζιούλιν είναι εσωτερικά συνυφασμένο με τη στάση ζωής του. Ποτέ δεν υπέκυψε, ποτέ δεν ενέδωσε σε άνωθεν πιέσεις και διαθέσεις του συρμού. Η σκέψη και η στάση του θεωρούνταν «αιρετικές» επί ΕΣΣΔ. Ακόμα πιο «αιρετικές» φαντάζουν στους πεζούς καιρούς μας. Είναι δύσκολο να είναι κάποιος επαναστάτης στην επιστήμη σε συνθήκες καταγιοστικής αντιθέσης του πραγματισμού και κάθε λογής ανορθολογισμού. Ακόμα δυσκολότερο, υπό αυτές τις συνθήκες, είναι να συνειδητοποιήσει κάποιος τη ζωτική σημασία της ανάπτυξης της κοινωνικής θεωρίας και, σε αντίθεση με το ρεύμα, σκόπιμα να αφιερώσει τις προσπάθειές του σ' αυτή την κατεύθυνση.

Βασικά έργα του:

- Η λογική του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ. 1968, 2002.
- Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ. (Λογική πτυχή). 1975.
- Η διαλεκτική της ιστορικής διαδικασίας και η μεθοδολογία της έρευνάς της. 1978.
- Η Λογική της Ιστορίας. 1988.

Η Λογική της Ιστορίας

Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας

Τίτλος πρωτοτύπου:
В.А. Вазюлин
ЛОГИКА ИСТОРИИ
ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ
Москва, МГУ, 1988

Σελιδοποίηση: Αφροδίτη Ανδριολάτου
Εξώφυλλο: Κώστας Χουχουλής

Copyright © 2004 ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.
Εμμ. Μπενάκη 59, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 210 3891800 - fax: 210 3836658
www.ellinikagrammata.gr

Βιβλιοπωλεία

- Γ. Γενναδίου 6, 106 78 Αθήνα. Τηλ.-fax: 210 3817826
- Χρ. Λαδά 9Α, 105 61 Αθήνα. Τηλ.: 210 3233628 - fax: 210 3234797
- Στοά Ορφέως, Στοά Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, 105 59 Αθήνα. Τηλ.: 210 3211246

Κεντρική διάθεση

- Ζωοδ. Πηγής 21 & Τζαβέλλα 1, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 210 3302033 - fax: 210 3817001
 - Μοναστηρίου 183, 546 27 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310 500035 - fax: 2310 500034
 - Μαιζώνος 1 & Καρόλου 32, 262 23 Πάτρα. Τηλ.: 2610 620384 - fax: 2610 272072

ISBN 960-406-898-9

ΒΙΚΤΟΡ ΑΛΕΞΕΓΚΙΕΒΙΤΣ ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ

Η Λογική της Ιστορίας

Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας

Μετάφραση από το ρωσικό πρωτότυπο,
επιμέλεια, υπομνηματισμός και πρόλογος:

Δημήτρης Σ. Πατέλης

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί προλόγου

Οι δρόμοι της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας.

Από τον κλασικό μαρξισμό, στη Λογική της Ιστορίας 9

Προς τον έλληνα αναγνώστη 61

Εισαγωγή 65

ΜΕΡΟΣ Ι. Η μεθοδολογία διερεύνησης της ανάπτυξης της κοινωνίας

ως «οργανικού όλου» 73

ΜΕΡΟΣ ΙΙ. Η δομή της κοινωνίας 99

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η απλούστατη σχέση της κοινωνίας ως διαδικασίας.

Η διάθρωση της απλούστατης σχέσης 101

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Μετάβαση από την απλούστατη σχέση

στην ουσία της κοινωνίας 131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ουσία της κοινωνίας 147

1. Εργασία και παραγωγή ως διαδικασία ανταλλαγής ύλης

μεταξύ ανθρώπου και φύσης 147

2. Σχέσεις παραγωγής (εργασιακές σχέσεις)	201
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Φαινόμενο και πραγματικότητα της ανθρώπινης κοινωνίας. Η κοινωνική συνείδηση και οι μορφές της. Το εποικιόδημα. Οι άνθρωποι ως προσωπικότητες	229
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ. Η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας	295
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η αρχή της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας και η πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας	301
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η διαμόρφωση της ανθρώπινης κοινωνίας	313
1. Η αρχική περίοδος διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο δουλοκτητικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός	325
2. Η δεύτερη περίοδος της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας: η περίοδος της ανάπτυξης της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί αναντίστοιχης εαυτής βάσης. Ο φεουδαρχικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός	351
3. Η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο κεφαλαιοκρατικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός	371
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ωριμότητα της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο κομμουνισμός	395
Επίλογος	423
Βιβλιογραφία	429

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Οι δρόμοι της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας Από τον κλασικό μαρξισμό στη Λογική της Ιστορίας

Περί τίνος πρόκειται;

Μήπως βιώνουμε το τέλος της ιστορίας; Μήπως η ανθρωπότητα είναι καταδικασμένη να αυτοκαταστραφεί σ' έναν κόμβο ανυπέρβλητων, ανορθόλογων και ακατάληπτων αδιεξόδων; Μήπως δεν υπάρχει πλέον νόημα και προοπτική για τον άνθρωπο;

Και, όμως, η ιστορία έχει τους νόμους της, έχει τη λογική της...

Στο παρόν βιβλίο προτείνεται μια πρωτότυπη επιστημονική ανακάλυψη: η εννοιολογική σύλληψη *της δομής της κοινωνίας και της ανάπτυξής της*. Είναι η μοναδική μετά το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαξ *διαλεκτική σύνθεση στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνικής φιλοσοφίας*. Μια σύνθεση που *δρομολογεί τη διαλεκτική υπέρβαση-άρση του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας, και ιδιαίτερα του κλασικού μαρξισμού*. Προέκυψε μέσω της δημιουργικής χρησιμοποίησης και ανάπτυξης της λογικής του «Κεφαλαίου», που επέτρεψε στον συγγραφέα να αναδείξει συστηματικά *την ενδότερη αμοιβαία συνάφεια των νόμων και των κατηγοριών της θεωρίας της κοινωνικής ανάπτυξης*. Η ιστορική διαδικασία αναλύεται εδώ υπό το πρίσμα της *διαλεκτικής σχέσης μεταξύ φυσικού και κοινωνικού*.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Απαραίτητη προϋπόθεση της διαμόρφωσης και ανάπτυξης μιας κοινωνικής θεωρίας αντίστοιχης των αναγκών της εποχής μας είναι η συγκεκριμένη ιστορική προσέγγιση του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας (και ιδιαίτερα του μαρξισμού) που προϋποθέτει τον κριτικό αναστοχασμό των μεθοδολογικών θεμελίων του.

Ο Β. Α. Βαζιούλιν είναι ένας στοχαστής, η δημιουργία του οποίου σηματοδοτεί ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξη της επιστήμης, το στάδιο της διαλεκτικής ανάπτυξης – «άρσης» του μαρξισμού. Διερευνώντας θεωρητικά τις διαδικασίες ανάπτυξης της κοινωνίας, τις ουσιώδεις αλλαγές στην ιστορία της ανθρωπότητας, παράλληλα με τον κριτικό αναστοχασμό του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας (ιδιαίτερα του μαρξισμού, συμπεριλαμβανομένων και των σημαντικότερων έργων της σοβιετικής φιλοσοφίας και επιστήμης των δεκαετιών 1950 και 1960), δημιούργησε μιαν αυθεντική κατεύθυνση στον τομέα της κοινωνικής θεωρίας, της διαλεκτικής λογικής και της μεθοδολογίας της επιστήμης. Το γίνεσθαι και η ανάπτυξη αυτής της κατεύθυνσης εδραζόταν σε ορισμένες προϋποθέσεις και κλιμακώθηκε μέσω νομοτελών βαθμίδων. Όπως και ο κλασικός μαρξισμός, η κατεύθυνση αυτή πέρασε μέσα από δυο σταθμούς, *δυο μεγάλες ανακαλύψεις*: την *ανάδειξη της Διαλεκτικής, της Λογικής του αναπτυσσόμενου οργανικού όλου και τη δημιουργία της Λογικής της Ιστορίας*.

Η συστηματική, φιλοσοφική και μεθοδολογική μελέτη της πορείας αυτής της κατεύθυνσης απαιτεί ξεχωριστή έρευνα. Εδώ θα αρκεστούμε σε μία συνοπτική αναφορά στην πορεία που οδήγησε στη Λογική της Ιστορίας. Η αντιφατική διαδικασία της ανάπτυξης της είχε κάποιες *θεωρητικές προϋποθέσεις*, που οδήγησαν στην εμφάνισή της.

Σύντομη αναφορά στις προμαρξικές θεωρήσεις και στις αστικές απόψεις

Η κοινωνική θεωρία, η κοινωνική φιλοσοφία και η φιλοσοφία της ιστορίας δεν ανάγονται στις εκάστοτε παραστάσεις περί του παρελθόντος και του μέλλοντος που εμπεριέχονται στο έργο της ιστοριογραφίας. Αφορούν τις αντιλήψεις περί της διάρθρωσης της κοινωνίας, βάσει των οποίων ο άνθρωπος επιχειρεί να αναστοχαστεί και να νοηματοδοτήσει την κοινωνία και την ιστορική διαδικασία,

να αντιληφθεί το νόημα, τις κινητήριες δυνάμεις και την κατεύθυνση και τις νομοτέλειες της ιστορικής διαδικασίας, την αλληλουχία των ιστορικών εποχών και τη μεταξύ τους σχέση συνέχειας και ασυνέχειας, τη συσχέτιση φύσης και ιστορίας, τη συσχέτιση ελευθερίας και αναγκαιότητας στην ιστορία κ.ο.κ.

Η ιδέα περί της νομοτελούς ανάπτυξης της κοινωνίας προσεγγίζεται ποικιλοτρόπως από την αρχαιότητα. Οι πρώτες εικασίες περί αιτιώδους συνάφειας των κοινωνικών φαινομένων συνδέονται με τις απαρχές του φιλοσοφικού στοχασμού και την περί λόγου αντίληψη. Ιδιαίτερη σημασία έχει η ανάδειξη του αυταίτιου του κόσμου, η σύνδεση της αιτίας, του νόμου και του μέτρου με τον δυναμισμό της αντιφατικότητας, της σύγκρουσης (με την παραστατική έννοια του πυρός και του πολέμου): «Κόσμον τόνδε, τον αυτόν απάντων, ούτε τις των θεών ούτε ανθρώπων εποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔσται πῦρ αἰεῖζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα» (Ηράκλειτος, 51[30]) και «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστί, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἐδείξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους» (Ηράκλειτος, 29[53]).

Οι απαρχές της αιτιοκρατίας απαντώνται στην αρχαία ατομιστική. Κατά τον Αριστοτέλη «Δημόκριτος δε το ου ἔνεκα ἀφείδ λέγειν πάντα ἀνάγει εἰς τὴν ἀνάγκην οἷς χρῆται ἡ φύσις» («Περὶ ζῶων γενέσεως», 789β 2), θέσεις οι οποίες αναπτύχθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐπικουρείους καὶ τὸν Λουκρήτιο. Κατὰ τὸν Πλάτωνα «παν γὰρ τὸ γιγνόμενον ὑπ' αἰτίου ἀνάγκη γίνεσθαι· παντὶ γὰρ ἀδύνατον χωρὶς αἰτίου γένεσιν σχειν» (Πλάτ. «Τίμαιος» 28Α). Ο Αριστοτέλης διέκρινε ποιητικά καὶ τελικά αἰτία («αἴτιον λέγεται ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς ἡ πρώτη ἢ τῆς ἠρεμῆσεως, ἔτι τὸ τέλος», («Μετὰ τὰ φυσικά» 1013α 24 κ.ε., 983α 26. 1027α 29). Στὸν ἴδιο στοχαστὴ ἀπαντᾶται ἡ ιδέα περὶ συνάφειας τῶν διαφόρων πολιτικῶν μορφῶν με ὀρισμένα στάδια τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, τὰ ὁποῖα, με τὴ σειρά τοὺς, συνδέονται με μεταβολές τῶν ὄρων ζωῆς διαφόρων λαῶν (βλ. «Πολιτικά», IV 3,15, V 3-9).

Κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἡ ὅποια συνάφεια τῶν πλευρῶν καὶ τῶν μερῶν τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἡ κατεύθυνση τῆς ιστορικῆς διαδικασίας συνδεόταν με μυστικιστικὲς θρησκευτικὲς καὶ θεολογικὲς ἀντιλήψεις τελεολογικοῦ καὶ εσχατολογικοῦ χαρακτήρα, ὅπου τὰ πάντα διέπονται ἀπὸ τῆς θεῆς πρόνοιας.

Ἡ παραπάνω προβληματικὴ ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ φιλοσοφικὰ γνωρίσματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Αναγέννησης καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς Νέους Χρόνους, ὁπότε, μαζί με τὴν ἀνοδο τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς ατομικότητας, ἀνακύπτει καὶ ἡ κοσμικὴ (μὴ θρησκευτικὴ) φιλοσοφικὴ σκέψη

ως συνειδητοποίηση και θεμελίωση της θέσης και του ρόλου του υποκειμένου στην ιστορία της κοινωνίας.

Το πρώτο στην ιστορία εγχείρημα δημιουργίας αυτοτελούς επιστήμης περί της κοινωνίας, «επιστήμης περί του πολιτισμού», ανήκει στον μεγάλο άραβα φιλόσοφο Ιμπν Χαλντούν (Ibn Khaldun, τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.). Ο Χαλντούν θεωρεί την κοινωνική ανάπτυξη ως νομοτελή διαδικασία, καθοριζόμενη από το γεωγραφικό περιβάλλον. Αυτή η διαδικασία έχει κύκλους ακμής και παρακμής στη διαγενεακή αλληλουχία. Σε μία εμβριθή πρώιμη εικασία περί του ρόλου των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, ο εν λόγω –εν πολλοίς αγνοημένος– στοχαστής βλέπει το επίπεδο ανάπτυξης του πολιτισμού και τον χαρακτήρα της πολιτείας σε συνάρτηση με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, την ανταλλαγή οικονομικών δραστηριοτήτων και τη σχέση αρχόντων και αρχομένων. Η τελευταία απορρέει από το είδος της οικονομικής ανταλλαγής. Κατά τον 16ο αιώνα διατυπώνεται μια ιδιότυπη εκδοχή φυσιοκρατικού-γεωγραφικού ντετερμινισμού (Bodin J. «Methodus ad faciliem historiarum cognotionem», 1566).

Η περαιτέρω εξέλιξη των αντιλήψεων περί κοινωνικής αιτιοκρατίας και ιστορικής νομοτέλειας συνδέεται με τη φυσιογνωσία και τη φιλοσοφία των νέων χρόνων (Φ. Μπέικον, Γαλιλαίος, Ντεκάρτ, Νεύτων, Λομονόσοφ, Λαπλάς, Σπινόζα, Γάλλοι υλιστές). Ο μηχανιστικός και αφηρημένος χαρακτήρας των εν λόγω περί αιτιοκρατίας αντιλήψεων εκφράζεται με την απολυτοποίηση ορισμένης μορφής της αιτιοκρατίας (η οποία περιγράφεται από τους αυστηρά δυναμικούς νόμους της μηχανικής) και συνεπώς με την ταύτιση της αιτιοκρατίας με την αναγκαιότητα και την απόρριψη του αντικειμενικού χαρακτήρα της τυχειότητας (ενδεχομενικότητας κλπ.). Τότε είναι που εμφανίζονται οι πρώτες εικασίες περί των νόμων της ιστορίας. Κατά τον Σπινόζα τίποτε δεν γίνεται εκ του μηδενός στην καθολικά αιτιοκρατούμενη και νομοτελή υπόσταση-φύση, όπου κυριαρχεί η αναγκαιότητα, στα πλαίσια της οποίας επιχειρεί ο φιλόσοφος να δείξει πως είναι εφικτή η ελευθερία.

Ξεχωριστή περίπτωση είναι το έργο του Βίκο (Vico Giambattista, 1668-1744). Είναι ο στοχαστής που ορμώμενος από την (διατυπωμένη από τον Γαλιλαίο και τον Χομπς) αρχή κατά την οποία διαγνώσιμο είναι εκείνο που αποτελεί δημιούργημα του ανθρώπου, θεωρεί τη δημιουργούμενη από τον άνθρωπο κοινωνική διαδικασία προνομιακό γνωστικό πεδίο και την ιστορία ως τη μόνη ακριβή επιστήμη, ως τη συνείδηση της ανθρωπότητας περί των πρά-

ξιών της. Ο Βίκο αντιπαραθέτει στον καρτεσιανό υποκειμενικό ορθολογισμό του ατόμου τον κοινό λόγο και την ιδέα περί αντικειμενικού χαρακτήρα της ιστορικής διαδικασίας. Η ιστορία των εθνών διαγράφει στην πορεία της κυκλικές τροχιές που αποτελούνται από τρεις εποχές: θεοκρατική, ηρωική και ανθρωπιστική (η εξιδανικευμένη αστική κοινωνία ως κορύφωση της ιστορίας). Ο κάθε κύκλος κλείνει με κοινωνικές ανατροπές. Η ιστορία διέπεται από νόμους δεδομένους μεν από τη θεία πρόνοια, αλλά εντός της η σημασία της δράσης των ανθρώπων είναι αποφασιστική.

Ο υποκειμενικός ιδεαλισμός είτε απορρίπτει την αιτιότητα ανάγοντάς τη σε συνήθη για τον άνθρωπο αλληλουχία αισθημάτων (Χιουμ) είτε τη θεωρεί προεμπειρική (a priori) κατηγορία μέσω της οποίας το υποκείμενο τακτοποιεί τον χαώδη κόσμο των φαινομένων (Καντ). Οι εκπρόσωποι του διαφωτισμού εξέταζαν την ανάπτυξη της κοινωνίας ως νομοτελή διαδικασία τελείωσης του λόγου, της γνώσης και του πολιτισμού. Εισάγεται η έννοια «φιλοσοφία της ιστορίας» (F. Voltaire) και καθορίζεται η προβληματική της θεωρίας της ιστορίας. Η εν λόγω προβληματική είναι τότε μεταφυσικού χαρακτήρα, εξάγεται απαγωγικά βάσει αρχών της αφηρημένης σκέψης. Τότε ακριβώς πρωτοεμφανίζονται οι αντιλήψεις περί προόδου (J. A. Condorcet), περί της ενότητας της ιστορικής διαδικασίας (J. G. Herder), περί της ιστορίας του πολιτισμού (F. Voltaire) και περί της εσωτερικής συνάφειας της ποικιλομορφίας των ιστορικών εποχών (ρομαντισμός). Ο γεωγραφικός ντετερμινισμός του Μοντεσκιέ στρεφόταν εναντίον των θεολογικών δογμάτων. Ο Ρουσσώ ανέδειξε τη συνάφεια μεταξύ ιδιωτικής ιδιοκτησίας και ανισότητας και τη σημασία των εργαλείων στην εμφάνιση του πολιτισμού. Οι γάλλοι ιστορικοί της εποχής της παλινόρθωσης (Τιερύ, Μινιέ και Γκυζώ) κατέδειξαν τη σημασία της πάλης των τάξεων στην ιστορία, ως ορισμένου τύπου κοινωνική νομοτέλεια.

Κατά τον ντετερμινισμό του Λαπλάς έχει καθολική ισχύ η αναγωγή των σύνθετων φαινομένων σε απλά, των ποιοτικών διαφορών σε ποσοτικές, όλων των κινήσεων της ύλης στην απλή μηχανική μετατόπιση σωματίων, ενώ η γνώση των συντεταγμένων και της κινητικής κατάστασης όλων των σωματίων του σύμπαντος κατά τη δεδομένη στιγμή καθορίζει μονοσήμαντα την κατάστασή του σε κάθε στιγμή του παρελθόντος ή του μέλλοντος (μηχανιστικός αναγωγισμός). Αυτού του είδους η απόλυτη μηχανιστική αιτιοκρατία οδηγεί σε μυστικιστικού χαρακτήρα φαταλιστικές απόψεις, ιδιαίτερα όταν προεκτείνεται στην ιστορία.

Οι ιδέες του Χέγκελ αποτελούν την κορύφωση της προμαρξικής κοινωνικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Ο Χέγκελ επιχειρεί την αποκάλυψη της εσωτερικής συνάφειας της κοινωνίας, εκκινώντας από την υποστασιοποιημένη αφαίρεση της απόσπασης του ενσαρκωμένου στο κράτος και στο δίκαιο καθολικού, το οποίο εκλαμβάνει ως ουσία της κοινωνίας. Εδώ η υπό διαμόρφωση επιστημονική θεώρηση της κοινωνίας συνδέεται με τη συστηματική θεώρηση του αντικειμένου βάσει μιας συγκεκριμένης μορφής της υπόστασής του (αφηρημένη πνευματική δραστηριότητα) και μιας συγκεκριμένης μορφής εκδήλωσης της ουσίας (το δίκαιο και το κράτος ως ενσάρκωση του λόγου, της «γενολογικής ουσίας του ανθρώπου»). Εννοείται ότι, στα πλαίσια αυτής της θεώρησης της χεγκελιανής κοινωνικής φιλοσοφίας, ο άνθρωπος προβάλλει ως πλήρως εξαρτημένη και ετεροπροσδιοριζόμενη οντότητα, υπαγόμενη στους αναβαθμούς του «αφηρημένου δικαίου», της «κατ' επίγνωση ηθικότητας» ή «ατομικής ηθικής» (Moralitat) και της ομολογής προς την έννοια της καθολικής βούλησης «καθ' ἑξιν ηθικότητας» ή «κοινωνικής ηθικής» (Sittlichkeit). Η τελευταία περιλαμβάνει την οικογένεια, την κοινωνία των ιδιωτών και την πολιτεία (κράτος). Η πολιτεία είναι κατά τον Χέγκελ το καθαυτό έλλογο και ηθικό όλο, η πραγμάτωση της ελευθερίας και της καθολικής βούλησης, η πραγμάτωση της θείας ιδέας, ο επίγειος θεός. Η ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας συνιστά πορεία απαρέγκλιτη προς την παραπάνω ιδέα της πολιτείας και τη συνείδηση της ελευθερίας, μέσω μιας ιδιότυπης σκυταλοδρομίας των εκάστοτε δεσποζόντων λαών-φορέων του καθολικού πνεύματος. Οι τέσσερις «κοσμοϊστορικές» περιόδους (ανατολική, ελληνική, ρωμαϊκή και γερμανική) αντιστοιχούν στην παιδική, στη νεανική, στην ανδρική και στη γεροντική ηλικία της ανθρωπότητας. Ο Hegel ουσιαστικά δεν εντοπίζει την εσωτερική πηγή της ανάπτυξης στη διαδικασία του γίνεσθαι της ιστορίας. Η τελευταία δεν συνιστά εδώ μιαν αυτοκίνηση, αλλά εκτυλίσσεται κατά κάποιο τρόπο σαν να έλκεται, σαν να σύρεται από τη σύγχρονη βαθμίδα της, ως κορύφωση και τέλος. Το σύστημα του Hegel αποτελεί κλασικό υπόδειγμα μεταφυσικής μυστικοποίησης και της ιστορίας.

Η ιδέα της αντικειμενικής ιστορικής νομοτέλειας προβάλλει εδώ με σχηματική μονομέρεια και υπερβολές και ερμηνεύεται μυστικιστικά ως «πανουργία» του παγκόσμιου πνεύματος, το οποίο χειρίζεται τα άτομα ως εργαλεία του. Η αντιφατικότητα συντηρητισμού (καθαγιασμού του υπαρκτού) και ανατρεπτικού ριζοσπαστικού ορθολογισμού (κριτικής-ορθολογικής προσέγγισης

του όντος) συμπυκνώνεται στην κλασική διατύπωση του Χέγκελ: «κάθε τι έλλογο είναι και πραγματικό, και κάθε τι το πραγματικό είναι και έλλογο».

Στον αντίποδα αυτού του τύπου των ιδεοκρατικών αντιλήψεων εμφανίζεται πληθώρα νατουραλιστικών υλιστικών ρευμάτων και ο θετικιστικός εξελικτισμός.

Η κλασική αστική σκέψη προβάλλει ως ιστορικά συγκεκριμένη εσωτερική ενότητα πολιτικών, κοινωνικοφιλοσοφικών, πολιτικοοικονομικών και γνωσιοθεωρητικών-μεθοδολογικών αντιλήψεων.

Στον τομέα της *γνωσιοθεωρίας*, εκείνο που απασχολεί κατ' εξοχήν την κλασική αστική σκέψη είναι η *διάνοια και η εμπειρική βαθμίδα της γνωστικής διαδικασίας*, η επαγωγική αναλυτική αφαίρεση κλπ. και μόνον η γερμανική κλασική φιλοσοφία επισημαίνει αρχικά την αναγκαιότητα της μετάβασης από τη *διάνοια στον λόγο*, ως ανώτερη βαθμίδα της γνώσης (Kant), ενώ στη συνέχεια εξετάζει τις νομοτέλειες που διέπουν αυτόν καθ' εαυτόν τον λόγο, αν και με μυστικιστικό τρόπο (Hegel).

Στον τομέα της *κοινωνικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας*, βιάσει της (διαμορφούμενης κατά το γίγνεσθαι της κεφαλαιοκρατίας) αντικειμενικής φαινομενικότητας της ουσίας της κοινωνίας, η οποία προβάλλει στην επιφάνεια ως συνονθύλευμα αποκομμένων ατόμων-«ροβινσόνων», συγκροτούνται οι διάφορες μορφές των περί φυσικού δικαίου αντιλήψεων. Εκτός από τα σύμφυτα με την οντογένεση φυσικά γνωρίσματα του μεμονωμένου ατόμου και συγκεχυμένα μαζί με αυτά, εντοπίζονται από την αστική συνείδηση και μερικά *γνωρίσματα συγκεκριμένου ιστορικού χαρακτήρα*, στα οποία ωστόσο, προσδίδεται ανιστορικός, φυσικός και έμφυτος χαρακτήρας (π.χ. η συνδεόμενη με την ιδιωτική ιδιοκτησία ιδιοτέλεια). Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην κλασική αστική αντίληψη, ο εκπρόσωπος του είδους homo sapiens ταυτίζεται εν πολλοίς με τον «homo oeconomicus». Η ιδιοτελής και εγωιστική συμπεριφορά των ορμώμενων από το ίδιο συμφέρον τους (self interest) ατόμων (των «λελογισμένων εγωιστών»), συνιστά κατά την κλασική σκέψη ως διά μαγείας προϋπόθεση της «φυσικής» κοινωνικής και οικονομικής αρμονίας και ισορροπίας (το αόρατο χέρι της αγοράς κατά τον Smith). Η «φυσική τάξη», ο ορθολογισμός και η ηθικότητα θεωρούνται a priori ιδιότητες των οικονομικών νόμων που προβάλλει ο οικονομικός φιλελευθερισμός της κλασικής οικονομικής σκέψης. Η διάγνωση αυτών των νόμων, στον βαθμό που υφίστανται ακόμα οι φεουδαρχικού-απολυταρχικού χαρακτήρα σχέσεις ή κατάλοιπά τους, τροφοδοτεί τα πολιτικά αιτήματα και τις διεκδικήσεις της ανερχόμενης ασι-

κής τάξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, «οντολογική»-ορθολογική επιστημονική έρευνα και ηθικο-πολιτικός «δεοντολογισμός» περιπλέκονται στην αστική σκέψη, ως αναπόσπαστες πτυχές του συνδεδεμένου με τον διαφωτισμό οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού. Τα παραπάνω εντάσσονται με διάφορους τρόπους στον «αξιωματικό πυρήνα» του γίγνεσθαι της οικονομικής επιστήμης, η οποία σημειώνει σημαντική πρόοδο και καταλήγει στη θεωρητική υπόθεση περί εργασιακής προέλευσης της αξίας.

Η περιπλοκή αυτή χαρακτηρίζεται από μίαν εγγενή και πολυεπίπεδη αντιφατικότητα της κλασικής σκέψης. Στο επίπεδο της πρακτικής στάσης ζωής, εκφράζεται ως αντίθεση μεταξύ ενατενιστικής παθητικής αποδοχής των πραγμάτων και χειραγωγικού ακτιβισμού. Στο επίπεδο της γνωσιακής σχέσης, ως αντίθεση μεταξύ της επιδίωξης διάγνωσης του κόσμου ως έχει και της αντιμετώπισης του κόσμου ως απότοκου υλοποιηθέντων, υλοποιούμενων και υλοποιήσιμων βουλητικών σχεδίων (θετικών και αρνητικών, βεβιασμένα ή συναινετικά-συμβατικά επιβαλλόμενων). Στο πολιτικό επίπεδο, ως αντίθεση μεταξύ της κατανόησης της εξουσίας αφ' ενός μεν ως απόλυτης πειθαναγκαστικής καθολικής βούλησης (απολυταρχία), αφ' ετέρου δε ως συναινετικής συνισταμένης, εκπορευόμενης από τη βούληση μεμονωμένων ατόμων (φιλελευθερισμός).

Σε όλες τις κοινωνικοφιλοσοφικές συλλήψεις της κλασικής αστικής παράδοσης κεντρική θέση καταλαμβάνουν τα λεγόμενα «έμφυτα δικαιώματα» του ανθρώπου: η «ελευθερία», η «ισότητα», η (ιδιωτική) «ιδιοκτησία» και ο ωφελιμισμός, το οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό περιεχόμενο των οποίων (παρ' όλες τις περί του αντιθέτου αυταπάτες που χαρακτηρίζουν τον λόγο που εξακολουθούν να αρθρώνουν οι θιασώτες αυτής της παράδοσης) είναι δέσμιο του ορίζοντα της αστικής τάξης.

Ο ιδιότυπος χαρακτήρας διαπλοκής, συγχώνευσης και σύγχυσης της καθαυτό πολιτικοοικονομικής προσέγγισης με την κοινωνικοφιλοσοφική, την πολιτική και τη διακαιική και οι αντιφάσεις που απορρέουν από εδώ, συνδέονται με το γεγονός ότι η κλασική αστική σκέψη προσκρούει σε δύο αλληλένδετες αντικειμενικές φαινομενικότητες*, δύο εξίσου αλληλένδετων –αν και διακριτών– αντικειμένων (ολοτήτων):

* Αντικειμενική φαινομενικότητα είναι η διττού χαρακτήρα εκδήλωση-συγκάλυψη (αλλοίωση, αντιστροφή κλπ.) των αντικειμενικών-ουσιωδών γνωρισμάτων ενός περίπλοκου γνωστικού αντικειμένου, όπου η εξωτερική όψη του, αυτό που είναι άμεσα αντιληπτό, απολυτοποιείται και από την άποψη αυτής της απολυτοποίησης εξηγείται η εσωτερική του κίνηση, η ουσία του.

Πρώτον, στην αντικειμενική φαινομενικότητα της διαδικασίας (και των αποτελεσμάτων) της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων (διαμεσολαβημένης από την επενέργειά τους στη φύση) ως οργανικού όλου, δηλαδή της *κοινωνίας*, όπου ο άνθρωπος που εκλαμβάνεται ως μεμονωμένη οντότητα-άτομο και ως «φυσικό» και αμετάβλητο άμεσα δεδομένο, δηλαδή ως πράγμα, γίνεται αντιληπτός ως η βάση, η αρχή και το τέλος του όλου πλέγματος των αμοιβαίων συναφειών αυτού του όλου.

Δεύτερον, στην αντικειμενική φαινομενικότητα των σχέσεων παραγωγής του σχηματισμού εκείνου, κατά τον οποίο ο πλούτος της κοινωνίας παίρνει την μορφή της διαδικασίας (και των αποτελεσμάτων) της αλληλεπίδρασης ανταλλάξιμων πραγμάτων-εμπορευμάτων (*κεφαλαιοκρατία*). Και μάλιστα παρά το γεγονός ότι η υπόσταση της δεύτερης διαδικασίας (η αφηρημένη εργασία στην ενότητά της με τη συγκεκριμένη) αποτελεί μόνο μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή της υπόστασης της πρώτης διαδικασίας (της ανθρώπινης δραστηριότητας), η κλασική αστική σκέψη αδυνατεί αντικειμενικά να συλλάβει αυτή την αντιφατική ενότητα. Έτσι μια ιστορικά συγκεκριμένη μορφή της εργασίας (η εμπορευματοποιημένη μισθωτή εργασία), κατανοείται από τους ανθρώπους που είναι «δέσμοι των αστικών σχέσεων» (Κ. Μαρξ) ως αιώνια, αμετάβλητη και η μόνη δυνατή.

Η αστική παράδοση κινείται στα πλαίσια της ανεπίλυτης για αυτήν αντίφασης μεταξύ ακραίου υλισμού (εμπειρισμού, αισθησιοκρατίας κλπ.) και (υποκειμενικού) ιδεαλισμού. Με αυτό συνδέεται και ο *θεμελιώδης αντιιστορισμός* της. Η *ιστορία*, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν είναι γι' αυτήν παρά μια *γραμμική προεκβολή πτυχών της περι του παρόντος αντίληψης στο παρελθόν*. Εξ ου και η ευκολία προσφυγής σε ιστορικές αναλογίες κατά το δοκούν. Κατά παρόμοιο τρόπο γίνεται εδώ αντιληπτό και το μέλλον (γεγονός που εν πολλοίς χαρακτηρίζει και το σύνολο των ουτοπικών σχεδιασμάτων).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον –μοναδικό από την άποψη της αλληλοδιαπλοκής κοινωνικών επιστημών, φιλοσοφίας και πολιτικής– παρουσιάζει η *κρίση της αστικής πολιτικής οικονομίας* κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα. Πρόκειται για μια γενικευμένη κρίση προσανατολισμών, η οποία ανέκλυψε όταν ολοκληρώθηκε μια ιστορική εποχή, κατά την οποία η κλασική αστική σκέψη ως ιστορικά συγκεκριμένο και εσωτερικά ενιαίο μόρφωμα κοινωνικοφιλοσοφικών, πολιτικοοικονομικών και γνωσιολογικών-μεθοδολογικών αντιλήψεων έπαψε να υφίσταται. Κατά τη δεκαετία του 1830 η αστική τάξη κατακτά την πολιτική

εξουσία στη Γαλλία και την Αγγλία. Από τότε «η ταξική πάλη αποκτούσε πρακτικά και θεωρητικά όλο και πιο έκδηλες και απειλητικές μορφές. Σήμανε η νεκρώσιμη καμπάνα της επιστημονικής αστικής πολιτικής οικονομίας. Στο εξής το θέμα δεν έγκειται πλέον στην ορθότητα ή μη του μεν είτε του δε θεωρήματος, αλλά στο αν είναι ωφέλιμο ή επιζήμιο για το κεφάλαιο, αν είναι βολικό ή όχι στο κεφάλαιο, αν συμμορφούται προς τις αστυνομικές διατάξεις ή όχι. Η ανιδιοτελής έρευνα παραχωρεί τη θέση της στους διαπληκτισμούς των μίσθαρνων κονδυλοφόρων, οι αμερόληπτες επιστημονικές αναζητήσεις αντικαθίστανται από την προκατειλημμένη απολογητική των κολάκων» [267, τ. 1, σ. 17]. Κατά εκπληκτικά παρεμφερή τρόπο, η νεκρώσιμη καμπάνα σήμανε για το σύνολο των θεμελιωδών κοινωνικών επιστημών και της επιστημονικής φιλοσοφίας, εφ' όσον και καθ' όσον οι «διάκονοι» τους εγκαταλείπουν την κριτική-επαναστατική στάση και υιοθετούν τη σκοπιά της κυρίαρχης πλέον και πολιτικά αστικής τάξης.

Στα μέσα του 19ου αι. εμφανίζεται ο μαρξισμός, που θα μας απασχολήσει παρακάτω, ως τομή στην επαναστατικοποίηση της κοινωνικής θεωρίας.

Εάν η αντιφατικότητα των ιδεολογημάτων της ανερχόμενης αστικής τάξης διαδραμάτισε έναν προοδευτικό κοινωνικοπολιτικό ρόλο, έχοντας παράλληλα μια σημαντική ευρετική λειτουργία στο γίνεσθαι της κοινωνικής επιστήμης, με την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας της αστικής τάξης και την επαναστατικοποίηση της επιστήμης από τον Κ. Μαρξ, η εμμονή στις εκχυδαισμένες εκδοχές αυτών των ιδεολογημάτων, που αυτοπροβάλλεται ως «μοναδική σύγχρονη επιστημονική σκέψη», διαδραματίζει έναν καθαρά απολογητικό και αντιδραστικό ρόλο.

Η μηχανιστική αιτιοκρατία εμφανίζεται στην κοινωνική θεωρία ως οικονομικός ντετερμινισμός (οικονομιστική ερμηνεία του μαρξισμού), ως βιολογισμός (Σπένσερ κ.ά.), ως τεχνολογικός ντετερμινισμός (T. Veblen, Όγκμπορν κ.ά.), αλλά και ως πολιτισμικός ντετερμινισμός σε διάφορες παραλλαγές (Μ. Βέμπερ, Α. Κάρντινερ, Μ. Μιντ, Πάρσονς κ.ά.).

Στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αι. ο θετικιστικός εξελικτισμός οδηγείται σε κρίση, μια κρίση, που έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση διαφόρων ανορθολογικών και βουλησιαρχικών απόψεων περί κοινωνίας και ιστορίας (F. Nietzsche, O. Spengler, A. J. Toynbee, P. A. Sorokin κ.ά.).

Ο W. Dilthey επιδίδεται σε μια κριτική του ιστορικού λόγου, και εν γένει κάθε λόγου, ενισχύοντας και διαδίδοντας τον ανορθολογισμό. Η κριτική φιλοσοφία (νεοκαντιανισμός) επικεντρώνει την προβληματική της στη γνωσιο-

λογική ανάλυση της ιστορίας, σε αντιθετικιστική-αντιυλιστική κατεύθυνση. Η νεοκαντιανή σχολή της Βάδης (ιδιαίτερα οι V. Windelband και Rickert) εισάγει στην κοινωνική φιλοσοφία την «εξατομικεύουσα» ή «ιδιογραφική μέθοδο», ανάγοντας την προβληματική της στην «αξιολογία» (γεγονός που επέδρασε στην περί «ιδεοτύπων» αντίληψη της «κατανοούσας κοινωνιολογίας» του M. Weber). Η ουσία αυτής της μεθόδου των περί του πολιτισμού επιστημών έγκειται στην περιγραφή των ατομικών, των ιδιότυπων, των «ουσιωδών» ιστορικών γεγονότων. Ο Windelband θεωρεί ότι ενώ οι φυσικές επιστήμες χρησιμοποιούν τη «νομοθετική μέθοδο» ως γενίκευση, συναγωγή και επισήμανση νόμων, η ιστορική επιστήμη εξατομικεύει και επισημαίνει τη «σχέση προς την αξία» (Wertbeziehung), η οποία προσδιορίζει και το μέγεθος των ατομικών διαφορών μέσω της διάκρισης του «ουσιώδους», του «μοναδικού» και του «ενδιαφέροντος» στην άπειρη πολυμορφία των φαινομένων. Η χρήση αυτής της μεθόδου προσδίδει, κατά τον Βίντελμπαντ, στο άμεσα βιωματικό υλικό ορισμένη μορφή, μέσω της «εξατομικεύουσας διαμόρφωσης εννοιών», οι οποίες συνιστούν «ασυμπτωτική προσέγγιση του ορισμού του ατόμου». Η μετέπειτα χρήση της εν λόγω μεθόδου, σε αντιδιαστολή με τη «νομοθετική», αξιοποιήθηκε για τη θεμελίωση της άρνησης της ιστορικής νομοτέλειας και προς επίρρωση των απόψεων περί πλήρους διάστασης μεταξύ φυσικών και κοινωνικών επιστημών. Λειτουργήσε επίσης και ως ένδειξη (και παράγοντας) της εγγενούς μεθοδολογικής αδυναμίας των εν λόγω ρευμάτων να εννοήσουν διαλεκτικά τη συσχέτιση μεταξύ ενικού, ατομικού, ειδικού και γενικού στην ιστορία.

Στον υπαρξισμό η όλη προβληματική ανάγεται στην ανθρωπολογία του ατομικού βιώματος, ενώ ο νεοθετικισμός επικεντρώνει την προσοχή του στη λογική ανάλυση της ιστοριογραφικής γλώσσας. Η περιγραφή πτυχών της ερευνητικής δραστηριότητας και της γλώσσας του ιστορικού γίνεται το κυρίως αντικείμενο της ερμηνευτικής φιλοσοφίας. Ορισμένα ρεύματα της εποχής μας, με έντονες θετικιστικές επιδράσεις, θεωρούν την παραδοχή της κοινωνικής νομοτέλειας ως ταυτόσημη με την τελεολογία, τον «μεσσιανισμό» και τον «ολοκληρωτισμό» (π.χ. Κ. Πόππερ).

Σε περιόδους κρίσης της κοινωνίας, της κοινωνικής θεωρίας και της επιστήμης συνολικά (που εκφράζεται ιδιαίτερα στα φιλοσοφικά θεμέλια της επιστήμης), η προσήλωση σε ιστορικά παρωχημένες μορφές αιτιοκρατίας κλονίζεται και σταδιακά παραχωρεί τη θέση της στον ιντελερμινισμό (αναίτιοκρατία), στον υποκειμενικό ιδεαλισμό, στη *βουλησιαρχία*, στον ανορθολογισμό

κλπ. Τότε ακριβώς προβάλλουν με ιδιαίτερη ένταση οι τάσεις απόρριψης της κοινωνικής νομοτέλειας. Ιδιότυπη θεωρητικοποίηση της προσκόλλησης στη χαώδη αντίληψη περί της κοινωνίας είναι και η άρνηση της νομοτέλειας που επιχειρείται μέσω ποικίλων εκδοχών της «θεωρίας των παραγόντων».

Η μόδα του «μεταμοντέρνου» επιτείνει το χάος, υψώνοντας το λάβαρο της «ριζοσπαστικής» αμφισβήτησης της δυνατότητας κάθε θεωρητικού και μεθοδολογικού αναστοχασμού της πραγματικότητας, πολλώ μάλλον δε της κοινωνικής φιλοσοφίας και κάθε εννοιολογικής σύνθεσης. Σύμφωνα με αυτή την ανορθολογική και αποδομούσα κατά το δοκούν «σοφία» της συστηματικής αντισυστημικότητας που έγινε της μόδας, ο κόσμος δεν τίθεται μόνον εκτός του πεδίου της μετασημασιολογικής δραστηριότητας του ανθρώπου, αλλά και δεν εγγράφεται σε θεωρητικά σχήματα. Το κοινωνικό γίνεσθαι δεν είναι νομοτελές, δεν επιδέχεται θεωρητική-έλλογη σύλληψη και ως εκ τούτου, ακυρώνεται κάθε εγχείρημα τελέσφορης μετασημασιολογικής παρέμβασης του ανθρώπου σε αυτό. Η ιστορία προβάλλει ως συνονθύλευμα τυχαίων, ιδιωματικών και μη υπαγόμενων σε σχέση αντιστοιχίας γλωσσολογικών παιγνίων-αφηγήσεων...

Στο πεδίο τομής του παραπάνω ανορθολογισμού με τον συγκυριακό πολιτικό πραγματισμό, ανακύπτουν κατά παραγγελία φιλοσοφίζουσες παρεμβάσεις δημοσίων αξιωματούχων της εναπομείνας υπερδύναμης, που κάνουν λόγο περί του «τέλους της ιστορίας», δηλαδή, περί «του τελικού σημείου της ιδεολογικής εξέλιξης του ανθρώπινου γένους και της οικουμενικοποίησης της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας ως της τελικής μορφής ανθρώπινης διακυβέρνησης» (F. Fukuyama), είτε περί «πολέμου των πολιτισμών» (S. Huntington).

Για τη συμβολή του Κ. Μαξ και του μαρξισμού

Έχουν περάσει μερικές δεκαετίες από τότε που ο υπαρκτιστής φιλόσοφος Ζαν Πολ Σαρτρ διατύπωσε έναν ιστορικής σημασίας αφορισμό. Κατά τον γάλλο στοχαστή, όλες οι φιλοσοφικές αντιλήψεις δεν είναι παρά επάνοδος σε προμαρξικές ιδέες, είτε επαναδιατύπωση μαρξιστικών θέσεων. Αυτός ο αφορισμός διατηρεί δυστυχώς την επικαιρότητά του και σήμερα, σε συνθήκες γενικευμένης κρίσης ως προς τους προσανατολισμούς και το νόημα της επιστημονικής έρευνας. Μιας κρίσης, που έχει ως αποτέλεσμα να τίθεται εν αμφιβολώ και η ίδια η επιστημονική ορθολογικότητα.

Δημιουργείται συχνά η εντύπωση ότι η πρακτική σημασία της μαρξιστικής θεωρίας εκμηδενίζεται υπό την καταγιμιστική πίεση των γεγονότων και της πληθώρας αγοραίων ιδεών της καθημερινότητας, αφορισμών, προφητειών του συρμού και κατασκευών του κοινού νου... Η κυρίαρχη αγοραία συνείδηση, επικαλούμενη τη «χρεοκοπία του μαρξισμού» κατά τον 20ό αιώνα (λόγω της επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης στις περισσότερες χώρες του «πρώιμου σοσιαλισμού») μας προτρέπει να προβούμε σε συλλήβδην απόρριψη της μαρξιστικής θεωρίας. Η ισχύς αυτής της «επιχειρηματολογίας» είναι σαθρότερη ακόμα και από τους ισχυρισμούς που προέβαλλαν κάποιοι πριν από μερικούς αιώνες, περί του ανέφικτου και ουτοπικού της κεφαλαιοκρατίας, επικαλούμενοι την εμπειρία φεουδαρχικών παλινορθώσεων μετά τις πρώιμες αστικές επαναστάσεις. Βλέπετε το γεγονός ότι στην επιστήμη οι θεωρίες δεν απορρίπτονται με απλή επαγωγική επίκληση κάποιας εμπειρίας, ουδόλως απασχολεί αυτού του τύπου τη συνείδηση, που αρκείται σε ταξινομικές απλουστεύσεις επιπέδου εξαρτημένων αντανakλαστικών.

Παραφράζοντας τα λεγόμενα του Κ. Μαρξ, αναφορικά με την αντιμετώπιση του Σπινόζα και του Χέγκελ από τους φορείς αυτής της συνείδησης, μπορούμε να πούμε ότι αυτοί που δίνουν τον τόνο στους κύκλους της σύγχρονης διανοήσης έχουν αναγάγει σε εξεζητημένο μιμητισμό τη χλευαστική συλλήβδην απόρριψη του Μαρξ και του μαρξισμού.

Ωστόσο, ο μαρξισμός διαδραματίζει σημαντικότερο ρόλο στην ιστορία της θεωρίας και αυτός ο ρόλος δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση ούτε και από τους πλέον σφοδρούς πολέμιούς του, διότι ήταν και παραμένει ως προς την ουσία του σημείο αναφοράς και αποφασιστική καμπή στην ανάπτυξη της επιστημονικής μεθοδολογίας και των κοινωνικών επιστημών.

Ο μαρξισμός είναι ένα ανοικτό και αναπτυσσόμενο επιστημονικό σύστημα φιλοσοφικών, πολιτικό-οικονομικών και κοινωνικό-πολιτικών θέσεων, που έχουν ως βασικό περιεχόμενο τη θεωρητική θεμελίωση της μετάβασης της κοινωνίας από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό. «Βρίσκεται στην κεντρική αρτηρία της ανάπτυξης της μεθόδου των επιστημών, στην κεντρική αρτηρία της ανάπτυξης των επιστημών περί της κοινωνίας. Ήταν και –παρά το φαινομενικό παράδοξο αυτής της βεβαίωσης– παραμένει ως προς την ουσία του η κορύφωση των επιστημών περί της μεθόδου, η κορύφωση των επιστημών περί της κοινωνίας» [237, σ. 13]. Εμφανίσθηκε στο στάδιο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας, κατά το οποίο κατ' αρχήν ωρίμασαν ταυτοχρόνως και οι ιστορι-

κοί όροι της κατάργησής της, που αποτελούν και τις ιστορικές προϋποθέσεις μετάβασης στην πλέον ανεπτυγμένη κοινωνία.

Ιστορικά ανέκυψε μέσα από μια περίπλοκη και αντιφατική δημιουργική διαδικασία κριτικής-επιστημονικής εμβάθυνσης της διερεύνησης του κοινωνικού γίγνεσθαι (της φιλοσοφίας, της θρησκείας, της πολιτικής της «κοινωνίας των ιδιωτών», των σχέσεων παραγωγής κλπ.), παράλληλα με την κριτική αφομοίωση και τη διαλεκτική άρση των ανώτερων κατακτήσεων του προμαρξικού στοχασμού, που αποτέλεσαν και τις πηγές (Λένιν) του μαρξισμού: της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας και ιδιαίτερα της ιδεοκρατικής διαλεκτικής (Καντ, Φίχτε, Σέλιγκ, Χέγκελ και Φόρμπαχ), της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας (φυσιοκράτες, Α. Σμιθ, Ντ. Ρικάρντο κ.ά.) και των ουτοπικών σοσιαλιστικών-κομμουνιστικών ιδεών (C. N. Saint-Simon, F. M. Ch. Fourier, R. Owen, E. Cabet, Th. Dezamy κ.ά.). Η εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη του μαρξισμού συνδέεται οργανικά με τη συνειδητή υιοθέτηση της ταξικής σκοπιάς του προλεταριάτου, χωρίς ωστόσο, να ανάγεται σε αυτήν.

Από την εμφάνισή του ο μαρξισμός κινήθηκε ως δυναμικό πλαίσιο ενός ολόκληρου φάσματος ερευνητικών προγραμμάτων. Η προσοχή των θεμελιωτών του επικεντρώθηκε κατ' εξοχήν στην έρευνα *τριών εσωτερικά αλληλένδετων, πλην όμως σχετικά αυτοτελών γνωστικών αντικειμενικών: 1) της ανθρώπινης κοινωνίας και της ιστορίας της, 2) των σχέσεων παραγωγής του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και 3) των προϋποθέσεων της νέας (κομμουνιστικής) κοινωνίας.* Φυσικά οι ιδρυτές του μαρξισμού δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά στα παραπάνω αντικείμενα (βλ. τα εγκυκλοπαιδικά ενδιαφέροντά τους, τη φιλοσοφική-μεθοδολογική θεμελίωση της ιστορίας, των φυσικών επιστημών και των μαθηματικών, τη θρησκευολογία κ.ά.). Ωστόσο, ποτέ δεν θεωρούσαν ότι το έργο τους προβάλλει αξιώσεις μεταφυσικής προμαρξικού τύπου «οντολογίας», περί της «καθ' όλου» φυσικής φιλοσοφίας εν είδει αρχών ικανών για την ερμηνεία παντός επιστητού. Βάσει των προαναφερθέντων γνωστικών αντικειμένων που αποτέλεσαν τον πυρήνα του έργου τους, συγκροτούνται τρία αλληλένδετα ερευνητικά πεδία-επιστήμες. 1) *Ο ιστορικός υλισμός* (υλιστική αντίληψη της ιστορίας), 2) *η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας* και 3) *ο επιστημονικός σοσιαλισμός* (κομμουνισμός). Το καθένα από το παραπάνω γνωστικά αντικείμενα συνιστά ένα σχετικά αυτοτελές οργανικό όλο (που χαρακτηρίζεται από την εσωτερική αμοιβαία συνάφεια και αλληλεπίδραση των πλευρών του), το οποίο βρίσκεται στα μέσα του

19ου αιώνα σε ορισμένο στάδιο ανάπτυξής του, που παρέχει αντίστοιχες δυνατότητες ιστορικής και λογικής διερεύνησής του και ορίζει τελικά το επίπεδο της εφικτής θεωρητικής αντίληψής του, το επίπεδο ανάπτυξης της επιστημονικής διερεύνησής του.

Η μαρξική πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας

Κατά τις δεκαετίες του 1850 και 1860 η κεφαλαιοκρατία βρίσκεται ήδη στο στάδιο της ωριμότητάς της (Αγγλία), ενώ η αστική πολιτική οικονομία είχε ήδη εν πολλοίς ολοκληρώσει την ανάβαση από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Τα παραπάνω επέτρεψαν στον Μαρξ, βάσει της *θεωρίας της υπεραξίας* (της δεύτερης επιστημονικής ανακάλυψής του), να συγκροτήσει, με τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, τη νοητή αναπαράσταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, αίροντας την πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας στο στάδιο της ωριμότητάς της, καθιστώντας *την την πλέον ανεπτυγμένη από την άποψη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας επιστήμη του μαρξισμού*.

Αυτό φυσικά επ' ουδενί λόγω δεν σημαίνει ότι κατ' αυτόν τον τρόπο εξαντλούνται οι δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας. Ο Μαρξ δεν ολοκλήρωσε ούτε το 1/6 του αρχικού οικονομικού ερευνητικού του προγράμματος, το οποίο βέβαια τροποποίησε μετά τον 1ο τόμο του «Κεφαλαίου». Η ανάπτυξη αυτή είναι εφικτή και αναγκαία. Προϋποθέτει την αφομοίωση, την ανάπτυξη και τη χρήση των μεν είτε των δε πλευρών, των θέσεων της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναπτυχθεί φέρ' ειπείν η οικονομική ιστορία και ο θεωρητικός αναστοχασμός της σύγχρονης βαθμίδας της ανάπτυξης του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Αυτό επιτρέπει την άρση των περιορισμών της εξέτασης της οικονομίας υπό το πρίσμα ενός και μόνου εθνικού κράτους, όπως ήδη κατέδειξε ο Λένιν, με τη συνεισφορά του στη μελέτη του ιμπεριαλισμού των αρχών του 20ού αι., ως οικονομικού πρωτίστως φαινομένου του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Με τη διαλεκτική μέθοδο που αναπτύσσει στο «Κεφάλαιο», ο Μαρξ εγκαινιάζει την εποχή της αυστηρά επιστημονικής (απελευθερωμένης από τον μυστικισμό) νοητής απεικόνισης της ουσίας, της εσωτερικής συνάφειας των αναπτυξιακών διαδικασιών, την εποχή της αυστηρά επιστημονικής αντίληψης πε-

ρί της ίδιας της νόησης, την εποχή κατά την οποία αρχίζει να δεσπόζει η συνθετική (ως άρση της αναλυτικής) έρευνα. Υπό αυτή την έννοια, από φιλοσοφικής και μεθοδολογικής πλευράς, το «Κεφάλαιο» προσηγήθηκε των λοιπών επιστημών κατά πολλές δεκαετίες.

Ωστόσο, εκείνο που προβάλλει άμεσα στο «Κεφάλαιο» είναι η αυστηρά πολιτικοοικονομική, η συγκεκριμένη επιστημονική έρευνα, ενώ η *λογική, η μέθοδος* αυτού του πολιτικοοικονομικού έργου είναι παρούσα σε λανθάνουσα μορφή.

Το θεωρητικό κεκτημένο και οι ιστορικοί περιορισμοί της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας

Συστηματική κριτική αποτίμηση του κεκτημένου της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας θα βρει ο αναγνώστης στο προτεινόμενο έργο του Βαζιούλιν. Εδώ θα περιοριστούμε σε μερικές συνοπτικές επισημάνσεις. Κατ' αρχήν, ο βαθμός θεωρητικής και μεθοδολογικής πληρότητας και επάρκειας της διερεύνησης του οργανικού όλου είναι σε τελευταία ανάλυση ευθέως ανάλογος του επιπέδου ανάπτυξης του πραγματικού αντικειμένου. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με το επίπεδο θεωρητικής διάγνωσης της ιστορίας αυτού του αντικειμένου.

Όσον αφορά την ανθρώπινη κοινωνία, η κεφαλαιοκρατία συνιστά, κατά τον Μαρξ, την τελευταία βαθμίδα της διαμόρφωσής της, της «προϊστορίας» της, ενώ η κλασική αστική κοινωνική φιλοσοφία έχει ήδη επιχειρήσει, όπως είδαμε, τη συστηματική εξέταση της κοινωνίας βάσει της ιδεοκρατικά υποστασιοποιημένης αφηρημένης πνευματικής δραστηριότητας και του Κράτους ως ενσάρκωσης της «γενολογικής ουσίας του ανθρώπου» (Χέγκελ). Από μεθοδολογικής πλευράς, η προμαρξική κοινωνική θεωρία βρίσκεται σε κατώτερη βαθμίδα της διαμόρφωσής της, από αυτήν της σύγχρονης της αστικής πολιτικής οικονομίας. Αυτή η γνωσιακή συγκυρία, με τους ιστορικούς περιορισμούς της, επέτρεψε στους Μαρξ και Ένγκελς τη συγκρότηση της *υλιστικής αντίληψης της ιστορίας* (πρόκειται για την πρώτη επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ με τη γόνιμη συμβολή του Ένγκελς), αρχικά ως υπόθεσης («Γερμανική Ιδεολογία») και στη συνέχεια ως αποδεδειγμένης θεωρίας («Κεφάλαιο»). Βασικά στοιχεία αυτής της θεωρίας είναι η υλιστική διαμεσολαβημένη «αναγωγή» όλων των σφαιρών της κοινωνικής ζωής στην οικονομία (βλ. κοινωνικό είναι-κοινωνική συνείδηση, βάση και εποικοδόμημα κλπ.) και η αντίστοιχη

αντίληψη για τη δομή της κοινωνίας: ανάγκες – παραγωγικές δυνάμεις – σχέσεις παραγωγής – διανομής – ανταλλαγής – κατανάλωσης – μορφές κοινωνικής συνείδησης (ηθική, πολιτική, δίκαιο, αισθητική, θρησκεία, φιλοσοφία) – εποικοδόμημα. Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας του Κ. Μαρξ «αποτελούσε κατ' εξοχήν γενίκευση των αποτελεσμάτων που προέρχονταν από την πορεία κατά την οποία η περί της κοινωνίας γνώση κινούνταν από την επιφάνεια προς την ουσία, ενώ η πορεία της περί της κοινωνίας γνωστικής διαδικασίας από την ουσία προς το φαινόμενο και την πραγματικότητα δεν κατέστη δεσπόζουσα στην αντίληψη της διάρθρωσης της κοινωνίας που υπάρχει στα έργα των θεμελιωτών του μαρξισμού» [237, σ. 21]. Επομένως, εδώ εκ των πραγμάτων δεσπόζει η αναγωγή (επ' ουδενί λόγω ο αναγωγισμός που χαρακτηρίζει πολλούς επιγόνους), π.χ. των μορφών της συνείδησης και του εποικοδομήματος στην οικονομική βάση, ενώ δεν αναδεικνύεται συστηματικά η αντίστροφη πορεία της κλιμακωτά διαμεσολαβημένης «εξαγωγής» των εν λόγω μορφών από την απλούστατη σχέση και την ουσία της κοινωνίας.

Βάσει αυτής της αντίληψης περί της δομής της κοινωνίας συγκροτείται η θεωρία των «κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών» και η αντίστοιχη περιοδολόγηση της ιστορίας κατά σχηματισμούς (πρωτόγονος κοινοτικός, δουλοκτητικός, φεουδαρχικός, κεφαλαιοκρατικός, κομμουνιστικός). Η κατηγορία του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού βάσει ορισμένου τρόπου παραγωγής (ενός ιστορικά προσδιορισμένου πλέγματος σχέσεων παραγωγής στην ενότητά του με ορισμένου χαρακτήρα παραγωγικές δυνάμεις) παρέχει τη δυνατότητα σχετικά σφαιρικής διάκρισης των χαρακτηριστικών των κύριων βαθμίδων ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες κατηγορίες του ιστορικού υλισμού, από την άποψη της δομής αυτών των βαθμίδων. Το περιεχόμενο αυτής της κατηγορίας συγκεκριμενοποιείται και αποκτά περαιτέρω επιστημονική τεκμηρίωση κατά τις δεκαετίες 1850 και 1860, όταν ο Μαρξ διερευνά την ουσία, την εσωτερική διάρθρωση των σχέσεων παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας, δηλαδή του πλέον ανεπτυγμένου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού της εποχής του.

Η έρευνα αυτή: 1) διάνοιξε δυνατότητες για λεπτομερέστερη αντιπαράβολη των προκεφαλαιοκρατικών σχηματισμών με την κεφαλαιοκρατία και την εξέταση της εσωτερικής διάρθρωσης των σχηματισμών 2) επέτρεψε τη διάκριση σε καθαρότερη μορφή της κατηγορίας «σχέσεις παραγωγής» και τη σαφέστερη αποκάλυψη της λεπτής δομής της διαλεκτικής παραγωγικών δυνά-

μεων, σχέσεων παραγωγής και κοινωνίας συνολικά· 3) αποκάλυψε σε θεωρητικό επίπεδο την αναγκαιότητα άρσης της κεφαλαιοκρατίας, αναδεικνύοντας τον ιστορικά παροδικό χαρακτήρα της ως σχηματισμού και παρέχοντας δυνατότητες περαιτέρω διερεύνησης των νομοτελειών μετάβασης από τον έναν σχηματισμό στον άλλο και 4) επέτρεψε ορισμένου επιπέδου θεωρητική θεμελίωση της περιοδολόγησης της ιστορίας (δεδομένου ότι κάθε περιοδολόγηση της ιστορίας εδράζεται σε ορισμένη αντίληψη περί της δομής της κοινωνίας).

Ωστόσο, η περί σχηματισμών θεωρία του Μαρξ αντανακλά ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης της θεωρίας περί της ανθρωπίνης κοινωνίας ως ολότητας, που συνδέεται: 1) με τη βαθμίδα ανάπτυξης της τότε κοινωνίας και τη συνακόλουθη *γνωσιακή συγκυρία* που προαναφέραμε, χαρακτηριστικό της οποίας ήταν και η *παντελής απουσία θετικής ή αρνητικής εμπειρίας υπαρκτών ιστορικών εγχειρημάτων εναλλακτικού –έναντι της κεφαλαιοκρατίας– τύπου ανάπτυξης της κοινωνίας*, και 2) με σκοποθεσίες που έχουν ως *αφετηρία* το βασικό ζητούμενο της εποχής (από την άποψη των βαθύτερων αναγκών της ανθρωπότητας και του κομμουνιστικού κινήματος): *την επαναστατική ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού*. Υπό το πρίσμα αυτού του ζητούμενου η κεφαλαιοκρατία εξετάζεται ορθά ως κατεξοχήν ιστορικά παροδικό μόρφωμα και όλα τα υπόλοιπα στάδια της ιστορίας προβάλλουν ως σχηματισμοί. Η ιστορική μεταβολή της δομής της κοινωνίας εκλαμβάνεται εδώ ως μεταβολή του ειδικού, ενώ διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι μεταβάλλεται-αναπτύσσεται και το ίδιο το γενικό, το γεγονός ότι ο κάθε σχηματισμός δεν αποτελεί απλώς αυθύπαρκτη οντότητα, αλλά στάδιο, στιγμή της ανάπτυξης της κοινωνίας. Ως δομικά στοιχεία των σχηματισμών στα πλαίσια της κατά σχηματισμούς προσέγγισης διακρίνονται εκείνα τα κοινά (γενικά) στοιχεία, τα εν πολλοίς επαναλαμβανόμενα σταθερά χαρακτηριστικά που συνάγονται (ή μάλλον θεωρείται ότι συνάγονται) μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής των διαφόρων σταδίων. Τα χαρακτηριστικά αυτά εκλαμβάνονται ως αμετάβλητη ομοιότητα, ως κάτι το πάγιο και διαχρονικά αμετάβλητο (παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή, κυκλοφορία, κατανάλωση, παραγωγικές δυνάμεις, σχέσεις παραγωγής, τρόπος παραγωγής κλπ.). Μάλιστα αυτά τα σταθερά γενικά χαρακτηριστικά φέρουν ανεξίτηλα τη σφραγίδα της κεφαλαιοκρατίας, δηλαδή του σχηματισμού εκείνου κατά τον οποίο όλες οι πλευρές του κοινωνικού όλου προβάλλουν ως σαφώς διακριτές, διαφορετικές και αντίθετες.

Το κεφαλαιοκρατικό «στίγμα», που χαρακτηρίζει εν πολλοίς τις εννοιολογήσεις του ιστορικού υλισμού, είναι ιδιαίτερα εμφανές στον τρόπο προσέγγισης της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, δηλαδή στην προσέγγιση του τρόπου παραγωγής, ο οποίος συνιστά την ουσία του κοινωνικού όλου. Η μετέπειτα έρευνα (ιδιαίτερα στα πλαίσια της Λογικής της Ιστορίας) κατέδειξε ότι η εν λόγω διαλεκτική αντίφαση, καθώς και οι πόλοι που την απαρτίζουν, διανύει κατά την ανάπτυξή της ορισμένα νομοτελή στάδια: υπό ορισμένες προϋποθέσεις ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει. Η ανάπτυξη αυτή συνδέεται οργανικά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, της παραγωγικής επενέργειας του ανθρώπου στη φύση. Η τελευταία παραπέμπει άμεσα στο πρόβλημα του χαρακτήρα της εργασίας, στο πρόβλημα της συσχέτισης απλής και σύνθετης, επαναλαμβανόμενης και μεταβαλλόμενης εργασίας. Επί κεφαλαιοκρατίας, που συνιστά την τελευταία βαθμίδα διαμόρφωσης της κοινωνίας, φυσικά υπάρχει ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, μία ανάπτυξη ασύγκριτα ανώτερη σε σύγκριση με αυτή που χαρακτηρίζει τους προγενέστερους σχηματισμούς. Ο Μαρξ αναδεικνύει στο «Κεφάλαιο» με κλασικό τρόπο αυτή την ανάπτυξη στα πλαίσια της κλιμάκωσης της παραγωγής σχετικής υπεραξίας. Ωστόσο, επί κεφαλαιοκρατίας η μεταβαλλόμενη εργασία δεν συνιστά κυρίαρχο παράγοντα, δεδομένου ότι υποτάσσεται στη διαδικασία συσσώρευσης προϊόντων της εργασίας και προπαντός στη διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου. Συνεπώς η αλληλουχία των βαθμίδων παραγωγής σχετικής υπεραξίας κλιμακώνεται μεν μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ωστόσο, οι τελευταίες λειτουργούν εδώ ως απαραίτητο μέσο, ως κάτι το εξωτερικό έναντι της κύριας σχέσης παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας (της παραγωγής υπεραξίας). Αυτή η εξωτερική σχέση παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής είναι χαρακτηριστική του σταδίου εκείνου της διαλεκτικής αντίφασης που χαρακτηρίζεται ως αντίθεση (οι πλευρές αλληλοπροϊποτίθενται μέσω του αμοιβαίου αποκλεισμού τους). Είναι χαρακτηριστική δηλαδή για τη διαδικασία διαμόρφωσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και ιδιαίτερα για την κεφαλαιοκρατική φάση της ανάπτυξής του.

Με τις παραπάνω επισημάνσεις συνδέεται το γεγονός ότι, στα πλαίσια της επικρατούσας σήμερα παράδοσης του ιστορικού υλισμού, η συσχέτιση παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής στην καλύτερη περίπτωση εκλαμβάνεται ως συσχέτιση-αντιστοιχία περιεχομένου και μορφής. Ωστόσο, η αντίφα-

ση παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής ωριμάζει, περνά στο στάδιο της καθαυτό αντίφασης, όταν συγκροτεί τον καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής, την πραγματική (και όχι απλώς τυπική) κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Εδώ, στην ώριμη κοινωνία, η καθεμία από τις πλευρές της αντίφασης μετατρέπεται στον αντίποδά της: οι παραγωγικές δυνάμεις συνιστούν σχέσεις παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν παραγωγικές δυνάμεις. Επομένως *η καθαυτό αντίφαση της ουσίας του κοινωνικού όλου (και η διαδικασία επίλυσης-άρσης αυτής της αντίφασης) χαρακτηρίζει την ώριμη κοινωνία, την αταξική κομμουνιστική κοινωνία.*

Προς το συμπέρασμα αυτό κατέληγε σε ορισμένο βαθμό ο Μαρξ στα πλαίσια των οικονομικών ερευνών του. Ωστόσο, η γνωσιακή συγκυρία που προαναφέραμε και η επικέντρωση της προσοχής στη διερεύνηση της κεφαλαιοκρατίας έθεταν ιστορικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς στη προσέγγισή του. Τα παραπάνω καθιστούν σχετικά περιορισμένο τον χαρακτήρα της περιοδολόγησης της ιστορίας βάσει των σχηματισμών, δεδομένου ότι στα πλαίσιά της δεν διακριβώνεται ο «μηχανισμός» εσωτερικής αυτοανάπτυξης της κοινωνίας, αλλά απλώς επισημαίνεται η μία ιστορική μορφή δίπλα στην άλλη, ως παρακείμενες αλλήλων «προοδευτικές εποχές του οικονομικού-κοινωνικού σχηματισμού» (βλ. π.χ. Μαρξ, «Εισαγωγή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας»).

Ο σχετικά τυπικός-ταξινομικός χαρακτήρας της κατά σχηματισμούς προσέγγισης της ιστορίας προβάλλει ανάγλυφα (και χωρίς την αυθεντική, δημιουργική πνοή του μαρξικού έργου) στη μετέπειτα μαρξιστικής αναφοράς βιβλιογραφία (π.χ. τεχνολογικός ντετερμινισμός, οικονομικός ντετερμινισμός, στρουκτουραλιστική ερμηνεία, βουλησιαρχική αντίληψη για τον τρόπο παραγωγής και την κοινωνικοποίηση κλπ.). Η κατά σχηματισμούς περιοδολόγηση της ιστορίας μετατρέπεται σε σχήμα-καλούπι, στο οποίο προσπαθούν να εντάξουν την ιστορία, ανάγοντας την έρευνα σε απλή λειτουργία-εφαρμογή του για όλα τα στάδια ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Αυτό εκφράζεται π.χ. με την αναζήτηση «καθαρής» βάσης και εποικοδομημάτος σ' όλες τις κοινωνίες, είτε (έχοντας υπόψη την αστική και τη σοσιαλιστική επανάσταση) με τη θεώρηση της επανάστασης ως «εκ των ων ουκ άνευ όρο» της μετάβασης από σχηματισμό σε σχηματισμό, γεγονός που δεν επιβεβαιώνεται ούτε θεωρητικά, ούτε πραγματολογικά στην ιστορία πριν από την άνοδο της κεφαλαιοκρατίας.

Στα πλαίσια του μαρξισμού η κατά σχηματισμούς περιοδολόγηση συνυπάρχει με την *τριαδική* (προταξική - ταξικές - αταξική κοινωνία). Εδώ θεμε-

λιώδη ρόλο διαδραματίζει η ταξική βαθμίδα έναντι της οποίας προσδιορίζονται κατ' εξοχήν αρνητικά οι υπόλοιπες βαθμίδες. Ως κύριο κριτήριο αναδεικνύεται εδώ η αλληλοδιαδοχή κοινοτικής, ιδιωτικής και κοινωνικής ιδιοκτησίας (με την ιδιωτική ιδιοκτησία να διαδραματίζει τον κομβικό ρόλο του ορόσημου αναφοράς), γεγονός που συνιστά ουσιώδη πλευρά της ιστορικής ανάπτυξης, χωρίς ωστόσο, να ξεπερνά τις μονομέρειες (όσο περιορίζεται η προσέγγιση στην ιδιοκτησιακή πλευρά). Συχνά η περιοδολόγηση αυτή γίνεται προσφιλής σε κύκλους που τείνουν να υπερεκτιμούν τις ομοιότητες μεταξύ προταξικής και αταξικής κοινωνίας. Η τάση αυτή ενισχύεται και από την ψυχολογικά εύλογη αναζήτηση ενός «συμμετρικού αντικατοπτρισμού», μιας υπαρκτής στο παρελθόν αναλογίας έστω και «πρωτόγονου» κομμουνισμού (ιδιαίτερα σε κύκλους οι οποίοι επιλέγουν ως μέσο αυτοπροσδιορισμού της επαναστατικής-ιδεολογικής καθαρότητάς τους την αποκήρυξη και απόρριψη της όποιας υπαρκτής σοσιαλιστικής οικοδόμησης). Με αυτή τη τάση συνδέεται και η αναπαλαίωση στις μέρες μας της προβληματικής της Β' Διεθνούς του μεσοπολέμου περί «ασιατικού τρόπου παραγωγής».

Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας συνιστά τη μέγιστη δυνατή θεωρητική αφομοίωση της κοινωνίας, όσο αυτή βρίσκεται στην τελευταία φάση της διαμόρφωσής της ενώ η κοινωνική θεωρία (φιλοσοφία) κινείται επίσης στο στάδιο της διαμόρφωσής της. Ταυτοχρόνως, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ώριμη κοινωνική θεωρία (για τη συγκρότησή της με τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο). Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι εξαντλούνται οι δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης επί μέρους ζητημάτων του ιστορικού υλισμού στα πλαίσια που έθεσαν οι ιδρυτές του. Ο ιστορικός υλισμός ανέκλυσε και αναπτύχθηκε ως θεωρία στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας και τα επιστημονικά κεκτημένα του ισχύουν και θα ισχύουν, όσο βασικό ζήτημα της εποχής μας παραμένει η άρνηση της κεφαλαιοκρατίας, η μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό, η οποία αρχικά προβάλλει ως εναλλαγή σχηματισμών, ως άρνηση της κεφαλαιοκρατίας από τον σοσιαλισμό.

Η περαιτέρω ανάπτυξη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας συνδέεται: πρώτον, με την απόπειρα θεωρητικής γενίκευσης των νέων δεδομένων των ιστορικών επιστημών της εποχής, η οποία οδηγεί μεν στην επισήμανση των προϋποθέσεων της κοινωνίας και της αφετηριακής σχέσης της κοινωνίας, χωρίς ωστόσο, η τελευταία να διακρίνεται ρητά από την ουσία της κοινωνίας. Χαρακτηριστική είναι απ' αυτή την άποψη η επισήμανση από τον Ένγκελς δύο

ειδών παραγωγής και αναπαραγωγής της άμεσης ζωής: «Αφ' ενός μεν παραγωγή μέσω προς το ζην: τροφίμων, ρουχισμού, κατοικίας και των απαραίτητων γι' αυτό εργαλείο, αφ' ετέρου δε παραγωγή του ίδιου του ανθρώπου, συνέχιση του γένους» (βλ. τον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της «Καταγωγής της οικογένειας»). Δεύτερον, με την εμβάθυνση των σχετικών με το «Κεφάλαιο» ερευνών του Μαρξ, οι οποίες τον οδήγησαν στη συνειδητοποίηση: α) του γεγονότος ότι ο κομμουνισμός είναι το προϊόν της ανάπτυξης της παγκόσμιας ιστορίας, η «άρση» προταξικής και ταξικής κοινωνίας (η «καθαυτό ανθρώπινη κοινωνία» που ξεπερνά την «προϊστορία» της ανθρωπότητας) και β) της αναγκαιότητας μιας –αντίστροφης προς αυτήν της «αναγωγής»– «εξαγωγής» (συναγωγής) από την οικονομική ζωή της κοινωνίας των υπολοίπων σφαιρών και επιπέδων της κοινωνίας. Ωστόσο, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας φέρει το στίγμα μιας θεώρησης που συνάγεται κατ' εξοχήν από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία και της συγκριτικής αντιπαραβολής (προεκβολής) αυτής της θεώρησης προς την προγενέστερη αλλά και μελλοντική ιστορία.

Η πρόγνωση της αταξικής κοινωνίας

Στην εποχή των θεμελιωτών του μαρξισμού, η πλέον δυσμενής γνωσιακή συγκυρία χαρακτηρίζει τον επιστημονικό σοσιαλισμό, δεδομένης της απουσίας έστω και πρώιμων επιχειρημάτων, ιστορικών εκδοχών εμπειρικά υπαρκτού γνωστικού αντικειμένου και λόγω του εικολογικού-ουτοπιστικού χαρακτήρα των σχετικών προμαρξικών και σύγχρονων του Μαρξ αντιλήψεων. Οι σχετικές θεωρητικές θέσεις των Μαρξ και Ένγκελς συνιστούν πρωτοφανή και ιδιοφυή επιστημονική πρόβλεψη τεράστιας θεωρητικής και πρακτικής (επαναστατικής) σημασίας, μέσω της διερεύνησης των σχετικών τάσεων, των νομοτελειών, των αντιφάσεων και των εμβρύων της νέας (ώριμης, αταξικής) κοινωνίας στα πλαίσια της παλαιάς, δηλαδή αποκλειστικά βάσει των ιστορικών προϋποθέσεων της νέας κοινωνίας. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά το μέρος εκείνο του επιστημονικού σοσιαλισμού που αφορά τη θεωρητική θεμελίωση των νικηφόρων επαναστατικών αγώνων της εργατικής τάξης, την επαναστατική θεωρία με τη στενή έννοια του όρου.

Οι περιπέτειες των επιγόνων...

Η μετά τους ιδρυτές του μαρξισμού πορεία αυτής της παράδοσης συνδέεται εν πολλοίς με ποικίλες ερμηνείες διαφόρων επιγόνων δογματικού και αναθεωρητικού χαρακτήρα αλλά και με επιδράσεις διαφόρων ρευμάτων της αστικής φιλοσοφίας (βλ. τεχνολογικός και οικονομικός ντετερμινισμός, ηθικός σοσιαλισμός, αυστρομαρξισμός, Κάουτσκι κλπ.).

Εξαιρετικά γόνιμη, δημιουργική, θεμελιώδους θεωρητικής και πρακτικής σημασίας –παρά τους ιστορικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς της– είναι η επαναστατική-κριτική προσέγγιση του μαρξισμού από τον Β. Ι. Λένιν, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι η ανάπτυξη του μαρξισμού στις νέες ιστορικές συνθήκες είναι ο μοναδικός τρόπος ύπαρξης αυτού του συστήματος (βλ. διερεύνηση του ιμπεριαλισμού, της διαλεκτικής κλπ.). Η συνεισφορά του Λένιν απαιτεί ξεχωριστή κριτική (ούτε αγιογραφική, αλλά ούτε και δαιμονολογική) θεωρητική και μεθοδολογική αποτίμηση. Η επίσημη σοβιετική ιδεολογία, αλλά και σημαντικό μέρος της αριστεράς μέχρι σήμερα, υπό τον όρο «μαρξισμός-λενινισμός» εννοούσε ένα άμορφο, εσωτερικά μη διαφοροποιημένο και ιστορικά απροσδιόριστο συνονθύλευμα εργαλειακά χρησιμοποιούμενων θέσεων και «παραθεμάτων» των κλασικών, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν το επίπεδο θεωρητικής ανάπτυξης, το μεθοδολογικό βάθος, την ιδιοτυπία και τις διαφορές προσέγγισης διαφορετικών θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων που διευθετούσε ο καθένας τους σε διάφορα στάδια ιστορικής ανάπτυξης του μαρξισμού. Αυτή η εργαλειακή-απολογητική χρήση του μαρξισμού συνοδεύεται από μια δογματική εξωιστορική και αφηρημένη (εν πολλοίς θεοκρατικού τύπου) αντίληψη για τους «κλασικούς», οι οποίοι προέβαλλαν ως «τριάς ομοούσιος και αχώριστος» (αργότερα ως «τετράς», «πεντάς» με εναλλασσόμενες εκδοχές αναφορικά με το πρόσωπο-«ενσάρκωση» της 4ης κλπ. υπόστασης...) χωρίς καν να εξετάζονται οι διαφορές τους. Από την άλλη πλευρά οι συνδεδεμένες με τα ρεύματα του λεγόμενου «δυτικού μαρξισμού» (βλέπε τις διάφορες εκδοχές του νεομαρξισμού) επιφανειακές απόπειρες αντιπαράθεσης των κλασικών του μαρξισμού (στους οποίους οπωσδήποτε συμπεριλαμβάνεται και ο Λένιν) ανάγουν ουσιαστικά τον λενινισμό σε μια από τις πολλές (ιστορικά και γεωγραφικά περιορισμένες) ερμηνείες του μαρξισμού, γεγονός που οδηγεί ουσιαστικά σε απολογητική και σε περαιτέρω απόσπαση της θεωρίας από την επαναστατική πολιτική πρακτική, στον εκφυλισμό του μαρ-

ξισμού σε ακαδημαϊκή, «καθηγητική» (Μαρξ), «νόμιμη» και ανώδυνη για τις εκμεταλλεύτριες τάξεις ενασχόληση.

Η θεωρητική και μεθοδολογική αποτίμηση του έργου του Λένιν απαιτεί ξεχωριστές μελέτες. *Με τον Λένιν κλείνει ουσιαστικά ο κύκλος των επαναστατών ηγετών της πολιτικής πράξης που βρίσκονταν ταυτοχρόνως, κατά το μάλλον ή ήττον, στις επάλξεις της επαναστατικής κοινωνικής θεωρίας και φιλοσοφίας.*

Στα πλαίσια των εντυπωσιακής ποικιλομορφίας τάσεων και αποχρώσεων του μαρξισμού, μπορούμε να διακρίνουμε δύο εκ πρώτης όψεως αντίθετες κατευθύνσεις: του *δογματισμού* και του *αναθεωρητισμού-σκεπτικισμού* [βλ. 260]. Στην επιστήμη οι τάσεις αυτές εκδηλώνονται ιδιαίτερα έντονα στις *κρυσιακές γνωσιακές συγκυρίες*, κατά τις οποίες τίθεται σε δοκιμασία η περιγραφική, ερμηνευτική και ευρετική ικανότητα της κεκτημένης γνώσης και των μεθοδολογικών θεμελίων της, μέσω ποικίλων προσπαθειών εξήγησης του άγνωστου (π.χ. νέων γεγονότων) με τη βοήθεια του ήδη εγνωσμένου. Η δημιουργική ανάπτυξη της επιστήμης επιτυγχάνεται σε αυτές τις συγκυρίες στον βαθμό που μέσα από δραματικές συγκρούσεις ανακύπτει μια νέα θεωρία και μεθοδολογία, που προάγει την πραγματική γνώση και την έρευνα του αντικειμένου, οπότε και αίρεται η άγονη αντίθεση μεταξύ δογματικής εμμονής σε παρωχημένες επιστημονικές θέσεις και μηδενιστικών, σκεπτικιστικών, αγνωστικιστικών κλπ. (δηλαδή αναθεωρητικών) τάσεων.

Ο αναθεωρητισμός, ως τάση επανεξέτασης, αμφισβήτησης και διασκευής συνοδεύει τη μετεξέλιξη κάθε ιδεολογικού, κοσμοθεωρητικού και θεωρητικού συστήματος από μέρος των επιγόνων των θεμελιωτών του και συνήθως, έπεται της δογματικής προάσπισής του από άλλους (ή και τους ίδιους μεταλλαγμένους) επιγόνους.

Στην ιστορία της φιλοσοφίας οι εκπρόσωποι του σκεπτικισμού χαρακτηρίζαν δογματισμό κάθε φιλοσοφία, στον βαθμό που προέβαλλε θέσεις ως πεποιθήσεις και βεβαιότητες, συμβάλλοντας με την κριτική τους στην προαγωγή της διαλεκτικής αλλά και στη διάκριση δογματισμού – σκεπτικισμού, ως ακραίων πόλων της μεταφυσικής νόησης.

Ο δογματισμός αντιμετωπίζει τον μαρξισμό αποκλειστικά ως ολοκληρωμένο, άρτιο, πλήρες, μη αντιφατικό, κλειστό και αυτάρκες σύστημα, έτοιμο ως έχει για κάθε «χρήση», ως εξωϊστορικό και μη επιδεχόμενο ανάπτυξη πάγιο μόρφωμα. Ενώ ο δογματισμός επιδιώκει την άνευ όρων συντήρηση και παρωχημένων στοιχείων του μαρξισμού, ο αναθεωρητισμός, επικαλούμενος τα

«νέα γεγονότα», απορρίπτει τον ουσιώδη πυρήνα του που διατηρεί τη σημασία του και στις μεταβεβλημένες συνθήκες, αναδεικνύοντας και απολυτοποιώντας στοιχεία που θεωρεί ότι σηματοδοτούν τον πεπερασμένο, περιορισμένο και παρωχημένο χαρακτήρα των θεμελιωδέστερων θέσεων του, ανάγοντας έτσι τον μαρξισμό (με μιαν οπτική ιστορικού σχετικισμού) σε ένα κατ' εξοχήν ιστορικά περιορισμένο φαινόμενο, ήσσονος εμβέλειας, ευμετάβλητο, αναθεωρήσιμο και γι' αυτό αναθεωρούμενο διαρκώς κατά το δοκούν. Σε αντιδιαστολή με τον δογματισμό, που απολυτοποιεί τη διαφορά, την ασυνέχεια του μαρξισμού με προγενέστερες και σύγχρονες αντίπαλες θεωρήσεις, ο αναθεωρητισμός απολυτοποιεί τη συνέχεια, αγνοώντας την ποιοτική και ουσιώδη διαφορά του μαρξισμού, απορρίπτοντάς τον βαθμιαία και αντικαθιστώντας τον με μιαν εκλεκτική συρραφή αστικών και μικροαστικών θέσεων που τις προβάλλει ως «ανανέωση». Και οι δύο τάσεις αντιμετωπίζουν μονόπλευρα την ενιαία στην αντιφατικότητά της γνωστική διαδικασία, απολυτοποιώντας είτε τη στιγμή του απόλυτου της αλήθειας των κεκτημένων γνώσεων (δογματισμός) είτε τη στιγμή του σχετικού, της σχετικότητας κάθε γνώσης, απορρίπτοντας τελικά την αναζήτηση της αντικειμενικής αλήθειας (αναθεωρητισμός).

Από μεθοδολογικής σκοπιάς και οι δύο τάσεις παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα, δεδομένου ότι ο μεν δογματισμός συστηματοποιεί και χειρίζεται τις αποσπασμένες και αδιάσειστες αλήθειες ισάξιας εγκυρότητας, πληρότητας και επικαιρότητας στις οποίες ανάγει τον μαρξισμό (με τη βοήθεια της λογικής της μη αντιφατικότητας, της τυπικής λογικής), ο δε αναθεωρητισμός αντικαθιστά τη μαρξιστική διαλεκτική μέθοδο με τον γραμμικό εξελικτισμό και την εκλεκτική συρραφή ανομοιογενών και ετερόκλητων θέσεων. Έτσι και οι δύο αυτές τάσεις παραμένουν προσκολλημένες μεταφυσικά στην προ-διαλεκτική βαθμίδα της νόησης, στη διάνοια, υποκαθιστώντας με διάφορους τρόπους τη θεωρία με τον έρποντα εμπειρισμό.

Στο ζήτημα της συσχέτισης στρατηγικής και τακτικής, ο μεν δογματισμός απολυτοποιεί μονόπλευρα την πρώτη (κατά την ιησούιτικη αρχή: «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα»), ο δε αναθεωρητισμός τη δεύτερη («ο σκοπός είναι ένα τίποτε, το παν είναι το κίνημα», κατά τον Ε. Μπερνστάιν), γεγονός που οδηγεί αμφοτέρους σε δύο κατευθύνσεις του πολιτικού καιροσκοπισμού-τακτικισμού: στον αριστερό οπορτουνισμό (αριστερισμό, σχεταρισμό) και στον δεξιό οπορτουνισμό-ρεφορμισμό. Η μεθοδολογική εγγύτητα των εν λόγω τάσεων, σε τελευταία ανάλυση, απορρέει από τον μικροαστισμό που χαρακτηρίζει ορισμέ-

να στρώματα του εργατικού κινήματος (προνομιούχα τμήματα της εργατικής τάξης, εργατική «αριστοκρατία»-γραφειοκρατία), αλλά σε σημαντικό βαθμό και τα ηγετικά κλιμάκια των χωρών στις οποίες είχε δρομολογηθεί εναλλακτικού ως προς την κεφαλαιοκρατία τύπου ανάπτυξη.

Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η δογματική αναγωγή του μαρξισμού σε οικονομικό ντετερμινισμό και σε θεωρία των παραγόντων, που μετεξελίχθηκε στη συνέχεια στον νεοκαντιανού τύπου «ηθικό σοσιαλισμό», είτε η «σταλινική» κ.ο.κ. δογματική κωδικοποίησή του, που οδήγησε τελικά στον ιδεολογικό εκφυλισμό της «περεστρόικα» και σε υιοθέτηση αντιδραστικών ιδεολογημάτων.

Σήμερα απαιτείται μια δημιουργική ανάπτυξη-«άρση» του θεωρητικού και φιλοσοφικού κεκτημένου του μαρξισμού, ικανή να υπερβεί την άγονη αντιπαλότητα δογματισμού-αναθεωρητισμού, ως τεκμηρίωση-πρόγνωση των προοπτικών του επικείμενου επαναστατικού κινήματος και ως θετική επιστημονική ερμηνεία των υπαρκτών νέων κοινωνικών και επιστημονικών προβλημάτων, τα οποία ο μιν δογματισμός τα αγνοεί, ο δε αναθεωρητισμός συχνά τα εντοπίζει, αλλά αδυνατεί να τα ερμηνεύσει ορθά.

Εδώ, είναι σκόπιμο να γίνει μία –έστω και συνοπτική– αναφορά στις δυνατότητες και στους περιορισμούς των μαρξιστών, ή μαρξιστικής αναφοράς, ερευνητών. Στην κατάσταση που διαμορφώθηκε κατά τον 20ό αιώνα μετά τη νίκη και την εδραίωση της Οκτωβριανής Επανάστασης, η μαρξιστική, είτε μαρξιστικής αναφοράς, διάνοση, τόσο στις ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όσο και στην ΕΣΣΔ και στις άλλες χώρες του «πρώιμου σοσιαλισμού», χωρίστηκε σε δυο αλληλοτροφοδοτούμενες, αλλά διακριτές, κατηγορίες: σε εκείνους που βρήκαν καταφύγιο στην ακαδημαϊκή δραστηριότητα του πανεπιστημίου και στους άμεσα εμπλεκόμενους στην εξυπηρέτηση των τρεχουσών κομματικών ιδεολογικών αναγκών.

Στην ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική Δύση, η διάνοση αυτή έφερε το στίγμα της ήττας των επαναστατικών κινήματων μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ένα στίγμα που δρομολόγησε τη βαθμιαία περαιτέρω απόσπαση της θεωρίας από την πρακτική των πολιτικών φορέων της εργατικής τάξης. Η απόσπαση αυτή μεγάλωνε όσο απομακρυνόταν η ρεαλιστική προοπτική του σοσιαλισμού σε αυτές τις χώρες, όσο απουσίαζε ένα ρωμαλέο επαναστατικό κίνημα.

Έτσι, οι άμεσα στρατευμένοι κομματικοί ιδεολόγοι, ως κατεξοχήν ασχολούμενοι με τη «θεωρητική» επένδυση των εκάστοτε ειλημμένων αποφάσεων

πολιτικών ηγεσιών, ήταν αδύνατο να αναπτύξουν τη θεωρία. Άλλωστε, ο τακτικισμός που συνόδευε τη σταδιακή ενσωμάτωση και τη γραφειοκρατικοποίηση αυτών των κομμάτων, που έλκουν την καταγωγή τους αρχικά από την Β' και στη συνέχεια από την Γ' Διεθνή, δεν είχε ανάγκη από θεμελιώδη ανάπτυξη της θεωρίας (που μόνο προβλήματα θα δημιουργούσε στη διαχείριση της ενσωμάτωσης από τις ηγεσίες). Τη θέση της θεωρίας παίρνουν φραστικά-συνθηματολογικά υποκατάστατα. Η εγγύτητα που έχουν οι γραφειοκρατικοποιημένοι και ενσωματωμένοι κομματικοί μηχανισμοί των καταλοίπων των πάλαι ποτέ επαναστατικών πολιτικών φορέων προς την επαναστατική κοινωνική θεωρία και φιλοσοφία είναι αντιστρόφως ανάλογη της απόσπασης της τακτικής από τη στρατηγική.

Οι απομονωμένοι στα πανεπιστήμια θεωρητικοί, εντασσόμενοι ούτως ή άλλως στις ομάδες αναφοράς αυτού του θεσμού, οδηγούνταν σε ποικίλες μονομέρειες και επαναπροσανατολισμούς. Μέρος τους επιδίδεται σε έναν αφηρημένο μεθοδολογισμό. Άλλοι, ακολουθώντας πορεία ευθέως αντίστροφη αυτής του γίγνεσθαι του κλασικού μαρξισμού, συρρικνώνουν το πεδίο ενασχόλησής τους, ολοένα απομακρυνόμενοι από την οικονομία και την πολιτική προς την ακαδημαϊκή φιλοσοφία, την αισθητική και τη φιλοσοφία της τέχνης. Η ακαδημαϊκή ενασχόληση με τα κείμενα των κλασικών –αποσπασμένη από τη διερεύνηση πραγματικών γνωστικών αντικειμένων– οδηγεί σε (κάθε άλλο παρά πάντοτε ακριβή) αναδρομική-αναγωγική αναζήτηση των πνευματικών καταβολών του μαρξισμού, καθώς και σε ποικίλες ωσμώσεις με τρέχοντα αστικά ρεύματα της σκέψης (νεοκαντιανισμό, φαινομενολογία, νεοχεγκελιανισμό, φαινομενολογία, νεοσπινοζισμό, νεοθετικισμό, επιστημονισμό, υπαρξισμό, στρουκτουραλισμό, φροϋδισμό, μεταμοντέρνο κ.ο.κ.). Ορισμένοι π.χ. «πόνταραν» στον Σπινόζα για να ξεορκίσουν από τον μαρξισμό «το ζεύγος Υποκείμενο/Σκοπός» (ως δήθεν «μυστικοποίηση» της εγελιανής διαλεκτικής!), αναζητώντας στο παρελθόν των ιδεών προπομπούς του «θεωρητικού αντιανθρωπισμού» και των στρουκτουραλιστικών κατασκευών «ιστορίας χωρίς υποκείμενο» (βλ. π.χ. Αλτουσέρ). Άλλοι πάλι, «εμπλουτίζοντας» τον μαρξισμό τους με ιδέες της φιλοσοφίας της ζωής και του φροϋδισμού, υποβάλλουν σε κριτική τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, όχι ως κεφαλαιοκρατική, αλλά ως «παντοκρατορία του εργαλειοποιημένου λόγου», για να καταλήξουν τελικά σε ρομαντικές ουτοπικές αποδράσεις, στο επίπεδο του προμαρξικού υποκειμενικού ιδεαλισμού (Μαρκούζε), είτε και στην παραίτηση από τη θεωρία υπέρ της «πρωτοποριακής» τέχνης (Αντόρνο).

Σε μια πορεία αντίστροφη αυτής που διέγραψε ο κλασικός μαρξισμός, την οποία έχει περιγράψει ο Ένγκελς ως μετατροπή του σοσιαλισμού από ουτοπία σε επιστήμη, σήμερα παρατηρείται μια *οπισθοδρόμηση από την επιστημονική θεωρία ξανά σε ουτοπικές εκδοχές παραμυθίας*. Διατυπώνονται και ανοικτές προτροπές για μετάβαση από τον Μαρξ στον Φουριέ (βλ. Marcuse H. «An Essay on Liberation», Boston 1969, σ. 21-22). Επιπλέον, οι παραπάνω τάσεις οδηγούν σε *όλο και πιο απροσπέλαστα και αυτοαναφορικά ιδιόλεκτα, που αναιρούν την αξίωση καθολικότητας την οποία κληροδότησε στην κοινωνική θεωρία ο μαρξισμός και ακυρώνουν τη διεθνιστική απεύθυνσή της*.

Στην εποχή που η ανάγκη για ολοκληρωμένα εξηγητικά εγχειρήματα και ελπιδοφόρες προοπτικές γίνεται όλο και πιο έντονη, στα όρια της φιλοσοφίζουσας δημοσιολογίας περί της σύγχρονης κοινωνίας κινούνται ορισμένες προβεβλημένες απόψεις, που συντάσσονται εσπευσμένα, αποσπασματικά και εκ του προχείρου, μέσω εκλεκτικών συρραφών συγκεχυμένων εμπειρικών-φαινομενολογικών περιγραφών πτυχών και εκφάνσεων της σύγχρονης κοινωνίας. Άνθρωποι, κοινό γνώρισμα των οποίων είναι η κακή γνώση είτε η παντελής άγνοια της κοινωνικής θεωρίας και του μαρξισμού, παρεμβαίνουν δί-κηνη προφητών επί βασικών προβλημάτων της ιστορίας και της εποχής μας. Εκ των πραγμάτων ακυρώνονται τα εγχειρήματα συγκάλυψης και παράκαμψης θεωρητικών και μεθοδολογικών δυσκολιών με προκατασκευασμένα σχήματα που έλκουν την καταγωγή τους από ιστορικές αναλογίες, είτε (και) διά της ονοματοθεσίας... Επ' ουδενί λόγω δεν συνιστά θεωρία η σπουδή που επιδεικνύουν κάποιοι σε φραστικά υποκατάστατα της πραγματικής διερεύνησης της ολότητας των πλευρών της πραγματικότητας που «αντιστέκονται» στη διαύγηση, απλώς «προσάπτοντας κατηγορούμενο στο υποκείμενο» (Χέγκελ). Ορισμένοι, φέρ' ειπείν, σπεύδουν να αποκαλέσουν τη νυν παγκόσμια συγκυρία «αυτοκρατορία» (M. Hardt & A. Negri), τροφοδοτώντας ειδυλλιακές αυταπάτες και απολογητικά ιδεολογήματα που συγκαλύπτουν την αντιφατικότητα και τα καταστροφικά αδιέξοδα του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Ωστόσο, εδώ δεν πρόκειται για μια διαδικασία «αποεδαφικοποιημένης» πλανητικής ενοποίησης της ανθρωπότητας, ενός εθελούσιου καταμερισμού εργασίας, όπου όλοι λειτουργούν ως αλληλέγγυοι και ισότιμοι εταίροι με καθολική πρόσβαση σε ελευθέρως ρέοντα αγαθά, υπηρεσίες, πληροφορία, γνώση, επικοινωνία κ.ο.κ. Δεν θεμελιώνεται προοπτική με πλαστή αισιοδοξία και κατασκευές υποκειμένων με τα «υλικά» του μεταμοντέρνου χυλού.

Έχει διαμορφωθεί μια ολόκληρη παράδοση, που αρκείται στην καταγραφή, είτε στην απλή κριτική και στην άρνηση του εντεύθεν πρακτικά ανυπέρβλητου παρόντος, υπό το πρίσμα ενός επέκεινα ουτοπικού σχεδιάσματος, δηλαδή, υπό το πρίσμα μίας επιπλέον υποστασιοποιημένης εξιδανίκευσης, αντιστροφής και μετάθεσης αυτού του ανυπέρβλητου παρόντος. Η βιωματική εσωτερίκευση της ήττας, του αδιέξοδου και της απουσίας προοπτικής, όσο κι αν υποστασιοποιείται στη θετικά αντεστραμμένη συμβολική νοηματοδότησή της, δεν μεταφράζεται σε νικηφόρο σάλπισμα διεξόδου και προοπτικής ενός νέου ιστορικού υποκειμένου. *Αλίμονο σ' αυτούς που έχουν ως μοναδική τους ελπίδα την αντεστραμμένη εξιδανίκευση – υποστασιοποίηση της απελπισίας τους.* Καμία μεσαιωνικής θεολογικής εμπνεύσεως τελεολογία του «εισέτι μη όντος» δεν υποκαθιστά την ανάγκη της εντός της ιστορίας θεωρητικής διάγνωσης, πρόγνωσης και μεθοδολογικής θεμελίωσης των μέσων και των δρόμων αυτής της προοπτικής. Η ιστορία δεν εκτυλίσσεται τελεολογικά-εσχατολογικά, σαν να έλκεται, σαν να σύρεται από την ουτοπική και μυστικιστικά παρούσα μελλοντική συγκρότησή της. Η προοπτική δεν έρχεται με «συνταγές για τις κουζίνες του μέλλοντος».

Η μεθοδολογική σημασία του «Κεφαλαίου» του Μαρξ

Οι προοπτικές της ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθόδου εξαρτώνται από πληθώρα όρων, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζει η επιλογή προς λογική και μεθοδολογική διερεύνηση συγκεκριμένης επιστημονικής νόησης, η οποία μελετά ένα πραγματικό εμπειρικά δεδομένο αντικείμενο. Η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ είναι –όπως είδαμε– το πλέον ανεπτυγμένο από την άποψη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας επιστημονικό πεδίο του μαρξισμού.

Ακριβώς αυτή η ωριμότητα της θεωρητικής απεικόνισης του αντικειμένου στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ επιτρέπει τη διάκριση της μαρξιστικής λογικής και μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας σε «καθαρή μορφή», μέσω της λογικής και κατηγοριακής εξέτασης του υλικού της πολιτικής οικονομίας.

Αίροντας τον εγγενή περιορισμό ορθολογισμού και εμπειρισμού, απαγωγισμού και επαγωγισμού που χαρακτήριζαν την μεθοδολογία των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών της εποχής του, ο Κ. Μαρξ υλοποιεί στο «Κεφάλαιο» ένα κατ' αρχήν καινοτόμο λογικό και μεθοδολογικό πρόγραμμα εκτύ-

λιξης του θεωρητικού συστήματος μιας συγκεκριμένης επιστημονικής γνώσης, ξεπερνώντας κατά πολύ το επίπεδο συνειδητοποίησης των μεθοδολογικών προβλημάτων της μέχρι σήμερα φετιχοποιούμενης «θετικής επιστήμης» και των φιλοσοφικών παρακολουθημάτων της. Γι' αυτό ο φιλοσοφικός και μεθοδολογικός αναστοχασμός του «Κεφαλαίου» επιτρέπει –βάσει της συγκεκριμένης επιστήμης περί των σχέσεων παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας– να αποκαλυφθεί η μαρξική μέθοδος της διερεύνησης του οργανικού όλου: η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η συσχέτιση ιστορικού και λογικού, καθώς επίσης και η συσχέτιση διάνοιας και λόγου ως βαθμίδων της νόησης εντός της γνωστικής διαδικασίας. Η αποκάλυψη των παραπάνω επιτρέπει τη συγκεκριμένη ιστορική αποτίμηση του επιπέδου της ανάπτυξης, της κατάστασης και των προοπτικών των επιστημών.

Ένα θεμελιώδες ερευνητικό πρόβλημα και η συνειδητοποίησή του

Το πρόβλημα της αποκάλυψης της μαρξιστικής λογικής και μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας σε «καθαρή μορφή» μέσω της λογικής και κατηγοριακής εξέτασης της πολιτικής οικονομίας σηματοδοτεί την κεντρική αρτηρία της ανάπτυξης των επιστημών περί της μεθόδου και περί της κοινωνίας. Ο Μαρξ, παρά το γεγονός ότι είχε την πρόθεση να διατυπώσει ειδικά, συστηματικά και σε γενική μορφή τη μέθοδο της λογικής του «Κεφάλαιου», δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιό του, «γεγονός το οποίο απέβη –όπως ... κατέστη σαφές εκ των υστέρων– σοβαρότατο εμπόδιο και για την κατανόηση σε βάθος του βασικού έργου του μαρξισμού και για την ανάπτυξη του μαρξισμού στην κατεύθυνση της βασικής αρτηρίας του.

Μετά τον θάνατο του Κ. Μαρξ επήλθε μια ιδιότυπη παύση στην κατεύθυνση της βασικής αρτηρίας της διερεύνησης της διαλεκτικής μεθόδου, της διαλεκτικής λογικής. Αν και μπορεί να θεωρηθεί παράξενο, το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την ανάπτυξη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας» [237, σ. 14].

Η θεμελιώδης σημασία αυτού του προβλήματος δεν συνειδητοποιούνταν επί μακρόν από τους μετά τον Μαρξ στοχαστές. Μόνον ο Λένιν τη συνειδητοποιεί εν μέρει και θέτει στα «Φιλοσοφικά Τετράδια» το πρόβλημα της διάκρισης της Λογικής του «Κεφαλαίου», όχι όμως στην καθολική γενικευμένη μορφή του, δηλαδή χωρίς να θέτει ως ζητούμενο της έρευνας τη διάκριση του συστήματος των νόμων και των κατηγοριών.

Εξυπακούεται ότι οι εγκλωβισμένοι στις παραπάνω άγονες μαρξιστικές ή μαρξιστικής αναφοράς τάσεις θεωρητικοί αδυνατούν να συλλάβουν καν την εμβέλεια και το βάθος του παραπάνω θεμελιώδους προβλήματος. Κατά κανόνα, οι πλέον διαδεδομένες προσεγγίσεις της σχέσης μεταξύ της μεθόδου του Μαρξ και της μεθόδου του Χέγκελ ανάγονται σε διάφορες εκδοχές δύο τάσεων: της προσέγγισης είτε ακόμα και ταύτισης των μεθόδων (Ε. Ντύρινγκ, Ε. Μπερνοστάιν, Κ. Ρέννερ, κ.ά.), είτε, τουναντίον, της απόσπασης της μεθόδου του Μαρξ από τη διαλεκτική του Χέγκελ (Λ. Αλτουσέρ, Γκαλβάνο Ντέλα Βόλπε κ.ά.). Έχει γίνει προ πολλού πλέον παράδοση η πολεμική εναντίον της επαναστατικής-κριτικής διαλεκτικής του μαρξισμού με πρόσχημα την καταπολέμηση του «σκοτεινού χεγκελιανισμού». Η παράδοση αυτή είχε διαπρέψει και στους κύκλους της επίσημης σοβιετικής «ορθοδοξίας», αναπαράγοντας παράλληλα τις πλέον μεταφυσικές πτυχές της χεγκελιανής οντολογίας στα πλαίσια των σχημάτων του «διαλεκτικού υλισμού».

Το πρόβλημα μεθόδου του «Κεφαλαίου» εγείρεται εκ νέου από ορισμένους σοβιετικούς ερευνητές στη γνωσιακή συγκυρία, η οποία ανέκυψε στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 του περασμένου αιώνα.

Είναι γεγονός ότι η σοβιετική φιλοσοφία κινήθηκε κατ' εξοχήν στα πλαίσια της ιδεολογίας των πρώιμων σοσιαλιστικών επαναστάσεων ως θεραπευτίδα της επίσημης πολιτικής. Έτσι, φέρ' ειπείν, η πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού, αλλά και η κοινωνική θεωρία ως «ιστορικός υλισμός», λειτουργούσαν κατ' εξοχήν ως ιδεολογική κάλυψη και δικαιολόγηση της εκάστοτε ασκούμενης πολιτικής, είτε (και) στο πεδίο της «ακαδημαϊκής» έρευνας. Ωστόσο, σε αντιδιαστολή με τις τρέχουσες αντιλήψεις, η σοβιετική φιλοσοφία δεν ανάγεται εξ' ολοκλήρου στον δογματικό σχολαστικισμό και στα απολογητικά ιδεολογήματα. Αντίθετα με τις παραπάνω κυρίαρχες τάσεις, στα πλαίσιά της αναπτύχθηκαν και δημιουργικές προσεγγίσεις που συνεισέφεραν στην ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας (βλ. π.χ. την πολιτισμική ιστορική θεωρία στην ψυχολογία). Σε εποχές κατά τις οποίες στη Δύση οι ιδέες που αφορούσαν τη διερεύνηση της διαλεκτικής της επιστημονικής νόησης, τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς όρους της ανάπτυξης της κλπ. εκλαμβάνονταν σχεδόν ως αποκάλυψη, στη μαρξιστική και προπαντός στη σοβιετική επιστημολογική παράδοση, αυτός ο κύκλος προβλημάτων ξεταζόταν ως η βασική προβληματική της ανάλυσης της επιστημονικής γνώσης. Και αυτό δεν είναι τυχαίο. Αυτή η κα-

τεύθυνση του φιλοσοφικού και μεθοδολογικού αναστοχασμού της διαλεκτικής της επιστημονικής νόησης απορρέει από την ίδια την ουσία της νέας κατεύθυνσης της συνειδητά διαλεκτικής ανάπτυξης των επιστημών που θεμελίωσε ο Μαρξ. Σημαντικές πλευρές της, όπως η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία αναπτύσσονται στο έργο των Μ. Μ. Ρόζενταλ, Ζ. Μ. Ορούντζιεφ, Ε. Β. Ιλιένκοφ και Λ. Α. Μανκόφσκι.

Ωστόσο, αυτή η προβληματική, αυτές οι κατ' αρχήν νέες δυνατότητες που ενυπάρχουν στον εννοιολογικό εξοπλισμό της μαρξιστικής επιστήμης, κάθε άλλο παρά πάντοτε προωθούνταν πέρα από γενικές διακηρύξεις αρχών και προθέσεων, εν είδει γενικού πλαισίου ενός συστήματος αφηρητικών «ορισμών της σκέψης», α priori σχημάτων, «καθαρών θεμελιωδών θέσεων της διανοίας» είτε γνωσιακών κανόνων (καντιανού τύπου).

Αντικειμενική συνιστώσα και υποκειμενική συνιστώσα της ανάπτυξης της θεωρίας

Η διαδικασία της συνειδητοποίησης των θεμελιωδών επιστημονικών προβλημάτων εκτυλίσσεται στο πλαίσιο της αντιφατικής αλληλεπίδρασης αντικειμενικού παράγοντα και υποκειμενικού παράγοντα της ανάπτυξης της επιστήμης. Η κάθε βαθμίδα αυτής της ανάπτυξης διακρίνεται ως *συγκεκριμένη ιστορική γνωσιακή συγκυρία*, η ουσία της οποίας καθορίζεται βασικά από το επίπεδο ανάπτυξης του αντικειμένου της έρευνας και από το επίπεδο ωριμότητας της περί του εν λόγω αντικειμένου επιστήμης. Η ανάπτυξη της επιστήμης εκτυλίσσεται ως φυσικοϊστορική διαδικασία που υπάγεται σε ορισμένες νομοτέλειες. Οι αυθεντικές επιστημονικές αντιλήψεις δεν είναι αυθαίρετα βουλητικά ενεργήματα, νοητικές κατασκευές, «αφηγήσεις», είτε αυτοαναφορικά «υποδείγματα»-«πεδία» λεκτικής διαχείρισης νοημάτων, που επιβάλλονται από την «επιστημονική κοινότητα» (είτε και επί της τελευταίας), βάσει αποκλειστικά εξουσιαστικών, χρησιμοθηρικών κλπ. σκοπιμοτήτων.

Η επιλογή και η υλοποίηση των δυνατοτήτων ανάπτυξης της επιστήμης, μόνον εν μέρει εξαρτώνται από τις ιδιότητες της προσωπικότητας του ερευνητή, χωρίς οι τελευταίες να έχουν αποφασιστική σημασία. Η επιστήμη κατά την ανάπτυξή της διανοίγει τον δρόμο της μέσω μιας «φυσικοϊστορικής» επιλογής των επιστημόνων εκείνων, οι οποίοι διαθέτουν τις απαραίτητες για κάθε στάδιο προσωπικές ιδιότητες.

Σε οποιαδήποτε επιστήμη πραγματικοί επιστήμονες θεωρούνται οι άνθρωποι που αναπτύσσουν την επιστήμη, που κάνουν ανακαλύψεις κλπ., δηλαδή οι άνθρωποι για τους οποίους η ερευνητική ανάγκη είναι αυτή που κατά βάση καθορίζει τη δραστηριότητά τους. Έχει ιδιαίτερη σημασία, αυτή η κύρια ανάγκη των ερευνητών και προπαντός των κοινωνικών επιστημόνων, να αντιστοιχεί στην κοσμοθεώρηση και στην κοινωνική τους στάση. Στις κοινωνικές επιστήμες, από την άποψη της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου της έρευνας, η στιγμή του συνειδέναί υπερτερεί έναντι της στιγμής του ειδέναί. Γι' αυτό και ικανοί για την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών είναι εκείνοι οι επιστήμονες, η κοινωνική στάση των οποίων είναι αντίστοιχη των συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων, τάξεων κλπ., που αποβλέπουν στην προοδευτική ανάπτυξη της κοινωνίας. Γι' αυτούς τους ερευνητές ανακύπτει άλλη μια ανώτερη ανάγκη, η οποία συνεισφέρει στην ανάπτυξη της επιστήμης: η ανάγκη συνεισφοράς (εν προκειμένω κατά κύριο λόγο θεωρητικής) στην προοδευτική ανάπτυξη της ανθρωπότητας.

Ο ερευνητής καθίσταται ικανός να αναπτύξει την επιστήμη με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές του ανακαλύψεις στον βαθμό που συνειδητοποιεί την κοινωνική ανάγκη για τέτοιου είδους ανακαλύψεις. Ωστόσο, εδώ δεν πρόκειται περί καθαρά ατομικής, πολλώ μάλλον δε, περί καθαρά ψυχολογικής διαδικασίας. Δεν πραγματοποιούνται ανακαλύψεις με μόνη την ψυχολογική προδιάθεση για τη διερεύνηση κάποιου αντικειμένου είτε με μόνη την προοδευτική στάση του ερευνητή. Απαιτείται μια ιδιότυπη επεξεργασία, μια αντιφατική διαδικασία «διήθησης» των βαθύτερων κοινωνικών αναγκών και των βασικότερων «εξωτερικών» έναντι της επιστήμης τάσεων, η διαμεσολαβημένη εσωτερίκευσή τους στο εννοιολογικό και κατηγοριακό πεδίο της επιστήμης, διότι στον βαθμό που αναπτύσσεται, στον βαθμό που ξεχωρίζει από τις εγγύτερες μορφές πρακτικής προσοικειώσης της πραγματικότητας, η επιστήμη αποκτά τη δική της λογική, τις δικές της νομοτέλειες, οι οποίες μόνο σε τελευταία ανάλυση καθορίζονται από την κοινωνική υλική πρακτική.

Η ιδιοφυΐα του ερευνητή προϋποθέτει την ικανότητά του να μετατρέπει τις κοινωνικές ανάγκες που έχουν ωριμάσει σε εσωτερικό κίνητρο της δραστηριότητάς του, σε ιδιότυπη ψυχολογική προδιάθεση για τη διάγνωση του αντικειμένου. Αλλά αυτό δεν αρκεί. Είναι επίσης απαραίτητο, εντάσσοντας τη δραστηριότητά του στη λογική της επιστήμης, να συνεισφέρει στην ανάπτυξη της εσωτερικής νομοτέλειας της επιστήμης, κατά τρόπο ώστε αυτή η εσωτερι-

κή νομοτέλεια να τίθεται «ως αυτοπραγμάτωση, ως εμπράγματα ενσάρκωση του υποκειμένου» [«Grundrisse», 1, τ. 46, μ. II, σ. 109-110, και 272, τ. Β, σ. 465].

Η ιστορική σημασία του επιστήμονα εκφράζεται επιπλέον και μέσω του γεγονότος ότι στην έρευνά του εκδηλώνεται η νομοτέλεια της ανάπτυξης της επιστημονικής νόησης. Η ατομική του ανάπτυξη δεν εκβάλλει απλώς στη διαδικασία ανάπτυξης της επιστήμης, αλλά και τη μετασχηματίζει. «Η ιδιοφυΐα του Μαρξ εκδηλώθηκε μεταξύ άλλων στο γεγονός ότι επέλεξε ένα αντικείμενο, η διερεύνηση του οποίου του παρείχε την αντικειμενική δυνατότητα να αποκαλύψει τη Διαλεκτική, τη Λογική του αναπτυσσόμενου όλου, στην πληρέστερη και βαθύτερη (για την εποχή του) μορφή» [237, σ. 20].

Η ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ: Η «ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»

Ο Βαζιούλιν είναι ο μόνος ερευνητής που κατόρθωσε όχι μόνο να διατυπώσει και να συνειδητοποιήσει σε γενικευμένη μορφή, αλλά και να λύσει θετικά το μείζον ζήτημα της αποκάλυψης της κατηγοριακής δομής της Λογικής του Κεφαλαίου του Μαρξ, της μεθοδολογίας διερεύνησης του οργανικού όλου. Μ' αυτόν τον τρόπο, πρώτον, κατέδειξε ότι ο ορθολογικός πυρήνας της εγγελιανής συνεισφοράς στη μεθοδολογία του οργανικού όλου είναι σημαντικότερος απ' ό,τι πίστευαν μέχρι πρότινος και απ' ό,τι πιστεύουν εν πολλοίς μέχρι σήμερα, δεύτερον, συγκεκριμενοποίησε βαθύτερα τους ιστορικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς της μεθοδολογικής συνεισφοράς και, τρίτον, απέδειξε ότι η τιτάνια συνεισφορά του Μαρξ ήταν επίσης μεγαλύτερη από αυτή που συνειδητοποιούσε ακόμη και ο ίδιος ο Μαρξ (χωρίς να γίνεται λόγος για την αντίληψη αυτής της συνεισφοράς που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των επιγόνων).

Εκτενή αναφορά στη μεθοδολογία διερεύνησης του οργανικού όλου θα βρει ο αναγνώστης στο πρώτο μέρος αυτού του βιβλίου. Θα θεωρούσε κανείς εύλογο το ερώτημα: γιατί τόσο ενασχόληση με τη λογική και τη μεθοδολογία; Μήπως έχουμε εδώ άλλη μία «κατασκευή», μιαν ακόμα «αφήγηση» στο πνεύμα κάποιου ακαδημαϊκού σχολαστικισμού; Μήπως έχουμε εδώ ενασχόληση με την επιστημολογία και τη μέθοδο ως εκδήλωση αδυναμίας, ανάλογης με αυτήν που επισημαίνει εύστοχα ο Π. Άντερσον αναφερόμενος στον λεγόμενο «Δυτικό μαρξισμό»; Μόνον εν μέρει θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς

τέτοιου είδους συμπτώματα στα έργα της παραπάνω κατεύθυνσης των σοβιετικών ερευνητών, αλλά επ' ουδενί λόγω στα έργα του Β. Α. Βαζιούλιν. Αυτό είναι εμφανές λόγω του χαρακτήρα των λογικών και μεθοδολογικών ερευνών του.

Εδώ δεν έχουμε διάσπαρτες αφηρημένες οδηγίες-αρχές μιας γενικόλογης γνωσιολογίας, χρησιμότητας αντίστοιχης –όπως θα έλεγε ο Χέγκελ– με τις οδηγίες για κολύμβηση χωρίς να βραχείτε... Δεν έχουμε νοησιαρχικές-θεωρησιακές κατασκευές, συνοδευόμενες από «διδασκτικού» και «επεξηγηματικού» χαρακτήρα παραδείγματα. Τουναντίον, η έρευνα παρακολουθεί στην πορεία της την κλιμάκωση της συνειδητά επιλεγμένης συγκεκριμένης επιστημονικής σκέψης, με τη συστηματικότητα και την ακρίβεια του φυσιοδίφη. Είναι εμφανές, επίσης, κυρίως από το συνειδητά αναζητούμενο και επιλεγόμενο πεδίο εφαρμογής της αναδεικνυόμενης και εκπονούμενης μεθόδου. Σε αντιδιαστολή με τη χαρακτηριστική επικέντρωση στη φετιχιστική περιγραφή-παρακολούθηση των «θετικών» επιστημών, είτε στην αισθητική, στις πολιτισμικές υπερδομές γενικότερα, στην τέχνη ως παρηγορία (Π. Άντερσον), στο έργο του Βαζιούλιν, κατ' εξοχήν πεδίο εφαρμογής και ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθοδολογίας είναι τα θεμελιώδη ζητήματα της αντιφατικότητας των σχέσεων παραγωγής των πρώτων εγχειρημάτων, του γίνεσθαι του σοσιαλισμού και στη συνέχεια των νομοτελειών που διέπουν την ανάπτυξη της κοινωνίας, ως προς τη δομή και την ιστορία της.

Η αποκάλυψη της λογικής του «Κεφαλαίου» (εν γένει και εν συνόλω της διαλεκτικής της επιστημονικής νόησης περί του οργανικού όλου, της λογικής του αναπτυσσόμενου όλου) είναι μια *θεμελιώδης επιστημονική ανακάλυψη*, ένα τεράστιας σημασίας επίτευγμα των φιλοσοφικών και μεθοδολογικών ερευνών με μοναδική ευρετική σημασία. Ένα επίτευγμα που συνιστά, μεταξύ άλλων, και *μεθοδολογική προϋπόθεση της άρσης της αντίθεσης μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού*, στον βαθμό που αίρει κατ' αρχήν τις κυρίαρχες μέχρι σήμερα αντιδιαλεκτικές ακρότητες στη γνωσιολογία και τη μεθοδολογία: την αναγωγή της κίνησης και των ιδιοτήτων του απεικονιζόμενου αντικειμένου στην κίνηση και στις ιδιότητες της απεικονίζουσας νόησης (που είναι ουσιαστικά ιδεαλισμός) και της αναγωγής της κίνησης και των ιδιοτήτων της απεικονίζουσας νόησης στην κίνηση και στις ιδιότητες του απεικονιζόμενου αντικειμένου (που ουσιαστικά είναι υλισμός).

Από τη Λογική του Κεφαλαίου προς τη Λογική της Ιστορίας

Είναι σκόπιμο να αναφερθούμε ευσύνοπτα στη γενική κατεύθυνση των ερευνών του Β. Α. Βαζιούλιν που οδήγησαν στη Λογική της Ιστορίας.

Βασικός σταθμός σε αυτή την πορεία είναι η Λογική του Κεφαλαίου, η οποία συνδέεται, όπως είδαμε, με την *αντίληψη της νόησης ως φυσικοϊστορικής νομοτελούς διαδικασίας* και με τη *διάγνωση της βασικής κατευθυντήριας αρτηρίας της ανάπτυξης του μαρξισμού*. Η κατεύθυνση της κατ' εξοχήν μοναχικής πορείας του ερευνητή είναι σαφής ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια (η διπλωματική του εργασία –5ο έτος σπουδών– αφορά το πρόβλημα της «απλούστατης σχέσης» στο 1ο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου» του Μαρξ). Στη συνέχεια, στα πλαίσια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής του, ο Βαζιούλιν στρέφεται στην ενδελεχή μεθοδολογική διερεύνηση του προβλήματος της συσχέτισης *ιστορικού και λογικού* (κατά κύριο λόγο από την άποψη της συσχέτισης της ερευνητικής διαδικασίας με τον τρόπο της έκθεσης, της αντιστοιχίας-αναντιστοιχίας της σκέψης με το αντικείμενο στα διάφορα στάδια της έρευνας κ.ο.κ.) στα οικονομικά έργα των κλασικών του μαρξισμού. Έτσι η κίνηση της σκέψης εκτυλίσσεται ελικοειδώς: *η Λογική του «Κεφαλαίου» συνιστά τρόπον τινά την επάνοδο στο αφετηριακό σημείο της σπείρας της έλικας, σε ανώτερο ως προς το ποιόν και την ουσία επίπεδο*. Ταντοχρόνως, σε μιαν άλλη εποχή, *συνιστά τη λογική και μεθοδολογική ολοκλήρωση, το επιστέγασμα των οικονομικών ερευνών του Κ. Μαρξ*. Το βιβλίο «Η Λογική του Κεφαλαίου...» ήταν έτοιμο το 1964. Εκδόθηκε το 1968, με εκτενή πρόλογο του Ζ. Μ. Ορούντζιεφ, ο οποίος αναγνώριζε μεν τη θεωρητική σημασία του έργου, αλλά και προϊδέαζε τον αναγνώστη για τα (αποδιδόμενα στο νεαρό της ηλικίας) θεωρητικά και ιδεολογικά ολισθήματα του συγγραφέα...

Η κατανόηση της Λογικής του «Κεφαλαίου» στην καθολική της μορφή, λειτουργεί ως το αφετηριακό σημείο της επόμενης σπείρας της έλικας. Σε αυτή την κατεύθυνση παρατηρείται μια διαδικασία περαιτέρω επεξεργασίας (διεύρυνσης, εμπάθυνσης και συγκεκριμενοποίησης) διαφόρων πτυχών και προεκτάσεων της πρώτης ανακάλυψης. Παράλληλα αναπτύσσεται και η συγκεκριμένη-ιστορική μέθοδος διερεύνησης των κεκτημένων της κοινωνικής θεωρίας (κατά κύριο λόγο του μαρξισμού ως επιστημονικού συστήματος, που αναπτύσσεται μέσω της εμφάνισης και επίλυσης αντιφάσεων). Ο Βαζιούλιν εξετάζει τον μαρξισμό ως θεωρητικό σύστημα που επικεντρώνεται στην έρευνα

των τριών εσωτερικά αλληλένδετων, πλην όμως σχετικά αυτοτελών γνωστικών αντικειμένων που αναφέραμε. Η λογική και μεθοδολογική εξέταση της ιστορίας της κοινωνικής θεωρίας (με έμφαση στο μαρξισμό), επέτρεψε την ανάδειξη των νομοτελειών και των αντιφάσεων (που οδηγούν σε αναπόφευκτες πλάνες) του γίνεσθαι της επιστημονικής έρευνας, δηλαδή της κίνησης της νόησης από την επιφάνεια προς την ουσία του αντικειμένου. Όλα αυτά λαμβάνουν χώρα σε μια περιρρέουσα συγκυρία, στην οποία οποιαδήποτε αναφορά σε αντιφάσεις και πλάνες στο έργο των κλασικών ήταν τουλάχιστον ύποπτη.

Σε συνδυασμό με την περαιτέρω θεμελίωση του καθολικού χαρακτήρα της κεκτημένης μεθοδολογίας, ο Βαζιούλιν διερευνά επιστημολογικά τους όρους εφαρμοσιμότητας και χρήσης της σε διάφορα γνωστικά πεδία (στη γεωλογία, στη βιολογία, στην αστροφυσική, στη φυσική και στη χημεία).

Ταυτοχρόνως, επιδίδεται σε *εντατική αναζήτηση του επόμενου γνωστικού αντικειμένου*, η διερεύνηση και ανάπτυξη του οποίου με τη νέα μεθοδολογία θα μπορούσε να οδηγήσει στη *θεμελιώδη ανάπτυξη του μαρξισμού εν συνόλω*, σε συνδυασμό με τον κριτικό και μεθοδολογικό αναστοχασμό της κεκτημένης ιστορικής εμπειρίας και πρακτικής της σοσιαλιστικής οικοδόμησης, καθώς επίσης και της αντίστοιχης «θεωρίας» αυτής της περιόδου. Κατ' αρχάς, διακρίνει ως πρώτη προτεραιότητας πεδίο για την ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας την επιστήμη περί των σχέσεων παραγωγής του σοσιαλισμού, την πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού, η οποία ήδη ταλανιζόταν από τις έριδες γύρω από το δίπολο «εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις-σχεδιοποίηση» [βλ. 259]. Η νομοτελής αντιφατικότητα της γνωστικής διαδικασίας εκδηλώνεται στα πλαίσια της γνωσιακής συγκυρίας αυτής της περιόδου ως εξής: *τίθεται στο επίκεντρο η θεωρητική διερεύνηση των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής υπό το πρίσμα της μεθοδολογίας του «Κεφαλαίου» του Μαρξ* [Β.Α. Вазюлин. Методологическая роль проблемы исторического и логического в конкретных науках. Στο: *Μεθοδολογические проблемы современной науки*. Μ.: Изд-во МГУ, 1970. σ. 100-120]. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εδώ εκδηλώνεται μια απόπειρα προεκβολής της κεκτημένης μεθοδολογίας στη διερεύνηση των σχέσεων παραγωγής ενός ανώριμου σταδίου του γίνεσθαι της νέας κοινωνίας. Η μετέπειτα ανάπτυξη της θεωρίας θα καταδείξει ότι η όποια θεωρητική εξήγηση των σχέσεων παραγωγής του εν λόγω σταδίου κατά τρόπο αντίστοιχο της πραγματικότητας, προϋποθέτει την κατάκτηση βαθύτερης

γνώσης, θεμελιωδέστερης διάγνωσης του συνόλου της ιστορικής διαδικασίας, έναρξη της άρσης της οποίας το στάδιο αυτό συνιστά. Ωστόσο, το όλο εγχείρημα δεν είναι άγονο. Στα πλαίσια αυτής της αναζήτησης αναδεικνύονται κατ' αρχήν νέες θέσεις-προπομποί της επικείμενης προσέγγισης, η οποία εκδηλώνεται και με τη σαφή πολεμική που αναπτύσσει ο Βαζιούλιν με τα επίσημα ιδεολογήματα της εποχής (μια πολεμική που μεταξύ άλλων είχε ως αποτέλεσμα την άνωθεν παύση της λειτουργίας του ομίλου που λειτουργούσε με επικεφαλής τον ίδιο στην Οικονομική Σχολή του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ).

Από τη δεκαετία του 1970 τα μαθήματα και κυρίως οι πανεπιστημιακές παραδόσεις-διαλέξεις του στη Φιλοσοφική Σχολή, με θέμα την ιστορία της μαρξιστικής φιλοσοφίας, γίνονται πόλος έλξης όχι μόνο για τους φοιτητές του και την πανεπιστημιακή κοινότητα, αλλά και για ένα κοινό εκτός της πανεπιστημιακής κοινότητας. Η φήμη του «αντιφρονούντος» που διαδίδεται άνωθεν, κάθε άλλο παρά μειώνει το ενδιαφέρον ορισμένου κοινού για τη σκέψη του καινοτόμου και ανυπότακτου «αιρετικού» μαρξιστή. Το μεγάλο αμφιθέατρο όπου διδάσκει είναι γεμάτο πολύ πριν αρχίσει η παράδοση, με πολλούς όρθιους στα скалоπάτια και στο διάδρομο. Είναι αδύνατο να αποχωρήσει μετά τη λήξη των παραδόσεων: πάντα πολιορκείται από ομάδες νέων με τα φλέγοντα ερωτήματά τους και τους προβληματισμούς, που ο ίδιος τροφοδοτεί.

Η περαιτέρω έρευνα τον οδηγεί στη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι «το επόμενο αντικείμενο, κατά τη διερεύνηση του οποίου θα ήταν εφικτή η εμπάθυνση και η συνολική ανάπτυξη του μαρξισμού (συμπεριλαμβανομένης και της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου) ήταν η μελέτη της ιστορίας της ανθρωπότητας, η οποία από τον καιρό των Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς (ακόμα και του Β. Ι. Λένιν) έχει αλλάξει ουσιαδώς» [πρόλογος στο 237].

Η αναγκαιότητα διερεύνησης της κοινωνίας ως οργανικού όλου συνειδητοποιείται σε ποικίλους βαθμούς από διάφορους ερευνητές τα τελευταία χρόνια. Στην ΕΣΣΔ υπήρξαν πολλές απόπειρες συστηματοποίησης των κατηγοριών του ιστορικού υλισμού βάσει ποικίλων ερμηνειών της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Οι απόπειρες αυτές στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν σχολαστικού-ταξινομικού χαρακτήρα. Σε αυτές συνήθως λαμβάνεται ως αφετηριακή κατηγορία-σχέση η «εργασία» ή η «δραστηριότητα», με την οποία στη συνέχεια αντιπαραβάλλονται άμεσα όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες, πλευρές και σχέσεις της κοινωνίας. *Συνιστούν λοι-*

πόν νοητικές συστηματοποιήσεις της γνωστικής διαδικασίας και των αποτελεσμάτων της στο επίπεδο της διάνοιας. Έτσι δεν γίνεται αντιληπτή η αντιφατικότητα της μετάβασης από την αμεσότητα (και από τις προϋποθέσεις) του αντικειμένου προς την ουσία του (από τη σχέση του ανθρώπου ως βιολογικού όντος με το περιβάλλον του και τους άλλους ανθρώπους στην εργασία-παραγωγή και στις εργασιακές σχέσεις-σχέσεις παραγωγής). Μεταξύ των διαμελισμένων πλέον από τη διάνοια πλευρών του αντικειμένου αποκαθίσταται ένας εξωτερικός τυπικός δεσμός που λειτουργεί ως άμεση αναγωγιμότητα στην πρωταρχικά δεδομένη (υιοθετηθείσα) αφηρητική αφαίρεση (στη «δραστηριότητα» είτε στην «εργασία»). Σε αυτά τα σχήματα επιτείνεται η απόσπαση από την πραγματικότητα, δεδομένου ότι η αντίθεση μεταξύ αισθητηριακού και νοητικού που χαρακτηρίζει τη διάνοια οδηγείται μέχρως εσχάτων.

Ο Γ. Λούκατς προσπάθησε να ανταποκριθεί σε αυτή την ανάγκη στο ανολοκλήρωτο μεγαλεπήβολο έργο του «Οντολογία του κοινωνικού είναι». Η ίδια η δομή του συστηματικού σχεδίου του έργου (εργασία – αναπαραγωγή – ιδεατό και ιδεολογία – αλλοτρίωση) είναι δηλωτική των μεθοδολογικών περιορισμών του.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ: Η «ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

Ο Βαζιούλιν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, είναι ο μόνος ερευνητής που συνειδητοποιεί αυτή την αναγκαιότητα σε καθολική μορφή ως ερευνητικό πρόγραμμα, το οποίο υλοποιεί συστηματικά σε θεωρητική και μεθοδολογική βάση. Έτσι καταλήγει στη *δεύτερη μεγάλη ανακάλυψή του: τη Λογική της Ιστορίας* (το προτεινόμενο έργο ήταν ουσιαστικά έτοιμο από το 1973, αλλά μπόρεσε να εκδοθεί –μάλλον εκ παραδρομής, λόγω της συγκυρίας– το 1988). Η δημιουργική ανάπτυξη της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του επέτρεψε την αποκάλυψη της εσωτερικής συστηματικής αμοιβαίας συνάφειας των νόμων και των κατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας, που αντανακλά τη δομή της ανεπτυγμένης κοινωνίας και την εκπόνηση της θεωρητικής περιοδολόγησης της ιστορίας της ανθρωπότητας (βάσει των νομοτελειών της «ανάβασης» της από τις προϋποθέσεις στην πρωταρχική εμφάνιση και από αυτήν στη δια-

μόρφωση και στην ωριμότητα της κοινωνίας) υπό το πρίσμα της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ φυσικού και κοινωνικού.

Δεν είναι σκόπιμο να αναφερθούμε διεξοδικά στα επιτεύγματα αυτού του έργου. Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, η εννοιολογική σύλληψη της Λογικής της Ιστορίας διανοίγει νέες δυνατότητες βαθύτερης, περισσότερο τεκμηριωμένης και αξιόπιστης, διάγνωσης και πρόγνωσης των νομοτελειών της ανάπτυξης της κοινωνίας σε σύγκριση με αυτές που παρείχε η προμαρξική φιλοσοφία, ο κλασικός μαρξισμός και οι ποικίλες διαδεδομένες σύγχρονες προσεγγίσεις. Ταυτοχρόνως, δρομολογεί την περαιτέρω *διαλεκτική ανάπτυξη της κοινωνικής φιλοσοφίας μέσω της «άρσης» του ιστορικού υλισμού* (καθώς και του αντίποδά του, της ιδεαλιστικής ερμηνείας της ιστορίας) και της *κατά κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς προσέγγισης*. Εδώ γίνεται λόγος περί διαλεκτικής θεωρητικής άρσης και όχι περί απόρριψης του ιστορικού υλισμού και του μαρξισμού. Στην επιστήμη, ποτέ δεν απορρίπτεται ορισμένου επιπέδου κεκτημένη γνώση, όταν κάνει την εμφάνισή της μια νέα ευρύτερη και βαθύτερη σύνθεση. Φέρ' ειπείν, όταν στις αρχές του 20ού αι. στις φυσικές επιστήμες εμφανίσθηκε η θεωρία της σχετικότητας και η κβαντική μηχανική, η νέα σύνθεση της επιστήμης δεν οδήγησε σε συλλήβδην απόρριψη της κλασικής νευτώνειας φυσικής, αλλά σε διακρίβωση και οριοθέτηση του πεδίου ισχύος και εφαρμοσιμότητάς της στα πλαίσια αυτής της νέας σύνθεσης.

Η δυνατότητα άρσης της αντίθεσης ιδεαλισμού και υλισμού, που ανέκλυψε ως υπόθεση στο μεθοδολογικό επίπεδο κατά την πρώτη ανακάλυψη, γίνεται με τη δεύτερη ανακάλυψη του Βαζιούλιν «θεωρητική πραγματικότητα», αποδεδειγμένη θεωρία, δεδομένου ότι εδώ πλέον η κεκτημένη κατανόηση της λογικής της ιστορίας, και, βάσει αυτής, η προτρέχουσα σύλληψη του μέλλοντος της κοινωνίας, συγκεκριμενοποιεί τον νομοτελή «μηχανισμό» της υπέρβασης της ιστορικής γενεσιουργού αντίθεσης αυτού του διαζευκτικού κοσμοθεωρητικού δίπολου: της αντίθεσης μεταξύ φυσικής και πνευματικής εργασίας.

Στο εγχείρημα του Β. Α. Βαζιούλιν συλλαμβάνεται και αναδεικνύεται θετικά η λογική της νομοτελούς ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας, η λογική της νομοτελούς (όχι ουτοπικής) δυνατότητας και αναγκαιότητας μετάβασης της ανθρωπότητας σε άλλου τύπου ανάπτυξη. Η *ώριμη αταξική κοινωνία*, η χειραφετημένη από την εκμετάλλευση και ενοποιημένη σε παγκόσμια κλί-

μακα ανθρωπότητα, δεν είναι ένα ακόμα εγκεφαλικό σχέδιασμα μιας ουτοπίας του «εισέτι μη όντος», αλλά μια θεωρητική γενίκευση, που εδράζεται στην κριτική διερεύνηση της ιστορικής εμπειρίας δημιουργίας σοσιαλισμού. Η αταξική κοινωνία εξετάζεται εδώ ως η αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία έναντι της προϊστορίας της ανθρωπότητας, στα πλαίσια μιας πρωτότυπης (όχι εμπειρικής-περιγραφικής ούτε και σχηματικής) θεωρητικής περιοδολόγησης της ιστορίας.

Η παρούσα έκδοση της «Λογικής της Ιστορίας» εκφράζει εν μέρει τα αποτελέσματα της μελέτης του ερευνητή επί της ιστορίας της ανθρωπότητας. Κατά τον συγγραφέα, το παρόν βιβλίο «ήταν μια προσπάθεια παρουσίασης της σύγχρονης ιστορικής μορφής του μαρξισμού, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ουσιώδεις αλλαγές που επήλθαν στην ιστορία της κοινωνίας μετά τον Κ. Μαρξ. Έλαβα υπ' όψιν και τους ιστορικούς περιορισμούς της μαρξικής διερεύνησης της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου που είχε αποκαλύψει (φέρ' ειπείν, το γεγονός ότι η υλιστική αντίληψη της ιστορίας του Κ. Μαρξ αποτελούσε κατ' εξοχήν γενίκευση των αποτελεσμάτων που προέρχονταν από την πορεία κατά την οποία η περί της κοινωνίας γνώση κινούνταν από την επιφάνεια προς την ουσία, ενώ η πορεία της περί της κοινωνίας γνωστικής διαδικασίας από την ουσία προς το φαινόμενο και την πραγματικότητα δεν κατέστη δεσπόζουσα στην αντίληψη της διάρθρωσης της κοινωνίας που υπάρχει στα έργα των θεμελιωτών του μαρξισμού). Έλαβα επίσης υπ' όψιν τις ιδιαιτερότητες της ιστορικής μορφής με την οποία υφίσταται ο μαρξισμός στα έργα των κλασικών. Το έργο αυτό δεν έχει ολοκληρωθεί. Επιπλέον, δεν έχουν δημοσιευθεί πλήρως ακόμα και τα αποτελέσματα στα οποία έχω ήδη καταλήξει» [Πρόλογος στο 237].

Εξυπακούεται ότι, παρά την πιθανή αρχική περί του αντιθέτου εντύπωση, το εν λόγω έργο δεν συνιστά εύκολο ανάγνωσμα. Σημαντικά προβλήματα που αφορούν την πρόσληψη αυτού του εγχειρήματος οφείλονται στο γεγονός ότι η αντίληψη που χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος του αναγνωστικού κοινού περί κοινωνικής θεωρίας είναι κατά κανόνα ό,τι μπορεί να συγκράτησε από την «εξεταστέα ύλη» σχολικών, φροντιστηριακών και πανεπιστημιακών βιβλίων, από τη φορμαλιστικών προδιαγραφών έκθεση ιδεών, από τον τύπο, είτε από εκλαϊκευτικά εγχειρίδια και προπαγανδιστικά κείμενα. Οι συνδεδόμενες με τις παραπάνω «πηγές» προσλαμβάνουσες παραστάσεις δεν ευνοούν τον δυναμισμό, τη συνέπεια, τη νοητική πειθαρχία και τη συστηματικότητα της σκέψης.

Η κοινωνική νομοτέλεια ως φάσμα δυνατοτήτων

Στο προτεινόμενο βιβλίο αποδεικνύεται ότι η ιστορία δεν είναι αποκλειστικό πεδίο δράσης του τυχαίου και της βουλευτικής αυθαιρεσίας. *Το παρελθόν, το παρόν και οι προοπτικές ανάπτυξης της ανθρωπότητας συγκροτούν μια ενιαία νομοτελή (αλλά όχι τελεολογική) διαδικασία.* Οι νόμοι που διέπουν την κοινωνική ανάπτυξη δεν είναι στατικοί και αμετάβλητοι. Η νομοτέλεια της ιστορίας ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει μέσα στο γίνεσθαι της κοινωνικής ολότητας και εκδηλώνεται ιδιότυπα στις εκάστοτε εποχές, αίροντας βαθμηδόν την απροσδιοριστία της. Οι άνθρωποι μπορούν να επιταχύνουν είτε να επιβραδύνουν αυτή την νομοτελή ανάπτυξη, αλλά δεν μπορούν να την καταργήσουν ή να την αγνοήσουν.

Κοινωνική νομοτέλεια είναι η νομοτέλεια που διέπει την πλέον περίπλοκη βαθμίδα αλληλεπίδρασης, συγκρότησης και ανάπτυξης της πραγματικότητας, την ανθρώπινη κοινωνία ως ολότητα. Αφορά το σύνολο των αλληλένδετων ως προς το περιεχόμενό τους αιτιωδών συναρτήσεων και νόμων, που διασφαλίζουν τη σταθερή τάση είτε την κατεύθυνση των μεταβολών της κοινωνίας. *Είναι η ουσιώδης, αντικειμενικά υπαρκτή (και μόνον εν μέρει επαναλαμβανόμενη) συνάφεια των φαινομένων της κοινωνικής ζωής, από την άποψη της διάρθρωσης και της ιστορικής τους ανάπτυξης.* Η συνειδητοποίηση της ισχύος και η θεωρητική σύλληψη της κοινωνικής νομοτέλειας συνδέονται άμεσα με τα προβλήματα της διατήρησης ή της μεταβολής του εκάστοτε κοινωνικοοικονομικού συστήματος, της ελευθερίας και της αναγκαιότητας και με τον ρόλο του (ατομικού και συλλογικού) υποκειμένου στην ιστορία.

Η παραίτηση από τη διερεύνηση των κοινωνικών νομοτελειών και η απόρριψη της ιστορικής νομοτέλειας συνδέονται οργανικά με την κοινωνική στάση εκείνων που θεωρούν το εκάστοτε κοινωνικοοικονομικό καθεστώς ως ανυπέβλητο (ακόμα και αν φραστικά ισχυρίζονται το αντίθετο). Η πολυμορφία, το περίπλοκο, η μη γραμμικότητα και η πολλαπλότητα της κοινωνικής πραγματικότητας (στοιχεία που όλο και περισσότερο χαρακτηρίζουν την κοινωνική ανάπτυξη) δεν συνιστούν απόδειξη της απουσίας νόμων και νομοτελειών στην κοινωνία. Χαρακτηριστικό των επιστημών είναι ότι αποκαλύπτουν διαρκώς νόμους και νομοτέλειες που διέπουν όλο και πιο περίπλοκα και απόμακρα από την άμεση ανθρώπινη εμπειρία αντικείμενα, διακρίνοντας νομοτέλειες όχι μόνο δυναμικού χαρακτήρα, αλλά και στατιστικού-πιθανοκρατικού χαρακτή-

ρα, νόμους που εμπεριέχουν την ενδεχομενικότητα, την τυχαιότητα, ακόμα και νόμους που διέπουν το χάος. Οι κοινωνικές νομοτέλειες έχουν τον χαρακτήρα *τάσεων*, δεδομένου ότι συγκροτούνται από τη διαπλοκή πληθώρας αντιφατικών μεταξύ τους τυχαιοτήτων, οι οποίες σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία προβάλλουν ως *αντικειμενικά οροθετημένο φάσμα δυνατοτήτων*, ως *πλήθος εναλλακτικών λύσεων*. Οι κοινωνικές νομοτέλειες προωθούνται ως *δεσπόζουσα τάση* μέσα από το εν λόγω φάσμα δυνατοτήτων, ως *φυσικοϊστορική διαδικασία υλοποιούμενη από τη δραστηριότητα* (ακριβέστερα: από τη συνισταμένη των δραστηριοτήτων) των ανθρώπων ως υποκειμένων.

Στην εποχή μας λ.χ. υπάρχουν τάσεις, δυνατότητες προόδου, δημιουργικότητας κλπ., αλλά και τάσεις οπισθοδρόμησης, καταστροφής και αυτοκαταστροφής της ανθρωπότητας (οικολογικής, πολεμικής κλπ.), τάσεις πλανητικής ενοποίησης της ανθρωπότητας, αλλά και τάσεις κατακερματισμού και επίταξης της ανισομέρειας της ανάπτυξης των μερών της, τάσεις κοινωνικής επανάστασης αλλά και αντεπανάστασης κ.ο.κ.

Η μεταφυσική και θετικιστική νόηση (εσωτερικά συνδεδεμένη με τη στάση της παραδοχής της αιωνιότητας της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων) αδυνατεί να συλλάβει την ενότητα αυτής της κατάστασης, τη νομοτέλεια που τη διέπει, δεδομένου ότι ως ενότητα και νομοτέλεια θεωρεί μόνο τη μονότονη ομοιομορφία και ομοιογένεια της εμπειρικής πραγματικότητας (βλ. π.χ. τη «*νομοθετική μέθοδο*» είτε τους ιδεότυπους). Παρά το γεγονός ότι η ανάπτυξη της φυσικής αλλά και του συνόλου των επιστημών έχει ανατρέψει προ πολλού το λαπλασιανό κοσμοείδωλο, συχνά μέχρι σήμερα ως αιτιοκρατία και νομοτέλεια εννοείται ο λαπλασιανού τύπου ντετερμινισμός. Ωστόσο, η επίκληση της χονδροειδούς μονομέρειας αυτού του κοσμοειδώλου δεν μπορεί να φέρεται ως αποχρών λόγος για την απόρριψη της επεξεργασίας της διαλεκτικής αντίληψης περί νομοτέλειας.

Η διάγνωση της κοινωνικής νομοτέλειας προϋποθέτει κριτική-επαναστατική στάση προς την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και προς τις μορφές συνειδητοποίησης αυτής της τάξης, αλλά και τα κατάλληλα γνωστικά εφόδια: τη *διαλεκτική λογική* και μεθοδολογία. Από τη σκοπιά της διαλεκτικής, νομοτέλεια δεν είναι η επιφανειακή ομοιότητα και η τυπολογικά σχηματοποιημένη ομοιομορφία των δεδομένων της εμπειρίας, αλλά η ενδότερη αμοιβαία συνάφεια, η ενότητα μέσα στη διαφορά, η ενότητα μέσω της πολλαπλότητας και του εσωτερικού δεσμού των αντιφατικών διαδικασιών.

Αναφορά στη μέθοδο της Λογικής της Ιστορίας

Η μέθοδος αυτού του εγχειρήματος κινείται στον αντίποδα της «μεθόδου» που κυριαρχεί στο σχετικό επιστημονικό πεδίο, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η κατακερματισμένη θεώρηση πτυχών, πλευρών και επιπέδων της κοινωνίας ως ασύνδετου υλικού, η εμμονή στα καθ' ἑκάστα και στα επί μέρους, είτε η «κατασκευή» αφηρημένων ιδεότυπων, δογματικών σχημάτων κ.ο.κ.

Προεκτείνοντας μια σκέψη του Ένγκελς, μπορούμε όντως να πούμε ότι μετά το «Κεφάλαιο» του Μαρξ, δεν έχει υπάρξει ούτε ένα τέτοιου τύπου εγχείρημα συνεκτικής-συνθετικής ανάπτυξης μιας επιστήμης βάσει της δικής της εσωτερικής συνάφειας. Ο αναγνώστης που θα μπει στον πειρασμό της δημιουργικής μελέτης θα διαπιστώσει τη δεξιοτεχνία της διαλεκτικής διάθρωσης και κλιμάκωσης της όλης έρευνας, την ακρίβεια και τον δυναμισμό με τον οποίο εκτυλίσσεται το υλικό της έρευνας.

Η Λογική της Ιστορίας δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα μιας απλής μηχανικής χρήσης της Λογικής του «Κεφαλαίου», σαν να ήταν καλούπι. Εδώ δεν αρκεί η χρήση της μεθόδου στη μορφή που μας την κληροδότησε ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο», αλλά ούτε ακόμα και στη μορφή με την οποία αυτή αποκαλύπτεται στο σχετικό έργο του Βαζιούλιν.

Ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι ο ερευνητής δεν φλερτάρει με τη μέθοδο του Μαρξ, δεν την ανάγει σε παίγνιο του ύφους είτε σε μιμητική φρασεολογία και μορφές. Της δίνει σάρκα και οστά στη δυναμική της εκτύλιξης, της ανάπτυξης του ίδιου του γνωστικού αντικειμένου. Δεν προτείνει ένα ακόμη σχήμα-νοητική κατασκευή με την επίκληση τυχαίων παραδειγμάτων, αλλά μέσω αυτής της μεθόδου μορφοποιεί τη θεωρία ανασυνθέτοντας με την κίνηση της σκέψης τη νομοτέλεια, τη λογική της ανάπτυξης της ίδιας της κοινωνίας ως ολότητας, της ίδιας της ιστορίας της ανθρωπότητας, εντός της σχέσης της με την υπόλοιπη φύση. Η διεισδυτικότητα αυτής της μεθόδου, στα πλαίσια αυτής της μεγαλειώδους θεωρητικής σύνθεσης, σε συνδυασμό με την οριακή χρήση των δυνατοτήτων θεωρητικού αναστοχασμού της ώριμης ανθρωπότητας που παρέχει η κριτική αποτίμηση των εγχειρημάτων των «πρώιμων νικηφόρων σοσιαλιστικών επαναστάσεων» και του «πρώιμου σοσιαλισμού» του 20ού αιώνα, προσδίδει στην έρευνα μοναδική ευρετική προγνωστική ισχύ.

Η περαιτέρω επεξεργασία της διαλεκτικής μεθόδου, στην οποία εδράζεται η Λογική της Ιστορίας είναι ένα αποτέλεσμα, το οποίο ως προς τη θεωρητική

του σημασία ουδόλως υστερεί του ίδιου αυτού του θεωρητικού έργου. Εξυπακούεται ότι η μοναδική και ενδεδειγμένη μεθοδολογική προεργασία επιτρέπει στον Βαζιουλίν ασύγκριτα υψηλού επιπέδου συνειδητή χρήση, τροποποίηση και ανάπτυξη αυτής της μεθόδου. Ωστόσο, στον βαθμό που εδώ προτάσσεται η θεωρία, ενώ η λογική μεθοδολογική προβληματική παραμένει υπηγάμένη στην υπόθεση της θεωρίας, η συστηματική ανάδειξη της λογικής αυτού του έργου απαιτεί σχετικά αυτοτελή, ξεχωριστή μελέτη. Επομένως, εφ' όσον και καθ' όσον η διερεύνηση της κοινωνίας ως ολότητας, η διερεύνηση που επικεντρώνεται στη «λογική της υπόθεσης» έχει επιτύχει ορισμένη πληρότητα, θα χρειαστεί να στραφούμε και στην «υπόθεση της λογικής», στον ιδιάζοντα «μηχανισμό» της κίνησης της σκέψης στη Λογική της Ιστορίας, στον τρόπο εκτύλιξης της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και στη συγκεκριμένη ενότητα λογικού και ιστορικού. Είναι σκόπιμο επίσης να αναδειχθεί μια πτυχή της λογικής, που για πρώτη φορά στην ιστορία της επιστήμης εκπονείται σ' αυτό το έργο: η λογική της διερεύνησης και της νοητικής ανασύστασης της ιστορίας του συγκεκριμένου οργανικού όλου, η μεθοδολογία της θεωρητικής περιοδολόγησης του γίνεσθαι και της ανάπτυξής του (σε αντιστοιχία με τη μεταβαλλόμενη, αναπτυσσόμενη βάση της περιοδολόγησης).

Ο κριτικός χαρακτήρας του έργου

Όπως το «Κεφάλαιο» του Μαρξ έχει τον υπότιτλο «Κριτική της πολιτικής οικονομίας», έτσι και η «Λογική της Ιστορίας» εκτός από το «Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας», θα μπορούσε να έχει και τον υπότιτλο «Κριτική της μεταφυσικής (αντιδιαλεκτικής) κοινωνικής θεωρίας, κοινωνικής φιλοσοφίας, φιλοσοφίας της ιστορίας κ.ο.κ.». Ο υπότιτλος αυτός θα ήταν καθ' όλα νόμιμος, εφ' όσον η θετική διατύπωση της θεωρίας και της μεθοδολογίας της ιστορίας ως ολότητας συνιστά την πραγματική υπέρβαση, την εναλλακτική –έναντι των προγενέστερων αντιλήψεων– φιλοσοφική σύνθεση.

Στον βαθμό που οι κοινωνικοί επιστήμονες και οι φιλόσοφοι δεν λειτουργούν παρά μόνον ως ερμηνευτές και απολογητές της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, ιστορικά παρωχημένων κοινωνικών σχέσεων και μορφωμάτων, αυτού του τύπου η έκθεση συνιστά ταυτοχρόνως και κριτική της μονομέρειας, των συγχύσεων του συνόλου της γραμματείας των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας.

Σ' αυτό το έργο θα ήταν μάταιο να περιμένει κανείς απλή κριτική μεμονωμένων και αποσπασματικά εξεταζόμενων θέσεων και απόψεων, ποικίλων εκδοχών της κοινωνικής θεωρίας, είτε μεμονωμένη παράθεση και εξέταση των μεν είτε των δε επίμαχων ζητημάτων της κοινωνικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Τουναντίον, το έργο *δομείται εξ υπαρχής βάσει της συστηματικής κριτικής σύλληψης όλου του πλέγματος των κεκτημένων των κοινωνικών επιστημών, βάσει της συνεκτικής διατύπωσης των νόμων και των κατηγοριών που αφορούν τη διάρθρωση και την ιστορία της κοινωνίας.*

Η κριτική που ασκεί ο Βαζιούλιν δεν παίρνει τη μορφή της άμεσης πολεμικής κατά των μεταφυσικών αντιλήψεων περί κοινωνίας. Κατά κύριο λόγο έγκειται στη θετική διατύπωση της νέας θεωρητικής σύλληψης. Η κριτική αυτή, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν διακόπτει την «πραγματική κίνηση» της νόησης στην πορεία της ανασύστασης του γνωστικού αντικειμένου μέσω της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. *Τυχόν εμφορική ενασχόληση με επί μέρους πτυχές και πλευρές του αντικειμένου βάσει της σκοπιμότητας της απάντησης και της κριτικής άλλων προσεγγίσεων, δημιουργεί ένα πλαίσιο ετεροπροσδιορισμού από τον «αντίπαλο», που υπονομεύει τη δυνατότητα παρακολούθησης της εσωτερικής συνάφειας των μερών, της ολότητας του αντικειμένου, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την παραβίαση της αλληλουχίας της πραγμάτευσης και την αλλοίωση της λογικής του αντικειμένου.* Εδώ ο ερευνητής επικεντρώνει την έρευνα στη θετική συστηματική εξέταση της λογικής του ίδιου του αντικειμένου. Η κριτική σχέση προς τις ανεπάρκειες και τα επιτεύγματα του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας, σε συνδυασμό με την κριτική στάση έναντι της κοινωνίας, αίρονται αλληλοδιαμεσολαβούμενες εντός της ενότητάς τους στη λογικά συνεπή σύνθεση της θεωρητικής απεικόνισης του αντικειμένου.

Αυτή η συνέπεια είναι ανέφικτη από την άποψη της ακαδημαϊκής, της «καθηγητικής» (κατά τον Μαρξ) επιστήμης, η οποία, για ευνόητους λόγους, δείχνει ιδιαίτερη σπουδή στην εμπειρική (θετική) περιγραφή πτυχών του αντικειμένου ως έχει, στην παράθεση των περί του αντικειμένων θεωριών και απόψεων (ισοπεδωτικά ευνουχισμένων μέσω της άμβλυνσης της όποιας οξύτητας και της απάλειψης-συγκάλυψης των αντιφάσεών τους), είτε στη θεωρησιακή-σχολαστική θεωρητικοποίηση [1, τ. 26, βιβλ. III, σ. 528].

Ανέφικτη είναι επίσης και από την άποψη του έρποντος καιροσκοπισμού, του συγκυριακού πολιτικού πραγματισμού, της υπερπολιτικοποίησης και της

επιφανειακής ιδεολογικοποίησης, της κραυγάζουσας πίστης σε κάποια ιδεολογία (κατά προτίμηση στην κυρίαρχη). Ο κριτικά σκεπτόμενος αναγνώστης αναγνωρίζει τις οβιδιακές μεταμορφώσεις των φορέων τέτοιου τύπου ψευδοεπιστημονικών εκδουλεύσεων, στις οποίες είναι επιρρεπής μερίδα της φιλοσοφίζουσας διάνοησης...

Η νέα γνωσιακή συγκυρία και οι προοπτικές επαναστατικοποίησης της επιστήμης

Το έργο προσφέρεται για πολλαπλές αναγνώσεις σε πολλά επίπεδα. Ως θεωρητική και μεθοδολογική διάγνωση και πρόγνωση, ως *αφετηρία μιας νέας στρατηγικής ερευνητικών –και οιονεί πρακτικών– προγραμμάτων*, θα αποτελέσει μοναδικό στοιχείο αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας για τον άνθρωπο που ανησυχεί για τα προβλήματα και τα αδιέξοδα της εποχής μας, για όσους δεν αρκούνται στον ρόλο του απλού θεατή του γίγνεσθαι και των προοπτικών της ανθρωπότητας...

Η προγνωστική ισχύς αυτής της θεωρίας και μεθοδολογίας έχει τεθεί ήδη επανειλημμένα σε δοκιμασία. Ήδη από τη δεκαετία του 1960-1970, βάσει των ερευνών του, ο Βαζιούλιν προσδιορίζει τα μέσα της δεκαετίας του 1980-1990 ως αποφασιστική καμπή για την ίδια την ύπαρξη του σοσιαλισμού. Επισημαίνει δημόσια τους κινδύνους που προκαλούνται από την υστέρηση της θεωρίας, από την υπαγωγή της φιλοσοφίας στην επικρατούσα πολιτική και από τον πραγματισμό που επικρατεί σταδιακά στην ΕΣΣΔ. Τοποθετείται ευθέως κατά των επισήμων ιδεολογημάτων περί «ανεπτυγμένου σοσιαλισμού» αποδεικνύοντας ότι είναι θεωρητικά έωλα και πρακτικά επικίνδυνα. Αναδεικνύει την αντιφατικότητα της σοσιαλιστικής κοινωνίας, τη μοιραία για την έκβαση του πρώιμου σοσιαλισμού πρόκληση της *μετάβασης από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τον κομβικό ρόλο της αντίφασης μεταξύ τυπικής και πραγματικής κοινωνικοποίησης της παραγωγής*. Αναδεικνύει την *περιπλοκότητα του προβλήματος της ωρίμανσης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας*, αντιδιαστέλλοντας τον βαθμό της ωρίμανσης που συνιστά αναγκαίο και ικανό όρο για την ανατροπή της κεφαλαιοκρατίας, σε εκείνον που είναι αναγκαίος και ικανός για την εδραίωση του σοσιαλισμού και την πορεία προς την ώριμη αταξική κοινωνία. Από την αρχή της περίφημης «περεστρόικα», μεσούσης της αποθέωσης της νέας μόδας, γί-

νεται πάλι «αιρετικός»: αποκαλύπτει την αντεπαναστατική ουσία της και την προοπτική της παλινόρθωσης της κεφαλαιοκρατίας που πρεσβεύει, αναδεικνύοντας και τη θεμελιώδη ανεπάρκεια των πολέμιών της. Συγκεκριμενοποιεί την διαλεκτική επανάστασης και αντεπανάστασης στην ιστορία, τονίζοντας τον μη γραμμικό χαρακτήρα της ιστορικής νομοτέλειας [βλ. 238, 240]. Θέτει στο επίκεντρο των ερευνών του τον αναστοχασμό της κοσμοϊστορικής σημασίας και του χαρακτήρα της εμπειρίας των κοινωνικοοικονομικών διεργασιών που δρομολογήθηκαν με τις νικηφόρες σοσιαλιστικές επαναστάσεις του 20ού αιώνα, σε συνδυασμό με τις προοπτικές της ανθρωπότητας. Επικεντρώνει την προσοχή του κυρίως στα αντικειμενικά αίτια της επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής αντεπανάστασης και παλινόρθωσης, σε αντιδιαστολή με την κυρίαρχη τάση αναγωγής αυτών των αιτίων μόνο σε ποικίλες εκφάνσεις του υποκειμενικού παράγοντα. Σε αυτά τα πλαίσια –όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης– αναπτύσσει την αντίληψη περί «πρώιμων σοσιαλιστικών επαναστάσεων», που είχαν ως αποτέλεσμα εκδοχές του (μάλλον θνησιγενούς) «πρώιμου σοσιαλισμού», σε αντιδιαστολή με τις επικείμενες «ύστερες σοσιαλιστικές επαναστάσεις».

Η προβληματική της αναγκαιότητας διάκρισης πρώιμων και ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων, πρώιμου και ύστερου σοσιαλισμού, που στηρίζεται στην εν εξελίξει έρευνα του Β. Α. Βαζιούλιν, μετά από σχετικές αναφορές εκπροσώπων της διεθνούς σχολής «Η Λογική της Ιστορίας», έχει οδηγήσει σε αρκούντως ευρεία υιοθέτηση αυτών των όρων και σε ποικίλες ερμηνείες-χρήσεις τους, σε εντελώς διαφορετικά (συχνά εκ διαμέτρου αντίθετα με αυτά του εμπνευστή τους), είτε και ανύπαρκτα θεωρητικά και μεθοδολογικά πλαίσια αναφοράς. Η επιστημονική δεοντολογία απαιτεί σαφή επίγνωση και αναφορά στην πατρότητα και στη μεθοδολογία επεξεργασίας των εννοιών [βλ. 247, 248, 250, 256, 261, 266, 277, 293].

Από το 1991 (μετά τη διάλυση του τμήματος Ιστορίας της Μαρξιστικής Φιλοσοφίας και την ένταξή του στο τμήμα Ηθικής Φιλοσοφίας) στρέφεται στην προβληματική της ιστορικότητας της ηθικής μορφής του κοινωνικού συνειδή- ναι, της ηθικής διάστασης της προσωπικότητας και της αξιοπρέπειας [βλ. 254]. Παράλληλα αναπτύσσει την επιστημολογική και μεθοδολογική προσέγγιση του πλέγματος των Ιατρικών και Βιολογικών επιστημών. Σηλητεύει τον καιροσκοπισμό και τη θεωρητική ανεπάρκεια της αριστεράς της τέως ΕΣΣΔ και τον εκλεκτικισμό που χαρακτηρίζει τα ιδεολογήματά της [255]. Ωστόσο, στο επί-

κεντρο των ερευνητικών του αναζητήσεων βρίσκεται η *ανάγκη διεύρυνσης και εμβάθυνσης της κοινωνικής θεωρίας στα πλαίσια της προοπτικής της θεμελίωσης των επικείμενων νικηφόρων «ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων».*

Είναι σαφές ότι ο Β. Α. Βαζιούλιν με το έργο του δεν συγκαταλέγεται στην διαδεδομένη εκδοχή της κομπορμιστικής ακαδημαϊκής, της «καθηγητικής» (κατά Μαρξ) διανοήσης. Δεν είναι θεατής του κοινωνικού γίγνεσθαι. Το ερευνητικό και παιδαγωγικό του έργο είναι εσωτερικά συνυφασμένο με τη μαχητική στάση ζωής του και έχει υποστεί πολλαπλά τις επιπτώσεις αυτής της στάσης. Ποτέ δεν δελεάστηκε από υποσχέσεις και δεν ενέδωσε σε άνωθεν πιέσεις και επιρροές του συρμού. Παραμένει υπόδειγμα συνέπειας λόγων και έργων. Η δραστηριότητα προς όφελος της κοινωνίας, ο αγώνας για την ανάπτυξη της ανθρωπότητας, η προσήλωση σε έναν σκοπό, η εργασία με αυταπάρηση για τη βέλτιστη πραγματοποίηση των στόχων που απορρέουν από αυτή τη στάση ζωής, η οξεία και βαθιά κατανόηση των προβλημάτων, η διάθεση αρωγής με κάθε τρόπο στην καλλιέργεια, ανάπτυξη και αυτοεκτύλιξη του δημιουργικού δυναμικού των ανθρώπων, αποτελούν χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Β. Α. Βαζιούλιν, που φανερώνονται στην επικοινωνία του με τους ανθρώπους και εκφράζονται ιδιαίτερος στη φιλοσοφική επικοινωνία του με τους μαθητές του.

Είναι δύσκολη η θέση και ο ρόλος του επαναστάτη στην επιστήμη σε συνθήκες υπονόμευσής της εκ μέρους διαφόρων δυνάμεων, ομάδων και αντιλήψεων. Ακόμα δυσκολότερη, υπό αυτές τις συνθήκες, είναι η συνειδητοποίηση της ζωτικής σημασίας της ανάπτυξης της κοινωνικής θεωρίας, που απαιτεί, σε αντίθεση με το ρεύμα, σκόπιμη επικέντρωση του συνόλου των προσπαθειών του ερευνητή σε αυτή την κατεύθυνση.

Η εποχή μας υπαγορεύει την αναγκαιότητα περαιτέρω και θεμελιωδέστερης εκτύλιξης του γνωσιακού και ευρετικού δυναμικού αυτής της θεωρίας. Η ανάγκη νέας θεωρίας, αντάξια των σύγχρονων προβλημάτων και των προοπτικών της ανθρωπότητας, συνειδητοποιείται από όλο και περισσότερους ανθρώπους. Ωστόσο, η ανάγκη αυτή συχνά προσκρούει στη δυσκολία πρόσληψης του θεωρητικού λόγου παρόμοιων εγχειρημάτων. Δυσκολία που συνδέεται με την εξαιρετική περιπλοκότητα του ίδιου του αντικειμένου, της μεθόδου, του συστήματος των εννοιών και των κατηγοριών. Εξ άλλου, κατά τον Μαρξ, «τα επιστημονικά εγχειρήματα επαναστατικοποίησής της επιστήμης, ποτέ δεν μπορούν να είναι πράγματι προσπελάσιμα από όλους» [1, τ. 30, σ. 528].

Ωστόσο, εκτός των αντικειμενικών δυσκολιών της νέας θεωρίας και μεθοδολογίας η δυσκολία πρόσληψής της συνδέεται και με άλλα φαινόμενα. Χαρακτηριστικό της καθημερινής αγοραίας συνείδησης, που είναι δέσμια της κυριαρχίας των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων, είναι η εξ υπαρχής απουσία συστήματος, το ασύνδετο, η αποσπασματικότητα και ο κατακερματισμός της πρόσληψης. Τα παραπάνω ενισχύονται με τη «δημιουργική» συνεισφορά των εξ επαγγέλματος ιδεολόγων. Μια από τις πλέον διαδεδομένες μορφές εκχυδαϊσμού της επιστήμης, είναι η –εκούσια ή ακούσια– απόρριψη (είτε και συνειδητή αποσιώπηση) των πλέων ανεπτυγμένων κεκτημένων της θεωρίας. Είναι γνωστή από την εποχή του «Κεφαλαίου» του Μαρξ η τακτική της «συνωμοσίας της σιωπής» εκ μέρους των ιθυνόντων των ακαδημαϊκών κύκλων... Είναι μια τακτική αρκούντως ασφαλής για αυτούς τους κύκλους, μιας και συνδυάζει την «ήπιων τόνων» υπονόμηση των ιδεών που θεωρούνται επικίνδυνες για τη νιρβάνα του «υποδείγματος» τους, με τη συστηματική αποφυγή δημόσιας –και ενδεχομένως καταστροφικής για αυτούς– αναμέτρησης με αυτές τις ιδέες, με τη διατήρηση του εν λόγω «υποδείγματος» στο ατυρόβλητο... Εάν και αυτή η τακτική δεν αποδίδει, υπάρχει και η σχολαστική σχετικοποίηση, οι λαθροχειρίες με εκλεκτικά αποσπασμένες απ’ τα συγκεκριμένα τους θέσεις, και οι επιφανειακές ταξινομικές κατηγοριοποιήσεις σε «μία απ’ τα ίδια» κατά το δοκούν, σε επίπεδο εξαρτημένων αντανakλαστικών (φέρ’ ειπείν: αναφέρεται σε κάποιες νομοτέλειες; Άρα είναι οπαδός του μηχανιστικού ντετερμινισμού. Δεν απορρίπτει συλλήβδην την εμπειρία της ΕΣΣΔ; Είναι σταλινικός, μπρεζνιεφικός, φορέας του «σοβιετικού μαρξισμού»). Αναφέρεται στην περιπλοκότητα και τη διάρκεια της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας; Είναι τροτσκιστής. Αναφέρεται στην παραγωγή και στην εργασία; Είναι οπαδός του οικονομικού-τεχνοκρατικού ντετερμινισμού. Αναφέρεται στις εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις επί σοσιαλισμού; Είναι θιασώτης του «σοσιαλισμού της αγοράς» κ.ο.κ.).

Με τη Λογική της Ιστορίας τίθεται σε άλλη βάση το πρόβλημα του αναστοχασμού της κλίμακας και του χαρακτήρα της διαλεκτικής άρσης του μαρξισμού, της συστηματικής ανάπτυξης της συγκεκριμένης ιστορικής προσέγγισης του μαρξισμού (ως στιγμής της νέας σύνθεσης), της διακρίβωσης της ενότητας και των διαφορών του με τη «Λογική της Ιστορίας», το πρόβλημα της θεωρητικής περιοδολόγησης του γίνεσθαι και της ανάπτυξης της νέας σύνθεσης, με αντίστοιχη συγκεκριμενοποίηση της θέσης και του ρόλου του

κλασικού μαρξισμού, της ιστορικής συνεισφοράς του στην επιστήμη και των ιστορικών περιορισμών του, των ιδιαιτεροτήτων της ιστορικής του μορφής. Ταυτοχρόνως, η «Λογική της Ιστορίας» λειτουργεί ως η αφητηρία της επόμενης πορείας συνθετικής ανάπτυξης της επιστήμης βάσει της νέας θεωρίας και μεθοδολογίας. Κατά τη γνώμη μου, απαραίτητος όρος αυτής της ανάπτυξης είναι η περαιτέρω *λογική και μεθοδολογική διερεύνηση, ο αναστοχασμός των κεκτημένων της δεύτερης ανακάλυψης του Βαζιούλιν σε συνδυασμό με την πρώτη.*

Η γνωσιακή συγκυρία που ανέκυψε μετά τις δύο βασικές ανακαλύψεις του Βαζιούλιν προβάλλει ως *φάσμα θεμελιωδώς νέων δυνατοτήτων επανανοηματοδότησης των πρακτικών και θεωρητικών προβλημάτων που τίθενται ενώπιον της ανθρωπότητας.* Αυτό το φάσμα δυνατοτήτων προσφέρεται για τη *χάραξη στρατηγικής και τακτικής, ως νέο δυναμικό πλαίσιο για επαναπροσανατολισμό και ιεράρχηση σειράς ερευνητικών προγραμμάτων.*

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990-2000 λειτουργεί και αναπτύσσει τη δραστηριότητά της, κυρίως ως ερευνητική ομάδα, η «Διεθνής Σχολή η Λογική της Ιστορίας» που πλαισιώνεται από ερευνητές, προερχόμενους από πολλές χώρες του κόσμου. Τα μέλη αυτής της διευρυνόμενης συλλογικότητας, δραστηριοποιούνται βάσει κατά το μάλλον ή ήττον ενιαίας θεωρητικής και μεθοδολογικής αφητηρίας, σε ευρύ φάσμα ερευνητικών πεδίων, πραγματώνοντας και αναπτύσσοντας τον *καθολικό-διεπιστημονικό χαρακτήρα και τη διεθνιστική απεύθυνση αυτού του νέου ρεύματος.* Αναφέρω ενδεικτικά μερικά από αυτά τα πεδία: φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση του γίνεσθαι της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας, το πρόβλημα του ηθικού ιδεώδους, η διανόηση ως υποκείμενο της «πνευματικής παραγωγής», κοινωνική και μεθοδολογική ανάλυση του στρουκτουραλισμού ως τάσης του νεομαρξισμού, η θρησκεία ως μορφή του κοινωνικού συνειδέαι, η αλληλεπίδραση επιστήμης και ηθικής, φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση της πολιτικής οικονομίας του σοσιαλισμού, φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση της πολιτισμικής-ιστορικής ψυχολογίας, φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση της πληροφορίας και της πληροφορικής, ιστορική επιστήμη και λογική της ιστορίας, ανάλυση του γραφειοκρατικού φαινομένου σε συνδυασμό με τις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες στην ιστορία της ΕΣΣΔ, ανάλυση των μεθοδολογικών θεμελιών της παιδαγωγικής, της εκπαίδευσης και της κοινωνικοποίησης του ανθρώπου, ανάλυση των στερεοτύπων της συνείδησης και της χειραγώγησης,

ανάλυση της διαλεκτικής του γίνεσθαι, της ανάπτυξης και διάδοσης της επαναστατικής θεωρίας σε συνδυασμό με την ιστορική συγκυρία, φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση της επιστήμης και της τεχνολογίας ως συνιστωσών της ανάπτυξης της κοινωνίας, σύγχρονες τάσεις και μεθοδολογικά προβλήματα της θεωρητικής περιοδολόγησης της κεφαλαιοκρατίας, ανισομέρεια και εξαρτημένη ανάπτυξη, μεθοδολογία της ιστορικής επιστήμης κ.ά. [βλ. τη σχετική ιστοσελίδα 259].

Το φάσμα αυτών των ερευνητικών κατευθύνσεων-προγραμμάτων, παρά την ευρύτητά του, δεν εξαντλεί το ευρετικό δυναμικό που εμπεριέχει η Λογική της Ιστορίας.

Για τη μετάφραση

Στη μετάφραση του έργου προσπάθησα να αποδώσω πιστά τις εννοιολογήσεις και την πορεία της σκέψης του συγγραφέα, χωρίς περιττούς νεολογισμούς και γλωσσικές ακρότητες, απλουστεύοντας εν μέρει τη σύνταξη. Εντός του κειμένου, σε άγκιστρα, τίθενται λέξεις και φράσεις που έχω προσθέσει για διευκρινιστικούς και συντακτικούς λόγους. Περιορίσα τις παρεμβάσεις με υπομνηματισμό και σχόλια στο ελάχιστο απαραίτητο όριο, ώστε να μπορεί ο αναγνώστης να προσηλώνεται απερίσπαστα στον λόγο του συγγραφέα.

Ευχαριστώ θερμά την Παναγιώτα Ματέρη, τον Περικλή Παυλίδη, τον Τριαντάφυλλο Μειμάρη, τον Μανώλη Δαφέρομο και τον Δημήτρη Φουράκη-Μαγονέζο, που είχαν την υπομονή να μελετήσουν το χειρόγραφο και να μου κάνουν πολύτιμες παρατηρήσεις. Ευχαριστώ επίσης τη Ναταλία Κυρίλοβα, που δακτυλογράφησε το μεγαλύτερο μέρος της μετάφρασης, και τον δάσκαλό μου από το λύκειο Παναγιώτη Μητροπέτρο, για τις γλωσσικές συμβουλές του.

Εξυπακούεται ότι φέρω εξ ολοκλήρου την ευθύνη για την ελληνική μετάφραση αυτού του έργου.

Δημήτρης Σ. Πατέλης
Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας Πολυτεχνείου Κρήτης

Προς τον έλληνα αναγνώστη

Στις ημέρες μας είναι ευρέως διαδεδομένη η αίσθηση ότι η ανθρωπότητα έχει περιέλθει σ' ένα αδιέξοδο στο τέλος του οποίου ο θάνατος αναμένει το ανθρώπινο γένος. Η Σοβιετική Ένωση, που επί σειρά δεκαετιών αποτελούσε την απαντοχή των προοδευτικών ανθρώπων σ' όλο τον κόσμο έχει διαλυθεί. Στη Ρωσία, στις τέως δημοκρατίες της ΕΣΣΔ και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έχει επικρατήσει η αστική αντεπανάσταση.

Είναι άραγε τόσο αδιέξοδη η κατάσταση της ανθρωπότητας; Είναι άραγε τόσο άνευ όρων και τελειωτική η νίκη της κεφαλαιοκρατίας; Υπήρξε άραγε τόσο άγονη η επί δεκαετίες ύπαρξη του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης;

Κατά την άποψή μας η απάντηση είναι μια και κατηγορηματική: Όχι. Στο παρελθόν κατά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία η εδραίωση της κεφαλαιοκρατίας κλιμακώθηκε σε κυματοειδή μορφή: οι αστικές επαναστάσεις εναλλάσσονταν από φεουδαρχικές αντεπανάστασεις μέχρι να επικρατήσει στη χώρα η κυριαρχία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Και κατά τη μετάβαση από το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα στη δουλοκτητική κοινωνία τα δουλοκτητικά κράτη σαρώνονταν επανειλημμένα από κατακτητικές επιδρομές βαρβάρων για να ξαναγεννηθεί εκ νέου η δουλοκτησία σε μία διαδικασία που συνεχιζόταν μέχρι να επικρατήσει το φεουδαρχικό σύστημα.

Στην ιστορία της ανθρωπότητας κατά τη μετάβαση από ένα μεγάλο στάδιο της ανάπτυξης σε ένα άλλο, οι προσωρινές παλινωδίες της ιστορίας δεν συ-

νιστούν τυχαίο, αλλά νομοτελές φαινόμενο. Συνεπώς, το γεγονός της αστικής αντεπανάστασης απ' εαυτού δεν αποδεικνύει ότι ο σοσιαλισμός υπέστη μία ήττα άπαξ και διαπαντός. Επιπλέον, η ιστορία της ανθρωπότητας – όχι λόγω κάποιου προκαθορισμού αλλά ως αποτέλεσμα φυσικό-ιστορικών αιτιών– έχει μια νομοτελή και ελικοειδή πορεία ανάπτυξης. Μόνο βάσει αυτής της πορείας μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι, εάν η ανθρωπότητα δεν επιθυμεί να πεθάνει (να αυτοκαταστραφεί είτε με εμπόλεμη σύρραξη, είτε με ειρηνικό τρόπο, πνίγοντας τον εαυτό της με τα αρνητικά επακόλουθα της αλληλεπίδρασής της με τη φύση), θα φθάσει στον κομμουνισμό. Τρίτος δρόμος δεν υπάρχει!

Είναι όμως ανέφικτη η κατανόηση της σύγχρονης εποχής σε επαρκή βαθμό, εάν εξακολουθούμε να παραμένουμε στο επίπεδο του μαρξισμού που μας κληροδότησαν με τα έργα τους οι Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς και Β. Ι. Λένιν, διότι έκτοτε επήλθαν στον κόσμο ουσιώδεις αλλαγές.

Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι η ανάπτυξη του μαρξισμού είναι εφικτή μόνον ως συνέχιση του μαρξισμού, δηλαδή ως μια ανάπτυξη η οποία προϋποθέτει πραγματική γνώση και κατανόηση των απόψεων των Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς και Β. Ι. Λένιν.

Είναι τόσο σημαντικές οι αλλαγές που επήλθαν στην ιστορία της ανθρωπότητας, που καθιστούν επιτακτικότερη την ανάγκη διαλεκτικής «άρσης» του μαρξισμού. Η «άρση» με τη διαλεκτική έννοια του όρου δεν είναι απλώς μια άρνηση, είναι μια άρνηση με διατήρηση σε μετασχηματισμένη μορφή αυτού την άρνηση του οποίου συνιστά.

Στο προτεινόμενο βιβλίο εξετάζεται η κοινωνία ως «οργανικό όλο», η διάρθρωσή της και η γενική νομοτελής πορεία της ιστορίας της ανθρωπότητας από την άποψη της διαλεκτικής «άρσης» του μαρξισμού.

Στην εποχή του Κ. Μαρξ και του Φ. Ένγκελς, αλλά και στην εποχή του Β. Ι. Λένιν, εκείνο που εγείρονταν στο προσκήνιο ήταν η ανάγκη διερεύνησης της *κεφαλαιοκρατίας* από την άποψη της *άρνησής της*. Εμείς, όμως, διαθέτουμε πλέον την εμπειρία εγχειρημάτων δημιουργίας σοσιαλιστικής κοινωνίας (ως ανώριμης φάσης του κομμουνισμού). Αυτή η εμπειρία διανοίγει την κατ' αρχήν νέα δυνατότητα διερεύνησης της ιστορίας κατά κύριο λόγο πλέον από την άποψη του *εφικτού της εδραίωσης* της κομμουνιστικής κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση αλλάζει ουσιαστικά ο χαρακτήρας της έρευνας. Πρώτον, κεντρικό θέμα γίνεται η διερεύνηση του *κομμουνισμού (συμπεριλαμβανομένης και της κατώτερης φάσης του)*. Δεύτερον, δεδομένου ότι ο κομμουνισμός είναι η

αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία σε αντιδιαστολή με την προϊστορία, η εξέταση του κομμουνισμού (συμπεριλαμβανομένου και του σοσιαλισμού) προϋποθέτει απαραίτητως τη διερεύνηση *ολόκληρης* της ιστορίας. Επιπλέον, η ίδια η σοσιαλιστική επανάσταση δεν προβάλλει μόνον ως διαλεκτική άρνηση της κεφαλαιοκρατίας, αλλά και ως διαλεκτική άρνηση του συνόλου της προϊστορίας της ανθρωπότητας. Απ' εδώ –ειρήσθω εν παρόδω– έπεται και η εξής διαπίστωση: υπό το πρίσμα αυτής της αντίληψης αποκαλύπτεται πως οι μετασχηματισμοί της κοινωνίας κατά τη σοσιαλιστική επανάσταση και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού είναι πολύ πιο περίπλοκοι και βαθύτεροι εν συγκρίσει με τα όσα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά υπό το πρίσμα της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας. Αλλά και οι προθεσμίες αυτής της μετάβασης αποβαίνουν μεγαλύτερης διάρκειας.

Τρίτον, αλλάζει και η μεθοδολογία εξέτασης της ιστορίας. Ως γνωστόν ο Κ. Μαρξ έκανε δύο μεγάλες ανακαλύψεις. Η πρώτη είναι η υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Η προσεκτική μελέτη των απόψεων αυτού του μεγαλοφυσού στοχαστή μάς επιτρέπει να επισημάνουμε ότι η αντίληψή του περί της δομής της κοινωνίας και των σταδίων της ανάπτυξής της είναι ιστορικά περιορισμένη. Εάν αναφερθούμε σε αυτό συνοπτικά και σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι στην αντίληψη του Κ. Μαρξ, ή μεν δομή της κοινωνίας προβάλλει, όπως αποδεικνύεται, σε σημαντικό βαθμό ως γενικευμένη έκφραση της δομής της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, η δε ιστορία της ανθρωπότητας, εάν εκλάβουμε την ίδια την ουσία της, συνιστά εδώ στον ένα ή στον άλλο βαθμό προεκβολή αυτής της δομής στην προηγούμενη ανάπτυξη της ιστορίας. Φυσικά, πρέπει να επισημάνουμε ότι σε «καθαρή» και συνειδητοποιημένη μορφή ο Κ. Μαρξ δεν έχει τέτοιες απόψεις. Η εν λόγω προσέγγιση υφίστατο σε μη συνειδητοποιημένη μορφή και καθοριζόταν από την εποχή στην οποία ζούσε ο Κ. Μαρξ.

Ωστόσο, όπως μας έπεισε η έρευνα, στην ιστορία της ανθρωπότητας μεταβάλλεται, και μάλιστα κατά νομοτελή τρόπο, η γενική διάρθρωση της ανθρώπινης κοινωνίας, καθώς και οι παραγωγικές δυνάμεις ως τέτοιες, οι σχέσεις παραγωγής ως τέτοιες, η διαλεκτική αλληλεπίδρασή τους ως τέτοια κλπ...

Στο παρόν βιβλίο «αίρεται» η υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας έχει ως βαθύτατο θεμέλιο τον καταμερισμό και μάλιστα την αντίθεση φυσικής και πνευματικής εργασίας. Επιπλέον, η εν λόγω αντίληψη της ιστορίας ανακλύπει την εποχή που ωρμάζει η αντίθεση φυσικής και

πνευματικής εργασίας και ταυτοχρόνως ανακλύπει η πραγματική δυνατότητα της υπέρβασής της, της *άρνησής της*. Η εξέταση αυτής της αντίθεσης υπό το πρίσμα της άρνησης προϋποθέτει αναπόφευκτα ότι η ανάλυση διεξάγεται από τη θέση της εποχής κατά την οποία η αντίθεση φυσικής και πνευματικής εργασίας, άρα και η αντίθεση υλισμού και ιδεαλισμού, δεν έχει ξεπεραστεί.

Ωστόσο, από την άποψη της κατάφασης [της εδραίωσης]* της αυθεντικά ανθρώπινης ιστορίας, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας προβάλλει ως απαραίτητη μεν για ορισμένες συνθήκες, πλην όμως ιστορικά παροδική.

Φρονούμε λοιπόν ότι χωρίς την «άρση» του μαρξισμού είναι αδύνατο να δοθεί στη σύγχρονη εποχή επαρκώς πειστική και θεμελιωμένη απάντηση στο ερώτημα: «Πώς είναι εφικτός ο κομμουνισμός;»

Ο συγγραφέας

* Εδώ και στο εξής εντός αγκίστρων που δεν συνιστούν βιβλιογραφικές παραπομπές του συγγραφέα, τίθενται διευκρινιστικές προσθήκες (λέξεις και φράσεις) του μεταφραστή. – σ.τ.μ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύγχρονη εποχή είναι μια εποχή καμπής στην ιστορία της ανθρωπότητας, το βασικό περιεχόμενο της οποίας έγκειται στη μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό σε παγκόσμια κλίμακα. Για να καταστεί η δραστηριότητα των επαναστατικών και προοδευτικών δυνάμεων επιτυχέστερη, είναι απαραίτητες διαρκείς θεωρητικές έρευνες, οι οποίες θα επιτρέπουν να προσδιορίζονται όλο και ακριβέστερα και βαθύτερα οι προοπτικές της ανάπτυξης και οι εγγύτεροι στόχοι, ο συσχετισμός των μεν με τους δε, οι δρόμοι και οι τρόποι του αγώνα. Η ζωτική δύναμη της μαρξιστικής επιστημονικής θεωρίας της κοινωνικής ανάπτυξης έγκειται στη μόνιμη ικανότητά της να αναπτύσσεται, να γενικεύει δημιουργικά τα νέα γεγονότα και φαινόμενα, την εμπειρία του επαναστατικού αγώνα και των εκάστοτε κοινωνικών μετασχηματισμών. Οποιαδήποτε απόπειρα μετατροπής της θεωρίας, η οποία διέπει τη δράση μας, σε ένα άθροισμα αποστεωμένων σχημάτων και συνταγών, κατάλληλων για κάθε χρήση και σε κάθε περίπτωση της ζωής, αντιφάσκει στην ίδια την ουσία του μαρξισμού.

Η μαρξιστική κοινωνική θεωρία αποτελεί τη μεθοδολογία της συνειδητής ιστορικής δημιουργίας των εργαζομένων. Η ανάπτυξη αυτής της θεωρίας είναι ένας από τους βασικούς, τους απαραίτητους όρους για την επιτυχή εκτύλιξη και εμβάθυνση αυτής της δραστηριότητας.

Από την άποψη του βασικού περιεχομένου της εποχής μας –της επαναστατικής μετάβασης από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό– προεξάρχον ζητούμενο της κοινωνικής και μεθοδολογικής μελέτης είναι, κατ' αρχήν, η πε-

ραιτέρω διερεύνηση των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Η κεφαλαιοκρατία είναι ένας ιδιαίτερος κοινωνικό-οικονομικός σχηματισμός και ο αγώνας εναντίον της είναι πρωτίστως ένας αγώνας για τη μετάβαση από έναν σχηματισμό σε έναν άλλο, στον κομμουνιστικό σχηματισμό. Δεύτερον: αναδεικνύονται στο προσκήνιο επίσης ζητήματα που αφορούν τις μεταβατικές περιόδους και την ποικιλομορφία των δρόμων της ιστορικής ανάπτυξης, διότι ζούμε σε μια μεταβατική περίοδο, κατά την οποία εντάσσονται στην παγκόσμια επαναστατική διαδικασία λαοί και χώρες με διαφορετικό επίπεδο και χαρακτήρα κοινωνικής ανάπτυξης. Γι' αυτό είναι φυσικό το γεγονός ότι οι προσπάθειες μαρξιστών επιστημόνων έχουν στραφεί και στρέφονται στην επεξεργασία αυτών των ζητημάτων¹.

Εν τω μεταξύ, στην εποχή που έπεται της σύγχρονης, όταν θα επιτευχθεί η εξάλειψη της κεφαλαιοκρατίας σε παγκόσμια κλίμακα και θα αναδειχθεί στο προσκήνιο ο θετικός αντικειμενικός σκοπός της οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας που θα συμπεριλαμβάνει το σύνολο της ανθρωπότητας, τότε και στο πεδίο της θεωρίας και της μεθοδολογίας της κοινωνικής ανάπτυξης θα ανακύψουν τα προβλήματα ολόκληρης της ανθρωπότητας, ολόκληρης της κοινωνίας ως ενιαίου «οργανικού» συστήματος, το πρόβλημα των τύπων²

1. Βλ. π.χ. τα έργα των: Ι. Α. Αντρέγιεφ, Γ. Α. Μπαγκατούριγια, Μ. Α. Μπάργκα, Β. Σ. Μπαρούλιν, Γ. Β. Μπρόμλεϊ, Β. Σ. Βιγκόντσκι, Ε. Μ. Ζούκοφ, Γ. Μ. Μποροντάι, Β. Σ. Κέλλε, Ε. Ν. Λισμάνκιν, Κ. Χ. Μομτζιάν, Β. Ι. Πάβλοφ, Γ. Κ. Πλένικοφ, Ε. Μ. Τσερνιάκ κ.ά.

2. Υπό τον όρο τύποι της ιστορικής ανάπτυξης, βάσει της υφιστάμενης σήμερα προσέγγισης εξυπακούεται ότι εννοείται η προταξική ή ταξική και η αταξική κοινωνία. Βάσει αυτής της επικρατούσας σήμερα προσέγγισης, η περιγραφή των τύπων και των σχηματισμών δίδεται από την άποψη της ταξικής κοινωνίας και της άρνησής της. Κατ' αυτόν τον τρόπο θετικά προσδιορίζεται μόνον η ταξική κοινωνία, ενώ οι υπόλοιποι τύποι της κοινωνίας ταξινομούνται αποφατικά (αρνητικά: προ- και α-ταξική κοινωνία). Ανάλογα με τον βαθμό της οικοδόμησης του κομμουνισμού και τελειωτικά με τη νίκη του κομμουνισμού σε παγκόσμια κλίμακα οι τύποι της ιστορικής ανάπτυξης πρέπει να εξετάζονται από την άποψη του κομμουνισμού, ενώ ο ίδιος ο κομμουνισμός προβάλλει σ' αυτή την περίπτωση όχι απλώς ως άρνηση της ταξικής κοινωνίας, όχι απλώς ως μια κοινωνία χωρίς τάξεις, αλλά ως θετικά δεδομένη κοινωνία. Στο έργο που προτείνεται εδώ στον αναγνώστη, σε αντιδιαστολή με τις υπάρχουσες προσεγγίσεις, προωθείται η ιδέα της εξέτασης της ιστορίας της κοινωνίας ακριβώς από την άποψη του κομμουνισμού, ως θετικά δεδομένης κοινωνίας. Αντίστοιχα, προτείνεται μια ουσιαστικά νέα περιοδολόγηση που αίρει την επικρατούσα προσέγγιση των σχηματισμών και των τύπων (εκτενέστερα βλ. τον Επίλογο και το κυρίως κείμενο). Η διαίρεση σε προταξική, ταξική και αταξική κοινωνία αποτελεί την πλέον γενική και μ' αυτή την έννοια την πλέον οριακή υποδιαίρεση της ιστορίας της κοι-

και το πρόβλημα των σταδίων διαμόρφωσης και ανάπτυξης της κοινωνίας ως τέτοιου συστήματος, του κομμουνισμού ως αυθεντικά ανθρώπινης ιστορίας της ανθρωπότητας σε συνδυασμό με την προϊστορία της, το πρόβλημα της ενιαίας νομοτελούς ανάπτυξης του συνόλου της ανθρωπότητας κλπ. Η ενεργητικότητα, η κατεύθυνση, οι τρόποι και τα μέσα της δημιουργικής δραστηριότητας των επαναστατικών δυνάμεων της εποχής μας εξαρτώνται από το βάθος της κατανόησης, από την ευκρίνεια και την ακρίβεια του αναστοχασμού των προοπτικών οικοδόμησης του κομμουνισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Η παγκόσμια μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό είναι μια διαδικασία τεράστια και βαθιά. Ωστόσο, έχει ιδιαίτερη σημασία να υπάρχει πλήρης επίγνωση του γεγονότος ότι η οικοδόμηση του κομμουνισμού στην κλίμακα του συνόλου της ανθρωπότητας είναι ζητούμενο πολύ ευρύτερο και βαθύτερο. Ως προς το βάθος και τα μεγέθη του ο κομμουνιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας δεν είναι συγκρίσιμος με κανέναν από τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα κατά το παρελθόν.

Η δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας που θα περιλαμβάνει το σύνολο της ανθρωπότητας θα μετατραπεί σε *άμεσα* κύριο αντικειμενικό σκοπό μόνο μετά την ολοκλήρωση της σύγχρονης εποχής. Ωστόσο, ήδη από τη σύγχρονη εποχή αυτός ο αντικειμενικός σκοπός αποτελεί για τους κομμουνιστές σε *τελευταία ανάλυση* τον κύριο στόχο. Συνεπώς, είναι άκρως απαραίτητη η διαρκής επικέντρωση της προσοχής σε αυτόν, η εμβάθυνση της κατανόησής του στον βαθμό που προωθούνται οι δυνάμεις του σοσιαλισμού. Προς αποφυγή λανθασμένων παρεκκλίσεων είναι άκρως απαραίτητη η διαρκής συσχέτιση των κεκτημένων της σύγχρονης εποχής με το κομμουνιστικό μέλλον. Και μάλιστα το ίδιο αυτό το μέλλον πρέπει να κατανοείται όλο και βαθύτερα, όλο και ακριβέστερα μέσω της βαθύτερης και ακριβέστερης κατανόησης της ανάπτυξης της κοινωνίας που έχει πλέον επιτευχθεί και επιτυγχάνεται.

Η θεωρητική προετοιμασία της έλευσης εκείνης της εποχής, κατά την οποία η δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας στην κλίμακα ολόκληρης της ανθρωπότητας *θα είναι* το *άμεσα* κύριο ζητούμενο, είναι αναγκαία ήδη από τη σύγχρονη μας εποχή, διότι είναι ένα έργο κολοσσιαίας περιπλοκότητας και δυσκολίας που απαιτεί τεράστιες προσπάθειες επί μακρόν.

ωνίας υπό το πρίσμα της κρατούσας προσέγγισης, κατά την οποία ο κομμουνισμός εξετάζεται, κατά κύριο λόγο, ως άρνηση της κεφαλαιοκρατικής και της ταξικής κοινωνίας εν γένει.

Η παρούσα εργασία συνιστά μian απόπειρα προσέγγισης της ιστορικής διαδικασίας από αυτή την άποψη. Φυσικά, η δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας στην κλίμακα ολόκληρης της ανθρωπότητας είναι υπόθεση του μέλλοντος, ενώ ο άμεσα κύριος αντικειμενικός σκοπός του παρόντος είναι η επίτευξη της νίκης του σοσιαλισμού σ' όλο τον πλανήτη μας και θα ήταν εξ ίσου ανεπίτρεπτη τόσο η υποκατάσταση του ενός αντικειμενικού σκοπού από τον άλλο, όσο και η αναγωγή του ενός στον άλλο. Δεν πρέπει επίσης να αποσπάται ο ένας αντικειμενικός σκοπός απ' τον άλλο. Παρ' όλα αυτά όμως, πρώτον, ο άγων, ο κατευθυντήριο και κύριος σκοπός των κομμουνιστών είναι σε τελευταία ανάλυση η νίκη του ώριμου κομμουνισμού που θα περιλαμβάνει το σύνολο της ανθρωπότητας, ενώ η νίκη του σοσιαλισμού είναι ένας ενδιάμεσος αναβαθμός καθοδόν προς τον τελικό σκοπό και, ως εκ τούτου, υπάγεται σ' αυτόν τον σκοπό. Δεύτερον, χρειάζεται εκ των προτέρων προετοιμασία για την εποχή κατά την οποία η οικοδόμηση του ώριμου κομμουνισμού στην κλίμακα της ανθρωπότητας θα γίνει *άμεσα* κύριο ζητούμενο, διότι η προετοιμασία αυτή κάθε άλλο παρά απλή είναι. Απαιτεί ειδική προσοχή, ειδικές, παρατεταμένες και μεγάλες προσπάθειες, πόσο μάλλον που ήδη στο παρόν, στη σύγχρονη εποχή, η ανάπτυξη της ανθρωπότητας κινείται προς αυτή την κατεύθυνση. Τρίτον, στις σοσιαλιστικές χώρες δεν απέχει πολύ πλέον εκείνο το μέλλον (από την άποψη της ιστορίας της κοινωνίας) οπότε θα πρέπει να διευθετούνται ζητούμενα της οικοδόμησης του ώριμου κομμουνισμού*.

Εάν όμως προβάλει ως άμεσα κύριος αντικειμενικός σκοπός η οικοδόμηση του ώριμου κομμουνισμού έπεται ότι στον τομέα της κοινωνικής θεωρίας εγείρονται στο προσκήνιο διαφορετικοί αντικειμενικοί σκοποί, διαφορετικά προβλήματα απ' όσα εγείρονται, όταν άμεσα κύριος αντικειμενικός σκοπός είναι η εξάλειψη-κατάλυση της κεφαλαιοκρατίας. Κατά αντίστοιχο τρόπο πρέπει να αλλάξει ο χαρακτήρας και το επίπεδο επίλυσης των θεωρητικών προβλημάτων της οικοδόμησης του ώριμου κομμουνισμού, ο χαρακτήρας και το επίπεδο εξέτασης όλης της προγενέστερης ιστορίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η κεφαλαιοκρατία είναι ένας κοινωνικοοικονομικός *σηματισμός* και εφ' όσον η κύρια ιστορική αναγκαιότητα είναι η *εξάλειψη* της κεφαλαιοκρατίας, στην κοινωνική θεωρία ως κύριο ζήτημα αναδει-

* Υπενθυμίζουμε ότι η αρχική συγγραφή του έργου έγινε το 1973. Το έργο εκδόθηκε το 1988. - σ.τ.μ.

κνύεται το ζήτημα των κοινωνικό-οικονομικών σχηματισμών. Ωστόσο, η κεφαλαιοκρατία εντάσσεται σ' έναν ειδικό τύπο σχηματισμών: των ταξικών-ανταγωνιστικών. Ο κομμουνισμός δεν αποτελεί μόνο την αντικατάσταση του κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού, αλλά και του συνόλου της ανταγωνιστικού τύπου ανάπτυξης από την ανάπτυξη μη ανταγωνιστικού τύπου. Γι' αυτό από την άποψη της ιστορικής ανάγκης της δημιουργίας του κομμουνισμού είναι ιδιαίτερα σημαντική η κατανόησή του, όχι απλώς ως ενός ποιοτικώς *ιδιαιτέρου*, νέου σχηματισμού, αλλά επίσης και κατά κύριο λόγο ως ενός νέου σταδίου εντός του συνόλου της κοινωνικής ανάπτυξης, ενός συνόλου εντός του οποίου εντάσσεται η σύγχρονη εξέταση της κατά σχηματισμούς διαίρεσης, ως σημαντική μεν, πλην όμως υπηγμένη στιγμή*. Ας αναφερθούμε όμως και σ' άλλο ένα μέγα ζήτημα: το ζήτημα των τάξεων. Ενώσω η κύρια ανάγκη της κοινωνίας είναι η εξάλειψη της κεφαλαιοκρατίας, το σημαντικότερο είναι η πάλη των τάξεων. Όμως, κατά τη μετάβαση από το σοσιαλισμό στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού εκείνο που προβάλλει στο προσκήνιο δεν είναι η πάλη των τάξεων, αλλά η δημιουργία της αταξικής κοινωνίας μέσω της απονέκρωσης, της προσέγγισης των τάξεων, διότι εδώ δεν πρόκειται πλέον για τις ανταγωνιστικές τάξεις της κοινωνίας, [οπότε και εγείρεται το ζήτημα] της πρόβλεψης και της οικοδόμησης της αταξικής κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο πραγματοποιείται στη θεωρία ένας επαναπροσανατολισμός από την εξέταση της πάλης των τάξεων (στην κοινωνία με ανταγωνιστικές τάξεις) στην πρόβλεψη μιας κοινωνίας χωρίς τάξεις μέσω της διερεύνησης της διαδικασίας απονέκρωσης και προσέγγισης των μη ανταγωνιστικών τάξεων (της σοσιαλιστικής κοινωνίας), μέσω της διερεύνησης *του ήδη υπάρχοντος*, αν και ακόμα ανώριμου κομμουνισμού.

Στα σημαντικότερα μεθοδολογικά προβλήματα, από την άποψη των ζητούμενων της οικοδόμησης της ανώτερης φάσης του κομμουνισμού, συμπεριλαμβάνεται το ζήτημα που αφορά την κοινωνία ως σύστημα και το ζήτημα που αφορά την αυθεντική ιστορία και την προϊστορία της ανθρωπότητας, τις διαφορές και τη συνάφειά τους, τη νομοτελή πορεία της ιστορίας ως διαδικασία

* Υπηγμένη – που έχει υπαχθεί σε μετασχηματισμένη μορφή και με οροθετημένο το πεδίο ισχύος της σε ένα άλλο σύστημα. Αυτή η υπαγωγή –διαλεκτική άρση του θεωρητικού κεκτημένου της κατά σχηματισμούς προσέγγισης σε σχέση υπαλληλίας με την ευρύτερη και βαθύτερη θεωρητική περιοδολόγηση της Λογικής της Ιστορίας– αποδεικνύεται κλιμακωτά στο παρόν έργο. – σ.τ.μ.

ανάπτυξης της ανθρωπότητας συνολικά. Ας σταθούμε κάπως εκτενέστερα στο καθένα από τα προαναφερθέντα σημεία.

Η ανάγκη διερεύνησης της κοινωνίας ως συστήματος ανακλύπει ήδη επί κεφαλαιοκρατίας και οροθετείται από τη μορφοποίηση του συστήματος³ της παγκόσμιας οικονομίας, επομένως, και της καθαυτό παγκόσμιας ιστορίας. Η μεγάλη βιομηχανία «δημιούργησε για πρώτη φορά την παγκόσμια ιστορία, καθ' όσον έθεσε την ικανοποίηση των αναγκών της κάθε πολιτισμένης χώρας και του κάθε ατόμου εντός της σε εξάρτηση από όλο τον κόσμο και καθ' όσον εξάλειψε την προηγούμενη, την απομόνωση των ξεχωριστών χωρών που έχει προκύψει εκ φύσεως» [1, τ. 3, σ. 60]*. Ωστόσο, το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα επί κεφαλαιοκρατίας κατά βάση –αν και κάθε άλλο παρά αποκλειστικά– εδράζεται στους αγοραίους και εξωτερικούς ως προς την ίδια τη διαδικασία της παραγωγής δεσμούς και σπαράσσεται από αντιφατικές τάσεις: αφ' ενός μεν, από την τάση για δημιουργία ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας που καθορίζεται από τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και τον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, αφ' ετέρου δε, από την τάση κερματισμού που υφίσταται κατ' ανάγκη όπου κυριαρχεί η ιδιωτική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής.

Με τη νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης και την εδραίωση της κυριαρχίας της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής, τόσο η οικονομία όσο και η κοινωνία συνολικά αναπτύσσονται ως σύστημα σ' ένα ποιοτικώς διαφορετικό επίπεδο. Αρχίζουν να υπερτερούν οι εσωτερικοί δεσμοί των μερών και των πλευρών του συστήματος. Η οικονομική δραστηριότητα συμπύσσεται σ' ένα ενιαίο όλο, το οποίο δεν συγκροτείται πλέον κατά κύριο λόγο μέσω των εξωτερικών αγοραίων δεσμών, αν και αυτοί διατηρούνται επί σοσιαλισμού, άλλα κατ' εξοχήν μέσω εσωτερικών δεσμών που αναπτύσσονται σχεδιστελώς. Η σχεδιστελής ανάπτυξη** της παραγωγής, της οικονομίας, συνεπώς, και ολό-

3. Ο όρος «σύστημα» χρησιμοποιείται εδώ και στο εξής με την έννοια «οργανικό αναπτυσσόμενο όλο». Η αντίληψη αυτή διαφέρει ουσιαστικά από το νόημα της έννοιας «σύστημα» στις σύγχρονες συστημικές έρευνες. Εκτενέστερη αναφορά στην έννοια «σύστημα» θα υπάρξει παρακάτω.

* Βλ. και: 268, Α, σ. 110. – σ.τ.μ.

** Η *σχεδιστέλεια* (ρωσικά: планомерность) δεν πρέπει να συγχέεται με τη σχεδιοποίηση (ρωσικά: «планирование»). *Σχεδιστελής ανάπτυξη* (ρωσικά: планомерное развитие) είναι η ανάπτυξη εκείνη, κατά την οποία, ο βαθμός κοινωνικοποίησης του χαρακτήρα της εργασίας υπογορεύει αντικειμενικά ορισμένη σχεδιοποίηση. Υπό αυτή την έννοια, η ανάπτυξη της κοινω-

κληρης της κοινωνίας απαιτεί κατ' ανάγκη τη συνειδητή διεύθυνση της ανάπτυξης της κοινωνίας, τη συνειδητοποίηση της κοινωνίας ως ολότητας.

Η ανάπτυξη του σοσιαλισμού γεννά την ανάγκη για μια όλο και βαθύτερη, ολόπλευρη και σφαιρική προσέγγιση της εξέτασης της κοινωνίας. Στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού, η διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας σ' ένα εσωτερικά ενιαίο όλο επιτυγχάνει την ωριμότητά της, τη βάση της οποίας αποτελεί η ανεπτυγμένη διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής. Όσο η ανθρωπότητα οδεύει περαιτέρω προς τον κομμουνισμό, τόσο περισσότερο αυξάνει, επίσης, η ανάγκη για εμβάθυνση στον αναστοχασμό *όλης* της ιστορίας της ανθρωπότητας. Διότι ο κομμουνισμός συνιστά *το αποτέλεσμα όλης* της ιστορίας της ανθρωπότητας. Το αποτέλεσμα μπορεί να κατανοηθεί αρκούντως ορθά μόνο σε συνδυασμό με την όλη διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι ο κομμουνισμός μπορεί να κατανοηθεί αρκούντως βαθιά και ορθά μόνο σε συνδυασμό με όλη την προγενέστερη ιστορία.

Ο κομμουνιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας είναι ριζικός μετασχηματισμός όχι μόνο των κεφαλαιοκρατικών, αλλά και όλων των προγενέστερων ανθρωπινων σχέσεων. Εξ ου απορρέει και η θεωρητική και πρακτική σημασία της μελέτης όλης της ιστορίας της ανθρωπότητας. Η καθαντό κομμουνιστική ανάπτυξη της κοινωνίας συνιστά την ανάπτυξη της μη κερματισμένης, της ενιαίας ανθρωπότητας, την ισομερή ανάπτυξη όλων των μερών της ανθρωπότητας. Γι' αυτό, και εφ' όσον [θα] υπερτερεί η κομμουνιστική ανάπτυξη, εγείρεται στο προσκήνιο η εξέταση της νομοτελούς ανάπτυξης όχι της μίας ή της άλλης ξεχωριστής χώρας ή περιοχής, αλλά του συνόλου της ανθρωπότητας ως ενιαίου όλου.

Ο Κ. Μαρξ είναι εκείνος ο οποίος για πρώτη φορά πραγματοποίησε μια συστηματική, σφαιρική επιστημονική διερεύνηση της κοινωνίας και κατά κύριο λόγο της οικονομικής ζωής ορισμένης ιστορικής εποχής, της κεφαλαιοκρατίας. Αυτό συνέβη ακριβώς όταν η μεγάλη βιομηχανία «δημιούργησε για πρώτη φορά την παγκόσμια ιστορία», δηλαδή όταν η παγκόσμια οικονομία έγινε σύστημα. Ο Κ. Μαρξ είναι ο πρώτος στην ιστορία που απεικόνισε στο «Κεφάλαιο»

νίας επί σοσιαλισμού γίνεται συνάρτηση του βαθμού εναρμόνισης των συνειδητών σχεδιοποιητικών παρεμβάσεων με το εκάστοτε αντικειμενικά υφιστάμενο επίπεδο σχεδιοτελούς ανάπτυξης. Η μη εναρμόνιση των συνειδητών σχεδιοποιητικών παρεμβάσεων με την αντικειμενική σχεδιοτέλεια οδηγεί σε παλινωδίες και σε αυθόρμητες «διορθωτικές» εναντιοδρομίες. – σ.τ.μ.

το αντικείμενο μιας ολόκληρης επιστήμης (της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας) ως αναπτυσσόμενο σύστημα μέσω της συνειδητής χρήσης της διαλεκτικής-υλιστικής μεθόδου. Η μαρξική έρευνα στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας παραμένει μέχρι σήμερα ανυπέρβλητο υπόδειγμα ολικής και λεπτομερούς αναπαραγωγής ενός αντικειμένου ως αναπτυσσόμενου συστήματος. Γι' αυτό η χρησιμότητα της μεθόδου του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ είναι άκρως απαραίτητη κατά τη θεωρητική εξέταση της δόμησης, της διάρθρωσης και της ιστορίας της κοινωνίας. Φυσικά η μέθοδος του «Κεφαλαίου» δεν είναι δόγμα, δεν είναι καλούπι, δεν είναι κάτι το αποστεωμένο και απολύτως αμετάβλητο. Η μεθοδολογία της διάγνωσης της κοινωνικής ανάπτυξης μεταβάλλεται σε συνάρτηση με τον βαθμό αυτής της ανάπτυξης, με τον βαθμό των ριζικών μετασχηματισμών που λαμβάνουν χώρα στην κοινωνία, με τον βαθμό που η κοινωνία αναπτύσσεται ως σύστημα. Εντούτοις ορισμένα βασικά γνωρίσματα αυτής της μεθοδολογίας διατηρούνται, έστω και σε ανηρημένη ούτως η άλλως μορφή.

Ωστόσο, η μέθοδος και η λογική του «Κεφαλαίου» δεν έχουν διατυπωθεί ως ειδικό γνωστικό αντικείμενο από τον Κ. Μαρξ. Εμπεριέχονται ως «σάρεξ εκ της σαρκός και αίμα εκ του αίματος» της έρευνάς του στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας. Η διάκρισή τους σε καθαρή μορφή είναι ένα πολύ δύσκολο και εξαιρετικά περίπλοκο έργο. Ο Β. Ι. Λένιν είχε θέσει ως ζητούμενο τη διάκριση της Λογικής του «Κεφαλαίου» (της Λογικής με κεφαλαίο, δηλαδή της λογικής στην καθολική της μορφή⁴). Μαρξιστές ερευνητές, ιδιαίτερα σοβιετικοί επιστήμονες, σημείωσαν σ' αυτόν τον τομέα μεγάλες επιτυχίες (βλ. τα έργα των Μ. Μ. Ρόζενταλ, Ε. Β. Ιλιένκοφ, Λ. Α. Μανκόφσκι, Β. Τιπούχιν, Ζ. Μ. Ορούτζιεφ κ.ά.). Το προτεινόμενο έργο από μεθοδολογικής και λογικής πλευράς αποτελεί συνέχεια της έρευνας του συστήματος της λογικής του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ που επιχειρήσαμε νωρίτερα [βλ. 48]. Εδώ θα επιχειρήσουμε να χρησιμοποιήσουμε δημιουργικά τη δική μας ερμηνεία του συστήματος της λογικής του «Κεφαλαίου» στην εξέταση της διάρθρωσης και της ιστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας.

4. Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ιδιαίτερα το εξής: στον μαρξισμό η Λογική με κεφαλαίο είναι εσωτερικά ενιαία με τη λογική ορισμένου αντικειμένου, δεν υφίσταται σε εντελώς αμετάβλητη μορφή, αλλά συνδέεται εσωτερικά με την ιδιαιτερότητα του υπό εξέταση αντικειμένου. Το γενικό και το καθολικό είναι ενιαίο με το ειδικό, εξαρτάται από το ειδικό και ταυτοχρόως δεν ανάγεται σε αυτό.

ΜΕΡΟΣ Ι

**Η μεθοδολογία διερεύνησης της ανάπτυξης
της κοινωνίας ως «οργανικού όλου»**

Η μεθοδολογία διερεύνησης της ανάπτυξης της κοινωνίας ως «οργανικού όλου»

Υπόδειγμα διερεύνησης της κοινωνίας σε ορισμένη ιστορική βαθμίδα της ανάπτυξής της είναι το μεγαλειώδες έργο του μαρξισμού, το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ.

Το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ δεν αποκαλύπτει κατά μεγαλοφυή τρόπο μόνο τις οικονομικές σχέσεις του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, αλλά εμπεριέχει επίσης τη βαθύτερη θεμελίωση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και τη συστηματική ανάπτυξη της διαλεκτικής-υλιστικής λογικής. Αναφερόμενος στη θεωρητική σημασία αυτού του έργου ο Β. Ι. Λένιν έγραφε: «Στο εξής –από τη στιγμή της εμφάνισης του «Κεφαλαίου»– η υλιστική αντίληψη της ιστορίας δεν είναι πλέον μια υπόθεση, αλλά επιστημονικά αποδεδειγμένη θέση...» [3, τ. 1, σ. 139-140]. Ο Φ. Ένγκελς στη βιβλιοκρισία που έκανε για το βιβλίο του Κ. Μαρξ «Προς μια κριτική της πολιτικής οικονομίας» επισημαίνει: «Θεωρούμε την εκπόνηση της μεθόδου επί της οποίας εδράζεται η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας ένα αποτέλεσμα το οποίο, ως προς τη σημασία του, ουδόλως υστερεί της βασικής υλιστικής αντίληψης» [1, τ. 13, σ. 497].

Για να κατανοηθεί τι ακριβώς εννοεί ο Φ. Ένγκελς αναφερόμενος στη μέθοδο που εκπόνησε ο Κ. Μαρξ θα ήταν σκόπιμο να στρέψουμε την προσοχή μας σε άλλη μια ιδέα του από το ίδιο κείμενο: «Σε ένα έργο παρόμοιο με αυτό που έχουμε ενώπιόν μας, δεν μπορεί να γίνεται λόγος περί απλής κριτικής μίας εκάστης των θέσεων της πολιτικής οικονομίας, ξεχωριστής και αποκομμένης από τις άλλες, περί μεμονωμένης εξέτασης εκείνων είτε των άλλων δια-

φιλονικούμενων οικονομικών ζητημάτων. Τουναντίον, το έργο αυτό είναι εξ αρχής δομημένο βάσει της συστηματικής σύλληψης του όλου πλέγματος των οικονομικών επιστημών, βάσει της συνδεδεμένης διατύπωσης των νόμων της αστικής παραγωγής και της αστικής ανταλλαγής. Δεδομένου μάλιστα ότι οι οικονομολόγοι δεν είναι τίποτε άλλο από ερμηνευτές και απολογητές αυτών των νόμων, η διατύπωση αυτή είναι ταυτοχρόνως μια κριτική όλης της οικονομικής βιβλιογραφίας. Από τον καιρό που πέθανε ο Χέγκελ είναι μάλλον απίθανο να έγινε έστω και μια απόπειρα ανάπτυξης κάποιας επιστήμης εντός του ίδιου του εσωτερικού δεσμού της». [στο ίδιο, σ. 494]

Αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας στο «Κεφάλαιο» είναι ο κεφαλαιοκρατικός κοινωνικό-οικονομικός σχηματισμός ως «οργανικό όλο» (Κ. Μαρξ).

Τι είναι όμως το οργανικό όλο; Οργανικό όλο είναι εκείνο το όλο χαρακτηριστικό του οποίου είναι πρωτίστως ο εσωτερικός αμοιβαίος δεσμός (η αλληλεπίδραση) των πλευρών. Εάν αυτό το όλο διαλυθεί στα μέρη που το απαρτίζουν, εξαλείφεται και η ίδια η ουσία του. Εάν π.χ. διαλύαμε κάποιο έμβιο οργανισμό στα συστατικά του στοιχεία, στα μέλη του κλπ., τότε η ζωή του θα καταστρεφόταν.

Ο Κ. Μαρξ προσεγγίζει τον κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό-οικονομικό σχηματισμό ως οργανικό όλο και η προσέγγισή του αυτή διαφέρει ριζικά από την προσέγγιση των αστών οικονομολόγων.

Μέχρι τον Κ. Μαρξ οι οικονομολόγοι αντιλαμβάνονταν την κοινωνία βασικά ως άθροισμα μεμονωμένων ατόμων, ως ένα όλο, τα στοιχεία του οποίου συνδέονται μεταξύ τους κατ' εξοχήν εξωτερικά. Το στοιχείο (το μέρος κλπ.) ενός τέτοιου όλου, εάν ληφθεί ξεχωριστά από τα άλλα στοιχεία, διατηρεί βασικά την ιδιοτυπία του.

Η αντίληψη της αστικής πολιτικής οικονομίας περί του μεμονωμένου ανθρώπου, ενός ανθρώπου ο οποίος παράγει απομονωμένος από τους άλλους, είτε περί της λεγόμενης «ροβινσωνιάδας», αναφυσόταν στο έδαφος της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η ιδιωτική ιδιοκτησία αποξενώνει τους ανθρώπους στις μεταξύ τους σχέσεις. Οι άνθρωποι που κυριεύονται από τις σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο ως απομονωμένο άτομο (ως «άτομον»*) και την κοινωνία ως μηχανικό συνονθύλευμα τέτοιων ατόμων.

* Ελληνικά στο κείμενο. – σ.τ.μ.

Ο Κ. Μαρξ, υπερασπιζόμενος (πρακτικά και θεωρητικά) τα συμφέροντα της τάξης εκείνης η οποία προορίζεται από την αντικειμενική πορεία της ιστορίας να θεθεί επικεφαλής του αγώνα για την κοινωνική ιδιοκτησία, και στον τομέα της μεθοδολογίας έδινε έμφαση στην εσωτερική αμοιβαία συνάφεια, στην εσωτερική αλληλεπίδραση. Αυτό του επέτρεψε κατά την ανάλυση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας να εξηγήσει τη ζωή της κοινωνίας και να αντιληφθεί την ίδια την ιδιωτική ιδιοκτησία ως κοινωνική σχέση.

Το αντικείμενο ως οργανικό όλο απαντάται ως αντικείμενο μελέτης ήδη στον Χέγκελ. Αλλά η μαρξική θέση διαφέρει επίσης ριζικά και από τις εγγε-λιανές απόψεις περί του οργανικού όλου.

Σύμφωνα με τις απόψεις του αντικειμενικού ιδεαλιστή Χέγκελ, η απόλυτη ιδέα αλλοτριώνει από τον εαυτό της τον εμπράγματο κόσμο και περνώντας μέσω του πεπερασμένου και του αλόγου [αυτού του κόσμου] επανέρχεται στον εαυτό της, υπό την ιδιότητα πλέον της συνειδητοποιούσας εαυτήν. Η απόλυτη ιδέα του Χέγκελ είναι ουσιαστικά η νόηση, αποσπασμένη από την ύλη και εννοούμενη ως κάτι το εντελώς αυτοτελές. Και μάλιστα εν είδει απόλυτης ιδέας προβάλλει στον Χέγκελ η νόηση ως εξ υπαρχής προϋπάρχουσα και ως αντικειμενική, υπερυποκειμενική διαδικασία. Η απόλυτη ιδέα καθίσταται τελικά η ουσία του εμπράγματος κόσμου, ο εμπράγματος κόσμος δεν έχει δική του ουσία και τίθεται ως υλικός κόσμος από αυτή την αντικειμενική διαδικασία της νόησης. Γι' αυτό για τον Χέγκελ το οργανικό όλο ως προς την ουσία του προβάλλει σε τελευταία ανάλυση αποκλειστικά ως πνευματικό προϊόν, αλλά ως προϊόν του αντικειμενικού πνεύματος, το οποίο μόνο συνειδητοποιείται από το υποκειμενικό πνεύμα. Συνεπώς, υπ' αυτήν την έννοια, το οργανικό όλο κατέληγε να είναι ανύπαρκτο στην υλική πραγματικότητα, [ανύπαρκτο] ως ανεξάρτητο από τη νόηση. Η παράσταση, η σκέψη περί του οργανικού όλου εκ των πραγμάτων είχαν εννοηθεί εδώ σε απόσπαση από την πραγματική ύπαρξη αυτού του όλου.

Επομένως, εδώ είχαν διαρραγεί οι δεσμοί με το έδαφος εκείνο επί του οποίου και εκ του οποίου αναπτύσσεται η αντίληψη περί του πραγματικού οργανικού όλου. Είναι δεδομένο ότι η αντίληψη περί του οργανικού όλου και η κατανόηση αυτού του όλου καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από το πραγματι υφιστάμενο οργανικό όλο και ότι η όποια αλλαγή αυτής της αντίληψης και κατανόησης καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από την αλλαγή του ίδιου του πραγματικού οργανικού όλου. Συνεπώς, η απόσπαση της νόησης από το υλικό

Είναι και η κατανόηση της αντικειμενικής νόησης ως απολύτως αυτοτελούς, και του υλικού Είναι ως αλλοτρίωσης αυτής της απολύτως αυτοτελούς νόησης σηματοδοτούσαν σε τελευταία ανάλυση την παραδοχή του αμετάβλητου αυτής της αποσπασμένης από το υλικό Είναι νόησης.

Η εγελιανή μεθοδολογία εκφράζει την απόπειρα αυτού του μεγάλου στοχαστή να ξεπεράσει την αλλοτρίωση μεταξύ των ανθρώπων. Πλην όμως, εφ' όσον η απόπειρα αυτή επιχειρούνταν από μια στάση αντιμετώπισης της υφιστάμενης (ανταγωνιστικής) κοινωνίας ως αμετάβλητης, ο μόνος τρόπος υπέρβασης της αλλοτρίωσης ήταν η υπέρβασή της εντός της σκέψης, εντός της αντίληψης, δηλαδή, σε απόσπαση από την πραγματική υπέρβαση των κοινωνικών ανταγωνισμών.

Ωστόσο, ο Κ. Μαρξ, εκφράζοντας τις απόψεις της συνεπούς επαναστατικής τάξης, η οποία τίθεται επικεφαλής του αγώνα όλων των εργαζομένων εναντίον της εκμετάλλευσης, του αγώνα για την εξάλειψη της παλαιάς ανταγωνιστικής κοινωνίας και στον τομέα της μεθοδολογίας, πρώτον, διέκρινε αυστηρά το πραγματικό οργανικό όλο από την αναπαράστασή του στη νόηση και δεύτερον, εξέταζε με συνέπεια το οργανικό όλο στη διαδικασία της ανάπτυξής του.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαλεκτική-υλιστική προσέγγιση του Κ. Μαρξ είναι εσωτερικά ενιαία με μιαν αυστηρά προσδιορισμένη πρακτική-πολιτική στάση. Επιπλέον, η ορθή πρακτική-πολιτική στάση λειτουργεί ως αναγκαία βάση για την εκπόνηση της αληθούς μεθοδολογίας.

Εν τούτοις, μια ορθή πρακτική-πολιτική στάση αφ' εαυτής δεν γεννά αυτομάτως και την ορθή μεθοδολογία. Η θεωρητική αναπαράσταση του πράγματι υφιστάμενου οργανικού όλου είναι εξαιρετικά περίπλοκη και πραγματοποιείται σε μια διαδικασία ανάπτυξης αντιφάσεων.

Ποιοι είναι όμως οι δρόμοι, οι τρόποι και τα μέσα αναπαράστασης του οργανικού όλου στη διαδικασία της ανάπτυξής του;

Κατ' αρχήν, ας τους κατονομάσουμε απλώς. Το οργανικό όλο αναπαρίσταται ως διαδικασία ανάπτυξης –εάν αναφερθούμε στις πλέον γενικές γραμμές– διά του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, καθώς επίσης, και μέσω της ενότητας λογικής και ιστορικής εξέτασης. Και μάλιστα, κατά την άποψή μας, ο «μηχανισμός» της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο απαρτίζεται από τα εξής (απαριθμούμενα κατά την αλληλουχία ανάδειξής τους στο προσκήνιο στη διαδικασία της ανάβασης) βα-

σικά δομικά μέρη: από τις κατηγορίες της επιφάνειας, της ουσίας, του φαινομένου και της πραγματικότητας [εκτενέστερα βλ. 48].

Από πού ξεκινά η απεικόνιση του οργανικού όλου; Προπαντός απαραίτητη προϋπόθεση της αναπαράστασης του οργανικού όλου είναι η πραγματική του ύπαρξη. Το πράγματι υφιστάμενο οργανικό όλο μπορεί να επισημανθεί με τον όρο «πραγματικό συγκεκριμένο». Το πράγματι υφιστάμενο οργανικό όλο πρωταρχικά απεικονίζεται αισθητηριακά, στη ζωντανή εποπτεία, προσλαμβάνεται κατ' εξοχήν άμεσα, εξωτερικά. Οι πλευρές του αντικειμένου που εμπίπτουν στο οπτικό πεδίο γίνονται αντιληπτές κατά βάση ως ασύνδετες μεταξύ τους. Το αντικείμενο προβάλλει ως χαώδης συσσώρευση πλευρών, αλλά και οι ίδιες οι πλευρές προς το παρόν κάθε άλλο παρά διακρίνονται ως πλευρές [κάποιου τινός]. Το αντικείμενο προσλαμβάνεται ως χαώδες «όλο». Αυτή είναι η άμεση συνθετική προσέγγιση του αντικειμένου. Στη συνέχεια –εάν πάρουμε τη λογική αλληλουχία σε «καθαρή» μορφή– γίνεται μια γνωριμία κατ' εξοχήν με ξεχωριστές πλευρές, οι οποίες μελετούνται ξεχωριστά, δηλαδή εδώ δεσπόζει η ανάλυση.

Ωστόσο, δεν θα ήταν ορθό να πει κανείς ότι το μόνο που έχει θέση εδώ είναι η πρόσληψη και μελέτη μεμονωμένων πλευρών του αντικειμένου. Εξ υπαρχής κάποια ζωτική ανάγκη έλκει την προσοχή των ανθρώπων προς δεδομένο οργανικό όλο. Φέρ' ειπείν, παρώθηση για την έρευνα των αστών οικονομολόγων ήταν η ανάγκη αύξησης του αστικού πλούτου. Η προσπάθεια συνειδητοποίησης μιας ανάγκης και εκείνου που δύναται να την ικανοποιήσει γεννά μιαν εικασία περί του αντικειμένου συνολικά, διαγράφει –αρχικά, κατά προσέγγιση σε μεγάλο βαθμό– τα όρια του αντικειμένου του ενδιαφέροντος. Αυτή η εικασία, η πρωταρχική αντίληψη περί του υπό μελέτη αντικειμένου, είναι που κατευθύνει την ανάλυση. Η ανάλυση, εν γένει και εν συνόλω, μέσω τυχαίων παρεκκλίσεων κινείται από την εξέταση των πλέον περίπλοκων πλευρών του αντικειμένου προς όλο και απλούστερες πλευρές του, έως ότου διακριθεί η απλούστατη πλευρά του δεδομένου οργανικού όλου. Πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας ότι παρά το γεγονός πως το όλο είναι δεδομένο πραγματικά, συνειδητοποιούνται και νοηματοδοτούνται επί του παρόντος κατά κύριο λόγο μεμονωμένες πλευρές του αντικειμένου. Ιδού φέρ' ειπείν πώς περιγράφει ο Κ. Μαρξ τον δρόμο που ακολούθησε η αστική πολιτική οικονομία κατά την εμφάνισή της: «Όταν εξετάζουμε μια δεδομένη χώρα από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας, αρχίζουμε με τον πληθυσμό της, την κατα-

νομή του σε τάξεις, σε πόλη, ύπαιθρο και θαλάσσιες ασχολίες, στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους, εξαγωγές και εισαγωγές, ετήσια παραγωγή και κατανάλωση, εμπορευματικές τιμές κλπ... Το σωστό φαίνεται πως είναι ν' αρχίζει κανείς με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με την πραγματική προϋπόθεση· για παράδειγμα, λοιπόν, στην πολιτική οικονομία, με τον πληθυσμό, που είναι η βάση και το υποκείμενο ολόκληρης της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική εξέταση δείχνει πως αυτό είναι λάθος. Ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση, αν παραλείψω, για παράδειγμα, τις τάξεις που τον αποτελούν. Αυτές οι τάξεις είναι πάλι λόγος κενός αν δεν γνωρίζω τα θεμέλια στα οποία βασίζονται, π.χ. μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κλπ. Αυτά προϋποθέτουν ανταλλαγή, καταμερισμό της εργασίας, τιμές κλπ. Αν λοιπόν αρχίζα με τον πληθυσμό, αυτό θα ήταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και μόνο μέσω λεπτομερέστερων προσδιορισμών θα προσέγγιζα αναλυτικά ολόένα πιο απλές έννοιες· από το συγκεκριμένο, το δεδομένο στην παράσταση σε ολόένα πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω στους απλούστατους προσδιορισμούς. Από κει θα έπρεπε τώρα να ξαναρχίσω το ταξίδι αντίστροφα, ώσπου να φτάσω επιτέλους πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι ως χαοτική περί του όλου παράσταση, αλλά ως κάποια πλούσια ολότητα πολυάριθμων προσδιορισμών και σχέσεων» [τ. 46, μέρος 1ο, σ. 36-37].*

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η γνωστική διαδικασία που αφορά το οργανικό όλο πρωταρχικά κινείται από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, δηλαδή από το συγκεκριμένο, όπως αυτό είναι δεδομένο ως παράσταση, στη ζωντανή εποπτεία, προς όλο και απλούστερους προσδιορισμούς μέχρις ότου τελικά προσδιοριστεί η απλούστατη πλευρά (σχέση κλπ.) του όλου. Σε αυτή την πορεία υπερτερεί η ανάλυση. Ωστόσο, ήδη από εδώ η κίνηση της γνωστικής διαδικασίας είναι αντιφατική. Η ανάλυση διεξάγεται στην ενότητά της με τη σύνθεση. Η παρουσία της κοινωνικής ανάγκης για διάγνωση του δεδομένου αντικειμένου, και η εικασία περί του τι συνιστά αυτό το αντικείμενο είναι που κατευθύνουν τη γνωστική διαδικασία και υποχρεώνουν [τον ερευνητή] σε αναζήτηση της συνάφειας των αναλυόμενων πλευρών. Παρ' όλα αυτά πρωταρχικά κυριαρχεί η ανάλυση.

Έτσι έχει η πραγματική πρωταρχική πορεία της γνωστικής διαδικασίας. Ωστόσο, η συνειδητοποίησή της μπορεί να είναι και μονόπλευρη. Το γεγονός

* Βλ. και 265, Α'. σ. 66. – σ.τ.μ.

ότι υπερτερεί η ανάλυση μπορεί να συγκαλύψει την ύπαρξη σ' αυτή τη γνωστική διαδικασία στιγμών σύνθεσης, οπότε το πρωταρχικό στάδιο της διάγνωσης του οργανικού όλου θα προβάλλει ως μόνον αναλυτικό. Αυτό ήταν χαρακτηριστικό των κλασικών της αστικής πολιτικής οικονομίας¹.

Ποιο είναι λοιπόν το τελικό σημείο αυτής της κίνησης της γνωστικής διαδικασίας από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη; Η διάκριση της απλούστατης πλευράς, της απλούστατης σχέσης του οργανικού όλου.

Τι πρεσβεύει όμως η απλούστατη πλευρά (σχέση), εάν ορισθεί σε συνδυασμό με την εν λόγω κίνηση της γνωστικής διαδικασίας; Αποτελεί το όριο του διαμελισμού του οργανικού όλου. Ο πέραν αυτής διαμελισμός μάς θέτει πλέον εκτός των πλαισίων του δεδομένου αντικειμένου. Φέρ' ειπείν, η απλούστατη σχέση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας είναι το εμπόρευμα. Το εμπόρευμα διαθέτει χρηστική αξία και αξία. Είναι αδύνατο να κατανοηθεί η αξία εάν δεν έχει κατανοηθεί τι είναι η χρηστική αξία. Ωστόσο, η χρηστική αξία δεν μπορεί να εκληφθεί ως η απλούστατη [σχέση] κατά την εξέταση της οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας, διότι η χρηστική αξία δεν υπάρχει μόνον επί κεφαλαιοκρατίας και επιπλέον δεν υπάρχει μόνον όταν υπάρχει το εμπόρευμα. Εάν εκληφθεί ως απλούστατη σχέση η χρηστική αξία θα μας έχει διαφύγει η ιδιοτυπία της κεφαλαιοκρατίας. Μ' άλλα λόγια η αντανάκλαση της απλούστατης σχέσης στη νόηση αποτελεί την πλέον αφηρημένη έννοια. Αφαίρεση σημαίνει επιλεκτική εστίαση. Κατά τον προσδιορισμό της απλούστατης πλευράς το υποκείμενο της γνωστικής διαδικασίας καταλήγει στη μέγιστη αφαίρεση από όλες τις υπόλοιπες πλευρές του αντικειμένου. Συνεπώς, η πορεία της γνωστικής διαδικασίας που εξετάσαμε είναι η πορεία από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη προς την απλούστατη σχέση, πλευρά, από το αισθητηριακό συγκροτημένο προς το αφηρημένο.

Μόλις αποπερατωθεί το στάδιο εκείνο της γνωστικής διαδικασίας στο οποίο το οργανικό όλο κατ' εξοχήν διαμελιζόταν σε μεμονωμένες πλευρές που μελετούνταν κατά κύριο λόγο ξεχωριστά και διακρίνονταν οι όλο και απλούστερες πλευρές, αρχίζει το επόμενο στάδιο. Στο στάδιο αυτό τίθεται ως κύ-

1. Εδώ οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Κ. Μαρξ διέκρινε τους κλασικούς της αστικής πολιτικής οικονομίας, οι οποίοι επεδίωκαν τη νηφάλια και ακριβή έρευνα του αστικού πλούτου, από τους χυδαίους αστούς οικονομολόγους, από τους ανενδοίαστους απολογητές της αστικής κοινωνίας.

ριο ζητούμενο η αποκατάσταση (διακρίβωση) της συνάφειας (του δεσμού), της ενότητας, της αλληλεπίδρασης διαφόρων πλευρών. Και μάλιστα η γνωστική διαδικασία κινείται κατ' εξοχήν από την απλούστατη σχέση του οργανικού όλου προς όλο και πιο περίπλοκες πλευρές του. Αυτή η κίνηση της γνώσης αποκαλείται ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αποτέλεσμα της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι πλέον η κατά τέτοιον τρόπο απεικόνιση του πράγματι υφιστάμενου οργανικού όλου, ώστε οι πλευρές του οργανικού όλου να μην κατανοούνται με χαώδη τρόπο, εκτός των αμοιβαίων δεσμών τους, αλλά εντός των αμοιβαίων δεσμών τους. Ωστόσο, όπως αναφέραμε ήδη παραπάνω, η ίδια η ουσία του οργανικού όλου συνίσταται στην ειδική, στην ιδιότυπη εσωτερική ενότητα των διαφόρων πλευρών του. Συνεπώς, κατά το στάδιο εκείνο της γνωστικής διαδικασίας όπου υπερτερεί η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο η αποκάλυψη της ουσίας του οργανικού όλου γίνεται το κύριο περιεχόμενο της έρευνας.

Κατά το προηγούμενο στάδιο η γνωστική διαδικασία κατευθύνεται προς την ουσία και πραγματοποιείται μια διείσδυση στους ουσιώδεις δεσμούς, ωστόσο, υπερτερεί η διάγνωση του εξωτερικού κλπ. Ο ουσιώδης δεσμός εντοπίζεται και παρουσιάζεται κατ' εξοχήν ως απλή παραλληλία των πλευρών του αντικειμένου είτε ως ακολουθία κατά την οποία το ένα στοιχείο (πλευρά) έπεται του άλλου, δηλαδή κατά κύριο λόγο ως εξωτερική συνάφεια των πλευρών.

Κατά το στάδιο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο υπερτερεί η αναπαράσταση του εσωτερικού δεσμού, της εσωτερικής ενότητας των πλευρών, δηλαδή μιας τέτοιας ενότητας κατά την οποία η κάθε πλευρά γίνεται προσδιορισμένη ως προς την ουσία της ακριβώς ως επακόλουθο του δεσμού της με τις άλλες πλευρές του οργανικού όλου.

Το συγκεκριμένο ως αποτέλεσμα, ως τελικό σημείο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, συνιστά την ενότητα (και μάλιστα κατά κύριο λόγο την εσωτερική ενότητα) των διαφορετικών ποικιλόμορφων [πολύμορφων, πολλαπλών] προσδιορισμών του αντικειμένου.

Κατά την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο υπερτερεί η σύνθεση. Ωστόσο, όπως και κατά το προηγούμενο στάδιο, παρά το γεγονός ότι υπερτερούσε η ανάλυση, αυτή πραγματοποιούνταν σε ενότητα με τη σύνθεση, έτσι και κατά το στάδιο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, παρά το γεγονός ότι υπερτερεί η σύνθεση, αυτή πραγματοποιείται σε ενότητα με την ανάλυση. Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ο εντοπισμός της

διαφοράς μεμονωμένων πλευρών (δηλαδή η ανάλυση) είναι ανέφικτος χωρίς τη μεν ή τη δε μεταξύ τους ομοιότητα, έτσι και ο εντοπισμός της ενότητας, της συνάφειας, του δεσμού των πλευρών (δηλαδή η σύνθεση) είναι ανέφικτος χωρίς τον εντοπισμό της μεταξύ τους διαφοράς. Είναι εφικτό ωστόσο, [σε διάφορες φάσεις] να υπερτερεί η ανάλυση ή η σύνθεση. Ο «προβολέας» της συνείδησής μας μπορεί να φωτίζει κατά περίπτωση το μεν ή το δε μέρος. Άλλοτε μεν στο φωτισμένο μέρος εμπίπτει η διαφορά των πλευρών, ενώ η συνάφειά τους βρίσκεται υπό σκιάν, άλλοτε δε, αντιθέτως, φωτίζεται η ενότητα των πλευρών, ενώ η διαφορά τους βρίσκεται υπό σκιάν.

Συνεπώς, ούτως ή άλλως η νόηση του ανθρώπου και κατά το πρώτο και κατά το δεύτερο στάδιο πραγματοποιεί την κίνησή της εντός της ενότητας αυτών των αντιθέτων: της ανάλυσης και της σύνθεσης. Επιπλέον και αυτά τα ίδια τα στάδια προβάλλουν ως αντίθετα προς άλλα: στο πρώτο υπερτερεί η ανάλυση, ενώ στο δεύτερο η σύνθεση. Συνολικά, εάν πάρουμε τη βασική γραμμή κίνησης της γνωστικής διαδικασίας, [διαπιστώνουμε ότι] η αναπαράσταση του οργανικού όλου πραγματοποιείται ελικοειδώς: αρχικά, ανακλύπτει μια εικασία περί του αντικειμένου, το αντικείμενο προβάλλει κατ' εξοχήν ως μη διαμελισμένο «όλο» (αν και οι μεν είτε οι δε διαφορές των πλευρών εντοπίζονται ήδη εδώ), στη συνέχεια, διαμελίζονται οι πλευρές του αντικειμένου και μελετώνται ξεχωριστά. Τελικά, γίνεται τρόπον τινά κάποια επάνοδος στην πρωταρχική «ολική» παράσταση του αντικειμένου, η οποία ωστόσο, τίθεται πλέον στη βάση της γνώσης των ξεχωριστών του πλευρών και ως εντοπισμός της ενότητας των εσωτερικών συναφειών των πλευρών του αντικειμένου.

Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί το κύριο στάδιο της αναπαράστασης του οργανικού όλου, διότι ακριβώς σε αυτό το στάδιο γίνεται κύριος αντικειμενικός σκοπός η αποκάλυψη των εσωτερικών δεσμών, της εσωτερικής ενότητας των πλευρών του οργανικού όλου, μ' άλλα λόγια, του συνόλου των νόμων και των νομοτελειών, της ουσίας του οργανικού όλου.

Οι πλέον τυπικές πλάνες που παρουσιάστηκαν στην ιστορία της γνωστικής διαδικασίας της ανθρωπότητας βάσει των σταδίων της γνωστικής διαδικασίας που περιγράψαμε παραπάνω ήταν δύο. Η πραγματική γνωστική διαδικασία είναι πολύ περίπλοκη και δύσκολη, και αυτές οι πλάνες, υπό ορισμένους όρους, μπορεί να εκδηλωθούν –έστω και σε μη ανεπτυγμένη μορφή– και στην ατομική γνωστική διαδικασία. Η γνώση της ιστορίας και της ουσίας των πλανών αποτελεί ένα αρκούντως αποτελεσματικό φάρμακο καταπολέμησής τους.

Πρώτη τυπική πλάνη. Ο άνθρωπος που επιδίδεται στη γνωστική διαδικασία εκλαμβάνει την κίνηση από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο ως αποκομμένη από την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, την ανάλυση ως αποκομμένη από τη σύνθεση και απολυτοποιεί την κίνηση από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο, απολυτοποιεί την ανάλυση. Είδαμε, ωστόσο, ότι αυτό το στάδιο προϋπάρχει του δευτέρου και εμπεριέχει το δεύτερο ως υπηγμένη, εισέτι μη ανεπτυγμένη στιγμή. Η πλάνη αυτή, εάν ακολουθείται με συνέπεια, οδηγεί σε άτακτη, σε χαώδη συσσώρευση γνώσεων, σε ολίσθηση επί της επιφάνειας των αντικειμένων και των διαδικασιών, σε άρνηση της ουσίας, σε απόρριψη των μη ορατών στην επιφάνεια εσωτερικών δεσμών αντικειμένων και διαδικασιών. Στην πλέον ανάγλυφη μορφή της η στάση αυτή στον τομέα της πολιτικής οικονομίας χαρακτηρίζει τους χυδαίους οικονομολόγους, ενώ στον τομέα της φιλοσοφίας – τον θετικισμό.

Δεύτερη τυπική πλάνη. Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποκόβεται από την αντίθετη κίνηση της γνωστικής διαδικασίας, η σύνθεση αποκόβεται από την ανάλυση και απολυτοποιείται η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, απολυτοποιείται η σύνθεση. Η πλάνη αυτή παρουσιάζεται στην πλέον ανεπτυγμένη και συνεπή μορφή της στη λογική του Χέγκελ.

Ο Χέγκελ διατύπωσε πολλές ιδιοφυείς εικασίες όσον αφορά τη θέση και το ρόλο του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στη συνείδηση, τον μηχανισμό του κλπ. Ωστόσο, ο Χέγκελ αντελήφθη την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ως τον μοναδικό τρόπο σχηματισμού γνώσεων και θεώρησε ότι η αντίθετη κίνηση της γνωστικής διαδικασίας είναι άνευ πραγματικής γνωστικής σημασίας.

Τι σημαίνει αυτό και πού οδήγησε;

Η κίνηση από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο είναι η κίνηση από τη ζωντανή εποπτεία στη σκέψη, στην έννοια· είναι η κίνηση της αντιπαραβολής των σκέψεων με τα αισθητηριακά δεδομένα, με τον τρόπο που το πραγματικό αντικείμενο είναι δεδομένο στη ζωντανή εποπτεία· είναι η αντιπαραβολή των σκέψεων, των εννοιών με τα γεγονότα.

Εάν κάποιος θεωρεί άνευ πραγματικής γνωστικής σημασίας την κίνηση από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο και διατείνεται ότι μόνον η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο συνιστά πραγματική γνώση, σημαίνει ότι αποκόβει την πορεία της σκέψης από την αντιπαραβολή της

με τα αισθητηριακά δεδομένα, με τα δεδομένα της ζωντανής εποπτείας, με τα γεγονότα, σημαίνει παραδοχή του γεγονότος ότι η ανάπτυξη της σκέψης δεν εξαρτάται από την πραγματική κατάσταση της υπό εξέταση υπόθεσης. Σε γενικότερη μορφή αυτό σημαίνει ότι η νόηση αποσπάται από την υπαρκτή πραγματικότητα και απεικονίζεται ως διαδικασία αυτογένεσης. Αλλά αυτό δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από ιδεαλισμός.

Η συνεπής διαλεκτική-υλιστική αντίληψη του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο εμπεριέχει απαραίτητως τα εξής.

Πρώτον, η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν αποτελεί καθαρή αυτογένεση της σκέψης, αλλά αναπαράσταση του πραγματικού οργανικού όλου, του πραγματικού συγκεκριμένου.

Όσο πιο ανεπτυγμένο είναι το πραγματικό συγκεκριμένο, φυσικά, τόσο πιο ανεπτυγμένος μπορεί να είναι ο τρόπος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Κατά την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αναπαρίσταται κατά κύριο λόγο η ουσία, οι εσωτερικοί δεσμοί του οργανικού όλου, και μάλιστα η αναπαράσταση αυτή πραγματοποιείται με την κίνηση της γνωστικής διαδικασίας απ' την απλούστατη σχέση του οργανικού όλου προς τις όλο και πιο περίπλοκες σχέσεις αυτού του όλου.

Για να καταστεί η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο κυρίαρχος τρόπος αναπαράστασης του οργανικού όλου, χρειάζεται αυτό το όλο να έχει ωριμάσει, να έχουν μορφοποιηθεί οι πλευρές και οι σχέσεις του. Η απλούστατη σχέση γίνεται πράγματι απλούστατη σχέση του δεδομένου οργανικού όλου μόνον όταν μορφοποιούνται οι υπόλοιπες, οι πλέον περίπλοκες σχέσεις αυτού του όλου.

Δεύτερον, η ορθή χρήση του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο προϋποθέτει απαραίτητως να έχει αποπερατωθεί προκαταρκτικά το στάδιο κίνησης της γνωστικής διαδικασίας από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακό συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Αυτό αφορά και την εν λόγω επιστήμη συνολικά και το μεμονωμένο άτομο. Η επιστήμη, αντικείμενο της οποίας αποτελεί το δεδομένο οργανικό όλο, οφείλει να διανύσει την πορεία κατά την οποία υπερτερεί η κίνηση της γνωστικής διαδικασίας από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Το επιδιδόμενο στη γνωστική διαδικασία άτομο οφείλει να είναι αρχούντως ανεπτυγμένο, ώστε στη δική του γνωστική διαδικασία που αφορά το δεδομένο οργανικό όλο να μπορέσει να καταστεί κυρίαρχος ο τρόπος της ανάβασης από το αφηρημένο

στο συγκεκριμένο. Γι' αυτό πρέπει και ο ίδιος κατά την ανάπτυξή του να έχει διανύσει το στάδιο κατά το οποίο υπερτερεί η κίνηση της γνωστικής διαδικασίας από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο.

Τρίτον, και οι δύο κατευθύνσεις κίνησης της γνωστικής διαδικασίας –από το αισθητηριακό συγκεκριμένο προς το αφηρημένο και από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο– οφείλουν μονίμως να εκλαμβάνονται εντός της ενότητάς τους, αλλά θα πρέπει να διακρίνεται το εάν και πότε θα υπερτερεί η μεν ή η δε [κατεύθυνση] σε διαφορετικές βαθμίδες της γνωστικής διαδικασίας.²

Κλείνοντας την ειδική αναφορά στον τρόπο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, θα ήταν σκόπιμο μετά τη γενική παρουσιάσή του να αναφερθούμε για άλλη μια φορά στον «μηχανισμό» αυτής της πορείας της γνωστικής διαδικασίας, τώρα πλέον υπό το πρίσμα μιας πιο αυστηρά κατηγοριακής θεώρησης. Χωρίς μια τέτοια παρουσίαση είναι αδύνατο να διατυπωθεί με ακριβή ακρίβεια και πληρότητα το ζήτημα της συσχέτισης ιστορικού και λογικού.

Ο «μηχανισμός» της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποκαλύπτεται λεπτομερέστερα και αυστηρότερα στα πλαίσια της αμοιβαίας συσχέτισης των κατηγοριών «επιφάνεια» (είτε αμεσότητα), «ουσία», «φαινόμενο» και «πραγματικότητα».

Η αναπαράσταση αρχίζει από την αναπαράσταση της πλευράς εκείνης, η οποία συλλαμβάνεται αμέσως, δηλαδή προβάλλει στην επιφάνεια. Έτσι, ο Κ. Μαρξ στο «Κεφάλαιο» αρχίζει την εξέταση του εμπορεύματος από την αξία χρήσης, δηλαδή από το πώς το εμπόρευμα προπαντός υποπίπτει στην αντίληψή μας. Η πλευρά αυτή παρουσιάζεται κυρίως αφ' εαυτής, ανεξαρτήτως της άλλης πλευράς με την οποία αλληλεπιδρά.

Στη συνέχεια αποκαλύπτεται η εξωτερική συνάφεια αυτής της πρώτης, της επιφανειακής, της εξωτερικής πλευράς με την άλλη πλευρά. Για παράδειγμα, στο «Κεφάλαιο» ο Κ. Μαρξ δείχνει ότι η αξία χρήσης υπό ορισμένους όρους είναι φορέας αξίας.

Από τον εντοπισμό του εξωτερικού δεσμού της πρώτης πλευράς με τη δεύτερη, η σκέψη κινείται προς την παρουσίαση της δεύτερης, της εσωτερικής

2. Και οι τρεις αυτοί όροι ουσιαστικά δεν λαμβάνονται υπ' όψιν στη δημοφιλή αντίληψη του ταλαντούχου σοβιετικού φιλοσόφου Ε. Β. Ιλιένκοφ, γεγονός που επιδρά ουσιαστικά στην ερμηνεία του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και στην κατανόηση των δυνατοτήτων χρησιμοποίησής του.

πλευράς αφ' εαυτής. Η δεύτερη πλευρά λαμβάνεται ανεξαρτήτως της πρώτης. Ο Κ. Μαρξ στο «Κεφάλαιο» μετά την εξέταση της αξίας χρήσης του εμπορεύματος αφ' εαυτής και τον εντοπισμό του εξωτερικού δεσμού της με την αξία, περνά στον προσδιορισμό της αξίας αφ' εαυτής, ανεξαρτήτως της αξίας χρήσης. Η δεύτερη, η εσωτερική πλευρά της αλληλεπίδρασης αποδεικνύεται ότι είναι η καθαυτό ουσία της αλληλεπίδρασης, ή η ουσία με τη στενή έννοια. Μόνο σ' αυτό το επίπεδο αρχίζει η διάγνωση της καθαυτό αυτοκίνησης. Όταν φτάνει κανείς μέχρι τη διάγνωση της καθαυτό ουσίας του αντικειμένου σημαίνει ότι φτάνει μέχρι την αντανάκλαση των εσωτερικών του αντιφάσεων.

Αναφέραμε ότι η δεύτερη πλευρά, η ουσία του αντικειμένου, εξετάζεται αφ' εαυτής, ανεξαρτήτως της πρώτης πλευράς. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι λησμονείται απολύτως ό,τι κατέστη γνωστό περί της πρώτης πλευράς. Όταν η κίνηση της σκέψης είναι διαλεκτική, η προγενέστερη πορεία της γνωστικής διαδικασίας δεν εξαφανίζεται πλήρως, αλλά διατηρείται σε ανηρημένη, μετασχηματισμένη μορφή. Η πρώτη πλευρά αίρεται εντός της δεύτερης, η πρώτη πλευρά γίνεται σιγμή της δεύτερης. Η ουσία του αντικειμένου αυτή καθαυτή είναι αντιφατική: στην ουσία το αντικείμενο συσχετίζεται με τον ίδιο τον εαυτό του ως ετερότητα, ως εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εξέταση από τον Κ. Μαρξ στο «Κεφάλαιο» της αξίας αφ' εαυτής, προϋποθέτει απαραίτητως την προκαταρκτική εξέταση της αξίας χρήσης αφ' εαυτής και η εξέταση της αξίας χρήσης αφ' εαυτής διατηρείται σε ανηρημένη μορφή κατά την εξέταση της αξίας αφ' εαυτής, δηλαδή η αξία αφ' εαυτής εντός του εαυτού της σχετίζεται με το άλλο [με την ετερότητά της], με την αξία χρήσης.

Μετά τον προσδιορισμό της ουσίας αφ' εαυτής η νόηση κατευθύνεται στην αντίθετη πορεία: από την ουσία προς την επιφάνεια. Τώρα όμως η επιφάνεια προβάλλει διαφορετικά, με άλλες πλευρές της, με άλλες πτυχές της απ' ό,τι προ του προσδιορισμού της ουσίας. Στην επιφάνεια αποδεικνύονται πλέον ενδιαφέρουσες μόνον εκείνες οι πτυχές, μέσω των οποίων «διαυγάζεται», εμφανίζεται [εμφαίνεται] η ουσία. Αυτό είναι το φαινόμενο της ουσίας του αντικειμένου. Κατά την ανάλυση του εμπορεύματος ο Κ. Μαρξ, αφού εξέτασε αρχικά την αξία χρήσης αφ' εαυτής, κατόπιν την εξωτερική συνάφεια της αξίας χρήσης με την αξία και την αξία αφ' εαυτής, διατυπώνει τις θεωρητικές του θέσεις περί των μορφών εμφάνισης της αξίας, διότι η αξία εμφανίζεται στις σχέσεις των αξιών χρήσης των εμπορευμάτων.

Τελικά, εντοπίζεται ειδικά η ενότητα φαινομένου και ουσίας, καθώς και οι

μορφές αυτής της ενότητας. Η ενότητα φαινομένου και ουσίας, οι μορφές της ενότητας φαινομένου και ουσίας είναι η πραγματικότητα. Μπορούμε να επισημάνουμε ότι εδώ ο όρος «πραγματικότητα» δεν χρησιμοποιείται με τις έννοιες «υπαρκτό», «ύλη», «υλοποιηθείσα δυνατότητα» κλπ. Έχει σημασία να μη συγχέονται αυτές οι έννοιες.

Η νόηση κινήθηκε από τον τρόπο με τον οποίο το αντικείμενο προβάλλει στην επιφάνεια³ προς βαθύτερες πλευρές και στη συνέχεια η κίνηση πήρε αντίθετη τροπή. Κατά την αντανάκλαση της πραγματικότητας του αντικειμένου η νόηση επανήλθε στην επιφάνεια, αλλά τώρα πλέον σε μια επιφάνεια, η οποία έχει εννοηθεί βάσει της ουσίας, συνεπώς, επανήλθε σ' άλλες πτυχές σ' άλλες στιγμές της επιφάνειας.

Μόνο στην πορεία της εξέτασης της ουσίας αφ' εαυτής και στην πορεία της κίνησης από την ουσία προς το φαινόμενο και την πραγματικότητα βασικό αντικείμενο ειδικής εξέτασης γίνονται οι εσωτερικοί δεσμοί και οι εσωτερικές σχέσεις. Στην πορεία από την επιφάνεια προς την ουσία τίθεται στο προσκήνιο η ανάλυση των εξωτερικών δεσμών και σχέσεων. *Η καθεαυτή ουσία, το φαινόμενο και η πραγματικότητα αποτελούν την ουσία με την ευρεία έννοια.*

Ωστόσο, θα ήταν ανεπαρκής η αναφορά μας εάν την περιορίζαμε σε αυτό. Η νόηση κινείται διαρκώς σ' αντίθετες κατευθύνσεις, πραγματοποιείται ως ενότητα αντιθέτων. Ήδη καθ' οδόν από την επιφάνεια προς την ουσία, η αντίθετη κίνηση της σκέψης δεν δεσπόζει μεν, είναι όμως παρούσα ως υπηγμένη στιγ-

3. Εδώ είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε τον όρο «επιφάνεια». Δεν τον εισάγουμε εδώ από ιδιοτροπία, αλλά διότι οι όροι που ήδη χρησιμοποιούνται για την επισήμανση των κατηγοριών είναι ακατάλληλοι για την αντίληψη που αναπτύξαμε παραπάνω. Ο όρος «φαινόμενο» είναι ακατάλληλος, διότι η αντανάκλαση του εξωτερικού ενός αντικειμένου χωρίς να «διαυγάζεται» από τη γνώση της ουσίας, διαφέρει σημαντικά στο λογικό και κατηγοριακό πεδίο από την αντανάκλαση του εξωτερικού του εν λόγω αντικειμένου «διαυγασμένου» από την κατανόηση της ουσίας. Η απόδοση και του ενός και του άλλου με τον ίδιο όρο «φαινόμενο» σημαίνει σύγχυση διαφορετικών κατηγοριών.

Ο όρος «εξωτερικό» είναι επίσης ακατάλληλος εδώ, δεδομένου ότι το νοηματικό του περιεχόμενο έγκειται στην ενότητα και αντίθεσή του μόνο με το «εσωτερικό», ενώ το ζητούμενο είναι να επισημάνουμε μια κατηγορία διαφορετική όχι μόνον από την κατηγορία «εσωτερικό» αλλά και από την κατηγορία «ουσία», «φαινόμενο» και «πραγματικότητα». Ο κατάλληλος στο μέγιστο βαθμό όρος θα ήταν εδώ το «είναι» (υπάρχειν, εστί), διότι από την άποψη του κατηγοριακού, του νοητικού περιεχομένου στη χαώδη περί του όλου αντίληψη επισημαίνεται ότι *κάτι τι υπάρχει* (υπάρχουν διάχυτες εντυπώσεις και σε σημαντικό βαθμό ακόμα παραμένει ασαφές τι ακριβώς υπάρχει, αλλά είναι αδιαμφισβήτητα σαφές ότι *κάτι τι υπάρχει*).

μή. Έτσι, ο Κ. Μαρξ κατά τον προσδιορισμό της αξίας χρήσης απ' εαυτής διακρίνει μόνον εκείνο που είναι σημαντικό για την ανταλλαγή εμπορευμάτων. Το μόνο που ενδιαφέρει τον κάθε εμπορευματοκάτοχο, ούτως ώστε να μπορέσει να ανταλλάξει το εμπόρευσμά του και ν' αποκτήσει ένα άλλο, είναι η ικανότητα του εμπορεύματος να ικανοποιεί μιαν ανάγκη. Του είναι αδιάφορο το πώς ανακαλύφθηκε και δημιουργήθηκε η αξία χρήσης του εμπορεύματος του άλλου εμπορευματοκάτοχου κλπ. Ο Κ. Μαρξ κατά τον προσδιορισμό της αξίας χρήσης απ' εαυτής κάνει αφαίρεση από την προέλευση της ανάγκης, από το πώς το δεδομένο αντικείμενο ικανοποιεί μιαν ανθρώπινη ανάγκη. Δεν διευκρινίζει γιατί διακρίνει το μεν, ενώ αγνοεί το δε. Μόνο στη συνέχεια, όταν προχωρεί στην ειδική παρουσίαση της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, ο αναγνώστης μπορεί να εντοπίσει σε ποια βάση γίνεται αυτή η διάκριση.

Επομένως, εδώ η σκέψη κινείται από την επιφάνεια στην ουσία και από την ουσία στην επιφάνεια, αν και κυριαρχεί η πρώτη πορεία της. Στην πορεία από την ουσία προς το φαινόμενο και την πραγματικότητα η κατάσταση γίνεται ευθέως αντίθετη: κυριαρχεί η κίνηση από την ουσία προς το φαινόμενο και την πραγματικότητα, ενώ η κίνηση από την επιφάνεια προς την ουσία διατηρείται ως υπηγμένη στιγμή.

Η προσοικειώση της θεωρητικής αναπαράστασης του οργανικού όλου οφείλει επίσης να είναι ταυτοχρόνως και κίνηση προς τα εμπρός και κατά κάποιον τρόπο επάνοδος σε ήδη προσοικειωθέν υλικό.

Ο τρόπος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι κατάλληλος προς χρήση στον βαθμό που τα μεν είτε τα δε γνωρίσματα της [υπό εξέταση] αναπτυξιακής διαδικασίας έχουν ωριμάσει. Στη δε κλασική και στην πλέον πλήρη μορφή του ο τρόπος της ανάβασης [από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο] είναι η νοητική αναπαράσταση του ώριμου σταδίου μιας αναπτυξιακής διαδικασίας που συνιστά οργανικό όλο.

Η κατ' αυτόν τον τρόπο διατύπωση του προβλήματος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο συνιστά τελικά το πρόβλημα [της συσχέτισης] ιστορικού και λογικού: της πραγματικής διαδικασίας της ανάπτυξης και της αναπαράστασής της στη νόηση.⁴

4. Αυτό συνιστά μόνο μία πλην όμως κύρια (στην περίπτωση που γίνεται λόγος περί αναπαράστασης στη νόηση του αντικειμένου ως οργανικού όλου) πτυχή του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού.

Το πραγματικό οργανικό όλο αναπτύσσεται.

Εγείρεται λοιπόν το ερώτημα: ποια είναι τα στάδια* της ανάπτυξης του πραγματικού οργανικού όλου και ποια είναι τα στάδια της γνωστικής διαδικασίας τα οποία κατ' ανάγκη καθορίζονται από αυτά;

Η οργανική ολότητα δεν σχηματίζεται ακαριαία. Κατ' αρχήν ανακύπτουν οι *αναγκαίες προϋποθέσεις*, είτε μ' άλλα λόγια η *αρχή*⁵ του αντικείμενου. Τότε ακόμα δεν υφίσταται το ίδιο το αντικείμενο. Έτσι, πριν από την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας, ανακύπτουν οι προκεφαλαιοκρατικές εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις.

Κατά το επόμενο στάδιο ή βαθμίδα μορφοποιείται για πρώτη φορά το ίδιο το αντικείμενο. Αυτό συνιστά την πρωταρχική εμφάνιση του δεδομένου οργανικού όλου. Φέρ' ειπείν, η πρωταρχική *εμφάνιση* της κεφαλαιοκρατίας συνίσταται προπαντός στην [ιστορική] ανάδειξη του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη». Πρωταρχική εμφάνιση σημαίνει ότι ανέκλυψε πλέον κυριολεκτικά το δεδομένο οργανικό όλο, το δεδομένο αντικείμενο απ' εαυτού.

Στη συνέχεια αρχίζει ο μετασχηματισμός από το νέο οργανικό όλο που ανέκλυψε εκείνου του κληροδοτηθέντος συστήματος εκ του οποίου και στο έδαφος του οποίου αυτό ανέκλυψε. Αυτό συνιστά τη *διαδικασία διαμόρφωσης* του νέου οργανικού όλου.

Η ολοκλήρωση του μετασχηματισμού της κληροδοτηθείσης βάσης από το μορφοποιούμενο νέο οργανικό όλο, συνιστά την *ωριμότητά* του. Σε αυτή τη

* Είναι ευνόητο ότι μερίδα του αναγνωστικού κοινού έχει την τάση να απορρίπτει εκ προομίου, σε επίπεδο εξαρτημένων αντανάκλαστικών, οποιαδήποτε αναφορά στον όρο «στάδιο». Η τάση αυτή έχει τις ρίζες της, εν πολλοίς, στην υγιή αντίδραση σε απολογητικά ιδεολογήματα μαρξιστικής αναφοράς, στα πλαίσια των οποίων ο καιροσκοπισμός ορισμένων πολιτικών ηγεσιών συνοδευόταν από περισπούδαστες «σταδιολογίες», είτε (και) στον υπερβατικό δεοντολογισμό ορισμένων τάσεων της διανόησης, ο οποίος χάριν ενός μαξιμαλισμού του «εδώ και τώρα», αγνοεί τη νομοτελή κλιμάκωση της αντικειμενικής πορείας της ανάπτυξης. Η προτεινόμενη εδώ προσέγγιση, που αποσκοπεί στη θεωρητική και μεθοδολογική διάγνωση της αναπτυξιακής διαδικασίας, δεν έχει την παραμικρή σχέση με αυτές τις περιπτώσεις. – σ.τ.μ.

5. Υπό τον όρο «προϋπόθεση» υπογραμμίζεται η *διαφορά* της από εκείνο, προϋπόθεση του οποίου αυτή συνιστά. Υπό τον όρο «αρχή» διακρίνεται προπαντός η *ενότητα* με εκείνο την αρχή του οποίου αυτή αποτελεί. Εφ' όσον επιδιώκουμε κατά κύριο λόγο να αποκαλύψουμε *τους εσωτερικούς δεσμούς, την εσωτερική ενότητα* της αναπτυξιακής διαδικασίας, κρίνουμε σκόπιμο, σ' αυτό το συγκεκριμένο, να χρησιμοποιούμε τον όρο «αρχή» και όχι τον όρο «αναγκαία ιστορική προϋπόθεση».

βαθμίδα εκδηλώνονται σαφώς στην επιφάνεια οι αντιφάσεις που οδηγούν στον μετασχηματισμό του εν λόγω αντικειμένου σε άλλο αντικείμενο.

Αυτά είναι τα κύρια στάδια, οι βαθμίδες της προοδευτικής ανάπτυξης του αντικειμένου ως οργανικού όλου.

Κατά το στάδιο των προϋποθέσεων και της αρχής δεν υφίσταται ακόμα η ουσία του νέου οργανικού όλου, οι εσωτερικές του αντιφάσεις. Ο σχηματισμός των προϋποθέσεων του νέου οργανικού όλου πραγματοποιείται στα πλαίσια κάποιας άλλης αναπτυξιακής διαδικασίας και ως *άρνηση* του ίδιου του εαυτού της από αυτή την αναπτυξιακή διαδικασία. Η αναγκαιότητα και η προσδιοριστία* των προϋποθέσεων, της αρχής του νέου οργανικού όλου καθορίζονται από την αναγκαιότητα και την προσδιοριστία της άρνησης της προγενέστερης ανάπτυξης. Ωστόσο, εν σχέσει προς το νέο οργανικό όλο, η προηγούμενη ανάπτυξη, οι αντιφάσεις της, η ουσία της είναι *εξωτερικές* αντιφάσεις, *άλλη* ουσία. Συνεπώς, αφ' ενός μεν το νέο οργανικό όλο εμφανίζεται κατ' ανάγκην, εφ' όσον είναι αναγκαία η άρνηση από την προηγούμενη ανάπτυξη του ίδιου του εαυτού της, και εφ' όσον η άρνηση αυτή διαθέτει προσδιοριστία, διότι υφίσταται την άρνηση [μόνο] κάτι το προσδιορισμένο, κάποια ειδική προγενέστερη ανάπτυξη. Αφ' ετέρου, το νέο οργανικό όλο συνιστά κάτι το εξωτερικό, το τυχαίο εν σχέσει προς την προγενέστερη ανάπτυξη. Το νέο οργανικό όλο έχει άλλες εσωτερικές αντιφάσεις, άλλη ουσία, τη δική του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, από την άποψη της προγενέστερης ανάπτυξης το νέο οργανικό όλο αποτελεί προϊόν της προγενέστερης ανάπτυξης, γι' αυτό και είναι *αναγκαίο*, από την άποψη όμως του ίδιου του νέου οργανικού όλου αυτό είναι ως προς την ουσία του διαφορετικό από την προγενέστερη ανάπτυξη και γι' αυτό αποτελεί κάτι το *τυχαίο*, το *εξωτερικό* σε σχέση με αυτό. Το νέο οργανικό όλο, εφ' όσον αποτελεί την *άρνηση* της προγενέστερης ανάπτυξης είναι *αναγκαίως* οροθετημένο, είναι καθορισμένο από την προσδιοριστία, από τον χαρακτήρα της προγενέστερης ανάπτυξης. Το νέο οργανικό όλο, εφ' όσον ως προς την ουσία του είναι διάφορο της προγενέστερης ανάπτυξης, υφίσταται και αναπτύσσεται ως διάφορο της προγενέστερης ανάπτυξης, ως *εξωτερικό*, ως *τυχαίο* εν σχέσει προς την προγενέστερη ανάπτυξη. Το νέο ως *άρνηση* του παλαιού

* Εισάγουμε τον όρο «προσδιοριστία» ως το αντίθετο της απροσδιοριστίας, υπό την έννοια του βαθμού πληρότητας προσδιορισμών κάποιου τινός. – σ.τ.μ.

συνιστά προϊόν του παλαιού, άρνηση* του παλαιού, αποτελεί ακριβώς το *μη-παλαιό*, γι' αυτό και διαθέτει μεν την προσδιοριστία του παλαιού πλην όμως, θα λέγαμε, με αρνητικό πρόσημο. Αλλά το νέο, το οποίο αναπτύσσεται επί της δικής του βάσης, το νέο κατ' ουσία διάφορο του παλαιού, διαθέτει τη δική του προσδιοριστία, μη αναγώγιμη απλώς στην αρνητική προσδιοριστία του παλαιού και, εφ' όσον δεν μπορεί να υπάρξει πρόβλεψη περί του νέου βάσει της γνώσης του παλαιού, τέτοιες πλευρές του νέου πρέπει να αναπτύσσονται πραγματικά, ούτως ώστε να μπορούν να διαγνωστούν.

Εν τω μεταξύ η άρνηση της ουσίας του παλαιού συνιστά τον σχηματισμό της ουσίας του νέου, αν και η ουσία του νέου δεν ανάγεται στην άρνηση της ουσίας του παλαιού. Συνεπώς, η νέα ουσία που ανέκυψε παρέχει τη δυνατότητα κατ' αρχήν βαθύτερης (διαφορετικής κατ' ουσία) πρόβλεψης της ωριμότητας του ανακύψαντος νέου, διάκρισης της ουσίας του νέου σε αντιδιαστολή με την ουσία του παλαιού.

Έτσι λοιπόν, η εμφάνιση της ουσίας του νέου συνιστά και *άρνηση* του παλαιού (γεγονός που σημαίνει ότι η προσδιοριστία αυτής της νέας ουσίας, αν και αρνητικά, καθορίζεται από την ουσία του παλαιού), και εμφάνιση κάποιου τινός κατά το ποιόν και κατ' ουσία διάφορου από το ποιόν, από την ουσία του παλαιού και από την αρνητική προσδιοριστία του παλαιού. Η εμφάνιση της νέας ουσίας συνιστά αφ' ενός μεν αναγκαιότητα, αφ' ετέρου δε τυχαιότητα.

Στην ανάπτυξη υπάρχει μεν αναγκαιότητα, αλλά δεν υπάρχει μοιρολατρικό πεπρωμένο. Το νέο σχηματίζεται κατ' αναγκαιότητα από το παλαιό, καθορίζεται κατ' ανάγκη από το παλαιό, αλλά το νέο δεν ανάγεται στο παλαιό. Το νέο είναι ταυτοχρόνως κάτι διαφορετικό από το παλαιό (ως προς το ποιόν και την ουσία) καθώς και από την αρνητική προσδιοριστία του παλαιού (και μέσω του παλαιού).

Η εμφάνιση της ουσίας του νέου συνιστά μιαν ενότητα αναγκαίου και τυχαίου. Το τυχαίο [η τυχαιότητα] (τα τυχαία) κατά τη διάρκεια της εμφάνισης της ουσίας του νέου, μπορεί να επιδράσει (και επιδρά) στο ποια θα είναι η ουσία του νέου. Φυσικά τα τυχαία δρουν σε μιαν ενότητα με την αναγκαιότητα άρνησης του παλαιού. Όσον αφορά την ιστορία της κοινωνίας αυτό σημαίνει, ότι τυχαίοι όροι (όπως οι φυσικοί όροι) μπορούν να επιδράσουν *ουσια-*

* Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί εδώ την (προερχόμενη από τη λέξη *negatio*) λατινογενή ρωσική λέξη «негация». – σ.τ.μ.

στικά στον χαρακτήρα του υπό διαμόρφωση σταδίου κατά τη διάρκεια της μετάβασης από το ένα στάδιο της ανάπτυξης της κοινωνίας στο άλλο.

Το νέο, εφ' όσον είναι το αποτέλεσμα της προγενέστερης ανάπτυξης, είναι αναγκαίο και συνεπώς, εσωτερικά ενιαίο με το παλαιό. Αλλά το νέο, εφ' όσον ως προς το ποιόν και την ουσία του διαφέρει από το παλαιό, συνδέεται εξωτερικά, τυχαία με το παλαιό, δεν προσδιορίζεται από το παλαιό. Συνεπώς, εάν εξετάζουμε τις ιστορικές προϋποθέσεις, την αρχή του νέου, μόνο από την άποψη του νέου ως διάφορου του παλαιού, αυτές [οι προϋποθέσεις] προβάλλουν σαν να έχουν ανακύψει καθαρά τυχαία. Εάν όμως εκλαμβάνουμε τις ιστορικές προϋποθέσεις, την αρχή του νέου σταδίου μόνον από την άποψη του προηγούμενου σταδίου, προβάλλουν σαν να έχουν ανακύψει καθαρά αναγκαία. Εάν εξετάζουμε τις ιστορικές προϋποθέσεις, την αρχή του νέου σταδίου, μόνον από την άποψη της ωριμότητάς του (δηλαδή από την άποψη της ωριμότητας του νέου σταδίου σε αντιδιαστολή με την προγενέστερη ανάπτυξή του), τότε όλη η προγενέστερη ανάπτυξη αυτού του σταδίου και οι ιστορικές του προϋποθέσεις, η αρχή του, προβάλλουν ως *αναγκαία* προγενέστερη ανάπτυξη, δηλαδή σ' αυτή την περίπτωση εκπίπτουν της προσοχής οι στιγμές της ανωριμότητας. Εάν όμως το νέο στάδιο εξετάζεται κατά κύριο λόγο από την άποψη των ιστορικών του προϋποθέσεων, της αρχής και των ανώριμων βαθμίδων αυτού του σταδίου, τότε κατά την ανάπτυξη αυτού του σταδίου προβάλλει η εισέτι μη διαμελισμένη, η άμεση ενότητα αναγκαίου και τυχαίου.

Το νέο πάντοτε μορφοποιείται ως ενότητα αναγκαιότητας και τυχαιότητας, εξωτερικού και εσωτερικού, δυνατότητας και πραγματικότητας κλπ..., παρ' όλα αυτά όμως ο ρόλος του μεν είτε του δε πόλου από τα προαναφερθέντα αντιθετικά δίπολα είναι διαφορετικός στα διάφορα στάδια ανάπτυξης του νέου.

Όταν η ανάπτυξη βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας της διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων του νέου, το κύριο είναι η πρόβλεψη της ίδιας της δυνατότητας έλευσης του νέου και όχι [η πρόβλεψη] του πώς ακριβώς θα είναι αυτό το νέο. Και αυτή η δυνατότητα, εάν η προγενέστερη ανάπτυξη ωρίμασε για τη διαμόρφωση του νέου, εντοπίζεται κατά κύριο λόγο από την άποψη ότι το νέο θα έλθει *κατ' ανάγκη*.

Έρχεται η ώρα της ίδιας της στιγμής της μετάβασης στο νέο. Η έλευση αυτής της στιγμής, σ' αυτόν ακριβώς τον χρόνο και τον τόπο, εξαρτάται πρωτίτως από *τυχαιότητες*. Η επίδραση των τυχαιοτήτων στο πώς ακριβώς θα είναι το νέο, ασκείται στον μέγιστο βαθμό ακριβώς κατά τη «στιγμή» που κά-

νει την εμφάνισή του το νέο. Η εμφάνιση του νέου συνιστά την εμφάνιση μιας νέας ουσίας, μιας νέας νομοτέλειας, μιας νέας αναγκαιότητας. Στον βαθμό που το οργανικό όλο ωριμάζει, η επιδεκτικότητά του σε επιδράσεις τυχαιοτήτων στην ανάπτυξή του μειώνεται, όλο και πιο πολύ αναπτύσσεται χάρη στις δικές του ιδιότυπες εσωτερικές αντιφάσεις.

Ποιες είναι όμως οι πηγές της ανάπτυξης του νέου οργανικού όλου;

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων είτε της αρχής του νέου οργανικού όλου η πηγή της ανάπτυξής τους βρίσκεται στις εσωτερικές αντιφάσεις της προγενέστερης του νέου οργανικού όλου αναπτυξιακής διαδικασίας. Κατά τη διάρκεια της πρωταρχικής εμφάνισης του νέου οργανικού όλου, ως πηγή της πρωταρχικής εμφάνισης του νέου οργανικού όλου λειτουργεί η ενότητα των εσωτερικών αντιφάσεων της προγενέστερης ανάπτυξης οι οποίες [εσωτερικές αντιφάσεις] οδηγούν κατ' ανάγκη στη διαμόρφωση του νέου όλου, και εξωτερικών τυχαίων (έναντι των προαναφερθεισών εσωτερικών σχέσεων) συνθηκών.

Με την πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας του νέου οργανικού όλου ανακύπτει και η νέα πηγή της κίνησης, η πηγή της *αυτό-κίνησης* ακριβώς *αυτού του νέου* οργανικού όλου, οι νέες ιδιότυπες για αυτό το όλο εσωτερικές αντιφάσεις. Αρχικά αυτή η πηγή της κίνησης είναι μεν άγουσα, πλην όμως όχι κυρίαρχη κατά την ανάπτυξη του νέου οργανικού όλου. Η προγενέστερη ολόκληρη με τις εσωτερικές της αντιφάσεις δεν εξαφανίζεται αμέσως με την εμφάνιση του νέου οργανικού όλου. Το νέο οργανικό όλο, ως αποτέλεσμα της αυτοκίνησής του και στη διαδικασία αλληλεπίδρασής του με τους όρους της εμφάνισής του, με την προγενέστερη διαδικασία, αναπτύσσεται, μετασχηματίζει κατ' αντίστοιχο του εαυτού του τρόπο την προγενέστερη ανάπτυξη. Στην πορεία αυτού του μετασχηματισμού επέρχεται το στάδιο εκείνο κατά το οποίο η πηγή της αυτοκίνησης του νέου οργανικού όλου από άγουσα μετατρέπεται σε κυρίαρχη, ενώ η προηγούμενη πηγή της ανάπτυξης υποβαθμίζεται όλο και περισσότερο στον ρόλο της ανηρημένης, της υπηγμένης και μετασχηματισμένης στιγμής της πηγής της κίνησης αυτού του σταδίου. Αλλά η πηγή της αυτοκίνησης, εφ' όσον καταστεί κυρίαρχη, οδηγεί με την πραγμάτωσή της στην ωρίμανση των δυνατοτήτων και της αναγκαιότητας υπέρβασης αυτού του σταδίου. Το απόγειο κάθε προσδιορισμένης αναπτυξιακής διαδικασίας είναι το ύψιστο επίπεδο της προοδευτικής της ανάπτυξης, το οποίο συνιστά ταυτοχρόνως και την αρχή της δύσης της.

Αντίστοιχα των κυρίων σταδίων, των βαθμίδων της προοδευτικής ανάπτυξης του αντικειμένου ως οργανικού όλου, είναι και κάποια καθ' όλα προσδιορισμένα στάδια της γνωστικής διαδικασίας.

Τα στάδια της ανάπτυξης του ανώριμου οργανικού όλου αναπαράγονται κατ' εξοχήν μέσω της κίνησης από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, ενώ η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο διαδραματίζει έναν υπηγμένο [λανθάνοντα] ρόλο. Η κατάσταση γίνεται ευθέως αντίστροφη κατά τη διαδικασία απεικόνισης του ώριμου οργανικού όλου: εδώ δεσπόζει η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ενώ η κίνηση από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο γίνεται υπηγμένη στιγμή.

Η ωριμότητα του οργανικού όλου αποτελεί ένα ιδιαίτερο στάδιο της ανάπτυξής του. Το παρελθόν δεν διατηρείται πλήρως στο παρόν, αλλά και δεν εξαφανίζεται πλήρως. Διατηρείται εντός του παρόντος σε μετασχηματισμένη μορφή. Το παρόν μεταβάλλεται, αναπτύσσεται, γεγονός που σημαίνει ότι εμπεριέχει ούτως ή άλλως το έμβρυο του μέλλοντος, μετατρέπεται στο μέλλον.

Γι' αυτό, στη μαρξιστική αντίληψη, η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο οφείλει να είναι μια τέτοια αναπαράσταση του υφιστάμενου σταδίου, μια τέτοια αναπαράσταση του παρόντος, κατά τρόπο ώστε να είναι και αναπαράσταση του παρελθόντος και αναπαράσταση του μέλλοντος εντός του παρόντος.

Το ώριμο στάδιο της ανάπτυξης του οργανικού όλου ανασυντίθεται νοητά μέσω της κίνησης της νόησης από την επιφάνεια προς την ουσία, αλλά κατά κύριο λόγο μέσω της κίνησης της νόησης από την ουσία προς στο φαινόμενο και την πραγματικότητα του οργανικού όλου. Αυτή η κίνηση της σκέψης δεν αποτελεί αναπαραγωγή μόνο του υφιστάμενου οργανικού όλου, αλλά συνάμα, σε ανηρημένη μορφή, και της ιστορίας του γίνεσθαι του.

Κατά την κίνηση της νόησης από την επιφάνεια προς την ουσία αναπαρίσταται σε ανηρημένη μορφή η ιστορική διαδικασία της διαμόρφωσης των αναγκαίων ιστορικών προϋποθέσεων και της πρωταρχικής εμφάνισης του δεδομένου οργανικού όλου, ενώ κατά την κίνηση από την ουσία στο φαινόμενο και την πραγματικότητα εξετάζεται σε μετασχηματισμένη μορφή η διαδικασία μετασχηματισμού της κληροδοτημένης βάσης από το ανακύψαν νέο οργανικό όλο. Φέρ' ειπείν, στο «Κεφάλαιο», ο Κ. Μαρξ περιγράφει κατ' αρχήν το εμπόρευμα, το χρήμα και τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο. Λογικά αυτή εί-

ναι η πορεία από την επιφάνεια του κεφαλαίου προς την ουσία του, αλλά εδώ παρουσιάζεται επίσης σε ανηρημένη μορφή η ιστορική ανάπτυξη των αναγκαιών προϋποθέσεων του κεφαλαίου και της εμφάνισής του.

Το παρελθόν δεν μετασηματίζεται μόνον, αλλά διατηρείται στο παρόν σε μετασηματισμένη μορφή. Το παρόν δεν σχετίζεται με το παρελθόν κατά τρόπο ώστε το παρελθόν να στερείται ανεξαρτησίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιλαμβανόταν τη σχέση παρελθόντος και παρόντος ο Χέγκελ. Όσον αφορά την ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας, αυτό σήμαινε ότι αφαιρούνταν από το παρελθόν κάθε αυτοτελής σημασία. Σε αυτή την περίπτωση όμως, το παρόν καταλήγει να φέρεται ως ο σκοπός της ιστορίας. Στη μαρξιστική αντίληψη το παρελθόν ποτέ δεν εξαφανίζεται πλήρως και απολύτως στο παρόν, όπως άλλωστε και το μέλλον δεν ανάγεται πλήρως στο παρόν.

Γι' αυτό και κατά τη νοητή αναπαράσταση του ώριμου οργανικού όλου οφείλουν να [συν-]υπάρχουν τρεις σχετικά αυτοτελείς σπείρες της ελικοειδούς κίνησης της σκέψης, στις οποίες, εκτός από το παρόν, αντανακλάται το παρελθόν και το μέλλον, όπως αυτά υφίστανται ως σχετικά αυτοτελή [στοιχεία] εντός του παρόντος. Στη λογική του «Κεφαλαίου» αναπαρίσταται η επιφάνεια του κεφαλαίου (οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις), η ουσία του κεφαλαίου (η παραγωγή της υπεραξίας), το φαινόμενο του κεφαλαίου (η κυκλοφορία του κεφαλαίου) και η πραγματικότητα του κεφαλαίου (οι μορφές της ενότητας των διαδικασιών παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου). Εκεί εντάσσεται και η εξέταση της επιφάνειας, της ουσίας, του φαινομένου και της πραγματικότητας του εμπορεύματος, καθώς επίσης και μια αναφορά στις προϋποθέσεις της εμφάνισης του νέου τρόπου παραγωγής: στην ποιότητα, την ποσότητα και το μέτρο της άρνησης του κεφαλαίου (εδώ δεν υπάρχει ουσία κλπ., διότι η ουσία του νέου, του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής δεν γεννιέται ακόμα).

Η ορθή επίλυση των προαναφερθέντων προβλημάτων, θα λέγαμε, επιτρέπει τη θεμελιώδη αντίληψη [κατανόηση] του οργανικού όλου. Η αντίληψη αυτή δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Είναι απαραίτητη για τον συνειδητό, θεμελιώδη και πρακτικό μετασηματισμό του υπό μελέτη αντικειμένου, για τη διεύθυνση της ανάπτυξης του οργανικού όλου.

Στο επόμενο μέρος του παρόντος βιβλίου θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τις δυνατότητες χρησιμοποίησης της μεθοδολογίας που εν συντομία εξετάσαμε παραπάνω στη μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας. Εάν η κοινωνία συ-

νιστά οργανικό όλο, και εάν αυτό το όλο έχει φθάσει στη βαθμίδα της ωριμότητάς του, τότε πρέπει να εξετασθεί κατ' εξοχήν διά της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, γεγονός που σημαίνει ότι πρέπει να εκκινούμε από την απλούστατη σχέση και να προχωρούμε προς τις πλέον περίπλοκες σχέσεις, να εκκινούμε από την επιφάνεια και να κινούμαστε προς την ουσία κλπ.

Μόνον η μελέτη της κοινωνίας με τη βοήθεια του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και εντός της ενότητας λογικής και ιστορικής εξέτασης επιτρέπει την αποκάλυψη των εσωτερικών συναφειών των διαφόρων πλευρών, των διαφόρων σφαιρών της ζωής της κοινωνίας με αρκετή συνέπεια και βάθος. Αυτό έχει τεράστια πρακτική σημασία, διότι λειτουργεί ως αναγκαία *θεωρητική* προϋπόθεση διεύθυνσης της κοινωνικής ζωής συνολικά. Η επενέργεια στην ανάπτυξη της κομμουνιστικής κοινωνίας κατά κύριο λόγο διά της οδού της δοκιμής και του σφάλματος δεν είναι αντίστοιχη της φύσης αυτής της κοινωνίας. Όσο αυξάνει και αναπτύσσεται η ολότητά της σε τόσο μεγαλύτερο βαθμό γίνεται αναγκαία και η ολική θεωρητική αναπαράστασή της.

ΜΕΡΟΣ ΊΙ

Η δομή της κοινωνίας

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 1

Η απλούστατη σχέση της κοινωνίας ως διαδικασίας Η διάρθρωση της απλούστατης σχέσης

Η διάγνωση σε ανεπτυγμένη μορφή της διάρθρωσης, είτε της δομής της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της διάκρισης σε «καθαρή» μορφή της απλούστατης σχέσης της, είναι εφικτή μόνον κατά την αναπαράσταση της ανεπτυγμένης κοινωνίας. Η αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία, σε αντιδιαστολή με την προϊστορία της, κατά τη γνώμη μας, συνδέεται με την ανεπτυγμένη ανθρώπινη κοινωνία. Ήδη κατά το τελευταίο στάδιο της προϊστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας, δηλαδή επί κεφαλαιοκρατίας, δημιουργούνται πραγματικές δυνατότητες για τη μετάβαση στην αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία, εξ ου και ορισμένες δυνατότητες για τη διάγνωση σε ανεπτυγμένη μορφή της δομής της κοινωνίας (συμπεριλαμβανομένων και δυνατοτήτων διάκρισης σε λίγο πολύ «καθαρή» μορφή της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας). Παρ' όλα αυτά όμως οι προ της οικοδόμησης του σοσιαλισμού δυνατότητες για τη διάκριση της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας διαφέρουν ουσιαστικά από τις δυνατότητες εκείνες που δημιουργούνται με την εμφάνιση του σοσιαλισμού, δηλαδή του κομμουνισμού ο οποίος βεβαίως ακόμα μόλις αρχίζει να διαμορφώνεται.

Η ανεπτυγμένη ανθρώπινη κοινωνία εγείρεται ενώπιον του νοητικού πεδίου εκείνων που επιδίδονται στην εξέτασή της ως ένα σύνολο ανθρώπων. Ο αναλυτικός διαμελισμός της κοινωνίας, της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, ειλημμένης ως δεδομένης, οδηγεί στη διάκριση του μεμονωμένου ανθρώπου, δηλαδή του ατόμου¹, το οποίο επίσης προβάλλει ως δεδομένο. Μάλιστα εάν

1. Εδώ (αλλά όχι γενικότερα) η διαφορά μεταξύ των εννοιών «άνθρωπος» και «άτομο» δεν έχει σημασία.

η κοινωνία εντοπίζεται ως δεδομένη, τότε και το άτομο εκλαμβάνεται κατά τον ίδιο τρόπο, με τη διαφορά όμως ότι ο άνθρωπος είναι ένα δεδομένο στοιχείο, ενώ η κοινωνία αποτελεί τη δεδομένη προσδιορισμένη αλληλεπίδραση αυτών των στοιχείων. Συνεχίζοντας την ανάλυση, οδηγούμαστε στο προφανές εκείνο γεγονός ότι ο κάθε άνθρωπος, το κάθε άτομο, πρέπει προπαντός να ζει, να υποστηρίζει τη βιολογική ύπαρξη του ίδιου και του βιολογικού του είδους.

Εάν εξετάζουμε τον άνθρωπο ως δεδομένο στοιχείο της κοινωνίας, το πρώτο που πέφτει στην αντίληψή μας είναι το γεγονός ότι είναι ένας ζωντανός οργανισμός, ένα έμβιο ον, το οποίο υποστηρίζει τη ζωή του και συνεχίζει το βιολογικό του είδος. Αυτό το γεγονός είναι που προβάλλει προπαντός κατά την εξέταση του ανθρώπου και της κοινωνίας με τη μέγιστη αμεσότητα, και μ' αυτή την έννοια μπορεί να θεωρηθεί ως η «επιφάνεια», το «είναι» της διαδικασίας (της ανθρώπινης κοινωνίας).

Συνεπώς, και η πορεία της ανάλυσης και η τα μέγιστα άμεση, μη διαμεσολαβημένη, θεώρηση του ανθρώπου και των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων οδηγούν στη διάκριση της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας, της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον του για την υποστήριξη της ζωής του και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων για τη συνέχιση του βιολογικού τους είδους.²

Και οι δύο προαναφερθείσες αλληλεπιδράσεις συνιστούν σε τελευταία ανάλυση, σχετικά αυτοτελείς διαδικασίες στα πλαίσια μίας: της εσωτερικά ενιαίας βιολογικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση. Και μάλιστα εδώ δεν γίνεται λόγος απλώς περί βιολογικής αλληλεπίδρασης κάποιων εμβίων όντων μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση, αλλά περί της βιολογικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση. Ωστόσο, εδώ δεν διακρίνεται η αυστηρά κοινωνική, αλλά ακριβώς η βιολογική αλληλεπίδραση.

Μπορούμε να διευκρινίσουμε τη σκέψη περί αυτής της απλούστατης σχέσης της ανθρώπινης κοινωνίας προτρέχοντας λίγο και εντάσσοντας στην εξέτασή μας

2. Η αντίληψη κατά την οποία η απλούστατη σχέση της ανθρώπινης κοινωνίας είναι η εργασία είναι ευρέως διαδεδομένη τα τελευταία χρόνια. Η αντίληψη αυτή, από λογικής απόψεως, εδράζεται στη σύγχυση της σφαίρας της ουσίας με την απλούστατη σχέση, μια σύγχυση, οι απαρχές της οποίας θα πρέπει να αναζητηθούν στη σοβιετική βιβλιογραφία στο συνολικά ενδιαφέρον και βαθύ βιβλίο του Ε. Β. Ιλιένκοφ «Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου στο "Κεφάλαιο" του Κ. Μαρξ» (Μόσχα, 1960).

μια ιστορική πτυχή. Η απλούστατη σχέση της δεδομένης διαδικασίας, του δεδομένου αντικειμένου, αποτελεί την αναγκαία ιστορική προϋπόθεση της εμφάνισης αυτής της διαδικασίας, αυτού του αντικειμένου, μετατρέπόμενη με την εμφάνιση της ουσίας της εν λόγω διαδικασίας (του εν λόγω αντικειμένου) σε αναγκαία συνθήκη, σε όρο της λειτουργίας του. Ωστόσο, η απλούστατη σχέση είναι μια τέτοια αναγκαία ιστορική προϋπόθεση της δεδομένης διαδικασίας, του δεδομένου αντικειμένου, η οποία, όταν φθάσει σε ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης, μετατρέπεται η ίδια σε διαφορετική –ως προς το ποιόν και την ουσία της– διαδικασία, διατηρούμενη εντός [αυτής της διαφορετικής διαδικασίας] ως ανηρημένη, ως μετασχηματισμένη στιγμή της. Η βιολογική αλληλεπίδραση των έμβιων όντων μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση υπάρχει πριν από την εμφάνιση του κοινωνικού. Με τη διαμόρφωση του κοινωνικού αυτό το βιολογικό, αφ' ενός μεν γίνεται αναγκαία συνθήκη, όρος της ύπαρξης και ανάπτυξης του κοινωνικού, αφ' ετέρου δε, αυτό το βιολογικό εντάσσεται στην κίνηση του κοινωνικού, μετασχηματίζεται από αυτό και μετατρέπεται σε ανηρημένη, τροποποιημένη στιγμή της κίνησης του κοινωνικού. Φυσικά, η βιολογική αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση ποτέ δεν θα μετασχηματισθεί πλήρως και απολύτως από το κοινωνικό. Ο όρος ποτέ δεν μετατρέπεται πλήρως μόνο σε επακόλουθο αυτού τον όρο του οποίου συνιστά. Παρ' όλα αυτά, όμως, αυτό το βιολογικό ως προϋπόθεση, ως όρος του κοινωνικού προϋποθέτει κατ' ανάγκη το κοινωνικό, δεν υφίσταται μόνο ως «καθαρά» βιολογικό.

Αντικείμενο της εξέτασής μας είναι η κοινωνία, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων. Γι' αυτό και δεν διακρίνουμε το βιολογικό εν γένει, αλλά [το βιολογικό] στον άνθρωπο, στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και μάλιστα αρχικώς κατ' εξοχήν το βιολογικό ως όρο, ως προϋπόθεση του κοινωνικού, δηλαδή από την άποψη της γνωστικής διαδικασίας το βιολογικό στον άνθρωπο και στις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις διακρίνεται όπως αυτό προβάλλει προ της ειδικής ανάδειξης των χαρακτηριστικών του κοινωνικού, είτε σε σχετική (αλλά όχι απόλυτη) ανεξαρτησία από το κοινωνικό. Δεδομένου ότι αυτή η ανεξαρτησία είναι σχετική και όχι απόλυτη, δεδομένου ότι εκείνο που εξετάζεται εδώ είναι η προϋπόθεση και η προϋπόθεση δεν υφίσταται χωρίς εκείνο, την προϋπόθεση του οποίου αυτή συνιστά, εξυπακούεται ότι στα πλαίσια αυτής της εξέτασης είναι μεν ήδη απ' εδώ παρόν ο δεσμός, η ενότητα του βιολογικού με το κοινωνικό, πλην όμως δεν φωτίζεται ειδικά.

Η βιολογική αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους και με την υπό-

λοιπη φύση δεν ταυτίζεται πλήρως με την αλληλεπίδραση που έχουν τα ζώα μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση, δεδομένου ότι αυτή [η αλληλεπίδραση], ούτως ή άλλως, στη μεν ή στη δε σχέση, είναι πάντοτε εξανθρωπισμένη. Αλλά ενόσω η πραγματέυση του ανθρώπου διεξάγεται άμεσα [μη διαμεσολαβημένα] και δεν αναδεικνύονται ειδικά τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού, δεν εξηγείται το γιατί και πώς αναπτύσσεται, το γιατί και πώς «παράγεται» το ιδιότυπα ανθρώπινο στον άνθρωπο, δεν μπορεί να διακριθεί ειδικά αυτό το οποίο προσιδιάζει στον άνθρωπο ακριβώς ως άνθρωπο, από εκείνο το οποίο τού προσιδιάζει όπως [προσιδιάζει] σε κάθε ζώο.

Παρ' όλα αυτά όμως ο άνθρωπος προβάλλει σ' αυτό το στάδιο της εξέτασης κατ' εξοχήν (αλλά όχι αποκλειστικά) από την άποψη της βιολογικής του φύσης, των βιολογικών του αμοιβαίων σχέσεων με το περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους, ενώ το περιβάλλον [προβάλλει] κατά κύριο λόγο από την άποψη της φυσικής προσδιοριστίας του. Εδώ γίνεται λόγος ακριβώς περί των ανθρώπων, αλλά στη βιολογική προσδιοριστία τους, εντός των βιολογικών αμοιβαίων σχέσεών τους. Ο άνθρωπος εξ υπαρχής εντοπίζεται εντός της ενότητας βιολογικού και κοινωνικού. Φέρ' ειπείν οι ανάγκες υπόδησης και ένδυσης είναι φυσικές ανάγκες εφ' όσον τα υποδήματα και τα ενδύματα είναι απαραίτητα για τη διατήρηση της ζωής. Ωστόσο, ακόμα και αν δεν γίνεται αναφορά στον χαρακτήρα των υποδημάτων και της ένδυσης, η ανάγκη για αυτά είναι ίδιον του ανθρώπου, ώστε να προστατευθεί από δυσμενείς εξωτερικές επιδράσεις. Παρ' όλα αυτά όμως, το κοινωνικό πρωταρχικώς προβάλλει ως άμεσα ενιαίο με το βιολογικό και κατά κάποιον τρόπο ως στιγμή του βιολογικού, διότι η υποστήριξη και η γέννηση της ζωής του ανθρώπου αποτελεί κατά τον εγγύτερο και άμεσα τρόπο ζωώδη, βιολογική ύπαρξη και γέννηση του ανθρώπου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η άμεση ενότητα βιολογικού και κοινωνικού στους άμεσα εξεταζόμενους ανθρώπους προβάλλει πρωτίστως με τη βιολογική πλευρά αυτής της ενότητας. Και μάλιστα αυτή η βιολογική πλευρά είναι *διττή*. Συνιστά βιολογική σχέση των ανθρώπων προς αλλήλους και προς την υπόλοιπη φύση.

Μετά την ανάδειξη των χαρακτηριστικών του βιολογικού στον άνθρωπο και στις σχέσεις των ανθρώπων προς αλλήλους (του βιολογικού το οποίο εκλαμβάνεται στη σχετική του ανεξαρτησία έναντι του κοινωνικού), θα γίνει ειδική εξέταση του κοινωνικού και στη συνέχεια θα τεθεί υπό ειδική μελέτη η εκδήλωση του κοινωνικού στο βιολογικό, η ενότητα κοινωνικού και βιολογικού καθώς και οι μορφές αυτής της ενότητας.

Η ενότητα βιολογικού και κοινωνικού είναι παρούσα εξ υπαρχής κατά την παρουσίασή μας. Και η εν λόγω ενότητα δεν παρουσιάζεται μεν ειδικά, πλην όμως επιδρά στην αλληλουχία και στον χαρακτήρα εξέτασης του βιολογικού.

Κατά την αναπαράσταση της καθαρά βιολογικής αλληλεπίδρασης (η οποία λαμβάνεται από ιστορικής σκοπιάς) οργανισμού και περιβάλλοντος, μια αυστηρά συνεπής παρουσίαση οφείλει να ξεκινήσει από την ανάδειξη των χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος. Από αυτό οφείλουν να εξαχθούν οι δυνατότητες ύπαρξης των μεν είτε των δε οργανισμών, να αναπαρασταθεί η διάρθρωσή τους, η λειτουργία τους κλπ., και μόνο κατόπιν τούτου να δοθεί το περίγραμμα της αντεπίδρασης των οργανισμών στην περιβάλλουσα φύση. Η εν λόγω αλληλουχία υπαγορεύεται από το γεγονός ότι κατά τη μορφοποίηση και την αλλαγή της στενά βιολογικής αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το περιβάλλον, σε τελευταία ανάλυση, το κύριο είναι η επενέργεια του περιβάλλοντος στον οργανισμό και όχι το αντίστροφο. Κατά την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με την περιβάλλουσα φύση, τουναντίον, αποδεικνύεται ότι το κύριο είναι η επενέργεια του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, εφόσον ο άνθρωπος κατά κύριο λόγο δεν προσαρμόζεται στο φυσικό περιβάλλον, αλλά υπερτερεί η «προσαρμογή» αυτού του περιβάλλοντος στον ίδιο, ο μετασχηματισμός του. Γι' αυτό κατά την εξέταση της βιολογικής αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον χρειάζεται να αρχίσουμε ακριβώς από τη σχέση των ανθρώπων ως βιολογικών όντων προς τη φύση και προς αλλήλους.

Κατ' αυτόν τον τρόπο αρχίζουμε την εξέταση της κοινωνίας ακριβώς από τη βιολογική αλληλεπίδραση των ανθρώπων με την υπόλοιπη φύση, υπό την προϋπόθεση ότι σε αυτόν τον προσδιορισμό εμπεριέχεται η εξέταση της βιολογικής σχέσης των ανθρώπων προς αλλήλους.

Η ίδια η βιολογική αλληλεπίδραση των ανθρώπων με την υπόλοιπη φύση είναι μια διαδικασία, η οποία μπορεί να αναπαρασταθεί μόνο μέσω μιας γνωστικής διαδικασίας. Από πού λοιπόν είναι σκόπιμο να ξεκινήσει η αναφορά στα χαρακτηριστικά της βιολογικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με την υπόλοιπη φύση;

Τα συστατικά στοιχεία της εν λόγω σχέσης αλληλεπιδρούν. Όμως, όπως προαναφέραμε, κατά την αναπαράσταση της βιολογικής αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον είναι αναγκαίο να αρχίσουμε από τον άνθρωπο και όχι από το περιβάλλον. Ας εξετάσουμε κατ' αρχήν το ένα από τα συστατικά στοιχεία της εν λόγω αλληλεπίδρασης, είτε –επί του παρόντος– την αλληλεπί-

δραση μόνον από την πλευρά του ενός συστατικού στοιχείου. Ο άνθρωπος ως συστατικό στοιχείο αυτής της αλληλεπίδρασης είναι ένα έμβιο ον με ορισμένο οργανισμό, με ορισμένη διάρθρωση του σώματός του. Εάν ένας οργανισμός με ορισμένη διάρθρωση είναι δεδομένος, εάν υφίσταται άμεσα (και ο άνθρωπος υπό την ιδιότητα του έμβιου όντος εκλαμβάνεται εδώ απλώς ως δεδομένος), για την υποστήριξη της ζωής του είναι απαραίτητο το αντίστοιχο περιβάλλον.

Εφ' όσον ο οργανισμός του ανθρώπου θεωρείται δεδομένος, ο οργανισμός προβάλλει ως αμετάβλητος, επομένως, και το φυσικό περιβάλλον θεωρείται ότι δεν μεταβάλλεται σε βαθμό που να προκαλεί αλλαγές στη διάρθρωση του ανθρώπινου οργανισμού.

Εάν η βιολογική αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τη φύση εντοπίζεται ως κάτι το δεδομένο και άμεσα υφιστάμενο, το πρώτο που προβάλλει κατά την εξέτασή της είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος οφείλει να ζει, να υποστηρίζει την ύπαρξή του και, μόνο κατόπιν αυτού, ότι παράγει μια νέα ζωή, ότι υποστηρίζει την ύπαρξη του βιολογικού του είδους.

Η υποστήριξη από τον κάθε άνθρωπο της ίδιας του της ύπαρξης αποτελεί υλοποίηση της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και περιβάλλοντος για τη διατήρηση του ανθρώπου. Εδώ υπάρχουν δύο συστατικά στοιχεία: α) ο άνθρωπος ως έμβιο ον με ορισμένη διάρθρωση και β) το φυσικό περιβάλλον ως όρος της φυσικής ύπαρξης των ατόμων. Φυσικά, κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης, τα εν λόγω συστατικά στοιχεία διακρίνονται διά της αφαίρεσης από εκείνη τη βαθμίδα της ανάπτυξης της ανθρωπότητας κατά την οποία υπάρχει πλέον το σύγχρονο βιολογικό είδος του ανθρώπου, καθώς και η μεταβολή του φυσικού περιβάλλοντος από τον άνθρωπο. Το μόνο που διακρίνεται επί του παρόντος είναι το γεγονός ότι και μετά τη διαμόρφωση του ανθρώπου ως ξεχωριστού βιολογικού είδους και την ύπαρξη της κοινωνικής παραγωγής, ο άνθρωπος παραμένει πάντοτε ένα έμβιο ον με ορισμένη σωματική διάρθρωση, και το φυσικό περιβάλλον (ούτως ή άλλως, έστω και σε ποικίλους βαθμούς μετασχηματισμένο) παραμένει αναγκαίος όρος της βιολογικής του ύπαρξης.

Ορισμένη χρεία, ορισμένες «απαιτήσεις» του οργανισμού προς το περιβάλλον αποτελούν τις ανάγκες³ του ανθρώπου ως βιολογικού όντος. Οι ανά-

3. Φυσικά οι ανάγκες του οργανισμού δεν καθορίζονται μόνον απ' τη διάρθρωση του οργανισμού, αλλά και από τις ιδιαιτερότητες του περιβάλλοντος. Αν όμως κάνουμε αφαίρεση από την προέλευση των αναγκών και τις θεωρήσουμε ως κάτι δεδομένο, προβάλλουν ως «απαιτήσεις» του οργανισμού προς το περιβάλλον.

γκες είναι βιολογικές, εάν είναι απαραίτητες, αφ' ενός μεν, για την υποστήριξη της ζωής του ανθρώπου, αφ' ετέρου δε, για τη γέννηση μιας νέας ζωής. Οι βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου υφίστανται κατά τον απλούστερο τρόπο και με την ελάχιστη μετασχηματισμένη κοινωνική μορφή, στην περίπτωση κατά την οποία ικανοποιούνται άμεσα [μη διαμεσολαβημένα] και με τη βοήθεια της παρθένου φύσης (π.χ. η αναπνοή σε συνθήκες ατμόσφαιρας χωρίς ρύπους από τη μετασχηματιστική δραστηριότητα του ανθρώπου).

Εάν όμως οι απαραίτητες βιολογικές ανάγκες δεν μπορούν να ικανοποιηθούν μόνον από την παρθένο φύση αφ' εαυτής, εάν μπορούν να ικανοποιηθούν μέσω και βάσει του μετασχηματισμού της φύσης, και στον βαθμό που οι βιολογικές ανάγκες αρχίζουν να εντάσσονται ή εντάσσονται στην κίνηση της κοινωνίας, έπεται ότι αυτές γίνονται βιολογικές ανάγκες με κοινωνική «χρoιά». Και τα ζώα αλλάζουν τη φύση σε ποικίλους βαθμούς, όμως η αλλαγή αυτή –σε αντιδιαστολή με τον άνθρωπο– δεν είναι το χαρακτηριστικό για αυτά γνώρισμα, δεν αποτελεί εκείνη τη βάση επί της οποίας εδράζεται η ιδιοτυπία τους υπό την ιδιότητα των ζώων. Αργότερα, θα προβούμε σε εκτενέστερη αναφορά σε αυτό, καθώς επίσης και στα στάδια της μετατροπής της ζωόδους επίδρασης στο περιβάλλον σε ανθρώπινη επίδραση στο περιβάλλον.

Οι βιολογικές σχέσεις των ανθρώπων προς τη φύση και προς αλλήλους αποκτούν ιδιότυπα ανθρώπινη χρoιά, εάν η πραγματοποιήσή τους ούτως ή άλλως, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, διαμεσολαβείται από τη διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού της φύσης, είτε από διαδικασίες οι οποίες αναφέρονται επί της βάσης αυτού του μετασχηματισμού. Τέτοιες βιολογικές σχέσεις γίνονται συνάμα και κοινωνικές.

Εφ' όσον ο άνθρωπος, ο οποίος κατά την περιγραφή των χαρακτηριστικών της απλούστατης σχέσης λαμβάνεται ως δεδομένο έμβιο ον, προβάλλει, υπό προϋποτιθέμενες συνθήκες, ως ον που έχει ανάγκη ορισμένου περιβάλλοντος, ως ον το οποίο έχει ανάγκες, τότε έπεται ότι το μεν φυσικό περιβάλλον είναι τελικά όρος της βιολογικής ύπαρξης των ανθρώπων, τα δε αντικείμενα του φυσικού περιβάλλοντος προβάλλουν ως αντικείμενα που είναι κατάλληλα να ικανοποιήσουν ανάγκες.

Η περιγραφή των χαρακτηριστικών της εν λόγω αλληλεπίδρασης με τη διάκριση μόνο των απαραίτητων βιολογικών αναγκών και των αντικειμένων που είναι σε θέση να τις ικανοποιήσουν αποτελεί περιγραφή αυτής της σχέσης ως σχέσης εν δυνάμει. Η πραγματοποίησή αυτής της σχέσης είναι η κατανάλωση,

δηλαδή η ικανοποίηση των αναγκών μέσω αντικειμένων που είναι κατάλληλα να τις ικανοποιήσουν. (Σύμφωνα με το θέμα του παρόντος κεφαλαίου, εδώ εννοούμε τις απαραίτητες βιολογικές ανάγκες, τα κατάλληλα να τις ικανοποιήσουν αντικείμενα και την ίδια τη διαδικασία αυτού του είδους ικανοποίησης). *Η απλούστατη σχέση της ανθρώπινης κοινωνίας, μία σχέση που εκλαμβάνεται ως πραγματοποιούμενη, είναι η κατανάλωση ως ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου.*

Ήδη από μόνη της εν εαυτή η κατανάλωση, με την ίδια τη διεξαγωγή της εισάγει αλλαγές στους όρους ανανέωσής της, δεδομένου ότι καταστρέφει τα προς κατανάλωση αντικείμενα. (Κατά την εξέταση της κατανάλωσης αποκαλύπτεται ότι η κατανάλωση του αντικειμένου της ανάγκης αλλάζει την ίδια την ανάγκη. Τώρα πλέον η ανάγκη προβάλλει ως εξαρτώμενη όχι μόνον από τον οργανισμό, αλλά και από το περιβάλλον, από τις ιδιαιτερότητές του.) Η ανανέωση των προς κατανάλωση αντικειμένων μέσω άλλων φυσικών διαδικασιών και η ικανοποίηση των ζωικών αναγκών του ανθρώπου συνιστούν διαφορετικές φυσικές διαδικασίες. Εξ αιτίας αυτής της διαφοράς, οι εν λόγω διαδικασίες δεν μπορούν να βρίσκονται σε μια σταθερή, πάγια αμοιβαία αντιστοιχία.

Όταν εντοπίζεται ο άνθρωπος ως έμβιο ον και το περιβάλλον ως όρος της βιολογικής του ύπαρξης, επισημαίνεται η εξωτερική σχέση του ανθρώπου ως έμβιου όντος και του περιβάλλοντος. Όταν εντοπίζονται οι απαραίτητες βιολογικές ανάγκες και τα αντικείμενα που είναι κατάλληλα να τις ικανοποιήσουν, πραγματοποιείται η μετάβαση στην εξέταση της εσωτερικής σχέσης μεταξύ του ανθρώπου ως έμβιου όντος και του περιβάλλοντος. Αλλά η καθαυτό εσωτερική σχέση του ανθρώπου ως έμβιου όντος και του περιβάλλοντος είναι η κατανάλωση, δηλαδή η ίδια η διαδικασία της ικανοποίησης των σωματικών αναγκών μέσω αντικειμένων προς κατανάλωση (υπενθυμίζουμε ότι εδώ η κατανάλωση λαμβάνεται στη μορφή εκείνη κατά την οποία δεν διακρίνεται το μέσο ικανοποίησης των αναγκών, όπου το μόνο που υπάρχει είναι, αφ' ενός μεν, ο καταναλωτής με την ανάγκη του, αφ' ετέρου δε, το αντικείμενο [είτε τα αντικείμενα] προς κατανάλωση).

Εφ' όσον παρακολούθησαμε τη σχέση μεταξύ ανθρώπου ως έμβιου όντος και περιβάλλοντος «αφ' υψηλού», ας κατεβούμε χαμηλότερα και ας κάνουμε την ίδια διαδρομή φέροντας ειπείν επί της γης: θα εξετάσουμε την εν λόγω σχέση κάπως διεξοδικότερα και ταυτοχρόνως θα αναλύσουμε τη μετάβαση προς περιπλοκότερες σχέσεις.

Από την άποψη της αναγκαιότητας υποστήριξης της βιολογικής του ύπαρξης, ο άνθρωπος προβάλλει ως έμβιο ον το οποίο διαθέτει έναν οργανισμό με ορισμένη διάρθρωση. Ένας οργανισμός με ορισμένη διάρθρωση έχει χρεία ορισμένου περιβάλλοντος. Αυτή η χρεία, οι «απαιτήσεις» του οργανισμού προς το περιβάλλον είναι οι φυσικές ανάγκες και οι καθοριζόμενες σε τελευταία ανάλυση από αυτές ψυχικές ανάγκες, δηλαδή, συνολικά, είναι οι βιολογικές του ανάγκες. Οι βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου, δεδομένου ότι καθορίζονται ακριβώς από τη διάρθρωση του οργανισμού παραμένουν (τουλάχιστον μέχρι τώρα και κατά βάση) αμετάβλητες στις διάφορες ιστορικές εποχές της ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Ενόσω ο άνθρωπος από βιολογικής πλευράς δεν αλλάζει (ή τουλάχιστον δεν αλλάζει ουσιαστικά και αισθητά), διατηρείται και κάτι αμετάβλητο στις ανάγκες, στις απαιτήσεις του ανθρώπινου οργανισμού από το περιβάλλον, παρά την ύπαρξη και τη διαμόρφωση άπειρης ποικιλομορφίας αντικειμένων προς κατανάλωση, παρά τις αλλαγές στην κλίμακα αξιών και αξιολογήσεων των ζωωδών αναγκών κλπ.⁴

4. Κατά τη λογική εξέταση του βιολογικού πριν από την ειδική περιγραφή του κοινωνικού εκείνο που προβάλλει κατά την ανάλυση είναι ακριβώς το γεγονός ότι από βιολογικής πλευράς ο άνθρωπος δεν αλλάζει (είτε δεν αλλάζει αισθητά, ουσιαστικά) τουλάχιστον καθ' όλη τη διάρκεια της παρελθούσας ιστορίας από την εποχή που εμφανίστηκε ο *homo sapiens*. Σε συνδυασμό με τα παραπάνω χρειάζεται να διακρίβώσουμε την αντίληψη μας για τη σχέση μεταξύ φώιερμαχιανής και μαρξικής ερμηνείας του ανθρώπου. Ο Κ. Μαρξ γράφει στην 6η θέση από τις «Θέσεις για τον Φόιερμαχ»: «Όμως η ουσία του ανθρώπου δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητά της είναι το σύνολο όλων των κοινωνικών σχέσεων.

Γι' αυτό ο Φόιερμαχ, ο οποίος δεν ασχολείται με την κριτική αυτής της πραγματικής ουσίας, είναι τελικά υποχρεωμένος:

- 1) να κάνει αφαίρεση από την πορεία της ιστορίας, να εξετάσει το θρησκευτικό αίσθημα [Gemut] ξεχωριστά και να προϋποθέσει την ύπαρξη ενός αφηρημένου –μεμονωμένου– ανθρώπινου ατόμου·
- 2) γι' αυτό σε αυτόν η ανθρώπινη ουσία μπορεί να εξετάζεται μόνον ως “γένος”, ως εσωτερική, βουβή καθολικότητα η οποία συνδέει πληθώρα ατόμων μόνο με φυσικούς δεσμούς» [1, τ. 3, σ. 3].

Κατ' αρχήν, όποτε γίνεται λόγος περί ουσίας του ανθρώπου, επικαλούνται τον ορισμό της ουσίας του ανθρώπου που δίνει ο Κ. Μαρξ στην παραπάνω θέση, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν το γεγονός ότι τον καιρό της συγγραφής των «Θέσεων για τον Φόιερμαχ» ο Κ. Μαρξ δεν είχε διακρίνει ακόμα τις σχέσεις παραγωγής ως καθοριστικές έναντι όλων των άλλων κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, με τη διάκριση των σχέσεων παραγωγής υπό αυτή την ιδιότητα, κατά την

Η δομή των βιολογικών αναγκών εξαρτάται από τη διάρθρωση του οργανισμού του ανθρώπου: ανάγκες ικανοποιούμενες μέσω πεπτικών διαδικασιών (ανάγκη τροφής και νερού), αναπνοής (ανάγκη αέρα), αποβολής ή απόρριψης (ανάγκη αποβολής από τον οργανισμό των κατάλοιπων που δημιουργούνται κατά την πέψη και την αναπνοή), [ανάγκες] για διαδικασίες άμυνας και κίνησης, για δραστηριότητα των αισθητηρίων οργάνων και του εγκεφάλου (ανάγκες αισθητηριακών ερεθισμάτων ορισμένου μεγέθους και χαρακτήρα, προσανατολιστικές ανάγκες...) κλπ.

Η κάθε βιολογική ανάγκη μπορεί να προσδιορισθεί ποιοτικώς και ποσοτικώς. Η κάθε βιολογική ανάγκη έχει και το μέτρο της (ενότητα ποιότητας και ποσότητας). Η ικανοποίηση μιας ανάγκης του οργανισμού σε υπέρμετρο βαθμό επιδρά δυσμενώς στον οργανισμό του ανθρώπου. Υπάρχει φέρ' ειπείν ορισμένο φάσμα θερμοκρασιών η υπέρβαση του οποίου (προς τα επάνω ή προς τα κάτω) καθιστά αδύνατη την παρατεταμένη ύπαρξη του οργανισμού του ανθρώπου. Και μάλιστα, τηρουμένων των λοιπών συνθηκών αμετάβλητων, όσο μικρότερη είναι η απόκλιση της θερμοκρασίας από το εν λόγω φάσμα, τόσο παρατείνεται η δυνατότητα ύπαρξης του ανθρώπινου οργανισμού και αντιστρόφως. Υπάρχει ορισμένη συσχέτιση διαφορετικών βιολογικών αναγκών και ένα μέτρο αντιστοιχίας μεταξύ διαφόρων βιολογικών αναγκών, καθώς επί-

άποψη μας, αλλάζει και ο ορισμός της ουσίας του ανθρώπου, στον οποίο θα υπάρξει αναφορά στο κεφάλαιο «Η ουσία της κοινωνίας».

Δεύτερον, ενόσω ο Κ. Μαρξ εκπονει την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, είναι φυσικό να στρέφει εδώ την προσοχή του μόνο στην ανεπάρκεια του Λ. Φόιερμπαχ. Εάν όμως δοθεί προσοχή και στην ανεπάρκεια και στην επάρκεια της θεώρησης του Λ. Φόιερμπαχ, μπορούμε να πούμε το εξής: κατά την εξέταση του ανθρώπου ως βιολογικού είδους η αφαίρεση από την πορεία της ιστορίας είναι καθ' όλα νόμιμη, διότι η πορεία αυτής της ιστορίας ή δεν αλλάζει καθόλου ή λίγο πολύ δεν αλλάζει ουσιαστικά το γεγονός ότι η ανθρωπότητα διαμορφώνεται ως προϊόν της φύσης και στη συνέχεια δεν υφίσταται ουσιαστικές αλλαγές ως βιολογικό είδος.

Η πλάνη του Λ. Φόιερμπαχ, όσον αφορά τους φυσικούς δεσμούς του ανθρώπου (συμπεριλαμβανομένων και των βιολογικών), συνίστατο στο γεγονός ότι εξέλαβε ως ουσία του ανθρώπου τη σφαίρα των προϋποθέσεων, τη σφαίρα εκείνη εντός της οποίας ελάνθανε η απλούστατη σχέση της κοινωνίας και έτσι δεν μπόρεσε να αποκαλύψει αυτή την ουσία. Φυσικά, ο Λ. Φόιερμπαχ γνώριζε ότι ο άνθρωπος υφίσταται εντός της κοινωνίας και ότι υπάρχει η πορεία της ιστορίας. Ωστόσο, δεν κατάφερε να εντάξει κατά βάση αυτά τα γεγονότα στη θεωρητική του εξέταση. Ο Φόιερμπαχ δεν μπόρεσε να δώσει μια *θεωρητική* εξήγηση της κοινωνίας και της πορείας της ιστορίας.

σης σημειώνονται και αντιφάσεις στην ικανοποίηση αυτών των διαφορετικών αναγκών. Εάν φέρ' ειπείν η ανάγκη τροφής ικανοποιείται τα μέγιστα, ενώ η ανάγκη κίνησης ελάχιστα, αυτό αποτελεί μίαν αντίφαση η οποία επιφέρει βλάβες στον οργανισμό.

Δεδομένου ότι το βιολογικό είδος του ανθρώπου (από την εμφάνιση του σύγχρονου βιολογικού είδους μέχρι σήμερα) παραμένει ένα και το αυτό (είτε –αν μη τι άλλο– ουσιωδώς ένα και το αυτό), διατηρείται αμετάβλητη η ποιοτική και ποσοτική προσδιοριστία των απαραίτητων βιολογικών αναγκών, παραμένει ένα και το αυτό το μέτρο κάθε απαραίτητης βιολογικής ανάγκης και του συνόλου τους.⁵

Κατ' αυτόν τον τρόπο η ανάγκη για τροφή μπορεί να ικανοποιηθεί με άπειρη πολυμορφία συνδυασμών διαφόρων ποσοτήτων ποικίλων τροφίμων. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι για την κανονική ύπαρξη του ανθρώπινου οργανισμού είναι απαραίτητη ορισμένη σταθερή ποιοτική σύνθεση της διατροφής, η οποία πρέπει να συμπεριλαμβάνει λευκώματα, λιπίδια, υδατάνθρακες, βιταμίνες, ιχνοστοιχεία, άλατα... Η ποσότητα της καθεμιάς από τις απαραίτητες ουσίες και ο συνδυασμός τους εξαρτώνται από την ηλικία, το φύλο, τις εξωτερικές συνθήκες και την ενεργητικότητα του οργανισμού. Αν και οι ανάγκες για την καθεμιά απ' τις απαραίτητες ουσίες μεταβάλλονται ποσοτικώς, οι αλλαγές αυτές κυμαίνονται εντός ορισμένων σταθερών για τον ανθρώπινο οργανισμό ορίων.

Όσο ο οργανισμός λειτουργεί κανονικά σε κατάσταση ηρεμίας οι διατροφικές ανάγκες είναι ελάχιστες. Ο οργανισμός του υγιούς ενήλικα ανθρώπου, παρά τις ποικίλες ατομικές διαφορές, έχει ορισμένα μέσα [κατά μέσο όρο ισχύοντα] ελάχιστα και μέγιστα όρια κατανάλωσης των απαραίτητων θρεπτικών ουσιών. Σε περίπτωση που η κατανάλωση κινείται κάτω του ελαχίστου και άνω του μεγίστου ορίου –υπό την προϋπόθεση ότι οι λοιπές συνθήκες είναι οι βέλτιστες– η διάρκεια της ύπαρξης του οργανισμού του ανθρώπου είναι μικρότερη από την προσδόκιμη διάρκεια ζωής του είδους.

Ελάχιστα και μέγιστα όρια υφίστανται για την κάθε βιολογική ανάγκη. Υπάρχει και κάποιο βέλτιστο όριο στην κάθε βιολογική ανάγκη. Η βέλτιστη

5. Για την επιτυχέστερη επίλυση των σύγχρονων προβλημάτων που εγείρονται ενώπιον της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας, είναι απαραίτητη μια σφαιρική βιολογική απεικόνιση του ανθρώπου· ως πούμε ένα βιολογικό ολόγραμμα του ανθρώπου.

ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου (όταν η κληρονομικότητα είναι κανονική) του παρέχει τη δυνατότητα να επιτύχει την προσδόκιμη διάρκεια ζωής του είδους (του γένους). Η περαιτέρω παρόταση της διάρκειας ζωής συνδέεται πλέον με αλλαγή της ίδιας της προσδόκιμης διάρκειας ζωής του είδους, με επίδραση στην ανθρώπινη κληρονομικότητα, στον γενετικό μηχανισμό του ανθρώπου.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος ως έμβιο ον έχει βιολογικές ανάγκες, «απαιτήσεις» από το περιβάλλον, η ικανοποίηση των οποίων είναι απαραίτητη για τη διατήρησή του ως ζωντανού οργανισμού. Οι βιολογικές ανάγκες εξαρτώνται από τη διάρθρωση του ανθρώπινου οργανισμού. Στον βαθμό που ο ανθρώπινος οργανισμός δεν άλλαξε από την εμφάνιση του ανθρώπου ως νέου βιολογικού είδους μέχρι τώρα (τουλάχιστον επί του παρόντος δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία περί αλλαγών, ακόμα και εάν υποθεθεί ότι συνέβησαν), δεν άλλαξαν και οι απαραίτητες για τη διατήρηση της ζωής βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου. Από την άποψη της εξάρτησής τους από τη δόμηση του οργανισμού οι βιολογικές ανάγκες έχουν αμετάβλητη ποιοτική και ποσοτική προσδιοριστία και αμετάβλητο μέτρο. Από αυτή την άποψη αμετάβλητο είναι και το σύνολο των «αξιώσεων» του οργανισμού έναντι του περιβάλλοντος.

Δεύτερο συστατικό στοιχείο αυτής της σχέσης είναι το περιβάλλον. Το περιβάλλον προβάλλει πρωταρχικά υπό την ιδιότητα των όρων βιολογικής ύπαρξης των ανθρώπων. Ο περίγυρος ως όρος της βιολογικής ύπαρξης του ανθρώπου είναι το περιβάλλον. Εντός αυτής της σχέσης το περιβάλλον προβάλλει μόνον ως κάτι το παθητικό, ως «απόθεμα» για την παραλαβή αυτού που ικανοποιεί τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου. Σε αυτή την περίπτωση η περιγραφή του περιβάλλοντος ανάγεται, κατά κύριο λόγο, στον προσδιορισμό του κατά πόσον το εν λόγω «απόθεμα» είναι πλούσιο ή πτωχό (από ποσοτικής και ποιοτικής απόψεως). Το περιβάλλον ως «απόθεμα» πραγμάτων προς κατανάλωση μπορεί να διαθέτει λίγο-πολύ ποικιλόμορφη είτε ομοιόμορφη «συλλογή» αντικειμένων προς κατανάλωση, μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα αντικειμένων προς κατανάλωση που εντάσσονται σ' αυτή τη «συλλογή». Φυσικά, οι δυνατότητες για ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου είναι ευθέως ανάλογες του πλούτου ή του ελλείμματος αυτού του «αποθέματος» από ποιοτικής και ποσοτικής πλευράς.

Η βιολογική ανάγκη μετατρέπεται από δυναμική σε πραγματοποιημένη ανάγκη μόνο στην κατανάλωση. Η ικανότητα ενός αντικειμένου να ικανοποι-

εί κάποια βιολογική ανάγκη του ανθρώπου πραγματοποιείται επίσης στην κατανάλωση. Προς και εκτός της κατανάλωσης τόσο η ανάγκη όσο και το προς κατανάλωση αντικείμενο αποτελούν μόνο δυνατότητες.

Στην κατανάλωση η βιολογική ανάγκη εξαφανίζεται, απαλείφεται και, ταυτοχρόνως, η κατανάλωση δημιουργεί τους όρους για την αναγέννηση, για την ανανέωση της ανάγκης. Αλλά το προς κατανάλωση αντικείμενο καταστρέφεται και δεν ανανεώνεται με την ίδια την κατανάλωση, με τη λειτουργία του οργανισμού.

Η βιολογική ανάγκη ικανοποιείται, εξαφανίζεται στην κατανάλωση και με αυτή την ίδια την κατανάλωση διαμορφώνονται οι όροι της ανανέωσής της. Αυτό αντιστοιχεί στην ίδια την ουσία του ζώντος. Το έμβιο ον υφίσταται μόνον ως ενότητα αποκατάστασης και καταστροφής. Στο έμβιο ον η καταστροφή αποτελεί βασικό όρο της αποκατάστασης και η αποκατάσταση βασικό όρο της καταστροφής. Γι' αυτό η αναφορά στις βιολογικές ανάγκες δεν πρέπει να ξεετάζει μόνο τις ανάγκες της δημιουργίας, της αποκατάστασης, αλλά και τις ανάγκες της καταστροφής, επομένως, και τις ανάγκες προς απόρριψη-αποβολή των προϊόντων της ανταλλαγής της ύλης. Ως προς την ίδια την ουσία του έμβιο ον αποτελεί εσωτερική ενότητα αναβολισμού και καταβολισμού. Επίσης, ως προς της ουσία του έμβιο οντος οι σωματικές ανάγκες διαρκώς ανανεώνονται· διαρκώς ανανεώνεται η διαδικασία της ικανοποίησής τους. Ωστόσο, η διαδικασία της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών, πρώτον, απαραίτητως με την ίδια την πραγματοποίησή της οδηγεί σε δημιουργία προϊόντων αποδόμησης [αποβλήτων], τα οποία στην άμεση μορφή τους δεν μπορούν να γίνουν εκ νέου αντικείμενα προς κατανάλωση, και δεύτερον, η διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών συνιστά καταστροφή, εξάλειψη αντικειμένων προς κατανάλωση, γι' αυτό σε περίπτωση ενδεχόμενης αρκούντως παρατεταμένης, απεραϊώτης διατήρησης εν ζωή των δεδομένων οργανισμών θα επέλθει πλήρης εξάντληση των δεδομένων αντικειμένων προς κατανάλωση.

Η κατανάλωση ως διαδικασία διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης του ανθρώπου, εάν ανανεώνεται διαρκώς, προϋποθέτει κατ' ανάγκη ότι ως επακόλουθο της δράσης κάποιων άλλων φυσικών διαδικασιών, διαδικασιών που πραγματοποιούνται εκτός των πλαισίων αυτής της κατανάλωσης, λαμβάνει χώρα μια ανανέωση των προς κατανάλωση αντικειμένων με ταχύτητα και αποδοτικότητα που, τουλάχιστον, δεν υστερεί της ταχύτητας και αποδοτικότητας της κατανάλωσης.

Σε μιαν οριακή περίπτωση, δηλαδή στην περίπτωση μιας διηνεκούς, μιας διαρκούς ανανέωσης της κατανάλωσης σε αμετάβλητη μορφή και κλίμακα, η κατανάλωση αυτή προϋποθέτει τη μετατροπή των αποβλήτων της ικανοποίησης από τον άνθρωπο των βιολογικών του αναγκών εκ νέου σε προς κατανάλωση αντικείμενα της ίδιας ποσότητας και ποιότητας (εξυπακούεται ότι αυτή η μετατροπή-ανάκτηση μπορεί να πραγματοποιείται μόνο με τη βοήθεια άλλων διαδικασιών, διαφορετικών από αυτήν της κατανάλωσης).

Εάν η κατανάλωση μπορούσε να έχει μια διηνεκή και διαρκή ανανέωση στην ίδια ακριβώς μορφή και κλίμακα, θα συνιστούσε εντελώς περικλειστο σύστημα, το οποίο εκτός του ανθρώπου θα περιελάμβανε και τέτοιες διαδικασίες ικανές να μετατρέπουν εκ νέου τα απόβλητα της κατανάλωσης σε αντικείμενα προς κατανάλωση. Ωστόσο, είναι κατ' αρχήν ανέφικτη η ύπαρξη συστημάτων εντελώς, δηλαδή απολύτως, περικλειστων και, συνεπώς, απολύτως απομονωμένων απ' όλα τα υπόλοιπα.⁶ Από μόνη της η απλή επανάληψη μιας διαδικασίας συνιστά πάντοτε, ταυτοχρόνως, και μεταβολή της. Η διαδικασία δεν μπορεί να ανανεώνεται εντελώς πανομοιότυπα. Η κυκλοφορία της ύλης στη φύση αλλάζει ως αποτέλεσμα της ίδιας της επανάληψής της. Είναι ανέφικτη η κονσερβοποίηση της φύσης, ακόμα και της γήινης (αν και τέτοιες σκέψεις διατυπώνονται ενίοτε στην εποχή μας αναφορικά με τη δυσμενή οικολογική κατάσταση). Εφικτή είναι μόνον η ανάσχεση και η αλλαγή κατεύθυνσης των μεν ή των δε αλλαγών στους μεν ή στους δε τομείς της. Από μόνη της η κατανάλωση εν εαυτή, με την ίδια τη διεξαγωγή της, επιφέρει αλλαγές στους όρους της ανανέωσής της, καταστρέφοντας αντικείμενα προς κατανάλωση. Από το γεγονός και μόνον ότι η ανανέωση των τελευταίων μέσω άλλων φυσικών διαδικασιών και η ικανοποίηση των απαραίτητων βιολογικών αναγκών του ανθρώπου αποτελούν διαφορετικές φυσικές διαδικασίες, έπεται ότι [αυτές οι διαδικασίες] δεν μπορούν να βρίσκονται σε μια διαρκώς σταθερή αμοιβαία αντιστοιχία.

Εκείνο που μπορεί να υπάρξει είναι μόνον ένα κατά το μάλλον ή ήττον κλειστό σύστημα, ένα σχετικά κλειστό σύστημα. Η σταθερότητα ενός συστήματος, το [ερμητικά] περικλειστό του είναι ιδιότητες σχετικές, δεδομένου ότι κάθε σύστημα είναι πεπερασμένο. Κάθε σύστημα διέρχεται αναβαθμούς διαμόρφωσης, σταθερότητας και καταστροφής. Όσο ανώτερη είναι η οργάνωση

6. Η παραδοχή της δυνατότητας ύπαρξης τέτοιων συστημάτων είναι μια μεταφυσική παραδοχή.

ενός συστήματος, τόσο διακριτότερη –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών συνθηκών– είναι η σταθερότητά του και αντιστρόφως. Εκείνο όμως που πάντοτε νικά σε τελευταία ανάλυση δεν είναι η σταθερότητα, ούτε η ισορροπία των αντιθέτων, αλλά η μεταξύ τους πάλη.

Στην περίπτωση δε που ένα σύστημα είναι εντελώς ανοικτό, τότε θα είναι και εντελώς ασταθές, επομένως, δεν είναι πλέον σύστημα. Απ' εδώ καθίσταται σαφές ότι στην περίπτωση που το κέντρο βάρους του ζητήματος της οικολογικής κρίσης μετατίθεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ φύσης και κοινωνίας, εκείνο που είναι ορατό κατά κύριο λόγο είναι η εξωτερική σχέση διαφορετικών συστημάτων. Αποδίδεται τότε αποφασιστική σημασία στην αστάθεια αυτών των συστημάτων. Στη σύγχρονη οικολογική συγκυρία βλέπουν [σ' αυτή την περίπτωση] κατά κύριο λόγο την κρίση, ενώ ξεετάζουν την κοινωνία κατ' εξοχήν ως ένα σύστημα ασταθές και καταστρεφόμενο (με αντίστοιχη αντιμετώπιση και της γήινης φύσης), θεωρούν ότι επήλθε το μη αντιστρέψιμο, το αναπόδραστο τέλος της κοινωνίας. Τουναντίον, όσοι κατά την ανάλυση της σύγχρονης οικολογικής συγκυρίας θεωρούν εφικτή την εξέταση μόνο του κοινωνικού, εκ των πραγμάτων προσεγγίζουν την κοινωνία μόνον ως περίκλειστο σύστημα, δεν βλέπουν την κρισιμακή πλευρά της και συνεπώς, προσεγγίζουν την κοινωνία ως ένα μόρφωμα το οποίο θα υπάρχει στο διηνεκές.

Εμείς θεωρούμε εσφαλμένες και τις δύο προαναφερθείσες προσεγγίσεις. Το εξωτερικό δεν είναι μόνον εξωτερικό και το εσωτερικό δεν είναι μόνον εσωτερικό. Είναι απαραίτητη η εξέτασή τους εν αναπτύξει και εντός της αλληλεπίδρασής τους. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με το πεπερασμένο και το άπειρο της ανάπτυξης της κοινωνίας. Σε αυτό θα αναφερθούμε λεπτομερέστερα παρακάτω.

Έτσι λοιπόν ανανέωση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου και διαδικασία ικανοποίησής τους από την άποψη της ιδιοτυπίας του έμβιου όντος είναι η σταθερή ανανέωση και επανάληψή τους. Υπάρχει ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό όριο σε αυτή την ανανέωση.

Ας εξετάσουμε το εξωτερικό όριο της ανανέωσης των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου, της διαδικασίας ικανοποίησης αυτών των αναγκών. Εάν διακρίνουμε μόνο το εξωτερικό όριο, κάνοντας αφαίρεση από το εσωτερικό όριο, τότε η προαναφερθείσα ανανέωση θα προβάλει ως απεριόριστη, ως άπειρη. Η παραπάνω αφαίρεση δεν είναι εντελώς αυθαίρετη, εφ' όσον διακρίνει την ιδιοτυπία του ζώντος σώματος ως αυτοαναγεούμενου.

Υπό αυτούς τους όρους, εξωτερικό όριο θα είναι: α) το περιορισμένο των προς κατανάλωση αντικειμένων (συνολικά, είτε του μεν ή του δε είδους, γένους αντικειμένων προς κατανάλωση) και, β) το περιορισμένο του χώρου για την αποβολή των προϊόντων της διάσπασης* (υπερπλήρωση του ζωτικού χώρου από προϊόντα της διάσπασης). Όσον αφορά την κυκλοφορία της ύλης, συμπεριλαμβανομένου και του οργανισμού του ανθρώπου, εξυπακούεται ότι δεν είναι μια διαδικασία απολύτως περικόλειστη, δηλαδή δεν μπορεί να επαναλαμβάνεται διαρκώς και πλήρως. Η κατανάλωση μόνο δεδομένων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση σημαίνει ότι αναπόφευκτα θα επέλθει αδιέξοδος για την ύπαρξη του ανθρώπινου οργανισμού, σε τελευταία ανάλυση θα επέλθει «πνιγμός», καταστροφή της ζωτικής του διαδικασίας από τα προϊόντα της διάσπασης της (εάν, φυσικά, τα άτομα δεν μπορούν να μετοικήσουν σε ζώνες μη υπερπληρωμένες από αυτά τα προϊόντα της διάσπασης).

Εάν τα προς κατανάλωση αντικείμενα που εξαντλούνται μπορούν να αντικατασταθούν από άλλα έτοιμα αντικείμενα προς κατανάλωση, εάν σε περίπτωση ανεπάρκειας των εν λόγω αντικειμένων στον δεδομένο τόπο οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να μετοικήσουν σ' έναν άλλο τόπο, τότε η αυτοανανέωση θα συνεχίζεται μέσω της χρήσης έτοιμων αντικειμένων προς κατανάλωση. Εάν σε όλους τους πιθανούς τόπους μετοίκησης υπάρχουν διαθέσιμα αντικείμενα προς κατανάλωση λιγότερα του ζωτικής αναγκαίου ελάχιστου, αυτό οδηγεί σε εξαφάνιση, στον θάνατο. Εάν τα δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή αντικείμενα προς κατανάλωση είναι επαρκή για την κανονική λειτουργία του σώματος, η αυτοανανέωση του σώματος πραγματοποιείται χωρίς εξωτερικά προσκόμματα. Εάν όμως η ποσότητα και η «ποιικιλία» των έτοιμων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση κυμαίνονται κάπου κοντά στο ελάχιστο αναγκαίο για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης του ανθρώπου, η βιολογική ύπαρξη καθίσταται εφικτή επί μακρόν, αλλά ταυτοχρόνως, υπάρχει διαρκώς μεγάλη ανεπάρκεια αντικειμένων προς κατανάλωση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Στην περίπτωση που υπάρχει τέτοιου είδους ανεπάρκεια αυτών των αντικειμένων προς κατανάλωση, μια ανεπάρκεια ανυπέρβλητη μέσω μετοίκησης, είτε της χρησιμοποίησης έτοιμων

* Πρόκειται για τις ουσίες που ως άχρηστα προϊόντα της διάσπασης, στα πλαίσια της αντίστροφης προς την αφομοίωση λειτουργίας του μεταβολισμού, της αφετεροίωσης, αποβάλλονται από τον οργανισμό. – σ.τ.μ.

απ' τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση (τα οποία να είναι ανάλογα των αναλισκόμενων), η μόνη εναπομένουσα οδός υπέρβασης της έντονης ανεπάρκειας αντικειμένων προς κατανάλωση είναι η επενέργεια στις διαδικασίες εκείνες οι οποίες οδηγούν στον σχηματισμό έτοιμων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση, και όχι απλώς η κατανάλωση αυτών των έτοιμων αντικειμένων.

Το εσωτερικό όριο ανανέωσης των βιολογικών αναγκών, της διαδικασίας ικανοποίησής τους. Η ζωή είναι εσωτερικά αντιφατική. «...Η άρνηση της ζωής εμπεριέχεται ουσιαστικά μέσα στην ίδια τη ζωή, έτσι ώστε η ζωή να εννοείται πάντα στη συσχέτισή της με το αναγκαίο της αποτέλεσμα που αδιάκοπα βρίσκεται μέσα της σαν σπέρμα: τον θάνατο. Ακριβώς σε αυτό ανάγεται η διαλεκτική αντίληψη της ζωής» [1, τ. 20, σ. 610]*. Επομένως, το εσωτερικό όριο της φυσικής ύπαρξης του ατόμου έχει τις ρίζες του στην ίδια την ουσία της φυσικής, της σωματικής ύπαρξης.

Αυτό το εσωτερικό όριο ξεπερνιέται με τη γέννηση ενός νέου ατόμου. Στις σχέσεις μεταξύ ατόμων διαφορετικού φύλου η εσωτερική ενότητα πραγματοποιείται ως ενότητα ατόμων τα οποία υπάρχουν εξωτερικά, ανεξαρτήτως αλλήλων. Στις σχέσεις των δύο φύλων, η εσωτερική διαδικασία της αυτοανανέωσης του έμβιου όντος έχει διαμελιστεί σε εσωτερικά ενιαία μεν, πλην όμως εξωτερικά αυτοτελώς υπάρχοντα αντίθετα. (Γι' αυτό κατ' ουσίαν η γέννηση ενός νέου ατόμου μπορεί να διακοπεί ανά πάσα στιγμή, σε κάθε στάδιο.)

Η εσωτερική ενότητα των ετερόφυλων ατόμων υφίσταται ως δυνατότητα εν είδει γενετήσιας ανάγκης. Η διαδικασία της πλήρους πραγμάτωσης της εσωτερικής ενότητας των ετερόφυλων ατόμων, υπό την ιδιότητα των έμβιων όντων, συνίσταται στη γέννηση ενός νέου ατόμου και στη φροντίδα του, μέχρι να αποκτήσει την ικανότητα να έχει μια αυτοτελή βιολογική ύπαρξη.

Η ουσία του έμβιου όντος έγκειται στη διαρκή αυτοανανέωσή του. Γι' αυτό και η βιολογική ζωή του είδους (του γένους) είναι σημαντικότερη της ζωής των μεμονωμένων ατόμων. Εδώ οι δεσμοί του είδους (του γένους) διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο έναντι των μεμονωμένων ατόμων. Τόσο η διατήρηση της ζωής του ατόμου όσο και η γέννηση νέων ατόμων συνιστούν αυτοανανέωση των ζώντων ατόμων.

* Βλ. και: 265, σ. 272. – σ.τ.μ.

Η διατήρηση της ίδιας της ζωής του καθενός συνιστά διατήρηση μιας ατομικής ύπαρξης. Ακόμα και στην περίπτωση που ο άνθρωπος διατηρεί τη ζωή του χάριν των άλλων ανθρώπων, η άμεση διατήρηση της ίδιας της ζωής του από τον ίδιο είναι κάτι το ατομικό. Τουναντίον, η γέννηση μιας νέας ζωής και η διατήρηση [η υποστήριξη] της ζωής του νέου ατόμου έως ότου αυτό αποκτήσει ικανότητες προς αυτοτελή βιολογική ύπαρξη, συνιστά μια πράξη γενολογική [ειδολογική]* ως προς την ουσία της. Και αυτό ισχύει ακόμα και στην περίπτωση που πραγματοποιείται υποκειμενικά χάριν των ατόμων που γενούν αυτό το νέο άτομο.

Το γένος (το είδος) συνιστά τη βιολογική ουσία του ατόμου⁷, η οποία έχει αποκτήσει εξωτερική ύπαρξη έναντι του ατόμου. Εντός της σχέσης ατόμου και γένους το άτομο σχετίζεται προς την ίδια τη δική του ουσία ως προς κάτι το αποχωρισθέν από αυτό, που απέκτησε εξωτερική ύπαρξη υπό την ιδιότητα του συνόλου των υπολοίπων ατόμων του γένους.

Η διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου λαμβάνει χώρα συνεχώς [αδιαλείπτως]. Αυτή η συνέχεια πραγματώνεται μέσω της εμφάνισης, ικανοποίησης και ανανέωσης των βιολογικών αναγκών. Σε ορισμένη βαθμίδα της ανανέωσης της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου, για τη διατήρηση της κανονικής βιολογικής ύπαρξης αυτού του ίδιου του ατόμου, απαιτείται δράση που οδηγεί στη γέννηση μιας νέας ζωής, δηλαδή ανακύπτει μια τέτοια σωματική ανάγκη του ατόμου προς διατήρηση της δικής του ύπαρξης, η ικανοποίηση της οποίας συνιστά ταυτοχρόνως γέννηση νέας ζωής, παράταση της ζωής του γένους (του είδους). Πρόκειται για τη γενετήσια [σεξουαλική] ανάγκη.

Η γενετήσια ανάγκη είναι μια ανάγκη για τη διατήρηση της κανονικής ατομικής ύπαρξης, είναι δηλαδή μια ατομική ανάγκη. Ωστόσο, η συνδεόμενη με την ικανοποίηση αυτής της ιδιότυπης ατομικής ανάγκης «κατανάλωση» συνιστά τη γέννηση μιας άλλης, μιας νέας ζωής, ενός νέου ατόμου (είτε νέων ατόμων).

Κατ' αυτόν τον τρόπο η ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης, ως προς τη βιολογική της φύση, ως προς τη βιολογική της ουσία, συνιστά ταυτοχρόνως και

* Δηλαδή μια πράξη όντος που ανήκει στο ανθρωπίνο είδος και δρα ως εκπρόσωπος αυτού του είδους. – σ.τ.μ.

7. Εδώ μπορούμε να διακριβώσουμε τα προαναφερθέντα. Ο Λ. Φόιερμπαχ εξέλαβε την ουσία του βιολογικού ατόμου ως ουσία του ανθρωπίνου ατόμου, και μάλιστα χωρίς να έχει διακρίνει καθ' όλα σαφώς την πρώτη ουσία.

ατομική και γενολογική πράξη. Κατά την ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης και στη συνέχεια κατά την ικανοποίηση του γονικού ενστίκτου, το ατομικό συνιστά ταυτοχρόνως και γενολογικό.

Εδώ προσκρούουμε για πρώτη φορά στο αναγκαίο του αλληλένδετου των ατόμων, στον δεσμό εκείνο, του οποίου οι όροι τίθενται από τη δόμηση του οργανισμού τους.

Η άγρα διαθέσιμων στη φύση σε έτοιμη μορφή πόρων διατροφής, η περιφρούρηση και η προστασία από επίθεση κ.ο.κ. μπορεί να απαιτούν από κοινού ενέργειες, πιθανώς μάλιστα να έχουν τα πράγματα έτσι, ώστε χωρίς από κοινού ενέργειες να είναι ανέφικτη η διατήρηση της ύπαρξης του ατόμου, είτε ακόμα και του είδους. Ωστόσο, ουσιαστικά δεν απαιτείται πάντοτε κατ' ανάγκη η συνένωση προς άγρα (δεδομένων στη φύση σε έτοιμη μορφή) πόρων για τη βιολογική ύπαρξη, για επίθεση, περιφρούρηση και προστασία από επίθεση.

Τουναντίον, η γενετήσια ανάγκη και το γονικό ένστικτο ποτέ δεν μπορούν να ικανοποιηθούν χωρίς τη μεν είτε τη δε ενοποίηση με άλλο άτομο (με άλλα άτομα). Η ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης και του γονικού ενστίκτου συνιστούν πάντοτε ως προς την ουσία τους ειδολογική (γενολογική) πράξη.

Στα ζώα, σε κανονικές περιπτώσεις (αν εξαιρέσουμε τις νοσηρές αποκλίσεις), η ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης τελειώνει πάντοτε με τη γέννηση νέου ατόμου (είτε νέων ατόμων). Έτσι, ο κάθε άνθρωπος αποκτά τη δυνατότητα να διαρρήξει αυτή την εσωτερική ενότητα του βιολογικού του είδους (γένους), την ενότητα ατομικού και γενολογικού, να απομονωθεί από το γένος. Αυτό σημαίνει ότι διαμορφώνεται μια δυνατότητα, η οποία υπό αντίστοιχους κοινωνικούς όρους είναι ικανή να αποτελέσει μεγάλο ή μικρό κίνδυνο για την ίδια την ύπαρξη του βιολογικού είδους (γένους) homo sapiens. Η εμφάνιση ή μη ενός νέου ανθρώπου δεν εξαρτάται μόνο από τη βιολογική φύση του ανθρώπου (από τον βιολογικό κανόνα και τις βιολογικές αποκλίσεις απ' τον κανόνα), αλλά επίσης (εάν τα άτομα είναι βιολογικώς κανονικά) και από την κοινωνική ζωή, από τις κοινωνικές ανάγκες. Η παρέμβαση του ανθρώπου στην κανονική βιολογική διαδικασία της γέννησης μιας νέας ζωής πραγματοποιείται υπό την επίδραση κοινωνικών αναγκών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο από την εξέταση της σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση, μιας σχέσης η οποία έγκειται στη διατήρηση της ίδιας της φυσικής ύπαρξής του, περάσαμε στην εξέταση της σχέσης των ανθρώπων προς αλλήλους για τη διατήρηση της ζωής. Η μετάβαση αυτή πραγματοποιείται μέσω της εξέτα-

σης της ανάγκης εκείνης του ανθρώπου, ως έμβιου όντος, η οποία συνιστά ταυτοχρόνως και ανάγκη συνέχισης του είδους. Από λογικής σκοπιάς, εδώ πρόκειται για την κίνηση της σκέψης από την απεικόνιση της αλληλεπίδρασης στο επίπεδο της αμεσότητας, στην απεικόνισή της στο επίπεδο της ουσίας.

Από τη στιγμή που θα έλθουν στον κόσμο τα τέκνα, η ανάγκη συνέχισης του είδους αποκτά καθ' όλα αυτοτελή εξωτερική μορφή ύπαρξης (γονικό ένστικτο, σχέση προς τα παιδιά) σε αντιδιαστολή με τη γενετήσια ανάγκη. Επομένως, επέρχεται μια διαφοροποίηση μεταξύ γενετήσιας ανάγκης και ανάγκης μόνο συνέχισης του γένους.

Η επίτευξη γενετήσιας ωριμότητας συνιστά το απόγειο της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου και συνάμα την αρχή της «δύσης» του. Ωστόσο, με την πραγμάτωση της γενετήσιας ανάγκης, με τη γέννηση παιδιών, βασική λειτουργία των γονέων ως έμβιων όντων γίνεται η καλλιέργεια [αγωγή] στα παιδιά της ικανότητας αυτοτελούς διατήρησης της βιολογικής τους ύπαρξης. Στον βαθμό που τα παιδιά αποκτούν αυτή την ικανότητα καθίσταται περιττή η ύπαρξη των γονέων για τη συνέχιση της ζωής του είδους.⁸

Το στάδιο του γήρατος, της έλευσης του θανάτου του ανθρώπου ως έμβιου όντος αρχίζει όταν φθίνει η γενετήσια ανάγκη και τα παιδιά αποκτούν την ικανότητα αυτοτελούς διατήρησης της βιολογικής τους ύπαρξης. Κατά το στάδιο του γήρατος, της έλευσης του θανάτου, κύρια ανάγκη –από την άποψη του ανθρώπου ως έμβιου όντος– γίνεται η ανάγκη ατομικής βιολογικής αυτοσυντήρησης και δεδομένου ότι συνάμα φθίνει είτε απουσιάζει η γενετήσια ανάγκη, η ανάγκη συνέχισης του γένους, η αντίφαση μεταξύ ατόμου και είδους (γένους) γίνεται αύξουσα. Πράγματι, εάν η διατήρηση της ζωής του υπό διαμόρφωση ατόμου είναι αναγκαία ως προϋπόθεση για τη συνέχιση της ζωής του είδους, εάν η διατήρηση της ζωής του συνιστά συνάμα εν δυνάμει και διατήρηση της ζωής του είδους, εάν κατά την περίοδο της γενετήσιας ωριμότητας επέρχεται η εν ενεργεία διατήρηση της ζωής του είδους από τα γενετήσια [αναπααραγωγικά] ώριμα άτομα, κατά το γήρας εκπνέει η ικανότητα διατήρη-

8. Η αναγκαιότητα εκπαίδευσης των μικρών ατόμων από τα άτομα της γηραιότερης γενεάς ανακύπτει στη διαδικασία της εξέλιξης του οργανικού κόσμου με την εμφάνιση στα έμβια όντα εξαρτημένων αναπαραγωγικών. Το περίπλοκο και η διάρκεια αυτής της διδασκαλίας είναι ευθέως ανάλογα του περιβάλλοντος του συστήματος λειτουργικών συνδέσεων του έμβιου όντος με το περιβάλλον του, που σχηματίζεται κατά τη διάρκεια της ζωής του (αυτό ισχύει εν γένει και εν συνόλω, τηρουμένων σταθερών των λοιπών όρων).

σης και συνέχισης της ζωής του είδους (εκπνέει η γενετήσια ανάγκη, η ανάγκη πολλαπλασιασμού) και η ανάγκη αυτοσυντήρησης αποχωρίζεται από την ανάγκη συνέχισης της ζωής του είδους. Αυτό ισχύει αφ' ενός. Αφ' ετέρου, από αυστηρά βιολογικής απόψεως, κατά τη γήρανση των γονέων εξαλείφεται η χρεία τους και για τα παιδιά⁹. Εκτός αυτού και η ανάγκη αυτοσυντήρησης πιθανώς εκπνέει, όταν το άτομο φτάνει το προσδόκιμο διάρκειας ζωής του είδους (φυσικά το προσδόκιμο διάρκειας ζωής του είδους, όσο οι όροι της ύπαρξης σχηματίζονται αυθόρμητα, μπορεί να επιτευχθεί τυχαία, ως εξαίρεση).

Κατά το γήρας από βιολογικής απόψεως έρχεται στο προσκήνιο η αντίφαση ατόμου και είδους (γένους). Το γηραιό άτομο –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– χάνει τη βιολογική «δικαίωση» της ύπαρξής του.

Ειδική αγωγή, ειδική φροντίδα για τη διατήρηση της ύπαρξης των γηραιών ατόμων του είδους σε ανεπτυγμένη μορφή προσιδιάζει μόνο στους ανθρώπους, στην ανθρωπότητα. (Σε μη ανεπτυγμένη μορφή τέτοια φροντίδα μπορεί να εντοπισθεί και σε ζώα.) Και εάν ο γηραιός άνθρωπος χάνει τη δυνατότητα βιολογικής συνέχισης του είδους, ως κοινωνικό ον είναι ικανός να διατηρεί μεγάλη σημασία, διαθέτοντας σημαντική κοινωνική εμπειρία και τη διατηρούμενη ενίοτε μέχρι τον θάνατο ικανότητα μεταβίβασης αυτής της εμπειρίας στις νέες γενεές. Κατά το γήρας γίνεται ιδιαίτερα αισθητό το κατά πόσο έχει κοινωνικοποιηθεί το δεδομένο άτομο, το κατά πόσο το κοινωνικό έχει εισχωρήσει «στη σάρκα και στο αίμα του». Όσο λιγότερο κοινωνικοποιημένος είναι ο άνθρωπος, τόσο περισσότερο –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– άνευ νοήματος, αδιέξοδη και θλιβερή είναι η ύπαρξή του κατά το γήρας. Ακόμα και η αμοιβαία αγάπη των γηραιών συζύγων, η αγάπη που αισθάνεται ο γέροντας για τους συγγενείς του, τα παιδιά, τα εγγόνια και τα δισέγγονα, αποτελεί σε σημαντικό βαθμό παρατεταμένη, ενισχυμένη και τροποποιημένη λόγω της κοινωνικοποίησης βιολογική ανάγκη, η οποία είναι χαρακτηριστική της περιόδου της γενετήσιας ενεργητικότητας.¹⁰

9. Κατά τη γνώμη μας, όσο ανώτερη θέση καταλαμβάνει ένα είδος στο «δένδρο» της βιολογικής ανάπτυξης, όσο πιο ανεπτυγμένος είναι ο ψυχισμός των εκπροσώπων του είδους, τόσο περισσότερο «αμβλύνεται» τρόπον τινά η αντίφαση μεταξύ ατόμου κατά το γήρας και είδους, τόσο σημαντικότερα γνωρίσματα και ιδιότητες που προσιδιάζαν σε προγενέστερα στάδια της σχέσης ατόμου και είδους διατηρούνται.

10. Από την άλλη πλευρά η απόρριψη των γηραιών γονέων από τα παιδιά σημαίνει ότι τα παιδιά βρίσκονται, θα 'λεγε κανείς, σε «ζωώδες επίπεδο», ότι χαρακτηρίζονται τουλάχιστον από

Έτσι, η υπέρβαση του εσωτερικού ορίου αυτοανανέωσης της βιολογικής ύπαρξης του ανθρώπου επιτυγχάνεται με τη γέννηση νέων ανθρώπων, με τη βιολογική ύπαρξη του ανθρώπινου είδους (γένους).

Είναι άραγε η βιολογική ύπαρξη του ανθρώπινου γένους απεριόριστη ή μήπως έχει κάποια όρια;

Τα εσωτερικά όρια συνέχισης του ανθρώπινου γένους εμπεριέχονται στη δόμηση του σώματος των ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικό φύλο. Η περίοδος ικανότητας τεκνογονίας μπορεί να κυμαίνεται στη ζωή της υγιούς γυναίκας εντός κάποιων ορίων, και ανέρχεται κατά μέσο όρο στα 18-20 χρόνια. Το ανώτατο όριο της βέλτιστης χρήσης της ικανότητας τεκνογονίας μιας γυναίκας σχηματίζεται, κατά τα φαινόμενα, με τη γέννηση 6-7 παιδιών. Η απόκλιση στην κατεύθυνση του μέγιστου μπορεί μεν να είναι αρκετά μεγάλη χωρίς, ωστόσο, να είναι και απεριόριστη. Η αναπαραγωγική ικανότητα του άνδρα κυμαίνεται σε ευρύτερο φάσμα, αλλά και για αυτήν υπάρχουν κάποια όρια.

Τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων, τα όρια της δυνατότητας πολλαπλασιασμού, μεγέθυνσης του πληθυσμού του γένους, εξαρτώνται από την ποσοτική συσχέτιση ανδρών και γυναικών κατά τη μέγιστη χρήση των αναπαραγωγικών ικανοτήτων τους.

Εδώ εκκινούμε μόνον από τις εσωτερικές σχέσεις των ατόμων του βιολογικού είδους (γένους), γι' αυτό και κάνουμε αφαίρεση από την ειδική εξέταση των τροποποιήσεων που επιφέρει σε αυτές τις σχέσεις η κοινωνική ζωή. Μεταξύ άλλων κάνουμε αφαίρεση ακόμα και από εκείνους τους περιορισμούς των γενετήσιων σχέσεων, οι οποίοι τίθενται από την αναγκαιότητα διατήρησης της βιωσιμότητας των μελλοντικών γενεών, π.χ. από την εξαίρεση των γενετήσιων σχέσεων μεταξύ στενών συγγενών. Και αυτό διότι τέτοιοι περιορισμοί ανακύπτουν μόνο στην περίπτωση που υπάρχουν επί μακρόν ομάδες με σταθερή σύνθεση μελών και εάν υπάρχει επαρκής αριθμός ατόμων (σε περίκλειστες ομάδες με πολύ περιορισμένο αριθμό ατόμων, είναι φυσικό ότι κατά το μάλλον ή ήττον αυστηροί περιορισμοί των γενετήσιων σχέσεων αποβαίνουν δυσμενείς για τη συνέχιση του γένους). Οι τελευταίες συνθήκες που αναφέραμε ανακύ-

ανεπαρκή εσωτερική κοινωνικοποίηση. Το ίδιο ισχύει δικαίως και όσον αφορά τη φροντίδα της οποίας τυγχάνουν οι γέροντες από την κοινωνία. Ο βαθμός και ο χαρακτήρας της φροντίδας προς τους γέροντες είναι ένας από τους δείκτες του κατά πόσο η κοινωνία έχει υπερβεί τους ζωώδεις αμοιβαίους δεσμούς, κατά πόσο τους έχει μετασχηματίσει.

πουν στη ζωή με την κοινωνική ανάπτυξη και μπορούν να εξεταστούν ειδικά μετά την ειδική περιγραφή του κοινωνικού, της κοινωνικής ζωής.

Οι εσωτερικές δυνατότητες πολλαπλασιασμού, δεδομένου ότι εξαρτώνται από τη δόμηση του σώματος ανδρών και γυναικών, από την ποσοτική συσχέτιση ανδρών και γυναικών, κατά την οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα μέγιστα οι αναπαραγωγικές τους ικανότητες, τροποποιούνται από μια σειρά συνθηκών και ποτέ δεν πραγματοποιούνται σε «καθαρή μορφή». Ωστόσο, είναι ακριβώς τα όσα απαρτιθήσαμε αυτά που καθορίζουν το μέγιστο όριο πολλαπλασιασμού του ανθρώπινου γένους, ένα όριο το οποίο απορρέει από τις εσωτερικές, από τις καθαυτό βιολογικές σχέσεις για τη συνέχιση του γένους.

Έτσι, λοιπόν, η αύξηση του πληθυσμού (από την άποψη της απλούστατης σχέσης) εξαρτάται από την ιδιαιτερία των αναπαραγωγικών δυνατοτήτων του άνδρα και της γυναίκας, από την ποσοτική συσχέτιση ανδρών και γυναικών, καθώς επίσης και από το φυσικό περιβάλλον, από τις δυνατότητές του να λειτουργεί ως πηγή «αποθεμάτων» για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών.

Ο ρόλος του άνδρα και εκείνος της γυναίκας διαφέρουν εντός της διαδικασίας συνέχισης του γένους λόγω της διαφοράς της δομής του σώματός τους. Η διαφορά αυτή δεν υφίσταται μόνο λόγω των διαφορετικών αναπαραγωγικών δυνατοτήτων άνδρα και γυναίκας, αλλά και λόγω της διαφορετικής τους συμμετοχής στις σχέσεις προς συνέχιση του γένους που λαμβάνουν χώρα. Η μεν γυναίκα γεννά και γαλουχεί το παιδί. Γι' αυτό και οι δυνατότητές της προς άγρα τροφής κλπ. είναι φυσικά περιορισμένες. Ο δε άνδρας, ως προς τον βιολογικό του προορισμό, εκτός της συμμετοχής του στην πράξη της αναπαραγωγής, προορίζεται για την άγρα πόρων για τη φυσική ύπαρξη, για την περιφρούρηση και την προάσπιση από επιθέσεις.

Από τις διαφορές μεταξύ άνδρα και γυναίκας που επισημάναμε παραπάνω (συμπεριλαμβανομένης και της διαφοράς αναπαραγωγικών ικανοτήτων) έπεται ότι η «αξία» κάθε γυναίκας από την άποψη της διατήρησης του είδους είναι υπέρτερη της «αξίας» ενός εκάστου των ανδρών, ότι για την ευνοϊκότερη συνέχιση του γένους η διατήρηση των γυναικών εν ζωή πρέπει να είναι εν συνόλω σταθερότερη απ' ό,τι η διατήρηση εν ζωή των ανδρών. Απ' εδώ απορρέει και η μεγαλύτερη σταθερότητα, η αντοχή του οργανισμού των γυναικών σε συνθήκες διαρκούς επίδρασης δυσμενών παραγόντων (π.χ. σε υπέρμετρη ή ανεπαρκή ποσότητα τροφής, σε διακυμάνσεις της ποιοτικής σύνθεσης της τρο-

φής κλπ.) και, τουναντίον, οι μεγαλύτερες δυνατότητες των ανδρών για δράση σε τυχαίες και έκτακτες συνθήκες. Γενικά και εν συνόλω η φύση των γυναικών τις υποχρεώνει να αποφεύγουν τυχαίες και έκτακτες συνθήκες, ενώ η φύση των ανδρών τούς εξωθεί σε «αναζήτηση» τέτοιων συνθηκών γι' αυτό και η θνησιμότητα των εκπροσώπων του ανδρικού φύλου λόγω τυχαίων περιστάσεων, τηρούμενων των αναλογιών, είναι ανώτερη από αυτή των γυναικών. Αντίστοιχα, διαφοροποιούνται, κατά την άποψή μας, οι φυσικές και ψυχικές ιδιότητες ανδρών και γυναικών. Φέρ' ειπείν ο ανδρικός οργανισμός είναι περισσότερο προσαρμοσμένος για να αντεπεξέρχεται σε ακραίες φυσικές καταπονήσεις, ενώ ο γυναικείος οργανισμός είναι ανθεκτικότερος σε παρατεταμένες δυσμενείς εξωτερικές επιδράσεις, η ένταση των οποίων δεν απέχει πολύ απ' τις συνηθισμένες. Φέρ' ειπείν τα άτομα του γυναικείου φύλου είναι προσεκτικότερα, επιφυλακτικότερα και λιγότερο επιρρεπή προς διακινδύευση από τα άτομα του ανδρικού φύλου κλπ. Αυτό μπορεί φυσικά να εξαρτάται και από τις ατομικές ιδιαιτερότητες και από την επίδραση της κοινωνικής ζωής. Παρ' όλα αυτά όμως, από βιολογικής απόψεως, οι άνδρες είναι οι ανιχνευτές του ανθρώπινου γένους, η εμπροσθοφυλακή του, ενώ οι γυναίκες ανήκουν στον πυρήνα του γένους.

Ο πληθυσμός του βιολογικού είδους στη φύση –όταν είναι ανέφικτη η μετοίκηση και, σε τελευταία ανάλυση, ακόμα και όταν η μετοίκηση είναι εφικτή– καθορίζεται από τη συσχέτιση με τους όρους της ύπαρξής του. Ο πληθυσμός του βιολογικού είδους ανέρχεται εν τέλει σε τέτοιες αριθμητικές τιμές, ώστε η «αναπαραγωγή» αντικειμένων προς κατανάλωση από το φυσικό περιβάλλον να εξισορροπείται με την κατανάλωση, με τη χρήση τους. Η επιδείνωση των φυσικών συνθηκών επιφέρει μείωση του πολλαπλασιασμού, ενώ η βελτίωσή τους αύξηση του πολλαπλασιασμού.

Το εσωτερικό όριο αυτοανάνεωσης της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου, όπως ήδη αναφέραμε, υπερβαίνεται με τη γέννηση νέας ζωής, με τη συνέχιση του είδους (του γένους). Η διαδικασία της γέννησης νέων ατόμων από τα άτομα, εάν εκληφθεί απ' εαυτής, ανανεώνεται απείρως.

Το εσωτερικό όριο της ανανέωσης του γένους υφίσταται μόνον ως όριο της πολλαπλασιαστικής δυνατότητας στον δεδομένο χρόνο. Αλλά δεν υφίσταται εσωτερικό όριο της ίδιας της γένεσης: η γένεση νέων ατόμων απορρέει αναπόδραστα από τη φύση των υφιστάμενων ατόμων. Τελικά, αποδεικνύεται ότι το όριο συνέχισης του είδους (του γένους) είναι ένα εξωτερικό όριο. Το όριο

αυτό τίθεται από τους όρους της ύπαρξης. Το όριο της συνέχειας του ανθρώπινου γένους έγκειται στους όρους της ύπαρξης, στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το εξωτερικό ως προς αυτούς, με τη φύση.

Η αυτοανανέωση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου και η συνέχιση της βιολογικής ύπαρξης του γένους έχουν ως τελικό όριο τους την παρουσία αντικειμένων προς κατανάλωση, των όρων της ύπαρξης. Κάθε όρος ύπαρξης αποτελεί –από την άποψη της δυνατότητας χρησιμοποίησής του για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης– αντικείμενο προς κατανάλωση, αντικείμενο προς ικανοποίηση βιολογικής ανάγκης.

Από την άποψη του ατόμου το ελάχιστο των προς κατανάλωση αντικειμένων είναι εκείνη η ποσότητα και ποιότητα αντικειμένων προς κατανάλωση, η οποία είναι κατ' ελάχιστον αναγκαία για την αυτοανανέωση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου κατά τον δεδομένο χρόνο. Δεδομένου όμως ότι το καθοριστικό είναι η συνέχιση της ζωής του γένους, το ελάχιστο των προς κατανάλωση αντικειμένων είναι εκείνη η ποσότητα και ποιότητα αντικειμένων προς κατανάλωση, που είναι κατ' ελάχιστον αναγκαία όχι μόνο για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου, αλλά και για τη διατήρηση μιας βιολογικής ύπαρξης ικανής να φτάσει σε ηλικία, κατά την οποία είναι εφικτή η τεκνοποιία, και η συνέχιση της ύπαρξης, μέχρι να επιτευχθεί από το νέο άτομο η ικανότητα αυτοτελούς βιολογικής ύπαρξης. Άνω όριο αυτού του ελαχίστου είναι εκείνο η επίτευξη του οποίου επιτρέπει τη σταθερή διατήρηση του πληθυσμού των μελών του γένους (χωρίς αύξηση ή μείωση· απλή αναπαραγωγή). Η ανεπάρκεια αντικειμένων προς κατανάλωση, η ανεπάρκεια αντικειμένων για την ικανοποίηση των σωματικών αναγκών (απουσίας της δυνατότητας μετοίκησης σε άλλο περιβάλλον), εάν είναι διαρκής, προκαλεί την αναγκαιότητα να προβεί ο άνθρωπος σε επενέργεια στις διαδικασίες εκείνες που οδηγούν στον σχηματισμό των αντικειμένων προς κατανάλωση.

Εάν η ποσότητα και η ποιότητα των προς κατανάλωση αντικειμένων βρίσκονται κάτω από τα ελάχιστα όρια που επισημάναμε, αυτό οδηγεί σε θάνατο του γένους. Εάν και εφ' όσον υπάρχει αφθονία αντικειμένων προς κατανάλωση, δεδομένων σε έτοιμη μορφή από τη φύση, η αυτοανανέωση του γένους πραγματοποιείται χωρίς εξωτερικά εμπόδια.

Η αναγκαιότητα μετάβασης στην επενέργεια επί των διαδικασιών οι οποίες οδηγούν στον σχηματισμό έτοιμων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση εκδηλώνεται με τη μεγαλύτερη ένταση, όταν η ποσότητα και η ποιό-

τητα αυτών των αντικειμένων προς κατανάλωση κυμαίνονται πλησίον του ελαχίστου αναγκαίου για τη βιολογική ύπαρξη των ατόμων και του γένους.

Η απλούστατη σχέση της κοινωνίας και η οικογένεια

Παραπάνω αναφερθήκαμε στις φυσικές σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ γονέων και τέκνων. Αυτές οι φυσικές σχέσεις εντάσσονται στην κοινωνική μορφή κίνησης. Τις εντοπίσαμε, κάνοντας αφαίρεση από την κοινωνική μορφή κίνησης, χωρίς, ωστόσο, να προβούμε σε ειδική εξέταση της επίδρασης του κοινωνικού επί των φυσικών σχέσεων, δηλαδή ελάβαμε τις φυσικές σχέσεις εντός της άμεσης συνάφειάς τους με το κοινωνικό, υπογραμμίζοντας ακριβώς εκείνη την πλευρά τους, το γεγονός δηλαδή ότι αποτελούν φυσικές σχέσεις.

Οι βιολογικές σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών για τη συνέχιση του γένους, οι βιολογικές σχέσεις γονέων και τέκνων αποτελούν τον βιολογικό «πυρήνα» της οικογένειας. Αλλά η οικογένεια δεν ανάγεται σ' αυτόν τον βιολογικό «πυρήνα». Η οικογένεια είναι το προϊόν της επενέργειας της κοινωνίας, του κοινωνικού επί αυτού του βιολογικού «πυρήνα». Η οικογένεια είναι η «διάθλαση» της κοινωνίας, του κοινωνικού μέσω αυτού του βιολογικού «πυρήνα». Επομένως, η οικογένεια αποτελεί προϊόν της αλληλεπίδρασης κοινωνικού και βιολογικού, άρα δεν είναι κάτι μόνο βιολογικό είτε μόνο κοινωνικό. Κατ' αυτή την προσέγγιση της οικογένειας δεν είναι η κοινωνία αυτή που σχηματίζεται από την ανάπτυξη της οικογένειας, αλλά η οικογένεια σχηματίζεται με τον σχηματισμό της κοινωνίας (υπό ιστορικά καθορισμένους κοινωνικούς όρους). Και λογικά η εξέταση δεν μπορεί να ξεκινά από την οικογένεια ως την απλούστατη σχέση και κατόπιν να περνά στην κοινωνία ως πιο σύνθετη. Η εξέταση της οικογένειας προϋποθέτει την ανάλυση των βιολογικών σχέσεων των ανθρώπων προς συνέχιση του γένους, τη διευκρίνιση της ιδιοτυπίας του κοινωνικού, και μόνον η «διάθλαση» της ιδιοτυπίας του κοινωνικού μέσω των βιολογικών σχέσεων των ανθρώπων για τη συνέχιση του γένους παρέχει τη δυνατότητα να αποκαλυφθεί η ιδιοτυπία της οικογένειας. Εάν κατά τον λογικό τρόπο προσέγγισης εκληφθεί η οικογένεια ως η απλούστατη σχέση της κοινωνίας, από ιστορικής σκοπιάς αυτό αντιστοιχεί με την άποψη κατά την οποία η κοινωνία ανέκυψε από την οικογένεια δεδομένου ότι [σύμφωνα με αυτή την άποψη] εντός αυτής της ξεχωριστής, της ειδικής ύπαρξης εκδηλώνεται η ζωή του είδους.

Οι σχέσεις γονέων και τέκνων, γενικά οι σχέσεις μεταξύ γηραιότερης και νεότερης γενιάς, αποτελούν εκδήλωση της ουσίας των σχέσεων του είδους στις σχέσεις των ατόμων. Από την άποψη αυτών των σχέσεων η ατομική κατανάλωση του τέκνου είναι τελικά μια διαδικασία, η οποία διαμεσολαβείται από τη δραστηριότητα των γονέων για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση, δηλαδή η εν λόγω διαδικασία προβάλλει πλέον από την πλευρά εκείνη η οποία συνιστά μορφή εκδήλωσης της σχέσης γονέων και τέκνων, γηραιότερης και νεότερης γενιάς. Πιο ανεπτυγμένη μορφή εκδήλωσης της σχέσης γονέων και τέκνων, γηραιότερης και νεότερης γενιάς, είναι η εκπαίδευση από τους γονείς (από τη γηραιότερη γενεά) των τέκνων (της νεότερης γενιάς) για την απόκτηση της ικανότητας για αυτοτελή υποστήριξη της βιολογικής τους ύπαρξης. Αλλά η απόκτηση αυτής της ικανότητας σημαίνει απόκτηση της ικανότητας για αυτοτελή εξασφάλιση αντικειμένων προς ιδιοκατανάλωση. Από αυτό έπεται ότι η ικανότητα για αυτοτελή εξασφάλιση αντικειμένων προς ιδιοκατανάλωση –εφ’ όσον δεν αποκτάται από γεννήσεως, αλλά διαμορφώνεται στην ατομική ανάπτυξη με την αποφασιστική βοήθεια των γονέων, της γηραιότερης γενιάς– συνιστά [διαγενεακή] μορφή εκδήλωσης των σχέσεων του είδους στο άτομο. Η πραγμάτωση αυτής της ικανότητας είναι μια ειδολογική σχέση η οποία εκδηλώνεται στη δραστηριότητα των ατόμων.

Σε αυτές τις μορφές η διατήρηση της ύπαρξης του ίδιου του ατόμου (η απλή κατανάλωση, χωρίς την εξασφάλιση αντικειμένων προς ιδιοκατανάλωση, και η κατανάλωση, που προϋποθέτει μιαν ειδική διαδικασία προκαταρκτικής λήψης των προς κατανάλωση αντικειμένων) προβάλλει σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή.

Η πορεία της σκέψης που ακολουθήσαμε στο παρόν κεφάλαιο, είναι εν γένει και εν συνόλω αντίστοιχη της πορείας της ατομικής ανάπτυξης.

Όταν διακρίνουμε και εξετάζουμε την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ατόμου παραλείποντας αφαιρετικά την εξέταση μιας βιολογικής ανάγκης, όπως η γενετήσια ανάγκη, καθώς και της άγρας και της παραγωγής αντικειμένων προς κατανάλωση, εντοπίζουμε την εν λόγω διαδικασία στην πλέον «καθαρή μορφή» της, όπως αυτή απαντάται στην παιδική ηλικία, στο υπό διαμόρφωση άτομο και μάλιστα όσο μικρότερης ηλικίας είναι το τέκνο τόσο «καθαρότερη» είναι αυτή η κατανάλωση από τις πλευρές που αναφέραμε. Στον βαθμό που ο άνθρωπος διαμορφώνεται βιολογικά, αποκτά την ανάγκη (και την ικανότητα) για συνέχιση του είδους, όπως επίσης και την ικανότητα προς

αυτοτελή διατήρηση της βιολογικής του ύπαρξης. Η τελευταία από τις προαναφερθείσες ικανότητες δεν μπορεί να διαμορφωθεί στο ανθρώπινο άτομο χωρίς τη συμμετοχή της γηραιότερης γενεάς. Συνεπώς, η περιγραφή της ικανότητας προς αυτοτελή διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης προϋποθέτει την εξέταση της σχέσης γονέων και τέκνων, γηραιότερης γενεάς και νεότερης, και επομένως, των γενετήσιων σχέσεων των ατόμων.

Η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών (εξαιρουμένης της ικανοποίησης της γενετήσιας ανάγκης) συνιστά κατά τον εγγύτερο τρόπο μόνον ατομική πράξη. Η ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης συνιστά μίαν ατομική πράξη, η οποία αποτελεί συνάμα και πράξη γενολογική (ειδολογική). Οι γενετήσιες σχέσεις είναι άμεσα ειδολογικές σχέσεις. Οι ειδολογικές σχέσεις αποτελούν την ουσία των ατόμων ως έμβιων όντων. Οι σχέσεις γονέων και τέκνων που αφορούν την εκπαίδευση των τέκνων προς αυτοτελή διατήρηση της βιολογικής τους ύπαρξης συνιστούν εκδήλωση των ειδολογικών σχέσεων στις ατομικές πράξεις γονέων και τέκνων.

Όσο ο άνθρωπος ως έμβιο ον βρίσκεται υπό διαμόρφωση, η ατομική του ύπαρξη έχει σημασία ως «αυταξία» για το είδος, ή, μ' άλλα λόγια, η διατήρηση της ζωής των υπό διαμόρφωση ατόμων ταυτίζεται άμεσα με τη διατήρηση της ζωής του είδους.

Στον βαθμό που επιτυγχάνεται η γενετήσια ωριμότητα, η γενετήσια ανάγκη γίνεται μια από τις απαραίτητες ζωτικές ανάγκες του ατόμου. Και μάλιστα εδώ πρόκειται για μίαν ανάγκη συνδεδεμένη με τη διατήρηση της ύπαρξης του ατόμου, η ικανοποίηση της οποίας αποτελεί συνάμα αμοιβαία σχέση με άλλο άτομο, το οποίο έχει ανάλογη ανάγκη, και γέννηση νέου ατόμου (είτε νέων ατόμων). Η πραγμάτωση της γενετήσιας ανάγκης συνιστά άμεσο δεσμό διαφορετικών (ως προς το φύλο) ατόμων ενός είδους. Εάν το υπό βιολογική διαμόρφωση άτομο συνεισφέρει στη συνέχιση της ζωής του είδους με την ίδια την ύπαρξή του ως μεμονωμένο άτομο, το άτομο που πραγματώνει τη γενετήσια ανάγκη του δεν συνεισφέρει στη συνέχιση της ζωής του είδους απλώς ως μεμονωμένο άτομο, αλλά ως συνδεδεμένο άμεσα βιολογικά με ένα άλλο άτομο (του άλλου φύλου). Ο δεσμός τους υλοποιείται μέσω της ικανοποίησης της ανάγκης συνέχισης της ύπαρξης ενός εκάστου των ατόμων ως ξεχωριστών ατόμων, ενώ ταυτοχρόνως ο δεσμός αυτός συνιστά γέννηση νέου ατόμου (νέων ατόμων), δηλαδή συνέχιση της ζωής του είδους.

Ωστόσο, και στην περίπτωση της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών,

και στην περίπτωση της ωρίμανσης και της ικανοποίησης της γενετήσιας ανάγκης, η συνεισφορά στη διατήρηση της ζωής του είδους λαμβάνει χώρα κατά κύριο λόγο χάρη στη διατήρηση της ύπαρξης του ίδιου του ατόμου. Η κατάσταση αλλάζει άρδην με τη γέννηση του τέκνου. Η διατήρηση της ζωής ενός άλλου ατόμου (του τέκνου) διαχωρίζεται εξωτερικά από τη διατήρηση της ίδιας της ζωής των ατόμων (των γονέων). Η διατήρηση από τον γονέα της ίδιας του της ζωής ως «αυταξίας», ως μεμονωμένης [ύπαρξης] χάνει τη σημασία της για τη συνέχιση της ζωής του είδους. Η ζωή των γονέων διατηρεί τη σημασία της για τη συνέχιση της ζωής του είδους, μόνο στον βαθμό που αυτοί συνεισφέρουν στη διατήρηση, στην υποστήριξη της ζωής των τέκνων και στη διαμόρφωση σε αυτά της ικανότητας προς αυτοτελή διατήρηση της βιολογικής τους ύπαρξης. Η μεμονωμένη, η ειδική ύπαρξη αυτών των ατόμων (των γονέων) αφ' εαυτής χάνει τη σημασία της για τη διατήρηση της ζωής του είδους. Διατηρεί αυτή τη σημασία μόνο στον βαθμό που η ύπαρξή τους είναι απαραίτητη για την διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης άλλων ατόμων (των τέκνων), τα οποία αποτελούν την άμεση ενσάρκωση της ζωής του είδους.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 2

Μετάβαση από την απλούστατη σχέση στην ουσία της κοινωνίας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο ουσιαστικά περιγράψαμε την κατανάλωση του ανθρώπου ως άμεσα ταυτόσημη με την «παραγωγή» (και με την «παραγωγή» της ίδιας της ζωής του, και με την «παραγωγή» άλλης ζωής), καθώς επίσης και τις σχέσεις που συνάπτονται στη διαδικασία αυτής της κατανάλωσης, δηλαδή τις σχέσεις που αφορούν την «παραγωγή» της ζωής.

Η ανώτερη μορφή σχέσεων που συνάπτουν οι άνθρωποι για την «παραγωγή» ζωής είναι οι σχέσεις γονέων, γηραιότερης γενεάς και τέκνων, νεότερης γενεάς, στην πορεία των οποίων διαμορφώνεται στα τέκνα η ικανότητα προς αυτοτελή εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση για τον εαυτό τους. Επομένως, η ικανότητα αυτοτελούς εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση και η ίδια η διαδικασία αυτής της εξασφάλισης αποτελούν *εκδήλωση των ειδολογικών σχέσεων*. Μ' άλλα λόγια, η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση συνιστά *εκδήλωση της ζωής του είδους στη δραστηριότητα των ατόμων*.

Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι εδώ η έκθεση ακολουθεί τη λογική οπτική γωνία και γι' αυτό, το προς εξέταση αντικείμενο –ο άνθρωπος– προβάλλει ως δεδομένο. Γι' αυτό και αποτυπώνεται ως *δεδομένη*, δηλαδή ως άμεσα παρούσα [διαθέσιμη] τόσο η βιολογία του ανθρώπου όσο και το αντίστοιχο φυσικό περιβάλλον.

Από την άποψη της ανώτερης μορφής της σχέσης των ατόμων που αφορά την «παραγωγή» ζωής, η όλη διαδικασία «παραγωγής» της ζωής προβάλλει ως *εκδήλωση της ζωής του είδους και ως μορφές* αυτής της εκδήλωσης. Η ζωή του

είδους και των ατόμων ως εκπροσώπων του είδους πραγματώνεται εντός της αντίφασης μεταξύ οργανισμού (οργανισμών) και φυσικού περιβάλλοντος, με αποφασιστική την επίδραση σε τελευταία ανάλυση του φυσικού περιβάλλοντος.

Στην πλέον μη ανεπτυγμένη μορφή ύπαρξης αυτής της αντίφασης (ας την αποκαλέσουμε μορφή I) η κατανάλωση ταυτίζεται ακόμα άμεσα με τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Αυτή η σχέση των έμβιων όντων προς το περιβάλλον είναι χαρακτηριστική για τα φυτά. Ο περιγύρος που εξασφαλίζει τη δυνατότητα ύπαρξης του φυτού το περιβάλλει άμεσα. Παρόμοια σχέση διατηρείται στον άνθρωπο και στο ζώο (τέτοια είναι π.χ. η διαδικασία της αναπνοής), ωστόσο, όπως είναι φυσικό, διατηρείται σε ανηρημένη, σε μετασηματισμένη μορφή.

Σε αυτή τη μορφή πραγμάτωσης της αντίφασης μεταξύ έμβιου όντος και φυσικού περιβάλλοντος, η κατανάλωση καθορίζεται, σε τελευταία ανάλυση, κατά αποφασιστικό τρόπο ακριβώς από τις ιδιαιτερότητες του περιβάλλοντος. Και μάλιστα εδώ το έμβιο όν που καταναλώνει συνδέεται άμεσα με το καταναλισκόμενο υλικό, η εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση ταυτίζεται άμεσα με την ίδια την κατανάλωση. Αλλά το αναλώσιμο υλικό δημιουργείται από διαδικασίες διαφορετικές από τη διαδικασία της κατανάλωσης. Επομένως, αν και η κατανάλωση είναι εσωτερικά ενιαία με το αναλώσιμο υλικό και συνδέεται άμεσα με αυτό, ο σχηματισμός του αναλώσιμου υλικού είναι τυχαίος εν σχέσει προς την κατανάλωση, δεν συνδέεται με αυτήν κατ' ανάγκη.

Πιο ανεπτυγμένη μορφή (ας την αποκαλέσουμε μορφή II) της εν λόγω αντίφασης είναι εκείνη κατά την οποία παρατηρείται σχετικός αμοιβαίος διαχωρισμός των δύο διαδικασιών: α) της κατανάλωσης και β) της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Αυτή η σχετικά διακεκριμένη ύπαρξη της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση εν σχέσει προς την ίδια την άμεση κατανάλωση είναι χαρακτηριστική για τα ζώα, σε αντιδιαστολή με τα φυτά. Και στα μεν και στα δε αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζουν οι ιδιαιτερότητες του φυσικού περιβάλλοντος. Χαρακτηριστικό των ζώων¹ δεν είναι η άμεση περιβολή τους από το φυσικό περιβάλλον που

1. Εδώ γίνεται λόγος για αυτό που είναι χαρακτηριστικό ζώων και φυτών και όχι για εκείνο που προσιδιάζει σ' όλα τα ζώα σε αντιδιαστολή με όλα τα φυτά: ή αντιστρόφως. Τα φυτά δεν είναι απολύτως ακίνητα στη διαδικασία εξασφάλισης των ζωτικών λειτουργιών τους, αλλά και μεταξύ των ζώων υπάρχουν ορισμένα με ακούνητος έκηδρα στοιχεία «ακίνητου τρόπου ζωής».

εξασφαλίζει τις ζωτικές λειτουργίες τους, αλλά εκείνο το φυσικό περιβάλλον, το οποίο τα εξαναγκάζει να κινούνται για να εξασφαλίσουν τα αντίστοιχα αναλώσιμα αντικείμενα. Χαρακτηριστικό αυτής της μορφής, σε αντιδιαστολή με την πρώτη, είναι η απουσία εξ υπαρχής άμεσης σύνδεσης του έμβιου όντος με τα αναλώσιμα αντικείμενα. Εξυπακούεται ότι η κατανάλωση παραμένει ανέφικτη χωρίς το προς κατανάλωση υλικό (ακριβέστερα εδώ πρόκειται πλέον περί αντικειμένων). Ωστόσο, η σύναψη άμεσης σύνδεσης του έμβιου όντος με τα αναλώσιμα αντικείμενα διαμεσολαβείται από τη σχετικά αυτοτελή διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση.

Η μορφή II διαφέρει ουσιαστικά από τη μορφή I ως προς τον χαρακτήρα των συνδέσεων. Στη μορφή II διατηρείται η εσωτερική σύνδεση του έμβιου όντος με τα προς κατανάλωση αντικείμενα και με την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση (χωρίς αυτά η ζωή αυτών των όντων είναι ανέφικτη). Εδώ όμως η *εσωτερική ενότητα* του έμβιου όντος με τα αναλώσιμα αντικείμενα υλοποιείται μέσω της *εξωτερικής σύνδεσης δυο εσωτερικά ενιαίων, πλην όμως εξωτερικά διαχωρισμένων [δισταμένων, διεστωσών]* διαφορετικών διαδικασιών: της κατανάλωσης και της εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Εδώ δεν υπάρχει πλέον άμεση σύνδεση του ενός (των εμβίων όντων) με το άλλο (τα αναλώσιμα αντικείμενα), αλλά μια σύνδεση που υλοποιείται μέσω της *εξωτερικής* σύνδεσης, μέσω του διαχωρισμού διαφορετικών εσωτερικά συνδεδεμένων διαδικασιών (κατανάλωση και εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση). Γι' αυτό και η δυνατότητα να διαρραγεί αυτή η ενότητα (μέχρι και ο θάνατος του ατόμου) έχει εδώ ασύγκριτα περισσότερες πιθανότητες, απ' ό,τι κατά την άμεση σύνδεση των εν λόγω διαδικασιών.

Η μορφή II είναι σημαντικά ωριμότερη μορφή ύπαρξης της προαναφερθείσας αντίφασης, απ' ό,τι η μορφή I.

Τόσο στη μορφή I όσο και στη μορφή II τα έμβια όντα δεν υφίστανται μόνο την επίδραση του περιβάλλοντος, αλλά και αντεπιδρούν σε αυτό. Στη μορφή I αυτό συμβαίνει μέσω της κατανάλωσης υλικού που αντλείται από το φυσικό περιβάλλον και της αποβολής των παραπροϊόντων του μεταβολισμού. Στη μορφή II, η προσιδιάζουσα στη μορφή I αντίστροφη επίδραση στο φυσικό περιβάλλον, διατηρείται σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή. Αλλά χαρακτηριστικό της μορφής II είναι η ύπαρξη μιας σχετικά διαχωρισμένης από την κατανάλωση διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Η τελευταία όμως προϋποθέτει κατ' ανάγκην: πρώτον, *ειδική αντίστροφη επε-*

νέργεια στο φυσικό περιβάλλον, διαφορετική από την αντεπίδραση της διαδικασίας της κατανάλωσης σ' αυτό το περιβάλλον και, δεύτερον, επιπλέον και *ειδικά μέσα, τα όργανα* αυτής της αντίστροφης επενέργειας.

Η απλούστερη πραγμάτωση της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση ως σχετικά διαχωρισμένης διαδικασίας είναι η πραγμάτωσή της με τη βοήθεια οργάνων του σώματος. Στα πλαίσια αυτής της μορφής της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση υπάρχουν δύο κύριες διαφορετικές υποπεριπτώσεις, η εξασφάλιση φυτικών και ζωικών αντικειμένων προς κατανάλωση (αρνητική έκφραση αυτών των υποπεριπτώσεων είναι η προστασία από τη δυσμενή επίδραση φυτών και από την επίθεση ζώων). Η εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση φυτικής προέλευσης συνιστά μια διαδικασία απλούστερη από αυτήν της εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση ζωικής προέλευσης.

Στον άνθρωπο διατηρούνται και οι δύο προαναφερθείσες υποπεριπτώσεις αυτής της μορφής εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση σε λίγο-πολύ ανηρημένη, μετασηματισμένη μορφή. Σε σχετικά λιγότερο μετασηματισμένη μορφή τέτοια είναι, π.χ., η συλλογή άγριων φυτών ή η θήρα ζώων με χρησιμοποίηση μόνο των οργάνων του σώματος.

Αυτή η μορφή της σχετικά διαχωρισμένης διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, για την απρόσκοπτη πραγμάτωσή της προϋποθέτει κατ' ανάγκην την ύπαρξη επαρκούς ποσότητας και ποιότητας αντικειμένων προς κατανάλωση, δεδομένων από τη φύση σε *έτοιμη* μορφή. Ο ζωώδης τρόπος επίδρασης στα προς κατανάλωση αντικείμενα κατά τη διαδικασία *εξασφάλισης* αντικειμένων προς κατανάλωση –σε αντιδιαστολή με την ίδια την κατανάλωση– είναι η κατ' εξοχήν *μηχανική* επενέργεια στα αναλώσιμα αντικείμενα (π.χ. κοπή φύλλων, καρπών, χρήση οδόντων από αρπακτικά ζώα). Η φύση προβάλλει ως «αποθεματικό» έτοιμων αντικειμένων προς κατανάλωση, ενώ ο τρόπος επενέργειας σε αυτά τα αντικείμενα προς κατανάλωση, στα πλαίσια της σχετικής ανεξαρτησίας της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, ως κατ' εξοχήν *μηχανική* επενέργεια.

Ακόμα πιο ανεπτυγμένη μορφή (η μορφή III) εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση είναι η χρησιμοποίηση των (κατά κύριο λόγο μηχανικών) ιδιοτήτων αντικειμένων ανόργανης και οργανικής προέλευσης (π.χ., λίθου, ράβδου, οστού) για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση, δεδομένων από τη φύση σε *έτοιμη* μορφή. Αυτή η μορφή διατηρείται και στον άν-

θρωπο σε λίγο πολύ ανηρημένη μορφή. Τέτοια είναι φέρ' ειπείν η χρήση ράβδου για τη ρίψη καρπών που βρίσκονται ψηλά ή η ρίψη λίθου σε άμυνα από επίθεση ζώου.

Αυτή η μορφή είναι ενδιάμεση, μεταβατική. Αφ' ενός μεν, υπερβαίνει τα πλαίσια της προηγούμενης, αφ' ετέρου δε είναι παρεμφερής με αυτήν. Πράγματι, εδώ ως μέσα για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση χρησιμοποιούνται αντικείμενα τα οποία δεν είναι όργανα του σώματος. Ωστόσο, ταυτοχρόνως, όλα αυτά είναι μέσα για την απόσπαση από το «αποθεματικό» της φύσης έτοιμων αντικειμένων προς κατανάλωση. Τα μέσα αυτά δρουν ως όργανα του σώματος, ως απλή, άμεση προέκταση των οργάνων του σώματος, ως «ανόργανα όργανα του σώματος» (Κ. Μαρξ). *Για εκείνον που τα χρησιμοποιεί συνιστούν μόνο προέκταση των οργάνων του σώματος, αν και τα ίδια αυτά τα αντικείμενα ως μέσα εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση χρησιμοποιούνται στα πλαίσια λειτουργίας η οποία δεν προσιδιάζει σε αυτά εκτός αυτής της διαδικασίας.*

Ενώ είναι ουσιαστικά παρεμφερής με τη μορφή II, η μορφή III διαφέρει συνάμα ουσιαστικά από αυτήν, δεδομένου ότι υπό την ιδιότητα ειδικών μέσων αντεπίδρασης στο φυσικό περιβάλλον *δεν χρησιμοποιούνται μόνον όργανα του σώματος*. Πλην όμως, όσο κάποια αντικείμενα (διαδικασίες) του περιβάλλοντος τα οποία δεν συνιστούν όργανα του σώματος χρησιμοποιούνται απλώς στα πλαίσια άλλης λειτουργίας, παραμένοντας αυτά καθαυτά αμετάβλητα, η χρησιμοποίησή τους παραμένει κατά το μάλλον ή ήττον *τυχαία*. Ο αποφασιστικός ρόλος των ιδιαιτεροτήτων του φυσικού περιβάλλοντος στην αντίφαση μεταξύ έμβιων όντων και φυσικού περιβάλλοντος διατηρείται: τα μέσα επενέργειας που δεν αποτελούν όργανα του σώματος και χρησιμοποιούνται στην αμετάβλητη φυσική μορφή τους, το μόνο που επιτρέπουν εν γένει και εν συνόλω, είναι η πληρέστερη άντληση από το «αποθεματικό» της φύσης αντικειμένων προς κατανάλωση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή.

Εάν στη μορφή II ως μέσα αντίστροφης επενέργειας στο φυσικό περιβάλλον λειτουργούν μόνο τα όργανα του σώματος, στη μορφή III αποδεικνύεται ότι το οπλοστάσιο των μέσων επενέργειας είναι δυναμικά ασύγκριτα πλουσιότερο. Ίδιον της μορφής III είναι το γεγονός ότι οι διαδικασίες, τα αντικείμενα και τα φαινόμενα της φύσης, τα οποία χρησιμοποιούνται προς επενέργεια επί άλλων διαδικασιών, αντικειμένων και φαινομένων της φύσης, εντάσσονται ως διαμεσολαβητικός κρίκος που υπάγεται στη διαδικασία επε-

νέργειας επί αντικειμένων κλπ. με τη βοήθεια οργάνων του σώματος. Τα μέσα επενέργειας ως υπηγμένη στιγμή καθορίζονται προπαντός και κατά κύριο λόγο από τη διάρθρωση των οργάνων του σώματος, από τις βιολογικές τους δυνατότητες, καθώς επίσης και από το αντικείμενο επί του οποίου ασκείται η επενέργεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποφασιστική παραμένει η εξάρτηση της εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση από τη διάρθρωση των οργάνων του σώματος και από την παρουσία έτοιμων αντικειμένων προς επενέργεια. Τα ίδια τα μέσα επενέργειας που δεν αποτελούν όργανα του σώματος απλώς αντλούνται σε έτοιμη μορφή από το «απόθεμα της φύσης», μόνο που χρησιμοποιούνται στα πλαίσια άλλης λειτουργίας και συγκεκριμένα στη λειτουργία των μέσων επενέργειας, η οποία λαμβάνει χώρα χάριν της εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση.

Το εσωτερικό όριο του ίδιου του «αποθεματικού» των αντικειμένων προς κατανάλωση, που είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή δεν παραμερίζεται μεν, αλλά αυξάνουν οι δυνατότητες άντλησης από αυτό το «αποθεματικό» περισσότερων αντικειμένων προς κατανάλωση, δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή.

Αυτό το εσωτερικό όριο παραμερίζεται, όταν τα μέσα επενέργειας που δεν αποτελούν όργανα του σώματος μετατρέπονται από υπηγμένη σε κυρίαρχη στιγμή της επενέργειας. Και αυτό συμβαίνει όταν τα μέσα επενέργειας, που δεν αποτελούν όργανα του σώματος, επιφέρουν αντίστοιχο του εαυτού τους μετασχηματισμό και στους δύο ακραίους όρους τους οποίους διαμεσολαβούν.

Η ίδια η μετατροπή τέτοιων μέσων επενέργειας από υπηγμένη σε κυρίαρχη στιγμή καθορίζεται από τους ακραίους όρους της διαδικασίας: αφ' ενός μεν, η χρήση τέτοιων μέσων προσκρούει στην αντίσταση, στην αντεπίδραση των αντικειμένων κλπ., επί των οποίων κατευθύνεται η επενέργεια, αφ' ετέρου δε, υπάρχει η ανεπαρκής ικανοποίηση των βιολογικών σωματικών αναγκών. Τα μέσα επενέργειας, που δεν αποτελούν όργανα του σώματος και χρησιμοποιούνται για τη λήψη αντικειμένων προς σωματική κατανάλωση, μεταβάλλονται και μάλιστα όχι μόνο λειτουργικά, αλλά και μορφολογικά, για την υπέρβαση αυτής της αμφίδρομης αντεπίδρασης και σύμφωνα με τη δική τους εμπράγματη φύση.

Δεδομένου ότι τα μέσα επενέργειας διαφέρουν από τα φυσικά δεδομένα αντικείμενα, τα οποία υπάρχουν εκτός της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, όχι μόνο λειτουργικά αλλά και μορφολογικά, ενώ

διαφέρουν επίσης και από τα όργανα του σώματος, το αντικείμενο επί του οποίου κατευθύνεται η επενέργεια μετασχηματίζεται σε τελευταία ανάλυση μετατρέπεται σε *τεχνητά δημιουργημένο αντικείμενο*.²

Η μετάβαση στη μορφή IV συνίσταται στη μετατροπή των μέσων επενέργειας (που δεν αποτελούν όργανα του σώματος και χρησιμοποιούνται για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση), από υπηγμένη σε κυρίαρχη στιγμή της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, στην όχι μόνο λειτουργική αλλά και μορφολογική διαφοροποίησή τους από τα δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση αντικείμενα και στον αντίστοιχο των δυνατοτήτων αυτής της μορφολογίας των μέσων επενέργειας μετασχηματισμό αμφοτέρων των ακραίων όρων της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση.

Στη μορφή IV επιλύεται (και κατ' αυτόν τον τρόπο αναπτύσσεται [αναβαθμίζεται ριζικά]) η αντίφαση μεταξύ έμβιων όντων και φυσικού περιβάλλοντος. Σε όλες τις υπόλοιπες μορφές που εξετάσαμε προηγουμένως, το έμβιον είναι εσωτερικά ενιαίο με το υλικό, με τα αναλώσιμα αντικείμενα και, υπό αυτή την έννοια, με το φυσικό περιβάλλον. Ωστόσο, οι φυσικές διαδικασίες στην πορεία των οποίων διαμορφώνεται το υλικό, τα αναλώσιμα αντικείμενα, συνιστούν διαδικασίες διαφορετικές από αυτήν της ίδιας της κατανάλωσης. Με την κατανάλωση είναι συνδεδεμένες μόνον εξωτερικά, τυχαία, μέσω των αποτελεσμάτων τους. Γι' αυτό και η κατανάλωση υποβάλλεται, σε τελευταία ανάλυση, στην αποφασιστική επίδραση παραγόντων, οι οποίοι δεν εξαρτούνται από αυτήν, είναι *τυχαίοι* εν σχέσει προς αυτήν. Απουσιάζει η εσωτερική σύνδεση των διαδικασιών σχηματισμού του υλικού, των αντικειμένων προς κατανάλωση με την ίδια την κατανάλωση. Η ίδια η πραγματοποίηση της κατανάλωσης είναι από αυτή την άποψη κάτι το τυχαίο. Όσο πιο τυχαία είναι η δυνατότητα της ύπαρξης αντικειμένων προς κατανάλωση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή, εν σχέσει προς την κατανάλωση –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών συνθηκών– τόσο πιο ανεπτυγμένη πρέπει να είναι η

2. Εξυπακούεται ότι η διαμόρφωση μέσων επενέργειας τα οποία δεν διαφέρουν μόνο λειτουργικά, αλλά και μορφολογικά από τα δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση, οδηγεί σε ορισμένο μετασχηματισμό και του άλλου ακραίου όρου: του οργανισμού του έμβιου όντος. Ωστόσο, υπενθυμίζουμε ότι κατά τη λογική εξέταση είναι απαραίτητο να εκκινούμε από τη βιολογία του ανθρώπου ως ήδη δεδομένη.

αντίστροφη επενέργεια των έμβιων όντων στο φυσικό περιβάλλον προς εξασφάλιση της κατανάλωσης. Συνεπώς, ο χαρακτήρας και ο βαθμός της αντεπίδρασης των εμβίων όντων στο φυσικό τους περιβάλλον καθορίζονται, σε τελευταία ανάλυση, από τις ιδιαιτερότητες αυτού του περιβάλλοντος (εάν εκφρασθεί αυτό από ιστορικής σκοπιάς – από τη μεταβολή του φυσικού περιβάλλοντος).

Η αντίφαση μεταξύ, αφ' ενός της λειτουργίας και της ανανέωσης της κατανάλωσης και, αφ' ετέρου, των διαδικασιών διαμόρφωσης αντικειμένων προς κατανάλωση, η οποία [αντίφαση] εκφράζεται με την αναντιστοιχία (ως προς την ποσότητα και την ποιότητα) μεταξύ των διαθέσιμων στη φύση έτοιμων αντικειμένων προς κατανάλωση και των αναγκών της κατανάλωσης, διευθετείται ριζικά μόνον όταν η ίδια η διαμόρφωση των αντικειμένων προς κατανάλωση λαμβάνει χώρα χάριν της κατανάλωσης, είτε μ' άλλα λόγια με την υπαγωγή της διαμόρφωσης αντικειμένων προς κατανάλωση στη διαδικασία της κατανάλωσης. Αυτό, όμως, επέρχεται κατ' αναγκαιότητα στην περίπτωση κατά την οποία τα μέσα επενέργειας της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, τα οποία δεν αποτελούν όργανα του σώματος, λειτουργούν ως η κύρια στιγμή [το κύριο στοιχείο] της εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, η οποία [στιγμή] κατ' αντιστοιχία προς εαυτήν μετασχηματίζει όλες τις υπόλοιπες στιγμές [στοιχεία], συμπεριλαμβανομένης και της διαμόρφωσης αντικειμένων προς κατανάλωση.

Χαρακτηριστικό αυτής της μορφής δεν είναι η εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση, δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή, αλλά η αντίστροφη ειδική επενέργεια στη διαμόρφωση των αντικειμένων προς κατανάλωση. Κατ' αυτόν τον τρόπο εδραιώνεται η εσωτερική ενότητα όχι μόνο των αναγκών, της κατανάλωσης με το υλικό, με τα αναλώσιμα αντικείμενα και με τις διαδικασίες πορισμού αντικειμένων προς κατανάλωση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή, αλλά και με τις διαδικασίες διαμόρφωσης των αντικειμένων προς κατανάλωση. Η διαμόρφωση αντικειμένων προς κατανάλωση χάριν της κατανάλωσης συνιστά την παραγωγή. Συνεπώς, χαρακτηριστικό της μορφής IV είναι η εσωτερική σύνδεση, η εσωτερική ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης, με αποφασιστικό τον ρόλο της παραγωγής.

Κατ' αυτόν τον τρόπο στη μορφή IV ο ρόλος των μέσων επενέργειας της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, τα οποία δεν αποτελούν όργανα του σώματος, είναι κεφαλαιώδης έναντι της κατανάλωσης, των

αναγκών, της επενέργειας των οργάνων του σώματος, καθώς επίσης και έναντι των αντικειμένων επί των οποίων αυτά επενεργούν. Και μάλιστα εδώ γίνεται λόγος περί μέσων επενέργειας, τα οποία δεν διαφέρουν μόνο λειτουργικά, αλλά και μορφολογικά από τα δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση αντικείμενα. Τέτοια μέσα επενέργειας μετασχηματίζουν κατ' αντιστοιχία προς εαυτά και τις ανάγκες και την κατανάλωση και τα αναλώσιμα αντικείμενα. Η εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση καθίσταται δημιουργία των αντικειμένων χάριν της χρείας του καταναλώνοντος, δηλαδή η διαμόρφωση αντικειμένων προς κατανάλωση αποτελεί στη δεδομένη περίπτωση τη δημιουργία, την παραγωγή τους. Υπάρχει επομένως, εσωτερική ενότητα των αναγκών, της κατανάλωσης όχι μόνο με το υλικό, με τα αναλώσιμα αντικείμενα, αλλά και με τις διαδικασίες διαμόρφωσης αντικειμένων προς κατανάλωση. Εν τω μεταξύ, στα πλαίσια αυτής της εσωτερικής ενότητας της κατανάλωσης με την παραγωγή, η ίδια η εν λόγω εσωτερική ενότητα ήδη υπάρχει ως διαμελισμένη, ως αρθρωτά διατεταγμένη. Πράγματι η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση διαμελίζεται: ξεχωρίζει ως ειδική διαδικασία η παραγωγή μέσων επενέργειας, η οποία διαχωρίζεται από τη διαδικασία παραγωγής αντικειμένων προς κατανάλωση, ενώ ταυτοχρόνως διακρίνεται, ως ξεχωριστή από τα παραπάνω, η διαδικασία άγρας [εξεύρεσης] αντικειμένων για τη διεξαγωγή αυτών των διαδικασιών, αλλά και η εκπαίδευση της επόμενης νέας γενεάς σε αυτά. Η κύρια στιγμή [το κύριο στοιχείο] της μορφής IV είναι η διαδικασία παραγωγής μέσω παραγωγής.

Ωστόσο, η κύρια στιγμή σ' αυτή την εσωτερική ενότητα κατανάλωσης και παραγωγής, όπως αυτό έγινε ήδη σαφές από τα προαναφερθέντα, αποδεικνύεται ότι είναι η παραγωγή. Παρά το γεγονός ότι η παραγωγή ανακλύπει και σε τελευταία ανάλυση υπάρχει χάριν της κατανάλωσης και, συνεπώς, καθορίζεται από την κατανάλωση, υπάγεται σε αυτήν, παρ' όλα αυτά, η παραγωγή που έχει πλέον ανακλύψει και διαμορφωθεί, διαμορφώνει κατά αποφασιστικό τρόπο την κατανάλωση κατ' αντιστοιχία προς τον ίδιο τον εαυτό της.

Μέχρι τώρα πορευόμαστε εν γένει και εν συνόλω από την κατανάλωση προς την παραγωγή, γι' αυτό και μας ενδιαφέρει πρωτίστως και κατά κύριο λόγο ακριβώς το γεγονός ότι η παραγωγή διεξάγεται χάριν της κατανάλωσης. Και εδώ διακρίνουμε το γεγονός ότι η κατανάλωση είναι εσωτερικά ενιαία όχι μόνο με τα αναλώσιμα αντικείμενα, αλλά και με τη διαδικασία διαμόρφωσής τους (η διαμόρφωση, η δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλω-

ση πραγματοποιείται ακριβώς χάριν της κατανάλωσης και υπό αυτή την έννοια υπάγεται στην κατανάλωση).

Η κατανάλωση είναι εσωτερικά ενιαία με τα αναλώσιμα αντικείμενα, υπό την έννοια ότι μόνον εντός της κατανάλωσης το αντικείμενο γίνεται πραγματικά αναλώσιμο [προς κατανάλωση] αντικείμενο.

Η κατανάλωση είναι εσωτερικά ενιαία με τη διαδικασία διαμόρφωσης των αντικειμένων προς κατανάλωση, μόνον όταν η τελευταία αποτελεί διαδικασία δημιουργίας, παραγωγής αντικειμένων προς κατανάλωση, δημιουργίας χάριν κατανάλωσης. Η κατανάλωση σε αυτή την περίπτωση δημιουργεί την παραγωγή με δυο τρόπους. Πρώτον, «το γεγονός ότι μόνο στην κατανάλωση το προϊόν γίνεται πραγματικό προϊόν. Φέρ' ειπείν το φόρεμα γίνεται πράγματι φόρεμα μόνον όταν το φορούν. Ένα σπίτι, στο οποίο δεν κατοικούν εκ των πραγμάτων δεν είναι πραγματικό σπίτι. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα προϊόν, σε αντιδιαστολή με το απλό αντικείμενο της φύσης, εκδηλώνεται ως προϊόν, γίνεται προϊόν μόνο στην κατανάλωση» [1 τ. 46, μέρος I, σ. 27]. Δεύτερον, «με το γεγονός ότι η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη για νέα παραγωγή είναι λοιπόν το ιδεατό, εσωτερικό εγερτήριο κίνητρο της παραγωγής που αποτελεί προϋπόθεσή της. Η κατανάλωση δημιουργεί μια ώθηση προς την παραγωγή. Δημιουργεί επίσης και το αντικείμενο εκείνο, το οποίο ως σκοπός δρα με καθοριστικό τρόπο στη διαδικασία της παραγωγής. Και εάν είναι σαφές ότι η παραγωγή παρέχει στην κατανάλωση το αντικείμενο με την εξωτερική του μορφή... είναι εξ ίσου σαφές ότι η κατανάλωση θέτει το αντικείμενο της παραγωγής ιδεατά, ως εσωτερικό απείκασμα, ως ανάγκη, ως έλξη και ως σκοπό. Δημιουργεί τα αντικείμενα της παραγωγής ακόμα στην υποκειμενική τους μορφή. Χωρίς την ανάγκη δεν υπάρχει παραγωγή. Αλλά, ακριβώς η κατανάλωση αναπαράγει την ανάγκη» [στο ίδιο σ. 28]*.

Εδώ κινούμαστε από την εξέταση της κατανάλωσης στην εξέταση της παραγωγής και επί του παρόντος δεν έχουμε προβεί σε ειδική περιγραφή της παραγωγής, καθώς επίσης και της δημιουργίας κατανάλωσης από την παραγωγή. Σε αυτή την κατεύθυνση εκείνο που έχει σημασία για εμάς προς το παρόν είναι η περιγραφή μόνο του γεγονότος ότι η μετάβαση στην παραγωγή γίνεται μέσω του *εντοπισμού*, της *αποκάλυψης* της εσωτερικής ενότητας κατανάλωσης και παραγωγής (και μάλιστα με ορισμένη μορφή). Μια ειδική απει-

* Βλ. και: 272, Α, σ. 59. – σ.τ.μ.

κόνιση αυτής της εσωτερικής ενότητας είναι σκόπιμο να δοθεί κατά τη διαδικασία και βάσει της εξέτασης της παραγωγής αφ' εαυτής και της επίδρασης της παραγωγής στην κατανάλωση.

Στο κεφάλαιο περί της απλούστατης σχέσης, εκ των πραγμάτων αρχίσαμε την απεικόνιση της κοινωνίας από την καθαυτό κατανάλωση, από την κατανάλωση αφ' εαυτής, ώστε στο επόμενο κεφάλαιο να περάσουμε στην απεικόνιση της παραγωγής. Αλλά η κατανάλωση αφ' εαυτής «είναι επίσης άμεσα και παραγωγή, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν της φύσης όπου η κατανάλωση χημικών στοιχείων και ενώσεων συνιστά την παραγωγή του φυτού. Όπου, επί παραδείγματι, στη διαδικασία της λήψης τροφής, που αποτελεί μια από τις μορφές κατανάλωσης, ο άνθρωπος παράγει το ίδιο του το σώμα, αυτό είναι σαφές. Αυτό ισχύει και όσον αφορά οποιοδήποτε άλλο είδος κατανάλωσης, το οποίο από τη μεν είτε τη δε πλευρά, το καθένα με τον τρόπο του παράγει τον άνθρωπο. Αυτή είναι καταναλωτική παραγωγή» [στο ίδιο, σ. 27]. Εδώ εμπίπτει και το γεγονός ότι «η φυσική πράξη της δημιουργίας απογόνων συνιστά κατανάλωση ζωτικών δυνάμεων» [στο ίδιο, σ. 26].

Κατ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν, από την παραγωγή της ζωής – του ίδιου του ατόμου και των απογόνων, καθώς επίσης και από τις εξ αυτής της αφορμής σχέσεις, δηλαδή *ουσιαστικά από την καθαυτό κατανάλωση* (ως απλούστατη σχέση), περνούμε στην *καθαυτό παραγωγή*, δηλαδή στην παραγωγή ζωτικών πόρων.

Η μετάβαση αυτή λαμβάνει χώρα εντός της διαδικασίας ανάπτυξης της αντίφασης μεταξύ των έμβιων όντων και του φυσικού περιβάλλοντός τους. Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάσαμε ευσύνοπτα τις βασικές μορφές αυτής της αντίφασης, μέχρι και τη μορφή εκείνη, στην οποία αυτή επιλύεται³.

3. Ήδη από εδώ πρέπει να πούμε πως, παρά το γεγονός ότι η μετάβαση στην επενέργεια επί των διαδικασιών διαμόρφωσης των προς κατανάλωση αντικειμένων χάριν της παραγωγής συνιστά επίλυση της αντίφασης μεταξύ των διαδικασιών διαμόρφωσης αντικειμένων προς κατανάλωση και κατανάλωσης, η αντίφαση αυτή δεν μπορεί να παραμεριστεί πλήρως, αλλά αναβαθμίζεται, αίρεται σε έναν ανώτερο ποιοτικά αναβαθμό. Ο άνθρωπος *υποτάσσει* τη φύση χάριν της κατανάλωσής του. Ωστόσο, παρά την «υποταγή» της η φύση έχει τον δικό της «χαρρακτήρα», η φυσική διαφορά μεταξύ διαδικασιών δημιουργίας αντικειμένων προς κατανάλωση και της ίδιας της κατανάλωσης δεν εξαφανίζεται πλήρως. Τουναντίον, η αύξουσα και τελειοποιούμενη *υποταγή* της φύσης από τον άνθρωπο έχει ως επακόλουθο την ανάπτυξη και εκδήλωση σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα, σε όλο και μεγαλύτερο βάθος της «αντίστασης» της φύ-

Ήδη, εντός της μορφής I υπάρχει το «προέμβρυο» ορισμένης αντεπίδρασης στο φυσικό περιβάλλον χάριν της κατανάλωσης: πρόκειται για την *επιλεκτική* κατανάλωση ουσιών (εδώ, στη δεδομένη περίπτωση, συμπεριλαμβανουμε και την αποβολή των παραπροϊόντων του μεταβολισμού). Στη μορφή II η αντεπίδραση στο φυσικό περιβάλλον δεν διεξάγεται μόνον άμεσα με την ίδια την κατανάλωση, αλλά διακρίνεται επιπλέον ως σχετικά αυτοτελής διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Κατ' αυτόν τον τρόπο και το ίδιο το αντικείμενο της φύσης δεν αναλώνεται απλώς, αλλά υφίσταται μιαν επενέργεια προ και εκτός της άμεσης κατανάλωσης. Συνεπώς, η επενέργεια των ανθρώπων στη φύση με τη βοήθεια μόνο των οργάνων του σώματος εμπεριέχει ήδη, θα λέγαμε σε «εμβρυώδη» μορφή, τη μετάβαση από την κα-

σης στη διάλυση των διαδικασιών που εκτυλίσσονται εντός της. Μιας «αντίστασης», η οποία επιτείνει κατά αύξοντα τρόπο τις δυσχέρειες της διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης των ανθρώπων. Αυτή η «αντίσταση» της φύσης σε τελευταία ανάλυση εξαναγκάζει και θα αναγκάσει τελικά τον άνθρωπο να περάσει από την «υποταγή» στην «ισονομία», όπου η υποταγή της φύσης στους σκοπούς του ανθρώπου θα εξισορροπείται με τη δραστηριότητα του ανθρώπου που κατατείνει στη διατήρηση και στην ανανέωση-επανάκτηση της φύσης, όπως αυτή υπάρχει απ' εαυτής. Εξαναγκάζει επίσης τον άνθρωπο σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό να εξέρχεται των ορίων της επίγειας διαβίωσης της ανθρωπότητας.

Η διατήρηση του αμετάβλητου της ανθρωπότητας ως βιολογικού είδους (γένους) θα εξαρθωθεί σε σημαντικό βαθμό από την ικανότητά της να διατηρήσει τη σταθερότητα, τη βιωσιμότητα αυτής της κατάστασης.

Εάν όμως σε τελευταία ανάλυση η καταστροφή των φυσικών διαδικασιών, όπως αυτές εκτυλίσσονται απ' εαυτές, δεν εξισορροπηθεί από την ανανέωσή τους σ' αυτή την «πρωτόπλαστη» μορφή τους (και η παραβίαση αυτής της «ισορροπίας» θα είναι αύξουσα στον βαθμό που εξαπλώνονται οι δυνατότητες του γήινου περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένου του φλοιού, του υπεδάφους και του «περιβλήματος» της γης), τότε αργά ή γρήγορα θα τεθεί ενώπιον της ανθρωπότητας το δίλημμα: αλλαγή της βιολογικής της φύσης ή θάνατος. Δεδομένου όμως, ότι ουσιαστικά, όποιες προσπάθειες και αν καταβάλει η ανθρωπότητα, είναι ανέφικτη η επανάκτηση των φυσικών διαδικασιών στην καθ' όλα «πρωτόπλαστη» μορφή τους, οι άνθρωποι θα αντιμετωπίσουν στο μέλλον την ανάγκη και βιολογικής προσαρμογής στο νέο περιβάλλον. Η παρατεταμένη, η μόνιμη διαβίωση του ανθρώπου σε εξωγήινες, σε τεχνητά δημιουργημένες συνθήκες είναι αυτό που, σε τελευταία ανάλυση, θα οδηγήσει, κατά τη γνώμη μας, τελικά σε κάποια αλλαγή της βιολογίας του ανθρώπου (κατά την άποψή μας, εικασίες που θέλουν το τεχνητό περιβάλλον που θα διαμορφώνουν οι άνθρωποι εκτός της σφαίρας της γήινης διαβίωσης να συμπίπτει σε πλήρη βαθμό με το φυσικής προελεύσεως περιβάλλον είτε, ακριβέστερα, να είναι πανομοιότυπη η επίδραση από το μεν και το δε περιβάλλον, είναι μάλλον απίθανο να ευσταθούν, δεδομένου ότι οι τεχνητές επιδράσεις που ασκούνται στον άνθρωπο δεν μπορούν από τη φύση τους να είναι εντελώς ταυτόσημες με τις φυσικές).

τανάλωση έτοιμων αντικειμένων προς κατανάλωση στην παραγωγή τους. Ωστόσο, η επενέργεια αυτού του τύπου είναι κατ' αρχήν περιορισμένη, [δεδομένου ότι] έχει ως όριο της τη δόμηση των οργάνων του σώματος. Πρόκειται για ένα όριο επενέργειας βιολογικά προσδιορισμένο.

Αρκετά πιο πλούσιες δυνατότητες υπάρχουν στη μορφή III (όπου υπάρχει επενέργεια στα μεν αντικείμενα ή διαδικασίες της φύσης με τη βοήθεια άλλων αντικειμένων και διαδικασιών της φύσης και μάλιστα και τα μεν και τα δε χρησιμοποιούνται ως δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή). Επιπλέον στη μορφή III η χρησιμοποίηση των οργάνων του σώματος εξακολουθεί να συνιστά μια αναγκαιότητα, διότι η επενέργεια διεξάγεται χάριν της κατανάλωσης.

Όπως ήδη επισημάναμε, η μορφή III είναι ενδιάμεση. Μόνο στη μορφή IV, οπότε τα μέσα επενέργειας, τα οποία δεν αποτελούν όργανα του σώματος, δεν αποκτούν μόνο λειτουργική, αλλά και μορφολογική διαφορά από τα αντικείμενα που είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή, οπότε και μετασηματίζουν αντιστοίχως εαυτών, αφ' ενός μεν, και τις ανάγκες, την κατανάλωση, αφ' ετέρου δε, και τα αντικείμενα που μετατρέπονται σε αναλώσιμα αντικείμενα, τότε ο ίδιος ο μετασηματισμός των αντικειμένων προς κατανάλωση καθίσταται παραγωγή, η οποία διεξάγεται χάριν της κατανάλωσης.

Και σ' αυτή τη μορφή εξακολουθεί να συνιστά αναγκαιότητα η χρησιμοποίηση των οργάνων του σώματος για την κινητοποίηση των μέσων επενέργειας, τα οποία δεν αποτελούν όργανα του σώματος, διότι η επενέργεια οφείλει να είναι κατευθυνόμενη, οφείλει να διεξάγεται χάριν της κατανάλωσης⁴. Η αλήθεια είναι ότι η χρησιμοποίηση των οργάνων του σώματος υποβαθμίζεται στη θέση ενός εκ των ειδών των μέσων επενέργειας, το οποίο μάλιστα είναι υπηγμένο.

Η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση με ιδιότυπα ανθρώπινη μορφή (μορφή IV) προβάλλει εδώ από δυο πλευρές: από την πλευρά της συμμετοχής σε αυτήν του ανθρώπου, της χρησιμοποίησης των οργάνων του σώματός του και από την πλευρά της εσωτερικής ενότητάς της με την κατανάλωση, δηλαδή από την πλευρά της δημιουργίας αντικειμένων προς κατανάλωση, από την πλευρά του αποτελέσματος της επενέργειας. *Η ίδια και η αυτή* αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση θεωρούμενη από την πρώτη προαναφερθεί-

4. Ο άνθρωπος με τα όργανα του σώματός του παραμένει πάντοτε αναγκαία στιγμή, συστατικό στοιχείο της επενέργειας.

σα πλευρά, συνιστά την *εργασία*, ενώ θεωρούμενη από τη δεύτερη πλευρά, συνιστά την *παραγωγή*. Πρόκειται περί ενός και του αυτού, θεωρούμενου από διαφορετικές πλευρές. Ωστόσο, η έννοια «εργασία» μπορεί να χρησιμοποιηθεί και με μια στενότερη έννοια, ως άμεση χρήση των οργάνων του σώματος του ανθρώπου σε αντιπαραβολή με τις χρησιμοποιούμενες από τον άνθρωπο φυσικές διαδικασίες, οι οποίες διεξάγονται χωρίς την άμεση εργασιακή συμμετοχή του. Ο Κ. Μαρξ χρησιμοποιούσε τον όρο «εργασία», αντιδιαστέλλοντάς τον στον όρο «παραγωγή», όταν αναφερόταν σε παραδείγματα διαλειμμάτων του εργάσιμου χρόνου: «Έτσι, σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις ο χρόνος παραγωγής του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου αποτελείται από δυο περιόδους: από μια πρώτη περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας το κεφάλαιο βρίσκεται εντός της εργασιακής διαδικασίας και από μια δεύτερη περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας η μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου –η μορφή του ημιτελούς προϊόντος– αφήνεται στην επίδραση φυσικών διαδικασιών, χωρίς να βρίσκεται εντός της εργασιακής διαδικασίας» [1, τόμος 24, σ. 270]*. Εάν με τη στενή έννοια του όρου αυτές οι φυσικές διαδικασίες βρίσκονται εκτός εργασιακής διαδικασίας, με την ευρεία έννοια του όρου εντάσσονται στην εργασιακή διαδικασία.

Στην πορεία της έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας οδηγηθήκαμε στον εντοπισμό της εσωτερικής ενότητας των διαδικασιών σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση και της ίδιας της κατανάλωσης. Ως τέτοια ενότητα ο σχηματισμός αντικειμένων προς κατανάλωση συνιστά την *παραγωγή* αντικειμένων προς κατανάλωση. Και μάλιστα η παραγωγή, εφ' όσον σε τελευταία ανάλυση κατευθύνεται στη δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση, είναι και ίδια εντός εαυτής διαρθρωμένη (σε άγρα-πορισμό του υλικού της παραγωγής, παραγωγή μέσω παραγωγής, παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση και παραγωγή του ανθρώπου ως μετόχου της παραγωγής).

Τώρα θα περάσουμε στην ειδική εξέταση της καθαυτό παραγωγής, της παραγωγής ζωτικών πόρων στην εσωτερική (και μάλιστα διαρθρωμένη) ενότητά της με την κατανάλωση.

Προηγουμένως όμως θα ήταν σκόπιμο να αναφέρουμε μία επιπλέον σκέψη εξ αφορμής των μορφών εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση που περιγράψαμε. Η πραγματοποίηση των τριών πρώτων μορφών εξαρτάται κατά

* Βλ. και: 273, τ. 2ος, σ. 236. – σ.τ.μ.

αποφασιστικό τρόπο από το φυσικό περιβάλλον. Η πραγματοποίηση της μορφής IV εξαρτάται κατά αποφασιστικό τρόπο από την παραγωγή μέσω παραγωγής και όχι από το φυσικό περιβάλλον. Ωστόσο, και στη μορφή IV το φυσικό περιβάλλον, πρώτον, παραμένει αναγκαίος όρος της παραγωγής, της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση και της κατανάλωσης και, δεύτερον, στη μορφή IV διατηρούνται σε ανηρημένη, μετασχηματισμένη, υπηγμένη μορφή οι σχέσεις προς το φυσικό περιβάλλον, οι οποίες προσιδιάζουν στις υπόλοιπες μορφές. *Εφ' όσον και στον βαθμό που το φυσικό περιβάλλον αποτελεί –αν και όχι τον κύριο, όχι τον αποφασιστικό, πλην όμως– παράγοντα ανάπτυξης της παραγωγής, της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, το φυσικό περιβάλλον εντάσσεται στην παραγωγή σε ανηρημένη μορφή. Η παραγωγή συνιστά ορισμένη αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης. Επομένως, δεν επιδρά στη φύση μόνον ο άνθρωπος, αλλά και η φύση επιδρά στον άνθρωπο.*

Στις μορφές I και II, στον βαθμό που αυτές εκλαμβάνονται ως σχετικά αυτοτελείς και όχι απλώς ως υποταγμένες στη μορφή IV, παρατηρούμε ότι υπερτερεί η επίδραση της φύσης στον άνθρωπο. Η μορφή III είναι μια μορφή ενδιάμεση. Στη μορφή IV αποφασιστική, καθοριστική γίνεται η επίδραση που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση, ενώ η επίδραση της φύσης στον άνθρωπο γίνεται υπηγμένη. Γι' αυτό και αρχίζουμε την ειδική εξέταση της μορφής IV αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης από την πλευρά της επίδρασης [επενέργειας] που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση. Αλλά η αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης [θεωρούμενη] από την πλευρά της συμμετοχής του ανθρώπου σε αυτήν είναι η εργασία.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3

Η ουσία της κοινωνίας

1. Εργασία και παραγωγή ως διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης

Η εργασιακή διαδικασία προϋποθέτει προπαντός τη σωματική *ανάγκη* για το προς κατανάλωση αντικείμενο.

Η εργασία εν γένει¹ περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία: τον άνθρωπο ως υποκείμενο της εργασίας, το αντικείμενο της εργασίας, τα μέσα της εργασίας, το αποτέλεσμα ή προϊόν της εργασίας. Εκείνο που συνιστά την ίδια την εργασία είναι η αλληλεπίδραση αυτών των συστατικών στοιχείων. Η εργασία πραγματοποιείται με ορισμένη μορφή και κατά ορισμένο τρόπο. Αυτός είναι ο τρόπος εργασίας. Ο άνθρωπος οφείλει να θέσει σε κίνηση τα όργανα του σώματός του κατά τέτοιο τρόπο, να χρησιμοποιήσει τέτοια μέσα και τέτοιο αντικείμενο της εργασίας, ώστε να παραλάβει το απαιτούμενο και εκ των προτέρων γνωστό αποτέλεσμα. «Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας λαμβάνεται ένα αποτέλεσμα, το οποίο ήδη από την αρχή αυτής της διαδικασίας υπήρχε στην αντίληψη του ανθρώπου, δηλαδή ιδεατά. Ο άνθρωπος δεν αλλάζει μόνο τη μορφή αυτού που είναι δεδομένο από τη φύση. Εντός αυτού που είναι δεδομένο από τη φύση, υλοποιεί ταυτοχρόνως και τον συνειδητό του σκοπό, ο οποίος καθορίζει ως νόμος τον τρόπο και τον χαρακτήρα της δράσης του και στον οποίο οφείλει να υποτάσσει τη βούλησή του» [1, τ. 23, σ. 189*].

1. Ως γνωστόν, ο ορισμός της «εργασίας εν γένει» έχει δοθεί από τον Κ. Μαρξ [βλ. 1, τ. 23, σσ. 188-197 (ελλ. έκδ. βλ. 273, τ. 1ος, σσ. 190-198. – σ.τ.μ.)].

* Ελληνική έκδοση βλ. 273, τ. 1ος, σ. 191. – σ.τ.μ.

Η εν λόγω μαρξική περιγραφή του σκοπού προέρχεται από εκείνο το μέρος του «Κεφαλαίου», όπου ο Κ. Μαρξ, σύμφωνα με το ζητούμενο της έρευνάς του, ήταν απαραίτητο να προβεί σε ανάλυση της εργασίας ως *δεδομένης*. Εάν όμως κάποια διαδικασία διαμορφωμένης εργασίας, είτε η εργασία εν γένει είναι κάτι το δεδομένο, έχουμε κάθε δικαίωμα να πούμε ότι η εργασία αρχίζει με τη σκοποθεσία. Ο σκοπός προβάλλει ως προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος, ως παράσταση, δηλαδή ιδεατά. Ο σκοπός ορίζει τον τρόπο και τον χαρακτήρα της εργασίας ως νόμος. Ωστόσο, η θέση αυτή δεν πρέπει να απολυτοποιείται, όπως άλλωστε και η αλήθεια. Στην περίπτωση που η αλήθεια αυτή έχει απολυτοποιηθεί δημιουργείται η εντύπωση ότι ο ίδιος ο σκοπός είναι εξ υπαρχής δεδομένος και ότι το ιδεατό είναι πρωτεύον έναντι του υλικού. Σ' ένα επίπεδο λιγότερο κατηγορηματικό και λιγότερο γενικό, θα μπορούσαμε να πούμε [ότι σ' αυτή την περίπτωση δημιουργείται η εντύπωση] πως ο σκοπός επενεργεί στην εργασιακή διαδικασία κατά έναν καθοριστικό και αποφασιστικό τρόπο, όντας ο ίδιος ανεξάρτητος, είτε σχεδόν ανεξάρτητος από την εργασιακή διαδικασία, από τα υπόλοιπα συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας και, εν πάσει περιπτώσει, χωρίς να συνιστά υπηγμένη στιγμή της εργασιακής διαδικασίας. Σε αυτή την περίπτωση ο σκοπός προβάλλει μόνον από την άποψη της επίδρασής του στην εργασιακή διαδικασία και στα συστατικά της στοιχεία, ενώ εκπίπτει από το οπτικό πεδίο είτε υποτενιμάται η επίδραση που ασκεί στον σκοπό η εργασιακή διαδικασία και τα λοιπά συστατικά της στοιχεία.

Εάν όμως επιληφθούμε της εργασίας εν γένει, ειδικά σε συνδυασμό με την προέλευσή της, θα προκύψει η αναγκαιότητα αναφοράς στην *αλληλεπίδραση* όλων των συστατικών της στοιχείων.

Σε αυτή την περίπτωση ο σκοπός δεν προηγείται μόνο της εργασιακής διαδικασίας και δεν καθορίζει μόνον ως νόμος τον τρόπο και τον χαρακτήρα της εργασίας, αλλά ο ίδιος εξαρτάται από την εργασιακή διαδικασία και από τα λοιπά συστατικά της στοιχεία. Επιπλέον, εάν κάποιος εκκινεί από τις θέσεις της υλιστικής διαλεκτικής αντιλαμβάνεται ότι είναι ακριβώς η εργασιακή διαδικασία εκείνη που παίζει τον καθοριστικό ρόλο έναντι του σκοπού και όχι ο σκοπός, όχι ένα ιδεατό μόρφωμα έναντι της εργασιακής διαδικασίας.

Εάν ο σκοπός συνιστά προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας και εάν καθορίζει ως νόμος τον τρόπο και τον χαρακτήρα της, ο ίδιος σκοπός μορφοποιείται ακριβώς εντός της διαδι-

κασίας διαμόρφωσης προγενέστερων εργασιακών διαδικασιών και μπορεί να τεθεί ακριβώς σε (συνειδητοποιούμενο ή μη συνειδητοποιούμενο) συνδυασμό με αυτές. Έχοντας υπ' όψιν την αλληλεπίδραση όλων των συστατικών στοιχείων της εργασίας, είναι σκόπιμο να αναφέρουμε ότι στην εν τω γεννάσθαι εργασία εν γένει, ο σκοπός και η σκοποθεσία επίσης μόλις ανακλύπουν. Το ίδιο ισχύει και για τον ειδικό σκοπό κάθε ειδικής νέας εργασιακής διαδικασίας: ο ειδικός σκοπός αυτής της ειδικής νέας εργασιακής διαδικασίας ανακλύπει και διαμορφώνεται τελειωτικά μαζί με την εμφάνιση και διαμόρφωση όλων των βασικών συστατικών στοιχείων αυτής της εργασιακής διαδικασίας. Έχοντας λοιπόν υπ' όψιν την αλληλεπίδραση όλων των συστατικών στοιχείων της εργασίας, υποστηρίζουμε ότι κάποιος σκοπός συνιστά *πραγματικά* σκοπό, δηλαδή αποδεικνύεται ότι είναι τελικά σκοπός σε πλήρη βαθμό, όχι απλώς όταν εμπεριέχει προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος, όταν καθορίζει ως νόμος τον τρόπο και τον χαρακτήρα της εργασίας, αλλά όταν έχει διορθωθεί τελειωτικά (για την επιτελούμενη εργασιακή διαδικασία) υπό την επίδραση των λοιπών συστατικών στοιχείων της εργασίας και υλοποιείται στο αποτέλεσμα της εργασίας. Στην περίπτωση όμως που εντός κάποιου σκοπού συλλαμβάνεται εκ των προτέρων πλήρως το αποτέλεσμα μιας εργασιακής διαδικασίας, αυτό σημαίνει ότι η επιτελούμενη εργασιακή διαδικασία επαναλαμβάνει πλήρως κάποια εργασιακή διαδικασία του παρελθόντος. Επομένως, έχουμε την πεποίθηση ότι σκοπός στην ολοκληρωμένη στην καθ' όλα διαμορφωμένη μορφή του, δηλαδή καθ' όλα *πραγματικός* σκοπός είναι ο σκοπός που έχει *πραγματοωθεί* στο αποτέλεσμα της εργασιακής διαδικασίας. Υπογραμμίζουμε για άλλη μια φορά ότι εδώ λαμβάνουμε υπ' όψιν την αλληλεπίδραση του σκοπού με την εργασιακή διαδικασία και με τα υπόλοιπα συστατικά στοιχεία της εργασίας, άρα όχι μόνο την επίδραση του σκοπού στην εργασιακή διαδικασία και στα λοιπά συστατικά της στοιχεία, αλλά και την επίδραση που ασκεί η εργασιακή διαδικασία και τα συστατικά της στοιχεία στον σκοπό, στην προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος ως παράσταση και στη δράση του σκοπού εντός της εργασιακής διαδικασίας. Αποκαλούμε *πραγματικό* σκοπό –σε αντιδιαστολή με τον σκοπό ως δυνατότητα, με τον ενδεχόμενο σκοπό– τον σκοπό ο οποίος λαμβάνεται σε συνδυασμό με τη δράση που ασκείται επ' αυτού από την εργασιακή διαδικασία και απ' όλα τα συστατικά της στοιχεία. Σκοπός ως δυνατότητα [δυνητικός σκοπός] είναι ο σκοπός ως προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος ως παράσταση, είναι ο σκοπός ως νόμος, ο οποίος καθο-

ρίζει τον τρόπο και τον χαρακτήρα της εργασίας. Η μετατροπή του σκοπού από δυνητικό σε πραγματικό συνιστά συνάμα μετατροπή του σκοπού σε αποτέλεσμα.

Ο πραγματικός σκοπός προϋποθέτει την ύπαρξη αντίστοιχων μέσων, ειδήλλως θα είναι είτε εντελώς ανέφικτος, είτε μόνον εν μέρει εφικτός. Ο πραγματικός σκοπός προϋποθέτει και την ύπαρξη αντίστοιχου αντικειμένου της εργασίας², ειδήλλως θα είναι, επίσης, είτε εντελώς ανέφικτος είτε εφικτός μόνον εν μέρει. Ο πραγματικός σκοπός προϋποθέτει την ύπαρξη αντίστοιχων εργασιακών γνώσεων, δεξιοτήτων κ.ο.κ. για τον χειρισμό των μέσων και των αντικειμένων της εργασίας, ειδήλλως ο σκοπός αυτός είναι εντελώς ή εν μέρει ανέφικτος δηλαδή δεν αποτελεί πραγματικό σκοπό. *Πραγματικός σκοπός είναι ο υλοποιούμενος σκοπός. Ένας καθαρά ιδεατός σκοπός δεν συνιστά σκοπό, αλλά αποκύημα της φαντασίας. Πραγματικός σκοπός είναι εκείνο το ιδεατό, το οποίο υφίσταται μόνον ως η ετερότητα του, μόνο μέσω του αντίποδά του, του πραγματικού. Το ιδεατό υφίσταται ως ιδεατό στον βαθμό που υλοποιείται. Το ιδεατό εκτός αυτής της μετατροπής συνιστά μόνο δυνατότητα (είτε αφηρημένη, δηλαδή μια δυνατότητα για την υλοποίηση της οποίας δεν υπάρχουν οι όροι, είτε πραγματική, δηλαδή τέτοια, για την υλοποίηση της οποίας υπάρχουν οι αναγκαίοι και επαρκείς όροι).*

Πραγματικός είναι μόνον εκείνος ο σκοπός, ο οποίος είναι πράγματι [όντως] εφικτός και πράγματι υλοποιούμενος.³

Εάν εξετάζεται η εργασία εν γένει, ο σκοπός συνιστά προπαντός προτρέχουσα σύλληψη, παράσταση του αντικειμένου, το οποίο μπορεί να ικανοποιήσει μια βιολογική ανάγκη, πριν να ικανοποιηθεί αυτή η ανάγκη είτε πριν αρχίσει να ικανοποιείται. Εν τω μεταξύ ο καθαυτό σκοπός, δηλαδή ο ιδιότυπα καθαυτό ανθρώπινος σκοπός, προϋποθέτει επίσης απαραίτητα και την προ-

2. Συχνά, απαντάται στη βιβλιογραφία η εσφαλμένη εντύπωση ότι δήθεν το αντικείμενο εργασίας προβάλλει κατά την εξέταση της εργασίας και ως μέσο επίσης. Ο Κ. Μαξ έχει δείξει σαφώς στο «Κεφάλαιο» ότι το αντικείμενο της εργασίας αποτελεί μέσο από την άποψη του αποτελέσματος της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης, αλλά στην περίπτωση αυτή το αντικείμενο της εργασίας δεν προβάλλει ως μέσο της εργασίας, αλλά της παραγωγής [βλ. 1, τ. 23, σ. 192 (βλ. και 273, 1, σ. 194. – σ.τ.μ.)]. Εδώ όμως εξετάζουμε τον σκοπό της εργασίας.

3. Ο σκοπός γίνεται πραγματικός σκοπός μόνον εντός της υλοποίησής του, όπως και «μόνον εντός της κατανάλωσης το προϊόν γίνεται πραγματικό προϊόν» [1, τ. 46, μέρος I, σ. 27]. [βλ. και: 272, Α, σ. 59. – σ.τ.μ.]

τρέχουσα σύλληψη των μέσων της εργασίας, του αντικειμένου της εργασίας και του τρόπου της εργασίας.

Οι προαναφερθείσες μορφές (II, III, IV) επίδρασης του ανθρώπου στη φύση, αποτελούν και τις τρεις γενικές ιστορικές μορφές διαμόρφωσης της εργασίας και τις τρεις μορφές που διανύει στην πορεία της κάθε νέα εργασιακή διαδικασία, και, επομένως, τις τρεις μορφές διαμόρφωσης του σκοπού.

Η ανάγκη προϋπάρχει του σκοπού. Η ανάγκη είναι στιγμή της κατανάλωσης. Ενταγμένη στην εργασιακή, στην παραγωγική σχέση, αυτή η στιγμή της καταναλωτικής διαδικασίας μεταμορφώνεται, μετατρέπεται σε σκοπό. Στην πρώτη από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις ο σκοπός (ως μόλις ανακλύπτων) προβάλλει ως προτρέχουσα σύλληψη αυτού που μπορεί να ικανοποιήσει την ανάγκη και ως επισήμανση της διαφοράς μεταξύ προβλεπόμενου αντικειμένου και όρων διαμόρφωσής του. Εάν επαναδιατυπώσουμε αυτή τη διαπίστωση από την άποψη της επίλυσης ενός προβλήματος, εδώ αποκαλύπτεται κατά προσέγγιση αυτό που πρέπει να βρεθεί [το ζητούμενο] και οι πιθανοί όροι λήψης του ζητούμενου. Στη δεύτερη περίπτωση ο σκοπός προβάλλει επίσης και ως προτρέχουσα σύλληψη των μέσων επίδρασης, αλλά εδώ τα μέσα αυτά προβάλλουν κατά κύριο λόγο ως έτοιμα ευρήματα, ως δεδομένα. Στην τρίτη περίπτωση ο σκοπός μορφοποιείται τελειωτικά, διότι μέσα και αντικείμενο της εργασίας μετασηματίζονται σε αντιστοιχία με την αναγκαιότητα λήψης των δεδομένων αντικειμένων προς κατανάλωση, ενώ αποκαλύπτεται και ο αντίστοιχος του σκοπού τρόπος εργασίας.

Συνεπώς, ο καθαντό σκοπός μορφοποιείται στην ανεπτυγμένη εργασία και λειτουργεί σε καθ' όλα ανεπτυγμένη μορφή στην επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία. Ωστόσο, ο ανεπτυγμένος σκοπός δεν μπορεί να προηγείται της εργασιακής διαδικασίας, η οποία βρίσκεται σε μια διαδικασία εμφάνισης και διαμόρφωσης. Ο σκοπός προηγείται σε πλήρη βαθμό της πραγματικής εργασίας στην επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία, κατά την απλή και αμετάβλητη εκ νέου επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας. Κατά την εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας ο σκοπός δεν προηγείται πλήρως της πραγματικής εργασίας, αλλά εμφανίζεται, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται μαζί με αυτήν.

Κατ' αυτόν τον τρόπο εάν ορισμένη θεώρηση εδράζεται μόνο στην εξέταση μιας επαναλαμβανόμενης και απλώς αλληπάλληλα ανανεούμενης με την ίδια μορφή εργασιακής διαδικασίας και απολυτοποιείται αυτή η εξέταση, τότε έπε-

ται αναπόφευκτα το εσφαλμένο συμπέρασμα, κατά το οποίο ο σκοπός φέρεται να προηγείται εσαεί και σε πλήρη βαθμό του μετασχηματισμού και ο σκοπός ως ιδεατό να επιδρά κατά αποφασιστικό τρόπο στην εργασιακή διαδικασία. Εάν η εν λόγω απολυτοποίηση επεκταθεί σε όλη την ιστορική διαδικασία, οδηγεί στον ισχυρισμό κατά τον οποίο δήθεν όλη η ιστορία εκτυλίσσεται βάσει ενός προδιαγεγραμμένου σκοπού, βάσει εκ των προτέρων, προ της πραγμάτωσής της υπάρχοντος σχεδίου. Εάν η εν λόγω απολυτοποίηση επεκταθεί στην εμφάνιση του ανθρώπου [στην ανθρωπογένεση], οδηγεί στον ισχυρισμό ότι αρχικά προέκυψε η ικανότητα του ανθρώπου για σκοποθεσία και στη συνέχεια πλέον ελάμβανε χώρα ο πραγματικός μετασχηματισμός της φύσης. Εάν αυτή η απολυτοποίηση επεκταθεί και στη διαμόρφωση μιας νέας εργασιακής διαδικασίας, οδηγεί στον ισχυρισμό ότι είναι εφικτή εξ υπαρχής η πλήρης προτρέχουσα σύλληψη της υπό διαμόρφωση νέας εργασιακής διαδικασίας.

Επιπλέον, ήδη εκ του γεγονότος ότι στην πραγματική ζωή της κοινωνίας η εργασία ποτέ δεν ανάγεται μόνο σε μιαν απλώς επαναλαμβανόμενη διαδικασία, είναι ανέφικτη για την ανθρωπότητα η απολύτως ακριβής προτρέχουσα σύλληψη της ανάπτυξης της κοινωνίας. Εξ αυτού ήδη έπεται ότι οι νόμοι της ιστορίας πάντοτε στον ένα ή τον άλλο βαθμό θα διαμορφώνονται και θα δρουν χωρίς να περνούν μέσω της συνείδησης των ανθρώπων.

Ο σκοπός δεν υφίσταται εκτός της σύνδεσής του με την ανάγκη. Χωρίς ανάγκη δεν μπορεί να υπάρξει σκοπός. Αλλά η ανάγκη δεν αποτελεί ακόμα σκοπό. Ο σκοπός προϋποθέτει απαραίτητως τη συσχέτιση της ανάγκης όχι μόνο με το αποτέλεσμα της εργασίας, αλλά επίσης και με το αντικείμενο, με το μέσο και με τον τρόπο της εργασίας. Εκτός αυτής της ενότητας δεν υφίσταται σκοπός ως πραγματικός σκοπός.

Μέσο της εργασίας είναι εκείνο με τη βοήθεια του οποίου ο άνθρωπος επενεργεί σε κάτι άλλο κατά ορισμένο τρόπο για την επίτευξη του σκοπού, για τη δημιουργία ενός αντικειμένου, κατάλληλου για την ικανοποίηση αναγκών. Το μέσο της εργασίας εκτός αυτής της ενότητας αποτελεί απλώς ένα αντικείμενο της φύσης (και αν στην περίπτωση αυτή επιδρά σε άλλο αντικείμενο, θα πρόκειται για φυσική επίδραση ενός φυσικού αντικειμένου επί ενός άλλου φυσικού αντικειμένου).

Αντικείμενο της εργασίας είναι εκείνο επί του οποίου ασκείται η επενέργεια με τη βοήθεια του μέσου της εργασίας κατά ορισμένο τρόπο για την επίτευξη του αποτελέσματος της εργασίας, για τη δημιουργία ενός αντικειμένου,

κατάλληλου για την ικανοποίηση αναγκών. Εκτός αυτής της ενότητας το αντικείμενο της εργασίας περιπίπτει απλώς στην κατάσταση του αντικειμένου της φύσης.

Τρόπος της εργασίας είναι το πώς ασκείται η επενέργεια επί του αντικειμένου της εργασίας με τη βοήθεια των μέσων εργασίας προς επίτευξη του αποτελέσματος, της εκπλήρωσης του σκοπού, της δημιουργίας αντικειμένου, κατάλληλου για την ικανοποίηση ανάγκης.

Αποτέλεσμα της εργασίας, ακριβώς ως αποτέλεσμα, είναι το τι δημιουργείται μέσω της εργασίας με τη βοήθεια της επενέργειας των μέσων εργασίας επί του αντικειμένου εργασίας προς επίτευξη του σκοπού, της δημιουργίας αντικειμένου κατάλληλου για την ικανοποίηση μιας ανάγκης.

Όσον αφορά την ανάγκη και την εργασία, ανάγκη χωρίς εργασία υπάρχει, αλλά εργασία χωρίς την ανάγκη δεν μπορεί να υπάρξει, διότι, σε τελευταία ανάλυση, η εργασία υπάρχει για τη δημιουργία αντικειμένων κατάλληλων για την ικανοποίηση αναγκών. Δεν υφίσταται κάποιο από τα συστατικά στοιχεία [στιγμές] της εργασίας –ο σκοπός, το μέσο της εργασίας, αντικείμενο της εργασίας, ο τρόπος της εργασίας και το αποτέλεσμα της εργασίας– υπό την ιδιότητα του συστατικού στοιχείου της εργασίας εκτός της συνύπαρξής του με τα υπόλοιπα. Αυτά τα συστατικά στοιχεία όχι μόνο δεν υφίστανται το καθένα χωριστά από τα υπόλοιπα, αλλά και αλληλοδημιουργούνται. Τυχόν μεταβολή οποιουδήποτε από αυτά τα στοιχεία οδηγεί, σε τελευταία ανάλυση, σε αντίστοιχη μεταβολή των λοιπών στοιχείων. Εξυπακούεται ότι αυτή η μεταβολή διαθλάται μέσω της ιδιαιτερότητας του καθενός. Η ιδιαιτερότητα αυτή είναι διττή. Πρώτον, πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα που είναι νομοτελής για αυτή καθεαυτή την εργασία: αφορά την ειδική θέση και τον ρόλο του κάθε συστατικού στοιχείου εντός της εργασίας. Δεύτερον, το καθένα απ' αυτά τα συστατικά στοιχεία (μέσο, αντικείμενο, τρόπος, αποτέλεσμα της εργασίας) υφίσταται πάντοτε εντός κάποιου υλικού. Το ίδιο αφορά, κατά την άποψή μας, και τον σκοπό, εφ' όσον αυτός εκλαμβάνεται εντός της αλληλοσύνδεσής του με τα άλλα συστατικά στοιχεία της εργασίας και με την εργασιακή διαδικασία. Το υλικό των συστατικών στοιχείων της εργασίας είναι κάτι το εξωτερικό και τυχαίο έναντι των ίδιων και της εσωτερικής τους σύνδεσης.

Η ανάγκη προκαλεί την αναγκαιότητα ορισμένου αντικειμένου προς κατανάλωση. Εντός του σκοπού υπάρχει η προτρέχουσα σύλληψη ενός αντικειμένου, το οποίο ως *δημιουργημένο* αντικείμενο θα είναι κατάλληλο για την

ικανοποίηση της εν λόγω ανάγκης, δηλαδή η εν λόγω προτρέχουσα σύλληψη δεν αφορά μόνο το αποτέλεσμα, αλλά και το αντικείμενο και τα μέσα και τον τρόπο της εργασίας. Η ίδια η *διαδικασία της εργασίας* συνιστά χρησιμοποίηση αντίστοιχων του σκοπού μέσων επί αντίστοιχου του σκοπού αντικειμένου της εργασίας, κατ' αντίστοιχο του σκοπού τρόπο, προς λήψη ενός αντίστοιχου του σκοπού αποτελέσματος.

Εντός της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας, στον βαθμό που αυτή πραγματώνεται, ούτως ή άλλως όλα αυτά τα συστατικά στοιχεία –εκτός του αποτελέσματος– εξαφανίζονται. Ταυτοχρόνως, μέχρι να ολοκληρωθεί η εργασιακή διαδικασία, τα στοιχεία αυτά υπάρχουν με την ιδιαιτερότητά τους. Όσον αφορά το αποτέλεσμα, αυτό τουναντίον δεν υπάρχει ακόμα, δεδομένου ότι η εργασιακή διαδικασία δεν έχει ολοκληρωθεί.

Ο σκοπός υπάρχει πράγματι μόνον εντός της ενότητάς του με το αποτέλεσμα, εντός της ενότητάς του με την υλοποίησή του. Ωστόσο, ο σκοπός υλοποιούμενος και διατηρείται –δεδομένου ότι δεν ολοκληρώθηκε η υλοποίησή του– και απαλείφεται αποπερατούμενος, δεδομένου ότι η υλοποίησή του έχει ήδη λάβει χώρα. Με την επίτευξη του αποτελέσματος της εργασίας, ο σκοπός της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας απαλείφεται (πριν από την έναρξη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας υφίστατο μόνο σε συνδυασμό με αυτήν, ως πραγματική [εφικτή, υπαρκτή] δυνατότητα), ενσαρκώνεται στο αποτέλεσμά της.

Το μέσο της εργασίας υπάρχει επίσης ως μέσο εργασίας πριν από αυτή την εργασιακή διαδικασία ως πραγματική [εφικτή, υπαρκτή] δυνατότητα, δηλαδή μόνο συνδεδεμένο με τη μελλοντική πραγματοποίησή του, ενώ το μέσο της εργασίας αναλύεται εντός της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Στον βαθμό που διαμορφώνεται το αποτέλεσμα της εργασίας το μέσο της εργασίας απαλείφεται, μετατρέπεται σε αποτέλεσμα. Στον βαθμό που δεν έχουν εξαντληθεί οι δυνατότητες των μέσων εργασίας κατά την εν λόγω εργασιακή διαδικασία, αυτά διατηρούνται υπό την ιδιότητα των μέσων εργασίας.

Όσον αφορά το *αντικείμενο της εργασίας* ισχύουν τα ίδια. Το αντικείμενο της εργασίας υπάρχει υπό την ιδιότητα του αντικειμένου της εργασίας μόνο συνδεδεμένο με την εργασιακή διαδικασία, ως πραγματική [εφικτή] δυνατότητα. Εντός της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας το αντικείμενο της εργασίας υλοποιείται υπό την ιδιότητα του αντικειμένου της εργασίας, αναλύεται, απαλείφεται [μετεξελισσόμενο] στο αποτέλεσμα.

Ο *τρόπος εργασίας* απαλείφεται μαζί με την εργασιακή διαδικασία, στον

βαθμό που η *δεδομένη* εργασιακή διαδικασία είναι ανεπανάληπτη, με μοναδική ιδιομορφία. Ο τρόπος εργασίας απαλείφεται επίσης [ενσωματούμενος] στο αποτέλεσμα της εργασίας.

Η απάλειψη [διά της ενσωμάτωσης] στο *αποτέλεσμα* (η μετατροπή τους, ούτως ειπείν, σε άμεσα μη δεδομένα) αφορά το σκοπό, το μέσο, το αντικείμενο και τον τρόπο της εργασίας.

Όταν έγινε αναφορά στο γεγονός ότι το καθένα από τα απαριθμημένα συστατικά στοιχεία [στιγμές] της εργασίας δεν υφίσταται χωρίς τα άλλα και ότι όλα δεν υφίστανται εκτός της συνύπαρξής τους, ουσιαστικά αναδείχθηκε ακριβώς το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά είναι εσωτερικά αλληλένδετα.

Από την άποψη *μόνο της εσωτερικής σύνδεσης* των συστατικών στοιχείων της εργασίας η εργασιακή διαδικασία προβάλλει εν είδει των εξής ακραίων εκδοχών. Πρώτον, από την άποψη μόνο των εσωτερικών αμοιβαίων συνδέσεων των συστατικών στοιχείων της εργασίας (και επομένως, παραλείποντας διά της αφαίρεσης τη διαδικασία ικανοποίησης των σωματικών αναγκών) το αποτέλεσμα της εργασίας συνιστά κατ' ανάγκη πλήρη απαλοιφή του σκοπού, του μέσου, του αντικειμένου, του τρόπου εργασίας, δηλαδή η δεδομένη εργασιακή διαδικασία προβάλλει ως εντελώς, απολύτως ανεπανάληπτη, ως απολύτως μετατρεπόμενη σε αποτέλεσμα. Φυσικά, σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούν να υπάρξουν οποιαδήποτε παράπλευρα, μη προβλεπόμενα απ' τον σκοπό προϊόντα, αποτελέσματα της εργασίας, όπως επίσης δεν μπορούν να υπάρξουν και οποιαδήποτε απόβλητα της εργασιακής διαδικασίας. Δεύτερον, από την άποψη μόνο των εσωτερικών αμοιβαίων συνδέσεων των συστατικών στοιχείων της εργασίας, τα στοιχεία αυτά [οι στιγμές] αλληλοπροϋποτίθενται πλήρως, συνεπώς, διατηρούνται πλήρως μέσω της ενότητάς τους και ως ενότητα, δηλαδή η δεδομένη εργασιακή διαδικασία ανανεώνεται και επαναλαμβάνεται εκ νέου με απολύτως ίδια μορφή, συνεπώς, στο διηνεκές. Εάν όλα τα συστατικά στοιχεία της εργασίας διά της ενότητάς τους αλληλοπροϋποτίθενται απολύτως, πλήρως, τότε και το αποτέλεσμα της εργασίας γίνεται εκ νέου αντικείμενο της απολύτως πανομοιότυπης εργασίας, το αποτέλεσμα της οποίας συνιστά. Εδώ, όπως και στην πρώτη ακραία εκδοχή, είναι αδύνατο να υπάρξει το παραμικρό παράπλευρο, μη προβλεπόμενο [από τον σκοπό] αποτέλεσμα και το παραμικρό απόβλητο της εργασιακής διαδικασίας. Αμφότερες οι προαναφερθείσες ακραίες εκδοχές έχουν ως κοινή βάση την *απολυτοποίηση της διαφοράς* της εργασίας, της κοινωνίας από τη φύση.

Απ' εδώ δεν έπεται ότι η διάκριση της εσωτερικής συνάφειας των συστατικών στοιχείων της εργασίας σε καθαρή μορφή συνιστά τέτοιου τύπου απολυτοποίηση. Οδηγηθήκαμε σε αυτή τη συνάφεια μέσω της εξέτασης της ανάγκης, της κατανάλωσης, του αντικειμένου που είναι κατάλληλο για την ικανοποίηση της ανάγκης.

Η εργασία είναι μεν ανέφικτη χωρίς την ανάγκη, πλην όμως η ανάγκη είναι κάτι το *εξωτερικό* εν σχέσει προς τα εσωτερικά στοιχεία [στιγμές] της εργασίας. *Μόνο μετατρεπόμενη σε σκοπό η ανάγκη γίνεται εσωτερική στιγμή της εργασίας.* Η ανάγκη προηγείται της εργασίας. Η εργασία προκαλείται [και ενεργοποιείται] στη ζωή προπαντός λόγω των ζωτικά απαραίτητων αναγκών⁴. Τα αποτελέσματα της εργασίας οφείλουν πρωτίστως να είναι αντικείμενα κατάλληλα να ικανοποιήσουν ακριβώς τέτοιες ανάγκες. Ο κύκλος, στην αφετηρία του οποίου βρίσκονται οι ζωτικά απαραίτητες ανάγκες του ανθρώπου, διαμεσολαβείται από την εργασία και ολοκληρώνεται με την κατανάλωση προϊόντων.

Για την πλήρη ανανέωση [επανεκκίνηση] αυτού του κύκλου με την ίδια μορφή είναι απαραίτητο η ικανοποίηση της ζωτικά απαραίτητης ανάγκης με τη βοήθεια του προϊόντος της εργασίας να είναι συνάμα ανανέωση [επανάκτηση] με την ίδια μορφή και της ανάγκης, και του μέσου και του αντικειμένου και του τρόπου εργασίας.

Ο ίδιος ο εν λόγω κύκλος με την εκπλήρωσή του ανανεώνει μόνο τη ζωτικά απαραίτητη ανάγκη (όταν το έμβιο όν καταναλώνει ένα αντικείμενο που ικανοποιεί την απαραίτητη ζωτική του ανάγκη, η κατανάλωση αυτή συνιστά διατήρηση της ζωής και συνεπώς, ανανέωση αυτής της ανάγκης). Επί του παρόντος απομονώνουμε διά της αφαίρεσης την αλλαγή που επιφέρει αυτός ο κύκλος στην ανανέωση της ζωτικά απαραίτητης ανάγκης. Ωστόσο, οι υπόλοιπες στιγμές του κύκλου δεν αναπαράγονται με την ίδια την εκπλήρωση αυτού του κύκλου. Δεν αναπαράγονται τα μέσα, το αντικείμενο, ο τρόπος της εργασίας και ο σκοπός (εφ' όσον η ύπαρξή του εξαρτάται από αυτά) ούτε από

4. Φυσικά, οι ανάγκες δεν ανάγονται μόνο στις ανάγκες που αφορούν τη διατήρηση των ατόμων και του γένους εν ζωή. Εν τούτοις η εργασία μορφοποιείται προπαντός χάριν της ικανοποίησης τέτοιων αναγκών. Οι ανάγκες αυτές και η σύνδεσή τους με την εργασία, κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης πρέπει να απεικονισθούν πριν από την εξέταση των άλλων αναγκών και της σύνδεσής τους με την εργασία.

την κατανάλωση του προϊόντος της εργασίας που προορίζεται για την ικανοποίηση της ζωτικά απαραίτητης ανάγκης, αλλά ούτε και με την εργασιακή διαδικασία που οδηγεί σ' αυτό το προϊόν.

Εν τω μεταξύ, η αυτοανανέωση των ζωτικά απαραίτητων αναγκών, η αναγκαιότητα διατήρησης της ζωής του ατόμου και του γένους, απαιτεί –υπό τους όρους που αναφέραμε παραπάνω– *ανανέωση, επανάληψη* της εργασιακής διαδικασίας. Ακριβώς κατά τη μετάβαση στην εξέταση της ανανέωσης, της επανάληψης της εργασιακής διαδικασίας, η τελευταία προβάλλει ως *ολόκληρος κύκλος* έναντι ενός *άλλου κύκλου*, δηλαδή η εργασιακή διαδικασία προβάλλει πλέον προπαντός από την άποψη της ολότητάς της και μάλιστα σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα ικανοποίησης των ανανεούμενων ζωτικά απαραίτητων αναγκών. Γι' αυτό κατά την εξέταση της ανανέωσής της, της απλής επανάληψής της, η εργασία ως όλο, προβάλλει ως μέσο για την ικανοποίηση των ζωτικά απαραίτητων αναγκών, ενώ οι ζωτικά απαραίτητες ανάγκες αποκτούν την ιδιότητα του σκοπού της εργασιακής διαδικασίας ως απλώς επαναλαμβανόμενου όλου. Συνεπώς, *εδώ το κοινωνικό προβάλλει επί του παρόντος [ως στοιχείο που υπάγεται στο βιολογικό] ως υπηγγεμένη στιγμή του βιολογικού*, της ζωώδους ύπαρξης του ανθρώπου και του ανθρώπινου γένους.

Κατά τη μετάβαση στην εξέταση της εργασιακής διαδικασίας *ως ανανεούμενης* (εντός της ενότητάς της με τη διαδικασία της ικανοποίησης των ζωτικά απαραίτητων αναγκών) αποκαλύπτεται, επίσης, η αναγκαιότητα *ειδικής διάκρισης* μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού στη σχέση του ανθρώπου προς τη φύση. Η ζωτικά απαραίτητη ανάγκη αυτοανανεώνεται μέσω της διαδικασίας της κατανάλωσης του αντικειμένου που την ικανοποιεί. Τα συστατικά στοιχεία, οι στιγμές της εργασίας δεν ανανεώνονται από μόνα τους μέσω αυτής της εργασιακής διαδικασίας. Αυτοί οι διαφορετικοί ρόλοι που διαδραματίζουν οι ανάγκες και τα συστατικά στοιχεία της εργασίας εντός της εργασίας ως *επαναλαμβανόμενης* διαδικασίας υπαγορεύουν και την αναγκαιότητα ειδικής εξέτασης της διαφοράς μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού στην ίδια την εργασία.

Το μέσο της εργασίας ως συστατικό στοιχείο, ως στιγμή, αποτελεί κάτι το οποίο προσιδιάζει στην εργασία. Ωστόσο, το μέσο της εργασίας απαλείφεται [καθώς ενσωματώνεται] στο αποτέλεσμα της εργασίας και δεν ανανεώνεται από αυτή την ίδια εργασιακή διαδικασία, διότι αποτελεί μετασηματισμένο *φυσικό σώμα*, διότι υλικό για το μέσο της εργασίας είναι σε τελευταία ανάλυση

κάτι το φυσικό, το εξωτερικό έναντι των ίδιων των εσωτερικών συνδέσεων της εργασίας, καθώς επίσης και έναντι των ζωτικά απαραίτητων αναγκών.

Το αντικείμενο της εργασίας ως στιγμή της εργασίας επίσης προσιδιάζει εσωτερικά στην εργασία και δεν υφίσταται χωρίς την εργασία. Ωστόσο, το αντικείμενο της εργασίας απαλείφεται [μετασηματιζόμενο] στο αποτέλεσμα της εργασίας και δεν ανανεώνεται από αυτή την ίδια την εργασιακή διαδικασία, διότι αποτελεί σώμα της φύσης ενταγμένο στην εργασιακή διαδικασία, δηλαδή είναι κάτι το εξωτερικό ως προς την εν λόγω εργασιακή διαδικασία που έχει ενταχθεί σε αυτή τη διαδικασία.

Ο σκοπός της εργασίας, επίσης, στον βαθμό που δεν ανανεώνεται από εκείνη την εργασιακή διαδικασία στην οποία υλοποιείται, υφίσταται ως κάτι το προσδιορισμένο στην ενότητά του με ορισμένα μέσα και με το αντικείμενο της εργασίας. Δεν ανανεώνεται, διότι ο σκοπός του ανθρώπου συνιστά ιδιαίτερη ιδιότητα του ανθρώπου. Μιαν ιδιότητα, η οποία διαμορφώνεται χάρη στην εργασία και διαφέρει από εκείνες τις ζωτικά απαραίτητες ανάγκες για την ικανοποίηση των οποίων αποτελεί όρο και μέσο.

Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τον τρόπο και το προϊόν της εργασίας.

Η ανανέωση του μέσου και του αντικειμένου της εργασίας κατά την επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας λαμβάνει χώρα μέσω της ένταξης νέων σωμάτων, διαδικασιών και αντικειμένων της φύσης –που δεν είχαν μέχρι τότε ενταχθεί στην εργασιακή διαδικασία– της ίδιας (στην απλούστερη περίπτωση) ποιότητας και ποσότητας με αυτά που χρησιμοποιούνταν στην προηγούμενη εργασιακή διαδικασία.

Η ανανέωση του σκοπού της εργασίας λαμβάνει χώρα κατά την επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας, δεδομένου ότι ο σκοπός είναι εργασιακή ιδιότητα του ανθρώπου, των ζωτικά απαραίτητων αναγκών του και δεν υφίσταται ξεχωριστά από την εργασιακή διαδικασία. Ο σκοπός, ως προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος εν είδει παράστασης, συνιστά ένα μόρφωμα του ψυχισμού, προσδιορισμένο από τη λειτουργία του οργανισμού. Γι' αυτό και ο σκοπός, η σκοποθεσία εξαρτώνται μεν από τις φυσικές ροπές του ανθρώπου, πλην όμως το κύριο στη σκοποθεσία, στη διαμόρφωση και λειτουργία του σκοπού είναι η εργασία.

Επομένως, από την άποψη της επανάληψης της εργασιακής διαδικασίας, της εργασίας ως ανανεούμενης με την ίδια μορφή και μάλιστα [από την άποψη] της εργασιακής διαδικασίας, θεωρούμενης στην ενότητά της με τη διαδι-

κασία ικανοποίησης των ζωτικά απαραίτητων αναγκών, η ζωτικά απαραίτητη ανάγκη προβάλλει ως αυτοανανεούμενη, το μέσο και το αντικείμενο της εργασίας – ως ανανεούμενα υπό την επίδραση της αυτοανανεούμενης ζωτικά απαραίτητης ανάγκης ενόσω υπάρχει η δυνατότητα διαρκούς εκ νέου άντλησης από τη φύση ποσοτήτων των ίδιων υλικών που προορίζονται για τα μέσα και το αντικείμενο της εργασίας. Ο σκοπός εντός της εργασιακής διαδικασίας, –από την άποψη της «συμμετοχής» σε αυτόν του φυσικού «υλικού» του ανθρώπου– είναι ένα ψυχικό μόρφωμα, ορισμένη λειτουργία των οργάνων του σώματος του ανθρώπου.

Κατά την εξέταση της εργασιακής διαδικασίας, η οποία επαναλαμβάνεται, ανανεώνεται με μια και την αυτή μορφή, ανακύπτει η αναγκαιότητα *ειδικής διάκρισης προσωπικού και εμπράγματος παράγοντα στην εργασία*: αφ' ενός μεν, του ανθρώπου και των εργασιακών του ιδιοτήτων, αφ' ετέρου δε, των μέσων και των αντικειμένων της εργασίας. Ο ρόλος που διαδραματίζουν προσωπικοί και εμπράγματοι παράγοντες στην ανανέωση της εργασίας είναι διαφορετικός.

Τι είναι λοιπόν αυτό που υπαγορεύει την αναγκαιότητα επανάληψης, ανανέωσης της εργασιακής διαδικασίας υπό τους όρους που διακρίναμε; Η ζωτικά απαραίτητη ανάγκη. Απ' όλες τις στιγμές του κύκλου που εξετάσαμε, ακριβώς η ζωτικά απαραίτητη ανάγκη είναι αυτή που ανανεώνεται μαζί με την ανανέωση της ζωής, ανανεώνεται μέσω της ίδιας της διαδικασίας της κατανάλωσης. Η αναγκαιότητα ικανοποίησης των ίδιων αυτοανανεούμενων ζωτικά απαραίτητων αναγκών είναι αυτό που προκαλεί την επαναληπτικότητα, την ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας.

Πρωταρχικά, στην απλή μορφή της, η ζωτικά απαραίτητη ανάγκη ικανοποιείται με το προς κατανάλωση αντικείμενο, όπως αυτό είναι δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Στην περίπτωση που η εν λόγω ανάγκη υπό ορισμένου όρους ενεργοποιεί μιαν εργασιακή διαδικασία, εάν, είτε από ποσοτικής είτε από ποιοτικής πλευράς, δεν μπορεί να ικανοποιηθεί με τα δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση αντικείμενα προς κατανάλωση, τότε τα προϊόντα της εργασίας που ικανοποιούν αυτή την ανάγκη διαφέρουν αναπόφευκτα από εκείνο το οποίο είναι δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή, τουλάχιστον από ποσοτικής πλευράς.

Η απλή περαιτέρω επανάληψη μιας και της αυτής εργασιακής διαδικασίας, η οποία παρέχει ένα και το αυτό είδος προϊόντος σε μια και την αυτή ποσότητα, οδηγεί στην τελειοποίηση αυτής της εργασιακής διαδικασίας. Βλέπετε,

ένα και το αυτό φυσικό υλικό που χρησιμοποιείται για τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας ποτέ δεν μπορεί να είναι εντελώς ομοιογενές. Οι ιδιότητες του κυμαίνονται σε διάφορα πλαίσια. Γι' αυτό πλέον η αναγκαιότητα μόνημης επανάληψης μιας και της αυτής εργασιακής διαδικασίας οδηγεί στην προσπάθεια ανεύρεσης του κατά το δυνατό ομοιογενέστερου φυσικού υλικού για μέσα και αντικείμενα της εργασίας. Δεδομένου ότι τα μέσα της εργασίας εξυπηρετούν την επεξεργασία όχι ενός αλλά πολλών αντικειμένων εργασίας, η μορφή (και το υλικό τους) είναι σταθερότερη από τη μορφή (και το υλικό) των αντικειμένων της εργασίας. Γι' αυτό, υπό τον όρο που επισημάναμε, η ομοιογένεια του υλικού των αντικειμένων της εργασίας έχει λιγότερη σημασία έναντι της ομοιογένειας του υλικού και της σταθερότητας των μορφών των μέσων της εργασίας. Επομένως, όταν υπάρχει διαθέσιμο φυσικό υλικό του δεδομένου είδους για τα αντικείμενα της εργασίας κατά την επανάληψη μιας και της αυτής εργασιακής διαδικασίας, πρώτον, επιτυγχάνεται η διάκριση κάποιων σταθερών ιδιοτήτων του φυσικού υλικού ενός δεδομένου είδους για μέσα της εργασίας και κάποιων σταθερών ιδιοτήτων υλικών ενός άλλου δεδομένου είδους για τα αντικείμενα της εργασίας, και δεύτερον, προπαντός τα μέσα της εργασίας από φυσικό υλικό του δεδομένου είδους αποκτούν σταθερή, καθολική μορφή, ενώ μετατρέπονται όλο και περισσότερο σε τεχνητά δημιουργημένα μέσα εργασίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο το φυσικό υλικό και η μορφή των αντικειμένων της εργασίας είναι περισσότερο ευμετάβλητα (εάν εκκινούμε από την ίδια την ουσιαστική διαφορά μεταξύ τουλάχιστον μηχανικών μέσων και αντικειμένων της εργασίας), απ' ό,τι το φυσικό υλικό και η μορφή των μέσων της εργασίας. Ωστόσο, το σταθερό στοιχείο που ενυπάρχει σ' αυτό το ευμετάβλητο ενισχύεται για τις επόμενες εργασιακές διαδικασίες προπαντός στο μέσο της εργασίας, αρχικά ως μεταβολή της λειτουργίας του και στη συνέχεια ως μεταβολή της μορφής του.

Η πιθανότερη εκδοχή (από την άποψη της ουσίας της αμοιβαίας σχέσης μέσων και αντικειμένων της εργασίας) είναι το ευμετάβλητο του φυσικού υλικού των αντικειμένων της εργασίας της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας. Γι' αυτό και το πιθανότερο είναι να ανακύψουν νέες μαρτυρίες, γνώσεις, δεξιότητες κλπ. κατά τη χρήση προγενέστερων, άμεσα διαθέσιμων μέσων εργασίας για την επενέργεια στο μεταβληθέν υλικό του ίδιου είδους αντικειμένου της εργασίας. Ωστόσο, αυτό το γενικό, το καθολικό ενισχύεται και σταθεροποιεί-

ται όταν αποτυπώνεται σε καθολικοποιημένη για τη δεδομένη εργασιακή διαδικασία μορφή μέσων εργασίας. Η ενίσχυση αυτή οδηγεί στο γεγονός ότι η δημιουργία τέτοιου είδους προϊόντων αποκτά σταθερότητα από ποσοτικής πλευράς, ενώ το ίδιο το προϊόν αποκτά σταθερά επαναλαμβανόμενη μορφή.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αρχικά το μέσο της εργασίας είναι ούτως ή άλλως δεδομένο σε έτοιμη μορφή. Χρησιμοποιείται σε ορισμένου είδους αντικείμενα. Το υλικό των αντικειμένων μεταβάλλεται στα πλαίσια του δεδομένου είδους. Σε συνδυασμό με αυτό μεταβάλλονται αντίστοιχα και οι λειτουργίες του δεδομένου μέσου εργασίας. Συσσωρεύονται γνώσεις και μαρτυρίες περί των ιδιοτήτων αυτού του είδους αντικειμένων της εργασίας, περί των διακυμάνσεων και περί εκείνου του σταθερού, το οποίο διατηρείται –δεδομένων των διακυμάνσεων αυτών των ιδιοτήτων– καθώς επίσης γνώσεις και δεξιότητες πρακτικής χρήσης του δεδομένου μέσου εργασίας –δεδομένης της μεταβολής των ιδιοτήτων αυτού του είδους των αντικειμένων της εργασίας– μαρτυρίες περί των ιδιοτήτων του δεδομένου μέσου εργασίας. Όλες αυτές οι γνώσεις, δεξιότητες και μαρτυρίες αποκτώνται εντός της διαδικασίας χρησιμοποίησης του δεδομένου μέσου εργασίας επί αντικειμένων του δεδομένου είδους με εναλλασσόμενες εκδοχές φυσικού υλικού. Αντίστοιχα, μεταβάλλεται το μέσο της εργασίας, όλο και περισσότερο καθολικοποιούμενο για την επεξεργασία αντικειμένων του δεδομένου είδους [και τη μεταποίησή τους] στο δεδομένο προϊόν.

Το γεγονός ότι το μέσο της εργασίας αποκτά καθολική μορφή για την επεξεργασία ενός δεδομένου είδους αντικειμένων της εργασίας, που σημαίνει ότι το μέσο εργασίας που έχει ληφθεί σε έτοιμη μορφή δεν αλλάζει μόνον ως προς τη λειτουργία, αλλά και ως προς τη μορφή (με μεταβολή της μορφής που καθιστά το δεδομένο μέσο εργασίας καθολικό για την επεξεργασία ενός δεδομένου είδους αντικειμένων [και τη μετατροπή τους] σε δεδομένο προϊόν) συνιστά την *ωριμότητα* της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας. Η πλήρης ωριμότητα της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας ολοκληρώνεται, πρώτον, όταν και όποτε η *χρήση* ενός μέσου εργασίας, καθολικού για τη δεδομένη επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία, οδηγεί σε τελειωτική ενίσχυση των γνώσεων και των δεξιοτήτων χρησιμοποίησης του καθολικού μέσου εργασίας για τη δημιουργία αυστηρά σταθερού, επαναλαμβανόμενου προϊόντος της εργασίας από ευμετάβλητα αντικείμενα εργασίας δεδομένου είδους, όταν οι γνώσεις περί του καθολικού, περί του γενικού για τη δεδομένη εργασιακή διαδικασία εντοπίζονται σε σταθερή μορφή. Δεύτερον, όταν και όποτε το αντικεί-

μενο της εργασίας δεδομένου είδους υπόκειται σε προκαταρκτική επεξεργασία για να του προσδοθεί ομοιογένεια, σταθερότητα και να καταστεί λιγότερο ευμετάβλητο ως αντικείμενο της εργασίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επανάληψη, η ανανέωση μιας και της αυτής εργασιακής διαδικασίας οδηγεί στην ωρίμανσή της, η οποία προκαλείται από την ίδια την ανανέωσή της. Η ανανέωσή της προκαλείται από την αναγκαιότητα να ικανοποιεί αυτοανανεούμενες ζωτικά απαραίτητες ανάγκες.

Ωστόσο, ουσιαστικά η ωρίμανση της εργασιακής διαδικασίας, όπως έπεται από τα προαναφερθέντα, συνιστά ταυτοχρόνως και τον *διαμελισμό* της [τη διάρθρωσή της, την αρθρωτή διάταξη των μερών της].

Για την κατανάλωση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή αντικειμένων προς κατανάλωση, πρέπει αυτά να εξουδεθούν, να προσπελασθούν, να συλλεγούν [να εξορυχθούν, να αντληθούν] κλπ., *γενικά χρειάζεται η άγρα τους*. Για τη λήψη αντικειμένων προς κατανάλωση με τη βοήθεια δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή μέσω εργασίας, χρειάζεται να συλλεγούν και τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας. Η *άγρα* υλικού για τα μέσα και αντικείμενα της εργασίας διατηρείται και κατά την ώριμη εργασιακή διαδικασία. Ωστόσο, διακρίνονται επιπλέον εντός της η επεξεργασία, η δημιουργία μέσω εργασίας και η δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση με τη βοήθεια δημιουργημένων μέσω εργασίας. Στην καθ' όλα ώριμη εργασιακή διαδικασία έχει επίσης θέση και η προκαταρκτική επεξεργασία του αντικειμένου της εργασίας, ώστε να του προσδοθεί ομοιογένεια και γενικά χρήσιμες ιδιότητες. Κατά την επανάληψη, κατά την ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας, αυτή προσκρούει στο όριο ανανέωσης της ζωής του ατόμου. Σε συνδυασμό με αυτό, προκύπτει η αναγκαιότητα –για τη μόνιμη επανάληψη, ανανέωση της εργασίας– μετάδοσης των μαρτυριών, των γνώσεων και των δεξιοτήτων σε νέα άτομα, τα οποία εντάσσονται στην εργασία.

Η διαφορά των εργασιακών διαδικασιών (εκτός της διαφοράς που απορρέει από τις εσωτερικές συνδέσεις της ίδιας της εργασίας) εξαρτάται επίσης και από τον καθοριζόμενο από την κατασκευή του σώματος διαμελισμό των ζωτικά απαραίτητων αναγκών (π.χ. παραγωγή τροφίμων ως ειδικό είδος παραγωγής). Εκτός αυτού η διαφορά των εργασιακών διαδικασιών εξαρτάται από το είδος του φυσικού υλικού των αντικειμένων και των μέσων εργασίας (π.χ. παραγωγή ζωικών και φυτικών τροφίμων). Η εξάρτηση των εργασιακών διαδικασιών από το είδος του φυσικού υλικού και από το σύνολο των ζωτικά

απαραίτητων αναγκών (που καθορίζεται από την κατασκευή του σώματος), είναι μια διαφορά των εργασιακών διαδικασιών, που προκαλείται από την επίδραση κάποιου τινός του εξωτερικού επί του εσωτερικού, επί της εργασιακής διαδικασίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η εργασιακή διαδικασία, όταν εκλαμβάνεται ως ανανεούμενη και επαναλαμβανόμενη, προβάλλει ως επιμεριζόμενη σε διάφορες εργασιακές διαδικασίες, ως επακόλουθο, πρώτον, των εσωτερικών της συνδέσεων, δεύτερον, της καθοριζόμενης από την κατασκευή του σώματος διάρθρωσης των αναγκών και τρίτον, της διαφοράς ποικίλων ειδών φυσικού υλικού των αντικειμένων και των μέσων εργασίας.

Όσον αφορά το τρίτο, λεπτομερέστερη περιγραφή του θα ήταν σκόπιμη κατά την ιστορική εξέταση, διότι οι συγκεκριμένες διαφορές ως προς τα είδη του φυσικού υλικού των αντικειμένων και των μέσων εργασίας, είναι κάτι το τυχαίο έναντι της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας αφ' εαυτής.

Όσον αφορά το δεύτερο, αναφέρεται στη δημιουργία διαφόρων ειδών αντικειμένων προς κατανάλωση. Οι εν λόγω διαφορές των εργασιακών διαδικασιών, δεδομένου ότι καθορίζονται από αυτή τη διάρθρωση των ζωτικά απαραίτητων αναγκών είναι (όπως και στο τρίτο) εξωτερικές έναντι της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας αφ' εαυτής.

Όσον αφορά το πρώτο, πρόκειται για εκείνη τη διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας, η οποία καθορίζεται από την ίδια την ανανέωση, από την επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας. Αναφορικά με τη σύγχρονη βιομηχανία, μας παρέχει την υποδιαίρεσή της σε εξορυκτική βιομηχανία και βιομηχανία [πρωτογενούς] επεξεργασίας, σε παραγωγή μέσω παραγωγής, σε παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση και σε κατάρτιση στελεχών. Φυσικά όσο λαμβάνει χώρα η ανανέωση της εργασίας, θα υπάρχουν και αυτές οι προκαλούμενες από την ίδια την ανανέωσή της διαφορές.

Η καθολικοποίηση των μέσων εργασίας που προορίζονται για τη δημιουργία προϊόντων ορισμένου είδους από αντίστοιχου είδους αντικείμενα εργασίας ουσιαστικά συνιστά συνάμα και διαφοροποίηση αυτών των μέσων εργασίας από μέσα εργασίας που προορίζονται για τη δημιουργία άλλων ειδών αντικειμένων. Αυτό συμβαίνει διότι όσο περισσότερο διακρίνεται το γενικό, το κοινό, ακριβώς ενός δεδομένου είδους, τόσο περισσότερο διαφέρει αυτό το είδος από τα υπόλοιπα είδη. Το γενικό υφίσταται μέσω της διαφοράς (όπως ακριβώς και η διαφορά είναι εφικτή μόνον εφ' όσον υπάρχει το γενικό).

Η ανανέωση, η επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας, οδηγεί κατ' ανάγκη ταυτοχρόνως σε όλο και μεγαλύτερη ενότητα, σε αμοιβαία «προσκειμένες» διαφορετικές στιγμές της εργασίας. Με την επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας όλο και ακριβέστερα συλλαμβάνονται στον σκοπό το αποτέλεσμα, καθώς επίσης τα μέσα, το αντικείμενο και ο τρόπος της εργασίας που απαιτούνται για τη λήψη αυτού του αποτελέσματος. Το μέσο της εργασίας όλο και περισσότερο τελειοποιείται, προσαρμόζεται στη δεδομένη εργασιακή διαδικασία. Το ίδιο ισχύει και για τα λοιπά συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας.

Ωστόσο, μαζί με την εδραίωση όλο και μεγαλύτερης ενότητας των στιγμών της εργασιακής διαδικασίας λαμβάνει χώρα και ένας αύξων διαμελισμός, ένας αμοιβαίος διαχωρισμός των στιγμών της εργασίας. Γενικά, η σύναψη δεσμών [συνάφειας, συνοχής] πραγματοποιείται μέσω του αντίποδά της, μέσω του διαμελισμού [της διάρθρωσης] των αλληλένδετων στιγμών. Πράγματι, όσο μεγαλύτερη είναι η ακρίβεια της προτρέχουσας σύλληψης στον σκοπό του αποτελέσματος της εργασίας και των αντίστοιχων με αυτό μέσων, αντικειμένου και τρόπου εργασίας, τόσο περισσότερο διαχωρίζεται το αποτέλεσμα από τα μέσα, το αντικείμενο και τον τρόπο της εργασίας, τόσο περισσότερο διακρίνεται το τι είναι αυτό που προσλαμβάνεται σε αυτή την προτρέχουσα σύλληψη από την ίδια την προτρέχουσα σύλληψη κλπ. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τις λοιπές στιγμές της εργασίας. Όσο πιο τελειοποιημένη είναι η δεδομένη εργασιακή διαδικασία, τόσο πιο δύσκολο είναι –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών συνθηκών– να κάνει κάποιος κτήμα του μεμονωμένα το καθ' ένα απ' τα συστατικά της στοιχεία, τόσο πιο περίπλοκη και σημαντική είναι η σύλληψη του αλληλένδετού τους. Ο διαμελισμός των στιγμών της εργασιακής διαδικασίας, που πραγματοποιείται μαζί με την εμβάθυνση της [διαρθρωτικής] ενότητάς τους, συνιστά την *καθαυτό εσωτερική* διαφοροποίηση της εργασιακής διαδικασίας.

Τι είναι λοιπόν αυτό που αναγκάζει προς ανανέωση και επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας και τι δημιουργείται μέσω της απλής επανάληψης της εργασιακής διαδικασίας;

Εκείνο που προπαντός εξαναγκάζει προς ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας είναι η αναγκαιότητα διατήρησης της ζωής των ανθρώπων, δηλαδή η αυτοανανέωση των βιολογικών, των σωματικών αναγκών τους. Αυτοανανεούμενες οι βιολογικές, οι σωματικές ανάγκες εντός της διαδικασίας κατανώ-

σης των προϊόντων της εργασίας, απαιτούν και ανανέωση αυτών των προϊόντων, επομένως, και ανανέωση [εκ νέου επανάληψη] της εργασίας.

Η εργασία πραγματοποιείται σ' αυτή την περίπτωση χάριν της ικανοποίησης των σωματικών αναγκών, χάριν της διατήρησης της φυσικής ύπαρξης, δηλαδή λειτουργεί ως μέσον για τη διατήρηση της φυσικής ύπαρξης για την ικανοποίηση των σωματικών αναγκών.

Τι συμβαίνει όμως με την εργασία στη διαδικασία της επανάληψής της, δηλαδή κατά την απλή ανανέωσή της;

Εάν η φυσική ανάγκη ικανοποιείται με τη βοήθεια του προϊόντος της εργασίας, τα παρηγμένα αναλώσιμα αντικείμενα διαφέρουν απ' τα δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση αναλώσιμα αντικείμενα, τουλάχιστον ποσοτικά. Όταν ικανοποιείται μια σωματική ανάγκη με τη βοήθεια ενός προϊόντος της εργασίας, της παραγωγής, αυτό σημαίνει ότι η ικανοποίηση της σωματικής ανάγκης είναι διαμεσολαβημένη από την ύπαρξη του σκοπού και των λοιπών εργασιακών ιδιοτήτων του ανθρώπου, από την ύπαρξη του μέσου και του αντικείμενου της εργασίας.

Κατά την ανανέωση, κατά την επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας αναλύσκονται μέσα και αντικείμενα της εργασίας, καθώς επίσης και εργασιακές δυνάμεις του ανθρώπου. Κατά τη συνεχή ανανέωση και εκ νέου επανάληψη μιας δεδομένης εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή κατά την αδιάλειπτη, μόνιμη και σταθερά διεξαγόμενη επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας, ξοδεύεται [φθίνει], εξαφανίζεται το δεδομένο αντικείμενο της εργασίας. Το αντικείμενο της εργασίας πρέπει να εισάγεται έξωθεν της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας, ενώ εντός αυτής της εργασιακής διαδικασίας μετατρέπεται σε προϊόν της εργασίας (το οποίο αποτελεί αναγκαιότητα για την εργασιακή διαδικασία) και σε απόβλητα της εργασίας (που δεν έχουν θέση πάντοτε). Έξωθεν της δεδομένης εργασίας πρέπει να εισάγονται και τα μέσα της εργασίας. Στην απλούστερη περίπτωση, τόσο το αντικείμενο της εργασίας όσο και το μέσο της εργασίας βρίσκονται εκτός της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας σε έτοιμη μορφή στη φύση. Κατά την αρκούντως παρατεταμένη και αλλεπάλληλη επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας τελικά ξοδεύεται [αναλύσκεται] και η δύναμη εργασίας του δεδομένου ανθρώπου. Εδώ η επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας προσκρούει στο πεπερασμένο της διάρκειας ζωής του μεμονωμένου ανθρώπου και στην ανάλωση των εργασιακών του δυνάμεων. Επομένως, η περαιτέρω επα-

νάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας προϋποθέτει ως αναγκαίο όρο τη συνέχιση του ανθρώπινου γένους.

Στον βαθμό που η δεδομένη εργασιακή διαδικασία εξακολουθεί να επαναλαμβάνεται, διακρίνονται ορισμένες γενικές και σταθερές ιδιότητες, ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά των χρησιμοποιούμενων σε αυτήν μέσων και αντικειμένων εργασίας, καθώς επίσης και ορισμένες εργασιακές ιδιότητες του εμπλεκόμενου σε αυτήν ανθρώπου. Αντίστοιχα, αλλάζει και το μέσο της εργασίας, καθολικοποιείται, αρχικά αλλάζουν οι λειτουργίες, ενώ στη συνέχεια και η μορφή, η κατασκευή του όλα αυτά γίνονται σταθερότερες ιδιότητες, περισσότερο προσαρμοσμένες στη διεξαγωγή ακριβώς της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας. Αντίστοιχα αύξουσα είναι και η αναγκαιότητα ομοιογενούς αντικειμένου της εργασίας, η αναγκαιότητα να προσδοθούν στο αντικείμενο της εργασίας –προ της ένταξης του στη δεδομένη εργασιακή διαδικασία υπό την ιδιότητα του αντικειμένου εργασίας– σταθερή ομοιογένεια και ομοιότητα (π.χ. δημιουργία κράματος σιδήρου ορισμένης ποιότητας). Αντίστοιχα και στον άνθρωπο, ο οποίος εκτελεί τη δεδομένη εργασιακή διαδικασία, καλλιεργούνται ορισμένες εργασιακές ιδιότητες, καθολικοποιημένες, γενικευμένες και σταθερές στα πλαίσια της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας.

Όταν η επανάληψη είναι αρκούντως σταθερή, η δεδομένη διαδικασία δημιουργίας με τη βοήθεια της εργασίας ορισμένου αναλώσιμου αντικειμένου που ικανοποιεί μια βιολογική ανάγκη, οδηγεί στον σχηματισμό εργασιακών διαδικασιών, εντός των οποίων δημιουργούνται μέσα της εργασίας, αντικείμενα της εργασίας και άνθρωποι της εργασίας. Η ίδια η επανάληψη με τη βοήθεια της εργασίας της δεδομένης διαδικασίας δημιουργίας αντικειμένων προς κατανάλωση οδηγεί σε περιπλοκή και διαμελισμό [επιμερισμό] της εργασίας σε εργασία προς δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση, σε εργασία προς δημιουργία μέσων και αντικειμένων της εργασίας, καθώς επίσης και σε εργασία προς κατάρτιση του ανθρώπου της εργασίας.

Η περιπλοκή και η αύξηση της εργασίας αργά ή γρήγορα προσκρούουν στους περιορισμούς των δυνάμεων του μεμονωμένου ανθρώπου και οδηγούν στον καταμερισμό της εργασίας.

Η ανανέωση, η επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας, προκαλείται, πρώτον, από την αναγκαιότητα διατήρησης της ζωής του δεδομένου ατόμου και δεύτερον, από τη συνέχιση της ζωής του γένους. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ατόμων νέας γενιάς εν συγκρίσει με τον αριθμό

των ατόμων της προηγούμενης γενιάς, τόσο μεγαλύτερος –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– πρέπει να είναι και ο αριθμός των διαδικασιών της δεδομένης εργασίας που διεξάγονται ταυτοχρόνως. Τα όρια επανάληψης της εργασιακής διαδικασίας έγκνεται, αφ' ενός μεν, στον άνθρωπο (στη διάρκεια του εργασιακού μέρους της ζωής του ατόμου και στον αριθμό των ατόμων), αφ' ετέρου δε, στη φύση. Η ποσότητα φυσικού υλικού του δεδομένου είδους, που λειτουργεί ως αφετηριακό υλικό για τα μέσα και αντικείμενα της εργασίας, δεν είναι άπειρη και, γι' αυτόν τον λόγο, η απλή επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας οδηγεί σε εξάντληση του προηγούμενου [διαθέσιμου] υλικού της φύσης για τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η αναγκαιότητα *μετάβασης σε άλλη* εργασιακή διαδικασία. Ωστόσο, το όριο που έγκνεται στον άνθρωπο (με την έννοια που το επισημάναμε παραπάνω), κατά την επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας, δεν οδηγεί *άμεσα* σε άλλη εργασιακή διαδικασία.

Η απλή επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας, της παραγωγής αντικειμένων προς κατανάλωση οδηγεί σε διαμελισμό της εργασιακής διαδικασίας, σε σχηματισμό διαφόρων ειδών εργασίας και σε τελευταία ανάλυση, στη μετάβαση της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας σε άλλη εργασιακή διαδικασία.

Προηγουμένως εξετάζαμε την εργασιακή διαδικασία ως μέσο για την ικανοποίηση μιας βιολογικής ανάγκης. Δεν υπάρχει όμως μια βιολογική ανάγκη. Υπάρχουν ποικίλες βιολογικές ανάγκες. Η διαφορά των βιολογικών αναγκών εξαρτάται προπαντός από την κατασκευή του σώματος του ανθρώπου και από τη δεδομένη από τη φύση διαφορά των αντικειμένων προς κατανάλωση.

Διαφορετικές βιολογικές ανάγκες ικανοποιούνται με διαφορετικά αντικείμενα προς κατανάλωση. Το ανέφικτο της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών με τα ίδια αντικείμενα προς κατανάλωση μπορεί να καθορίζεται από την ποιοτική διαφορά των ίδιων των βιολογικών αναγκών, π.χ. η ανάγκη διατήρησης λίγο πολύ σταθερής εξωτερικής θερμοκρασίας σε πλαίσια, στα οποία ο άνθρωπος μπορεί να υπάρξει επί μακρόν, εξασφαλίζεται με την ένδυση, την υπόδηση, την κατοικία, ενώ η ανάγκη για τροφή με τρόφιμα.

Η ποικιλομορφία των εργασιακών διαδικασιών εξαρτάται σε αυτή την περίπτωση από την ποικιλομορφία ποιοτικώς διαφορετικών βιολογικών αναγκών.

Μία και η αυτή βιολογική ανάγκη μπορεί να ικανοποιείται με διαφορετικά αντικείμενα προς κατανάλωση. Η ποικιλομορφία των αντικειμένων προς

κατανάλωση που ικανοποιούν μια και την αυτή ανάγκη καθορίζεται πρωτίστως και κατά κύριο λόγο από την ποικιλομορφία των φυσικών υλικών από τα οποία αποτελούνται τα αντικείμενα και τα μέσα της εργασίας, π.χ. η παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση φυτικής και ζωικής προέλευσης (εντός αυτών των μεγάλων υποδιαίρεσεων μπορούν να υπάρχουν και μικρότερες, δεδομένου ότι, φέρ' ειπείν, στην παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση ζωικής προέλευσης εντάσσεται η παραγωγή κρέατος, η βυρσοδεψία, η παραγωγή γάλακτος κλπ.) είτε η παραγωγή μέσων εργασίας από λίθο, διάφορα μέταλλα κλπ.

Το γεγονός ότι μια και η αυτή βιολογική ανάγκη μπορεί να ικανοποιείται από διάφορα αναλώσιμα αντικείμενα, δεν απορρέει κατ' ανάγκη ούτε από τη βιολογική ανάγκη αφ' εαυτής, ούτε από τα συστατικά στοιχεία της εργασίας, από την εσωτερική συνοχή τους, αλλά καθορίζεται από την ποικιλομορφία των εξωτερικών εν σχέσει προς τον άνθρωπο φυσικών όρων. Γι' αυτό, στον βαθμό που η διαφορά των εργασιακών διαδικασιών εξαρτάται από τη φυσική ποικιλομορφία, και η ύπαρξη *διαφόρων* εργασιακών διαδικασιών προκαλείται από εξωτερικά, τυχαία εν σχέσει προς την εργασία αίτια. Ωστόσο, στον βαθμό που η ποικιλομορφία των ειδών της εργασίας εξαρτάται από τις βιολογικές ανάγκες, δεν είναι πλέον κάτι το εξωτερικό εν σχέσει προς την εργασία, αλλά κάτι το εξαρτώμενο από την ποικιλομορφία εκείνου, για το οποίο η εργασία λειτουργεί ως μέσον.

Εξετάζοντας την απλούστατη σχέση της κοινωνίας υπό το πρίσμα της εργασιακής διαδικασίας, μπορούμε να πούμε επίσης ότι η ποικιλομορφία των βιολογικών αναγκών διαθλάται στην ποικιλομορφία διαφόρων εργασιακών διαδικασιών (αν και η ποικιλομορφία των εργασιακών διαδικασιών δεν εξαρτάται μόνον από την ποικιλομορφία των βιολογικών αναγκών), καθώς επίσης και ότι η περιπλοκή και η αύξηση των εργασιακών διαδικασιών, προσκρούοντας στα όρια των δυνατοτήτων των ατόμων ως έμβιων όντων, οδηγεί στον καταμερισμό της εργασίας κατά ατομικές ιδιότητες, κατά τις ιδιότητες εκείνες μέσω των οποίων διαφορίζονται άνδρες, γυναίκες, παιδιά και γέροντες. Η επανάληψη των δεδομένων εργασιακών διαδικασιών αγγίζει τελικά το όριο της διάρκειας εργασιακής ζωής του μεμονωμένου ατόμου. Η συνέχιση της ζωής του γένους απαιτεί την ένταξη σε κάθε δεδομένη αναγκαία εργασιακή διαδικασία νέων ατόμων. Μία διαμορφωμένη εργασιακή διαδικασία δεν διεξάγεται χωρίς την ύπαρξη ορισμένων διαθέσιμων καθολικοποιημένων, γενικευ-

μένων και σταθερών εργασιακών ιδιοτήτων. Συνεπώς, είναι απαραίτητη η προπαρασκευή προς εργασία νέων ατόμων, η μετάδοση και η αγωγή σε αυτά των απαιτούμενων εργασιακών ιδιοτήτων, για τη διεξαγωγή των δεδομένων εργασιακών διαδικασιών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η ποικιλομορφία των εργασιακών διαδικασιών εξαρτάται από την ποικιλομορφία των φυσικών όρων, από την ποικιλομορφία του φυσικού υλικού των αντικειμένων και των μέσων της εργασίας, από τη διάρθρωση των απαραίτητων βιολογικών αναγκών, από τις ατομικές ιδιότητες των ανθρώπων, από τις διαφορές τους ως προς το φύλο και την ηλικία, καθώς και από τις διαφορές που απορρέουν από την εσωτερική υφή, από την ιδιαιτερότητα των συστατικών στοιχείων της εργασίας και την εσωτερική αμοιβαία σύνδεσή τους, δηλαδή από τη διεξαγωγή της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας.

Η επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας για τη δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση οδηγεί επίσης και στη διαμόρφωση: α) της εργασίας για τη δημιουργία μέσων εργασίας, β) της εργασίας για τη δημιουργία αντικειμένων της εργασίας και γ) της εργασίας για τη δημιουργία του ανθρώπου της εργασίας, δηλαδή γεννά την ποικιλομορφία των διαφόρων ειδών εργασίας. Η ποικιλομορφία που επισημάναμε εδώ γεννιέται από τις εσωτερικές συνδέσεις της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Αυτή η ποικιλομορφία των διαφόρων ειδών εργασίας είναι αξίουσα λόγω του ότι και ο άνθρωπος της εργασίας, και το μέσο, και το αντικείμενο της εργασίας μεταβάλλονται από την ίδια την εργασιακή διαδικασία και αντίστοιχα με αυτήν: το μέσο και το αντικείμενο της εργασίας δεν είναι πλέον απλώς δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή, αλλά έχουν μεταβληθεί από την εργασιακή διαδικασία. Ο άνθρωπος της εργασίας αποκτά επίσης εργασιακές ιδιότητες, οι οποίες ενσωματώνονται και στις λειτουργίες, αλλά ακόμα και στην κατασκευή [στη διάρθρωση] των βιολογικών του οργάνων. Συνεπώς, η *εργασιακή διαδικασία* μετασχηματίζει εναρμονίζοντας καθ' ομοίωσίν της [και υπέρ της] όλα τα συστατικά στοιχεία της εργασίας, γεγονός που σημαίνει ότι *συγκροτεί αντίστοιχη εαυτής βάση, δηλαδή διαμορφώνεται, ωριμάζει.*

Η προαναφερθείσα ποικιλομορφία των ειδών εργασίας (η ύπαρξη εργασιακών διαδικασιών προς δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση, μέσων και αντικειμένων εργασίας και του ανθρώπου της εργασίας) είναι η ποικιλομορφία της ώριμης εργασίας. Στην ανώριμη εργασία η οποία μόλις ανακύπτει δεν υπάρχει η εν λόγω ποικιλομορφία, ενώ τα προς κατανάλωση αντι-

κείμενα δημιουργούνται με φυσικά μέσα και αντικείμενα εργασίας και με τον άνθρωπο ως δεδομένο, ο οποίος μπορεί να συμμετέχει στην εργασία χωρίς ιδιαίτερη προπαρασκευή.

Η ωρίμανση της εργασιακής διαδικασίας σηματοδοτείται από τον μετασχηματισμό κατ' αντιστοιχία προς την εργασιακή διαδικασία όλων των συστατικών στοιχείων της, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου. Στην ώριμη εργασία, η εργασία δεν «αποτυπώνεται» στον άνθρωπο μόνο λειτουργικά, αλλά και μορφολογικά και εντός αυτής της σχέσης μορφοποιείται, τρόπον τινά, η *εργασιακή* ανάγκη, δηλαδή η ανάγκη για εργασία του υγιούς ανθρώπινου οργανισμού.

Όσο η εργασία παραμένει ανώριμη, λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως μέσο για την ικανοποίηση των εξωτερικών έναντι της ίδιας της εργασίας σωματικών αναγκών. Τότε η πηγή [η κινητήριος δύναμη] της ανανέωσης, της επανάληψης της εργασίας, εδράζεται εκτός της ίδιας της εργασίας. Είναι μια *εξωτερική* –έναντι της ίδιας της εργασίας– *πηγή κίνησης [κινητήριος δύναμη] της εργασίας*. Και αυτή δεν αποτελεί μόνο την πηγή της επανάληψης, αλλά και της διεύρυνσης, της ανάπτυξης της εργασίας, της παραγωγής. Ωστόσο, πρώτον, εδώ πρόκειται για μια πηγή που επιτρέπει τη διεύρυνση εντός καθ' όλα καθορισμένων πλαισίων, μιας και υπαγορεύει την ανάπτυξη της εργασίας έως ότου τα άτομα καταστούν ικανά να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους σε τελευταία ανάλυση τέτοια ποσότητα αντικειμένων προς κατανάλωση, που είναι απαραίτητη για τη μέγιστη ικανοποίηση των βιολογικών τους αναγκών (τέτοιο φυσικό μέγιστο όριο υπάρχει για κάθε σωματική ανάγκη). Εφ' όσον επιτευχθεί το εν λόγω μέγιστο, μετατρέπεται σε πηγή επανάληψης της παραγωγής με αμετάβλητο τον όγκο της (φυσικά υπό τον όρο να παραμένει ο πληθυσμός αριθμητικά αμετάβλητος). Εφ' όσον επιτευχθεί το εν λόγω μέγιστο η περαιτέρω *ανάπτυξη* της εργασίας θα υπαγορεύεται πλέον από την αριθμητική αύξηση του πληθυσμού. Δεύτερον, η πηγή αυτή, ως προς την ουσία της, προϋποθέτει μεν απαραίτητως την *ποσοτική* διεύρυνση της εργασίας (μέχρις ότου επιτευχθεί το εν λόγω μέγιστο), πλην όμως δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη την ποιοτική, μεταβολή της εργασίας. Η εν λόγω πηγή δεν προκαλεί την ποιοτική μεταβολή της εργασίας θετικά, αλλά αρνητικά: η ποιοτική μεταβολή λαμβάνει χώρα στην περίπτωση που δεν *επαρκεί* η ποσοτική μεταβολή της εργασίας για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, στην περίπτωση που η ποσοτική μεταβολή της εργασίας προσκρούει σε εξωτερικά όρια (π.χ. στην ανεπάρκεια

του φυσικού υλικού που απαιτείται για τα αντικείμενα εργασίας του δεδομένου είδους). Ενώσω υπάρχει τέτοια πηγή κίνησης της εργασίας, το κέντρο βάρους εδράζεται στην ποσοτική μεταβολή της εργασίας, ενώ η ποιοτική της μεταβολή καταλαμβάνει υπηγμένη θέση.

Όταν όμως ωριμάζει η εργασία, οπότε, επομένως, και ο άνθρωπος της εργασίας δεν αλλάζει μόνο λειτουργικά, αλλά και μορφολογικά κατ' αντιστοιχία προς την εργασιακή διαδικασία, τότε είναι που, κατά τη γνώμη μας, διαμορφώνεται η ανάγκη του κανονικού, του υγιούς ανθρώπινου οργανισμού για διεξαγωγή της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Η κατασκευή [η διάρθρωση] του οργανισμού καθορίζει τις δυνατότητες λειτουργίας του και καθορίζει την ανάγκη πραγματοποίησης αυτών των δυνατοτήτων. Δεδομένου ότι η διάρθρωση του οργανισμού του ανθρώπου είναι ιδιότυπη εν συγκρίσει με τη διάρθρωση του οργανισμού των ζώων (και αυτό αφορά προπαντός τη διάρθρωση των χεριών και του εγκεφάλου του), υπάρχει η φυσική ανάγκη πραγμάτωσης αυτών των ιδιότυπων δυνατοτήτων. Ωστόσο, εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με κάποια καθαρά φυσική ανάγκη, αλλά με μίαν ανάγκη, η οποία μορφοποιεί την εσωτερική στιγμή του κοινωνικού. Μια στιγμή, η οποία, ναι μεν, δεν υφίσταται εκτός της εσωτερικής ενότητας με το κοινωνικό, πλην όμως δεν ανάγεται και πλήρως στο κοινωνικό. Είναι γνωστό ότι το ανθρώπινο άτομο το οποίο εξοκείλε σε ζωώδες περιβάλλον σε μικρή ηλικία, παραμένει στο επίπεδο της ζωώδους ανάπτυξης, δεν πραγματοποιούνται σε αυτό οι δυνατότητες που απορρέουν από την ιδιοτυπία της κατασκευής του ανθρώπινου οργανισμού*. Σε αυτή την περίπτωση δεν δια-

* Έχουν καταγραφεί με αρκετή αξιοπιστία στη βιβλιογραφία περιπτώσεις ανθρώπινων όντων, τα οποία αναπτύχθηκαν σε αγέλες ζώων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση δύο αδελφών, της Καμάλας και της Αμάλας, που βρέθηκαν στις Ινδίες σε αγέλη λύκων. Η αντίληψη και η συμπεριφορά τους ήταν αντίστοιχη της ανατροφής τους, αν και διατηρούσαν εξωτερικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Παρά τις συστηματικές προσπάθειες αγωγής και εξανθρωπισμού τους (βρέθηκαν σε ηλικία περίπου 8 ετών η μία και 18 μηνών η άλλη), δεν μπόρεσαν να αποκτήσουν νέες συνήθειες ανθρώπινης διαβίωσης. Π.χ. βάδιζαν με τα τέσσερα άκρα και έτρωγαν πάντοτε το κρέας ωμό, ξεσκίζοντάς το με τα νύχια και τα δόντια τους.

Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των περιπτώσεων, είναι: α) η μη ενεργοποίηση ακόμα και των γενετικά προδιαγεγραμμένων ιδιοτήτων του ανθρώπινου γενότυπου (όρθια στάση, δίποδη βάδιση, δομή και λειτουργία των άνω άκρων, νευρο-φυσιολογική δομή του δευτέρου συστήματος σήμανσης, μηχανισμός της ανθρώπινης φωνής κ.ο.κ.), β) η παντελής απουσία ανθρώπινου ψυχισμού και κοινωνικών-πολιτισμικών στοιχείων συμπεριφοράς, και γ) το ανέφικτο της πλήρους κοινωνικοποίησής τους. Τα παραπάνω περιστατικά ανατρέπουν άρδην τις δοξασίες περί

μορφώνονται οι ιδιότυπα ανθρώπινες ανάγκες, συμπεριλαμβανομένης και της ανάγκης για εργασία. Συνεπώς, η ανάγκη για εργασία *δεν είναι μια αποκλειστικά βιολογική* ανάγκη. Εν τω μεταξύ, ακόμα και τα πλέον ανεπτυγμένα ζώα με την τελειότερη δυνατή εκπαίδευση και αγωγή δεν μπορούν να συγκριθούν με τους ανθρώπους ως προς την ανάπτυξή τους. Αυτό το στοιχείο είναι δηλωτικό του γεγονότος ότι η ικανότητα του ανθρώπου προς εργασία και η ανάγκη του για εργασία *έχουν συν τοις άλλοις και μια βιολογική, φυσική βάση*. Η ανάγκη για εργασία, δεδομένου ότι χάριν αυτής πραγματοποιούνται δυνατότητες καθορισμένες από την *ιδιάζουσα κατασκευή του οργανισμού του ανθρώπου*, έχει μία «σωματική, φυσική πλευρά», είναι η ανάγκη για ιδιότυπα ανθρώπινη λειτουργία του οργανισμού του ανθρώπου, η μ' άλλα λόγια, *ανάγκη για πραγμάτωση* *ιδιαζόντως* ανθρώπινων φυσικών προδιαθέσεων.

Όλες οι ζωτικά απαραίτητες ανάγκες που εξετάσαμε παραπάνω είναι εξωτερικές ως προς την εργασία. Το ουσιώδες εδώ είναι μόνον η ικανοποίηση τέτοιων αναγκών, η οποία μπορεί να επιτευχθεί και με την εργασία και με την άγρα αντικειμένων προς κατανάλωση, δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Τουναντίον, η *πραγμάτωση των ιδιαζόντως ανθρώπινων φυσικών προδιαθέσεων* δεν μπορεί να λάβει χώρα με κανέναν άλλο τρόπο παρά μόνον εντός της εργασίας. Η *ανάγκη για ιδιαζόντως ανθρώπινη λειτουργία του οργανισμού του ανθρώπου*, κατά κύριο λόγο των χειρών και του εγκεφάλου, είναι μια *ανάγκη του ανθρώπινου οργανισμού εσωτερικά ενιαία με την ίδια την εργασία*, η οποία δεν υφίσταται και δεν πραγματώνεται εκτός εργασίας. Και αυτό ισχύει παρά το γεγονός ότι η εργασία –ως επακόλουθο της ύπαρξής της υπό την ιδιότητα του μέσου υποστήριξης της φυσικής ύπαρξης του ανθρώπου– κάθε άλλο παρά πάντοτε μπορεί να συνιστά *πραγμάτωση, τελειοποίηση και ανάπτυξη των ιδιαζόντως ανθρώπινων φυσικών προδιαθέσεων*. Εντός της εργασιακής διαδικασίας αυτές οι προδιαθέσεις μπορεί και να καταστρέφονται, να παραμορφώνονται.

Εφ' όσον εντός της εργασιακής διαδικασίας παραμορφώνονται και καταστρέφονται οι *φυσικές προδιαθέσεις του ανθρώπου*, τέτοια εργασία δεν μπο-

κατ' *εξοχήν* *γενετικού-βιολογικού προκαθορισμού των ιδιοτήτων και της συμπεριφοράς του ανθρώπου*. Η απουσία των κατάλληλων πολιτισμικών όρων, κατά τις κατάλληλες φάσεις της διαμόρφωσης του ατόμου, αποβαίνει μη αντιστρέψιμη και ανεπανόρθωτη για την ψυχοσωματική ανάπτυξη του ανθρώπου. Βλ. σχετικά και: 295, 264, 297 και 298. – σ.τ.μ.

ρεί να είναι ανάγκη. Η εργασία είναι ανάγκη εάν πραγματώνει, τελειοποιεί και αναπτύσσει τις φυσικές προδιαθέσεις του ανθρώπου. Τέτοια εργασία, αφ' ενός μεν, είναι μια εργασία χάριν της τελειοποίησης και ανάπτυξης των ιδιαζόντως ανθρώπινων φυσικών προδιαθέσεων, αφ' ετέρου δε, και συνάμα, η εργασία αυτή είναι πραγμάτωση της ανάγκης για εργασία. Ωστόσο, εάν η ίδια η εργασία λειτουργεί ως αντικείμενο ανάγκης και η ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία συνίσταται στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, τότε η εργασία αυτού του τύπου αποδεικνύεται ότι είναι αυτοσκοπός, εργασία χάριν της εργασίας. (Προτρέχοντας της επόμενης έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας επισημαίνουμε ότι η εργασία χάριν της εργασίας σημαίνει συνάμα και μετατροπή της εργασίας σε κάτι άλλο). Συνεπώς, εάν η εργασία πραγματώνει, αναπτύσσει τις ιδιαζόντως ανθρώπινες φυσικές προδιαθέσεις, εάν η εργασία διεξάγεται χάριν της πραγμάτωσης, της τελειοποίησης αυτών των προδιαθέσεων, τότε η εργασία αυτού του τύπου είναι συνάμα εργασία χάριν της εργασίας. Ο άνθρωπος δεν είναι αλλότριος προς τέτοιου τύπου εργασία, αλλά εσωτερικά ενιαίος με αυτήν. Τέτοιου τύπου εργασία δεν είναι αλλότρια προς τον άνθρωπο εργασία, αλλά οικεία [δική του] εργασία, εργασία ως «οργανική» γι' αυτόν βιοτική δραστηριότητα. Η εργασία η οποία αποτελεί ανάγκη δεν λειτουργεί απλώς ως μέσον για τον άνθρωπο, αλλά συνιστά ιδιαίτερου είδους βιοτική δραστηριότητα του ίδιου του ανθρώπου.

Χαρακτηριστικό της ανακύπτουσας, της υπό διαμόρφωση εργασίας είναι ότι εκεί δεσπόζει η εργασία ως μέσο, κατά την οποία η εργασία ως ανάγκη υπάρχει μεν απαραίτητως, πλην όμως υπό την ιδιότητα της υπηγμένης στιγμής. Εντός της ιστορικά διαμορφωμένης εργασίας δεσπόζει η εργασία ως ανάγκη. Εδώ η εργασία ως μέσο παραμένει μεν, αλλά υποβαθμίζεται στον ρόλο της υπηγμένης στιγμής, του αναγκαίου όρου. Η ανάγκη για εργασία είναι ανάγκη για ανανέωση της εργασίας. Η ποσοτική μεταβολή, (η ποσοτική πλευρά της εργασίας, η ποσότητα των παραγόμενων αντικειμένων προς κατανάλωση) παραμένει μεν αναγκαίος όρος, αλλά παύει να είναι το κύριο στην εργασία. Αρχικά εγείρεται στο προσκήνιο η ποιότητα των προς κατανάλωση αντικειμένων και στη συνέχεια (είτε ταυτοχρόνως;) η ποιότητα της ίδιας της εργασίας. Εργασία χάριν της ικανοποίησης των ζωτικά απαραίτητων σωματικών αναγκών και εργασία χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία, αφ' ενός μεν, εν γένει και εν συνόλω, δεν υφίστανται άνευ αλλήλων (στην πραγματικότητα δεν υφίστανται εργασία ως μέσο διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης

και εργασία για την ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία ως πλήρως αποκομμένες η μία από την άλλη), αφ' ετέρου δε οι σκοποί της μεν και της δε εργασίας είναι εξωτερικοί προς αλλήλους, μπορεί να υπάρχει, μπορεί όμως και να μην υπάρχει πλήρης σύμπτωση της μεν και της δε εργασίας, δεν απορρέει από την ουσία της μεν και της δε εργασίας η αναγκαιότητα της πλήρους σύμπτωσής τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο εργασία ως μέσο διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης και εργασία ως ανάγκη και ενιαίες είναι και *αντιφάσκουν* προς άλληλες. Η μεταξύ τους αντίφαση έχει θέση και όποτε δεσπόζει η εργασία χάριν της διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης και όποτε δεσπόζει η εργασία χάριν της ανάγκης για εργασία, αν και υπάρχουν στις εν λόγω δύο περιπτώσεις ποιοτικώς διαφορετικά στάδια της αντίφασης.

Αντιφατική είναι και η εργασία που διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία. Αφ' ενός μεν η εργασία ως ανάγκη έχει θέση μόνο στην περίπτωση κατά την οποία βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις φυσικές προδιαθέσεις του ανθρώπου, ενώ στην περίπτωση που η εργασία παραμορφώνει και προκαλεί αναπηρίες στις φυσικές προδιαθέσεις του ανθρώπου, δεν μπορεί να συνιστά ανάγκη. Από την άλλη πλευρά, η εργασία που διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία είναι εργασία χάριν εργασίας [εργασία εαυτής χάριν], εργασία ως αυτοσκοπός. Αλλά η εργασία ως αυτοσκοπός είναι κάτι το οποίο διεξάγεται αντικειμενικά, αφ' εαυτού, γεγονός που σημαίνει ότι είναι κάτι το ανεξάρτητο από τον άνθρωπο και από τις φυσικές του προδιαθέσεις. Εάν η εργασία ήταν κάτι το οποίο χαρακτηρίζεται μόνον από αντιστοιχία προς τις φυσικές προδιαθέσεις του ανθρώπου, δεν θα είχε θέση η τελειοποίηση και η ανάπτυξη των φυσικών προδιαθέσεων του ανθρώπου. Για την επίτευξη αυτής της τελειοποίησης και ανάπτυξης, εκτός της εν λόγω αντιστοιχίας η εργασία θα πρέπει να συνιστά επίσης και κάτι για τη διεξαγωγή του οποίου είναι αναγκαία η μεταβολή αυτών των προδιαθέσεων, δηλαδή θα πρέπει, επίσης να είναι κάτι το ανεξάρτητο σε ορισμένο βαθμό από τις φυσικές προδιαθέσεις του ανθρώπου.

Στην περίπτωση που η εργασία διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία, η εργασία ως μέσο για την ικανοποίηση ζωτικά απαραίτητων αναγκών παραμένει αναπόφευκτη, αν και υπηγάμενη, στιγμή. Η ανάγκη για εργασία συνιστά ανάγκη για ανανέωση της εργασίας. Στον βαθμό που η εργασία διεξάγεται για την ικανοποίηση ζωτικά απαραίτητων αναγκών, το ποιόν των προϊόντων της εργασίας και το ποιόν της ίδιας της εργασίας είναι, κατά μείζονα κλίμακα, δε-

δομένα μαζί με το δεδομένο ως έχει των βιολογικών αναγκών, ενώ η ανάπτυξη της εργασίας και των προϊόντων της προβάλλει εν είδει μεταβολής της ποσότητας των προς κατανάλωση αντικειμένων. Εδώ κατά την ανάπτυξη της εργασίας έρχεται στο προσκήνιο η επίτευξη του μέγιστου της ικανοποίησης, του ποσοτικού κορεσμού των απαραίτητων βιολογικών αναγκών (επομένως, αναγκών οι οποίες κατά την ουσία τους δεν μεταβάλλονται όσο ο άνθρωπος ως εκπρόσωπος ορισμένου βιολογικού είδους δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά). Εδώ λαμβάνει μεν χώρα η ποιοτική μεταβολή της εργασίας και των προϊόντων της, πλην όμως αυτή η ποιοτική μεταβολή συμβαίνει ως εν γένει και εν συνόλω υπηγμένη στην ποσοτική μεταβολή. Στην περίπτωση όμως που η εργασία διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία, τότε η εργασία ως μέσο για την ικανοποίηση σωματικών αναγκών εξακολουθεί να συνιστά αναγκαιότητα, αν και είναι υπηγμένη στην εργασία χάριν της ανάγκης για εργασία. Εκείνο που προβάλλει τότε στο προσκήνιο κατά την ανάπτυξη της εργασίας είναι η *ποιότητα* της εργασίας, η ποιοτική μεταβολή της, ενώ η ποσότητα της εργασίας καθίσταται υπηγμένη στιγμή.

Γιατί η ανάγκη για εργασία συνδέεται κατά μείζονα κλίμακα με την ποιότητα και όχι με την ποσότητα της εργασίας, σε αντιδιαστολή με την περίπτωση όπου η εργασία αντιμετωπίζεται ως μέσο για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών; Η ανάγκη για εργασία έχει ως αντικείμενο προς κατανάλωση την εργασία. Κατανάλωση ως πραγμάτωση της ανάγκης για εργασία είναι εδώ κατά κύριο λόγο η ίδια η διαδικασία της εργασίας και όχι το αποτέλεσμα της.⁵ Η εργασία από ανάγκη για εργασία δεν είναι πλέον μόνο μέσο, αλλά και αυτοσκοπός. Είναι συνάμα και μια διαδικασία η οποία διεξάγεται χάριν της πραγμάτωσης των εργασιακών ιδιοτήτων του ανθρώπου. Ωστόσο, οι εργασιακές ιδιότητες του ανθρώπου, όταν χρησιμοποιούνται διαρκώς, τελειο-

5. Εάν απομονώσει κανείς την τελευταία πρόταση αποκόποντάς την από το συν-κείμενο, μπορεί να ανακύψει το ερώτημα: τι είναι αυτά που γράφετε, αναφέρεστε στον ευτυχή Σίσυφο; Ο Σίσυφος ήταν κατά την ελληνική μυθολογία βασιλιάς της Κορίνθου, ο οποίος είχε καταδικασθεί από τους θεούς να μεταφέρει αιώνια βράχο σε βουνό, που μόλις έφτανε στην κορυφή κυλούσε πάλι πίσω. «Σισύφειο έργο» είναι η άγωνα δουλειά που διεξάγεται καταναγκαστικά και μάταια σύμφωνα με μια ξένη εξωτερική αναγκαιότητα. Εδώ εμείς αναφερόμαστε στην εργασία ως εσωτερική αναγκαιότητα, μιαν εργασία η οποία δεν είναι άγωνα, αλλά αναπτύσσει τις δυνάμεις του ανθρώπου, ικανοποιεί την ανάγκη του για εργασία που τον αναπτύσσει.

ποιούνται, αναπτύσσονται. Η εργασία χάριν της ανάγκης για εργασία συνιστά συνάμα και εργασία χάριν της χρήσης, τελειοποίησης και ανάπτυξης των εργασιακών ιδιοτήτων του ανθρώπου.

Η ανάγκη για εργασία εξαρτάται, πρώτον, από τον οργανισμό του ανθρώπου και, δεύτερον, από την ίδια την εργασιακή διαδικασία. Όσον αφορά το πρώτο, η εργασία πρέπει να ανταποκρίνεται στις δυνατότητες του οργανισμού, δηλαδή να μην είναι υπέρμετρα κοπιώδης. Πρέπει επίσης να ενεργοποιεί όλα τα όργανα και τα συστήματα του ανθρώπου που είναι ικανά να συμμετάσχουν στην εργασία, να είναι ποικιλόμορφη. Ως προς τις φυσικές ιδιότητές του, ο άνθρωπος πρέπει να είναι ικανός να εκτελεί επιτυχώς αυτές τις εργασιακές διαδικασίες, χωρίς υπέρμετρη ένταση των δυνάμεων του οργανισμού του. Η ανάπτυξη της ανάγκης για εργασία, από την άποψη των δυνατοτήτων του οργανισμού, έχει και τα βιολογικά, σωματικά όριά της.

Όσον αφορά το δεύτερο, η ανάπτυξη της ανάγκης για εργασία λαμβάνει χώρα μέσω της ανάπτυξης της τελειοποίησης της εργασιακής διαδικασίας. Η ίδια η εργασιακή διαδικασία δεν θέτει όρια στην ανάπτυξή της. Η ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας μπορεί να λάβει χώρα μέσω της τελειοποίησης της υφιστάμενης εργασιακής διαδικασίας, αλλά και μέσω της μετάβασης σε άλλη (κατά την προοδευτική μεταβολή, σε πιο ανεπτυγμένη) εργασιακή διαδικασία.

Η τελειοποίηση της ήδη υφιστάμενης εργασιακής διαδικασίας και η μετάβαση σε άλλη, σε νέα εργασιακή διαδικασία, από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου σε αυτήν, συνιστά δημιουργία: τέτοια εργασία είναι δημιουργική εργασία. Η τελειότητα είναι και κάλλος, [ωραιότητα, ευμορφία]. Η δημιουργία είναι ως προς την ουσία της τελειοποίηση. Κατά την άποψή μας, κάθε δημιουργική εργασία είναι εργασία κατά τους νόμους της ομορφιάς [της καλαισθησίας]. Το κύριο, το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα της εργασίας, η οποία διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία είναι η δημιουργία κατά τους νόμους της ομορφιάς. Το μέτρο της εργασίας, η ποικιλομορφία της, αποτελούν αναγκαία μεν, πλην όμως όχι τα κύρια γνωρίσματα της εργασίας χάριν της ανάγκης για εργασία.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στον βαθμό που η εργασία συνιστά μέσο για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, αυτές οι ανάγκες εκλαμβάνονται ως δεδομένες, η εργασιακή διαδικασία προβάλλει ως κατ' εξοχήν επαναλαμβανόμενη, και η [όποια] μεταβολή της εργασιακής διαδικασίας – ως κατά μείζονα

κλίμακα ποσοτική μεταβολή. Στον βαθμό όμως που η εργασία διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία, στον βαθμό που η ανάγκη αυτή είναι τελικά μια ανάγκη που έχει δημιουργηθεί από την ίδια την εργασία, η εργασιακή διαδικασία προβάλλει κατ' εξοχήν ως *μεταβαλλόμενη*, ενώ η μεταβολή της εργασιακής διαδικασίας κατά μείζονα κλίμακα ως *ποιοτική* μεταβολή. Μάλιστα, ακόμα και αν η εργασία συνιστά μέσο, ποτέ στην υπαρκτή πραγματικότητα δεν είναι απολύτως μόνο μέσο. Αλλά και η εργασία χάριν της ανάγκης για εργασία ποτέ στην υπαρκτή πραγματικότητα δεν μπορεί να λειτουργεί αποκλειστικά και μόνον υπό αυτή την ιδιότητα, χωρίς να είναι επίσης στον μεν η τον δε βαθμό και μέσο.

Υπάρχει άραγε όριο στην ποιοτική μεταβολή της εργασιακής διαδικασίας;

Το όριο αυτό, πρώτον, τίθεται από τις βιολογικές δυνατότητες του ατόμου, από τη διάρκεια της εργασιακής του ζωής, καθώς επίσης και από τη συνέχιση της ζωής του γένους. Δεύτερον, ως όριο τίθεται το περιορισμένο των μεν είτε των δε φυσικών υλικών. Τόσο το μεν, όσο και το δε όριο επιδέχονται υπέρβαση (δηλαδή δεν είναι απόλυτα, αλλά σχετικά). Αποτελούν, σε διαφορετικό μεν βαθμό και κατά διαφορετικό τρόπο, πλην όμως *εξωτερικά όρια* της εργασιακής διαδικασίας.

Θέτει άραγε η εργασιακή διαδικασία εσωτερικό όριο στην ανάπτυξή της; (Εσωτερικό όριο μίας διαδικασίας είναι εκείνο το όριο το οποίο τίθεται από αυτή την ίδια διαδικασία μέσω της διεξαγωγής της). Ήδη αναφέραμε παραπάνω ότι στην ώριμη εργασιακή διαδικασία όλα τα συστατικά της εργασίας έχουν δημιουργηθεί από την ίδια την εργασία και δεν είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Στην ώριμη εργασία και ο άνθρωπος της εργασίας, και το μέσο της εργασίας, και το αντικείμενο της εργασίας συνιστούν, τα ίδια, αποτελέσματα, προϊόντα της εργασίας. Επομένως, και ο άνθρωπος της εργασίας, και το μέσο της εργασίας, και το αντικείμενο της εργασίας, στον βαθμό που αναπτύσσεται η εργασία, τίθενται σε μια σχέση όλο και μεγαλύτερης εξάρτησης από την παρελθούσα εργασία, από τη συσσωρευμένη εργασία και σχετικής ανεξαρτησίας από τη νυν διεξαγόμενη εργασία. Όσο τα συστατικά στοιχεία της εργασίας είναι κατά βάση δεδομένα σε έτοιμη μορφή, η διεξαγόμενη εργασία εξαρτάται κατά βάση από τη φύση. Όταν τα συστατικά στοιχεία της εργασίας είναι τα ίδια αποτελέσματα εργασίας, τότε η διεξαγόμενη εργασία εξαρτάται κατά μείζονα κλίμακα από την ήδη συσσωρευμένη, από την παρελθούσα εργασία. Και η κάθε νέα γενεά οφείλει να αποδίδει τη δέουσα ση-

μασία στη συσσωρευμένη πριν από αυτήν εργασία, στην παραγωγή που υπάρχει πριν από αυτήν, δεδομένου ότι είναι κάτι το μη εξαρτώμενο από τη βούληση και τις επιθυμίες της, κάτι το οποίο πρέπει να αποδεχθεί χάριν της ικανοποίησης των σωματικών της αναγκών και της συνέχισης του γένους.

Στην ώριμη εργασιακή διαδικασία, δεδομένου ότι όλα τα συστατικά στοιχεία της έχουν δημιουργηθεί από την εργασία, η εξάρτηση της εργασίας που διεξάγεται στο παρόν από την παρελθούσα εργασία είναι *σταθερή και εντοπισμένη στα συστατικά της νυν διεξαγόμενης εργασίας*. Αλλά η εν λόγω εξάρτηση της εργασίας που διεξάγεται στο παρόν από την εργασία που έχει διεξαχθεί κατά το παρελθόν σημαίνει ταυτοχρόνως ότι η εκάστοτε γενεά που διεξάγει την εργασία του παρόντος είναι αδύνατον να τη διεξάγει αυθαίρετα, σημαίνει δηλαδή ότι η νυν διεξαγόμενη εργασία έχει ορισμένη ανεξαρτησία από τη βούληση και τις επιθυμίες των ανθρώπων που διεξάγουν αυτή την εργασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο με την ωρίμανση της εργασίας *ωριμάζει και η αντικειμενική νομοτέλεια της ανάπτυξης της εργασίας*, η οποία διαφέρει από τις φυσικές αντικειμενικές νομοτέλειες (αν και είναι ενιαία με τις φυσικές νομοτέλειες, δεδομένου ότι τις περιλαμβάνει ως στιγμή της, ως όρο της).

Ωριμότητα της εργασιακής διαδικασίας σημαίνει ότι εδραιώνεται και *ωριμάζει η εσωτερική διασύνδεση [ο δεσμός]* των συστατικών της εργασίας: ενώ στην ανώριμη εργασιακή διαδικασία συνενώνονται συστατικά τα οποία είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή, στην ώριμη εργασιακή διαδικασία συνενώνονται συστατικά στοιχεία τα οποία έχουν δημιουργηθεί από την ίδια την (παρελθούσα) εργασία. Ταυτοχρόνως, η ωριμότητα της εργασίας συνίσταται στην εδραίωση της δημιουργημένης από την ίδια την εργασία *σχετικής αυτοτέλειας, της απομόνωσης των συστατικών στοιχείων της εργασίας, στα πλαίσια της εσωτερικής διασύνδεσής τους [του αλληλένδετού τους]*: πράγματι, οι διαδικασίες προπαρασκευής του ανθρώπου της εργασίας, δημιουργίας μέσων και αντικειμένων της εργασίας, γίνονται όλο και πιο περίπλοκες και εξαρτώμενες η καθεμία από τη σχετικά αυτοτελή ιστορία της.

Αυτή η απομόνωση στα πλαίσια της εσωτερικής διασύνδεσης είναι που συμβάλλει στην ανάπτυξη της εργασίας αλλά και την παρεμποδίζει. Παρ' όλα αυτά όμως η εργασία έχει, εν γένει και εν συνόλω, τη δυνατότητα προοδευτικής ανάπτυξης, μέχρις ότου η αυτοτέλεια των συστατικών στοιχείων της εργασίας παραμένει σχετική και υπάγεται στην εσωτερική τους διασύνδεση.

Η εργασία θα θέσει το εσωτερικό όριο της ανάπτυξής της, εάν η εσωτερι-

κή διασύνδεση των συστατικών στοιχείων της εργασίας διαρραγεί ως αποτέλεσμα της αύξουσας απομόνωσης [αποκοπής] των συστατικών της στοιχείων. Και δεν πρέπει να εθελουφλούμε στο γεγονός ότι υπάρχουν τάσεις που οδηγούν σε αυτό. Είναι μάλιστα απαραίτητο να καταβάλλει η ανθρωπότητα ειδικές προσπάθειες στην κατεύθυνση της εξουδετέρωσης αυτών των τάσεων. Στον βαθμό που η εργασία αναπτύσσεται όλο και περισσότερο, αυξάνει η ισχύς των μετασχηματιζουσών δυνάμεων της ανθρωπότητας. Αλλά αυξάνει συνάμα και η ανεξαρτησία της παραγωγής από την ανθρωπότητα: η εξάρτηση της παραγωγής από την ανθρωπότητα γίνεται όλο και πιο διαμεσολαβημένη, διαμελισμένη και περίπλοκη, ο άνθρωπος όλο και περισσότερο ωθείται εκτός της άμεσης διαδικασίας παραγωγής. *Συνεπώς, η ανάπτυξη της εργασίας ενέχει και την τάση αυτοκαταστροφής της εργασίας μέσω της ίδιας της ανάπτυξής της.*

Η εργασιακή διαδικασία, εάν επαναλαμβάνεται απλώς, παραμένει κατά κύριο λόγο η ίδια αμετάβλητη είτε μεταβάλλεται ποσοτικώς. Συνάμα, η απλή επανάληψη της εργασίας εμπεριέχει στιγμές ποιοτικής μεταβολής, αν και αυτές είναι υπηγμένες. Η ενότητα ποσοτικής και ποιοτικής μεταβολής της αφητηριακής ποιότητας συνιστά το μέτρο της μεταβολής. Η ποιοτική μεταβολή είναι αυτή που διαδραματίζει τον κυρίαρχο ρόλο στο μέτρο της μεταβολής (στην ενότητά της με την ποσοτική).

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην ποιοτική μεταβολή της εργασιακής διαδικασίας η οποία έχει πλέον ανακύψει. Εν συντομία, συνίσταται στο γεγονός ότι στην εργασιακή διαδικασία η οποία έχει πλέον ανακύψει, τα μέσα της εργασίας μετασχηματίζονται από απλώς έξωθεν δεδομένα σε δημιουργημένα από την ίδια την εργασία. Το ίδιο συμβαίνει και μ' όλα τα υπόλοιπα συστατικά στοιχεία της εργασίας. *Η μετατροπή των συστατικών στοιχείων της εργασίας από κατ' εξοχήν έξωθεν δεδομένα στην εργασία σε κατ' εξοχήν δημιουργημένα από την εργασιακή διαδικασία συνιστά ταυτοχρόνως και τη διαμόρφωση της εσωτερικής πηγής αυτοκίνησης της εργασίας ως κύριας (εν συγκρίσει με την εξωτερική πηγή κίνησης της εργασίας) πηγής ανάπτυξης της εργασίας.* Όπως είδαμε, ο μετασχηματισμός των συστατικών στοιχείων της εργασίας, από έξωθεν δεδομένους όρους της εργασίας σε συνεπακόλουθά της, είναι τελικά και μια διαδικασία εσωτερικού διαμελισμού [διάρθρωσης] της εργασιακής διαδικασίας σε διαφορετικές μεν, αλλά ταυτοχρόνως εσωτερικά ενιαίες [αρθρωτές] διαδικασίες (διαδικασία εκπορισμού υλικού για τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας, δημιουργία των μέσων της εργασίας, δημιουργία των αντικειμένων της

εργασίας, δημιουργία αντικειμένων κατάλληλων για την ικανοποίηση των σωματικών αναγκών, προπαρρασκευή των νέων γενεών προς εργασία).

Κατά τη λογική εξέταση, φρονούμε ότι αρκεί να πούμε πως η ανανέωση [η εκ νέου επανάληψη] της εργασίας οδηγεί σε τελευταία ανάλυση στον μετασχηματισμό κατ' αντιστοιχία με τη διεξαγόμενη εργασία και του ανθρώπου και των φυσικών όρων. Άνθρωπος και φυσικοί όροι, στον βαθμό που μετασχηματίζονται στην εργασία, γίνονται προϊόντα της εργασίας, δηλαδή τεχνητά δημιουργημένοι όροι. Εντός αυτής της σχέσης ο άνθρωπος και οι όροι που τον περιβάλλουν μεταβάλλονται και θα μεταβάλλονται στον βαθμό που αναπτύσσεται η εργασία (χαρακτηριστικό της σφαίρας του «περιβάλλοντος» είναι η ολοένα αύξουσα διεύρυνση και εμβάθυνσή της). Όσον αφορά τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου, όταν αναφερόμασταν στην απλούστατη σχέση της κοινωνίας, προέβαλλαν ως εξαρτώμενες κατά κύριο λόγο από τη βιολογία του ανθρώπου, από τη διάθρωση του σώματός του, και επομένως, ως αμετάβλητες (υπό την προϋπόθεση ότι το βιολογικό είδος *homo sapiens* δεν άλλαξε, δεν αλλάζει και δεν θα αλλάξει ουσιαστικά).

Μετά την εξέταση της εργασιακής διαδικασίας καθίσταται αναγκαίος ο εντοπισμός του γεγονότος ότι οι βιολογικές ανάγκες, στον βαθμό που εξαρτώνται από τη βιολογία του ανθρώπου (υπό την προϋπόθεση ότι παραμένει αμετάβλητη η βιολογία του ανθρώπου), δεν μεταβάλλονται υπό την επίδραση της εργασίας, ενώ στον βαθμό που εξαρτώνται από την εργασία μεταβάλλονται με την εμφάνιση και την περαιτέρω ανάπτυξη της εργασίας. Εκείνο που έχει ουσιαστική σημασία από την άποψη της βιολογίας του ανθρώπου είναι η συνεισφορά των προς κατανάλωση αντικειμένων και της ίδιας της κατανάλωσης στη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης – κατά το βέλτιστο δυνατό τρόπο στην ιδεώδη περίπτωση. Από την άποψη της επίδρασης της εργασίας στις σωματικές ανάγκες οι τελευταίες μπορούν να ικανοποιούνται με απείρως ποικιλόμορφα καταναλώσιμα αντικείμενα δημιουργούμενα από την εργασία. Εδώ οι βιολογικές ανάγκες και η κατανάλωση μπορούν να μεταβάλλονται στην κατεύθυνση της προόδου είτε της οπισθοδρόμησης, αντίστοιχα με την πρόοδο και την οπισθοδρόμηση της εργασίας, ενώ τα όρια της κατανάλωσης, ως διαδικασίας ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών, τίθενται από την ανάπτυξη της εργασίας, της κοινωνίας και όχι από τη βιολογία του ανθρώπου.

Εν τω μεταξύ, σε αυτή την κατανάλωση (κατανάλωση για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης – στα πλαίσια του βέλτιστου στην ιδεώδη περίπτωση), βιο-

λογική και εργασιακή, κοινωνική πτυχή, είναι αλληλένδετες μεν, πλην όμως διαφορετικές πτυχές, οι οποίες μπορούν να εναρμονίζονται είτε να προβάλουν ως αντιτιθέμενες, είτε ακόμα και να είναι αντιφατικές προς άλληλες. Μπορεί λόγω χάρη σε κάποια κοινωνία το κοινωνικό γόητρο να είναι μεταξύ άλλων και ευθέως ανάλογο του όγκου της μέσης. Είναι φυσικό [σε αυτή την περίπτωση] ότι οι άνθρωποι που ανήκουν στα ακραία στρώματα, ομάδες κλπ. μπορεί να υπερβαίνουν τα όρια του φυσιολογικού κανόνα.

Η μελέτη της *εσωτερικά διαμελισμένης* εργασιακής διαδικασίας, μας οδηγεί στην περαιτέρω *εμβάθυνση της λογικής εξέτασης*.

Είναι γεγονός ότι η εργασιακή διαδικασία είναι *εσωτερικά* διαμελισμένη σε διάφορες εξωτερικά αυτοτελείς μεν, πλην όμως εσωτερικά ενιαίες [διαρθρωμένες] εργασιακές διαδικασίες, οι οποίες, στον βαθμό που αυξάνονται και περιπλέκονται, προσκρούουν στις περιορισμένες δυνατότητες των ατόμων. Σε αυτές τις συνθήκες, *διάφορες* εσωτερικά συνδεδεμένες εργασιακές διαδικασίες, είτε βαθμίδες, στιγμές εργασιακών διαδικασιών, εκτελούνται από *διάφορα* άτομα είτε ομάδες ατόμων. *Η εργασία κατανέμεται* μεταξύ διαφόρων ατόμων είτε ομάδων ατόμων.

Ακριβώς ο *εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας* μεταξύ διαφόρων ανθρώπων (ομάδων κλπ.) είναι [το στοιχείο εκείνο] που πρωτίτως και κατά κύριο λόγο συνδέει εσωτερικά τους ανθρώπους όχι απλώς ως έμβια όντα, αλλά ως ασχολούμενους με την εργασία. *Ακριβώς με την εξέταση του καταμερισμού της εργασίας πραγματοποιείται η μετάβαση στην εξέταση της ουσιαστικής αλληλοσύνδεσης των ανθρώπων ως ανθρώπων*, σε αντιδιαστολή με τους αμοιβαίους δεσμούς τους υπό την ιδιότητα των απλώς έμβιων όντων.

Ο καταμερισμός της εργασίας, ή οι αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων εντός της διαδικασίας της καταμερισμένης εργασίας, έχει δύο βασικές πλευρές: πρώτον, συνιστά καταμερισμό και αμοιβαίες σχέσεις που καθορίζονται κατά μείζονα κλίμακα και άμεσα από τον μετασχηματισμό της φύσης και είναι άμεσα αναγκαία στοιχεία αυτού του μετασχηματισμού, και δεύτερον, ο καταμερισμός της εργασίας, ή η σύνδεση των ανθρώπων εντός της διαδικασίας της καταμερισμένης εργασίας, σύνδεση διαμεσολαβούμενη από τον μετασχηματισμό της φύσης, συνιστά αμοιβαίο δεσμό των ανθρώπων, στον βαθμό που αυτοί χρησιμοποιούν την εργασία ως μέσο με τη βοήθεια του οποίου μπορούν –στην απλούστερη περίπτωση– να ικανοποιηθούν μόνον οι βιολογικές ανάγκες, ενώ, όταν η σχέση προς την εργασία είναι πιο περίπλοκη και βαθύτε-

ρη, [χρησιμοποιούν την εργασία] κατά κύριο λόγο ως μέσο για την ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία (η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών υποβαθμίζεται σε αυτή την περίπτωση σε στιγμή, υπηχημένη στην ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία).

Ο καταμερισμός της εργασίας είναι καταμερισμός εργασίας ανθρώπων, μεταξύ ανθρώπων. Οι άνθρωποι κατανέμονται κατά τα είδη της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας εμπεριέχει επίσης και τον καταμερισμό των μέσων, των αντικειμένων και των προϊόντων της εργασίας.

Ας εξετάσουμε την πρώτη πλευρά του καταμερισμού της εργασίας.

Στον καταμερισμό της εργασίας εντάσσεται υπό την ιδιότητα της υποχρεωτικής στιγμής ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των ανθρώπων. Ωστόσο, αυτός ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των ανθρώπων εξαρτάται από τον χαρακτήρα των αντικειμένων της εργασίας, από τον χαρακτήρα των μέσων της εργασίας και από τις ιδιότητες (γνώσεις, δεξιότητες κλπ.) των ανθρώπων της εργασίας ως συμμετόχων της εργασιακής διαδικασίας. Στον βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζεται από τα αντικείμενα και τα μέσα της εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας έχει μια *τεχνολογική* πτυχή. Οι αμοιβαίοι δεσμοί των ανθρώπων, στον βαθμό κατά τον οποίο υπαγορεύονται άμεσα από τα αντικείμενα και τα μέσα της εργασίας, συνιστούν τις *τεχνολογικές* σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας.

Στον βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας υπαγορεύεται άμεσα από τις ιδιότητες των ανθρώπων ως εργαζομένων (συμπεριλαμβανομένων και των γνώσεων, δεξιοτήτων κλπ.), ο καταμερισμός της εργασίας έχει μίαν *οργανωτική* (με τη στενή έννοια του όρου) πτυχή. Και οι αμοιβαίοι δεσμοί των ανθρώπων, στον βαθμό που καθορίζονται άμεσα από τις ιδιότητες των ανθρώπων ως εργαζομένων, συνιστούν τις *οργανωτικές* σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας.

Όσο αναφερόμαστε στην πρώτη πλευρά του καταμερισμού της εργασίας, διακρίνουμε τη σχέση των ανθρώπων προς τη *μετασχηματιζόμενη φύση*, ενώ εξετάζουμε τις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων (τεχνολογικές και οργανωτικές) από την άποψη του άμεσου καθορισμού τους από τη σχέση των ανθρώπων προς τη *μετασχηματιζόμενη φύση*.

Εάν επανέλθουμε από την εργασία στην απλούστατη σχέση διαπιστώνουμε ότι στις σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας μπορούν να επιδράσουν, πρώτον: οι ατομικές ανάγκες, η ατομική κατανάλωση, και η αναγκαιότητα πα-

ραγωγής αντικειμένων ατομικής κατανάλωσης, δεύτερον: οι μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις για τη συνέχιση του γένους.

Στην περίπτωση που τα αντικείμενα ατομικής κατανάλωσης μπορούν να παραχθούν από ατομική εργασία, όπως είναι φυσικό, οι σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας δεν οφείλονται στην εργασία. Οι σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας είναι αναγκαίες αν και όποτε η εργασία δεν μπορεί να διεξαχθεί από έναν άνθρωπο. Πότε όμως, υπό ποιους όρους και γιατί η εργασία δεν μπορεί να διεξαχθεί από έναν άνθρωπο;

Τα συστατικά στοιχεία της εργασίας, στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, υπό αυτή την ιδιότητά τους και αφ' εαυτά δεν προκαλούν την αναγκαιότητα συνένωσης των ανθρώπων εντός της εργασίας. Μπορούν καθ' όλα να αποτελούν συστατικά στοιχεία ατομικής εργασίας.

Φυσικά, τα συστατικά στοιχεία της εργασίας *μπορεί* και να απαιτούν συνένωση των ανθρώπων εντός της εργασίας. Ωστόσο, αυτή η συνένωση δεν απορρέει από την εσωτερική σύνδεσή τους εντός της εργασιακής διαδικασίας και από τον ιδιαίζοντα ρόλο ενός εκάστου των συστατικών στοιχείων εντός της εργασίας. Έτσι, από την άποψη της εσωτερικής σύνδεσης εντός της εργασιακής διαδικασίας, μέσο της εργασίας είναι εκείνο με τη βοήθεια του οποίου ο άνθρωπος μεταβάλλει (κατ' αντιστοιχία προς τον σκοπό της εργασιακής διαδικασίας) το αντικείμενο της εργασίας για τη λήψη του αποτελέσματος, η προτρέχουσα σύλληψη του οποίου ενυπάρχει στον σκοπό. Ωστόσο, αυτή η θέση του μέσου της εργασίας εντός της εργασιακής διαδικασίας δεν καθορίζει μονοσήμαντα εάν το μέσο της εργασίας τίθεται σε κίνηση από ένα μεμονωμένο άτομο, είτε από ομάδα ατόμων, είτε απ' όλη την κοινωνία. Το μέσο της εργασίας ανεξαρτήτως από το ποιος το θέτει σε κίνηση (άτομο, μέρος της κοινωνίας είτε όλη η κοινωνία), παραμένει μέσο εργασίας.

Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τα άλλα συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας.

Η συνένωση των ανθρώπων εντός της εργασίας που απορρέει από τα συστατικά στοιχεία της εργασίας, μπορεί να μην οφείλεται στην εσωτερική τους σύνδεση εντός της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή μπορεί να μη γεννιέται από την εργασία αφ' εαυτής, αλλά να οφείλεται στο φυσικό υλικό των συστατικών στοιχείων της εργασίας, συνεπώς, σε κάτι το εξωτερικό έναντι των εσωτερικών συνδέσεων των εν λόγω συστατικών εντός της εργασιακής διαδικασίας. Το φυσικό υλικό των συστατικών της εργασίας είναι κάτι το τυχαίο και

εξωτερικό έναντι της εργασιακής διαδικασίας αφ' εαυτής. Το φυσικό υλικό των συστατικών της εργασίας μπορεί να είναι τέτοιο που δεν απαιτεί συνένωση των ανθρώπων στην εργασία, μπορεί όμως και να είναι τέτοιο που απαιτεί τη μεν ή τη δε συνένωση ανθρώπων στην εργασία.

Στην απλούστατη μορφή της εργασιακής διαδικασίας, όπου και τα μέσα της εργασίας και τα αντικείμενα της εργασίας είναι δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση, είναι ιδιαίτερα έκδηλη η εξάρτηση της εργασιακής διαδικασίας από το φυσικό υλικό. Εδώ και η αναγκαιότητα ή η απουσία αναγκαιότητας για συνένωση ανθρώπων εντός της εργασίας εξαρτάται ιδιαίτερα (εν συγκρίσει με περισσότερο ανεπτυγμένες μορφές εργασίας) από το φυσικό υλικό των συστατικών στοιχείων της εργασίας.

Οι φυσικές δυνατότητες του ανθρώπου, ο οποίος χρησιμοποιεί δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή μέσα εργασίας για τη μεταποίηση των αντικειμένων της εργασίας, επίσης δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή, αν και μπορούν να κυμαίνονται, δεν παύουν να είναι περιορισμένες, πεπερασμένες. Σε αυτή την απλούστατη μορφή εργασίας τα φυσικά δεδομένα διαφόρων ατόμων, τα οποία αποτελούν ατομικές φυσικές προδιαθέσεις προς εργασία, οι ατομικές ιδιότητές τους, εκδηλώνονται στην εργασία με τη μέγιστη αμεσότητα και επιδρούν στις ιδιαιτερότητές της κατά τον μέγιστο βαθμό (εν συγκρίσει με τις πλέον ανεπτυγμένες μορφές εργασίας).

Οι φυσικές δυνατότητες των ανθρώπων δεν προκαλούν από μόνες τους τη συνένωσή τους στην εργασία, στην παραγωγή. Η αναγκαιότητα (και εδώ γίνεται λόγος περί εξωτερικής αναγκαιότητας) συνένωσης ανακύπτει όταν και όποτε είτε το μέσο της εργασίας είναι τέτοιο –ως προς το φυσικό υλικό του, ως έχει δεδομένο από τη φύση– ώστε η κινητοποίησή του να υπερβαίνει τις φυσικές δυνατότητες ενός ατόμου, είτε το αντικείμενο της εργασίας είναι τέτοιο –ως προς το φυσικό υλικό του– ώστε η μεταβολή του με τη βοήθεια μέσων δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή να υπερβαίνει τις δυνατότητες του ατόμου.

Εάν ένα μέσο εργασίας, δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή ως προς το φυσικό υλικό του, για να τεθεί σε κίνηση απαιτεί προσπάθειες υπεράνω του ενός ατόμου, τα άτομα θέτουν σε κίνηση το εν λόγω μέσο από κοινού, συνενωμένα. Ο αριθμός των απαιτούμενων γι' αυτό ατόμων καθορίζεται προπαντός από το πώς είναι αυτό δεδομένο από τη φύση, από το φυσικό υλικό του μέσου της εργασίας (με τα φυσικά δεδομένα των ατόμων σε μέσο επίπεδο). Για παράδειγμα, τα πλήγματα που καταφέρονται για το έμπηγμα πασσάλου

στον πυθμένα λίμνης, μπορεί να απαιτούν τις προσπάθειες μερικών ανθρώπων ώστε να τεθεί σε κίνηση το [κατάλληλο] κρυστικό μέσο.

Εάν ένα δεδομένο σε έτοιμη μορφή από τη φύση αντικείμενο της εργασίας λόγω του φυσικού υλικού του, απαιτεί για την επεξεργασία του, με τη βοήθεια δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή μέσω εργασιών, ταυτόχρονες προσπάθειες μερικών ατόμων, τότε τα άτομα χρησιμοποιούν από κοινού, ταυτόχρονα ένα είτε μερικά μέσα εργασίας για την επεξεργασία ενός αντικειμένου της εργασίας. Τέτοιο αντικείμενο μπορεί να είναι π.χ. η από κοινού κατασκευή υδατοφράγματος με χειρωνακτική εργασία.

Ο καταμερισμός των ανθρώπων κατά ομάδες σε τέτοιου είδους εργασία καθορίζεται κατά κύριο λόγο από τις φυσικές διαφορές τους (π.χ. ως προς τη φυσική ρώμη, το φύλο και την ηλικία).

Εδώ υπερερεί η συνένωση *ομογενών* προσπαθειών των ανθρώπων, δηλαδή η *απλή συνεργασία*. Πρόκειται για *μη ανεπτυγμένη μορφή απλής συνεργασίας* εντός της εργασίας, της παραγωγής, διότι αυτή καθορίζεται κατά κύριο λόγο από το φυσικό υλικό των συστατικών στοιχείων της εργασίας.

Στην ανεπτυγμένη μορφή της εργασιακής διαδικασίας, και συγκεκριμένα στη μορφή εκείνη, κατά την οποία η εργασιακή διαδικασία έχει μετασχηματίσει αντιστοίχως του εαυτού της και τον άνθρωπο, και το μέσο, και το αντικείμενο της εργασίας (δηλαδή κατά την οποία χαρακτηριστικό της εργασίας γίνεται το γεγονός ότι και ο άνθρωπος, και το μέσο, και το αντικείμενο της εργασίας αποτελούν προϊόντα εργασίας του παρελθόντος), παραμένει μεν η εξάρτηση της συνένωσης των ανθρώπων από το φυσικό υλικό των συστατικών της εργασίας, πλην όμως όχι πλέον ως η κυρίαρχη, όχι ως η πλέον χαρακτηριστική. Για παράδειγμα, και στις σύγχρονες ανεπτυγμένες χώρες, η συνένωση ανθρώπων στην παραγωγή εξαρτάται μεν από την ύπαρξη των μεν είτε των δε ορυκτών, από την ποιότητα και την ποσότητά τους, ωστόσο, αυτή η εξάρτηση δεν επιδρά, σε τελευταία ανάλυση, καθοριστικά στη μορφή συνένωσης των ανθρώπων στην παραγωγή.

Η συνένωση αυτή των ανθρώπων που εξετάσαμε προκαλείται από συνθήκες εξωτερικές έναντι της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Πρόκειται για *εξωτερική* (έναντι της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας) *αναγκαιότητα συνένωσης ανθρώπων* στην εργασία, στην παραγωγή. Ο χαρακτήρας της ίδιας της συνένωσης των ανθρώπων είναι ακόμα εξωτερικός και τυχαίος καθοριζόμενος κατά μείζονα κλίμακα από τη φύση. Και ο καταμερισμός των ανθρώπων

κατά ομάδες εργασίας καθορίζεται επίσης κατά μείζονα κλίμακα από την επίδραση της φύσης στην εργασία.

Γενικά, ενόσω η εργασία ανακύπτει, διαμορφώνεται, η επίδραση της φύσης στον υπό διαμόρφωση άνθρωπο είναι άμεσα σημαντικότερη από την επίδραση που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση. Κατά την οπισθοδρομική βαθμίδα της ανάπτυξης της ανθρωπότητας, η επίδραση της φύσης στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας θα καταστεί εκ νέου σημαντικότερη από την επίδραση του ανθρώπου στη φύση*.

Η εσωτερική αναγκαιότητα της συνένωσης των ανθρώπων στην εργασιακή διαδικασία που καθορίζεται από την ίδια την εργασία, αρχίζει να αποκαλύπτεται κατά την εξέταση της εργασιακής διαδικασίας ως επαναλαμβανόμενης, ανανεούμενης. Όπως είδαμε, η ίδια η επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας, οδηγεί στον διαχωρισμό από την εργασία για τη δημιουργία αντικειμένων προς ατομική κατανάλωση της εργασίας για την προπαρασκευή του ανθρώπου της εργασίας, της εργασίας για τη δημιουργία μέσων εργασίας και επίσης, της εργασίας για τη δημιουργία αντικειμένων της εργασίας. Εάν εξαιρέσουμε την προπαρασκευή του ανθρώπου της εργασίας, όλα τα υπόλοιπα είδη εργασίας που απαριθμήσαμε, από μόνα τους, ως τέτοια και ως προς την ουσία τους, δεν απαιτούν τη συνένωση ανθρώπων. Τουναντίον, η προπαρασκευή του ανθρώπου της εργασίας είναι ανέφικτη χωρίς τη συνένωση τουλάχιστον δυο ανθρώπων: του διδάσκοντος και του διδασκόμενου.

Κατά την επανάληψη μιας δεδομένης εργασιακής διαδικασίας (η επανάληψη) αυτή προσκρούει στο όριο διάρκειας της εργασιακής ζωής του ατόμου και στην αναγκαιότητα ένταξης σ' αυτή την εργασιακή διαδικασία νέου ατόμου, ώστε να επιτευχθεί η συνέχιση του γένους. Συνεπώς, η ίδια η απλή επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας οδηγεί στην αναγκαιότητα συνένωσης ανθρώπων στην εργασία. Μιας συνένωσης για τη μετάδοση των ερ-

* Εξυπακούεται ότι, όπως και στην ανάπτυξη κάθε οργανικού όλου, έτσι και στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας ως ολότητας, κάποτε θα επέλθει η παρακμή, η φθορά και η απονέκρωση. Ενδεχομένως μάλιστα αυτή να επέλθει λόγω των (ειρηνικών ή και εμπόλεμων) αυτοκαταστροφικών τάσεων που συσσωρεύει η ανθρωπότητα και πριν να επιτευχθεί η ακμή, η ωριμότητά της. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η παρακμή κ.ο.κ. θα έχει τον χαρακτήρα της υποβάθμισης της επίδρασης που θα ασκεί ο άνθρωπος στη φύση έναντι της επίδρασης που θα ασκεί η φύση στην ανθρωπότητα, αναπληρώνοντας το κενό της φθίνουσας παρουσίας του ανθρώπου λόγω της αύξουσας εντροπίας της κοινωνίας. – σ.τ.μ.

γασιακών ιδιοτήτων ενός ατόμου σε ένα άλλο άτομο, για την εργασιακή κατάρτιση και διαπαιδαγώγηση. Στην απλούστερη μορφή της [αυτή η συνένωση γίνεται] ως μετάδοση των εργασιακών ιδιοτήτων των γονέων στα τέκνα. Αυτός είναι ο απλός *εσωτερικός δεσμός* των ανθρώπων εντός της εργασίας. Συνιστά ταυτοχρόνως και εσωτερική ενότητα, και εσωτερική διαφορά των ανθρώπων στην εργασία: εσωτερικά συνδεδεμένα διαφορετικά [μέλη αυτής της σχέσης] είναι ο διδάσκων και ο διδασκόμενος.

Η δημιουργία καταναλωτικών αντικειμένων, ανθρώπων υπό την ιδιότητα των εργαζομένων, μέσω εργασίας και αντικειμένων εργασίας κατανέμεται μεταξύ διαφόρων ανθρώπων, εφ' όσον τα εν λόγω είδη εργασίας είναι τόσο περίπλοκα και ανεπτυγμένα, που η πραγματοποίησή τους υπερβαίνει τις δυνατότητες ενός μεμονωμένου ατόμου. Ο καταμερισμός της εργασίας μπορεί να λαμβάνει χώρα επίσης και χάριν της βελτίωσης της ποιότητας είτε αύξησης της ποσότητας της εργασιακής διαδικασίας και των προϊόντων της.

Όλα τα είδη εργασίας που απαριθμήσαμε συναπαρτίζουν ένα ενιαίο όλο. Η κατανομή των εσωτερικά ενιαίων διαφορετικών ειδών εργασίας μεταξύ διαφόρων ανθρώπων σημαίνει επίσης ότι υπάρχει ενότητα αυτών των ανθρώπων εντός της εργασίας. Η ενότητα διδασκοντος και διδασκόμενου είναι ενότητα εντός της διαδικασίας δημιουργίας του ανθρώπου της εργασίας, του εργαζόμενου. Μεταξύ αυτών των ειδών εργασίας και εντός της εργασίας για την προπαρασκευή του ανθρώπου της εργασίας, δεν υπάρχει μόνον εσωτερική ενότητα, αλλά και ορισμένος ποσοτικός συσχετισμός.

Για τη δημιουργία ορισμένης ποσότητας και ποιότητας αντικειμένων προς κατανάλωση, με δεδομένα τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας, απαιτείται αντίστοιχη ποσότητα των δεδομένων μέσω εργασίας και των δεδομένων αντικειμένων εργασίας, καθώς επίσης και η αντίστοιχη ποσότητα εργαζομένων με ορισμένες εργασιακές ιδιότητες. Όσον αφορά τη δημιουργία των δεδομένων μέσω εργασίας και εδώ με τη σειρά της χρειάζεται αυστηρά καθορισμένη ποσότητα αντικειμένων της εργασίας, από τα οποία παράγονται τα μέσα εργασίας, αυστηρά καθορισμένη ποσότητα εργαζομένων παραγωγών με αντίστοιχες εργασιακές ιδιότητες. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με τη δημιουργία αντικειμένων της εργασίας. Κατά τη διαδικασία προπαρασκευής των εργαζομένων πρέπει να υπάρχει ο αντίστοιχος αριθμός διδασκόμενων (για όλα τα είδη προπαρασκευής) και διδασκόντων (ο συσχετισμός του αριθμού των διδασκόντων με τον αριθμό των διδασκόμενων καθορίζεται –συνειδητά

ή αυθόρμητα— από τις απαιτούμενες, εργασιακές ιδιότητες και από τον βαθμό της απαιτούμενης ανάπτυξής τους). Κατά την εργασία που διεξάγεται κατά κύριο λόγο χάριν της ικανοποίησης των σωματικών αναγκών, εν γένει και εν συνόλω δεσπόζει η εκπαίδευση και η αγωγή των εργαζομένων σε ένα ελάχιστο [πλαφόν] εργασιακών ιδιοτήτων, αναγκαιών για την εργασία. Κατά την εργασία που διεξάγεται κατά κύριο λόγο χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία, εν γένει και εν συνόλω, δεσπόζει η εκπαίδευση και η αγωγή των εργαζομένων στο μέγιστο των εργασιακών ιδιοτήτων που απαιτούνται για την εργασία.

Ο καταμερισμός της εργασίας μπορεί να πραγματοποιηθεί για τη δημιουργία της μέγιστης ποσότητας των προϊόντων της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας μπορεί να πραγματοποιηθεί για τη δημιουργία προϊόντων εργασίας καλύτερης ποιότητας. Και στις δύο περιπτώσεις κυρίως γίνεται λόγος περί εργασίας χάριν της δημιουργίας προϊόντων. Η εργασία εξυπηρετεί εδώ κατ' εξοχήν την ικανοποίηση σωματικών αναγκών. Η κατάσταση αυτή δεσπόζει σε συνθήκες κατά τις οποίες η ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης δεν είναι ανεπτυγμένη σε βαθμό ώστε να μπορεί να παράσχει αφθονία αντικειμένων προς κατανάλωση (καταναλωτικών αγαθών) προς ικανοποίηση των σωματικών αναγκών. Εδώ, εν γένει και εν συνόλω, η εργασία που κατευθύνεται στην αύξηση της ποσότητας και η εργασία που κατευθύνεται στη βελτίωση της ποιότητας δεν μπορούν να μην αντιφάσκουν προς άλληλες.

Κατά την εργασία που κατευθύνεται κυρίως στην αύξηση της ποσότητας των προϊόντων της εργασίας, η εργασιακή διαδικασία επιταχύνεται. Με την υπέρβαση ορισμένου μέτρου [ορίου] της ταχύτητας η αύξηση της ποσότητας πραγματοποιείται με υποβάθμιση της ποιότητας. Το κινήγι της ποσότητας οδηγεί σε υποβάθμιση της ποιότητας. Τουναντίον, κατά την παραγωγή, κατά την εργασία η οποία κατατείνει κυρίως στη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων, η ποσότητά τους μειώνεται εν συγκρίσει με αυτήν που παρατηρείται όταν το κύριο στην εργασία είναι η ποσότητα. Για την κάθε εργασιακή διαδικασία υπάρχει κάποιο μέτρο, στα πλαίσια του οποίου η ποσοτική μεγέθυνση της δημιουργίας προϊόντων δεν υποβαθμίζει την ποιότητα και η βελτίωση της ποιότητας δεν οδηγεί σε μείωση της ποσότητάς τους. Όσο είναι ανέφικτη η δημιουργία αφθονίας καταναλωτικών αγαθών, το μέτρο αυτό, κατά κανόνα δεν μπορεί να τηρείται: η αύξηση της ποσότητας των προϊόντων πραγματοποιείται με παράλληλη υποβάθμιση της ποιότητάς τους, ενώ η βελτίωση της ποι-

ότητας των προϊόντων με μείωση της ποσότητάς τους. Σε αυτές τις συνθήκες, η εργασία που κατατείνει στην αύξηση της ποσότητας είναι μαζική εργασία, ενώ η εργασία που κατατείνει στη βελτίωση της ποιότητας είναι εργασία για λίγους, για τη μειονότητα (συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας για τη δημιουργία ειδών πολυτελείας).

Ο καταμερισμός της εργασίας εξαρτάται από την κατεύθυνση της εν λόγω εργασίας, από το εάν κατευθύνεται στην αύξηση της ποσότητας είτε στη βελτίωση της ποιότητας. Τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων, σε ένα και το αυτό είδος εργασίας, για την επίτευξη μίας και της αυτής ποσότητας προϊόντων της εργασίας, στην πρώτη περίπτωση απαιτείται λιγότερη εργασία απ' ό,τι στη δεύτερη.

Κατά την εργασία χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία το κύριο δεν είναι πλέον ούτε η ποσότητα, ούτε ακόμα και η ποιότητα των προϊόντων της εργασίας (και η μεν και η δε είναι αναγκαίες πλην όμως ανεπαρκείς σε αυτή την παραγωγή), αλλά η ποιότητα της εργασιακής διαδικασίας και η τήρηση του μέτρου της εκείνου που δεν θα υπερέβαινε τις δυνατότητες του υγιούς οργανισμού. Και μάλιστα –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– ο αριθμός των απασχολούμενων σε διάφορα είδη εργασίας ανθρώπων αυξάνει εν συγκρίσει ακόμα και με την εργασία χάριν της ποιότητας των προϊόντων της εργασίας, διότι, παρά το γεγονός ότι η ποιότητα του προϊόντος απαιτεί και ποιοτική εργασιακή διαδικασία, μία και η αυτή ποιότητα του προϊόντος μπορεί να παραληφθεί από διαφορετικές ως προς το ποιόν τους εργασιακές διαδικασίες (π.χ. μέσω της υπερεντατικοποίησης των δυνάμεων του εργαζόμενου). Εδώ παρατηρείται ιδιαίτερη αύξηση του αριθμού των διδασκόντων [εκπαιδευτών] εν συγκρίσει με τον αριθμό των διδασκομένων [εκπαιδευομένων], μία ποιοτική αναβάθμιση και παράταση της διάρκειας της εκπαιδευτικής διαδικασίας, διότι η μάθηση εργασιακών ιδιοτήτων πραγματοποιείται με γνώμονα το μέγιστο.

Κατ' αυτόν τον τρόπο αυτός ο καταμερισμός των ανθρώπων της εργασίας συνιστά μεν τον διαχωρισμό τους [τον επιμερισμό τους] σε διάφορα είδη εργασίας, πλην όμως πρόκειται για έναν διαχωρισμό, που διεξάγεται ενώ ισχύει η εσωτερική ενότητα αυτών των ειδών της εργασίας, η συνένωσή τους. Ο καταμερισμός των ανθρώπων κατά τα εν λόγω είδη εργασίας εξαρτάται, πρώτον, από τον συσχετισμό των δυνατοτήτων των ανθρώπων με τις απαιτήσεις που εγείρονται για να τεθούν σε κίνηση τα μέσα και τα αντικείμενα της ερ-

γασίας (δηλαδή με τις δυνατότητες «κατευθυντικότητας», με τον βαθμό στον οποίο επιδέχονται την ανθρώπινη επενέργεια προπαντός τα μέσα, καθώς επίσης και τα αντικείμενα της εργασίας), και δεύτερον, από την κατεύθυνση της εργασίας (από την τελευταία εξαρτάται κατά κύριο λόγο η ποσότητα των απασχολούμενων στο δεδομένο είδος εργασίας εργαζομένων).

Η εσωτερική αναγκαιότητα συνένωσης των ανθρώπων στην εργασία οφείλεται στην εσωτερική διάρθρωση και στην εσωτερική ενότητα της διαρθρωμένης, της αρθρωτά διατεταγμένης εργασίας. Διαφορετικά άτομα ασχολούνται με διαφορετική μεν, πλην όμως εσωτερικά ενιαία εργασία. Αυτό συμβαίνει κατά τον καταμερισμό διαφόρων εργασιακών χειρισμών, ενεργειών και ειδών της ενιαίας εργασιακής διαδικασίας μεταξύ διαφόρων ανθρώπων. Η εσωτερική αναγκαιότητα συνένωσης των ανθρώπων στην εργασία πραγματοποιείται μέσω του καταμερισμού της ενιαίας εργασίας μεταξύ διαφόρων ανθρώπων. Στην εσωτερική διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας συγκαταλέγεται ο διαμελισμός της σε εργασία προς εξασφάλιση [άγρα, εξόρυξη, άντληση κλπ.] των αντικειμένων της εργασίας, προς δημιουργία των μέσων εργασίας, των αντικειμένων εργασίας και του ανθρώπου της εργασίας. Συνεπώς, εδώ το κάθε συστατικό στοιχείο της εργασιακής διαδικασίας εν γένει δημιουργείται από κάποιο ειδικό είδος εργασίας.

Ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος έχει διεισδύσει στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, συνιστά εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας. Ευρύτερος εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας είναι εκείνος ο καταμερισμός εργασίας κατά τον οποίο μετατρέπονται σε ειδικές και διακεκριμένες εργασιακές διαδικασίες η σκοποθεσία και η πραγμάτωση του σκοπού. Είναι ευρύτερος ήδη λόγω του ότι ο διαχωρισμός του σκοπού από την πραγμάτωσή του συνιστά διαχωρισμό μιας στιγμής [πλευράς, συνιστώσας] της εργασιακής διαδικασίας από όλες τις υπόλοιπες. Εντός της εργασιακής διαδικασίας, γενικά, ο άνθρωπος θέτει ορισμένο σκοπό και σε αντιστοιχία με αυτόν τον σκοπό θέτει σε κίνηση το μέσο της εργασίας και επενεργεί στο αντικείμενο της εργασίας. Σκοποθεσία και πραγμάτωση [εκπλήρωση] του σκοπού είναι δύο εσωτερικά ενιαίες και αντίθετες, αντιφατικές πλευρές της εργασιακής διαδικασίας. Η διάζευξη αυτών των πλευρών σε διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες σημαίνει ότι οι εν λόγω εσωτερικά ενιαίες πλευρές αποκτούν σχετικά μεμονωμένη εξωτερική ύπαρξη. Αυτό είναι ουσιαστικά το σχίσμα διανοητικής και φυσικής εργασίας. Εάν υποθεθεί ότι ο καταμερισμός της εργασίας (με την

έννοια που τον εξετάζουμε εδώ επί του παρόντος) κάποτε θα εκλείψει σε ορισμένο βαθμό, ταυτοχρόνως θα εκλείψει και η εσωτερική εργασιακή αναγκαιότητα συνένωσης των ανθρώπων.

Στον βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζεται από τις δυνατότητες της φύσης και από τις εργασιακές ιδιότητες του ανθρώπου, από τα δεδομένα μέσα και αντικείμενα εργασίας, από τον τρόπο εργασίας, από τον σκοπό της εργασιακής διαδικασίας και από το ζητούμενο προϊόν, ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά άμεσα στιγμή της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας (προϋποτίθεται ότι η εργασιακή διαδικασία είναι διαμελισμένη, κατανεμημένη).

Ωστόσο, η εργασιακή διαδικασία μπορεί να τεθεί κατά νου και να εκπληρωθεί ποικιλοτρόπως. Ακόμα και στην περίπτωση που είναι δεδομένα τα μέσα και το αντικείμενο της εργασίας ή ίδια η πραγμάτωση του σκοπού μπορεί να λαμβάνει χώρα με ταχύτερους ή βραδύτερους ρυθμούς, σε ποιοτικώς ανώτερο ή κατώτερο επίπεδο. Και αυτό δεν καθορίζεται πλέον από τα συστατικά στοιχεία της εργασίας αφ' εαυτά, ούτε και από την εσωτερική τους σύνδεση υπό την ιδιότητα των συστατικών της εργασίας. Η εν λόγω πραγμάτωση του σκοπού μπορεί να ποικίλλει περισσότερο, εάν ο σκοπός δεν είναι δεδομένος, αλλά πρέπει να τεθεί, εάν κάποια συγκεκριμένα μέσα εργασίας δεν είναι δεδομένα, αλλά πρέπει είτε να επιλεγούν μεταξύ των διαθέσιμων μέσων εργασίας, είτε να δημιουργηθούν εκ νέου, και εάν δεν είναι δεδομένο το αντικείμενο της εργασίας, αλλά πρέπει να επιλεγεί από τα διαθέσιμα αντικείμενα εργασίας, είτε να δημιουργηθεί εκ νέου.

Επομένως, ο καταμερισμός της εργασίας δεν συνδέεται άμεσα και άκαμπτα μόνο με τις φυσικές δυνατότητες και τις εργασιακές ιδιότητες του ανθρώπου, με το μέσο και το αντικείμενο της εργασίας.

Ο καταμερισμός της εργασίας δεν είναι μόνο διαχωρισμός διαφόρων ανθρώπων (είτε ομάδων ανθρώπων) κατά διάφορες εργασιακές πράξεις, αλλά και ενότητα, αμοιβαία σύνδεση των διαχωρισμένων ανθρώπων. Ειδικότερα, ο προερχόμενος από την αδυναμία εκτέλεσης όλης της εργασίας από έναν άνθρωπο καταμερισμός της εργασίας, είναι κάτι το σχετικά αυτοτελές έναντι των ξεχωριστών ανθρώπων που συμμετέχουν στην εργασία. Όταν είναι διαθέσιμος ορισμένος αριθμός ανθρώπων, η εργασία μπορεί να καταμερισθεί μεταξύ τους ποικιλοτρόπως, κατ' αντιστοιχία είτε αναντιστοιχία, [εν πάσει περιπτώσει] σε ποικίλους βαθμούς αντιστοιχίας με τις φυσικές και εργασιακές ιδιότητές τους. Όταν είναι διαθέσιμα ορισμένα μέσα εργασίας και σε ορισμένη

ποιότητα που απαιτείται για τη χρήση εργασίας, η τελευταία μπορεί να κατανεμηθεί ποικιλοτρόπως. (Ένα μέσο εργασίας μπορεί να τίθεται σε κίνηση φέρ' ειπείν από έναν άνθρωπο, ενώ άλλο παρόμοιο μπορεί να τίθεται σε κίνηση από δύο ανθρώπους, γεγονός που σημαίνει ότι μπορεί να διευκολυνθεί η εργασία των τελευταίων. Ένα μέσο εργασίας μπορεί π.χ. να χρησιμοποιείται επί εικοσιτετραώρου βάσεως, ενώ άλλο παρόμοιο – σε διάρκεια επτά ωρών κλπ.). Ο καταμερισμός της εργασίας και η σύνδεση των ανθρώπων στην καταμερισμένη εργασία μπορούν να κάνουν χρήση σε ποικίλους βαθμούς των διαθέσιμων φυσικών δυνατοτήτων και των εργασιακών ιδιοτήτων των ανθρώπων που είναι άμεσα διαθέσιμοι, των διαθέσιμων μέσων και αντικειμένων της εργασίας, δηλαδή ο καταμερισμός της εργασίας και η σύνδεση των ανθρώπων στην καταμερισμένη εργασία δεν καθορίζονται μονοσήμαντα αιτιοκρατικά από τις φυσικές δυνατότητες και από τις εργασιακές ιδιότητες των άμεσα διαθέσιμων ανθρώπων, από τα διαθέσιμα μέσα και αντικείμενα εργασίας. Στον βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας και η σύνδεση των ανθρώπων εντός της καταμερισμένης εργασίας καθορίζονται ακριβώς από αυτές τις συνθήκες, ο καταμερισμός της εργασίας και η σύνδεση των ανθρώπων εντός της καταμερισμένης εργασίας εντάσσονται άμεσα, ως στιγμές στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, στην εργασιακή παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση.

Ο καταμερισμός της εργασίας και η σύνδεση των ανθρώπων εντός της καταμερισμένης εργασίας, όπως επισημάναμε παραπάνω, εξαρτώνται από το εάν η εργασία υπηρετεί κατά κύριο λόγο ως μέσο την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, ή εάν διεξάγεται κατά κύριο λόγο για την ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία. Από αυτή την άποψη ο καταμερισμός της εργασίας και η σύνδεση των ανθρώπων εντός της καταμερισμένης εργασίας εντάσσονται επίσης ως στιγμή στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

Ωστόσο, ο καταμερισμός της εργασίας και γενικότερα, η συνένωση των ανθρώπων εντός της εργασίας, δεν ανάγεται μόνο στη σχέση τους προς αλλήλους [υπό τη ιδιότητα των ανθρώπων] που σχετίζονται προς τη φύση και εξαρτώνται άμεσα από τον μετασχηματισμό της φύσης. Είναι ταυτοχρόνως και μία σχέση ανθρώπων προς αλλήλους, η αλληλεπίδρασή τους υπό την ιδιότητα των εμβίων όντων που έχουν σωματικές ανάγκες, φυσικές προδιαθέσεις και ανάγκη για εργασία.

Εάν το απλούστερο στοιχείο κατά την εξέταση του ανθρώπου είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος οφείλει να υποστηρίξει τη βιολογική ύπαρξη του ίδιου

του εαυτού του και του γένους του, τότε και οι σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας, στην απλούστερη μορφή τους, είναι σχέσεις που υφίστανται χάριν της ικανοποίησης των απαραίτητων βιοτικών αναγκών. Κατ' αυτό τον τρόπο οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων εντός της εργασίας καθορίζονται, στην απλούστερη περίπτωση, από το ποιες είναι αυτές οι σχέσεις, από την άποψη της δυνατότητας εξασφάλισης των απαραίτητων για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου και του γένους αντικειμένων προς κατανάλωση. Σε αυτή την περίπτωση όμως η εργασία και οι σχέσεις εντός της εργασίας προβάλλουν από την άποψη των προϊόντων της εργασίας. Η ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης προβάλλει εδώ από την άποψη των αποτελεσμάτων, των προϊόντων αυτής της ανταλλαγής. Η εργασία θεωρούμενη από την άποψη του προϊόντος της εργασίας προβάλλει ως *παραγωγή*.

Από την άποψη του αποτελέσματος, του προϊόντος της εργασίας, η όλη διαδικασία που οδήγησε στο αποτέλεσμα, συνιστά *διαδικασία παραγωγής*, τα μέσα και το αντικείμενο της εργασίας –*μέσα παραγωγής* και ο άνθρωπος της εργασίας– τον *παραγωγό*. Τότε και το ίδιο το αποτέλεσμα, το προϊόν, συνιστά *προϊόν της παραγωγής*. Ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τα μέσα της εργασίας επί του αντικειμένου της εργασίας από την άποψη του προϊόντος, του αποτελέσματος συνιστά τον *τρόπο παραγωγής* (με τη στενή έννοια του όρου)⁶. Ο σκοπός της εργασίας συνιστά από την άποψη του προϊόντος της εργασίας *σκοπό της παραγωγής* (επίσης με τη στενή έννοια του όρου).

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι δεν έχει καμία σημασία εάν εξετάσουμε τη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου σε αυτήν, είτε από την άποψη του προϊόντος της εργασίας. Ωστόσο, αυτό δεν ευσταθεί πλήρως. Αυτές οι διαφορετικές οπτικές γωνίες επιτρέπουν τη διάκριση όχι μόνο των κοινών για την καθεμία από αυτές [στοιχείων], αλλά και των ιδιότυπων πλευρών της ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

6. Επί κεφαλαιοκρατίας τα προϊόντα της εργασίας κυριαρχούν επί των ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και των παραγωγών. Γι' αυτό και κατά την [θεωρητική] αναπαράσταση της κεφαλαιοκρατίας εγείρεται στο προσκήνιο η εξέταση της διαδικασίας μετασχηματισμού της φύσης από τον άνθρωπο από την άποψη του προϊόντος, επομένως, η όλη διαδικασία προβάλλει προπαντός ως παραγωγή (αντίστοιχα προβάλλουν σε πρώτο πλάνο τα μέσα παραγωγής, ο τρόπος παραγωγής, οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής).

Θεωρούμενη ακριβώς από την άποψη του προϊόντος, η εν λόγω διαδικασία, προσελκύει ιδιαίτερα την προσοχή μας όχι μόνο στη συμμετοχή του ανθρώπου σε αυτήν, αλλά και στον ρόλο της φύσης. Στη διαμόρφωση του προϊόντος δεν συμμετέχει μόνον ο άνθρωπος με τις εργασιακές ιδιότητές του, ούτε μόνο τα μέσα εργασίας, εφ' όσον αυτά τίθενται σε κίνηση και μεταβάλλονται από τον άνθρωπο, δηλαδή δεν συμμετέχουν μόνο τα μέσα της εργασίας και το αντικείμενο της εργασίας (το αντικείμενο στο οποίο κατευθύνεται η επενέργεια του ανθρώπου), αλλά επιπλέον και αντικείμενα, διαδικασίες και υλικά της φύσης με τις φυσικές νομοτέλειές τους. Ακριβώς από την άποψη του προϊόντος, του αποτελέσματος, η φύση δεν προβάλλει μόνον ως κάτι επί του οποίου κατευθύνονται οι προσπάθειες των ανθρώπων, ούτε ως κάτι το οποίο μόνον υπόκειται [είναι επιδεκτικό] σε μεταβολή, σε μετασχηματισμό από τον άνθρωπο, αλλά επίσης και ως κάτι το σχετικά αυτοτελώς συμμετέχον στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Είτε, μ' άλλα λόγια, από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου, δηλαδή από την άποψη της διαδικασίας και των συστατικών στοιχείων της εργασίας, η φύση προβάλλει μόνον ως αντικείμενο της επενέργειας, μόνον ως κάτι το παθητικό, μόνον ως εύπλαστο υλικό, οι μεταβολές του οποίου καθορίζονται πλήρως από τον άνθρωπο και τις εργασιακές ιδιότητές του και από τα μέσα της εργασίας (μάλιστα εδώ τόσο τα μέσα όσο και το αντικείμενο της εργασίας, δεν προβάλλουν ως εξαρτώμενα από το φυσικό υλικό, αλλά εντοπίζονται από την άποψη της συμμετοχής, του ρόλου και της ενεργητικότητας του ανθρώπου). Η «αντίσταση» της φύσης σε αυτή την «πίεση» υπό αυτούς τους όρους φαίνεται ως κάτι το αρνητικό. Ακριβώς από την άποψη του προϊόντος, του αποτελέσματος της εργασίας αποκάλυπεται η αναγκαιότητα ειδικής ανάδειξης της συμμετοχής της φύσης στην ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, της συμμετοχής της φύσης σ' αυτή την ανταλλαγή, σε αντιδιαστολή με τη συμμετοχή του ανθρώπου. Ακριβώς από αυτή την άποψη για πρώτη φορά αποδίδεται προσοχή στη σχετικά αυτοτελή επίδραση της φύσης στον άνθρωπο κατά την ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, στην αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης.

Εάν στην απλούστατη σχέση της κοινωνίας φυσικό στοιχείο και κοινωνικό στοιχείο ταυτίζονταν άμεσα, και εάν κατά τη μετάβαση από την απλούστατη σχέση προς την ουσία και την εργασία το πρώτο που προέβαλλε ήταν η διάκριση του κοινωνικού από το φυσικό, τώρα –ακριβώς κατά την εξέταση της εργασίας από την άποψη του προϊόντος της, του αποτελέσματός της– αποκτά ιδι-

αίτερη σημασία η ανάδειξη της διαφοράς μεταξύ κοινωνικού και φυσικού εντός του κοινωνικού.

Ποια είναι όμως η συμμετοχή της φύσης στην παραγωγή του προϊόντος; Προπαντός ο ίδιος ο άνθρωπος είναι προϊόν και μέρος της φύσης. Συμμετέχει στην παραγωγή του προϊόντος και ως κοινωνικό και ως φυσικό όν, ως ένα ον που έχει ορισμένες φυσικές προδιαθέσεις και δρα εντός ορισμένων φυσικών συνθηκών. Τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας συνίστανται από φυσικό υλικό το οποίο διέπεται από τις δικές του φυσικές νομοτέλειες, και έχει δικές του ιδιότητες. Στην κάθε δεδομένη εργασιακή διαδικασία ο άνθρωπος θέτει σε κίνηση το μέσο της εργασίας και με τη βοήθειά του μεταβάλλει το αντικείμενο της εργασίας. Αλλά το μέσο της εργασίας αποτελείται από κάποιο φυσικό υλικό, όπως άλλωστε και το αντικείμενο της εργασίας. Τόσο το φυσικό υλικό του μέσου της εργασίας, όσο και το φυσικό υλικό του αντικειμένου της εργασίας έχουν τις φυσικές ιδιοτήτες τους, διέπονται από τις φυσικές νομοτέλειές τους. Επομένως, εδώ γίνεται χρήση αυτών των ιδιοτήτων σε ούτως η άλλως αλλαγμένη μορφή. Γίνεται επίσης χρήση και της αλληλεπίδρασης των φυσικών ιδιοτήτων και των νομοτελειών του μέσου και του αντικειμένου της εργασίας.

Είναι ανέφικτη η παραγωγή προϊόντων χωρίς τη συμμετοχή της φύσης. Ωστόσο, η φύση από μόνη της, φυσικά δεν παράγει προϊόντα της εργασίας, της παραγωγής. Είναι απαραίτητη επίσης και η συμμετοχή του ανθρώπου στην παραγωγή. Αλλά και μόνος ο άνθρωπος χωρίς τη φύση δεν μπορεί να παράξει προϊόντα. Για την παραγωγή απαιτούνται και ο άνθρωπος και η φύση. Εντός της παραγωγής, εντός του μετασχηματισμού της φύσης, η φύση δεν είναι μόνον αφ' εαυτής κάτι το ενταγμένο στη διαδικασία του μετασχηματισμού, δηλαδή κάτι το οποίο έχει μόνο τροποποιηθεί από τη διαδικασία αυτού του μετασχηματισμού. Η παραγωγή διαμορφώνεται όποτε και όταν άνθρωπος και φύση μεταβάλλονται από την αλληλεπίδρασή τους, όταν ο άνθρωπος συνιστά το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασής του (ως έμβιο οντος που μετασχηματίζει τη φύση) με τη φύση, ενώ και η φύση (στον βαθμό που εντάσσεται στην ανταλλαγή ύλης με τον άνθρωπο), γίνεται αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης, εντός της διαδικασίας μετασχηματισμού της φύσης από τον άνθρωπο.

Ωστόσο, φύση και άνθρωπος διαφέρουν ως προς τη συμμετοχή τους στην παραγωγή. Δεν μπορούν να μην έχουν αντίκτυπο στην παραγωγή οι φυσικές ιδιότητες, οι νομοτέλειες του υλικού των μέσων και των αντικειμένων της εργασίας. Εάν μάλιστα ληφθεί υπ' όψιν η εκ νέου επανάληψη της παραγωγής,

τότε δεν μπορεί παρά να έχουν αντίκτυπο στην παραγωγή η ποιότητα και η ποσότητα των «φυσικών αποθεμάτων» των κατάλληλων για τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας φυσικών υλικών. Μπορεί να επιτευχθεί επιτάχυνση ή να επέλθει ανάσχεση της παραγωγής, ή ακόμα και να καταστεί η τελευταία ανέφικτη, ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ή της απουσίας κατάλληλων για τα μέσα και τα αντικείμενα της παραγωγής φυσικών υλικών, σε συνάρτηση με την ποιότητα και την ποσότητά τους. Από αυτή την άποψη ο άνθρωπος οφείλει να *προσαρμόζεται στη φύση*.

Εντούτοις, η παραγωγή συνιστά τον μετασχηματισμό της φύσης από τον άνθρωπο, είναι δηλαδή κατά κύριο λόγο *επενέργεια του ανθρώπου* στη φύση: *το αποφασιστικό, το καθοριστικό* για την περιγραφή των χαρακτηριστικών της παραγωγής είναι η επενέργεια που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση (και όχι αυτή που η φύση ασκεί στον άνθρωπο). Κυριολεκτώντας, η παραγωγή είναι κάτι το οποίο δεν προσιδιάζει στα ζώα ούτε και στη φύση απ' εαυτής, παρά μόνο στον άνθρωπο.

Στην αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης, αρχικά είναι η φύση αυτή που οδηγεί στη διαμόρφωση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ανέκλυψε ως προϊόν της φύσης. Συνεπώς, *το αποφασιστικό στοιχείο* για την πρωταρχική εμφάνιση του ανθρώπου (κατά τη διαμόρφωση του ανθρώπου ως βιολογικού είδους) ήταν *η επίδραση της φύσης επί του ζώου που αποτελούσε πρόγονο του ανθρώπου*. Όταν όμως ο άνθρωπος ανέκλυψε, *αποφασιστικό στοιχείο για την ανάπτυξη* του έγινε *η επενέργεια του ανθρώπου* στη φύση, ενώ η επίδραση της φύσης στον άνθρωπο και η προσαρμογή του ανθρώπου στη φύση υποβαθμίζονται σε υπηγμένα στοιχεία.

Στη δημιουργία του προϊόντος της παραγωγής συμμετέχουν και δυνάμεις της φύσης και δυνάμεις του ανθρώπου. Δεν συμμετέχουν όμως αποσπασματικά, απ' εαυτές, αλλά ως ενταγμένες στη διαδικασία μετασχηματισμού της φύσης από τον άνθρωπο σε ανηρημένη μορφή. Στη διαδικασία μετασχηματισμού της φύσης από τον άνθρωπο, ο άνθρωπος προβάλλει ως υποκείμενο, ενώ η φύση ως αντικείμενο. Αλλά ο άνθρωπος μετασχηματίζει τη φύση με τη βοήθεια δυνάμεων της ίδιας της φύσης, [με τη βοήθεια] φυσικών δυνάμεων. Ωστόσο, και η υποβαλλόμενη σε μετασχηματισμό φύση επιδρά επίσης στην εν λόγω διαδικασία, η οποία συνιστά αποτέλεσμα του μετασχηματισμού της. Η διαδικασία επίδρασης κάποιου τινός επί κάποιου άλλου εξαρτάται από το τι είναι αυτό που ασκεί την επίδραση, καθώς και από το *σε τι* ασκείται αυτή η επίδραση.

Το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης είναι αποτέλεσμα και της επίδρασης και της αντίστροφης επίδρασης [αντεπίδρασης]. Αμφότερες είναι δυνάμεις που διαμορφώνουν το προϊόν της αλληλεπίδρασης. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά το αποτέλεσμα, το προϊόν της παραγωγής ως προϊόν της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης. Από κοινού δυνάμεις του ανθρώπου και της φύσης οδηγούν στη διαμόρφωση του αποτελέσματος της αλληλεπίδρασής τους.

Από την άποψη του προϊόντος, του αποτελέσματος της παραγωγής, η συμμετοχή του ανθρώπου και η συμμετοχή της φύσης, προβάλλουν ως δυνάμεις της παραγωγής, ως παραγωγικές δυνάμεις. Και μάλιστα, δεδομένου ότι το προϊόν της παραγωγής είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης, ούτε ο άνθρωπος, ούτε η φύση εκτός αυτής της αλληλεπίδρασής τους δεν συνιστούν παραγωγικές δυνάμεις. Τόσο ο άνθρωπος, όσο και η φύση υφίστανται ως παραγωγικές δυνάμεις μόνον εντός της παραγωγής προϊόντων, αποτελεσμάτων, ως συμμετοχοί της παραγωγής προϊόντων, αποτελεσμάτων.

Στην παραγωγή, άνθρωπος και φύση αποτελούν δύο εσωτερικά αλληλένδετους, εσωτερικά ενιαίους πόλους. Εντός αυτής της ενότητας [αυτού του δίπολου] ο άνθρωπος είναι ο παραγωγός. Ο άνθρωπος, υπό την ιδιότητα του παραγωγού είναι και φυσικό ον, ένα ον ενιαίο με τη φύση, και ένας πόλος αντιπαρατιθέμενος στην υπόλοιπη φύση. Η υπόλοιπη φύση πολώνεται εντός της παραγωγής υπό τη μορφή των φυσικών όρων της παραγωγής και –σ’ ένα εγύτερο πεδίο– υπό τη μορφή των αντικειμένων της εργασίας. Φυσικά, η βασική εσωτερική παρόρμηση της παραγωγής εκπορεύεται από τον άνθρωπο, ο άνθρωπος είναι ο ενεργητικός πόλος, αυτός επενεργεί στα αντικείμενα της εργασίας, ενώ τα αντικείμενα της εργασίας είναι εκείνα επί των οποίων ασκείται η επίδραση. Αμφότεροι οι πόλοι της παραγωγής διαμεσολαβούνται από τα μέσα εργασίας [δηλαδή μεταξύ των δύο πόλων της παραγωγής παρεμβάλλονται τα μέσα της εργασίας]. Τα μέσα της εργασίας αποτελούνται μεν από φυσικό υλικό, αλλά ως μέσα εργασίας συνιστούν εργασιακά όργανα του ανθρώπου, μέσα επενέργειας του ανθρώπου στο αντικείμενο της εργασίας. Από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου, το αντικείμενο της εργασίας και –πολλώ μάλλον– οι όροι της εργασίας, είναι κάτι το παθητικό. Από την άποψη του προϊόντος της παραγωγής και, συνεπώς, της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης (οπότε δεν λαμβάνεται υπ’ όψιν μόνον η συμμετοχή του ανθρώπου, αλλά και η συμμετοχή της φύσης στην παραγωγή), και το αντικείμενο της εργασίας, και οι όροι της παραγωγής, και η φύση (στον βαθμό που εντάσσεται στα

μέσα παραγωγής και στον βαθμό που ο ίδιος ο παραγωγός είναι προϊόν της φύσης) είναι κάτι το οποίο δεν υφίσταται μόνο κάποια επίδραση, αλλά και επιδρά στον άνθρωπο.

Από τα προαναφερθέντα έπεται ότι *στη σύνθεση των παραγωγικών δυνάμεων γενικά* θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται, πρώτον, ο άνθρωπος – ο παραγωγός και δεύτερον, τα μέσα παραγωγής (στα μέσα παραγωγής συγκαταλέγονται τα μέσα, το αντικείμενο της εργασίας καθώς επίσης και οι όροι της παραγωγής). Φυσικά, τα παραπάνω λειτουργούν ως παραγωγικές δυνάμεις μόνον εντός της πράγματι διεξαγόμενης παραγωγικής διαδικασίας.

Ο τρόπος με τον οποίο οι παραγωγοί χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής κατά τη διαδικασία δημιουργίας των προϊόντων, θεωρούμενος μόνον από τη σκοπιά της ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, είναι *ο τρόπος παραγωγής με τη στενή έννοια* (στον τρόπο παραγωγής με την ευρεία έννοια του όρου θα αναφερθούμε αργότερα).

Είναι ευρέως διαδεδομένη η άποψη κατά την οποία στις παραγωγικές δυνάμεις θα πρέπει να περιλαμβάνεται μόνο ο παραγωγός και τα μέσα εργασίας. Όσον αφορά τη συζήτηση αναφορικά με το εάν συμπεριλαμβάνεται ή δεν συμπεριλαμβάνεται το αντικείμενο της εργασίας στις παραγωγικές δυνάμεις, πρώτον, η συζήτηση αυτή δεν έχει καταλήξει κάπου οριστικά και, δεύτερον, ακόμα και στην περίπτωση που είναι σαφές το αμφιλεγόμενο ζήτημα, παραμένει ασαφές το νόημά του. Πράγματι, τι νόημα έχει το αν θα συμπεριληφθεί ή όχι η έννοια «αντικείμενο της εργασίας» στην έννοια των παραγωγικών δυνάμεων; Μήπως το εν λόγω θέμα είναι απλώς παίγνιο εννοιών;

Φρονούμε ότι η άποψη των οπαδών της εξαίρεσης της έννοιας «αντικείμενο της εργασίας» από την έννοια «παραγωγικές δυνάμεις» εδράζεται στη σύγχυση εργασίας και παραγωγής. Από την άποψη της εργασίας, *της συμμετοχής του ανθρώπου*, πράγματι είναι σκόπιμη η διάκριση μόνον αυτών των συστατικών στοιχείων. Αλλά η έννοια «παραγωγικές δυνάμεις» είναι μια έννοια, με την οποία εντοπίζονται οι δυνάμεις του ανθρώπου και της φύσης από την άποψη της συμμετοχής τους στη δημιουργία του προϊόντος. Και από την άποψη του προϊόντος, στη διαμόρφωσή του δεν συμμετέχει μόνον ο άνθρωπος αλλά και η φύση.⁷

7. Εκτός αυτού, έχει ιδιαίτερη σημασία να επισημάνουμε το εξής. Η εξαίρεση της έννοιας «αντικείμενο της εργασίας» από την έννοια «παραγωγικές δυνάμεις» συνδέεται εσωτερικά με

Εν τούτοις, η διαφορά των «συμμετεχόντων» στη δημιουργία των προϊόντων της παραγωγής μάς υποχρεώνει να πούμε ότι η κύρια παραγωγική δύναμη είναι ακριβώς οι παραγωγοί. Τα μέσα εργασίας είναι τα εργασιακά, τα παραγωγικά τους όργανα.

Τα όσα αναφέραμε παραπάνω περί εργασίας μπορούν, με ορισμένες τροποποιήσεις, να ειπωθούν και περί παραγωγής.

Τα συστατικά στοιχεία της εργασίας αποτελούν και συστατικά στοιχεία της παραγωγής. Η εκ νέου επανάληψη της εργασίας με την ίδια ή μεταβαλλόμε-

την αντίληψη κατά την οποία ενεργητικός είναι μόνον ο άνθρωπος με τα μέσα εργασίας του, ενώ το αντικείμενο της εργασίας είναι μόνο παθητικό. Η παραγωγική σχέση του ανθρώπου προς τη φύση δεν προβάλλει ως αλληλεπίδραση, αλλά ως επίδραση που ασκεί ο άνθρωπος με τα μέσα εργασίας του επί της παθητικής φύσης. Η θεώρηση αυτή των παραγωγικών δυνάμεων εκκινεί –έστω και σε λανθάνουσα, μη συνειδητοποιούμενη από τους οπαδούς της μορφή– από την παραδοχή, κατά την οποία η φύση είναι παθητικό υλικό διαθέσιμο από τους ανθρώπους κατά το δοκούν, χωρίς να λαμβάνεται υπ’ όψιν τυχόν αντίστροφη αρνητική επίδραση της φύσης στον άνθρωπο.

Ο θιασώτης της εξαίρεσης του αντικειμένου της εργασίας από τις παραγωγικές δυνάμεις και πάλι –έστω και ασυνείδητα– δεν αναζητά την πηγή της ανάπτυξης εντός της αλληλεπίδρασης, παρά μόνο σε μια από τις πλευρές αυτής της αλληλεπίδρασης, γεγονός που σημαίνει ότι την εντοπίζουν σε κάτι το οποίο είναι μόνον εξωτερικό. Στην περίπτωση που οι οπαδοί αυτής της προσέγγισης κάνουν λόγο περί της πηγής ανάπτυξης της κοινωνίας, δεν την αναζητούν στην αλληλεπίδραση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, αλλά στις παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή μόνο σε ένα από τα συστατικά στοιχεία αυτής της αλληλεπίδρασης. Παρόμοια πορεία της σκέψης υποχρεώνει με τη σειρά της σε αναζήτηση αυτού που συνιστά την πηγή ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Και πάλι εντοπίζουν την πηγή σε ένα από τα συστατικά στοιχεία [της προγενέστερης, της στοιχειωδέστερης] αλληλεπίδρασης: στις ανάγκες. Κατ’ αυτόν τον τρόπο η αναγωγική κίνηση μπορεί να συνεχίζεται μέχρι το άπειρο. Πρακτικά, ωστόσο, το άπειρο εδώ μάλλον τελειώνει: μάλλον δεν απομένουν περιθώρια για περαιτέρω διαμελισμό. Και τότε διαχέεται η πηγή ανάπτυξης της κοινωνίας στην παντελή προοδιοριστία: όλες οι πλευρές της ζωής της κοινωνίας –οι παράγοντες της ανάπτυξής της– επιδρούν στην ανάπτυξη, δηλαδή όσοι υιοθετούν αυτή την προσέγγιση επανέρχονται στη χαώδη αντίληψη. Η άποψη αυτή σημαίνει ουσιαστικά απόρριψη της μελέτης του εσωτερικού, συμπεριλαμβανομένης και της εσωτερικής πηγής ανάπτυξης της κοινωνίας και αναγωγή του εσωτερικού στο εξωτερικό.

[Αυτές οι διευκρινίσεις του συγγραφέα αφορούν την έντονη συζήτηση που είχε αναπτυχθεί με αντικείμενο τη δομή των παραγωγικών δυνάμεων, στα πλαίσια της κοινωνικής θεωρίας του ιστορικού υλισμού και της πολιτικής οικονομίας, κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ύπαρξης της ΕΣΣΔ. Η συζήτηση αυτή είχε αναδείξει το μεθοδολογικό αδιέξοδο των επίσημων εκδοχών σχολαστικής δογματοποίησης του μαρξισμού και της απολογητικής «ανανέωσής» του. Βλ. και 280, 284. – σ.τ.μ.]

νη μορφή αποτελεί εκ νέου επανάληψη της παραγωγής με την ίδια ή μεταβαλλόμενη μορφή και ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά καταμερισμό της παραγωγής. *Ο καταμερισμός της εργασίας, εφ' όσον έχει αντίκτυπο στη δημιουργία του προϊόντος της εργασίας, είναι παραγωγική δύναμη* (η σχέση του καταμερισμού της εργασίας ως παραγωγικής δύναμης προς τις παραγωγικές δυνάμεις που απαριθμήσαμε παραπάνω είναι παρεμφερής με τη σχέση του καταμερισμού της εργασίας προς τα συστατικά στοιχεία της εργασίας γενικά).

Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει κατά την περιγραφή των χαρακτηριστικών της εργασίας, εδώ πλέον η φύση προβάλλει μεν ως αναγκαία στιγμή της ανταλλαγής ύλης (εφ' όσον εδώ γίνεται λόγος περί ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης), πλην όμως κατά τον εγγύτερο και κύριο λόγο προβάλλει *αρνητικά*, [δηλαδή] ως εκείνο το οποίο πρέπει να μετασχηματισθεί. Όταν όμως προβαίνουμε στην περιγραφή των χαρακτηριστικών της παραγωγής, η φύση, εντός της αναγκαιότητάς της γι' αυτή τη διαδικασία ανταλλαγής ύλης, προβάλλει πλέον *και θετικά*. Κατ' αυτόν τον τρόπο προωθείται στο προσκήνιο σε θετική μορφή η εξάρτηση της εργασιακής επενέργειας που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση, από τη φύση αφ' εαυτής. Γι' αυτό, ειρήσθω εν παρόδω, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι τυχαίο πως η αντίληψη του γεγονότος ότι ο άνθρωπος δεν είναι μόνο κύριος της φύσης και η φύση δεν είναι μόνο δούλη του ανθρώπου, άρχισε να διανοίγει δρόμο, όταν και όποτε η ανθρωπότητα άρχισε να χρησιμοποιεί σε ευρεία κλίμακα δυνάμεις της φύσης κατά την εργασιακή της δραστηριότητα.

Εάν η «συμμετοχή» της φύσης στη δημιουργία προϊόντων δεν λαμβάνεται υπ' όψιν μόνο με την αρνητική, αλλά και με τη θετική της μορφή, τότε προβάλλει σαφώς *η αντικειμενικότητα της παραγωγής, η ανεξαρτησία της παραγωγής από τη βούληση, την επιθυμία μας, τη συνείδηση των ανθρώπων*, παρ'όλο γεγονός ότι παράγουν οι άνθρωποι και παράγουν για τον εαυτό τους. Εκτός αυτού, η φύση, στον βαθμό που δεν είναι μόνο αρνητικός, μόνον αντιστεκόμενος, «συμμέτοχος» της διαδικασίας ανταλλαγής ύλης με τον άνθρωπο, αλλά είναι επίσης και ένας «συμμέτοχος» που επιδρά θετικά σε αυτή την ανταλλαγή, εντάσσεται με θετική μορφή *στο εσωτερικό* της ίδιας αυτής της διαδικασίας ανταλλαγής ύλης. Δεδομένου όμως ότι η φύση προϋπήρχε του ανθρώπου, και υπάρχει ανεξαρτήτως του ανθρώπου και της ανθρωπότητας και στον βαθμό που είναι κάτι το εξωτερικό έναντι του ανθρώπου, εντασσόμενη στην ανταλλαγή ύλης με τον άνθρωπο, ποτέ δεν καθίσταται απολύτως εξαρτημένη

από τον άνθρωπο, παραμένει και στο εσωτερικό της παραγωγής κάτι το εξωτερικό, το τυχαίο έναντι του ανθρώπου. Φέρ' ειπείν, ο καταμερισμός της εργασίας ως καταμερισμός της παραγωγής δεν εξαρτάται μόνον από τον άνθρωπο, τις δυνάμεις και τις δυνατότητές του, αλλά και από τις φυσικές διαδικασίες που εντάσσονται στη δημιουργία των προϊόντων της παραγωγής. Ωστόσο, οι φυσικές διαδικασίες αφ' εαυτές είναι εξωτερικές έναντι της εργασιακής διαδικασίας.

Κατά τη λογική τους εξέταση οι παραγωγικές δυνάμεις προέκυψαν ενώπιόν μας έχοντας καταστεί κατά τον μέγιστο βαθμό συγκεκριμένες ως καταμερισμός εργασίας, ως καταμερισμός παραγωγής. Προς το παρόν θα παραμείνουμε στα πλαίσια της λογικής πτυχής, κάνοντας αφαίρεση από την πιο συγκεκριμένη περιγραφή των χαρακτηριστικών της παραγωγής από την άποψη της «συμμετοχής» της φύσης σε αυτήν, διότι, όπως απορρέει από τα προαναφερθέντα, αυτό θα σήμαινε μετάβαση στην ειδικά ιστορική πτυχή ανάλυσης της παραγωγής. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις ο καταμερισμός της παραγωγής από λογικής σκοπιάς εκλαμβάνεται ως καταμερισμός εργασίας μεταξύ ανθρώπων από την άποψη της παραλαβής προϊόντων.

2. Σχέσεις παραγωγής (εργασιακές σχέσεις)

Οι άνθρωποι συνενώνονται στην εργασία, στην παραγωγή. Η συνένωση των ανθρώπων στην παραγωγή (στην εργασία) μπορεί να υπαγορεύεται από εξωτερική αναγκαιότητα, όταν είναι ανέφικτος ο μετασχηματισμός της φύσης από ένα άτομο, κατά κύριο λόγο, εξ αιτίας του χαρακτήρα των φυσικών διαδικασιών, των φυσικών υλικών που εντάσσονται στην εργασιακή διαδικασία. Φέρ' ειπείν η φόρτωση ενός βαρέως κορμού σε άμαξα από μερικούς ανθρώπους είναι συνεργατική εργασία, η οποία κατά μείζονα κλίμακα οφείλεται στο ίδιο το φυσικό υλικό του αντικειμένου της εργασίας.

Η συνένωση των ανθρώπων στην παραγωγή (εργασία), η οποία υπαγορεύεται από εξωτερική αναγκαιότητα, σημαίνει ότι ο χαρακτήρας της εργασίας είναι κοινωνικός. Ωστόσο, εδώ μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για τον *εξωτερικό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας*. Η συνένωση των ανθρώπων στην εργασία, στην παραγωγή, μπορεί να απορρέει από την εσωτερική διάρθρωση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Αυτό είναι το βαθύτερο θεμέλιο

της συνένωσης των ανθρώπων στην εργασία. Σε αντιδιαστολή με τον πρώτο, θα τον ονομάσουμε *εσωτερικό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας*, είτε *καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας*. Οι βαθύτερες σχέσεις των ανθρώπων στην εργασία, στην παραγωγή, είναι οι σχέσεις των ανθρώπων εντός της διαδικασίας διεξαγωγής της εσωτερικά διαρθρωμένης εργασίας, όταν διάφορες στιγμές της περιέχονται ως μερίδιο [κλήρος] σε διάφορους ανθρώπους. *Η μετάβαση από την ανάλυση της παραγωγής (της εργασίας) στην ανάλυση των σχέσεων των ανθρώπων εντός της παραγωγής (της εργασίας) πραγματοποιείται μέσω της εξέτασης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας*. Ωστόσο, ως βαθύτερο «υπόστρωμα» αυτής της μετάβασης λειτουργεί ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των ανθρώπων, ο οποίος οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη της εσωτερικής διάρθρωσης της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή στον εσωτερικό, είτε στον καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας.

Μέχρι τώρα εντοπίζαμε την παραγωγή, καθώς επίσης και την κατανάλωση, ως διαδικασίες ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, σε μια διαδικασία κατά την οποία αναδεικνύονταν τόσο η σχετική αυτοτέλεια, όσο και η εσωτερική ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης.

Οι σχέσεις παραγωγής (εργασιακές σχέσεις) διαπερνούν την παραγωγή και την κατανάλωση, τις διαμεσολαβούν. Οι σχέσεις παραγωγής, σε αντιδιαστολή με τις εργασιακές σχέσεις, συνιστούν σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, από την άποψη του προϊόντος, του αποτελέσματος και όχι από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου σ' αυτή την ανταλλαγή της ύλης (όπως και παραγωγή είναι αυτή η ανταλλαγή ύλης θεωρούμενη από την άποψη του προϊόντος, ενώ εργασία – από την άποψη της συμμετοχής σε αυτήν του ανθρώπου).

Η παραγωγή (εργασία) στην απλούστατη περίπτωση και στην απλούστατη έκφρασή της διεξάγεται χάριν της διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης (του ατόμου και του γένους). Γι' αυτό και οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων στην παραγωγή (εργασία) παρουσιάζονται *στην επιφάνεια* προπαντός ως σχέσεις που συνάπτονται εξ αιτίας των *προϊόντων* της παραγωγής, τα οποία λειτουργούν ως αντικείμενα ατομικής κατανάλωσης.

Μπορεί να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επιφανειακή έκφραση των σχέσεων παραγωγής και τη διαφορά των σχέσεων παραγωγής από τις εργασιακές σχέσεις, ταυτίζουμε τις σχέσεις παρα-

γωγής με την επιφανειακή έκφρασή τους. Αυτό όμως δεν ισχύει. Βλέπετε, εάν η παραγωγή είναι μία διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης από την άποψη των προϊόντων της ανταλλαγής, από αυτό δεν έπεται ότι η παραγωγή ανάγεται στα προϊόντα της παραγωγής. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με τις σχέσεις παραγωγής.

Η πλέον επιφανειακή έκφραση των σχέσεων παραγωγής είναι οι σχέσεις που συνάπτονται μεταξύ των ανθρώπων εξ αιτίας των προϊόντων της παραγωγής, που λειτουργούν ως αντικείμενα προς κατανάλωση. Σε τι, όμως, συνίστανται σε αυτή την περίπτωση οι ίδιες οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων; Στη διανομή των προϊόντων. Ωστόσο, η διανομή δεν ανάγεται μόνο στη διανομή προϊόντων της παραγωγής που λειτουργούν ως αντικείμενα προς κατανάλωση. «Στην πλέον επιφανειακή αντίληψη, η διανομή προβάλλει ως διανομή των προϊόντων και κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται αντιληπτή ως αποστασιοποιημένη από την παραγωγή και ως δήθεν αυτοτελής απέναντι στην παραγωγή» [1, τ. 46, μέρος 1, σ. 33]*. Εάν, όμως, η διανομή προβάλλει έτσι στην επιφάνεια, μία βαθύτερη εξέταση αποκαλύπτει ότι οι ρίζες της διανομής βρίσκονται στην παραγωγή.

«Πριν όμως γίνει διανομή των προϊόντων, η διανομή είναι: 1) διανομή των εργαλείων της παραγωγής και 2) –πράγμα που αποτελεί περαιτέρω προσδιορισμό της ίδιας σχέσης– διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής (υπαγωγή των ατόμων σε καθορισμένες σχέσεις παραγωγής). Προφανώς, η διανομή των προϊόντων δεν είναι παρά αποτέλεσμα αυτής της διανομής, που εμπεριέχεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής» [στο ίδιο]. Λίγο παρακάτω ο Κ. Μαρξ αναρωτιέται ποια είναι η σχέση της διανομής εντός της παραγωγικής διαδικασίας με την ίδια την παραγωγή και απαντά ως εξής: «Ποια σχέση έχει με την παραγωγή αυτή η διανομή που καθορίζει την ίδια την παραγωγή, αυτό είναι ζήτημα που προφανώς ανήκει στη σφαίρα της ίδιας της παραγωγής. Εάν παρατηρηθεί τότε πως, εφ' όσον η παραγωγή αναγκαστικά ξεκινά από ορισμένη διανομή των παραγωγικών εργαλείων, η διανομή, τουλάχιστον μ' αυτή την έννοια, προηγείται της παραγωγής, η απάντηση είναι ότι, πράγματι, η παραγωγή έχει τους όρους και τις προϋποθέσεις της, που αποτελούν συστατικά της στοιχεία. Τα τελευταία μπορεί στην αρχή να εμφανίζονται ως αυτο-

* Βλ. και 272, Α', σ. 63. – σ.τ.μ.

φυή. Η ίδια η διαδικασία της παραγωγής τα μετατρέπει από φυσικά σε ιστορικά και αν για μια περίοδο εμφανίζονται ως φυσική προϋπόθεση της παραγωγής, για μίαν άλλη ήταν το ιστορικό της αποτέλεσμα. Μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία μεταβάλλονται διαρκώς. Π.χ. η χρησιμοποίηση των μηχανών άλλαξε τη διανομή τόσο των παραγωγικών εργαλείων όσο και των προϊόντων. Η σύγχρονη μεγάλη γαιοκτησία είναι η ίδια αποτέλεσμα τόσο του σύγχρονου εμπορίου και της σύγχρονης βιομηχανίας, όσο και της εφαρμογής της τελευταίας στη γεωργία» [στο ίδιο, σ. 33-34]*. «Η διάρθρωση της διανομής –επισημαίνει ο Κ. Μαρξ– καθορίζεται πλήρως από τη διάρθρωση της παραγωγής. Η διανομή είναι η ίδια προϊόν της παραγωγής όχι μόνον ως προς το διανεμόμενο προϊόν, διότι μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να διανεμηθούν, αλλά και ως προς τη μορφή, διότι ορισμένος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής, τις μορφές με τις οποίες οι άνθρωποι λαμβάνουν μέρος στη διανομή» [στο ίδιο, σ. 31-32]**. Εάν η διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι το εξωτερικό «στρώμα» της διανομής, ως βαθύ «υπόστρωμα» της διανομής λειτουργεί η κατανομή των ανθρώπων ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής και η διανομή των μέσων παραγωγής.

Σε τελευταία ανάλυση, σκοπός της παραγωγής είναι η κατανάλωση. Όπως κι αν σχετίζονται οι άνθρωποι προς αλλήλους στην παραγωγή, είτε ως προς τα προς κατανάλωση προϊόντα, είτε ως προς τα είδη της παραγωγής, είτε ως προς τα μέσα παραγωγής, πάντοτε, σε τελευταία ανάλυση, σχετίζονται προς αλλήλους στην παραγωγή χάριν της κατανάλωσης. Γι' αυτό σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η σχέση μεταξύ των ανθρώπων συνίσταται στη διανομή, στην ιδιοποίηση.⁸

Τι είναι η διανομή; Διανομή προϊόντων, σφαιρών, μέσων παραγωγής σημαίνει καταμερισμός τους μεταξύ των ανθρώπων. Εφ' όσον κατανεμηθούν τα

* Βλ. 272, Α', σ. 63. – σ.τ.μ.

** Βλ. 272, Α', σ. 62. – σ.τ.μ.

8. Η ανταλλαγή και η κυκλοφορία, εάν ως κυκλοφορία εννοείται συνολικά η ανταλλαγή, είναι κατά τη γνώμη μας ιστορικά παροδική μορφή σχέσεων παραγωγής (επί κομμουνισμού το μερίδιο που θα λαμβάνουν οι άνθρωποι κατά τη διανομή θα συμπίπτει άμεσα είτε κατά βάση με τα όσα χρειάζεται το άτομο, οπότε και η ανταλλαγή καθίσταται εντελώς άχρηστη ή ο ρόλος της υποβαθμίζεται σε κάτι το εξαιρετικά ασήμαντο), γι' αυτό και κατά την εξέταση των σχέσεων παραγωγής αυτών καθαυτές μπορεί να παραλειφθεί διά της αφαίρεσης.

παραπάνω μπορούν να αναλωθούν σύμφωνα με τη φύση τους, είτε να διαβιβασθούν σε άλλους ανθρώπους. *Οι άνθρωποι ιδιοποιούνται* τα κατανεμημένα προϊόντα, τις σφαίρες και τα μέσα παραγωγής που έχουν παραλάβει, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση [όλα αυτά] καταναλώνονται σύμφωνα με τη φύση τους.

Διανομή είναι η περιγραφή των χαρακτηριστικών του καταμερισμού προϊόντων, σφαιρών και μέσων παραγωγής μεταξύ των ανθρώπων, ως *ήδη διαθέσιμων*, περιγραφή που γίνεται από την άποψη του *τι* καταμερίζεται μεταξύ των ανθρώπων. *Ιδιοποίηση* είναι ο ορισμός εκείνης της διαδικασίας, στην πορεία της οποίας εδραιώνεται η εκ των πραγμάτων δυνατότητα (η εκ των πραγμάτων ικανότητα) του ανθρώπου να διαχειρίζεται κατά το δοκούν μερίδιο (μέρος) των προϊόντων, των μέσων παραγωγής και να διεξάγει τη μεν ή τη δε εργασία. *Ιδιοκτησία* είναι η εκ των πραγμάτων κυριότητα [διαχείριση, χρήση, κάρπωση και διάθεση] επί μεριδίου των αντικειμένων, των μέσων παραγωγής, η μεν ή η δε εκ των πραγμάτων ένταξη στις σφαίρες της παραγωγής. Μ' άλλα λόγια, ιδιοκτησία είναι η εκ των πραγμάτων διάθεση των αντικειμένων, των μέσων παραγωγής και της εργασίας (ιδίας ή αλλότριας [ξένης]).

Διανομή με την ευρεία έννοια του όρου, αφ' ενός, και ιδιοκτησία, ιδιοποίηση, αφ' ετέρου, είναι ένα και το αυτό. Μόνο που στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με το *τι* [αντικείμενο] καταμερίζεται μεταξύ των ανθρώπων, ενώ στη δεύτερη – με το γεγονός ότι *οι άνθρωποι διαθέτουν* [διαχειρίζονται] το καταμεριζόμενο ή το καταμερισθέν [αντικείμενο] *ως ίδιον* [δικό τους]. Και μάλιστα η ιδιοκτησία είναι το αποτέλεσμα της ιδιοποίησης, οι σχέσεις ιδιοκτησίας είναι καταληκτικές σχέσεις* εν συγκρίσει με τις σχέσεις ιδιοποίησης που αποτελούν τη διαδικασία διαμόρφωσής τους.

Διανομή, ιδιοποίηση και ιδιοκτησία ως σχέσεις παραγωγής είναι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, σχέσεις των ανθρώπων προς αλλήλους που συνάπτονται εξ αφορμής των αντικειμένων, των μέσων παραγωγής και της ίδιας της εργασίας (καθώς επίσης και των προϊόντων της εργασίας, στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω).

Σε διανομή και ιδιοποίηση μπορεί να υπόκειται και κάτι το οποίο δεν έχει παραχθεί, π.χ. ένα παρθένο δάσος. Μπορεί κάποιος να είναι ιδιοκτήτης αντι-

* Με την έννοια των σχέσεων που προκύπτουν ως αποτέλεσμα, επιστέγασμα, απόληξη της διαδικασίας της ιδιοποίησης. – σ.τ.μ.

κειμένων, δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Αυτό θα συνιστά σχέσεις μεταξύ ανθρώπων (οι άνθρωποι μοιράζονται μεταξύ τους κάτι το δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή), ωστόσο, εφ' όσον αυτά τα καταμεριζόμενα αντικείμενα δεν έχουν παραχθεί από ανθρώπους, η διανομή τους, η ιδιοποίησή τους και η επ' αυτών ιδιοκτησία δεν συνιστούν καθαυτό σχέσεις παραγωγής. Η χρήση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή αντικειμένων –εάν θεωρηθεί ειλημμένη γενικά ως *αποσπασμένη* από την παραγωγή— δεν συνιστά ούτε διανομή, ούτε ιδιοποίηση, ούτε ιδιοκτησία: είναι μια ζωώδης ασυνείδητη «εξ υφαρπαγής» κατανάλωση από κάποιο μέλος μιας ζωώδους κοινότητας.

Η διανομή (ιδιοποίηση, ιδιοκτησία) κάποιου τινός δεδομένου σε έτοιμη μορφή από τη φύση, συνιστά σχέση παραγωγής μόνο στην περίπτωση κατά την οποία το εν λόγω δεδομένο σε έτοιμη μορφή από τη φύση έχει ενταχθεί στην παραγωγική (εργασιακή) διαδικασία είτε υπό την ιδιότητα του παραγωγού, είτε υπό την ιδιότητα του μέσου της εργασίας, είτε υπό την ιδιότητα του αντικειμένου της εργασίας, είτε υπό την ιδιότητα του μεν ή του δε συνδυασμού των παραπάνω. Στον βαθμό που ο άνθρωπος, το μέσο της εργασίας και το αντικείμενο της εργασίας είναι δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση, δηλαδή δεν έχουν μετασχηματισθεί από την εργασιακή διαδικασία, δεν έγιναν προϊόν προγενέστερης εργασίας, οι σχέσεις παραγωγής δεν έχουν διαχωρισθεί καθ' όλα από την απλή ζωώδη χρήση της φύσης, επομένως, η διανομή, η ιδιοποίηση και η ιδιοκτησία δεν έχουν μορφοποιηθεί καθ' όλα, δεν συνιστούν διαμορφωμένες σχέσεις παραγωγής.

Η ιδιοκτησία επί των τελικών *προϊόντων* της παραγωγής, δηλαδή επί αντικειμένων που μπορούν να ικανοποιήσουν βιολογικές ανάγκες, η διανομή και η ιδιοποίησή τους είναι, σε τελευταία ανάλυση, απότοκες της ιδιοκτησίας επί του παραγωγού, επί του μέσου παραγωγής, επί της ίδιας της εργασίας, [απότοκες] της διανομής και ιδιοποίησης των τελευταίων. Χάρην συντομίας, στο εξής, θα χρησιμοποιούμε τον όρο «*συστατικά [στοιχεία] της παραγωγής*», εννοώντας τον παραγωγό (είτε τους παραγωγούς, διαφορά που εδώ δεν έχει σημασία), τα μέσα παραγωγής, την ίδια τη διαδικασία της παραγωγής και τα προϊόντα της παραγωγής.

Μπορεί να υφίσταται την επενέργεια διανομής και ιδιοποίησης ο άνθρωπος της εργασίας (ο παραγωγός), το μέσο της εργασίας (με τη στενή έννοια, δηλαδή τα πράγματα εκείνα «που μεταβιβάζουν την επενέργεια της εργασίας στο αντικείμενό της και τα οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο χρησιμεύουν ως

αγωγοί της δραστηριότητάς της» [1, τ. 23, σ. 191]* και με την ευρεία έννοια, δηλαδή ως «όλοι οι υλικοί όροι που απαιτούνται εν γένει ούτως ώστε να μπορέι να συντελείται η διαδικασία» [στο ίδιο]), το αντικείμενο της εργασίας και η ίδια η εργασία. Υποκείμενο της ιδιοποίησης, ιδιοκτήτης μπορεί να είναι ένα άτομο, το μεν ή το δε μέρος της κοινωνίας, είτε όλη η κοινωνία (όλη η ανθρωπότητα).

Και τώρα θα εξετάσουμε με ποιο τρόπο λαμβάνει χώρα η διανομή, η ιδιοποίηση, ποιες είναι οι μορφές διανομής, ιδιοποίησης και ιδιοκτησίας και από τι ακριβώς καθορίζονται αυτές οι μορφές.

Εάν η παραγωγή ανακύπτει, διαμορφώνεται και υφίσταται χάριν της ικανοποίησης βιολογικών αναγκών, οι σχέσεις παραγωγής οφείλουν να είναι, σε τελευταία ανάλυση, τέτοιες, ώστε η παραγωγική σχέση προς τη φύση να συντελείται κατά τον βέλτιστο τρόπο. Οι σχέσεις παραγωγής οφείλουν, σε τελευταία ανάλυση, να παρέχουν τις μέγιστες δυνατότητες για την ανάπτυξη της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, για τον μετασχηματισμό της φύσης.

Οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να παρέχουν ποικίλες δυνατότητες για τον μετασχηματισμό της φύσης, και *–εάν γίνεται λόγος περί διατήρησης της βιολογικής ύπαρξης– για την παραγωγή προϊόντων, κατάλληλων να γίνουν αντικείμενα ατομικής κατανάλωσης. Η διανομή συνιστά αντίστοιχα διανομή προϊόντων της παραγωγής μεταξύ των ανθρώπων. Η διανομή των προϊόντων της παραγωγής, από την άποψη των ανθρώπων μεταξύ των οποίων διανέμονται τα προϊόντα, συνιστά ιδιοποίηση των προϊόντων. Η ολοκλήρωση της ιδιοποίησης των προϊόντων της παραγωγής από τον άνθρωπο δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από την κατανάλωσή τους.*

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κατανάλωση δεν προβάλλει πλέον απλώς ως κατανάλωση των ατόμων, αλλά ως μια διαδικασία με την οποία ολοκληρώνεται η διανομή, η ιδιοποίηση, η πραγμάτωση της ιδιοκτησίας, δηλαδή η ατομική κατανάλωση, η ικανοποίηση των σωματικών αναγκών, προβάλλει ως κάτι το εσωτερικά ενιαίο με τις σχέσεις παραγωγής, αν και εδώ η εν λόγω ενότητα προβάλλει με την εξωτερική της πλευρά.

Η διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι ανέφικτη (εάν εξαιρέσουμε διά της αφαίρεσης εξωτερικές, τυχαίες περιστάσεις) χωρίς τη διανομή [τον καταμερισμό] των παραγωγών κατά διάφορες σφαίρες [πεδία, τομείς] της πα-

* Βλ. και 273, τ. 1ος, σ. 193. – σ.τ.μ.

ραγωγής, χωρίς τη διανομή των μέσων παραγωγής, δηλαδή χωρίς τη διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας. Καθώς το προϊόν της παραγωγής δημιουργείται εντός της παραγωγικής διαδικασίας, έτσι και η διανομή των προϊόντων της παραγωγής εδράζεται στη διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας, γεννιέται από αυτήν. Η διανομή των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας είναι απαραίτητη για τη διανομή των προϊόντων της παραγωγής, αλλά και η διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι απαραίτητη για την κατανάλωσή τους, *η κατανάλωση είναι το κίνητρο* [το ωθούν αίτιο], *ο σκοπός της παραγωγής*. Ωστόσο, η πραγμάτωση αυτού του σκοπού, η δημιουργία των προϊόντων διεκπεραιώνονται εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Γι' αυτό και η διαδικασία της παραγωγής συνιστά την κυρίαρχη στιγμή σε αυτές τις σχέσεις. Η διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας συνιστά το βαθύτερο «υπόστρωμα» των σχέσεων παραγωγής.

Επικεντρώνουμε την προσοχή μας στη διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας για να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι τα συστατικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας προβάλλουν ως προϊόντα προηγούμενης εργασίας, προηγούμενης παραγωγής. Αυτή η διανομή συνιστά ταυτοχρόνως *ιδιοποίηση* των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας. Κάθε ιδιοποίηση συνιστά κατανάλωση (σε τελευταία ανάλυση, δεν μπορεί κάτι να καταστεί *ίδιον* [κτήμα τινός] παρά μόνο διά της κατανάλωσής του⁹).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η παραγωγή ως παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση συνιστά ταυτοχρόνως (από την άποψη της ενότητας της παραγωγής, που διεξάγεται από διάφορους ανθρώπους, με την κατανάλωση) διανομή, ιδιοποίηση και κατανάλωση των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας. Η παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση δεν προβάλλει μόνον ως σχέση προς τη φύση, αλλά συνάμα και ως σχέση παραγωγής (και ως σχέση των ανθρώπων εξ αφορμής των προϊόντων της παραγωγής και ως σχέση τους εντός της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας). Αυτές οι σχέσεις παραγωγής εντός της παραγωγικής διαδικασίας αναδεικνύονται ως το βαθύτερο «υπόστρωμα» των σχέσεων παραγωγής.

9. Υπάρχουν δύο βασικά είδη κατανάλωσης: η παραγωγική κατανάλωση, δηλαδή η κατανάλωση, η πραγμάτωση των συστατικών στοιχείων της παραγωγής, και η ατομική κατανάλωση, δηλαδή η καθαυτό κατανάλωση.

Παρ' όλα αυτά οι σχέσεις παραγωγής διαθέτουν μια *εξωτερικά σχετικά αυτοτελή μορφή* ύπαρξής τους, η οποία συνίσταται ακριβώς στη *διανομή των προϊόντων της παραγωγής*, μια μορφή η οποία διαφέρει από τη μορφή ύπαρξης της διαδικασίας της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και από τη μορφή ύπαρξη της κατανάλωσης.

Ας εξετάσουμε λεπτομερέστερα από τι και με ποιο τρόπο καθορίζεται αυτή η μορφή της διανομής, ούτως ώστε στη συνέχεια, να περάσουμε σε λεπτομερέστερη ανάλυση του βαθύτερου «υποστρώματος» των σχέσεων παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής εν συνόλω.

Διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι ο καταμερισμός των προϊόντων της παραγωγής (που αποτελούν αντικείμενα προς κατανάλωση) μεταξύ των ανθρώπων. Επομένως, αυτή η διανομή προϋποθέτει ότι, πρώτον, η παραγωγή δεν διεξάγεται από έναν, αλλά από πολλούς ανθρώπους, δεύτερον, επιμερίζονται τα προϊόντα της παραγωγής, τρίτον, τα προϊόντα της παραγωγής συνιστούν αντικείμενα προς κατανάλωση, ικανοποιούν ανάγκες. Εκτός αυτού, η διανομή των προϊόντων της παραγωγής καθορίζεται από τη διανομή των *στατικών στοιχείων της διαδικασίας της παραγωγής*.

Οι σχέσεις παραγωγής, ακριβώς υπό την παραγωγική ιδιότητά τους, εδράζονται στις διαθέσιμες *δυνατότητες* ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, στην εργασία, στην παραγωγή ως σχέση του ανθρώπου προς τη φύση. Αντικείμενο προς διανομή, προς ιδιοποίηση μπορεί να είναι μόνον εκείνο το οποίο έχει παραχθεί ή μπορεί να παραχθεί με τις διαθέσιμες δυνατότητες ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Η διανομή και ιδιοποίηση (είτε η αποφυγή) κάποιων ειδών εργασίας, κάποιων σφαιρών της παραγωγής, είναι εφικτές εάν η ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπων και φύσης παρέχει τις μεν ή τις δε *δυνατότητες* καταμερισμού της εργασίας, καταμερισμού της παραγωγής.

Οι σχέσεις παραγωγής, υπό την ιδιότητα των σχέσεων, συνιστούν αναγκαιότητα, εφ' όσον η διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης δεν μπορεί να διεξάγεται εκτός αυτής της σχέσης. Ταυτοχρόνως όμως, η εργασία, η παραγωγή δημιουργούν ένα *φάσμα δυνατοτήτων* για τη μεν είτε τη δε πραγμάτωση των σχέσεων παραγωγής.

Όλες οι στιγμές [τα στατικά στοιχεία] της εργασίας, της παραγωγής, ως ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, ασκούν «πίεση» στην πραγμάτωση αυτού του φάσματος δυνατοτήτων. Ωστόσο, εάν λάβουμε υπ' όψιν την

ιδιομορφία τους, μπορούμε να πούμε ότι η εν λόγω «πίεση» που ασκείται [εκ μέρους μίας εκάστης των στιγμών] εν γένει και εν συνόλω ποικίλλει. Στον βαθμό που το κύριο, το αποφασιστικό στοιχείο στην εργασιακή, στην παραγωγική διαδικασία που έχει πλέον διαμορφωθεί, είναι η επενέργεια που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση, και όχι αυτή που η φύση ασκεί στον άνθρωπο, και στον βαθμό που υφίσταται εντός της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και φύσης μια πόλωση, η μέγιστη «πίεση» στη διαμόρφωση των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής ασκείται *εκ μέρους των ανθρώπων-παραγωγών, των εργαζομένων, των μέσων εργασίας, του καταμερισμού της εργασίας* (από την άποψη της σχέσης ανθρώπου και φύσης). Εδώ η επίδραση που ασκούν τα διαθέσιμα αντικείμενα της εργασίας και οι φυσικοί όροι της παραγωγής στην υλοποίηση των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής είναι μεν μικρότερου βαθμού, πλην όμως υπαρκτή.

Ενώσω η εργασία μόλις ανακύπτει, διαμορφώνεται, αν και ήδη συνιστά τον άγοντα [τον κατευθυντήριο] παράγοντα της ιδιότυπα ανθρώπινης ανάπτυξης, ακόμα δεν κυριαρχεί. Αντίστοιχα, παρά το γεγονός ότι η επενέργεια του ανθρώπου στη φύση έγινε άγουσα εν συγκρίσει με την επίδραση της φύσης στον άνθρωπο, εκείνο που κυριαρχεί εδώ είναι η επίδραση της φύσης στον άνθρωπο. Γι' αυτό, ο άνθρωπος της εργασίας, και τα μέσα της εργασίας είναι μεν εδώ ο άγων συντελεστής της ανάπτυξης των σχέσεων παραγωγής, πλην όμως εκείνο που κυριαρχεί άμεσα, είναι τα αντικείμενα της εργασίας και η επίδραση που ασκείται από αυτά στις ανακύπτουσες και υπό διαμόρφωση σχέσεις παραγωγής. (Ο άνθρωπος εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την εύρεση δεδομένων σε έτοιμη μορφή από τη φύση αντικειμένων της εργασίας και από την επεξεργασία τους.)¹⁰

Εάν οι σχέσεις παραγωγής εξαρτώνται αποφασιστικά ακριβώς από το επίπεδο ανάπτυξης των ανθρώπων της εργασίας και των μέσων της εργασίας, έπεται ότι *το αποφασιστικό στοιχείο στις σχέσεις παραγωγής που έχουν πλέον διαμορφωθεί είναι ο καταμερισμός των ανθρώπων της εργασίας και των μέσων της εργασίας. Όσο οι σχέσεις παραγωγής ανακύπτουν και βρίσκονται υπό*

10. Ειρήσθω εν παρόδω, γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι εποχές κατά τις οποίες ανακύπτει και διαμορφώνεται η εργασιακή διαδικασία διακρίνονται βάσει του βαθμού επεξεργασίας του αντικειμένου της εργασίας, του υλικού της φύσης που υφίσταται την επεξεργασία.

διαμόρφωση, ο εν λόγω καταμερισμός διαδραματίζει άγοντα ρόλο, ενώ άμεσα κυριαρχεί ο καταμερισμός των αντικειμένων της εργασίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, εκείνο που καθορίζει τη διανομή των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας, της παραγωγής και τη διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι η θέση, ο ρόλος και η σημασία της εργασίας των ατόμων στη συνολική εργασία, στο σύστημα της παραγωγής.

Η διανομή είναι ως προς την ουσία της διαίρεσης του όλου σε μέρη. Συνεπώς, η διανομή και οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν πλευρά της κοινωνίας ως ολότητας. Η αναγκαιότητα των σχέσεων παραγωγής απορρέει από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας, από τον χαρακτήρα της εργασίας ως όλου. Γι' αυτό, ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των ανθρώπων και το κάθε είδος καταμερισθείσας εργασίας επιδρούν στη διανομή, στις σχέσεις παραγωγής στον βαθμό που και ο καταμερισμός της εργασίας και το κάθε είδος εργασίας επιδρούν στη συνολική εργασία ως όλο, στον βαθμό που εξαρτάται από αυτά η συνολική εργασία ως όλο. Στον βαθμό δε που ορισμένη δεδομένη εργασιακή διαδικασία προβάλλει ακριβώς υπό την ιδιότητα του μέρους του όλου και όχι ως μέρος του όλου, δεν επιδρά στις σχέσεις παραγωγής, στη διανομή, ενώ ο καταμερισμός της εργασίας δεν συνιστά συνάμα σχέση παραγωγής. Φυσικά, το μέρος δεν συνιστά μόνο μέρος, είναι πάντοτε μέρος του όλου. Συνεπώς, κάθε καταμερισμός εργασίας συνιστά ταυτοχρόνως και σχέση παραγωγής, ούτως ή άλλως επιδρά στη διανομή, συνιστά ταυτοχρόνως, εντός της μεν ή της δε σχέσης, διανομή των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας, της παραγωγής. Ωστόσο, ο καταμερισμός της εργασίας, ένα είδος της καταμερισθείσας εργασίας, συνιστά σχέση παραγωγής ακριβώς ως μέρος του όλου. Μ' άλλα λόγια, ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά σχέση παραγωγής ακριβώς ως κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Τα διάφορα είδη της εργασίας συνιστούν σε διαφορετικό βαθμό το όλο, τη συνολική εργασία και κατά αντίστοιχο τρόπο, ποικίλλει ο ρόλος τους ως σχέσεων παραγωγής και εντός των σχέσεων παραγωγής.

Ορισμένα είδη της ώριμης εργασίας, όπως η παραγωγή του ανθρώπου της εργασίας, η παραγωγή μέσων εργασίας, η παραγωγή αντικειμένων εργασίας, διαφέρουν ως προς το ότι η παραγωγή των ανθρώπων της εργασίας και η παραγωγή των μέσων της εργασίας, διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο στη συνολική εργασία, απ' ό,τι η παραγωγή αντικειμένων της εργασίας. Παρ' όλα αυτά όμως τα εν λόγω είδη εργασίας συνιστούν κατά μείζονα κλίμακα επί μέρους

είδη εργασίας, παραπλεύρως ενός άλλου, επίσης επί μέρους είδους εργασίας, όπως η παραγωγή αντικειμένων της εργασίας.

Άλλη υπόθεση είναι ο καταμερισμός διανοητικής και φυσικής εργασίας, εργασίας της σκοποθεσίας, που αφορά το κοινωνικό σύνολο, εργασίας που αφορά την οργάνωση της εργασίας της κοινωνίας ως όλου, και εργασίας προς πραγμάτωση των σκοπών. Το πρώτο είδος (είδη) εργασίας αφορά ακριβώς την ολότητα της συνολικής, της κοινωνικής εργασίας, ενώ το δεύτερο είδος (είδη) αφορά τα μέρη της συνολικής εργασίας. Γι' αυτό και ο εν λόγω καταμερισμός αποδεικνύεται ότι είναι αποφασιστικός για τη διαφορά εντός των σχέσεων παραγωγής, για τη διαφορά κατά τη διανομή, για τη διαμόρφωση ομάδων και τάξεων.

Η σημασία του σκοπού στην εργασιακή διαδικασία είναι ιδιαίτερη. Φυσικά, δεν υφίσταται πλήρης σκοπός χωρίς τα μέσα και το αντικείμενο της εργασίας, χωρίς το προϊόν της εργασίας, όπως άλλωστε αλληλοπροϋποτίθενται τα εν λόγω συστατικά υπό την ιδιότητα των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας. *Εν τούτοις, ακριβώς ο σκοπός είναι αυτό που συνενώνει τα συστατικά στοιχεία της εργασίας σ' ένα όλο*, διότι, εργασιακή διαδικασία δεν είναι τίποτε άλλο, παρεκτός δράση προς μετασχηματισμό των αντικειμένων της εργασίας, με τη βοήθεια των μέσων της, αντιστοίχως του σκοπού της εργασιακής διαδικασίας. *Ακριβώς ο σκοπός είναι αυτό που κατευθύνει τις πράξεις με τα μέσα της εργασίας, την επενέργεια που ασκείται με τη βοήθειά τους επί των αντικειμένων της εργασίας.* Η συνένωση ποικίλων εργασιακών δράσεων αντιστοίχως του σκοπού συνιστά την οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας. Γι' αυτό και ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ, αφ' ενός μεν, εργασίας που αφορά τη σκοποθεσία, τη διαχείριση σκοπών και τις οργανωτικές λειτουργίες, αφ' ετέρου δε, της εργασίας προς πραγμάτωση των σκοπών, των εκτελεστικών λειτουργιών, συνιστά έναν καταμερισμό μεταξύ εκείνου, το οποίο κατά μείζονα κλίμακα συνιστά εργασία ως όλο και αυτού το οποίο έχει κατά μείζονα κλίμακα επί μέρους σημασία στα πλαίσια της συνολικής εργασίας.

Η σκοποθεσία, η οργάνωση και η διοίκηση αφορούν κατά μείζονα κλίμακα την εργασία ως όλο, ενώ η πραγμάτωση, η εκτέλεση, κατά μείζονα κλίμακα το επί μέρους εντός της εργασίας. Γι' αυτό και εφ' όσον υπάρχει τέτοιος καταμερισμός εργασίας, οι άνθρωποι του πρώτου είδους εργασίας είναι αυτοί που διαδραματίζουν άμεσα αποφασιστικό ρόλο στις σχέσεις παραγωγής, ενώ οι άνθρωποι του δεύτερου είδους εργασίας διαδραματίζουν υποδεέστερο,

υψηγμένο ρόλο. Μόνο τέτοιου είδους καταμερισμός της εργασίας θέτει τους όρους μιας ουσιωδώς διαφορετικής ιδιοποίησης και διανομής των προϊόντων της εργασίας, της παραγωγής μεταξύ ομάδων ανθρώπων που απασχολούνται σε αυτά τα είδη εργασίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο οι σχέσεις παραγωγής καθορίζονται, πρωτίστως, από τον χαρακτήρα των συστατικών στοιχείων εκείνης της εργασίας, η οποία διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στη συνολική εργασία. Τι σημαίνει όμως χαρακτήρας των συστατικών στοιχείων της εργασίας εξαιρουμένου του ανθρώπου; *Ο χαρακτήρας των εμπράγματων συστατικών στοιχείων* της εργασίας είναι ο τρόπος με τον οποίο ενεργοποιούνται τα συστατικά στοιχεία της εργασίας. Το μεν, ή το δε, εμπράγματο συστατικό στοιχείο της εργασίας μπορεί να ενεργοποιηθεί [να τεθεί σε κίνηση] από ένα άτομο, από ομάδα είτε από όλη την κοινωνία.

Ο χαρακτήρας της εργασιακής διαδικασίας καθορίζεται από τον χαρακτήρα εκείνου του εμπράγματος συστατικού στοιχείου της εργασίας, το οποίο διαδραματίζει τον αποφασιστικό (εν συγκρίσει προς τον χαρακτήρα αλλού εμπράγματος συστατικού στοιχείου της εργασιακής διαδικασίας) ρόλο εντός της εργασιακής διαδικασίας.

Το θέμα του χαρακτήρα των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας δεν εξαντλείται με την εξέταση του αν απαιτούν τα διάφορα εμπράγματα συστατικά στοιχεία της εν λόγω εργασιακής διαδικασίας ατομικές ή ομαδικές προσπάθειες, ή τις προσπάθειες του συνόλου της κοινωνίας. Στον χαρακτήρα των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας εντάσσεται και το συγκεκριμένο είδος των εργασιακών προσπαθειών που απαιτούν τα εμπράγματα συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας από τον άνθρωπο. Τα εκάστοτε συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας απαιτούν τις μεν ή τις δε γνώσεις, εμπειρίες και δεξιότητες ορισμένου χαρακτήρα, εύρους και βάθους, τη μεν είτε τη δε ποσοτική προσδιοριστία των εργασιακών προσπαθειών. Όλα αυτά επενεργούν επίσης στις σχέσεις παραγωγής και συγκεκριμένα στον ίδιο τον «μηχανισμό» τους. Η επίδρασή τους στον άνθρωπο μπορεί να είναι εν γένει και εν συνόλω ευμενής είτε δυσμενής. Όταν η επίδραση που ασκεί συνολικά η εργασιακή διαδικασία, είτε κάποια από τα συστατικά στοιχεία της, είναι δυσμενής, οι άνθρωποι ρέπουν προς αποφυγή αυτής της επίδρασης και στην περίπτωση που απουσιάζουν οι δυνατότητες τέτοιας μεταβολής της εργασιακής διαδικασίας που θα μπορούσε να εξαλείψει τη δυ-

σμενή της επίδραση, μεταξύ των ανθρώπων διεξάγεται πάλη προς αποφυγή αυτής της επίδρασης. Υπό τους εν λόγω όρους αυτό είναι αντικειμενικά εφικτό μόνο μέσω της ενίσχυσης αυτής της δυσμενούς επίδρασης επί άλλου ανθρώπου (είτε επί άλλων ανθρώπων).

Έτσι οι σχέσεις που συνάπτονται μεταξύ των ανθρώπων χαρακτηρίζονται από έγχρα και ανταγωνισμό. Τουναντίον, όταν η επίδραση που ασκούν τα εμπράγματα συστατικά στοιχεία της εργασίας στους ανθρώπους είναι ευμενής, δημιουργούνται δυνατότητες για τη διάρθρωση σχέσεων προσήνειας, φιλίας κλπ. Ωστόσο, εδώ είναι σημαντική και η ποσοτική προσδιοριστία, διότι όταν η ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων είναι ανεπαρκής, στις ευμενείς αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων έχει θέση και πάλι η αποξένωση, η διαπάλη κλπ., αν και εδώ [τα εν λόγω γνωρίσματα] ως προς το ποιόν τους χαρακτηρίζονται από λιγότερη σφοδρότητα απ' ό,τι η διαπάλη προς αποφυγή των δυσμενών άμεσων επιδράσεων που ασκεί η εργασιακή διαδικασία στον άνθρωπο και, επομένως, η διαπάλη προς μετάθεση τέτοιου είδους εργασίας «στους ώμους» άλλων ανθρώπων.

Τα συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας δεν επιδρούν στις σχέσεις παραγωγής μόνον άμεσα, εντός της εργασιακής διαδικασίας, αλλά και μέσω της κατανάλωσης των προϊόντων της εργασίας. Εδώ τον κύριο ρόλο διαδραματίζει η ποιοτική και ποσοτική σχέση των προϊόντων προς τις βιολογικές ανάγκες. Όταν η διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης της ζωής των ανθρώπων είναι σταθερή [βιώσιμη] υπάρχουν δύο βασικές ενδεχόμενες καταστάσεις: είτε τα προϊόντα της παραγωγής επαρκούν ποιοτικώς και ποσοτικώς μόνο για την κατά το ελάχιστο ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών των ανθρώπων (ή υπερβαίνουν κατά τι αυτό το ελάχιστο, αλλά απέχουν από τη βέλτιστη ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών), είτε τα προϊόντα της παραγωγής επαρκούν ποιοτικώς και ποσοτικώς για τη σταθερή ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών κατά το βέλτιστο. Στην πρώτη περίπτωση διεξάγεται πάλη μεταξύ των ανθρώπων για τα προϊόντα της παραγωγής και επικρατεί η αμοιβαία έγχρα. Στη δεύτερη περίπτωση εκλείπει η βάση για τέτοια πάλη.

Με ποιο τρόπο μεταβάλλονται οι σχέσεις παραγωγής; Η αναγκαιότητα της μεταβολής των σχέσεων παραγωγής ανακύπτει στον βαθμό που μεταβάλλεται ο χαρακτήρας και το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση.

Είναι σκόπιμο να διακρίνουμε *τον χαρακτήρα των μέσων παραγωγής* οι όροι του οποίου τίθενται κατά μείζονα κλίμακα από τη φύση (φέρε' ειπείν, τη

δημιουργία με τη βοήθεια χειροκίνητων μέσων εργασίας ενός φράγματος που περιορίζει τη ροή ενός μεγάλου ποταμού) από τον χαρακτήρα των μέσων παραγωγής, τα οποία αποτελούν κατά μείζονα κλίμακα προϊόντα της εργασίας, δηλαδή είναι δημιουργημένα μέσα παραγωγής.

Εφ' όσον ο χαρακτήρας των μέσων παραγωγής έχει οροθετηθεί από τη φύση, συνιστά κάτι το *έξωθεν* δεδομένο έναντι της κοινωνίας. Εφ' όσον ο χαρακτήρας των μέσων παραγωγής δημιουργείται από την ίδια την παραγωγή, συνιστά κάτι το *εσωτερικό* εν σχέσει προς την κοινωνία. Φυσικά εδώ έχει σημασία να ληφθεί υπ' όψιν ότι στην πραγματικότητα δεν υφίστανται καθαρά εξωτερικό και καθαρά εσωτερικό σε αμοιβαία απόσπαση, αλλά εσωτερικό και εξωτερικό υφίστανται πάντοτε ως αμοιβαία ενότητα.

Ας υποθέσουμε ότι τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας είναι δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση και ότι ο χαρακτήρας του μέσου και του αντικείμενου της εργασίας οροθετείται κατά κύριο λόγο από τη φύση. Θα ονομάσουμε αυτού του είδους τον χαρακτήρα της εργασίας *φυσικά οροθετημένο χαρακτήρα εργασίας*. Τέτοιο χαρακτήρα μπορεί να έχουν μόνο τα μέσα της εργασίας: είτε μόνο τα αντικείμενα της εργασίας, είτε όχι όλα, αλλά ορισμένα από τα μέσα της εργασίας, είτε όχι όλα αλλά ορισμένα από τα αντικείμενα της εργασίας. Ο χαρακτήρας της συνολικής εργασίας, της εργασίας εν συνόλω, καθορίζεται από τον χαρακτήρα εκείνων των μέσων παραγωγής, τα οποία διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο έναντι των λοιπών μέσων παραγωγής. Στην περίπτωση που τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας, αλλά και ο χαρακτήρας τους έχουν δημιουργηθεί από την εργασία, θα αποκαλούμε τον εν λόγω χαρακτήρα της εργασίας *κοινωνικά οροθετημένο*.

Οι σχέσεις παραγωγής είναι οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων στην παραγωγή. Γι' αυτό είναι απαραίτητη η διάκριση των μέσων παραγωγής, αναφορικά με την επίδρασή τους στις σχέσεις παραγωγής, προπαντός, ως προς το είδος του υποκειμένου που αυτά απαιτούν: άτομο, μέρος της κοινωνίας (ομάδα, τάξη κλπ.) ή το σύνολο της κοινωνίας. Συνεπώς, από την άποψη της επίδρασης που ασκούν τα μέσα παραγωγής στις σχέσεις παραγωγής, χρειάζεται να διακρίνεται ο ατομικός, ο μερικός και ο καθ' εαυτό κοινωνικός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής. Ατομικός και μερικός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής αποτελούν, σε *τελευταία ανάλυση*, τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, διότι όλα τα μέσα παραγωγής ανακύπτουν και υφίστανται μεν εντός της συνολικής εργασίας, πλην όμως, δεν διαθέτουν καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα.

Εάν συγκρίνουμε από την άποψη του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, τα μέσα παραγωγής που είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή με τα δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής, διαπιστώνουμε ότι ως προς την ουσία των μεν και των δε, ο κοινωνικός χαρακτήρας των πρώτων δεν είναι ανεπτυγμένος έναντι του κοινωνικού χαρακτήρα των δευτέρων. Και αυτό ισχύει διότι τα δεύτερα έχουν δημιουργηθεί τα ίδια από την εργασία και επομένως, η παραγωγή εκείνη στην οποία χρησιμοποιούνται, συνδέεται εσωτερικά με αυτή την παραγωγή εντός της οποίας δημιουργούνται. Στον βαθμό που αναπτύσσεται η παραγωγή αυξάνει και ο καταμερισμός της εργασίας, γεγονός που σημαίνει ότι αναπτύσσεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής.

Σε γενικές γραμμές, έχουμε αναφερθεί ήδη παραπάνω σε ό,τι αφορά το επίπεδο, δηλαδή την ποσοτική πλευρά της υπόθεσης.

Ποια είναι η επίδραση που ασκούν οι σχέσεις παραγωγής στην παραγωγική σχέση προς τη φύση; Οι ίδιες οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν μια μορφή, η οποία αποκαλύπτεται κατά την ειδική εξέταση της ενότητας, της ολότητας της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση με την απλούστατη σχέση της κοινωνίας. Γι' αυτό είναι απαραίτητη η εξέταση όχι μόνο της επίδρασης των σχέσεων παραγωγής στην παραγωγική σχέση προς τη φύση, αλλά και της επίδρασης που ασκούν οι σχέσεις παραγωγής στην απλούστατη σχέση της κοινωνίας (εδώ εντάσσεται π.χ. η ανάλυση της οικογένειας ως οικονομικού πυρήνα της κοινωνίας). Ωστόσο, εκείνο που προβάλλει κατ' αρχάς –κατά την αναδρομική κίνηση της σκέψης– είναι η πρώτη επίδραση.

Εάν η παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση επιδρά στις σχέσεις παραγωγής μέσω του ανθρώπου (του παραγωγού) και του μέσου παραγωγής, [και] οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν στην παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση μέσω του ανθρώπου. [Και αυτό συμβαίνει] διότι ο συνδυασμός κρίκος μεταξύ σχέσεων παραγωγής και παραγωγικής σχέσης προς τη φύση είναι οι άνθρωποι: στην πρώτη περίπτωση αυτοί σχετίζονται προς αλλήλους, στη δεύτερη οι ίδιοι σχετίζονται προς τη φύση.

Ποιες είναι οι σημαντικότερες ιδιότητες του ανθρώπου ως συστατικού στοιχείου της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση;

Η πρώτη ομάδα ιδιοτήτων συγκροτείται από τη γνώση των ιδιοτήτων, των μέσων, των αντικειμένων και των τρόπων της εργασίας, τη [δια-]γνωστική ικανότητα [την ικανότητα προς γνωστική-μαθησιακή δραστηριότητα], δηλαδή την ικανότητα πρόσκτησης νέων γνώσεων, σκοποθεσίας (συμπεριλαμβανομένης

και της ανάδειξης-προώθησης σκοπών που είναι νέοι, όχι μόνο για το άτομο, για το μεν είτε το δε μέρος της κοινωνίας, αλλά και για την κοινωνία συνολικά, τη *συνείδηση* [το *συνειδένα*], δηλαδή το αποτέλεσμα και η διαδικασία της γνώσης που αποκτά το άτομο για τον εαυτό του *εντός της ενότητάς του* με τ' άλλα άτομα, με την κοινωνία.

Τη δεύτερη ομάδα ιδιοτήτων απαρτίζουν οι *γνώσεις που αποκτώνται στην πράξη και οι δεξιότητες*. Οι τελευταίες αφορούν την ικανότητα του ατόμου να προβαίνει σε πρακτικές ενέργειες με τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας. Οι πρακτικές εμπειρίες και δεξιότητες προϋποθέτουν διαφόρων ειδών γνώση και μάθηση. Εάν εκληφθούν απ' εαυτές, οφείλουν να είναι αντίστοιχες του σκοπού, να είναι σκόπιμες [να συμμορφούνται προς τον σκοπό], αλλά η ιδιαιτερότητά τους έγκειται στο ότι συνιστούν ικανότητες προς *πρακτική* δράση, προς *πραγματική* δράση με τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας.

Μια τρίτη ομάδα ιδιοτήτων είναι τα *ελατήρια* [*ωθούντα αίτια*] προς εργασία, τα *κίνητρα* της εργασίας. Από την εξέταση της απλούστατης σχέσης απορρέουν τα εξής είδη κινήτρων προς εργασία: εργασία χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών, χάριν της διατήρησης της ζωής του ατόμου και εργασία χάριν της συνέχισης της ζωής του γένους (συμπεριλαμβανομένης και ιδιαίτερα μάλιστα της εργασίας των γονέων χάριν της διατήρησης της ζωής των τέκνων). Κατά την εξέταση της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση εκτός των προαναφερθέντων αποκαλύπτεται και ένα επιπλέον είδος κινήτρων προς εργασία: η εργασία χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία, η εργασία χάριν της διεξαγωγής και τελειοποίησης της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας.

Κατά την εξέταση των σχέσεων παραγωγής διακρίνονται δύο επιπλέον είδη κινήτρων προς εργασία: εργασία χάριν της διαπάλης με άλλους ανθρώπους για την ιδιοποίηση των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας και των προϊόντων της εργασίας και εργασία χάριν των άλλων ανθρώπων, για την αρωγή προς τους άλλους ανθρώπους.

Πώς επιδρούν οι σχέσεις παραγωγής στον άνθρωπο, ο οποίος αποτελεί συστατικό στοιχείο της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση;

Μεταξύ των ανθρώπων σχηματίζονται σχέσεις διαπάλης, όπου και όποτε δεν επαρκούν για όλους τους αλληλοσυσχετιζόμενους ανθρώπους οι δυνατότητες για πλήρη ικανοποίηση των αναγκών τους (των βιολογικών αναγκών του ατόμου, των αναγκών για διατήρηση της ζωής του γένους, των αναγκών για εργασία κλπ.). Η πλέον σταθερή έκβαση αυτής της διαπάλης δεν είναι τελικά η

εξίσωση της ιδιοποίησης και της διανομής, αλλά η ικανοποίηση των αναγκών των μεν εις βάρος των δε, δεδομένου ότι οι ανάγκες των δε ικανοποιούνται σε βαθμό μικρότερο από εκείνον που θα τους εξασφάλιζε τυχόν εξίσωση.

Οι σχέσεις της εργασίας χάριν των άλλων κλπ. είναι επιφύλακτες εκεί όπου δεν υπάρχει τέτοια ανεπάρκεια στις δυνατότητες ικανοποίησης των αναγκών των ανθρώπων.

Κατά την κυριαρχία των σχέσεων διαπάλης [μεταξύ των ανθρώπων] η ανάπτυξη των μεν προχωρά εις βάρος της ανάπτυξης των δε, η κοινωνία διαιρείται σε εχθρικά διακείμενα προς άλλα μέρη. Οι εκάστοτε «νικητές» ενδιαφέρονται για την παραγωγική σχέση προς τη φύση και την ανάπτυξή της στον βαθμό που αυτό κατατείνει τελικά ακριβώς προς δικό τους όφελος. Το ενδιαφέρον των εκάστοτε «ηττημένων» για την παραγωγική σχέση προς τη φύση και την ανάπτυξή της δεν είναι άμεσο, αλλά διαμεσολαβημένο, μέσω της σχέσης τους προς τους «νικητές» και μέσω της σχέσης των τελευταίων προς τους «ηττημένους».

Κατά την κυριαρχία των σχέσεων συνεργασίας, αλληλοβοήθειας και της εργασίας χάριν των άλλων, η ανάπτυξη του καθενός γίνεται όρος της ανάπτυξης όλων (διότι η εργασία διεξάγεται χάριν των άλλων). Εδώ η κοινωνία είναι ενιαία. Όλοι ενδιαφέρονται για την παραγωγική σχέση προς τη φύση, για την ανάπτυξή της χάριν της πλήρους ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών των ατόμων, των αναγκών που αφορούν τη συνέχιση του γένους, της ανάγκης προς εργασία, χάριν της διατήρησης και τελειοποίησης των σχέσεων αλληλοβοήθειας κλπ.

Οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν στην παραγωγική σχέση προς τη φύση μέσω του ανθρώπου, και επιδρούν τόσο στις δυνατότητες ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών, όσο και στην εργασία. Οι σχέσεις παραγωγής καθορίζουν άμεσα το ποσόν και το ποιόν των αντικειμένων προς κατανάλωση που λαμβάνει ο άνθρωπος, τη θέση, τον ρόλο και τη σημασία συγκεκριμένων ανθρώπων εντός της συνολικής εργασίας.

Πώς μπορεί, όμως, να επιδρά στην εργασία ο ίδιος ο άνθρωπος; Ποιος είναι ο ρόλος του ανθρώπου στην εργασία;

Ο άνθρωπος εργάζεται με τη βοήθεια ορισμένων μέσων εργασίας, επεξεργαζόμενος [μεταποιώντας] ορισμένα αντικείμενα της εργασίας. Εάν ο άνθρωπος εργάζεται με δεδομένα τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας, ο ρόλος του συνίσταται προπαντός και κατά κύριο λόγο στη χρήση τους. Σε τελευταία

ανάλυση, τα μέσα της εργασίας τίθενται σκοπίμως σε κίνηση ακριβώς χάριν του ανθρώπου και από τον άνθρωπο και κατ' αυτόν τον τρόπο υπόκειται σε επεξεργασία το αντικείμενο της εργασίας. Γι' αυτό εξαρτάται από τον άνθρωπο ο βαθμός στον οποίο κάνει χρήση των υφισταμένων στα διαθέσιμα μέσα και αντικείμενα εργασίας δυνατοτήτων, ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο θα εργασθεί. Ο τρόπος εργασίας και ο τρόπος παραγωγής καθορίζονται μεν από τις δυνατότητες των διαθέσιμων, των δεδομένων μέσων και αντικειμένων της εργασίας, αλλά εξαρτώνται επίσης και από τον άνθρωπο, από τον βαθμό και τον τρόπο πραγμάτωσης αυτών των δυνατοτήτων από τον άνθρωπο.

Ο τρόπος εργασίας, ο τρόπος παραγωγής, ως εξαρτώμενος μόνον από τα μέσα παραγωγής, υφίσταται στην πραγματική ζωή μόνον εν δυνάμει, ως φάσμα εφικτών υλοποιήσεων. Ο τρόπος εργασίας, ο τρόπος παραγωγής υπό την ιδιότητα του εν ενεργεία [του πραγματικού] εμπεριέχει πάντοτε τον άνθρωπο και μάλιστα τους ανθρώπους εντός των σχέσεών τους με άλλους ανθρώπους. Σε τελευταία ανάλυση, στην εργασία η ενεργητικότητα εκπορεύεται από τον άνθρωπο.

Εάν εκληφθεί η εργασιακή διαδικασία ως απλώς επαναλαμβανόμενη, με ίδια και अपαράλλακτα τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας, από τον άνθρωπο εξαρτάται ο τρόπος εργασίας: με μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση, διάρκεια, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιμέλεια κλπ., ενώ το ποιόν και το ποσόν της επαναλαμβανόμενης εργασιακής διαδικασίας μπορούν να εκφράζονται σε ποιοτικές και ποσοτικές διαφοροποιήσεις των προϊόντων της εργασίας. Κατά την απλώς επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία κατ' ανάγκη το κύριο για τον άνθρωπο είναι το αποτέλεσμα, το προϊόν της εργασίας: η εργασία διεξάγεται, κατά κύριο λόγο, ως μέσο για την απολαβή των προϊόντων, των αποτελεσμάτων. Συνεπώς, κίνητρο προς εργασία είναι η προσπάθεια απολαβής αντικειμένων προς κατανάλωση. Γι' αυτό, όταν υπερτερεί στην κοινωνία η επαναλαμβανόμενη εργασία, οι σχέσεις παραγωγής δρουν θετικά στην παραγωγική σχέση προς τη φύση κατά κύριο λόγο μέσω της διανομής, μέσω της απολαβής από τους ανθρώπους αντικειμένων ατομικής κατανάλωσης.

Η ίδια η εργασιακή διαδικασία, στον βαθμό που αποτελεί μόνο μέσο για την απολαβή του αποτελέσματος, δεν συνιστά ανάγκη για τον άνθρωπο, αλλά είναι μόνον εξωτερική αναγκαιότητα. Εκτελείται είτε με πειθαναγκασμό, είτε χάριν της απολαβής του αποτελέσματος, των προϊόντων, των αντικειμένων ατομικής κατανάλωσης, αλλά όχι χάριν της ίδιας της εργασιακής διαδι-

κασίας. Όταν είναι τέτοια η εργασία φυσικό επακόλουθο είναι η επιθυμία αποφυγής της εργασίας. Υπό τις δεδομένες συνθήκες ο άνθρωπος δεν αποφεύγει την εργασία, όταν εργάζεται άμεσα είτε για τον εαυτό του είτε για εκείνους τους οικείους του, τους οποίους αντιμετωπίζει όπως τον ίδιο τον εαυτό του. Και –εάν εργάζεται άμεσα για τον εαυτό του και τους οικείους του– δεν αποφεύγει την εργασία στον βαθμό που το ποσόν και το ποιόν των αντικειμένων προς κατανάλωση που απολαμβάνει καθορίζονται από το ποσόν και το ποιόν της εργασίας του. Στην περίπτωση που κάποιος άνθρωπος, υπό τις εν λόγω συνθήκες, δεν εργάζεται άμεσα για τον εαυτό του και για τους οικείους του, εάν το ποιόν και το ποσόν των απολαβών του σε αναλώσιμα αντικείμενα δεν καθορίζονται από το ποιόν και το ποσόν της εργασίας του, ο εν λόγω άνθρωπος αποφεύγει την εργασία και τότε για τη διεξαγωγή της εργασίας καθίσταται αναγκαίος ο πειθαναγκασμός εκ μέρους άλλων ανθρωπών.

Έτσι λοιπόν, κατά την απλώς επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία, οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν θετικά στον άνθρωπο της εργασίας μέσω της διανομής των αποτελεσμάτων της εργασίας και συγκεκριμένα των αντικειμένων προς κατανάλωση. Οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν θετικά στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, όταν ο άνθρωπος, με τη βοήθεια μέσω εργασιών τα οποία τίθενται σε λειτουργία ατομικά και αντικειμένων εργασιών τα οποία υπόκεινται σε επεξεργασία επίσης ατομικά, ιδιοποιείται άμεσα τα προϊόντα της εργασίας του, τα οποία, έστω και, σε τελευταία ανάλυση, συνιστούν αντικείμενα προς κατανάλωση. Ωστόσο, οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν στην εργασιακή διαδικασία διαφορετικά, δεδομένου ότι υπάρχει η ενοποιημένη, η συνολική εργασία των ατόμων: από την ίδια την εργασιακή διαδικασία ανακύπτει η ροπή προς αποφυγήν της, και τότε η εργασία διεξάγεται με επιτυχία ευθέως ανάλογη του βαθμού τελειοποίησης του πειθαναγκασμού προς εργασία. Ο καταμερισμός της εργασίας δεν καθίσταται εδώ οικειοθελής, αλλά πειθαναγκαστικός. Ειρήσθω εν παρόδω, σε όλες τις κοινωνίες με στάσιμη παραγωγή το κύριο είναι η παραγωγή αντικειμένων προς ατομική κατανάλωση και η εργασία διεξάγεται ως μέσο για την απολαβή τους, ως εξωτερική αναγκαιότητα*.

Το γεγονός ότι στην εργασία, στην παραγωγή, η ενεργητικότητα εκπορεύεται, σε τελευταία ανάλυση, από τον άνθρωπο, είναι εμφανές ήδη κατά την

* Η επισήμανση αυτή έχει ιδιαίτερη κριτική σημασία, εάν ληφθεί υπ' όψιν ο χρόνος συγγραφής του έργου. – σ.τ.μ.

εξέταση της απλώς επαναλαμβανόμενης εργασιακής διαδικασίας. Σε αυτή την περίπτωση ο άνθρωπος κινητοποιεί αμετάβλητα μέσα εργασίας και επεξεργάζεται ομοιότυπα αντικείμενα εργασίας. Και ο ίδιος ο άνθρωπος επίσης κατά μείζονα κλίμακα δεν μεταβάλλεται.

Όπως είδαμε όμως, σε τελευταία ανάλυση, η επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας καταλήγει σε μεταβολή της: η επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία μετατρέπεται σε μεταβαλλόμενη εργασιακή διαδικασία. Και εδώ η ενεργητικότητα εκπορεύεται, σε τελευταία ανάλυση, από τον άνθρωπο, ο οποίος προσκρούει σε όρους και συστατικά στοιχεία της εργασίας, που είναι υποχρεωμένος να αλλάζει, απλώς και μόνο επειδή επαναλαμβάνει την εργασιακή διαδικασία.

Όταν κυριαρχούν οι μεταβαλλόμενες εργασιακές διαδικασίες προβάλλει στο προσκήνιο η μεταβολή των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας (των μέσων, των αντικειμένων της εργασίας και του ίδιου του ανθρώπου της εργασίας).¹¹ Το αποτέλεσμα της εργασίας εξακολουθεί να είναι αναγκαίο, ωστόσο, το κέντρο βάρους μετατίθεται από το αποτέλεσμα στην εργασιακή διαδικασία. Η εργασιακή διαδικασία γίνεται ο κύριος σκοπός, ενώ το αποτέλεσμα μεταπίπτει σε υπηγμένη στιγμή. Η εργασία, κατά μείζονα κλίμακα, δεν διεξάγεται ως μέσο για την απολαβή αντικειμένων προς ατομική κατανάλωση (αυτό υποβαθμίζεται στη θέση της αναγκαιότητας μεν, πλην όμως υπηγμένης στιγμής), αλλά χάριν της ανάγκης για εργασία, χάριν της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Η εργασία αποκτά *εσωτερικό κίνητρο*, την *εσωτερική πηγή* της κίνησής της και γίνεται *εσωτερική αναγκαιότητα*, μόνον όταν ανακύπτει η ανάγκη για εργασία.

Όταν κυριαρχεί στην κοινωνία η εργασία χάριν της ανάγκης για εργασία, δηλαδή επί κυριαρχίας της μεταβαλλόμενης και όχι της επαναλαμβανόμενης εργασίας, οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν θετικά στην παραγωγική σχέση προς τη φύση και μέσω της απολαβής αντικειμένων προς κατανάλωση από τους ανθρώπους, και *κατά κύριο λόγο μέσω του καταμερισμού της εργασίας*.

Κατά την κυριαρχία της ανάγκης για εργασία οι άνθρωποι επιδιώκουν την εργασία. Τότε ο άνθρωπος, εν γένει και εν συνόλω, δεν αποφεύγει την εργα-

11. Χαρακτηριστικό της κεφαλαιοκρατίας, εάν την αντιπαραβάλουμε με προγενέστερες μορφές της κοινωνίας, είναι η αλλαγή των εργασιακών διαδικασιών. Εν τούτοις, αυτή η αλλαγή δεν είναι ακόμα κυρίαρχη, αλλά υποτάσσεται στη συσσώρευση προϊόντων της εργασίας [στην κερδοφορία].

σία, ούτε όταν η εργασία του παρέχει άμεσα τους καρπούς της, ούτε όταν η εργασία διεξάγεται άμεσα για τους άλλους ανθρώπους. Πιθανές αντιφάσεις μεταξύ των ανθρώπων δεν μπορεί να προκύπτουν τώρα από την κοινή εκείνη βάση που γεννά την επιθυμία αποφυγής της εργασίας, εάν η τελευταία δεν αυξάνει την ποσότητα και δεν βελτιώνει την ποιότητα των απολαμβανομένων εξ αυτής αντικειμένων προς κατανάλωση, αλλά από την κοινή βάση που γεννά η επιδίωξη της εργασίας. Στην τελευταία περίπτωση μπορεί να προκύψουν αντιφάσεις, εάν η επιδίωξη των ανθρώπων για εργασία με τα μιν είτε τα δε ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, υπερβαίνει τις αντικειμενικές δυνατότητες να τους παρασχεθεί εργασία με τα εν λόγω χαρακτηριστικά.

Η μετάβαση από την επαναλαμβανόμενη εργασία, από την εργασία ως μέσο για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, στη μεταβαλλόμενη εργασία, στην εργασία χάριν της ανάγκης για εργασία, συνιστά την άρση της προηγούμενης κατάστασης της εργασίας από την επόμενη, δηλαδή τέτοιο μετασχηματισμό της προηγούμενης κατάστασης της εργασίας, κατά τον οποίο η τελευταία διατηρείται μιν, αλλά καθίσταται υπηγμένη στιγμή της επόμενης κατάστασης της εργασίας.

Η μετάβαση αυτή εκτός από την ποιοτική, διαθέτει επίσης και μια ποσοτική πλευρά. *Η παραγωγή, η εργασία χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών μπορεί να καταστεί υπηγμένη στιγμή της εργασίας χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία, και η επαναλαμβανόμενη εργασία – υπηγμένη στιγμή της μεταβαλλόμενης εργασίας, μόνον όταν η παραγωγή, η εργασία επιτυγχάνει ένα επίπεδο κατά το οποίο είναι εφικτή η ικανοποίηση του βέλτιστου των βιολογικών αναγκών.* Μόνον εφ' όσον επιτευχθεί αυτό το επίπεδο, ξεκινά μια τέτοια ανάπτυξη της παραγωγής (της εργασίας), κατά την οποία η παραγωγή (η εργασία) χάριν της απολαβής αντικειμένων κατάλληλων για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, παύει να διαδραματίζει υπερέχοντα ρόλο στην παραγωγή (εργασία), ξεκινά η μακροχρόνια διαδικασία της αύξουσας υπεροχής της εργασίας χάριν της ανάγκης για εργασία.

Η υλική παραγωγή ως *εξωτερική αναγκαιότητα* είναι μια παραγωγή που λειτουργεί ως μέσο για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών. Ως εξωτερική αναγκαιότητα η υλική παραγωγή είναι πάντοτε απαραίτητη. Ωστόσο, η υλική παραγωγή συνιστά και *εσωτερική αναγκαιότητα*, η οποία ανακύπτει εφ' όσον και καθ' όσον αυτή διεξάγεται χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία. Η υπεροχή της υλικής παραγωγής ως εξωτερικής αναγκαιότητας

αποτελεί λιγότερο ανεπτυγμένη κατάσταση της παραγωγής, εν συγκρίσει με την κατάσταση κατά την οποία υπερέχει η υλική παραγωγή ως εσωτερική αναγκαιότητα.

Όσο κυριαρχεί η επαναλαμβανόμενη εργασία, οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν στον άνθρωπο μέσω της απολαβής από αυτόν αντικειμένων προς κατανάλωση, τα οποία αποτελούν προϊόντα εργασίας. Επιδρούν επίσης και στη χρήση από τον άνθρωπο των εργασιακών του ιδιοτήτων, οι οποίες παραμένουν αμετάβλητες.

Η δράση που ασκούν οι σχέσεις παραγωγής στον άνθρωπο επί κυριαρχίας της μεταβαλλόμενης εργασίας συνεχίζεται επίσης όπως και επί κυριαρχίας της επαναλαμβανόμενης εργασίας –δεδομένου ότι η επανάληψη συνιστά αναγκαία στιγμή της μεταβολής– αλλά σε υπηγμένη μορφή. Εδώ πλέον το κύριο γίνεται η επίδραση που ασκούν οι σχέσεις παραγωγής στην αλλαγή του ανθρώπου, ακριβέστερα στην κατεύθυνση της προοδευτικής ανάπτυξης του ανθρώπου.

Ενώ επί υπεροχής της επαναλαμβανόμενης εργασίας το κύριο είναι ο βαθμός και ο τρόπος με τους οποίους οι σχέσεις παραγωγής συμβάλλουν στην παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση, ή επιδρούν ανασχετικά σε αυτήν, επί υπεροχής της μεταβαλλόμενης εργασίας το κύριο είναι ο βαθμός και ο τρόπος με τους οποίους οι σχέσεις παραγωγής συμβάλλουν στην ανάπτυξη του ανθρώπου της εργασίας, ή επιδρούν ανασχετικά σε αυτήν.

Οι παραγωγικές δυνάμεις (στην ενότητά τους με την απλούστατη σχέση) καθορίζουν τις σχέσεις παραγωγής, ενώ και οι σχέσεις παραγωγής με τη σειρά τους επιδρούν στις παραγωγικές δυνάμεις. Εδώ έχει θέση η ενότητά τους. Ο *τρόπος παραγωγής με την ευρεία έννοια* συνιστά την *ενότητα* παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Όπως αναφέραμε παραπάνω ο όρος «*τρόπος παραγωγής*» μπορεί να χρησιμοποιείται επίσης και με τη στενή του έννοια. Είναι σκόπιμο ο *τρόπος παραγωγής με την ευρεία έννοια* του όρου, να επισημανθεί με τον όρο «*κοινωνικός τρόπος παραγωγής*».

Ο *κοινωνικός τρόπος παραγωγής* είναι αυτό που συνιστά την *ουσία* της κοινωνίας. Η *διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής* πραγματοποιείται στο μέγιστο βάθος της ως *καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας* της παραγωγής. Ακριβώς ο *καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας* της παραγωγής αποτελεί και τη *διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής* ως *αντίφαση*, ή, μ' άλλα λόγια, ο *καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας* της παραγω-

γής συνιστά την καθαυτό αντίφαση, την ανεπτυγμένη αντίφαση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Εντός του, οι παραγωγικές δυνάμεις συνιστούν σχέσεις παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν παραγωγικές δυνάμεις: το καθένα εκ των αντιθέτων συνιστά την ετερότητά του εντός της άρνησης της ετερότητάς του.

Σε αυτή τη βαθμίδα της εμβάθυνσης στην ουσία της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής τελειώνει η εξέταση της λογικής πτυχής αυτής της διαλεκτικής, διότι περαιτέρω διερεύνηση της εν λόγω αντίφασης οδηγεί στη διατύπωση της επίλυσής της. Ο πλέον πρόσφορος τρόπος για να επιτευχθεί αυτό, με δεδομένο το νυν επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης, το οποίο έχει φτάσει στην πρώτη φάση της ώριμης (δηλαδή της κομμουνιστικής) κοινωνίας*, είναι μέσω του ιστορικού τρόπου εξέτασης. Θα επισημάνουμε μόνο τα εξής.

Επί του παρόντος, η συσχέτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής ως αυτοανανεούμενη, στην καλύτερη περίπτωση εκλαμβάνεται στο επίπεδο της συσχέτισής τους υπό την ιδιότητα περιεχομένου (παραγωγικές δυνάμεις) και μορφής (σχέσεις παραγωγής). Η εξέταση του κοινωνικού τρόπου παραγωγής υπό το πρίσμα των κατηγοριών του περιεχομένου και της μορφής, προωθήθηκε κατά τη διάγνωση της κοινωνίας, όταν διαμορφώθηκε η αντίφαση μεταξύ των κεκτημένων παραγωγικών δυνάμεων και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση οι κεκτημένες παραγωγικές δυνάμεις προβάλλουν ως εν γένει και εν συνόλω επαρκείς για την κατάλυση των παλαιών και την εδραίωση των νέων, των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι παραγωγικές δυνάμεις προβάλλουν ως κατά βάση δεδομένες, ενώ οι σχέσεις παραγωγής εντοπίζονται ως φάσμα δυνατοτήτων, οι οποίες βρίσκονται λίγο πολύ σε αντιστοιχία είτε σε αναντιστοιχία με τις δεδομένες παραγωγικές δυνάμεις. Τουναντίον, κατά την ανάλυση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, οι σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής προβάλλουν ως κατά βάση δεδομένες (γίνεται λόγος μόνο για την τελειοποίησή τους), και ως κύριο ζητούμενο βλέπουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Και στις δύο περιπτώσεις μία από τις δύο αντίθετες πλευρές (πότε η μία και πότε η άλλη) εντοπίζεται ως δεδομένη. Γι' αυτό και απ' τη σκοπιά του ιστορικού υλισμού η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής εκλαμβάνε-

* Υπενθυμίζουμε την περίοδο συγγραφής του έργου (τέλη της δεκαετίας του 1970). – σ.τ.μ.

ται στη λειτουργία της ως εν γένει αμετάβλητη για όλα τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της ανθρωπότητας, οπότε και διαφεύγει το θεμελιώδες γεγονός ότι αναπτύσσεται η ίδια η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και μάλιστα –κάτι που είναι και το πλέον ουσιώδες– αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις αυτές καθεαυτές, οι σχέσεις παραγωγής αυτές καθεαυτές, και η συσχέτισή τους αυτή καθεαυτή. Εν τω μεταξύ, επί του παρόντος, η γενική συσχέτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής εννοείται ως αμετάβλητη, δεν γίνεται αντικείμενο αναστοχασμού το γεγονός ότι η ίδια η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής ανακλύπει, διαμορφώνεται, αναπτύσσεται και κάποτε θα εκλείψει.

Εάν εκλαμβάνονται οι παραγωγικές δυνάμεις ως δεδομένες, οι σχέσεις παραγωγής προβάλλουν ως κατά κύριο λόγο καθοριζόμενες από αυτές. Οι σχέσεις παραγωγής στον έναν ή τον άλλο βαθμό «κείτονται» εντός των ορίων των δυνατοτήτων της υφιστάμενης, της δεδομένης παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, η όποια μεταβολή των σχέσεων παραγωγής μπορεί να διεξαχθεί εντός των ορίων αυτών των δυνατοτήτων. Το φάσμα αυτών των δυνατοτήτων καθορίζει τη γενική κατεύθυνση προς την οριακή πραγμάτωσή τους μέσω των σχέσεων παραγωγής. Ωστόσο, αυτές οι δυνατότητες μπορούν να πραγματοποιούν σε διάφορες σχέσεις και σε ποικίλους βαθμούς: παρά το γεγονός ότι η γενική κατεύθυνση της μεταβολής των σχέσεων παραγωγής καθορίζεται από την υπάρχουσα παραγωγική σχέση προς τη φύση, η πραγμάτωση των δυνατοτήτων [που εμπεριέχονται σε αυτή τη σχέση] μπορεί να λάβει χώρα σε ποικίλες σχέσεις και σε ποικίλους βαθμούς, δηλαδή σε διαφέρουσες ούτως η άλλως σχέσεις παραγωγής.

Εδώ, με δεδομένες τις παραγωγικές δυνάμεις, ως προς την πραγμάτωση των δυνατοτήτων τους, οι άνθρωποι μπορούν να επιδράσουν στον βαθμό και εν μέρει στον χαρακτήρα της πραγμάτωσής τους.

Η όποια έστω και εν μέρει μεταβολή των σχέσεων παραγωγής, συνιστά μεταβολή της παραγωγής ως όλου (από τη μεν είτε από τη δε άποψη). Συνεπώς, ο βαθμός και εν μέρει ο χαρακτήρας της υλοποίησης των εμπεριεχομένων στις εκάστοτε παραγωγικές δυνάμεις δυνατοτήτων, καθορίζεται μεν εν γένει και εν συνόλω από αυτές τις παραγωγικές δυνάμεις και από τις εκάστοτε σχέσεις παραγωγής, πλην όμως, εξαρτάται επίσης και από κάτι τι το οποίο δεν ανάγεται πλήρως ούτε στις υφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις, ούτε και στις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής. Τι είναι όμως αυτό το οποίο επιδρά επίσης μέ-

σω των σχέσεων παραγωγής στην πραγμάτωση των δυνατοτήτων που εμπεριέχονται στην εκάστοτε παραγωγική σχέση προς τη φύση;

Επιδρούν οι ίδιοι οι άνθρωποι, ωστόσο, επιδρούν στον βαθμό που οι σκοποί και οι πράξεις τους δεν ανάγονται μόνο στην εκάστοτε παραγωγική σχέση προς τη φύση και στις εκάστοτε σχέσεις παραγωγής. Τέτοια είναι αναπόφευκτα η πορεία της αλληλουχίας των σκέψεων στην περίπτωση κατά την οποία οι παραγωγικές δυνάμεις εντοπίζονται ως δεδομένες.

Και, τουναντίον, στην περίπτωση κατά την οποία εκλαμβάνονται ως δεδομένες οι σχέσεις παραγωγής, η όλη υπόθεση προβάλλει ως εξής: η όποια μεταβολή των παραγωγικών δυνάμεων δεν λαμβάνει χώρα απλώς απ' εαυτής, εκτός των σχέσεων παραγωγής, σε καθαρή μορφή, αλλά στα πλαίσια ορισμένων σχέσεων παραγωγής. Και εδώ είναι οι σχέσεις παραγωγής που καθορίζουν με ποιον ακριβώς τρόπο και σε ποιο βαθμό πραγματώνονται οι δυνητικές μεταβολές που εμπεριέχονται στις παραγωγικές δυνάμεις. Οι εν λόγω δυνατότητες απ' εαυτές συνιστούν μόνο δυνατότητες, οι οποίες είναι πραγματικές μόνον εντός της ενότητάς τους με τις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής.

Παρ' όλα αυτά, χαρακτηριστικό των όποιων παραγωγικών δυνάμεων είναι η ύπαρξη του μεν είτε του δε, κατά το μάλλον ή ήττον, καθορισμένου φάσματος δυνατοτήτων μεταβολής τους, και οι σχέσεις παραγωγής δεν μπορούν να «αγνοήσουν» όλο αυτό το φάσμα. Οι εκάστοτε σχέσεις παραγωγής μπορούν να επιδράσουν στην αλλαγή των παραγωγικών δυνάμεων, στα πλαίσια εκείνου του φάσματος δυνατοτήτων αλλαγής των παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο ενυπάρχει στις εκάστοτε παραγωγικές δυνάμεις. Και μάλιστα, ενόσω υποτίθεται ότι ορισμένες σχέσεις παραγωγής είναι δεδομένες και ότι οι παραγωγικές δυνάμεις είναι επίσης δεδομένες, η μεταξύ τους σχέση προβάλλει ουσιαστικά ως εξωτερική. Ως εκ τούτου δεν αναζητούν τη βαθύτερη αντίφαση της κοινωνικής ζωής εντός της αλληλεπίδρασης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, αλλά εκτός της. Η τυπική πορεία των συλλογισμών έχει ως εξής: οι σχέσεις παραγωγής καθορίζονται από τις παραγωγικές δυνάμεις, οι παραγωγικές δυνάμεις εξαρτώνται από τις ανάγκες... Η πραγματική θέση των πραγμάτων προβάλλει αντεστραμμένα: ο εσωτερικός δεσμός (η συσχέτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής) εκλαμβάνεται ως εξωτερικός, ενώ εκείνος που είναι περισσότερο επιφανειακός και εξωτερικός, προβάλλει ως εσωτερικός, και σε αυτόν τον περισσότερο επιφανειακό αναζητούν την πηγή αυτοκίνησης της κοινωνίας.

Ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να επισημάνει ότι η έκθεσή μας κινήθηκε από την εξέταση του ανθρώπου ως βιολογικού όντος, στο οποίο βιολογικό και κοινωνικό συνιστούν μια *άμεση* ενότητα, εντός της οποίας εκείνο που προβάλλει σε πρώτο πλάνο είναι το βιολογικό στον άνθρωπο (όχι όμως ως αποκομμένο από το κοινωνικό, μιας και το κοινωνικό ήταν παρόν σε άδηλη μορφή), προς την περιγραφή των χαρακτηριστικών *κατ' εξοχήν του κοινωνικού, του κοινωνικού αφ' εαυτού* (ως αλληλένδετο με το βιολογικό αλλά χωρίς ειδική ανάλυση αυτού του δεσμού), δηλαδή στην ανάδειξη των χαρακτηριστικών της εργασίας, της παραγωγής, των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Τώρα θα περάσουμε στην *ειδική εξέταση της ενότητας και των μορφών* της ενότητας κοινωνικού και βιολογικού, μιας ενότητας η οποία δεν είναι πλέον άμεση, αλλά εσωτερικά διαρθρωμένη [διατεταγμένη].

Ας επανέλθουμε όμως στον τρόπο παραγωγής πριν συνεχίσουμε αυτή την ανάλυση.

Ας υποθέσουμε ότι οι υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής επιτρέπουν να πραγματοποιηθούν κατά τον βέλτιστο τρόπο οι ενυπάρχουσες στην υφιστάμενη παραγωγική σχέση προς τη φύση δυνατότητες. Τότε, όσο η παραγωγική σχέση προς τη φύση επαναλαμβάνεται με την ίδια μορφή, οι σχέσεις παραγωγής παραμένουν οι ίδιες (υπό την προϋπόθεση ότι οι λοιποί όροι παραμένουν αμετάβλητοι).

Ωστόσο, όπως είδαμε, η απλή ανανέωση της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, καταλήγει να είναι συνάμα και μεταβολή της. Η γενική κατεύθυνση της μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, σε αυτή την περίπτωση, αρχικά καθορίζεται από την αναγκαιότητα παραγωγής χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών. Εδώ ως κινητήριο δύναμη της ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση λειτουργεί η διατηρούμενη διαφορά μεταξύ ποσότητας και ποιότητας των προϊόντων της παραγωγής και μέτρου των βιολογικά οροθετημένων αναγκών. Στον βαθμό που η παραγωγή επιτυγχάνει ορισμένο επίπεδο, στο οποίο τα εν λόγω προϊόντα της παραγωγής είναι διαθέσιμα σε αφθονία για την ικανοποίηση του σωματικά προσδιορισμένου μέτρου των βιολογικών αναγκών, εκείνο που μετατρέπεται σε κύρια κινητήριο δύναμη ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση είναι η ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία, η αντίφαση μεταξύ ανάγκης για εργασία και κεκτημένου επιπέδου και χαρακτήρα των δυνατοτήτων ικανοποίησής της.

Η όποια μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση δεν λαμβάνει

χώρα απλώς αφ' εαυτής, εκτός των σχέσεων παραγωγής είτε σε καθαρή μορφή, αλλά στα πλαίσια ορισμένων σχέσεων παραγωγής και εδώ είναι οι σχέσεις παραγωγής αυτές που καθορίζουν το πώς ακριβώς και σε ποιο βαθμό θα πραγματοποιηθούν οι ενυπάρχουσες στη δεδομένη παραγωγική σχέση προς τη φύση δυνατότητες μεταβολής. Οι εν λόγω δυνατότητες αφ' εαυτές συνιστούν μόνο δυνατότητες, οι οποίες είναι πραγματικές μόνον εντός της ενότητάς τους με τις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής.

Παρ' όλα αυτά όμως η εκάστοτε δεδομένη παραγωγική σχέση προς τη φύση έχει το μεν ή το δε, κατά το μάλλον ή ήττον, καθορισμένο φάσμα δυνατοτήτων μεταβολής της, και οι σχέσεις παραγωγής δεν μπορούν να «αγνοήσουν» όλο αυτό το φάσμα. Οι υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής μπορούν να επιδράσουν στη μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, στα πλαίσια εκείνου του φάσματος δυνατοτήτων μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, το οποίο υπάρχει στην υφιστάμενη, δεδομένη παραγωγική σχέση προς τη φύση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Φαινόμενο και πραγματικότητα της ανθρώπινης κοινωνίας Η κοινωνική συνείδηση και οι μορφές της Το εποικοδόμημα. Οι άνθρωποι ως προσωπικότητες

Η εξέταση του ανθρώπου ως ατόμου, ως ενός όντος στο οποίο βιολογικό και κοινωνικό συνιστούν μια άμεση ενότητα, είναι η εξέταση της προϋπόθεσης του ανθρώπου ως προσωπικότητας. Η μετάβαση στην ανάλυση της εργασίας, της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, είναι η μετάβαση στην ανάλυση του ανθρώπου ως *κοινωνικού* όντος, στην ανάλυση της ουσίας του ανθρώπου.¹ *Ο άνθρωπος, στον βαθμό που είναι κοινωνικό ον –και όχι απλώς ένα βιολογικό ον– είναι προσωπικότητα. Εκείνο που χαρακτηρίζει την προσωπικότητα [το προσωπικό] είναι το ιδιαίζοντως ανθρώπινο στοιχείο στον άνθρωπο.*

Η εργασία, η παραγωγή ως αμφίδρομη σχέση ανθρώπου και φύσης, υπαγορεύει τη *δυνατότητα* ύπαρξης του ανθρώπου υπό την ιδιότητα του κοινωνι-

1. Υπό την ευρεία έννοια του όρου η ουσία συμπεριλαμβάνει την καθαυτό ουσία, το φαινόμενο και την πραγματικότητα. Η εν λόγω συμπεριληψη φαινομένου και πραγματικότητας εντός της ουσίας έχει ορισμένη νομιμότητα, διότι φαινόμενο και πραγματικότητα δεν είναι κάτι τι μόνον άμεσο, αλλά αποτελούν *αναγκαίες (ουσιώδεις)* μορφές εκδήλωσης της ουσίας στο άμεσο. Υπό τη στενή έννοια του όρου, ουσία είναι η ουσία αφ' εαυτής σε αντιδιαστολή με το άμεσο, το εξωτερικό κλπ., συμπεριλαμβανομένων και των αναγκαίων μορφών εκδήλωσης της ουσίας στο άμεσο, στο εξωτερικό κλπ.

Ουσία του ανθρώπου, υπό την ευρεία έννοια του όρου, είναι *ολόκληρο* το σύνολο, *ολόκληρο* το διατεταγμένο όλο [ensemble – σ.τ.μ.] των κοινωνικών σχέσεων. Υπό τη στενή έννοια του όρου, ουσία του ανθρώπου είναι η ενότητα παραγωγικής αμφίδρομης σχέσης προς τη φύση και σχέσεων παραγωγής, είτε όπως θα μπορούσε να διατυπωθεί αλλιώς, η ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής.

κού όντος. Αλλά η δυνατότητα αυτή *πραγματώνεται* ακριβώς εντός των σχέσεων παραγωγής. Είναι ακριβώς η ένταξη στις σχέσεις παραγωγής που συνιστά την πραγματική ένταξη των ατόμων στις *κοινωνικές* αμφίδρομες σχέσεις με τη φύση. Η παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση συνιστά τη δυνατότητα της ύπαρξής τους ως προσωπικοτήτων. Η ένταξη των ατόμων στις *παραγωγικές* σχέσεις, στις *κοινωνικές* σχέσεις παραγωγής συνιστά την πραγματικότητα της ύπαρξής τους ως προσωπικοτήτων.

Συνεπώς, όλοι οι άνθρωποι εφ' όσον εργάζονται, σχετίζονται παραγωγικά προς τη φύση και συμμετέχουν στις σχέσεις παραγωγής, αποτελούν κατ' αυτόν τον τρόπο προσωπικότητες.² Η σφαίρα της κοινωνικής παραγωγής συνιστά τον πυρήνα της ανθρώπινης κοινωνίας. Τον ίδιο ρόλο διαδραματίζει η σφαίρα της κοινωνικής παραγωγής και ως προς τη διαμόρφωση, τη λειτουργία και την ανάπτυξη των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων.

Ας υποθέσουμε ότι η παραγωγική σχέση προς τη φύση και οι σχέσεις παραγωγής υφίστανται και αναπαράγονται σε *απαράλλακτη* μορφή. Τότε, η ένταξη σε αυτές των νέων ατόμων που γεννιούνται και ενηλικιώνονται θα συνιστά τη μετατροπή αυτών των ατόμων σε προσωπικότητες. Ωστόσο, τα εν λόγω άτομα, εφ' όσον έχουν ενταχθεί στις σχέσεις παραγωγής, θα πάψουν να μεταβάλλονται ως προσωπικότητες. Η δραστηριότητά τους ως προσωπικοτήτων θα είναι *απαράλλακτη*, *απαράλλακτα* επαναλαμβανόμενη, μια δραστηριότητα που δεν θα απαιτεί αλλαγή σκοπών και, ως εκ τούτου, θα έλεγε κανείς ότι θα είναι μηχανική και απρόσωπη.

Παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής *εκφαινόνται* μέσω των βιολογικών και ευρύτερα, μέσω των φυσικών δεσμών που έχουν οι άνθρωποι μεταξύ τους και με την υπόλοιπη φύση. Στις μέρες μας διακρίνεται η σφαίρα του κοινωνικού υπό τη στενή έννοια του όρου.

Ωστόσο, διακρίνουν την εν λόγω σφαίρα μάλλον στο εμπειρικό επίπεδο, ενώ την ορίζουν μέσω της *απαρίθμησης* των όσων την αφορούν. Εμείς θεω-

2. Οφείλουμε να έχουμε υπ' όψιν το εξής: δεδομένου ότι οι ίδιες οι σχέσεις παραγωγής ανακύπτουν, διαμορφώνονται και αναπτύσσονται ιστορικά, και οι άνθρωποι ως προσωπικότητες, υπό αυτή την έννοια, επίσης βρίσκονται ιστορικά σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης. Γι' αυτό, φέρ' ειπείν, η απάντηση στο ερώτημα εάν είναι ο δούλος-παραγωγός προσωπικότητα, προϋποθέτει απαραίτητως την επίλυση του προβλήματος: σε ποιο στάδιο της ανάπτυξής τους βρίσκονταν οι σχέσεις παραγωγής (ως διακριτές από τις φυσικές) στη δουλοκτητική κοινωνία.

ρούμε ότι η σφαίρα του κοινωνικού, υπό τη στενή έννοια του όρου, είναι η σφαίρα του φαινομένου της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται επιπλέον η θεωρητική διάκριση αυτής της περιοχής.

Ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής εκδηλώνεται με την απλούστερη μορφή του μέσω της σχέσης του ανθρώπου ως βιολογικού όντος προς την υπόλοιπη φύση, μέσω της βιολογικής κατανάλωσης. Από βιολογικής απόψεως, φέρ' ειπεῖν, ο άνθρωπος για τη διατήρηση της ύπαρξής του, για την ικανοποίηση της ανάγκης για διατροφή, χρειάζεται ορισμένη ποσότητα ορισμένων ουσιών, όπως αυτές εμπεριέχονται σε διαφόρων ειδών φυσικά αντικείμενα. Η ανάγκη για διατροφή και η ικανοποίησή της, εάν εκληφθούν ως διαδικασίες που αφορούν τη σφαίρα του φαινομένου της κοινωνίας, συνίστανται στην κατανάλωση παρηγγμένων αντικειμένων προς κατανάλωση με τη βοήθεια παρηγγμένων μέσων. Επομένως, εντός αυτής της σχέσης η ανάγκη για διατροφή είναι κοινωνικά οροθετημένη [τίθεται υπό κοινωνικούς όρους].

Σε μια πιο περίπλοκη μορφή έκφρασης της κοινωνίας λαμβάνει χώρα ένας «διαυγασμός» [μια διαλαμπή] του κοινωνικού, του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, μέσω της σχέσης της βιολογικής αναπαραγωγής των ανθρώπων. Φέρ' ειπεῖν, οι δημογραφικοί νόμοι αφορούν κατά κύριο λόγο τη σφαίρα του φαινομένου της κοινωνίας.

Μια ακόμα πιο περίπλοκη ανεπτυγμένη μορφή έκφρασης της κοινωνίας είναι η άμεση επίδραση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας στις βιολογικές ανάγκες των ανθρώπων: η επίδραση που ασκείται στον άνθρωπο ως βιολογικό ον από τη διάρκεια και την ένταση της εργασιακής διαδικασίας, της παραγωγής, η επιρροή που ασκείται στον άνθρωπο ως βιολογικό ον από τους όρους της εργασίας και της παραγωγής, του καταμερισμού της εργασίας και της παραγωγής, καθώς επίσης και της ανάπαυσης κλπ.

Στη σφαίρα του φαινομένου της κοινωνίας το κοινωνικό «διαυγάζει» μεν μέσω του βιολογικού και εντός του βιολογικού, πλην όμως βασικό στοιχείο παραμένει το πώς το κοινωνικό αποκαλύπτεται άμεσα εντός του βιολογικού, εντός των βιολογικών δεσμών των ατόμων. Ας πάρουμε φέρ' ειπεῖν τις τάξεις* (η αλήθεια είναι ότι εάν μιλήσουμε αυστηρά, η εξέταση των τάξεων δεν εμπίπτει στα ζητούμενα της λογικής εξέτασης της κοινωνίας, δεδομένου ότι τάξεις

* Βλ. και το λήμμα «τάξεις κοινωνικές» στο 278. – σ.τ.μ.

υπάρχουν μόνο σε μερικά μη καθ' όλα ώριμα στάδια ανάπτυξης της ανθρωπότητας). Οι τάξεις διαφορίζονται προπαντός στη σφαίρα της ουσίας της κοινωνίας, εντός του κοινωνικού τρόπου παραγωγής. Ταυτοχρόνως, οι τάξεις συνδέονται επίσης και με τη σφαίρα του φαινομένου της κοινωνίας, έχουμε μια κοινωνική πλευρά με τη στενή έννοια του όρου. Από αυτή την κοινωνική πτυχή της η τάξη προβάλλει κατά κύριο λόγο από την άποψη του γεγονότος ότι η θέση και ο ρόλος της, η ενότητα της κατάστασης των μελών της εντός του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, εκδηλώνονται μέσω της *ομοιότητας* της ζωής των εντασσόμενων στην εν λόγω τάξη ατόμων (ως ομοιότητα των όρων της εργασίας, της παραγωγής και ως ομοιότητα της επίδρασης που ασκούν αυτοί οι όροι στα άτομα, στο επίπεδο εξασφάλισης της διατροφής τους, της στέγης τους κλπ., κ.ο.κ.). Μπορούμε να πούμε ότι από την άποψη αυτής της στενά κοινωνικής σχέσης, *η ενότητα της τάξης προβάλλει μέσω της ομοιότητας των ζωτικών συμφερόντων των ατόμων που την απαρτίζουν.*

Κατά την εξέταση της σφαίρας του φαινομένου οι άνθρωποι προβάλλουν μεν πλέον σε κάποιο βαθμό ως *προσωπικότητες*, πλην όμως εκείνο το οποίο προβάλλει σε πρώτο πλάνο είναι το γεγονός ότι αυτοί είναι *ανθρώπινα άτομα.*

Ας υποθέσουμε τώρα ότι η παραγωγική σχέση προς τη φύση και οι σχέσεις παραγωγής μεταβάλλονται. Αυτό σημαίνει ότι αλλάζει η δραστηριότητα των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων. Ακριβώς η μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων και η μεταβολή των *κοινωνικών* σχέσεων της παραγωγής γεννούν την ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης της μεταβολής της κοινωνίας ως παράστασης, ως ιδεατού. Η ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης της μεταβολής της κοινωνίας είναι ευθέως ανάλογη του βαθμού διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής και του κατά πόσο θεμελιώδης είναι η ανάγκη μεταβολής τους.

Είναι ακριβώς η *μεταβολή των σχέσεων παραγωγής* εκείνο το οποίο κατά τον εγγύτερο τρόπο γεννά την ανάγκη για άτομα, τα οποία *συνειδητοποιούν* σε ποικίλους βαθμούς τη συμμετοχή τους στο *κοινωνικό όλο*. Είτε, μ' άλλα λόγια, η ανάγκη για *κοινωνική* συνείδηση απορρέει από την παραγωγή ως *διαδικασία*, δηλαδή ως μεταβαλλόμενη παραγωγή, και κατά τον εγγύτερο τρόπο – από τις *κοινωνικές* σχέσεις της παραγωγής ως *διαδικασίας*, δηλαδή ακριβώς υπό την ιδιότητα των μεταβαλλόμενων σχέσεων. Ο άνθρωπος είναι *προσωπικότητα σε πλήρη βαθμό* υπό την ιδιότητα του *συνειδητού συμμετοχού της αλλαγής της κοινωνίας* ως όλου (επομένως, και της αντίστοιχης αλλαγής του ίδιου του εαυτού του).

Προτρέχοντας λίγο, προς αποφυγή πιθανών παρεξηγήσεων εκ μέρους κάποιας ομάδας αναγνωστών, θα επισημάνουμε το εξής. Η συνείδηση εν συνόλω αναφύεται από την παραγωγική διαδικασία και υφίσταται κατά κύριο λόγο χάριν της παραγωγικής διαδικασίας. *Η συνείδηση [το συνειδέναι] εμπεριέχει δύο πλευρές:* από τη μία πλευρά της συνιστά προτρέχουσα σύλληψη εν είδει παραστάσεως, δηλαδή ιδεατά, του αποτελέσματος του μετασχηματισμού του αντικειμένου της εργασίας με τα μέσα της εργασίας. Εδώ αναφερόμαστε μ' άλλα λόγια στη γνώση [*στο ειδέναι*]. Από την άλλη πλευρά, συνιστά εν είδει παραστάσεων, ιδεατή προτρέχουσα σύλληψη της σχέσης της προς τους ανθρώπους και της σχέσης των ανθρώπων προς τον εαυτό τους, των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων. Η δεύτερη πλευρά συνιστά και τη συνείδηση αυτή καθαυτή, δηλαδή το συνειδέναι από την πλευρά της κοινωνικής του υπαρξης, της υπαρξης του μέσω των κοινωνικών σχέσεων. Από αυτή τη δεύτερη πλευρά της η συνείδηση αυτή καθαυτή εμπεριέχει κατ' ανάγκη, προϋποθέτει κατ' ανάγκη την αυτοσυνείδηση [*αυτοσυνειδησία*]. Είναι ανέφικτη η από κοινού συνειδητοποίηση, η κοινωνική γνώση, εάν τα άτομα δεν διακρίνουν εαυτόν εξ αλλήλων υπό την ιδιότητα των γνωριζόντων, εάν τα άτομα δεν γνωρίζουν τον εαυτό τους υπό την ιδιότητα των γνωριζόντων έναντι των υπολοίπων ατόμων. Η πρώτη πλευρά (η γνώση [*το ειδέναι*]) αναφύεται κατά μείζονα λόγο από την αμοιβαία σχέση ανθρώπου και φύσης. Η δεύτερη πλευρά – από τις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων εντός της παραγωγής, εντός της εργασίας. Και όπως οι παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής, η εργασία ως ανταλλαγή ύλης με τη φύση, και η εργασία ως κοινωνική εργασία, υφίστανται πραγματικά μόνον εντός της εσωτερικής τους ενότητας, έτσι και αμφοτέρως οι πλευρές της συνείδησης συνιστούν μίαν εσωτερική αμοιβαία ενότητα στη διαφορά τους [*μίαν ενότητα των διεστωσών πλευρών*]. Όπως και ο μεμονωμένος άνθρωπος δεν υφίσταται εκτός του εσωτερικού του δεσμού με τους άλλους ανθρώπους, με την κοινωνία και αντιστρόφως, έτσι και η συνείδηση των ανθρώπων είναι εσωτερικά ενιαία και διαφορετική με την αυτοσυνείδηση. Παρ' όλα αυτά μπορούμε να επισημάνουμε ότι η πρώτη πλευρά (το ειδέναι) οροθετείται σε μεγαλύτερο βαθμό από τη σχέση του ανθρώπου προς τη φύση, ενώ η δεύτερη πλευρά (η καθαυτή συνείδηση) οροθετείται σε μεγαλύτερο βαθμό από τις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας, εντός της παραγωγής, από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Και εάν εδώ εξάγουμε κατά κύριο λόγο τη δεύτερη πλευρά της συνείδησης από τις σχέ-

σεις παραγωγής, [αυτό συμβαίνει διότι] η πρώτη πλευρά, χωρίς ειδική επισήμανση του δεσμού της με τη δεύτερη, έχει εξετασθεί κατά την ανάδειξη των χαρακτηριστικών της ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

Η κάθε δεδομένη παραγωγική σχέση προς τη φύση έχει ένα φάσμα δυνατοτήτων χρησιμοποίησης και μεταβολής της. Σε συνάρτηση με τις μεν είτε τις δε σχέσεις παραγωγής, αυτές οι δυνατότητες μπορούν να πραγματοποιηθούν ούτως ή άλλως, σε ποικίλους βαθμούς, αλλά δεν μπορούν (τουλάχιστον επί μακρόν) να υπερβούν τα «όρια» αυτών των δυνατοτήτων. Υπό αυτή την έννοια, δεν μπορούν να βρισκονται σε παντελή αναντιστοιχία με την παραγωγική σχέση προς τη φύση και μάλιστα επί κατά το μάλλον ή ήττον παρατεταμένο διάστημα.

Από τι εξαρτάται, όμως, το ποιες ακριβώς σχέσεις παραγωγής μορφοποιούνται κατά τη διευθέτηση της αναντιστοιχίας των παλαιών σχέσεων παραγωγής με τις υφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή κατά πόσον και πώς οι μορφοποιούμενες σχέσεις παραγωγής πραγματοποιούν τις υπάρχουσες στην υφιστάμενη παραγωγική σχέση προς τη φύση δυνατότητες; Η ίδια η μεταβολή των σχέσεων παραγωγής προκαλείται εν γένει και εν συνόλω από την αναντιστοιχία τους προς την παραγωγική σχέση προς τη φύση, από την αναντιστοιχία τους με τις παραγωγικές δυνάμεις. Αλλά ποια αναντιστοιχία των σχέσεων παραγωγής με τις διαθέσιμες παραγωγικές δυνάμεις είναι αναγκαία για την πραγματοποίηση αλλαγής στις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής; Και είναι άραγε αυτή η αναγκαία ανάπτυξη των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής επαρκής, ούτως ώστε να διεξαχθεί η μετάβασή τους σε άλλες σχέσεις παραγωγής; Ας ξεκινήσουμε από την απάντηση στο τελευταίο ερώτημα.

Είναι ανέφικτη η απόλυτη, η τελειότερη αντιστοιχία των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις. Οποιαδήποτε αντιστοιχία των διαθέσιμων σχέσεων παραγωγής με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις εμπεριέχει επίσης και κάποια αναντιστοιχία, σε ποικίλους βαθμούς και σχέσεις.

Η εμφάνιση νέων σχέσεων παραγωγής συνιστά την εμφάνιση τέτοιων σχέσεων παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν στην υπάρχουσα παραγωγική σχέση προς τη φύση, στις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις. Συνιστά ταυτοχρόως και την εμφάνιση μιας νέας αναντιστοιχίας των νεοπαγών σχέσεων παραγωγής με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις.

Όπως και κάθε αναπτυξιακή διαδικασία, η συσχέτιση ορισμένων δεδομένων σχέσεων παραγωγής και ορισμένων παραγωγικών δυνάμεων βάσει των οποίων αυτές ανέκφυαν, περνά από κάποια τυπικά στάδια.

Το στάδιο της εμφάνισης των νέων σχέσεων παραγωγής: το στάδιο εμφάνισης τόσο της αντιστοιχίας όσο και της αναντιστοιχίας μεταξύ των νεοπαγών σχέσεων παραγωγής και των διαθέσιμων παραγωγικών δυνάμεων. Σε αυτό το στάδιο οι νέες σχέσεις παραγωγής είναι κατά βάση αντίστοιχες των κληροδοτηθεισών παραγωγικών δυνάμεων, της κληροδοτηθείσας παραγωγικής σχέσης προς τη φύση.

Το στάδιο της διαμόρφωσης των νέων σχέσεων παραγωγής. Σε αυτό το στάδιο πραγματοποιείται η μεταβολή των κληροδοτηθεισών παραγωγικών δυνάμεων, της κληροδοτηθείσας παραγωγικής σχέσης προς τη φύση στα πλαίσια των νέων σχέσεων παραγωγής. Συνάμα διαμορφώνεται και η αναντιστοιχία των νέων σχέσεων παραγωγής με τις μεταβαλλόμενες εντός των πλαισίων τους παραγωγικές δυνάμεις, με τη μεταβαλλόμενη εντός των πλαισίων τους παραγωγική σχέση προς τη φύση.

Το στάδιο της ωριμότητας των νέων σχέσεων παραγωγής. Στο στάδιο αυτό, στα πλαίσια των νέων σχέσεων παραγωγής, διαμορφώνεται ο ποιοτικός διαφορετικός χαρακτήρας και το αντίστοιχο του επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων. Η ποιοτική διαφορά αναδεικνύεται εν συγκρίσει με τον χαρακτήρα και το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων που έχουν κληροδοτηθεί. Σε αυτό το στάδιο επιτυγχάνεται η ωριμότητα της αναντιστοιχίας των νέων σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες έχουν αλλάξει ποιοτικώς και ποσοτικώς εν συγκρίσει με τις κληροδοτηθείσες παραγωγικές δυνάμεις.

Το στάδιο της παρακμής, της οπισθοδρόμησης, της σήψης και της απονέκρωσης των εν λόγω σχέσεων παραγωγής. Εφ' όσον ακόμα και κατά το στάδιο της εμφάνισης των νέων σχέσεων παραγωγής δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη αντιστοιχία, μόνο αντιστοιχία των νέων σχέσεων παραγωγής με τις διαθέσιμες παραγωγικές δυνάμεις, ακόμα και κατά το στάδιο της παρακμής τους δεν υπάρχει απόλυτη αναντιστοιχία, μόνον αναντιστοιχία των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής με τις υφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις. Γι' αυτό, οι σχέσεις παραγωγής που βρίσκονται σε διαδικασία σήψης, ποτέ δεν κλείνουν απολύτως τον δρόμο στη λειτουργία και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, στη λειτουργία και ανάπτυξη της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, αν και τα περιθώρια [λειτουργίας και ανάπτυξης που παρέχουν] βρίσκονται σε φθίνοντα βαθμό και σε πιο περιορισμένες σχέσεις. Ποτέ οι παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτές δεν αποκλείουν απολύτως τις παλαιές σχέσεις παραγωγής.

Συνεπώς, είναι ανέφικτη η αυτόματη αντικατάσταση των μεν σχέσεων παραγωγής, από τις δε, ως επακόλουθο μόνο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της αντίφασης μεταξύ παλαιών σχέσεων παραγωγής και αλλαγμένων (ποσοτικώς και ποιοτικώς) παραγωγικών δυνάμεων.

Η αντικατάσταση ορισμένων σχέσεων παραγωγής από άλλες και η πραγμάτωση των διαφόρων δυνατοτήτων που εμπεριέχονται στις παραγωγικές δυνάμεις δεν εξαρτώνται μόνον από αντικειμενικές προϋποθέσεις –αναγκαίες μεν πλην όμως μη επαρκείς– αλλά και από τις σκέψεις, τα αισθήματα και τις πράξεις των ανθρώπων, που κατατείνουν είτε στη διατήρηση των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής είτε στην επάνοδο σε παλαιές είτε στην αντικατάσταση των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής από άλλες, που δεν υπήρξαν κατά το παρελθόν.

Οι περισσότερες πιθανότητες αντικατάστασης των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής αφορούν το στάδιο της παρακμής. Δεδομένου ότι η αλλαγή των παραγωγικών δυνάμεων, εν γένει της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, αποτελεί τη βάση της αλλαγής των σχέσεων παραγωγής –διότι, σε τελευταία ανάλυση, εκείνο που είναι το κύριο για τους ανθρώπους δεν είναι οι σχέσεις παραγωγής, αλλά η παραγωγική σχέση προς της φύση– είναι επόμενο η αντικατάσταση των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής να συμβαίνει, εν γένει και εν συνόλω, νομοτελώς κατά το στάδιο της απονέκρωσής τους.

Ωστόσο, στον βαθμό που η παραγωγική σχέση προς τη φύση, οι παραγωγικές δυνάμεις, αναπτύσσονται σε βαθμό που επιτρέπει την παραγωγή αφθονίας υλικών αγαθών, οι σχέσεις παραγωγής αποκτούν περισσότερη σχετική αυτοτέλεια έναντι των παραγωγικών δυνάμεων, έναντι της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση. Οι άνθρωποι αποκτούν όλο και περισσότερες δυνατότητες για την επιλογή σχέσεων παραγωγής, ενώ η σύνδεση των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις, με την παραγωγική σχέση προς τη φύση γίνεται όλο και πιο διαμεσολαβημένη. Ωστόσο, όπως είναι φυσικό, οι παραγωγικές δυνάμεις, η παραγωγική σχέση προς τη φύση, πάντοτε εξακολουθούν να συνιστούν τη γενική βάση για την όποια αλλαγή των σχέσεων παραγωγής, διότι χωρίς αυτήν [την παραγωγική σχέση προς τη φύση] οι άνθρωποι δεν μπορούν να υπάρξουν.

Ενόσω η αφθονία των υλικών αγαθών απουσιάζει, οι σχέσεις παραγωγής και η εναλλαγή τους είναι με πιο άκαμπτο τρόπο αιτιοκρατημένες από τις παραγωγικές δυνάμεις, από την παραγωγική σχέση προς τη φύση, διότι ενόσω

απουσιάζει η αφθονία υλικών αγαθών, εγείρεται με ιδιαίτερη ένταση η αναγκαιότητα της καλύτερης δυνατής χρήσης των παραγωγικών δυνάμεων, της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, ούτως ώστε να λαμβάνεται το μέγιστο επιπλέον των υλικών αγαθών.

Εφ' όσον η αφθονία υλικών αγαθών είναι παρούσα, αλλάζει ουσιαστικά ο ίδιος ο χαρακτήρας της αιτιοκρατικής εξάρτησης των σχέσεων παραγωγής από τις παραγωγικές δυνάμεις, από την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Εδώ, το κύριο για τη (συνειδητή ή ασυνειδητή) επιλογή σχέσεων παραγωγής από τους ανθρώπους δεν είναι πλέον η ποσότητα και η ποιότητα των αποτελεσμάτων, των προϊόντων της παραγωγής, αλλά γίνεται η ποσότητα και η ποιότητα της εργασιακής διαδικασίας ως τρόπου ανάπτυξης των δυνάμεων του ανθρώπου. Εντός αυτής της τελευταίας σχέσης, τουναντίον, η σύνδεση των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις, με την παραγωγική σχέση προς τη φύση γίνεται αμεσότερη.

Δεδομένου ότι σε οποιοδήποτε από τα προαναφερθέντα στάδια υπάρχει και αντιστοιχία και αναντιστοιχία των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής με τις διαθέσιμες παραγωγικές δυνάμεις, έπεται ότι υπάρχει η δυνατότητα παρακάμψης ενός, είτε όλων αυτών των σταδίων και εγκαθίδρυσης διαμιάς των υψηλότερων σχέσεων παραγωγής, μεταξύ εκείνων οι οποίες ούτως ή άλλως, έστω και κατά το ελάχιστο, και στις πλέον περιορισμένες σχέσεις, αντιστοιχούν στις παραγωγικές δυνάμεις, στην παραγωγική σχέση προς τη φύση.

Εάν λάβουμε τις παραγωγικές δυνάμεις, την παραγωγική σχέση προς τη φύση, τις σχέσεις παραγωγής εν συνόλω, είναι εντελώς νομοτελές το γεγονός ότι οι σχέσεις παραγωγής, οι οποίες έρχονται προς αντικατάσταση των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής, εν γένει αντιστοιχούν στις διαθέσιμες παραγωγικές δυνάμεις, στην παραγωγική σχέση προς τη φύση, διότι, εν συγκρίσει με τις σχέσεις παραγωγής, το κύριο είναι ακριβώς η διατήρηση και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση. Και αντίστοιχα αποδεικνύεται ότι είναι νομοτελής η αντικατάσταση των μεν σχέσεων παραγωγής από τις δε, ακριβώς κατά το στάδιο της παρακάμψης τους.

Εάν όμως οι σχέσεις παραγωγής της ανθρωπότητας ως προς τα διάφορα «μέρη» τους κλπ., αναπτύσσονται ανισομερώς, δεν είναι διόλου απίθανη η «υπερπήδηση» ενός, είτε μερικών σταδίων της ανάπτυξης από λιγότερο ανεπτυγμένα «μέρη», υπό την επίδραση πιο ανεπτυγμένων «μερών». Παρ' όλα αυτά όμως η ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής της κοινωνίας εάν ληφθούν εν

συνόλω, είτε, μ' άλλα λόγια, η αντικατάσταση των σχέσεων παραγωγής η οποία έχει *παγκόσμια-ιστορική* σημασία, λαμβάνει χώρα κατά το στάδιο της παρακμής των υπό αντικατάσταση σχέσεων παραγωγής.

Ο ακριβής χρόνος και τρόπος κατά τους οποίους λαμβάνει χώρα η αντικατάσταση των μεν σχέσεων παραγωγής από τις δε εξαρτώνται από τον υφιστάμενο τρόπο παραγωγής, από εκείνο το φάσμα δυνατοτήτων αλλαγής του, που λανθάνουν εντός αυτού του ίδιου. Δεν εξαρτάται όμως μόνον από αυτό, αλλά επίσης και από το πώς και σε ποιο βαθμό *συνειδητοποιούν* οι άνθρωποι τις διαθέσιμες δυνατότητες, από το πώς τις *προσλαμβάνουν*, από το πώς *δρουν* χάριν της πραγμάτωσης των μεν είτε των δε λανθανουσών εντός του τρόπου παραγωγής δυνατοτήτων.

Όσο γινόταν λόγος περί της απλούστατης σχέσης, οι άνθρωποι προέβαλλαν είτε ως όμοιοι προς αλλήλους είτε ως διαφέροντες ως προς το φύλο και την ηλικία. Όταν γινόταν λόγος περί της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και περί των σχέσεων παραγωγής στην ενότητά τους και κάνοντας αφαίρεση από την αλλαγή τους, δηλαδή κάνοντας αφαίρεση από την αλλαγή τους εντός του τρόπου παραγωγής, οι άνθρωποι διακρίνονταν ως προς τη θέση, τον ρόλο και τη σημασία τους στη συνολική παραγωγή. Εδώ, που πλέον αποκαλύπτεται η εξάρτηση της αντικατάστασης των σχέσεων παραγωγής, της αλλαγής του τρόπου παραγωγής από τους ανθρώπους, οι οποίοι δεν είναι μόνο φορείς της εργασίας και των σχέσεων παραγωγής, προβάλλει σε πρώτο πλάνο το γεγονός ότι οι άνθρωποι έχουν *ελευθερία επιλογής*.

Ενώσω εξετάσαμε την εργασία, την παραγωγική σχέση προς τη φύση, σε πρώτο πλάνο προέβαλλε *εν γένει και εν συνόλω η αναγκαιότητα* (η εργασία και η παραγωγή ήταν παρούσες ως μέσα ικανοποίησης των βιολογικών είτε των εργασιακών αναγκών), ενώ η γνωστική διαδικασία προέβαλλε ως διαδικασία διάγνωσης *της αναγκαιότητας*. Οι άνθρωποι έχουν ελευθερία επιλογής, διότι η αναγκαιότητα δεν είναι απολύτως προκαθορισμένη, οι αντικειμενικές δυνατότητες είναι τέτοιες, που μπορούν μεν να πραγματοποιηθούν βάσει του διαθέσιμου φάσματος δυνατοτήτων, αλλά [η πραγμάτωση αυτή λαμβάνει χώρα] ποικιλοτρόπως. Οι άνθρωποι έχουν επίσης ελευθερία επιλογής, διότι η επιλογή εξαρτάται και από αυτούς τους ίδιους, και από τα αισθήματα, τη συνείδηση, τη βούληση και τις ατομικές ιδιότητές τους.

Δεδομένου ότι εδώ το θέμα έγκειται στην αλλαγή των σχέσεων παραγωγής, επομένως, και της παραγωγής ως κοινωνικής παραγωγής, ως *όλου*, τα

αισθήματα, η συνείδηση και οι πράξεις των ανθρώπων έχουν ως περιεχόμενό τους αυτό το όλο, τη σφαίρα της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή συνιστούν *κοινωνικά* αισθήματα, *κοινωνική* συνείδηση και *κοινωνικές* πράξεις.

Η ελευθερία επιλογής σχέσεων των ανθρώπων προς αλλήλους προϋποθέτει ότι το άτομο ξεχωρίζει από τη συλλογική ομάδα και κατ' αυτόν τον τρόπο αναπτύσσεται ως προσωπικότητα. Όταν αναφερόμαστε στο γεγονός ότι το άτομο ξεχωρίζει από τη συλλογική ομάδα, δεν εννοούμε κατ' ανάγκη τον ανταγωνισμό, μιαν εχθρότητα προς την ομάδα εκ μέρους του ατόμου. Εκείνο που επισημαίνουμε εδώ είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν σχετίζεται προς την ομάδα ως ζώο, αλλά ως ένα ον που συνειδητοποιεί τη σύνδεσή του με τ' άλλα άτομα, με τη συλλογική ομάδα, συνειδητοποιεί τον εαυτό του ως ικανό να προβεί σε *διάφορες* σκέψεις, αισθήματα και πράξεις στην όποια επικοινωνιακή συγκυρία.

Το γεγονός ότι τα άτομα ξεχωρίζουν εντός της συλλογικής ομάδας ως προσωπικότητες, σημαίνει ότι αποκτούν την ικανότητα ελεύθερης επιλογής κατά την επικοινωνία, μιας επιλογής που θεμελιώνεται στην εγνωσμένη αναγκαιότητα, δηλαδή μιας επιλεκτικής επικοινωνίας, η οποία εδράζεται στη μεν ή στη δε γνώση των άλλων ανθρώπων, της ομάδας και του ίδιου του εαυτού του επιλέγοντος. Η γνώση, η επίγνωση της ελευθερίας επιλογής σχέσεων των ανθρώπων προς αλλήλους, αποτελεί τη δεύτερη από τις προαναφερθείσες πλευρές της συνείδησης. Θα υπογραμμίσουμε για άλλη μια φορά ότι, αφ' ενός, γνώση, γνωστική διαδικασία και, αφ' ετέρου, καθαυτό συνείδηση είναι κάτι το ενιαίο. Η γνώση των ανθρώπων, ως προς την προέλευσή της, οφείλεται κατά κύριο λόγο στις εργασιακές, στις παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων *προς τη φύση*, ενώ η συνείδηση, ως προς την προέλευσή της, οφείλεται κατά κύριο λόγο στις σχέσεις των ανθρώπων προς αλλήλους στην παραγωγή, στην εργασία, δηλαδή στις σχέσεις παραγωγής. Όπως η παραγωγική σχέση προς τη φύση δεν υφίσταται πραγματικά εκτός και παραπλεύρως των σχέσεων παραγωγής, έτσι γνώση και συνείδηση υφίστανται ως εσωτερική αμοιβαία ενότητα και δεν υφίστανται αποκομμένες η μία απ' την άλλη. Η γνώση συνιστά πάντοτε υπαρκτή και καθαυτό συνείδηση, αλλά και η καθαυτό συνείδηση συνιστά γνώση. Εν τούτοις, τα μέρη αυτής της εσωτερικής ενότητας είναι και διακριτά. Υπό την ευρεία έννοια της λέξης, συνείδηση [συνειδένα] είναι και η γνώση και η καθαυτό συνείδηση.

Τι είναι γνώση και γνωστική διαδικασία; Και σε συνδυασμό με αυτό τι είναι η συνείδηση;

Γνωστική διαδικασία είναι η *διαδικασία* προσπορισμού γνώσης. Η γνώση είναι *το αποτέλεσμα* της γνωστικής διαδικασίας. Οι γνώσεις μορφοποιούνται προπαντός εντός της σκόπιμης δραστηριότητας μετασχηματισμού της φύσης. Η γνώση είναι αντανάκλαση. Η καθαυτό γνώση είναι η ορθή, η αληθής αντανάκλαση. Η γνώση, υπό την ευρεία έννοια του όρου εμπεριέχει και την ορθή, την πιστή και την εσφαλμένη, τη μη πιστή αντανάκλαση. Γνώση, υπό την πλέον στενή έννοια του όρου, είναι η απόλυτη αλήθεια, ενώ γνώση, υπό την ευρύτερη έννοια του όρου, είναι η ενότητα απόλυτης και σχετικής αλήθειας. Με μίαν επιπλέον ευρύτερη έννοια του όρου η γνώση είναι ενότητα αλήθειας (καθαυτό γνώσης) και πλάνης. Η πλάνη, εάν ενισχύεται και διογκώνεται λόγω παράπλευρων της ίδιας της γνωστικής διαδικασίας αιτίων, υπερβαίνει τα όρια της γνώσης ακόμα και με την πλέον ευρεία έννοια του όρου.

Υπό την ιδιότητα της γνώσης, η γνώση είναι αναγκαία ως πιστή, ορθή αντανάκλαση. Η πλάνη εντάσσεται στη γνώση και στη γνωστική διαδικασία στον βαθμό που αποτελεί *αναγκαία παράπλευρη* στιγμή και παραπροϊόν, αποτέλεσμα της επίτευξης της αλήθειας, της πιστής, της ορθής γνώσης. Ως προς την προέλευση και ως προς την ουσία της, εν γένει η γνώση αποτελεί σκοπό. Η γνώση ως σκοπός συνίσταται στην πιστή, στην ορθή προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος, του προϊόντος της εργασιακής διαδικασίας, μιας διαδικασίας η οποία διεξάγεται με τη βοήθεια της πιστής, της ορθής γνώσης περί του μέσου και του αντικειμένου της εργασίας, περί των ιδιοτήτων τους, καθώς επίσης και περί του τρόπου της εργασίας.

Οπότε, γνώση είναι η πιστή, η ορθή αντανάκλαση. Αλλά αυτή η αντανάκλαση δεν είναι παθητική, *δεν συνιστά αντανάκλαση μόνον αυτού το οποίο υφίσταται*. Η εν λόγω αντανάκλαση είναι αντανάκλαση αυτού που υπάρχει [του όντος] και συνάμα εκείνου το οποίο επίκειται [μέλλει γενέσθαι], δηλαδή είναι συνάμα και *προτρέχουσα αντανάκλαση*. Επί πλέον, η γνώση συνιστά τέτοια αντανάκλαση, η οποία προϋποθέτει απαραίτητως *την αντανάκλαση των μέσων και των τρόπων* επίτευξης εκείνου το οποίο επίκειται, *καθώς επίσης και του αντικειμένου* (είτε των αντικειμένων) στο οποίο στρέφονται τα μέσα.

Ταυτίζονται άραγε σκοπός και γνώση; Ως προς την ουσία τους σκοπός και γνώση είναι στοιχεία αμοιβαία αναπόσπαστα, εσωτερικά ενιαία και υφίστανται μόνον εντός της [διαδικασίας] αμοιβαίας μεταστροφής τους. Αλλά ως προς την ουσία της, θα έλεγε κανείς ως προς την καθαρή ιδιοτυπία της, η γνώση, ως κάτι το διακεκριμένο, προβάλλει ως αντανάκλαση αυτού που υπάρχει

[του όντος], ενώ ο σκοπός – ως προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος, εκείνου που επίκειται [που μέλλει γενέσθαι], ως εκείνο το οποίο κατευθύνει την κίνηση προς το αποτέλεσμα, δηλαδή ως διεύθυνση της κίνησης προς το αποτέλεσμα.

Δεδομένου ότι γνώση και γνωστική διαδικασία, υπό αυτή τους την ιδιότητα, μορφοποιούνται (εάν ληφθεί, υπ' όψιν η ιδιοτυπία τους έναντι της καθαυτό συνείδησης) κατ' εξοχήν εντός της διαδικασίας μετασηματισμού της φύσης και για τον μετασηματισμό της φύσης, έπεται ότι υπό αυτή την ιδιότητά τους δηλαδή ως γνώση και γνωστική διαδικασία, προορίζονται για την κατ' εξοχήν αντανάκλαση της φύσης. Οι σχέσεις παραγωγής και οι κοινωνικές σχέσεις εν γένει, η καθαυτό συνείδηση μπορούν να καταστούν αντικείμενο και γνωστικό αντικείμενο, αντικείμενο της γνώσης, αλλά σε αυτή την περίπτωση οι κοινωνικές σχέσεις, η καθαυτό συνείδηση αντανακλώνται από την άποψη της οροθέτησής τους από τη φύση, από την παραγωγική σχέση προς τη φύση, προβάλλουν ως κάτι το οποίο υφίσταται *αντικειμενικά*, ως *αντικείμενο*.

Δεδομένου ότι η καθαυτό συνείδηση, υπό αυτή την ιδιότητα, προέρχεται σε τελευταία ανάλυση και κατά κύριο λόγο από τις σχέσεις παραγωγής, από τις *κοινωνικές* σχέσεις παραγωγής, έπεται ότι κατά κύριο λόγο (αλλά όχι αποκλειστικά) προορίζεται για τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Ενώ στη γνώση, στη γνωστική διαδικασία διαγιγνώσκεται κάτι τι ως *ανεξάρτητο* από τον διαγιγνώσκοντα, ως αντικείμενο, η καθαυτό συνείδηση συνιστά προπαντός και κατά κύριο λόγο εντοπισμό της ενότητας, είτε εντοπισμένη ενότητα των ανθρώπων ως όντων τα οποία διαφέρουν το ένα από το άλλο (χωρίς διαφορά δεν υφίσταται ενότητα) έχοντας γνώση και επίγνωση. Επομένως, η συνείδηση προϋποθέτει απαραίτητως την αυτοσυνείδηση [αυτοσυνειδησία]. Μ' αλλά λόγια, όταν αναφερόμαστε στη γνώση, στη γνωστική διαδικασία ο διαγιγνώσκων είναι το υποκείμενο, ενώ εκείνο που διαγιγνώσκεται είναι το αντικείμενο, ενώ όταν αναφερόμαστε στην καθαυτό συνείδηση, γνώση, γνωστική διαδικασία, σχέση *υποκειμένου και αντικειμένου* είναι αναγκαία μεν, πλην όμως υπηγμένη στιγμή, και εκείνο που αποτελεί την κεφαλαιώδη *ιδιάζουσα* στιγμή της συνείδησης είναι η αμοιβαία σχέση *μεταξύ υποκειμένων*.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η γνώση και η γνωστική διαδικασία των ανθρώπων είναι πλευρές ενιαίες με την καθαυτό συνείδηση και δεν υφίστανται αποκομμένες από αυτήν. Και η καθαυτό συνείδηση είναι ενιαία με τη γνώση και τη γνωστική διαδικασία εμπεριέχοντάς τες, ενώ δεν υφίσταται πραγματικά απο-

κομμένη από αυτές. Η συνείδηση εν συνόλω, υπό την ευρεία έννοια, είναι η εσωτερική ενότητα αυτών των διαφορετικών πλευρών.

Ορμώμενοι από τα προαναφερθέντα, θεωρούμε ότι η επιστήμη* συνιστά κατά μείζονα κλίμακα, κατά κύριο λόγο μορφή γνώσης, γνωστικής διαδικασίας (ειδική μορφή, φέρ' ειπείν, σε αντιδιαστολή με την τρέχουσα γνώση και γνωστική διαδικασία της καθημερινότητας). Στον βαθμό που η γνώση και η γνωστική διαδικασία συνιστούν συνείδηση είναι ενιαίες με την καθαυτό συνείδηση, είναι «διαποτισμένες» από αυτήν· η επιστήμη συνιστά μορφή συνείδησης, μορφή της κοινωνικής συνείδησης. Ενόσω διατηρείται ο υποδουλωτικός καταμερισμός της εργασίας (είτε κάποια κατά το μάλλον ή ήττον ουσιώδη κατάλοιπά του), έχει θέση και η διαίρεση των επιστημών σε επιστήμες περί φύσεως και επιστήμες περί κοινωνίας.

Οι περί φύσεως επιστήμες (μπορούμε να γνωρίζουμε κάτι περί φύσεως κατά ιδιότυπα ανθρώπινο τρόπο, μόνο στον βαθμό που αυτή εντάσσεται ευθέως ή πλαγίως, άμεσα ή διαμεσολαβημένα στην παραγωγική ανταλλαγή ύλης μεταξύ της ίδιας και του ανθρώπου) συνιστούν κατά κύριο λόγο γνώση, γνωστική διαδικασία. Οι περί κοινωνίας επιστήμες συνιστούν κατά κύριο λόγο συνείδηση. Αντίστοιχη της ανεπτυγμένης, της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας επιστήμη, είναι κατά κύριο λόγο η συνθετική, η εσωτερικά ενιαία επιστήμη. Μια επιστήμη εντός της οποίας γνώση, διάγνωση της φύσης και συνειδητοποίηση της κοινωνίας ανάγονται στον ρόλο των εσωτερικά ενιαίων διαφορετικών στιγμών.

Η ιδιοτυπία του περιεχομένου της καθαυτό συνείδησης, της κοινωνικής συνείδησης, ακόμα και στην περίπτωση κατά την οποία το αντικείμενο της γνώσης, της γνωστικής διαδικασίας είναι η κοινωνία, δεν ανάγεται στην ιδιοτυπία του περιεχομένου της επιστήμης.

Η καθαυτό κοινωνική συνείδηση, σε αντιδιαστολή με την επιστήμη και εν γένει σε αντιδιαστολή με τη γνώση, τη γνωστική διαδικασία, προορίζεται για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων ως *υποκειμένων*, γεγονός που προϋποθέτει απαραίτητως επίσης και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων υπό την ιδιότητα των όντων με αυτοσυνείδηση. Ο άνθρωπος στον βαθμό που διαθέτει καθαυτό συνείδηση και αυτοσυνείδηση είναι *προσωπικότητα*.

* Βλ. και 282. – σ.τ.μ.

Ο άνθρωπος υφίσταται ως προσωπικότητα μόνον εντός της συλλογικής ομάδας*, μόνον εντός της σχέσης του προς ορισμένη ομάδα, και μάλιστα, ως ικανός να προβεί σε ελεύθερη επιλογή των σχέσεών του με τους άλλους ανθρώπους. Η [δια-]μόρφωση της προσωπικότητας συνιστά και διάκριση του ατόμου από τη συλλογική ομάδα αλλά και συνειδητοποίηση της ενότητας-με την ομάδα. Ιδιότυπα ανθρώπινη συλλογική ομάδα είναι η ομάδα που απαρτίζεται από προσωπικότητες. Συνεπώς, η [δια-]μόρφωση της προσωπικότητας συνιστά ταυτοχρόνως διαδικασία διαμελισμού [ευκρινούς διάκρισης των μελών] της κοινότητας των ατόμων, αλλά και συνένωσής τους, υπό την ιδιότητα των ευκρινώς διακεκριμένων [από την κοινότητα].

Η καθαυτό κοινωνική συνείδηση υφίσταται πράγματι υπό την ιδιότητα της συνείδησης των ατόμων και υπό την ιδιότητα εκείνων των σχέσεων και δεσμών που μορφοποιούνται και υφίστανται χάριν του γεγονότος ότι πριν να μορφοποιηθούν περνούν μέσω της συνείδησης. Δεν υφίσταται κοινωνική συνείδηση χωρίς προσωπικότητες, όπως και δεν υφίστανται προσωπικότητες χωρίς κοινωνική συνείδηση. Πρόκειται για φαινόμενα που αλληλοπροϋποτίθενται και δεν υφίστανται το ένα χωρίς το άλλο. *Προσωπικότητα* είναι το άτομο, το οποίο διαθέτει συνείδηση (και αυτοσυνείδηση) και δρα ως άτομο, το οποίο συνειδητοποιεί (και αυτοσυνειδητοποιείται). Συνείδηση (και αυτοσυνείδηση) του ατόμου είναι η ατομική συνείδηση (και αυτοσυνείδηση) και ακριβέστερα η συνείδηση που ανήκει στην εν λόγω προσωπικότητα είτε στο εν λόγω πρόσωπο. Η κοινωνική *συνείδηση* δεν υφίσταται άλλως πώς, εμί μόνον στις κεφαλές των ατόμων. Συνάμα, δεν ανάγεται στη συνείδηση (και αυτοσυνείδηση) του ατόμου (ακριβέστερα της προσωπικότητας) αλλά συνιστά προϊόν της δραστηριότητας της συλλογικής ομάδας, προϊόν της δραστηριότητας ατόμων τα οποία απαρτίζουν *το όλο*.

Η κοινωνική συνείδηση συναπαρτίζεται μόνον από τις συνειδήσεις των ατόμων, είτε, ακριβέστερα, των προσωπικοτήτων. Δεν υφίσταται υπερατομική συνείδηση ως προσωπικότητα. Συν τοις άλλοις, η κοινωνική συνείδηση δεν ταυτίζεται ούτε με τη συνείδηση μιας μεμονωμένης προσωπικότητας, ούτε με τη συνείδηση του αθροίσματος όλων των προσωπικοτήτων, δεδομένου ότι η κοινωνική συνείδηση είναι προϊόν της ανάπτυξής της *κοινωνίας*, του διατε-

* Κολεκτίβα. – σ.τ.μ.

ταγμένου συνόλου των ανθρώπων, που δεν ανάγεται στο απλό άθροισμά τους, αλλά συνιστά μιαν ολότητα, μιαν οργανική ενότητα. Αλλά και η ίδια η συνείδηση μιας μεμονωμένης προσωπικότητας δεν υφίσταται ως αποκλειστικώς και μόνον ατομική συνείδηση, διότι συνείδηση είναι η γνώση του εαυτού [μας] σε συνδυασμό και σε αντιδιαστολή με τους άλλους ανθρώπους, γνώση των άλλων ανθρώπων σε συνδυασμό και σε αντιδιαστολή με τον εαυτό [μας].

Η συνείδηση πραγματώνεται μεν πάντοτε στις κεφαλές των ατόμων των προσωπικοτήτων, αλλά το περιεχόμενο της συνείδησης είναι κοινωνικό περιεχόμενο. Εξαιτίας του ότι η συνείδηση πραγματώνεται στις κεφαλές των ατόμων, η συνείδηση κάποιου ατόμου (είτε οι συνειδήσεις κάποιων ατόμων) προβάλλει ενώπιον οποιουδήποτε άλλου δεδομένου συνειδητοποιούντος ατόμου ως κάτι το εξωτερικό, το αντικειμενικό, το ανεξάρτητο από αυτό δεδομένο, το οποίο παρουσιάζεται για αυτό με υλικό «περιβλήμα». Κατ' αυτόν τον τρόπο, για το όποιο δεδομένο συνειδητοποιούν άτομο, η συνείδηση των άλλων ατόμων είναι κάτι το εξωτερικό, το αντικειμενικό, δεδομένο μέσω υλικού «περιβλήματος». Εδώ είναι εμφανές το γεγονός ότι για το δεδομένο άτομο, από την άποψη που επισημάναμε, η συνείδηση των άλλων ατόμων προβάλλει ως αντικείμενο, ως εκείνο το οποίο διαγιγνώσκεται, ως αντικείμενο της γνώσης, της γνωστικής διαδικασίας. Συνεπώς, από αυτή την άποψη αποδεικνύεται ότι η γνώση και η γνωστική διαδικασία είναι τελικά αναγκαία στιγμή της καθαυτού συνείδησης.

Η κοινωνική συνείδηση είναι κάτι το εξωτερικό, το αντικειμενικό, το δεδομένο και ανεξάρτητο από το ξεχωριστό συνειδητοποιούν άτομο, εφ' όσον εκτός αυτού του συνειδητοποιούντος ατόμου υπάρχουν και άλλα συνειδητοποιούντα άτομα. Ωστόσο, η ατομική συνείδηση συνιστά, συν τοις άλλοις, συνείδηση, κοινωνικό προϊόν, εδραιωθείσα ή εδραιούμενη ενότητα με άλλους ανθρώπους ως συνειδητοποιούντες και αυτοσυνειδητοποιούμενους, συνιστά και η ίδια εσωτερική στιγμή της κοινωνικής συνείδησης.

Στην καθαυτή κοινωνική συνείδηση, για το κάθε άτομο το άλλο άτομο, είτε τα άλλα άτομα, δεν παρουσιάζονται μόνον υπό την ιδιότητα των αντικειμένων, αλλά, κατά κύριο λόγο, υπό την ιδιότητα των υποκειμένων (αντικείμενο της γνώσης, της γνωστικής διαδικασίας είναι εδώ το υποκείμενο) και μάλιστα ως υποκειμένων μεταξύ των οποίων υπάρχει εσωτερική ενότητα. Μ' άλλα λόγια, καθαυτή κοινωνική συνείδηση είναι η γνώση και η γνωστική διαδικασία που αναπτύσσουν διάφοροι άνθρωποι περί των άλλων ανθρώπων και περί του ίδιου του εαυτού τους εντός των δεσμών, των σχέσεων και της αμοι-

βαίας ενότητάς τους, υπό την ιδιότητα των ενεργών και γνωριζόντων αλλήλους και εαυτούς εντός αυτής της ενότητας.

Τι είναι αυτό που συνιστά το αντικείμενο της καθαυτού κοινωνικής συνείδησης, είτε της συνείδησης υπό τη στενή έννοια (εάν ληφθεί ως τέτοιο και στο πλήρες εύρος του), σε αντιδιαστολή με τη μορφή (τις μορφές) του; Είναι εκείνο το στοιχείο το οποίο υφίσταται και διεξάγεται εντός των δεσμών και των σχέσεων διαφόρων ανθρώπων, χωρίς τη συμμετοχή της συνείδησης, ό,τι συμβαίνει και χωρίς τη συνείδηση.

Αλλά τι είναι αυτό που συμβαίνει εντός των σχέσεων και των δεσμών των ανθρώπων χωρίς τη συμμετοχή της κοινωνικής συνείδησης; Πριν να απαντήσουμε στο ερώτημα που θέσαμε, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι *κοινωνική συνείδηση υπό τη στενή έννοια, ως προς την ίδια την ουσία της, είναι η συνείδηση της κοινωνίας*, δηλαδή η συνείδηση του όλου, η συνείδηση της *κοινωνίας ως όλου*, αν και φυσικά, η συνείδηση αυτή μπορεί να είναι κατά το μάλλον ή ήττον σαφής, κατά το μάλλον ή ήττον πιστή, μπορεί να επιτελείται ούτως ή άλλως, να αναπαραγάγει ποικίλες πτυχές του όλου σε ποικίλους βαθμούς...

Αντικείμενο της κοινωνικής συνείδησης, υπό τη στενή έννοια, είναι οι σχέσεις παραγωγής ως μη εξαρτώμενες από την κοινωνική συνείδηση. Οι σχέσεις παραγωγής δεν εξαρτώνται από την κοινωνική συνείδηση, στον βαθμό που καθορίζονται κατ' ανάγκη από το φάσμα δυνατοτήτων που εμπεριέχεται κατά κύριο λόγο εντός των παραγωγικών δυνάμεων, εντός της εκάστοτε παρούσας παραγωγικής σχέσης προς τη φύση.

Ορισμένη κοινωνική συνείδηση αναφύεται από αυτή τη σχέση προς τη φύση και από τις οροθετούμενες από αυτή σχέσεις παραγωγής, στον βαθμό που η παραγωγική σχέση προς τη φύση και οι σχέσεις παραγωγής σχηματίζονται και αναπτύσσονται χωρίς να περνούν πλήρως και ως όλο κατά τη συγκρότησή τους μέσω της κοινωνικής συνείδησης. Ακόμα και η συνειδητή ανάπτυξη της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής, συνιστά μεν προτρέχουσα σύλληψη αυτής της ανάπτυξης, πλην όμως τα όρια αυτής της προτρέχουσας σύλληψης καθορίζονται πάντοτε σε τελευταία ανάλυση από αυτή την ίδια την ανάπτυξη.

Επομένως, πάντοτε, καθ' όλα τα στάδια ανάπτυξης της κοινωνίας, η κοινωνική συνείδηση αφ' ενός μεν διαδραματίζει ορισμένο ρόλο στην ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής, αφ' ετέρου δε, ο ρόλος αυτός δεν είναι καθοριστικός.

Η γνώση του ανθρώπου δεν είναι απλώς αντανάκλαση, αλλά μια αντανά-

κλαση αντικειμένων, διαδικασιών κλπ. από την άποψη των δυνατοτήτων αλλαγής τους. Η κοινωνική συνείδηση, στον βαθμό που συνιστά, μεταξύ άλλων, και γνώση, συνιστά αντανάκλαση της υλικής ζωής της κοινωνίας, κατά κύριο λόγο των σχέσεων παραγωγής, οπωσδήποτε ως διαδικασίας από την άποψη των δυνατοτήτων μεταβολής τους (ριζικής ή μη ριζικής). Η κοινωνική συνείδηση ως καθαυτό συνείδηση «προορίζεται» για τη ρύθμιση των σχέσεων των ανθρώπων ως όντων τα οποία είναι ενεργά και έχουν γνώση του εαυτού τους στην ενότητά τους υπό την ιδιότητα των υποκειμένων, προπαντός και κατά κύριο λόγο στη σφαίρα των σχέσεων παραγωγής. Φυσικό είναι ότι και από τις δύο προαναφερθείσες απόψεις η κοινωνική συνείδηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία όπου και όποτε είναι αναγκαία η ριζική αλλαγή του κοινωνικού τρόπου παραγωγής. Ο ρόλος και η σημασία της κοινωνικής συνείδησης υποβαθμίζεται αντίστοιχα κατά τις περιόδους στις οποίες ο δεδομένος τρόπος παραγωγής ως επί το πλείστον απλώς λειτουργεί.

Από τα προαναφερθέντα έπεται ότι εν γένει και εν συνόλω ο ρόλος της κοινωνικής συνείδησης έχει ελάχιστη σημασία κατά το στάδιο της εμφάνισης των εκάστοτε νέων σχέσεων παραγωγής, κατά το στάδιο της μέγιστης αντιστοιχίας των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής προς τις διαθέσιμες παραγωγικές δυνάμεις, ενώ η σημασία του ρόλου της κοινωνικής συνείδησης μεγιστοποιείται κατά το στάδιο της παρακμής των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής.

Δεδομένου ότι η κοινωνική συνείδηση συνιστά γνώση και γνωστική διαδικασία, περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης εν γένει είναι η αντανάκλαση κατά κύριο λόγο των σχέσεων παραγωγής και ιδιαίτερα των δυνατοτήτων μεταβολής τους, οι οποίες καθορίζονται από την εκάστοτε παραγωγική σχέση προς τη φύση, από τις εκάστοτε παραγωγικές δυνάμεις.³ Ωστόσο, στον βαθμό που το περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης συνιστά αντανάκλαση, η οποία υπάρχει στις κεφαλές των ατόμων, στο περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης επιδρά (αν και αυτό δεν συνιστά την κύρια επίδραση) η ιδιαιτερό-

3. Για άλλη μια φορά θα υπογραμμίσουμε το εξής: οι περί κοινωνίας επιστήμες στον βαθμό που συνιστούν διάγνωση, γνώση της κοινωνίας, μελετούν την κοινωνία ως αντικείμενο. Στις μορφές της καθαυτό κοινωνικής συνείδησης (και στις επιστήμες, στον βαθμό που αφορούν αυτές τις μορφές) αντανακλώνται οι άνθρωποι ως υποκείμενα και οι δεσμοί, οι σχέσεις των ανθρώπων ως δεσμοί, ως σχέσεις υποκειμένων, ενεργών, δρώντων, αισθανόμενων, σκεπτόμενων ανθρώπων.

τητα των ατόμων, η ιδιοτυπία της ατομικής αντανάκλασής τους. Η αντανάκλαση αυτή πραγματοποιείται από άτομα, τα οποία δεν διαθέτουν μόνον ορισμένες βιολογικές ανάγκες, δεν καταλαμβάνουν μόνον ορισμένη θέση στην παραγωγική σχέση προς τη φύση και στις σχέσεις παραγωγής, αλλά διαθέτουν επίσης ορισμένες φυσικές προδιαθέσεις, οι οποίες εμπλέκονται σε ιδιόμορφη «αντίδραση» με το κοινωνικό περιβάλλον, ως αποτέλεσμα της οποίας (της αντίδρασης) σχηματίζεται μια ιδιόμορφη προσωπικότητα, που διαθέτει γνωρίσματα κοινά μ' όλες τις άλλες είτε με μέρος των άλλων προσωπικοτήτων, αλλά και γνωρίσματα ανεπανάληπτα. (Για το κάθε άτομο, το περιβάλλον στο οποίο εμφανίζεται, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται η προσωπικότητά του, δεν διαθέτει μόνο κοινά, αλλά και ιδιόμορφα γνωρίσματα, ανεπανάληπτο και ανεπανάληπτο συνδυασμό γνωρισμάτων).

Η αντανάκλαση της πραγματικότητας από τα άτομα επιτελείται στη δραστηριότητα, στην πράξη, με τη βοήθεια αισθημάτων και σκέψεων.

Η γνώση αναφύεται στην εργασία, ως στιγμή της εργασίας (με τον όρο εργασία εννοούμε όλη την ποικιλομορφία της εργασίας, συμπεριλαμβανομένης και της πνευματικής). Η γνώση, εάν ληφθεί εν συνόλω, σε τελευταία ανάλυση, αποκτάται πρωτίστως χάριν του μετασχηματισμού της φύσης και εντός της διαδικασίας μετασχηματισμού της φύσης. Η γνώση (ως κάτι το ιδιότυπο έναντι της εσωτερικά ενιαίας με αυτή συνείδησης) περί της κοινωνίας, περί των ανθρώπων συνιστά, τρόπον τινά, «μεταφορά» του τρόπου, του χαρακτήρα της αντανάκλασης της υπό μετασχηματισμό φύσης σε μιαν ειδική μορφή κίνησης της ύλης, την κοινωνική. Στον βαθμό που η κοινωνία, οι άνθρωποι είναι ενιαίοι με όλη την υπόλοιπη φύση, αρκεί κατά κύριο λόγο η διάγνωσή τους. Ωστόσο, στον βαθμό που η κοινωνία, οι άνθρωποι δεν ανάγονται σ' όλη την υπόλοιπη φύση η αντανάκλασή τους διεξάγεται κατ' εξοχήν από τη συνείδηση. Οι άνθρωποι, η κοινωνία είναι μεν κάτι το διαφορετικό από τη φύση, πλην όμως συναπαρτίζονται με αυτή μιαν εσωτερική ενότητα. Παρομοίως, γνώση και συνείδηση διαφέρουν μεν, πλην όμως συναπαρτίζονται μιαν εσωτερική ενότητα. Ο άνθρωπος εντός της σχέσης εκείνης και στον βαθμό που μετασχηματίζει τη φύση, εμβαθύνει στο εσωτερικό της φύσης, στο εσωτερικό φυσικών αντικειμένων, διαδικασιών και φαινομένων, αποκαλύπτει εκείνο το οποίο στη φύση απ' εαυτής «κρύπτεται»*, εκεί-

* Υπό την έννοια του «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεί» (Ηράκλειτος, 267, απόσπασμα 8) – σ.τ.μ.

νο το οποίο δεν έχει θέση στα άμεσα δεδομένα αντικείμενα, φαινόμενα και διαδικασίες της φύσης.

Το μέρος εκείνο της φύσης, το οποίο προσλαμβάνεται άμεσα, χωρίς το μετασχηματισμό της και εκτός αυτού, αντανακλάται κατά κύριο λόγο κατ' αίσθησιν. Στα αισθήματα αντανακλάται ως επί το πλείστον το άμεσα δεδομένο, το εξωτερικό. Εκείνες οι πλευρές, τα γνωρίσματα κλπ. των διαδικασιών, των αντικειμένων και των φαινομένων της φύσης που αποκαλύπτονται χάριν της διαδικασίας του μετασχηματισμού, δεν είναι δεδομένες χωρίς τη διαδικασία μετασχηματισμού, δεν είναι δεδομένες άμεσα, εξωτερικά, αλλά αποτελούν τις εσωτερικές, τις ουσιώδεις πλευρές, γνωρίσματα κλπ...

Δεδομένου ότι η εργασία (υπό την ιδιότητα της διαδικασίας ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης) καθίσταται ώριμη, όταν και όποτε καταστεί σταθερά, μονίμως συντελούμενη και διεξαγόμενη με τη βοήθεια τεχνητά δημιουργημένων μέσων εργασίας, έπεται ότι και εντός της γνωστικής διαδικασίας, εντός της γνώσης, η αντανάκλαση εκείνου το οποίο δεν είναι το άμεσα δεδομένο, αλλά το εσωτερικό, το ουσιώδες ενισχύεται και γίνεται σταθερή όταν και όποτε εντός της γνωστικής διαδικασίας, εντός της γνώσης, αντανακλώνται ειδικά τα μέσα και οι τρόποι προσπορισμού της γνώσης.

Η καθαυτό ανθρώπινη νόηση ως γνώση συνιστά αντανάκλαση του εσωτερικού, της ουσίας διαδικασιών, αντικειμένων και φαινομένων και μάλιστα μια αντανάκλαση κατά την οποία διακρίνονται τα μέσα και οι τρόποι πρόσκτησης του εσωτερικού, της ουσίας.⁴ Ωστόσο, η πρόσκτηση των μέσων και των τρόπων απεικόνισης του εσωτερικού, της ουσίας συνιστά μια κατεύθυνση της νόησης προς την ίδια τη νόηση. Επομένως, η ανεπτυγμένη νόηση του ανθρώπου, η νόηση του ανθρώπου [η οποία δεν είναι πλέον γίγνεσθαι αλλά γεγονός], συνιστά ταυτοχρόνως απεικόνιση του εσωτερικού, της ουσίας των διαδικασιών,

4. Η συνειδητοποίηση των μέσων και των τρόπων πρόσκτησης του εσωτερικού, της ουσίας, αρχίζει πολύ πριν από την εμφάνιση της θεωρίας της γνώσης ως ειδικής γνωστικής περιοχής, πολύ πριν από την εμφάνιση των επιστημών. Η περί νοήσεως νόηση αναπτύσσεται, συνιστά μια διαδικασία. Ιστορικά, η περί νοήσεως νόηση διαμορφώνεται αρχικά ως πλευρά της συγκρητικής [εκ του «σύγκρασις» – σ.τ.μ.] πρόσληψης των ανθρώπων, ως μια πλευρά η οποία δεν έχει ακόμα διακριθεί.

[Η μελέτη της φύσης των ίδιων των εννοιών, που είναι χαρακτηριστικό της διαλεκτικής σκέψης, κατά τον Φ. Ένγκελς επιτυγχάνεται από τον άνθρωπο σε ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης του πολιτισμού (Βουδιστές, Έλληνες): βλ. 265, σελ. 201. – σ.τ.μ.]

των αντικειμένων και των φαινομένων προς τα οποία κατευθύνεται η νόηση και η περί νόησεως νόηση. Το τελευταίο συνιστά συγκεκριμένα –κατά την εξέταση της νόησης υπό την ιδιότητα της γνωστικής διαδικασίας– νόηση περί των μέσων και των τρόπων της νόησης.

Η ανθρώπινη νόηση [το νοείν] ως *συνείδηση*, εάν τη λάβουμε σε «καθαρή» και ανεπτυγμένη μορφή, αποτελεί νόηση και περί νόησεως νόηση ακριβώς από την άποψη της αντανάκλασης της σύνδεσής τους με τις *κοινωνικές* ανάγκες, από την άποψη της *κοινωνικής* τους φύσης, του *κοινωνικού* ρόλου και της *κοινωνικής* σημασίας τους.

Η ανθρώπινη νόηση ως *αυτοσυνείδηση* συνιστά συνειδητοποίηση από το άτομο, από την προσωπικότητα της νόησής της (δηλαδή αυτό είναι επίσης μια κατεύθυνση προς τη νόηση, μόνο που εδώ δεν είναι μόνον η νόηση που μπορεί να κατευθυνθεί προς τη νόηση, αλλά και τα συναισθήματα) εντός της σύνδεσης και δεδομένων των διαφορών της με τη συνείδηση των άλλων ανθρώπων, με την κοινωνική συνείδηση.

Τα αισθήματα του ανθρώπου δεν υφίστανται ως αποσπασμένα από τις σκέψεις. Τα αισθήματα του ανθρώπου είναι κατά το μάλλον ή ήττον και ούτως ή άλλως συνδεδεμένα με τις σκέψεις του, με τη συνείδησή του, είναι συνδεδεμένα με τα αισθήματα και τις σκέψεις των άλλων ανθρώπων ως ατόμων και ως κοινωνικού όλου.

Τα αισθήματα και οι σκέψεις των ατόμων, η συνείδησή τους [είναι αυτά που] τους συνεγείρουν προς δράση και κατευθύνουν τις πράξεις τους.

Το αντικείμενο της κοινωνικής συνείδησης δεν εξαρτάται από την κοινωνική συνείδηση. Και η κοινωνική συνείδηση έχει αντικείμενο, διότι συνιστά *συν-είδηση*. Ωστόσο, *χαρακτηριστικά* της κοινωνικής *συν-είδησης* είναι η *αντανάκλαση του υποκειμένου ως υποκειμένου* και η *επίδραση στους ανθρώπους ως υποκείμενα*. Στον βαθμό όμως που αναφερόμαστε στην κοινωνική *συν-είδηση*, η τελευταία έχει ένα περιεχόμενο μη αναγώγιμο απλώς στην αντανάκλαση μη εξαρτωμένων από την κοινωνική συνείδηση διαδικασιών, σχέσεων και συνδέσεων, επομένως, έχει ένα περιεχόμενο το οποίο δεν ανάγεται μόνο στη γνώση, στη γνωστική διαδικασία. Αυτό το περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης έχει από μόνο του διάφορες μορφές.

Το περιεχόμενο και οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης είναι παράγωγα της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, οι οποίοι έχουν αισθήματα, σκέψεις και πράττουν.

Ποιες είναι λοιπόν οι βασικές μορφές⁵ της κοινωνικής συνείδησης; Χαρακτηριστικό της κοινωνικής συνείδησης είναι η αντανάκλαση του υποκειμένου ως υποκειμένου και η επίδραση στους ανθρώπους ως υποκειμένα, αντανάκλαση και επίδραση που λαμβάνουν χώρα στην πράξη και με τη βοήθεια των αισθημάτων και της νόησης. Δεδομένων των παραπάνω έπεται ότι η κοινωνική συνείδηση δομείται αρθρωτά σε τρεις βασικές μορφές σε συνάρτηση με το ποια από τις προαναφερθείσες στιγμές υπερτερεί (δηλαδή οι πράξεις, τα αισθήματα, είτε η νόηση [το πράττειν, το αισθάνεσθαι, είτε το νοείν])⁶.

«Εν αρχή ην το έργο», μας λέει ορθά η παροιμία*. Γι' αυτό κι εμείς θα ξεκινήσουμε με εκείνη τη μορφή της κοινωνικής συνείδησης χαρακτηριστικό της οποίας είναι η υπεροχή του πράττειν. Ποια είναι εκείνη η μορφή της κοινωνικής συνείδησης, κατά τη λειτουργία της οποίας υπερτερεί η επίδραση των πράξεων [των ενεργημάτων], είτε μ' αλλά λόγια, εντός της οποίας η μορφοποίηση της κοινωνικής συνείδησης διεξάγεται με προεξάρχουσα την επίδραση του πράττειν; Εδώ γίνεται λόγος περί του πράττειν προσωπικοτήτων, περί του πράττειν ατόμων, τα οποία συνειδητοποιούνται και αυτοσυνειδητοποιούνται, δηλαδή περί ατόμων τα οποία έχουν διακριθεί απ' τη συλλογική ομάδα και ούτως ή άλλως συνειδητοποιούν και τη διάκρισή τους απ' την ομάδα, και τον δεσμό τους με αυτήν. Εκτός αυτού, εδώ, φυσικά γίνεται λόγος περί πράττειν, που κατευθύνεται σε άλλα άτομα και στην ομάδα εν συνόλω (είτε περι πράξεων κατευθυνόμενων στον μετασχηματισμό της φύσης, στον βαθμό όμως στον οποίο οι πράξεις αυτές επιδρούν άμεσα σε άλλα άτομα, στην ομάδα).

5. Όταν γίνεται λόγος περί των μορφών της κοινωνικής συνείδησης, εξυπακούεται (αδιάφορο εάν [οι άνθρωποι] έχουν ή δεν έχουν επίγνωση αυτού του γεγονότος) ότι αναφερόμαστε στη μορφοποιημένη, στη διαμορφωμένη, δηλαδή στην ώριμη κοινωνική συνείδηση. Όσον αφορά τη μη διαμορφωμένη κοινωνική συνείδηση και εφ' όσον αυτή δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί, είναι μάλλον σκόπιμο να γίνεται λόγος περί διαφόρων πλευρών κλπ. της κοινωνικής συνείδησης. [Ορισμένη] μορφή της κοινωνικής συνείδησης σε αντιδιαστολή με άλλες μορφές συνιστά κάτι το οποίο έχει προσδιοριστεί και αποτελεί σχετικά αυτοτελές ειδικό μόρφωμα.

6. Η επιστήμη αποτελεί κατά κύριο λόγο μορφή της γνώσης, της γνωστικής διαδικασίας. Στον βαθμό που γνώση και γνωστική διαδικασία εμπεριέχουν απαραίτητως τη συνείδηση και είναι ενιαίες με τη συνείδηση, η επιστήμη συνιστά επίσης και μορφή κοινωνικής συνείδησης. Εν τούτοις, η επιστήμη δεν παύει να είναι ως επί το πλείστον μορφή γνώσης, μορφή γνωστικής διαδικασίας.

* Παράφραση της βιβλικής περικοπής, που παραπέμπει στο: «Πρώτα ήταν η Πράξη» του Γκαίτε. (257, σ. 79.) – σ.τ.μ.

Τα μέρη και οι πλευρές κάθε όλου υπάγονται στο όλο. Ποιος είναι ο υψηλότερος σκοπός του πράττειν των ατόμων έναντι των άλλων ατόμων και της συλλογικής ομάδας; Είναι η διατήρηση και ανάπτυξη του όλου, δηλαδή της συλλογικής ομάδας, σε τελευταία ανάλυση, η διατήρηση και ανάπτυξη όλης της κοινωνίας, ολόκληρης της ανθρωπότητας ως όλου⁷ και μάλιστα η καλύτερη δυνατή διατήρηση και ανάπτυξη ολόκληρης της ανθρωπότητας. *Εάν η διατήρηση και ανάπτυξη της συλλογικής ομάδας έρχεται σε αντίφαση με τη διατήρηση και ανάπτυξη του ατόμου, ουσιωδέστερη είναι η διατήρηση και ανάπτυξη της ομάδας, ενώ η διατήρηση και ανάπτυξη της ανθρωπότητας εν συνόλω είναι ουσιωδέστερη της διατήρησης του μεν είτε του δε μέρους της (τάξης, στρώματος, ομάδας κλπ.). Ύψιστη ανάπτυξη της ιδέας του καλού είναι η ιδέα της κατεύθυνσης του πράττειν στη διατήρηση και ανάπτυξη ολόκληρης της ανθρωπότητας.*

Οι πράξεις των ατόμων καθορίζονται προπαντός και κατά κύριο λόγο από την αναγκαιότητα ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών, από τη μεν είτε τη δε θέση στην παραγωγική σχέση προς τη φύση και στις σχέσεις παραγωγής. Η υλική τους θέση, η θέση τους στο υλικό κοινωνικό περιβάλλον είναι αυτό που καθορίζει το υλικό τους συμφέρον. Όταν αναφερόμαστε στο υλικό συμφέρον, εννοούμε το συμφέρον, στον βαθμό που αυτό κατ' ανάγκη καθορίζεται από την υλική θέση, από τη θέση [που κατέχει ο καθένας] στο υλικό κοινωνικό περιβάλλον. Δεδομένου ότι η κοινωνία δεν είναι απλώς και μόνο το άθροισμα των ατόμων, αλλά ένα όλο, έπεται ότι και η κοινωνία ως όλο έχει υλικά συμφέροντα μη αναγώγιμα στα υλικά συμφέροντα μεμονωμένων ατόμων είτε ακόμα και απλώς στα παρόμοια συμφέροντα όλων των μεμονωμένων ατόμων, εκλαμβανόμενων υπό την ιδιότητα απλώς του αθροίσματος ατόμων.

Εάν η κοινωνία διαιρείται σε μέρη (τάξεις, στρώματα, ομάδες κ.ο.κ.), ως προς την υλική τους θέση, έπεται ότι το καθένα από αυτά τα μέρη μπορεί το

7. Εδώ εξετάζουμε την κοινωνία από λογικής σκοπιάς. Και όπως ελεπήμανε ο Φ. Ένγκελς, ο λογικός τρόπος διερεύνησης είναι μια «διορθωμένη αντανάκλαση, ωστόσο, διορθωμένη σύμφωνα με τους νόμους, τους οποίους μας δίνει η ίδια η πραγματική ιστορική διαδικασία και μάλιστα η κάθε στιγμή μπορεί να εξετάζεται σε εκείνη τη στιγμή της ανάπτυξής της κατά την οποία η διαδικασία επιτυγχάνει την πλήρη ωριμότητα, την κλασική της μορφή» [1, τ. 13, σ. 497]. Γι' αυτό στην περίπτωση φέρ' ειπείν που θα ανακίψει το ερώτημα: «αφορά άραγε αυτό την πρωτόγονη κοινωνία;», τέτοιου είδους ερώτημα θα οφείλεται στη μη κατανόηση της ιδιοτυπίας του λογικού τρόπου διερεύνησης.

ίδιο να αποτελεί ένα μικρότερο όλο [ολότητα] και να έχει υλικά συμφέροντα, τα οποία προσιδιάζουν ακριβώς σε αυτά ως τέτοιες ολότητες.

Τα υλικά συμφέροντα καθορίζουν κατ' αναγκαιότητα τις πράξεις των ατόμων, των μερών της κοινωνίας. Ωστόσο, όπως ήδη προαναφέραμε, αυτή η αναγκαιότητα της πράξης καθορίζει τα όριά τους. Και εντός των εκάστοτε καθοριζόμενων κατ' αναγκαιότητα ορίων είναι εφικτό ένα φάσμα ποικίλων πράξεων (η πραγμάτωση οποιασδήποτε από αυτές τις δυνατότητες, συνιστά ταυτοχρόνως και ορισμένη αλλαγή της αναγκαιότητας). Τα υλικά συμφέροντα μεταβάλλονται, δεδομένου ότι η υλική θέση των ατόμων, της κοινωνίας και των μερών της δεν είναι κάτι το αμετάβλητο.

Ο άνθρωπος ενεργεί ως άτομο το οποίο συνειδητοποιεί τους άλλους (και τον εαυτόν του). Γι' αυτό μπορεί να επιλέγει διάφορες πιθανές πράξεις εντός του καθοριζόμενου από τα υλικά του συμφέροντα φάσματος.

Κάποιο μέρος της κοινωνίας, το οποίο ενεργεί ως όλο, και η κοινωνία συνολικά, εφ' όσον ενεργεί ως όλο, μπορούν επίσης να επιλέγουν ποικίλες πράξεις εντός του καθοριζόμενου από τα υλικά τους συμφέροντα φάσματος.

Οι πράξεις αυτές μπορούν να επιφέρουν είτε όφελος είτε βλάβη (το όφελος και η βλάβη μπορούν να διαφοροποιούνται ως προς τον βαθμό).

Η κοινωνική συνείδηση δεν ανάγεται ούτε στην ατομική συνείδηση ούτε και στο απλό άθροισμα των συνειδήσεων όλων των ατόμων. Ωστόσο, η κοινωνική συνείδηση δεν υφίσταται ως αποκομμένη από την ατομική συνείδηση, από τα άτομα που συνειδητοποιούν. Κοινωνική συνείδηση είναι η σύνδεση μεταξύ ατόμων, υπό την ιδιότητα των συνειδητοποιούντων (εαυτούς και αλλήλους) ατόμων.

Επομένως, η μορφή της κοινωνικής συνείδησης, η οποία εντοπίζεται μέσω του πρίσματος των *πράξεων* των συνειδητοποιούντων (εαυτούς και αλλήλους) ατόμων, είναι η *μορφή* της μεταξύ των συνειδητοποιούντων (εαυτούς και αλλήλους) ατόμων *σύνδεσης*, εντοπιζόμενη διαμέσου του πρίσματος των *πράξεών* τους. Πρόκειται ακριβώς για τη μορφή της εν λόγω σύνδεσης και όχι απλώς για την ομοιότητα μεμονωμένων ατόμων.

Κατ' αυτή τη μορφή της κοινωνικής συνείδησης, οι πράξεις συνειδητοποιούνται και διενεργούνται από την άποψη του επωφελούς [ευεργετικού] και του επιβλαβούς χαρακτήρα τους για άλλα άτομα, για τη σύνδεση των ατόμων, εφ' όσον αυτή διαφέρει από τα *απαρτίζοντα* την κοινωνία *ξεχωριστά* άτομα, δηλαδή για άτομα τα οποία έχουν συνενωθεί σ' ένα όλο.

Η χρησιμότητα των πράξεων των δρώντων ανθρώπων ως συνειδητοποιούτων (εαυτούς και αλλήλους) ατόμων για την κάλλιστη διατήρηση και ανάπτυξη της ανθρωπότητας ως ολότητας, συνιστά *το καλό* [αγαθό] στην *ύψιστη ανάπτυξη του*. Το επιβλαβές των πράξεων των δρώντων ανθρώπων, ως συνειδητοποιούντων (εαυτούς και αλλήλους) ατόμων, για τη διατήρηση και ανάπτυξη της ανθρωπότητας ως ολότητας, συνιστά *το κακό* στην *ύψιστη ανάπτυξη του*.

Εντός αυτής της μορφής της κοινωνικής συνείδησης μπορεί στη συνέχεια να διακριθεί αυτό που κατά μείζονα κλίμακα αφορά το περιεχόμενο, από αυτό που αφορά τη μορφή.

Κατ' αρχήν ας αναφερθούμε στο περιεχόμενο εντός αυτής της μορφής.

1. Οι πράξεις κάποιου ατόμου μπορούν να κατατείνουν προς όφελος άλλου ατόμου, είτε μέρους της κοινωνίας, είτε της κοινωνίας συνολικά, και συνάμα μπορούν να είναι επωφελείς και για το ίδιο το άτομο. 2. Οι πράξεις κάποιου ατόμου μπορούν να κατατείνουν προς όφελος άλλου ατόμου, είτε μέρους της κοινωνίας, είτε όλης της κοινωνίας, ενώ συνάμα μπορούν να είναι επιβλαβείς για το ίδιο το άτομο. 3. Οι πράξεις κάποιου ατόμου μπορούν να κατατείνουν σε βλάβη άλλου ατόμου, είτε μέρους της κοινωνίας, είτε όλης της κοινωνίας, ενώ συνάμα μπορούν να είναι επωφελείς για το ίδιο το άτομο. 4. Οι πράξεις κάποιου ατόμου μπορούν να κατατείνουν προς βλάβη άλλου ατόμου, είτε μέρους της κοινωνίας, είτε του συνόλου της κοινωνίας και να είναι συνάμα επιβλαβείς και για το ίδιο το άτομο. Βεβαίως είναι πιθανοί διάφοροι συνδυασμοί των παραπάνω περιπτώσεων σε διάφορες σχέσεις και σε διάφορες συγκυρίες. Οι πράξεις λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της αντίθεσης καλού και κακού.

Όλες αυτές οι πράξεις έχουν στη βάση τους ορισμένα υλικά συμφέροντα, την ομοιότητα ή ανομοιοτήτά τους, τις διασυνδέσεις, τις διαφορές, τις αντιθέσεις και αντιφάσεις τους. Ωστόσο, ο άνθρωπος δρα ως άτομο με συνείδηση (και αυτοσυνειδησία), το οποίο επιδιώκει να επιφέρει με τις πράξεις του όφελος είτε βλάβη σε άλλο άτομο (σε άλλα άτομα), σε μέρος της κοινωνίας, είτε σε όλη την κοινωνία εν συνόλω [και η δράση του αυτή διεξάγεται] κατ' εξοχήν στα πλαίσια της κοινωνικής συνείδησης, και μάλιστα στα πλαίσια ορισμένης της μορφής.

Εφ' όσον το [όποιο] μέρος της κοινωνίας και όλη η κοινωνία συνιστούν ολότητες, αμοιβαία μη αναγώγιμες, μη αναγώγιμες ούτε σε μεμονωμένα άτομα, ούτε και σε κάποιο άθροισμα ατόμων, έπεται ότι το καλό και το κακό από στενά ατομικής απόψεως, το καλό και το κακό από την άποψη ενός μέρους της

κοινωνίας ως ειδικής ολότητας, και το καλό και το κακό από την άποψη του συνόλου της κοινωνίας ως ολότητας είναι αμοιβαία μη αναγώγιμα.

Η αναγκαιότητα του καλού και του κακού από την άποψη ενός μεμονωμένου ατόμου, από την άποψη διαφόρων ατόμων, από την άποψη μέρους της κοινωνίας ως ειδικής ολότητας και του συνόλου της κοινωνίας ως ολότητας, λειτουργεί ως θεμέλιο για την υπαρξη του καθήκοντος [του χρέους]. Εφ' όσον η συνείδηση είναι ως προς την ουσία της κοινωνικό φαινόμενο, έπεται ότι και το καθήκον είναι φαινόμενο κοινωνικό. Το καθήκον είναι μια αξίωση για πράττειν κατ' αντιστοιχία προς το καλό, εφ' όσον αυτό το καλό δεν συμπίπτει άμεσα με το στενά ατομικό όφελος. Οι αντίστοιχες προς το στενά ατομικό όφελος πράξεις, στις οποίες προβαίνει το συνειδητοποιούν τους άλλους (και τον εαυτόν του) άτομο, δεν συνιστούν το καλό, διότι το καλό απουσιάζει εάν δεν υπάρχει πράξη του συνειδητοποιούντος τους άλλους (και τον εαυτόν του) ατόμου, κατευθυνόμενη προς όφελος της υπαρξης άλλου ατόμου (είτε ατόμων) ως κοινωνικού όντος.

Συνεπώς, το καθήκον είναι μια εξωτερική αξίωση του πράττειν κατ' αντιστοιχία με το καλό. Ο άνθρωπος μπορεί είτε να επιλέγει μόνος του την εκτέλεση του καθήκοντος [προαιρετικά] είτε να τελεί υπό εξαναγκασμό προς αυτό. Εάν το κατ' αντιστοιχία με το καλό πράττειν αφομοιώνεται από το άτομο, διέπει τον εσωτερικό του κόσμο και έτσι διαμορφώνεται η ανάγκη για επιτέλεσή του, τότε διαμορφώνεται στον άνθρωπο ο εσωτερικός έλεγχος του συνειδέναι. Εσωτερικός έλεγχος του συνειδέναι είναι η εσωτερική ανάγκη της προσωπικότητας (άτομο το οποίο δεν είναι προσωπικότητα δεν μπορεί να διαθέτει τέτοιον αυτοπροαίρετο έλεγχο του συνειδέναι) να προβαίνει εκούσια σε πράξεις κατ' αντιστοιχία με το καλό [να είναι ικανή για ηθικώς πράττειν κατά συνείδηση]. Απ' εδώ είναι προφανές ότι καθήκον και εσωτερικός έλεγχος του συνειδέναι υπάρχουν πάντοτε, όποτε υπάρχει κοινωνία. Είναι απαραίτητα [στοιχεία] για την υπαρξη της κοινωνίας. Δεν είναι εφικτά σε απομονωμένο άτομο και διαμορφώνονται μεταξύ των ατόμων, τα οποία συνειδητοποιούν αλλήλους (και εαυτούς) κατά τη διαδικασία της συμμετοχής τους στη ζωή της κοινωνίας.

Υλικό θεμέλιο των καλών πράξεων είναι η ομοιότητα και κατά κύριο λόγο η ενότητα, το αλληλένδετο των υλικών συμφερόντων. Υλικό θεμέλιο των κακών πράξεων είναι η ανομοιότητα, η διαφορά και κατά κύριο λόγο η αντίθεση και η αντίφαση των υλικών συμφερόντων. Ωστόσο, όπως ήδη επισημάναμε,

οι όποιες πράξεις και η επιλογή των πράξεων δεν ανάγονται στο εν λόγω θεμέλιο, διότι οι καλές και κακές πράξεις είναι πράξεις ατόμων τα οποία συνειδητοποιούν αλλήλους (και εαυτούς).

Παρά ταύτα, εάν στην κοινωνία υπερτερούν η ομοιότητα και η ενότητα των υλικών συμφερόντων, τότε υπερτερούν σε αυτήν και οι καλές πράξεις, ενώ εάν στην κοινωνία υπερτερεί η ανομοιότητα, η διαφορά, πολλώ μάλλον δε η αντίθεση και οι αντιφάσεις υλικών συμφερόντων, τότε υπερτερούν σε αυτήν οι κακές πράξεις.

Φυσικά, δεδομένου ότι τα υλικά συμφέροντα των ατόμων *ως ατόμων*, ακόμα και στην περίπτωση που είναι όμοια για όλα τα άτομα, ποτέ δεν μπορούν να αναχθούν πλήρως στα υλικά συμφέροντα της κοινωνίας *ως ολότητας*, έπεται ότι πάντοτε διατηρείται το υλικό θεμέλιο για κακές πράξεις. Ωστόσο, υπάρχει κολοσσιαία διαφορά μεταξύ της κατάστασης εκείνης, κατά την οποία το υλικό συμφέρον της κοινωνίας, αν και δεν ανάγεται πλήρως στο άμεσο συμφέρον του ατόμου, αν και διαφέρει από αυτό, σε τελευταία ανάλυση δεν αντιφάσκει προς αυτό και είναι τελικά διαμεσολαβημένο υλικό συμφέρον του ατόμου, και της κατάστασης εκείνης της κοινωνίας κατά την οποία, το υλικό συμφέρον της κοινωνίας, είτε μέρους της κοινωνίας, αντιτίθεται είτε αντιφάσκει προς το υλικό συμφέρον του ατόμου.

Στα στάδια εκείνα της ιστορίας της ανθρωπότητας, κατά τα οποία η ανάπτυξη της κοινωνίας λαμβάνει χώρα κατ' εξοχήν μέσω της διάσπασης [του σχίσματος] της κοινωνίας σε αντιτιθέμενα και αντιφάσκοντα προς άλλα τμήματα, που έχουν αντιτιθέμενα και αντιφάσκοντα συμφέροντα, η ανάπτυξη του καλού λαμβάνει μεν χώρα, πλην όμως εν γένει και εν συνόλω όχι άμεσα, αλλά μέσω της άρνησής του από το κακό, μέσω της πραγματοποίησης του κακού, δηλαδή διά του αντιθέτου του. Εκείνο το οποίο *κυριαρχεί άμεσα και κατά τον εγγύτερο τρόπο* είναι το κακό, ωστόσο, η εν λόγω υπέρτερη θέση του κακού είναι, σε τελευταία ανάλυση, αναγκαία για την ανάπτυξη του καλού και ως προετοιμασία για την υπέρτερη θέση του καλού. Επιπλέον, ενόσω η ύπαρξη της εκμετάλλευσης [ανθρώπου από άνθρωπο] είναι ιστορικά αναγκαία, το καλό πραγματοποιείται εν γένει και εν συνόλω μέσω της πραγματοποίησης του κακού, μέσω της πραγματοποίησης του αντιθέτου του.

Εφ' όσον και ενόσω η κοινωνία αναπτύσσεται εν συνόλω και ως ολότητα προοδευτικά, έπεται ότι πάντοτε *σε τελευταία ανάλυση* δεσπάζει το καλό. Εν τούτοις, κατά τα διάφορα στάδια της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπό-

τητας, η ανάπτυξη αυτή μπορεί άμεσα να πραγματοποιείται κατ' αναγκαιότητα μέσω της πραγματοποίησης και της ανάπτυξης του κακού, μέσω φάσεων κατά τις οποίες εκείνο που δεσπόζει άμεσα είναι το κακό.

Η πραγματοποίηση σε τελευταία ανάλυση του καλού μέσω της άμεσης πραγματοποίησης της κυριαρχίας του κακού, λαμβάνει χώρα ενόσω είναι παρούσες η αντίθεση και η αντίφαση υλικών συμφερόντων στην κοινωνία, καθώς και η αντίθεση και οι αντιφάσεις στην υλική δραστηριότητα των φορέων των εν λόγω συμφερόντων. Τότε εκείνο το οποίο συνιστά το καλό από την άποψη των φορέων των μεν υλικών συμφερόντων αποδεικνύεται ότι είναι το κακό από την άποψη των φορέων των δε, των αντιθέτων και αντιφατικών συμφερόντων, και τανάπαλιν.

Το *ύψιστο καλό*, δηλαδή το καλό από την άποψη της ανάπτυξης ολόκληρης της ανθρωπότητας, διαμεσολαβείται από αυτή την αντίθεση και πραγματοποιείται τόσο, όσο τα μεν είτε τα δε αντίθετα και αντιφατικά συμφέροντα συμπίπτουν με τα συμφέροντα ολόκληρης της ανθρωπότητας εν συνόλω.

Το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι ορισμένων υλικών συμφερόντων δεν ακολουθούν αυτό που συνιστά το καλό, αλλά ακολουθούν εκείνο που, κατά την άποψη των φορέων των αντιθέτων και αντιφατικών [προς αυτούς] συμφερόντων, συνιστά το κακό και η παρόμοια σχέση των τελευταίων προς ό,τι συνιστά το καλό και το κακό από την άποψη των πρώτων, καθίσταται κανόνας ενόσω η κοινωνία είναι διχασμένη σε φορείς αντιθέτων και αντιφατικών συμφερόντων.

Εδώ έχει θέση η διαπάλη μεταξύ φορέων αντιθέτων και αντιφατικών υλικών συμφερόντων. Η εξέταση της κοινωνικής συνείδησης υπό το πρίσμα της μορφής εκείνης, εντός της οποίας η κοινωνική συνείδηση προβάλλει προπαντός υπό το πρίσμα *του πράττειν των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων*, αποκαλύπτει ότι, όταν υπάρχει ενότητα υλικών συμφερόντων, η εν λόγω μορφή υφίσταται υπό μίαν έκφανση: ως καλές και κακές πράξεις, υπό όρους κατά τους οποίους εμμέσως ή αμέσως υπερτερούν οι καλές πράξεις.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά, όταν δεσποζούν στην κοινωνία αντιτιθέμενα και αντιφάσκοντα προς άλλα υλικά συμφέροντα (σε αυτή την περίπτωση πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν ότι η διάσπαση της κοινωνίας σε φορείς αντιτιθέμενων και αντιφασκόντων συμφερόντων πάντοτε ανακύπτει και υφίσταται εντός της κοινωνίας ως ολότητας, εδώ η κοινωνία αναπτύσσεται μεν ως όλο, αλλά μέσω της διαπάλης των φορέων αυτών των αντιτιθέμενων και αντιφασκόντων υλικών συμφερόντων, μέσω της διάσπασης, δεσπόζει σε τελευταία

ανάλυση παρ' όλα αυτά η ανάπτυξη της κοινωνίας ως ολότητας, ως ενότητας). Εδώ η εν λόγω μορφή κοινωνικής συνείδησης δεν έχει πλέον μία (την ηθική) αλλά τρεις αναγκαίες εκφάνσεις [μορφές εκδήλωσης]. Δύο επιπλέον εκφάνσεις συνοδεύουν αυτήν που ήδη επισημάναμε, συνδεδεμένες ακριβώς με την παρουσία *αντιτιθέμενων και αντιφασκόντων* υλικών συμφερόντων: η πολιτική και το δίκαιο.

Ωστόσο, πριν να αναφερθούμε στην πολιτική και το δίκαιο, θα επισημά-
νουμε ένα επιπλέον διόλου ασήμαντο γεγονός. Η υπό εξέταση μορφή της κοι-
νωνικής συνείδησης προβάλλει προπαντός υπό το πρίσμα *των πράξεων* των συ-
νειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων και όχι υπό το πρίσμα κατ'
εξοχήν των αισθημάτων είτε κατ' εξοχήν των σκέψεων. Ωστόσο, οι πράξεις
των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων συνιστούν πάντοτε
πράξεις αισθανόμενων και νοημόνων ατόμων. Από την άποψη της υπό εξέτα-
ση μορφής της κοινωνικής συνείδησης δεν λαμβάνει χώρα μια πλήρης από-
σπαση [αφαίρεση] από αισθήματα και σκέψεις. Οι τελευταίες είναι μεν απα-
ραιτήτως παρούσες, πλην όμως εδώ δεσπόζει η εξέταση υπό το πρίσμα των
πράξεων.

Εντός της πρώτης από τις εκφάνσεις αυτής της μορφής που εξετάσαμε, δη-
λαδή εντός της ηθικής, το κύριο στοιχείο είναι το ηθικό (είτε το ανήθικο) *διά-
βημα* [ενέργημα], η ηθική (είτε η ανήθικη) *πράξη*. Ωστόσο, η ηθική δεν ανά-
γεται μόνο στην πράξη. Η πράξη αυτή επέρχεται είτε ως αποτέλεσμα αντί-
στοιχου αισθήματος, συναισθημάτων, βιώματος, είτε ως αποτέλεσμα αντί-
στοιχων σκέψεων, κατανόησης του επιβλαβούς είτε του επωφελούς χαρακτή-
ρα αυτής της πράξης, είτε ως αποτέλεσμα συνδυασμού των μεν και των δε.
Κατ' αυτόν τον τρόπο, στον τομέα της ηθικής μπορούμε εν συνεχεία να δια-
κρίνουμε ηθικές (είτε ανήθικες) *πράξεις*, ηθικά (είτε ανήθικα) *αισθήματα*, ηθι-
κές (είτε ανήθικες) *σκέψεις*. Φέρ' ειπείν, οι πράξεις στις οποίες προβαίνει κά-
ποιος κατά συνείδηση είναι πράξεις που επέρχονται ως αποτέλεσμα άμεσα και
καθ' υπερίσχυσιν του αντίστοιχου ηθικού αισθήματος, του βιώματος μάλλον,
παρά των ηθικών πράξεων. Ενώ οι πράξεις που επέρχονται ως αποτέλεσμα
του καθήκοντος αφ' εαυτού, είναι πράξεις κατ' αντιστοιχία άμεσα και καθ'
υπερίσχυσιν των ηθικών σκέψεων. Φυσικά ούτε τα αισθήματα, ούτε τα συ-
ναισθήματα, ούτε και τα βιώματα του ανθρώπου δεν υφίστανται ως πλήρως
αποσπασμένα από τις σκέψεις, αλλά ούτε και οι σκέψεις ως αποσπασμένες
από αισθήματα, συναισθήματα και βιώματα. Μπορεί να γίνεται λόγος μόνο

περί υπεροχής στον ένα ή τον άλλο βαθμό του μεν είτε του δε. Κατ' αυτόν τον τρόπο διακρίνονται ο καλλιτεχνικός τύπος και ο διανοητικός τύπος ανθρώπων. Κατά τη γνώμη μας χαρακτηριστική για τους ανθρώπους καλλιτεχνικού τύπου είναι η ηθική συμπεριφορά κατ' εξοχήν κατά τον εσωτερικό έλεγχο του συνειδέναι [κατά το ηθικό αίσθημα], ενώ για τους ανθρώπους διανοητικού τύπου – κατ' εξοχήν κατ' αντιστοιχία προς το καθήκον αυτό καθ' εαυτό.

Είναι ευρέως διαδεδομένη η άποψη κατά την οποία χαρακτηριστικό γνώρισμα εάν όχι ολόκληρης της κοινωνικής συνείδησης, εν πάση περιπτώσει της ηθικής, είναι η αξιακή, η αξιολογική προσέγγιση*. Συνεπώς, φέρεται η ηθική (είτε η ανήθικη) κρίση είναι κατά κύριο λόγο μια αξιολογική κρίση. Εμείς θεωρούμε ότι τέτοιου είδους αντίληψη είναι τουλάχιστον αμφισβητήσιμη. Και αυτό για τους εξής λόγους.

Η ίδια η ορολογία –«αξία», «αξιολόγηση» κλπ.– προέκυψε από τον κόσμο των αξιακών σχέσεων και της τιμής ως μορφής έκφρασης της αξίας, σ' έναν κόσμο όπου εκείνο το οποίο προβάλλει άμεσα στο προσκήνιο είναι ο ποσοτικός προσδιορισμός των ανταλλακτικών αξιών.

Η οποιαδήποτε συνείδηση προϋποθέτει τη σύγκριση μεταξύ των ανθρώπων. Το κάθε άτομο που συνειδητοποιεί τους άλλους (και εαυτόν) προβαίνει σε σύγκριση του εαυτού του με τους άλλους ανθρώπους, δηλαδή σε αμοιβαία εξίσωση των ανθρώπων προς αλλήλους. Ωστόσο, αυτή η αμοιβαία εξίσωση των ανθρώπων έγινε το κύριο γνώρισμα της κοινωνίας εκείνης, στην οποία κυριαρχεί η ανταλλαγή προϊόντων της εργασίας, της παραγωγής, όπου, συνεπώς, βρίσκεται στο προσκήνιο η αμοιβαία εξίσωση διαφόρων πραγμάτων. Δεδομένου μάλιστα ότι η εργασιακή δύναμη είναι εδώ το ουσιαδέστερο εμπόρευμα, ένα πράγμα το οποίο διαθέτει αξία, λαμβάνει χώρα μια εξίσωση των εργασιακών δυνάμεων διαφόρων ανθρώπων. Γι' αυτό και εκείνο που προβάλλει στο προσκήνιο στην κοινωνική συνείδηση είναι η ιδέα της ισότητας, δηλαδή η ιδέα της ομοιότητας απομονωμένων ατόμων (και όχι η ιδέα της διαφοράς ενοποιημένων ανθρώπων).

Τουναντίον, στην κοινωνία εκείνη, στην οποία δεσπόζει η ενότητα υλικών συμφερόντων, το κύριο στοιχείο δεν είναι πλέον η ομοιότητα διαφόρων των μεμονωμένων απ' αλλήλους ανθρώπων, αλλά γίνεται η ενότητα, η διασύνδε-

* Για την αξιολογική προβληματική στον χώρο της παιδείας, βλ. 287. – σ.τ.μ.

ση των ανθρώπων μέσω της μεταξύ τους *διαφοράς*. Εκείνο το οποίο συνδέει τους ανθρώπους ως προσωπικότητες κατά κύριο λόγο, δεν είναι το γεγονός ότι ο καθένας από αυτούς είναι κατά τι όμοιος με τους άλλους, αλλά το γεγονός ότι ο καθένας τους είναι ως προσωπικότητα ιδιότυπος και ως εκ τούτου ενδιαφερόντων για τους άλλους. Συνεπώς, η επιλογή της ηθικής πράξης δεν πραγματοποιείται εδώ κατά κύριο λόγο μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής ποικίλων αξιών, ούτε και σύμφωνα με ορισμένη κλίμακα αξιών, δηλαδή δεν πραγματοποιείται σε αντιστοιχία με κάτι το εξωτερικό το οποίο επιβάλλεται στο άτομο. Τουναντίον, εδώ η επιλογή της ηθικής πράξης γίνεται ως κάτι το οποίο συντελεί στη δική του ανάπτυξη και έχει ως επακόλουθο την ανάπτυξη των άλλων ανθρώπων ως διαφορετικών από αυτό, ως ιδιότυπων προσωπικοτήτων, δηλαδή η εν λόγω επιλογή διενεργείται κατά κύριο λόγο ως *εσωτερική αναγκαιότητα* επωφελούς αρωγής προς τους άλλους ανθρώπους, διότι μόνο μέσω αυτής καθίσταται εφικτή και η ανάπτυξη της ίδιας της προσωπικότητας ως προς το κύριο, το θεμελιώδες.

Είναι παράδοξο μεν, πλην όμως τετελεσμένο γεγονός, ότι εάν αυτό που υπερτερεί στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων είναι η αμοιβαία απομόνωσή τους λόγω υλικών συμφερόντων, τότε η διασύνδεσή τους πραγματοποιείται κατ' εξοχήν μέσω του εντοπισμού της ομοιότητας μεταξύ των απομονωμένων ατόμων. Εξ ου και το γεγονός ότι [σε αυτή την περίπτωση] εκείνο που υπερτερεί στην κοινωνική συνείδηση είναι η επιδίωξη των ανθρώπων είτε να είναι ολόιδιοι, όμοιοι προς τους άλλους, είτε να διακριθούν μέσω της εξωτερικής ανομοιοτήτάς τους, ενώ εσωτερικά είναι όμοιοι. Εάν όμως εκείνο που υπερτερεί στην κοινωνία είναι η αμοιβαία *ενότητα* των ανθρώπων σε ένα όλο, λόγω των υλικών τους συμφερόντων, τότε η διασύνδεσή τους πραγματοποιείται κατ' εξοχήν μέσω της διαφοράς τους από το όλο, αλλά και μεταξύ τους. Εξ ου και το γεγονός ότι εδώ εκείνο που υπερτερεί στην κοινωνική συνείδηση είναι η επιδίωξη των ανθρώπων να είναι ο ίδιος ο εαυτός τους, να είναι ιδιόμορφοι, διαφορετικοί από τους άλλους ανθρώπους, όχι όμως χάριν κάποιου τινός εξωτερικού, αλλά χάριν της βαθιάς ανάπτυξης των ίδιων και των άλλων ανθρώπων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η συνείδηση προϋποθέτει τη *σύγκριση, την αμοιβαία εξίσωση* μεταξύ των ανθρώπων. Ωστόσο, η εμμονή μόνο στη σύγκριση, στην εξίσωση μεταξύ των ανθρώπων συνιστά σύγκριση και εξίσωση των ανθρώπων ως απομονωμένων. Εσωτερική ενότητα είναι η ενότητα του διαφορετικού, η

ενότητα μέσω της διαφοράς. Η συνείδηση ως αντανάκλαση της εσωτερικής ενότητας των ανθρώπων είναι συνείδηση των ανθρώπων ως ενιαίων στη διαφορά τους. Όσον αφορά την προσέγγιση της ηθικής πράξης, του ηθικού ενεργήματος, των ηθικών αισθημάτων και των ηθικών σκέψεων, τότε αυτή δεν πραγματοποιείται εδώ κατά τρόπον, ώστε ορισμένες πράξεις κλπ. να είναι κατά την εκτίμηση άλλων ανθρώπων, είτε της κοινωνίας, καλύτερες είτε χειρότερες, να συνιστούν μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία, δεν πραγματοποιείται βάσει κάποιου *εξωτερικού* γνώμονα, βάσει ενός προτύπου, το οποίο βρίσκεται εκτός της προσωπικότητας. Τουναντίον η προσέγγιση αυτή πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο κατά τρόπον, ώστε η ηθική πράξη κλπ. να εντάσσεται στον ίδιο τον πυρήνα της προσωπικότητας, η ηθικότητα της προσωπικότητας συμπίπτει με την ανάπτυξη του ατόμου ως προσωπικότητας.

Εάν όμως οι ηθικές αξίες παραμένουν κατά μείζονα κλίμακα αξίες, δηλαδή κάτι το εξωτερικό για το άτομο, κάτι το εξωτερικό και παραπλεύρως αυτού υφιστάμενο, προς το οποίο το άτομο αυτό εξισώνει τον εαυτό του, αυτό σημαίνει ότι η ηθικότητα της προσωπικότητας, κατά βάση, δεν συμπίπτει με κάτι άλλο που είναι ουσιώδες στην ανάπτυξη του ατόμου ως προσωπικότητας και, συνεπώς, η ανάπτυξη της προσωπικότητας στο πεδίο της ηθικής αποβαίνει, συν τοις άλλοις, κατά τι ολέθρια για την προσωπικότητα (για κάποιες άλλες ουσιώδεις πλευρές του ατόμου ως προσωπικότητας).

Η δεύτερη έκφραση της υπό εξέταση μορφής της κοινωνικής συνείδησης, της μορφής στην οποία τον κύριο ρόλο διαδραματίζουν οι πράξεις των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων, είναι η πολιτική.⁸ Πολιτική, ως μία από τις εκφάνσεις της κοινωνικής συνείδησης, είναι οι πράξεις των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων *ως αντιπαρατιθέμενων, αντιμαχόμενων* προς άλλα άτομα τα οποία έχουν ουσιωδώς διαφορετικά, *αντίθετα και αντιφατικά υλικά συμφέροντα*, και μάλιστα η πολιτική συνείδηση (και

8. Κατά τη γνώμη μας, σε αντιδιαστολή με την ηθική, η πολιτική θα απονεκρωθεί στην καθ' όλα ώριμη ανθρώπινη κοινωνία, δηλαδή στην ώριμη, στην ανεπτυγμένη κομμουνιστική κοινωνία. Εδώ εντοπίζουμε την κοινωνία από *λογικής* σκοπιάς, και ως εκ τούτου λαμβάνουμε προς εξέταση τις πλευρές της ώριμης, της ανεπτυγμένης, της αυθεντικά ανθρώπινης κοινωνίας. Δεδομένου όμως ότι στην εποχή που διανύουμε η πολιτική διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο, κάνοντας μιαν υπαναχώρηση από την αυστηρά λογική αλληλουχία θα προβούμε σε συνοπτική περιγραφή των χαρακτηριστικών της.

αυτοσυνείδηση) είναι κατ' αναγκαιότητα συνείδηση της μεν είτε της δε διασύνδεσης με την κοινωνία ως *όλον*. Ουσιωδώς διαφορετικά, αντιτιθέμενα και αντιφάσκοντα υλικά συμφέροντα μπορεί να υπάρχουν μεταξύ ατόμων, μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, μεταξύ ατόμου και κάποιου μέρους της κοινωνίας, μεταξύ μερών της κοινωνίας, μεταξύ μέρους της κοινωνίας και του συνόλου της κοινωνίας. Πολιτική σχέση είναι η μεταξύ των παραπάνω σχέση, στον βαθμό που τα υλικά συμφέροντά τους, ούτως ή άλλως συνειδητοποιούνται: συνειδητοποιούνται η ουσιώδης διαφορά, η αντίθεση και η αντίφασή τους· και οι πράξεις τους κατευθύνονται από αυτή τη συνείδηση (οι πράξεις των φορέων ουσιωδώς διαφορετικών, αντιτιθέμενων και αντιφατικών συμφερόντων είναι επίσης ουσιωδώς διαφορετικές, αντιτιθέμενες και αντιφάσκουσες προς άλλες, όπως και οι φορείς αυτών των συμφερόντων).

Η πολιτική είναι κατά κύριο λόγο πράξεις κατευθυνόμενες από τη συνείδηση της ουσιώδους διαφοράς, αντίθεσης και αντίφασης του δρώντος, έναντι εκείνου εναντίον του οποίου κατευθύνεται η πράξη, για την επίτευξη, την ικανοποίηση των υλικών συμφερόντων (εδράζεται στην ουσιώδη διαφορά, αντίθεση και αντίφαση υλικών συμφερόντων). Αυτό μπορεί να αφορά πράξεις ατόμου, του μεν είτε του δε μέρους της κοινωνίας ως όλου, του συνόλου της κοινωνίας, εάν τα συμφέροντα του συνόλου της κοινωνίας ως ολότητας είναι ουσιωδώς διάφορα, αντιτιθέμενα, εάν αντιφάσκουν προς το μεν είτε το δε μέρος της, δηλαδή όταν τα υλικά συμφέροντα της κοινωνίας ως ολότητας πραγματοποιούνται μέσω της διαπάλης των μερών και των ατόμων που απαρτίζουν την κοινωνία.

Η πολιτική είναι απαραίτητως πάλι υπέρ κάποιου υλικού συμφέροντος (υπέρ κάποιων υλικών συμφερόντων) εναντίον κάποιου ουσιωδώς διάφορου, αντιτιθέμενου, αντιφάσκοντος υλικού συμφέροντος (εναντίον κάποιων ουσιωδώς διάφορων, αντιτιθέμενων, αντιφασκόντων συμφερόντων), μια πάλι κατά την οποία είναι πιθανή η νίκη, ή η ήττα, είτε η ισορροπία δυνάμεων (η τελευταία ως προς την ίδια την ουσία της μπορεί να είναι μόνο προσωρινή μεταβατική κατάσταση): μια πάλι κατά την οποία καλώς ή κακώς συνειδητοποιείται εκείνο το υλικό συμφέρον (τα συμφέροντα) χάριν του οποίου αυτή διεξάγεται.

Εφ' όσον η πολιτική είναι κατά κύριο λόγο πράξεις, στις πράξεις αυτές προβαίνουν άτομα που συνειδητοποιούν αλλήλους (και εαυτούς) αισθάνονται και σκέπτονται. Και στο πεδίο της πολιτικής μπορούμε να διακρίνουμε πολιτικά αισθήματα, συναισθήματα, βιώματα και πολιτικές σκέψεις. Η συνείδηση

της ουσιώδους διαφοράς, της αντίθεσης και της αντίφασης των υλικών συμφερόντων απαιτεί ως επί το πλείστον νόηση. Γι' αυτό και στην πολιτική, εν συγκρίσει με την ηθική, ο ρόλος της σκέψης είναι ουσιωδώς σημαντικότερος από τον ρόλο των αισθημάτων, των συναισθημάτων και των βιωμάτων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην πολιτική τα πολιτικής χροιάς αισθήματα, συναισθήματα και βιώματα.

Όταν γίνεται λόγος περί πολιτικής, αυτός αφορά την πολιτική *εκείνου*, ο οποίος αγωνίζεται υπέρ του υλικού συμφερόντος του (είτε υπέρ των υλικών συμφερόντων του), αφορά τον αντιπαρατιθέμενο σε κάποιον άλλον, που έχει ουσιωδώς διάφορο, αντιτιθέμενο, αντιφάσκον υλικό συμφέρον (είτε υλικά συμφέροντα). Στην πολιτική πάλη η ισορροπία δυνάμεων είναι ενδεχόμενο με λίγες πιθανότητες και μικρή σταθερότητα, διότι τα ουσιωδώς διάφορα, αντιτιθέμενα και αντιφάσκοντα υλικά συμφέροντα παρακινούν διαρκώς προς την εκ νέου ανάληψη πάλης, μέχρι την επίτευξη νίκης ή ήττας, όπου μάλιστα οι ηττημένοι και πάλι δεν μπορούν να συμβιβαστούν εντελώς με την ήττα τους.

Όταν οι διαφορές, οι αντιθέσεις, οι αντιφάσεις των υλικών συμφερόντων είναι ανυπέρβλητες, οι φορείς των εκάστοτε επιβεβλημένων, των κυρίαρχων υλικών συμφερόντων επιβάλλουν στην ηττημένη, στην υποταγμένη πλευρά τα υλικά τους συμφέροντα, σαν να ήταν τα υλικά συμφέροντα και της ηττημένης, της υποταγμένης πλευράς. Αυτή είναι η *τρύτη έκφανση* της υπό εξέτασης μορφής της κοινωνικής συνείδησης, *το δίκαιο*.⁹

- Το δίκαιο είναι κατά κύριο λόγο πράξεις των φορέων των κατισχυσάντων, των κυρίαρχων υλικών συμφερόντων που κατευθύνονται στην επιβολή επί των ηττημένων των δικών τους υλικών συμφερόντων σαν να είναι συμφέροντα και αυτών των ίδιων των ηττημένων. Το δίκαιο των εκμεταλλευτικών κοινωνιών διαφέρει ως προς τις αρχές του από το δίκαιο της σοσιαλιστικής κοινωνίας, διότι στην εκμεταλλευτική κοινωνία έχει θέση η αντίθεση, ενώ στη σοσιαλιστική κοινωνία έχουν θέση η ενότητα και η σύμπτωση των θεμελιωδών υλικών ταξικών συμφερόντων, ενώ διατηρούνται ουσιώδεις διαφορές τόσο στα συμφέροντα των τάξεων, όσο και μεταξύ προσωπικών και κοινωνικών συμφερόντων.

9. Η έστω και συνοπτική περιγραφή των χαρακτηριστικών του δικαίου κατά τη λογική εξέταση της κοινωνίας, δηλαδή κατά την εξέταση της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας συνιστά υπαναχώρηση από τη λογική σκοπιά, διότι το δίκαιο, όπως και η πολιτική, θα απονεκρωθεί στην ανεπτυγμένη κομμουνιστική, δηλαδή στην καθ' όλα ώριμη ανθρώπινη κοινωνία.

Συνεπώς, η περί δικαίου συνείδηση είναι η συνείδηση του υλικού συμφέροντος των φορέων της κυρίαρχης πλευράς, που επιβάλλεται επί των ηττημένων, τα συμφέροντα των οποίων είναι αντίθετα, αντιφατικά είτε απλώς συσσιωδώς διαφορετικά, σαν να ήταν η συνείδηση των ίδιων αυτών των τελευταίων.

Όλες οι προαναφερθείσες εκφάνσεις είναι εκφάνσεις μιας μορφής της κοινωνικής συνείδησης και, συγκεκριμένα, εκείνης η οποία σχηματίζεται μέσω της διάθλασης του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης *κατ' εξοχήν* μέσω του πρίσματος του *πράττειν* των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων.

Τα αισθήματα και οι σκέψεις των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων εντάσσονται επίσης σε αυτή τη μορφή. Ωστόσο, εντάσσονται δραματίζοντας υπηγμένο ρόλο, με τις «αποχρώσεις» εκείνες που τους προσδίδει η υπέρτερη εδώ σημασία των πράξεων αυτών των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων.

Η δεύτερη μορφή της κοινωνικής συνείδησης σχηματίζεται μέσω της διάθλασης του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης *κατ' εξοχήν* μέσω του πρίσματος του *αισθάνεσθαι* [*των αισθημάτων*] των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε αυτή τη μορφή εντάσσονται επίσης πράξεις και σκέψεις, οι οποίες όμως δεν έχουν αποφασιστική σημασία ως προς τον σχηματισμό αυτής της μορφής.

Πρώτη έκφανση αυτής της μορφής της κοινωνικής συνείδησης είναι η *αισθητική συνείδηση*. Αισθητική συνείδηση είναι η αντανάκλαση της ουσίας των ανθρώπων, των νομοτελειών των κοινωνικών σχέσεων μέσω *αισθητηριακών ισοδυνάμων*.¹⁰ Η ομορφιά [η ευ-μορφία, το κάλλος] στον βαθμό που είναι ιδιότυπη για τον άνθρωπο, συνιστά αντανάκλαση της ουσίας, της νομοτέλειας, μέσω του αισθητηριακού ισοδυναμού τους. Η ουσία και η νομοτέλεια εκφράζονται με τον τρόπο που τους αρμόζει στη νόηση. Το αίσθημα από τη φύση του προσλαμβάνει κατά κύριο λόγο το εξωτερικό, το επιφανειακό, το τυχαίο κλπ.

10. Αναφερόμενοι στην αισθητική συνείδηση προσπαθούμε να διακρίνουμε *κατ' εξοχήν* το πλέον σημαντικό για την περιγραφή των χαρακτηριστικών της, ώστε να προσδιορίσουμε εν γένει και εν συνόλω τη θέση και τη σημασία αυτής της μορφής της κοινωνικής συνείδησης στην κοινωνία ως σύστημα. Εδώ δεν τίθεται ως στόχος μας η λεπτομερής εξέταση αυτής της μορφής της κοινωνικής συνείδησης.

Ωστόσο, το εσωτερικό, η ουσία, το νομοτελές κλπ. εκφαινόνται στο τελευταίο. Η μορφή, ακριβώς στον βαθμό που είναι ιδιότυπη για τον άνθρωπο, συνιστά αντανάκλαση της ουσίας, του νομοτελούς, του εσωτερικού κλπ., μέσω του αισθητηριακού ισοδυναμίου τους. Ας προσπαθήσουμε να το διευκρινίσουμε αυτό μ' ένα παράδειγμα. Ο χρυσός και ο άργυρος απέκτησαν ιστορικά στον εμπορευματικό κόσμο τον ρόλο του καθολικού ισοδυναμίου. Η καθολική ισοδύναμη μορφή, είτε η μορφή της αξίας εν γένει, έχει καταστεί κοινωνικά σύμφυτη με τη φυσική μορφή του χρυσού και του αργύρου. Οι αισθητικές ιδιότητες του χρυσού και του αργύρου δεν είναι απλώς η λάμψη, η στιλπνότητά του κ.ο.κ., δηλαδή οι άμεσα, αισθητηριακά αντιληπτές ιδιότητες χρυσού και αργύρου. Η λάμψη του χρυσού και του αργύρου είναι η λάμψη του κοινωνικού τους ρόλου, της κοινωνικής σημασίας τους. Και από αυτή την άποψη, μεταξύ όλων των υπόλοιπων *εμπορευμάτων*, για τον άνθρωπο που είναι δέσμιος του κόσμου των εμπορευματικών σχέσεων, ο χρυσός (και ο άργυρος) διαθέτουν τη μέγιστη αισθητική δύναμη επίδρασης. Αποδεικνύεται ότι η λάμψη του χρυσού δεν είναι απλώς μια φυσική ιδιότητα, αλλά η αισθητηριακά αντιληπτή κοινωνική ισχύς του χρυσού στον εμπορευματικό κόσμο, δηλαδή αισθητηριακό ισοδύναμο κοινωνικής ισχύος. Το κύριο στοιχείο στην *αισθητική* συνείδηση είναι η πρόσληψη της ουσίας, του νομοτελούς κ.ο.κ. μέσω των αισθητηριακών τους ισοδυνάμων. Εάν στη γνωστική διαδικασία κατά τη μετάβαση προς τη νόηση και στο επίπεδο της νόησης, τα αισθήματα διαδραματίζουν βοηθητικό ρόλο, ενώ η ίδια η ουσία (το εσωτερικό, το νομοτελές κ.ο.κ.) αντανάκλαται κατά κύριο λόγο ως αφηρημένη μορφή, αντίστοιχη της υφής της νόησης, στην αισθητική συνείδηση το κύριο στοιχείο είναι η αντανάκλαση της ουσίας κ.ο.κ. μέσω αισθητηριακού ισοδυναμίου. Και το ίδιο το νοεόν στην αισθητική συνείδηση διεξάγεται κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια, διαμέσου του *αντιθέτου [του αντίποδα] της νόησης*, δηλαδή με τη βοήθεια αισθημάτων [διά του αισθάνεσθαι].

Στην αισθητική *συνείδηση* προσλαμβάνεται η ουσία του ανθρώπου, το νομοτελές κ.ο.κ. στοιχείο *των κοινωνικών σχέσεων* μέσω αισθητηριακών ισοδυνάμων. Μέσω αυτού εκφράζεται και η σχέση προς τη φύση.

Ακόμα και κατά την εξέταση της πρώτης μορφής της κοινωνικής συνείδησης μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι πρόκειται για συνείδηση των υλικών κοινωνικών σχέσεων, μόνο που αυτές δεν προσλαμβάνονται απλώς αφ' εαυτές, αλλά στην ενότητά τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Πράγματι, το όφελος, ή η βλάβη, που επιφέρουν στους ανθρώπους οι πράξεις των

ατόμων, ως ατόμων συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) είναι κατά βάση υλικό όφελος, ή υλική βλάβη, αφορά δηλαδή το τι επιπτώσεις έχουν αυτές οι πράξεις σε τελευταία ανάλυση στην όλη υλική ύπαρξη των ανθρώπων.

Το ίδιο αποκαλύπτεται, αλλά μάλλον με μεγαλύτερη σαφήνεια, κατά την εξέταση της δεύτερης μορφής της κοινωνικής συνείδησης. Στο εσωτερικό αυτής της μορφής προβάλλει σαφέστερα η εξάρτησή της από την παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση. Πράγματι, η πρόσληψη της ουσίας, του νομοτελούς κ.ο.κ. μέσω αισθητηριακών ισοδυνάμων, ανακύπτει προπαντός κατά τη διάγνωση και τον μετασχηματισμό της φύσης, όπου οι άνθρωποι κατευθύνονται προς την αποκάλυψη της ουσίας κ.ο.κ., εν γένει και εν συνόλω, ξεκινώντας από την κατ' αίσθησιν γνώση και κατατείνοντας μέσω αυτής στη νόηση. Και εντός της γνωστικής διαδικασίας, εάν αυτή εκληφθεί με την ιδιαιτερότητά της έναντι της συνείδησης, η ουσία (οι νομοτελείς δεσμοί, η ολότητα κ.ο.κ.) των υπό μελέτη αντικειμένων και διαδικασιών, αρχικά συλλαμβάνονται κατά βάση αισθητηριακά και στη συνέχεια η παράσταση αυτή κατευθύνει τη διάγνωση του υποκειμένου.

Ωστόσο, η αισθητική σχέση προς την πραγματικότητα ως συνείδηση είναι μια προσέγγιση της πραγματικότητας, κατά την οποία η τελευταία αντανακλάται μέσω της ουσίας του ανθρώπου, της ουσίας των αμοιβαίων σχέσεων των ανθρώπων, μιας ουσίας η οποία πρόσλαμβάνεται εν είδει αισθητηριακών της ισοδυνάμων. Γι' αυτό η αισθητική συνείδηση είναι κατά κύριο λόγο *βίωμα*, συνδεδεμένο με την πρόσληψη της ουσίας κ.ο.κ. εν είδει αισθητηριακών ισοδυνάμων.

Η αισθητική συνείδηση είναι ανέφικτη χωρίς πράξεις. Ωστόσο, εδώ κατά τον εγγύτερο τρόπο πρόκειται για πράξεις, προκαλούμενες και κατευθυνόμενες ακριβώς από την αισθητική συνείδηση. Η αισθητική συνείδηση εμπεριέχει και νόηση, αλλά η νόηση αυτή αναπτύσσεται μέσω αισθητηριακών ισοδυνάμων της ουσίας, του νομοτελούς κ.ο.κ., είναι δηλαδή νοεόν μέσω απεικασμάτων.

Η αισθητική σχέση προς την πραγματικότητα, εάν εκληφθεί εντός της διαδικασίας μετασχηματισμού και διάγνωσης της φύσης, σε αντιδιαστολή με την κοινωνική μορφή εντός της οποίας πραγματοποιείται, αποτελεί μόνο προϋπόθεση της αισθητικής συνείδησης. Η καθαυτό αισθητική συνείδηση έχει θέση μόνον ως συνειδητοποίηση του μετασχηματισμού της φύσης εντός της ενότητας του με την κοινωνική μορφή. Εν τούτοις μπορεί σαφώς να διακριθεί

εντός της αισθητικής συνείδησης η προσδιοριστία της, τόσο από την παραγωγική σχέση προς τη φύση, όσο και από την κοινωνική μορφή εντός της οποίας αυτή πραγματοποιείται.

Άλλη έκφραση της δεύτερης μορφής της κοινωνικής συνείδησης είναι η *θρησκευτική συνείδηση*.^{11*}

Η θρησκεία είναι, κατά τον Φ. Ένγκελς, μια «άμεση, δηλαδή συναισθηματική μορφή σχέσης των ανθρώπων προς φυσικές και κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες κυριαρχούν επ' αυτών» και εξακολουθεί να υπάρχει «όσο οι άνθρωποι βρίσκονται πρακτικά υπό την εξουσία αυτών των δυνάμεων» [1, τ. 20, σ. 329].

Η θρησκευτική συνείδηση, όπως άλλωστε και η αισθητική συνείδηση, συνιστά διάθλαση του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης κατά κύριο λόγο μέσω των αισθημάτων. Και στη θρησκευτική συνείδηση ως καθοριστικό, ως κυρίαρχο στοιχείο λειτουργούν τα βιώματα, τα συναισθήματα και όχι οι σκέψεις και οι πράξεις. Ωστόσο, η θρησκευτική συνείδηση, ως προς την ιδιοτυπία της, συνιστά συνείδηση εκείνων των φυσικών και κοινωνικών δυνάμεων, οι οποίες δεν έχουν υποταχθεί από τον άνθρωπο, που ο άνθρωπος δεν τις εξουσιάζει και δρουν *καταστροφικά, επιβλαβώς* επί των ανθρώπων (συνεπώς πρόκειται για δυνάμεις οπωσδήποτε *μη* *εγνωσμένες* σε επαρκή βαθμό, διότι από την άποψη του ανθρώπου η διάγνωση είναι επαρκής εφ' όσον και στον βαθμό που παρέχει στο υποκείμενο της γνώσης τη δυνατότητα μετασχηματισμού του εγνωσμένου αντικειμένου στην κατεύθυνση που του χρειάζεται).

Κατά παρόμοιο τρόπο με αυτόν κατά τον οποίο πολιτική και περί δικαίου συνείδηση διαφορίζονται από την ηθική συνείδηση, κατά κύριο λόγο, όχι ως προς τη μορφή, αλλά ως προς το περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης (αν και αυτές οι διαφορές επιδρούν και στις διαφορές τους ως προς τη μορφή), και η θρησκευτική συνείδηση διαφέρει από την αισθητική κατά κύριο λόγο ως προς το περιεχόμενο και όχι ως προς τη μορφή (αν και εδώ οι διαφορές αυτές επιδρούν και στις διαφορές τους ως προς τη μορφή).

Η θρησκευτική συνείδηση συνιστά απαραίτητως πρόσληψη εν είδει αισθητηριακών ισοδυνάμων μιας *άγνωστης και μάλιστα μη διαγνώσιμης* [αδιά-

11. Η περιγραφή των χαρακτηριστικών της θρησκείας συνιστά υπαναχώρηση από τον αυστηρά λογικό τρόπο εξέτασης της κοινωνίας (όπως άλλωστε και η περιγραφή των χαρακτηριστικών της πολιτικής και του δικαίου).

* Για την ιδιοτυπία της θρησκείας βλ.: 285, 291 και 294. – σ.τ.μ.

γνωστης] ουσίας, κυρίαρχης επί των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων και κατά βάση εχθρικής προς αυτά. Κατ' αυτόν τον τρόπο προσλαμβάνονται και οι αντίστοιχες δυνάμεις της φύσης και η ουσία του ανθρώπου, οι νομοτελείς κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων.

Η θρησκευτική συνείδηση είναι *αντιφατική*. Αφ' ενός μεν, η θρησκευτική συνείδηση ως *συνείδηση* συνιστά και *διάγνωση* της ουσίας... και αντίστοιχη αυτής της διάγνωσης πράξη, άρα και μετασηματισμό σε *αντιστοιχία με τις ανάγκες της*. Αφ' ετέρου δε, ως *θρησκευτική* συνείδηση, συνιστά διάγνωση εκείνου, το οποίο, σύμφωνα με την ουσία της θρησκείας είναι κατ' αρχήν *μη διαγνώσιμο [αδιάγνωστο]*, συνιστά μετασηματισμό σε αντιστοιχία με τις ανάγκες του ανθρώπου εκείνου του στοιχείου, το οποίο από την άποψη της θρησκείας, δεν μπορεί κατ' αρχήν να υποταχθεί από τους ανθρώπους, αλλά *κυριαρχεί* επ' αυτών και *δρα εχθρικά* έναντι αυτών. Βλέπετε η ουσία της *θρησκευτικής* συνείδησης συνίσταται ακριβώς στη συνείδηση του *αδιάγνωστου**, που κυριαρχεί επί των ανθρώπων και είναι εχθρικό προς αυτούς. Χωρίς την παραδοχή της ύπαρξης κάποιων αδιάγνωστων, κυρίαρχων επί των ανθρώπων και εχθρικών προς τους ανθρώπους δυνάμεων δεν υπάρχει *θρησκευτική* συνείδηση.

Κατ' αυτόν τον τρόπο στη θρησκευτική συνείδηση η γνωστική δραστηριότητα κατευθύνεται σε εκείνο, το οποίο (σύμφωνα με την υφή της *θρησκευτικής* συνείδησης) είναι κατ' αρχήν *μη γνώσιμο* και η δράση κατευθύνεται στην υποταγή εκείνου το οποίο κατ' αρχήν δεν μπορεί να μην είναι *κυρίαρχο* επί των ανθρώπων και να μη διάκειται *εχθρικά* προς αυτούς. Πραγματικές φυσικές και κοινωνικές δυνάμεις προσλαμβάνονται εδώ ως κατ' αρχήν *αδιάγνωστες*, *ανέκαθεν* και *διά παντός* *κυρίαρχες* επί των ανθρώπων και *εχθρικά* προς αυτούς *διακειμένες*. Αυτό σημαίνει ότι η θρησκευτική συνείδηση κατευθύνεται σε εκείνο το στοιχείο, το οποίο πράγματι υφίσταται και *δρα* επί των ανθρώπων, και *μάλιστα* *δρα* *καταστροφικά*, το οποίο όμως είναι *εισέτι* *μη* *εγνωσμένο* και *μη* *μετασηματισμένο* από τους ανθρώπους σε *αντιστοιχία* με τις *ανάγκες* τους. Αυτό λοιπόν το *εισέτι* *μη* *εγνωσμένο*, το *μη* *μετασηματισμένο* *στοιχείο* των *εν λόγω* δυνάμεων, *προβάλλει* στη θρησκευτική συνείδηση ως το *αδιάγνωστο* [*το ακατάληπτο, το απρόσιτο*] δυνάμεων *εκλαμβανομένων* εδώ ως *ανέκαθεν* *κυρίαρχων* επί των ανθρώπων και *εχθρικά* προς τους ανθρώπους *διακειμένων*.

* Αυτού που βρίσκεται «επέκεινα της γνώσεως». – σ.τ.μ.

Η αισθητική συνείδηση συνιστά πρόσληψη διαμέσου αισθητηριακών ισοδυνάμων της *πραγματικής* ουσίας, του νομοτελούς. Χωρίς συνείδηση περί της *πραγματικής* ουσίας, περί της *πραγματικής* νομοτέλειας κ.ο.κ. δεν υπάρχει και αισθητική συνείδηση. Η θρησκευτική συνείδηση παρ' όλα αυτά, *στον βαθμό που συνιστά συνείδηση, είναι συγγενής κατά τον εγγύτερο τρόπο με την αισθητική συνείδηση*. Στον βαθμό όμως που η θρησκευτική συνείδηση είναι *συνείδηση θρησκευτική*, πρόκειται για συνείδηση μέσω αισθητηριακών ισοδυνάμων μιας *εξωπραγματικής, μη υφιστάμενης ουσίας*. Από αυτή την τελευταία άποψη η θρησκεία *αποκλείει ευθέως και άμεσα την αισθητική συνείδηση, συνιστά απ' ευθείας άρνηση της αισθητικής συνείδησης*.

Ο ρόλος της θρησκευτικής συνείδησης είναι επίσης διπλός και αντιφατικός. Αφ' ενός μεν η θρησκευτική συνείδηση συνιστά συνείδηση πράγματι υφιστάμενων δυνάμεων και συνείδηση της κατάστασης εκείνης των ανθρώπων, κατά την οποία, οι δυνάμεις αυτές που δεν έχουν γίνει ακόμα γνωστές απ' τους ανθρώπους, κυριαρχούν επ' αυτών και είναι εχθρικά προς αυτούς διακείμενες. Όταν ο άνθρωπος, ή η ανθρωπότητα, δεν μπορεί να αλλάξει την ίδια τη δυσμενή υλική ζωή, ένας απ' τους τρόπους προσαρμογής σε αυτή τη ζωή είναι η αλλαγή της περί αυτής της ζωής συνείδησης. Αυτό επιτρέπει σε ορισμένο βαθμό να *απαλυνθούν οι οδύνες* της δυσμενούς επίδρασης της υλικής ζωής. Αφ' ετέρου δε [η θρησκευτική συνείδηση] συνιστά τέτοια συνείδηση, εντός της οποίας το εισέτι μη εγνωσμένο αυτών των δυνάμεων προβάλλει ως μη γνωσιμότητά τους, ενώ η επί των ανθρώπων κυριαρχία τους και ο εχθρικός έναντι των ανθρώπων χαρακτήρας τους προβάλλουν ως ανυπέρβλητες ιδιότητες. Κατ' αυτόν τον τρόπο η θρησκευτική συνείδηση *ενισχύει* [παγιώνει] αυτή την κατάσταση.

Η θρησκευτική συνείδηση διαδραμάτιζε ορισμένο θετικό ρόλο όπου και καθ' όσον οι άνθρωποι δεν είχαν δυνατότητες υπέρβασης είτε άμβλυνσης της επίδρασης τέτοιων φυσικών και κοινωνικών δυνάμεων. Εκεί όμως και στον βαθμό που σχηματίζονταν οι όροι διάγνωσης και μετασχηματισμού τους, η θρησκευτική συνείδηση διαδραμάτιζε αρνητικό ρόλο.

Όταν όμως ωριμάζουν στην κοινωνία εν συνόλω οι όροι για τη διάγνωση και τον μετασχηματισμό εκείνων των δυνάμεων της φύσης και της κοινωνίας, οι οποίες κυριαρχούν επί των ανθρώπων και είναι εχθρικές προς αυτούς, τότε αρχίζει η θρησκευτική συνείδηση να διαδραματίζει στην ιστορία της ανθρωπότητας εν συνόλω αρνητικό, συντηρητικό και αντιδραστικό ρόλο.

Εντός της θρησκευτικής συνείδησης υπάρχουν θρησκευτικά αισθήματα, συναισθήματα, βιώματα (τα οποία έχουν αποφασιστική σημασία στη θρησκεία), θρησκευτικές πράξεις, δηλαδή πράξεις που προκαλούνται και κατευθύνονται από τη θρησκευτική συνείδηση (λατρεία), και θρησκευτικές σκέψεις. Η θρησκευτική νόηση είναι μια νόηση [η οποία λειτουργεί] μέσω των θρησκευτικών αισθητηρίων ισοδυνάμων, μέσω των *θρησκευτικών απεικασμάτων*.

Χαρακτηριστικό της δι' απεικασμάτων θρησκευτικής νόησης και των θρησκευτικών απεικασμάτων [παραστάσεων] είναι η εσωτερική αντιφατικότητά τους. Το θρησκευτικό απείκασμα *συνιστά μεν απείκασμα*, είναι επομένως, αντανάκλαση του όντος [αυτού που υπάρχει, του υπαρκτού], είναι όμως συνάμα *θρησκευτικό απείκασμα*, άρα είναι και απεικόνιση του μη όντος [του ανύπαρκτου]. Τα θρησκευτικά απεικασματα είναι φαντασιακά, απεικασματα μη γνωσίμων δυνάμεων που είναι κυρίαρχες επί των ανθρώπων και εχθρικές προς τους ανθρώπους. Τέτοιου είδους δι' απεικασμάτων νόηση συνιστά μορφοποίηση θρησκευτικών απεικασμάτων και χειρισμό [πραγμάτευσή] τους. Η θρησκευτική νόηση είναι μια νόηση που λειτουργεί μέσω των θρησκευτικών απεικασμάτων, συνιστά έκφραση των προαναφερθεισών δυνάμεων υπό μορφές, οι οποίες αναπαριστούν με τρόπο τυπικά χαρακτηριστικό το μη γνωσίμο των εν λόγω δυνάμεων, την κυριαρχία τους επί των ανθρώπων και την εχθρότητά τους προς τους ανθρώπους. Ωστόσο, η νόηση είναι ως προς την ουσία της νόηση περί του όντος. Εφ' όσον όμως η νόηση είναι θρησκευτική, είναι νόηση περί του μη όντος και, συνεπώς, δεν είναι νόηση, αλλά συνιστά *άρνηση* της νόησης (κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο το θρησκευτικό απείκασμα συνιστά και απείκασμα, και *άρνηση του απεικασματος*).

Η θρησκευτική συνείδηση εν συνόλω είναι μια *συνείδηση η οποία υφίσταται και πραγματοποιείται μέσω της άρνησης της συνείδησης*.

Η τρίτη μορφή της κοινωνικής συνείδησης σχηματίζεται μέσω της διάθλασης του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης κατ' εξοχήν μέσω του *πρίσματος των σκέψεων* [του σκέπτεσθαι, του νοείν] των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) ατόμων. Εδώ γίνεται λόγος περί της *φιλοσοφίας*.

Η νόηση [το νοείν] αφ' εαυτής, είναι νόηση περί του καθολικού, περί της ουσίας, περί του νομοτελούς κ.ο.κ. στην καθαρή, αφηρημένη, αφιστάμενη [διά της αφαίρεσης] μορφή τους. Συνεπώς, η «οπτική γωνία» του νοείν πρεσβεύει ως προς τη μορφή της την καθολικότητα, την ουσία, το νομοτελές στοιχείο κ.ο.κ. αφιστάμενο του μεμονωμένου, του ειδικού, του επιφανειακού, του τυχαίου.

Εντός της επιστήμης –στο θεωρητικό της επίπεδο– υπερτερεί η νόηση. Εν τούτοις η επιστήμη εν γένει, συμπεριλαμβανομένης και της επιστήμης περί των σχέσεων παραγωγής*, δεν ταυτίζεται πλήρως με την υπό εξέταση μορφή της κοινωνικής συνείδησης.

Η επιστήμη περί των σχέσεων παραγωγής οφείλει να αποκαλύψει στις σχέσεις παραγωγής την υλικότητά τους, την ανεξαρτησία τους από τη βούληση και τη συνείδηση των ανθρώπων και τους νόμους που διέπουν τις σχέσεις παραγωγής, εξεταζόμενους από αυτή την άποψη.

Η ίδια η δυνατότητα ανθρωπίνης επίδρασης στις σχέσεις παραγωγής αποκαλύπτεται ως οροθετούμενη από την υλικότητα των σχέσεων παραγωγής. Η κοινωνική συνείδηση των σχέσεων παραγωγής συνιστά αντανάκλαση της εν λόγω δυνατότητας, κατά κύριο λόγο από την οπτική γωνία της επίδρασης της συνείδησης των ανθρώπων (ως προϊόντος της κοινωνίας εν συνόλω), από την άποψη του βαθμού και του τρόπου χρήσης αυτής της δυνατότητας από τους ανθρώπους οι οποίοι διαθέτουν συνείδηση της κοινωνίας ως όλου. Γι' αυτό εδώ η υπόθεση δεν έγκειται στην αντανάκλαση των σχέσεων παραγωγής αφ' εαυτών, αλλά στην αντανάκλαση της σχέσης *μεταξύ κοινωνικού συνειδένα και κοινωνικού είναι*, στην αντανάκλαση της σχέσης μεταξύ κοινωνικής συνείδησης και σχέσεων παραγωγής στην ενότητά τους με τις παραγωγικές δυνάμεις. Συνεπώς, σε αυτή την περίπτωση, οι σχέσεις παραγωγής μάς ενδιαφέρουν από την άποψη της θέσης, του ρόλου και της σημασίας τους για την ύπαρξη και ανάπτυξη της κοινωνίας, η οποία συλλαμβάνεται εδώ εν συνόλω.

Τα προαναφερθέντα ισχύουν για όλες τις μορφές της κοινωνικής συνείδησης, αλλά εκφράζονται σε καθολική μορφή μόνο στη φιλοσοφία.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η φιλοσοφία είναι κατά κύριο λόγο αντανάκλαση μέσσω σκέψεων, σε καθολική μορφή της *σχέσης* μεταξύ της συνείδησης των ανθρώπων, υπό την ιδιότητα των συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) όντων, και των κοινωνικών υλικών όρων της ύπαρξής τους (ουσία δε των υλικών όρων ύπαρξης των ανθρώπων είναι οι σχέσεις παραγωγής, στην ενότητα [που συναπαρτίζουν] με την παραγωγική σχέση προς τη φύση). Φυσικά η φιλοσοφία αντανάκλα μεν και τα συστατικά στοιχεία αυτής της σχέσης, εκείνο το οποίο σχετίζεται, αλλά από την οπτική γωνία αυτής της σχέσης.

* Εδώ εννοείται το ερευνητικό πεδίο που συνιστά κατά παράδοση το γνωστικό αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας. – σ.τ.μ.

Μάλιστα η ίδια η εν λόγω σχέση αντανακλάται, σε τελευταία ανάλυση, ούτως ώστε να διευκρινισθούν σε καθολική μορφή οι δυνατότητες που έχουν οι άνθρωποι να αλλάξουν τους κοινωνικούς υλικούς όρους της ύπαρξής τους.

Οι νομοτέλειες της φύσης και της κοινωνίας δεν εντοπίζονται στα πλαίσια αυτής της μορφής της κοινωνικής συνείδησης απλώς αφ' εαυτές, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο, με τον οποίο και η νόηση δεν πρέπει να εξετάζεται αφ' εαυτής. Κατ' αντιστοιχία με την ουσία αυτής της μορφής της κοινωνικής συνείδησης η φύση, η κοινωνία και η νόηση, συνειδητοποιούνται εντός της νόησης σε καθολική μορφή μέσω της συνειδητοποίησης της αμοιβαίας σχέσης, της αλληλεπίδρασης μεταξύ της συνείδησης των ανθρώπων ως συνειδητοποιούντων αλλήλους (και εαυτούς) και εκείνου, το οποίο συνειδητοποιείται [καθίσταται αντικείμενο της συνείδησης]. Εν συντομία, (αν και, όπως θα δείξουμε παρακάτω, η συντομία αποδίδει σε αδρές γραμμές την προσέγγισή μας) μπορούμε να πούμε ότι η φιλοσοφία ως προς αυτή την πτυχή της συνιστά μια κοσμοαντίληψη. Ωστόσο, οι άνθρωποι δεν είναι μόνο σκεπτόμενα όντα. Είναι επιπλέον και όντα αισθανόμενα και δρώντα. Οι άνθρωποι [συν-]αισθάνονται, βιώνουν την αλληλεπίδραση της συνείδησης και εκείνου το οποίο συνειδητοποιείται. Ως προς αυτή την πτυχή της, μπορούμε να πούμε –επιχειρώντας και πάλι μια σχετικά αδρομερή διατύπωση– ότι η φιλοσοφία προβάλλει ως κοσμοαίσθηση, κοσμο-ενατένιση. Εάν εκλάβουμε τη φιλοσοφία θεωρώντας αμφοτέρους τις προαναφερθείσες πτυχές της, και πάλι εν μέρει εκτραχύνοντας [σηματοποιώντας] την προσέγγισή μας, μπορούμε να την αποκαλέσουμε κοσμο-συνείδηση, κοσμο-αντίληψη. Οι άνθρωποι μπορούν επίσης να προβαίνουν σε πράξεις οι οποίες προκαλούνται από τη φιλοσοφική συνείδηση και κατευθύνονται από αυτήν. Θα τις αποκαλέσουμε συμβατικά φιλοσοφικές πράξεις (φιλοσοφική δραστηριότητα). Δεν υπάρχει κάποια ειδική, κάποια ξεχωριστή λέξη-όρος για την κατονομασία της φιλοσοφίας ως καθοδήγησης για δράση.

Οι όροι «κοσμοαντίληψη», «κοσμο-αίσθηση», «κοσμο-ενατένιση», «κοσμοθεώρηση» και «κοσμο-συνείδηση» δεν εντοπίζουν την ουσία της υπόθεσης σε αρκετό βάθος. Η ιδιοτυπία της φιλοσοφίας δεν έγκειται απλώς στην εξέταση του κόσμου, «του κόσμου εν συνόλω», ακόμα και εάν εδώ συμπεριλαμβάνεται και η συνείδηση, η νόηση. Δεν έγκειται ούτε και στην εξέταση των γενικών [των κοινών] νομοτελειών φύσης, κοινωνίας και νόησης, αλλά στην εξέταση της σχέσης (της αμοιβαίας σχέσης, της αλληλεπίδρασης) μεταξύ συνείδησης και υλικού κόσμου, και μέσω της εξέτασης αυτής της σχέσης – στη συ-

νειδητοποίηση της φύσης, της κοινωνίας, της συνείδησης και της νόησης. Επιπλέον η σχέση συνείδησης και υλικού κόσμου είναι μια σχέση μεταξύ της συνείδησης και του μετασχηματιζόμενου, μέσω του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, υλικού κόσμου. Η γνώση, η συνειδητοποίηση κάποιου τινός περί του κόσμου με ανθρωπινό τρόπο, είναι εφικτή μόνον εντός της διαδικασίας μετασχηματισμού του, είτε σε συνδυασμό με αυτή τη διαδικασία.

Κατά τη γνώμη μας, η επισήμανση της φιλοσοφίας μέσω των όρων που απαριθμήσαμε, αντανακλά αρκούντως εκείνη την κατάσταση πραγμάτων, κατά την οποία η φιλοσοφία δεν είχε ακόμα σχηματισθεί διά της απόσπασής της από τις άλλες μορφές της κοινωνικής συνείδησης.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι, κατά τη λογική ανάλυση των άλλων μορφών της κοινωνικής συνείδησης, δεν προέβαλλε ειδικά το ζήτημα που αφορά τη σχέση μεταξύ κοινωνικού συνειδένα και κοινωνικού είναι, υλικού κόσμου εν γένει. Παρά το γεγονός ότι η κοινωνική συνείδηση προέβαλλε ως αντανάκλαση του κοινωνικού είναι, νομοτελώς προέβαλλε στο προσκήνιο το ζήτημα της εξάρτησης, της προσδιοριστίας του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης από το κοινωνικό είναι και της ιδιοτυπίας των μορφών της κοινωνικής συνείδησης. Γι' αυτό και είχε τεθεί στο προσκήνιο η εξέταση της κοινωνικής συνείδησης και των μορφών της, χωρίς να εξετάζεται ειδικά η σχέση μεταξύ αυτών των μορφών, μεταξύ της μορφοποιημένης κοινωνικής συνείδησης και του κοινωνικού είναι. Τουναντίον, κατά την ανάλυση της φιλοσοφίας ως μορφής της κοινωνικής συνείδησης, αποκαλύπτεται ότι η ίδια αυτή η μορφή συνίσταται στη συνείδηση της σχέσης του συνειδένα προς το είναι. Η ίδια η εξέταση της ιδιοτυπίας της εν λόγω μορφής, καθίσταται τελικά εξέταση της σχέσης, της διασύνδεσης κοινωνικής συνείδησης και υλικής ζωής της κοινωνίας.

Η μελέτη της φιλοσοφικής συνείδησης, δηλαδή της φιλοσοφίας ως μορφής της κοινωνικής συνείδησης οδηγεί κατ' αυτόν τον τρόπο, πρώτον, στο ζήτημα της αμοιβαίας διασύνδεσης των μορφών της κοινωνικής συνείδησης και, δεύτερον, [στο ζήτημα που αφορά] τη διασύνδεση μεταξύ των μορφών της κοινωνικής συνείδησης (ως αλληλένδετων) και της υλικής ζωής της κοινωνίας, δηλαδή θέτει ειδικά το ζήτημα που αφορά την επιρροή [που αυτές ασκούν] στην υλική ζωή της κοινωνίας.

Η συνείδηση δεν υφίσταται σε καθαρή μορφή, απ' εαυτής. Υφίσταται πάντοτε μέσω των υλικών φορέων της – ήχων, χειρονομιών, νευμάτων κλπ. (κα-

τά παρόμοιο τρόπο με την αξία, η οποία δεν υφίσταται χωρίς αξίες χρήσης και εκφράίνεται [εκδηλώνεται] μόνο εντός των σχέσεων μεταξύ αξιών χρήσης).

Η συνείδηση επιτρέπει την επιλογή της δυνατότητας αλλαγής των σχέσεων παραγωγής από το διαθέσιμο και κατά το μάλλον ή ήττον προσδιορισμένο φάσμα υλικών δυνατοτήτων. Η κοινωνική συνείδηση δεν χρειάζεται αφ' εαυτής, αλλά κατά κύριο λόγο για την αλλαγή των υλικών κοινωνικών σχέσεων· δηλαδή η κοινωνική συνείδηση *πραγματώνεται* μέσω υλικών κοινώνικων πράξεων, μέσω της υλικής κοινωνικής δραστηριότητας. Η κοινωνική συνείδηση μορφοποιείται έχοντας ως βάση τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες λαμβάνονται ως ενότητα με την παραγωγική σχέση προς τη φύση, ως αντανάκλαση αυτής της βάσης, η οποία βάση δεν εξαρτάται από τη βούληση και τη συνείδηση των ανθρώπων. Εν τούτοις, η κοινωνική συνείδηση μορφοποιείται χάριν της επίδρασης στις υλικές σχέσεις, *χάριν της επίδρασης σε σχέσεις, οι οποίες δεν εξαρτώνται από τη βούληση και τη συνείδηση των ανθρώπων.*

Πώς όμως μπορεί η κοινωνική συνείδηση, η γνώση, να επιδράσει σε αυτό το οποίο δεν εξαρτάται από την κοινωνική συνείδηση και γνώση, σε αυτό που είναι υλικό; Πώς μπορεί το ιδεατό να επιδράσει στο υλικό, εάν υλικό είναι αυτό το οποίο δεν εξαρτάται από το ιδεατό;

Ιδεατό, γνώση, συνείδηση είναι η *αντανάκλαση* των υφιστάμενων υλικών δυνατοτήτων αλλαγής, μετασχηματισμού διαδικασιών και αντικειμένων. Ο άνθρωπος πραγματοποιεί την επιλογή του εξ αυτών των διαθέσιμων δυνατοτήτων, σε συνάρτηση με τις ανάγκες, τις επιθυμίες, τις επιδιώξεις του κ.ο.κ. Η εκάστοτε επιλεγείσα προς πραγμάτωση δυνατότητα, εάν αυτή η δυνατότητα τυγχάνει ορθής αντανάκλασης, πρεσβεύει τη μεν είτε τη δε υλική δυνατότητα. Γι' αυτό και η διαδικασία *πραγμάτωσης* της είναι μια *υλική διαδικασία*. Κατ' αυτόν τον τρόπο το συνειδέναι και το ειδέναι δεν δημιουργούν υλικό κόσμο εκ του μη όντος, αλλά απλώς αντανακλούν διάφορες υλικές δυνατότητες αλλαγής του υλικού κόσμου, διαθέσιμες εντός αυτού του ίδιου, και επιτρέπουν στους ανθρώπους να επιλέξουν τις μεν είτε τις δε από αυτές τις υλικές δυνατότητες, και πάλι –σε τελευταία ανάλυση– σε αντιστοιχία με τις υλικές τους ανάγκες, με τα υλικά συμφέροντά τους.

Συνείδηση και γνώση είναι ιδεατά [μορφώματα] *μόνον ως αντανάκλαση* της υλικής πραγματικότητας. Ακριβώς χάριν αυτής της ικανότητας αντανάκλασης μπορούν οι άνθρωποι να επιλέγουν διάφορες υλικές δυνατότητες αλλαγής του υλικού κόσμου, αντιστοιχες των υλικών αναγκών και των υλικών συμφε-

ρόντων τους. Ο ρόλος της συνείδησης και της γνώσης έγκειται στο γεγονός ότι αυτές δημιουργούν τη δυνατότητα επιλογής υλικών δυνατοτήτων. Ωστόσο, συνείδηση και γνώση, οι ίδιες και από μόνες τους δεν δημιουργούν τίποτε.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ρόλος της κοινωνικής συνείδησης συνίσταται κατά κύριο λόγο στην αντανάκλαση των υλικών δυνατοτήτων μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής εντός της ενότητας [που αυτές συναπαρτίζουν] με την παραγωγική σχέση προς της φύση. Τέτοιος είναι ο ρόλος της κοινωνικής συνείδησης, εφ' όσον αυτή είναι αντανάκλαση από τις θέσεις [από τη σκοπιά] της ανθρωπότητας εν συνόλω και μάλιστα της προοδευτικά αναπτυσσόμενης ανθρωπότητας.

Η κοινωνική συνείδηση δεν είναι μόνον αντανάκλαση των υλικών δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στις σχέσεις παραγωγής, λαμβανόμενες εντός της ενότητας [που αυτές συναπαρτίζουν] με την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Δεν είναι απλώς αντανάκλαση χάριν της επιλογής εξ αυτών των μεν είτε των δε υλικών δυνατοτήτων προς πραγμάτωση. Η ίδια η κοινωνική συνείδηση γεννάται από τις υλικές ανάγκες, από τα υλικά συμφέροντα, γι' αυτό και εξ υπαρχής η αντανάκλαση των υλικών δυνατοτήτων επίδρασης στις σχέσεις παραγωγής, εντός της ενότητάς τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση, καθορίζεται από αυτές τις υλικές ανάγκες, από αυτά τα υλικά συμφέροντα.

Γι' αυτό (εάν όλα τα υλικά συμφέροντα είναι ενιαία και οι σχέσεις παραγωγής εντός της ενότητάς τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση αναπτύσσονται προοδευτικά) η αντίστροφη επενέργεια της κοινωνικής συνείδησης έγκειται στο γεγονός ότι αυτή κατά κύριο λόγο αντανάκλα τις υλικές δυνατότητες από την οπτική γωνία του προοδευτικού μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής εντός της ενότητάς τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση.

Η αντίστροφη επενέργεια της κοινωνικής συνείδησης, ενόσω είναι παρόντα αντιτιθέμενα και αντιφάσκοντα προς άλλα υλικά συμφέροντα, ως προς την ουσία της, είναι επίσης αντιθετική και αντιφατική.

Η αντίστροφη επενέργεια της κοινωνικής συνείδησης επί των σχέσεων παραγωγής εντός της ενότητάς τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση (από την άποψη της επίδρασης ακριβώς επί των σχέσεων παραγωγής...) μπορεί να είναι τριών τύπων: κατευθυνόμενη είτε σε οπισθοδρόμηση των τελευταίων, είτε στη διατήρηση-συντήρησή τους, είτε προς την προοδευτική τους ανάπτυξη. Φυσικά, είναι πιθανοί και ποικίλοι συνδυασμοί μεταξύ των παραπάνω επιδράσεων. Η επιλογή μίας από τις προαναφερθείσες αντιπιδράσεις από την κοι-

νωνική συνείδηση εξαρτάται από εκείνα τα υλικά συμφέροντα, τα οποία υιοθετούνται ως θέσεις και χάριν της προώθησης των οποίων διεξάγεται η αντανάκλαση: από θέσεις είτε αντιδραστικές, είτε συντηρητικές, είτε προοδευτικές.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, πρώτον, η *αντανάκλαση* διενεργείται εντός της κοινωνικής συνείδησης² από την οπτική γωνία υλικών αναγκών και υλικών συμφερόντων και, δεύτερον, η *επιλογή* εκ των αντανάκλασθαισών υλικών δυνατοτήτων, εκείνων η πραγμάτωση των οποίων επίκειται, διεξάγεται *χάριν της ικανοποίησης υλικών συμφερόντων, υλικών αναγκών*.

Τέτοιου είδους είναι εν γένει η αντίστροφη επενέργεια της κοινωνικής συνείδησης επί των σχέσεων παραγωγής, λαμβανόμενων εντός της ενότητάς τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Ωστόσο, δεδομένου ότι η κοινωνική συνείδηση έχει ποικίλες μορφές, η αντίστροφη επενέργειά της διαθλάται μέσω της ιδιοτυπίας αυτών των μορφών. Εντός της πρώτης από τις προαναφερθείσες μορφές η κοινωνική συνείδηση επιδρά κατ' εξοχήν μέσω των πράξεων των ανθρώπων· εντός της δεύτερης κατ' εξοχήν μέσω των αισθημάτων, και εντός της τρίτης κατ' εξοχήν μέσω των σκέψεων.

Οι διάφορες μορφές της κοινωνικής συνείδησης, όντας αντανάκλαση των σχέσεων παραγωγής, εντός της ενότητάς τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση, και αντεπιδρώντας επί της τελευταίας, καταλαμβάνουν διάφορες θέσεις και έναντι αλλήλων, και έναντι του δι' αυτών αντανάκλωμένου, αλλά και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Η ταξινόμηση των μορφών της κοινωνικής συνείδησης στην οποία προβήκαμε, έγινε προπαντός σε συνάρτηση με τη διαφορά μεταξύ πράξεων, αισθημάτων και σκέψεων. Η κοινωνική συνείδηση είναι *αντανάκλαση*, διάγνωση του κοινωνικού είναι. Γι' αυτό μπορούμε, κατά τη γνώμη μας, να *ταξινομήσουμε και τη θέση των διαφόρων μορφών της κοινωνικής συνείδησης αντιστοίχως της θέσης πράξεων, αισθημάτων και σκέψεων στην πορεία της γνωστικής διαδικασίας*. Στη γνωστική διαδικασία αρχικώς τελούνται κατά κύριο λόγο πράξεις με τα υπό διάγνωση αντικείμενα κ.ο.κ. κατά τη διαδικασία της τέλεσης πράξεων, διαμορφώνονται αισθήματα, παραστάσεις, ζωντανή εποπτεία. Η νόηση είναι χαρακτηριστικό του πλέον ανεπτυγμένου σταδίου της γνωστικής διαδικασίας. Φυσικά, στη γνώση του ανθρώπου πράξεις, αισθήματα και σκέψεις συνυπάρχουν πάντοτε ως ενότητα. Ωστόσο, παρά ταύτα, ο συσχετικός τους ρόλος και η συσχετική σημασία τους ποικίλλουν σε διάφορα στάδια-βαθμίδες της γνωστικής διαδικασίας.

Αντίστοιχα και όλες οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης υπάρχουν ως μία ενότητα. Ωστόσο, εν γένει και εν συνόλω, η πρώτη ομάδα των μορφών της κοινωνικής συνείδησης (ηθική, πολιτική, δίκαιο) είναι συνδεδεμένη στο μέγιστο βαθμό στενότητας και εγγύτητας με το κοινωνικό είναι. Περισσότερο διαμεσολαβημένη εν γένει και εν συνόλω είναι η διασύνδεση που έχει με το κοινωνικό είναι η δεύτερη ομάδα μορφών της κοινωνικής συνείδησης (αισθητική συνείδηση, θρησκευτική συνείδηση), ενώ ακόμα πιο διαμεσολαβημένη είναι η σύνδεση της τρίτης μορφής της κοινωνικής συνείδησης (της φιλοσοφίας) με το κοινωνικό είναι.

Όλες οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης αλληλεπιδρούν. Όσο πιο άμεσα είναι συνδεδεμένη κάποια μορφή της κοινωνικής συνείδησης με το κοινωνικό είναι, τόσο αμεσότερα αντανακλώνται εντός της οι αλλαγές του κοινωνικού είναι. Και το αντίθετο, όσο πιο απόμακρη είναι η μορφή της κοινωνικής συνείδησης από το κοινωνικό είναι, τόσο πιο διαμεσολαβημένα αντανακλάται εντός της το κοινωνικό είναι.

Όσο εγγύτερα βρίσκεται η μορφή της κοινωνικής συνείδησης προς το κοινωνικό είναι, τόσο λιγότερο –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– διαμεσολαβείται η εντός της αντανάκλαση του κοινωνικού είναι από την αντανάκλαση του κοινωνικού είναι εντός μορφών που είναι πιο απόμακρες από το κοινωνικό είναι. Και αντιστρόφως. Γι' αυτό όσο εγγύτερη είναι μια μορφή της κοινωνικής συνείδησης προς το κοινωνικό είναι, τόσο πιο άμεσα –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– αντανακλώνται εντός της οι αλλαγές του κοινωνικού είναι, τόσο πιο άμεσα παρακολουθούν οι αλλαγές αυτής της μορφής τις αλλαγές του κοινωνικού είναι. Και αντιστρόφως.

Εν γένει και εν συνόλω, παρά την αλληλεπίδραση των μορφών της κοινωνικής συνείδησης, η μεν πρώτη ομάδα [αυτών] των μορφών παρακολουθεί με μεγαλύτερη αμεσότητα αυτές τις αλλαγές, έναντι της δεύτερης ομάδας των μορφών, η δε δεύτερη ομάδα των μορφών αντανακλά τις αλλαγές του κοινωνικού είναι με μεγαλύτερη αμεσότητα από την τρίτη.

Η δεύτερη ομάδα των μορφών, εν γένει και εν συνόλω, διαμεσολαβείται κατά την αλλαγή της σε μεγαλύτερο βαθμό διά της πρώτης ομάδας των μορφών, απ' ό,τι η πρώτη ομάδα διά της δεύτερης, και η τρίτη μορφή σε μεγαλύτερο βαθμό διά της δεύτερης ομάδας των μορφών (πολλά μάλλον δε διά της πρώτης), απ' ό,τι η δεύτερη (πολλά μάλλον δε η πρώτη) διά της τρίτης.

Έτσι, η αισθητική συνείδηση, φέρ' ειπείν, εν γένει και εν συνόλω, διαμε-

σολαβείται κατά την αλλαγή της σε μεγαλύτερο βαθμό, διά της ηθικής, απ' ό,τι η ηθική, διά της αισθητικής συνείδησης, ενώ η φιλοσοφία διαμεσολαβείται σε μεγαλύτερο βαθμό εν γένει και εν συνόλω κατά την αλλαγή της διά της ηθικής και διά της αισθητικής συνείδησης, απ' ό,τι η ηθική και η αισθητική συνείδηση, διά της φιλοσοφίας.

Οι όποιες αλλαγές του κοινωνικού είναι έχουν αμεσότερο αντίκτυπο στην ηθική, στην πολιτική και στο δίκαιο, απ' ό,τι έχουν στην αισθητική και στη θρησκευτική συνείδηση, πολλώ μάλλον δε στη φιλοσοφία.

Παρόμοια με τον τρόπο κατά τον οποίο κινείται η γνώση από την πρακτική μέσω της αισθητηριακής αντανάκλασης προς την αφηρημένη σκέψη (ούτως ώστε να στραφεί εκ νέου στην πρακτική ενώ η πρακτική λειτουργεί συν τοις άλλοις ως η βάση και το κριτήριο του κάθε βήματος της γνωστικής διαδικασίας) και ενώ συμβαίνει αυτό, απογειούμενη τρόπον τινά από την πραγματικότητα, όλο και πιο πολύ εμβαθύνει σε αυτήν, αποκαλύπτει το εσωτερικό, το νομοτελές, την ουσία, έτσι και οι όλο και πιο διαμεσολαβημένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης¹² παρέχουν όλο και βαθύτερη αντανάκλαση της ουσίας, του νομοτελούς στο κοινωνικό είναι.

Η φιλοσοφία είναι η βαθύτερη μορφή της κοινωνικής συνείδησης. Όπως και κάθε μορφή της κοινωνικής συνείδησης, αντανακλά το κοινωνικό είναι¹³, το αντανακλά εντός της νόησης, σε «καθαρή», αφηρημένη μορφή. Αυτού του είδους η απεικόνιση του είναι είναι εφικτή μόνο μέσω της σχέσης προς την κοινωνική συνείδηση. Συνεπώς, η φιλοσοφία είναι απαραίτητως και συνειδητοποίηση της συνείδησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο το βασικό περιεχόμενό της είναι η σχέση μεταξύ συνείδησης και είναι.

Η όποια αναγωγή των μεν διαφόρων μορφών της κοινωνικής συνείδησης στις δε, η υποτίμηση της ιδιουτυπίας των μεν είτε των δε μορφών της κοινωνι-

12. Εξαιρέση αποτελεί η θρησκεία, η οποία πρεσβεύει ένα άγονο άνθος στο δένδρο της κοινωνικής γνωστικής διαδικασίας, τέτοια μορφή της κοινωνικής συνείδησης, η οποία είναι ταυτοχρόνως καταστροφική, *άρνηση της κοινωνικής συνείδησης καθαυτήν*. Παρά ταύτα, όπως ήδη αναφέραμε με άλλα λόγια παραπάνω, ένα *στείρο άνθος* είναι και *στείρο άνθος* και *στείρο άνθος*. [εδώ η διατύπωση του συγγραφέα παραπέμπει άμεσα στη γνωστή θέση από τα «Φιλοσοφικά τετράδια» του Β. Ι. Λένιν, βλ. 3, τ. 29, σ. 322 (στην ελληνική έκδοση –βλ. 268– τόμος και σελίδα συμπίπτουν). – σ.τ.μ].

13. Η όποια αντανάκλαση του μη κοινωνικού είναι είναι εφικτή μόνον υπό το πρίσμα του κοινωνικού είναι. Η φύση [θεωρούμενη] εκτός της διασύνδεσής της με τη διαδικασία μετασηματισμού της συνιστά μια φύση μη εγνωσμένη, μη αντανακλασθείσα κατά ανθρώπινο τρόπο.

κής συνείδησης δεν επιτρέπουν την πλήρη χρήση των δυνατοτήτων αντεπίδρασης της κοινωνικής συνείδησης επί του κοινωνικού είναι. Φέρ' ειπείν η υποτίμηση της ιδιοτυπίας της μαρξιστικής φιλοσοφίας ως μορφής κοινωνικής συνείδησης, οδηγεί σε ελλιπή κατανόηση των βαθύτερων και των πλέον προοπτικών δυνατοτήτων συνειδητής επενέργειας στην πρόοδο των σχέσεων παραγωγής ως ενότητας με την παραγωγική σχέση προς τη φύση.

Εδώ θα ήταν κατά τη γνώμη μας σκόπιμη άλλη μία ευσύνοπτη αναφορά στη σχέση μεταξύ των μορφών της κοινωνικής συνείδησης και της επιστήμης. Η γνωστική διαδικασία, η γνώση, είναι ως προς την ουσία της κατά κύριο λόγο αντανάκλαση της μετασηματιζόμενης φύσης απ' τον άνθρωπο. Στην περίπτωση που διαγιγνώσκεται η κοινωνία, οι άνθρωποι, ως επί το πλείστον, προβάλλουν για την επιστήμη υπό την ιδιότητα του γνωστικού *αντικειμένου*, ως κάτι το αντικειμενικό. Εκ των πραγμάτων [έτσι] ο τρόπος αντανάκλασης της φύσης επεκτείνεται στην κοινωνία, στους ανθρώπους. Και αυτό είναι ορθό, στον βαθμό που η κοινωνία και οι άνθρωποι είναι παράγωγο και μέρος της φύσης. Συνείδηση είναι η διάγνωση, η γνώση διαφόρων ανθρώπων εντός της αμοιβαίας ενότητάς τους ως υποκειμένων· είναι η διάγνωση, η γνώση της ενότητας διαφόρων ανθρώπων ως υποκειμένων.

Επιστημονική διάγνωση και γνώση είναι η διάγνωση και γνώση της ουσίας, του εσωτερικού, του νομοτελούς· δηλαδή διάγνωση και γνώση της εσωτερικής ενότητας είναι, συνεπώς, διάγνωση και γνώση ως σύστημα. Εκτός αυτού, η επιστήμη είναι ένα κοινωνικό μόρφωμα και συγκεκριμένα το αντικείμενο ενασχόλησης μιας ειδικής ομάδας ανθρώπων, οι οποίοι καταλαμβάνουν μian ιδιότυπη θέση εντός του καταμερισμού της εργασίας.

Η συνείδηση μπορεί να είναι και μη-επιστημονική και αντιεπιστημονική και επιστημονική. Στην αντι-επιστημονική κοινωνική συνείδηση συγκαταλέγεται η θρησκευτική συνείδηση. Η επιστημονική διάγνωση της φύσης και των κοινωνικών δυνάμεων, που αρχικά ήταν μη εγνωσμένες από τους ανθρώπους, κυρίαρχες επί των ανθρώπων και εχθρικά προς αυτούς διακείμενες, ανακαλύπτει τους πραγματικούς νόμους και τις νομοτέλειες, εκτοπίζει και διαλύει την πρόσληψη και το βίωμά τους υπό την ιδιότητα των μη γνώσιμων, ανοίγει στους ανθρώπους τον δρόμο για να τις κάνουν κτήμα τους. Επιστήμη και θρησκευτική συνείδηση είναι ως προς την ουσία τους και ως προς τον προορισμό τους αντίθετα και αλληλοαποκλειόμενα [μορφώματα]. Η θρησκευτική συνείδηση είναι ως προς την ουσία της *αντιεπιστημονική*.

Οι δύο πρώτες ομάδες μορφών της κοινωνικής συνείδησης, εάν εκληφθούν καθαυτές, παρ' όλες τις αλλαγές που μπορούν να υποστούν, δεν μπορούν από μόνες τους [αφ' εαυτές] να καταστούν ως επί το πλείστον επιστημονική συνείδηση. Παραμένουν πάντοτε, ως επί το πλείστον, μη επιστημονική συνείδηση, η δε θρησκεία παραμένει αντιεπιστημονική συνείδηση. Γι' αυτό και εφ' όσον η κοινωνική συνείδηση κατακτά ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης, ανακύπτουν, διαμορφώνονται και αναπτύσσονται ιδιαίτερες επιστήμες περί αυτών των μορφών της κοινωνικής συνείδησης, εν γένει και εν συνόλω διάφορες αυτών των ιδίων μορφών, μη συγχωνευόμενες κατά βάση με αυτές τις ίδιες μορφές. Έτσι μορφοποιείται η επιστήμη περί ηθικής, η επιστήμη περί πολιτικής, η επιστήμη περί δικαίου και η επιστήμη περί αισθητικής συνείδησης. Διευεργεύεται επίσης και επιστημονική εξέταση της θρησκείας.

Η τρίτη μορφή της κοινωνικής συνείδησης – φιλοσοφία – πρεσβεύει εξ υπαρχής τη διάθλαση του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης κατά κύριο λόγο μέσω της νόησης. Αλλά η νόηση είναι αντανάκλαση της ουσίας, του εσωτερικού, του νομοτελούς σε καθαρή μορφή. Από αυτή την άποψη η φιλοσοφία ως προς την ουσία της ήταν εξ υπαρχής συγγενής της επιστήμης. Και στον βαθμό που οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης διακρίνονταν έναντι αλλήλων, η συγγένεια αυτή ερχόταν στην επιφάνεια όλο και σαφέστερα. Αποδεικνυόταν ότι αυθεντική φιλοσοφία, ανταποκρινόμενη στην ουσία της φιλοσοφία είναι η επιστημονική φιλοσοφία, δηλαδή μια μορφή της κοινωνικής συνείδησης, η οποία είναι συν τοις άλλοις επιστημονική γνώση, δηλαδή αντανάκλαση στις σκέψεις της ουσίας, του νομοτελούς εντός της σχέσης της κοινωνικής συνείδησης προς το κοινωνικό είναι.

Εν τούτοις, η φιλοσοφία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης δεν ανάγεται στην επιστήμη, αλλά είναι επίσης και ιδεολογία, δηλαδή ένα σύνολο ιδεών αναγκαίων για την επίδραση στις σκέψεις, στα αισθήματα και στις πράξεις των ανθρώπων στη διαδικασία της δραστηριότητάς τους. Και μάλιστα η φιλοσοφία επιδρά κατά κύριο λόγο στις σκέψεις των ανθρώπων.

Η κοινωνική συνείδηση έρχεται στην επιφάνεια με τους υλικούς φορείς της, υλοποιείται με τη βοήθεια υλικών πράξεων και υλικών μέσων.

Είναι απαραίτητο να διακρίνουμε τις υλικές κοινωνικές σχέσεις από τις ιδεατές κοινωνικές σχέσεις, είτε, ακριβέστερα, από τις συνειδητές κοινωνικές σχέσεις. Οι υλικές κοινωνικές σχέσεις συγκροτούνται χωρίς να περνούν ως όλο μέσω της κοινωνικής συνείδησης. Οι συνειδητές κοινωνικές σχέσεις περ-

νούν κατά την εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξή τους μέσω της κοινωνικής συνείδησης. Εκτός αυτού, συνειδητές κοινωνικές σχέσεις είναι οι σχέσεις των ανθρώπων ως υποκειμένων, ως δρώντων, αισθανόμενων και σκεπτόμενων κοινωνικών όντων. Εκείνο δε που είναι χαρακτηριστικό των υλικών σχέσεων είναι η μάλλον άμεση σύνδεση διαμέσου αντικειμένων. Η ίδια η συνείδηση είναι ως προς την προέλευση της προϊόν [παράγωγο] της ανάπτυξης του υλικού. Επομένως, η συνείδηση όπως άλλωστε και η διάγνωση, πρεσβεύει, από πλευράς της εμφάνισης, διαμόρφωσης, ανάπτυξης και αλλαγής της, ειδική ιδιότητα της ύλης, δηλαδή η συνείδηση (και η διάγνωση) προβάλλει εδώ από πλευράς της υλικής οροθέτησής της. Στον βαθμό δε που η συνείδηση (και η διάγνωση) υφίσταται ως κάτι το έτοιμο, που έχει διαμορφωθεί και διατηρείται, αυτή συνιστά το ιδεατό, το οποίο αντιτίθεται στην ύλη ως διάφορο αυτής.

Κατά την εξέταση του σκοπού, ήταν ορατό το γεγονός ότι ο σκοπός διαμορφώνεται καθ' όλα μόνο όταν και εφ' όσον έχει μορφοποιηθεί η αντίστοιχη διαδικασία υλικού μετασχηματισμού. Δηλαδή ο σκοπός παίρνει την τελική διαμόρφωσή του με τη διαμόρφωση της εργασιακής διαδικασίας και όχι πριν από τη διαμόρφωση της εργασιακής διαδικασίας. Επί πλέον εφ' όσον ο σκοπός επιτυγχάνει το απόγειό του, εξαφανίζεται ως σκοπός. Η πράξη κατ' αντιστοιχία προς ένα καθ' όλα τελικά διαμορφωμένο σκοπό, είναι απλή επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας. Ένας διαμορφωμένος σκοπός επιτρέπει την ακριβή αναπαραγωγή της ήδη διαμορφωμένης εργασιακής διαδικασίας.

Η κοινωνική συνείδηση επίσης ανακύπτει, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται μαζί με την εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη των υλικών κοινωνικών σχέσεων. Η κοινωνική συνείδηση ως γνώση [ειδέναι], ως συν-ειδέναι, από την άποψη της αντιπαράθεσής της προς την ύλη, είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή των υλικών κοινωνικών σχέσεων μόνον υπό την ιδιότητα του αντικειμένου, δηλαδή [υπό την ιδιότητα] κάποιου τινός μόνον ανεξάρτητου από τους ανθρώπους, συνεπώς, σε αμετάβλητη μορφή. Γι' αυτό και όλες οι συνειδητές κοινωνικές σχέσεις, ακριβώς ως διά του συν-ειδέναι συναπτώμενες, εάν εκληφθούν στην «καθαρή», αφηρημένη μορφή τους, ως ευθέως αντιτιθέμενες της ύλης, είναι σχέσεις οι οποίες κατευθύνονται στη διατήρηση, στην αναπαραγωγή των υφιστάμενων υλικών κοινωνικών σχέσεων. Η κοινωνική συνείδηση σε αυτή τη μορφή της αντανακλά εκείνες τις δυνατότητες αλλαγής, οι οποίες υπάρχουν ήδη στις ίδιες τις υλικές κοινωνικές σχέσεις.

Στις ίδιες τις υλικές κοινωνικές σχέσεις βρίσκεται, είναι παρόν, υπάρχει

πλέον κάτι από το παρελθόν, κάτι από το παρόν και κάτι από το μέλλον. Γι' αυτό και οι άνθρωποι, σε συνάρτηση με τα υλικά τους συμφέροντα μπορούν να αντανakλούν, να συνειδητοποιούν αυτές τις υλικές κοινωνικές σχέσεις από την άποψη του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Καθ' όσον μάλιστα ο μετασχηματισμός των υλικών κοινωνικών σχέσεων διεξάγεται αντιστοίχως της κοινωνικής συνείδησης, εδώ έχουμε *υλική* διαδικασία. Η κοινωνική συνείδηση είναι *συν-ειδέναι*, και ως κοινωνικό *συν-ειδέναι* έχει ως περιεχόμενό της την ενότητα των ανθρώπων υπό την ιδιότητα των *υποκειμένων*, υπό την ιδιότητα των *δρώντων*, *αισθανόμενων* και *σκεπτόμενων*. Οι άνθρωποι ως υποκείμενα είναι ενεργά «*συστατικά στοιχεία*» των υλικών κοινωνικών σχέσεων. Δεν πραγματώνουν απλώς τις ανεξαρτήτως αυτών υπάρχουσες δυνατότητες αλλαγής των υλικών κοινωνικών σχέσεων. Η ίδια η δραστηριότητά τους, η αυτοπραγμάτωσή τους υπό την ιδιότητα των υποκειμένων, είναι ταυτοχρόνως και διαδικασία αλλαγής των υλικών κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή είναι τέτοιου είδους χρησιμοποίηση των διαθέσιμων αντικειμενικών δυνατοτήτων αλλαγής, η οποία συνιστά, *συν τοις άλλοις*, και δημιουργία δυνατοτήτων αλλαγής των υλικών κοινωνικών σχέσεων. Η κοινωνική *συν-είδηση*, ως επί το πλείστον, εξυπηρετεί, σε τελευταία ανάλυση, τη δραστηριότητα που κατατείνει στην αλλαγή των υλικών κοινωνικών σχέσεων και εντάσσεται σε αυτήν ως στιγμή της.

Η κατευθυνόμενη από την κοινωνική συνείδηση δραστηριότητα των ανθρώπων, εκτός από την κοινωνική συνείδηση, συμπεριλαμβάνει και την ενοποίηση [συνένωση], την οργάνωση των ανθρώπων ως κοινωνικών υποκειμένων, καθώς επίσης και τα υλικά μέσα πραγματοποίησης αυτής της δραστηριότητας. Όλες αυτές οι στιγμές σχηματίζουν το *εποικοδόμημα* που εγείρεται υπεράνω των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες με τη σειρά τους προβάλλουν ως οικονομική βάση. Η τελευταία καθορίζει κατά βάση το *εποικοδόμημα*, αν και το *εποικοδόμημα*, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα προαναφερθέντα, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αναχθεί στην οικονομική βάση.

Ήδη εκ του γεγονότος ότι το *εποικοδόμημα* δεν συνιστά δραστηριότητα μόνο της «καθαρής» συνείδησης, αλλά εμπεριέχει και υλικά μέσα, αποτελεί επίσης υλική δραστηριότητα, έπεται ότι πραγμάτωση της κοινωνικής συνείδησης δεν σημαίνει λήψη μόνον εκείνου το οποίο ενυπήρχε στην προτρέχουσα σύλληψη, αλλά επίσης και κάποιου τινός, η εκ προοιμίου πρόβλεψη του

οποίου ήταν ανέφικτη πριν από αυτή την πραγμάτωση. Πλήρης αντιστοιχηση υλικών πράξεων και μέσων με την κοινωνική συνείδηση υπάρχει μόνο στην περίπτωση που επαναλαμβάνεται σταθερά η πραγμάτωση μίας και της αυτής κοινωνικής συνείδησης με τη βοήθεια εντελώς πανομοιότυπων υλικών πράξεων και μέσων.

Το εποικοδόμημα είναι υλικό ως προς τις πράξεις και τα μέσα που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι. Ωστόσο, το εποικοδόμημα διαφέρει από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, κατά το ότι οι σχέσεις του εποικοδομήματος, κατά τη διαμόρφωσή τους, περνούν ως όλο μέσω της κοινωνικής συνείδησης και κατευθύνονται από αυτήν. Από την κοινωνική συνείδηση κατευθύνονται και κατά τη λειτουργία τους. Συν τοις άλλοις, ήδη εκ της υλικότητας των πράξεων και των μέσων, έπεται ότι και στο πεδίο του εποικοδομήματος τα αποτελέσματα ποτέ δεν βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία με τους σκοπούς, αλλά εκτός των προβλεπομένων [από την προτρέχουσα σύλληψή τους] περιλαμβάνουν και κάποια παράπλευρα, απρόβλεπτα προϊόντα της δραστηριότητας των ανθρώπων.

Το εποικοδόμημα ως ειδικό μόρφωμα χρειάζεται, σε τελευταία ανάλυση, και κατά κύριο λόγο, όταν και όποτε προκύπτει η αναγκαιότητα αλλαγής των υλικών κοινωνικών σχέσεων με τη βοήθεια υλικών μέσων με υλικό τρόπο και κατ' αντιστοιχία προς την κοινωνική συνείδηση.

Η αναγκαιότητα επίδρασης της κοινωνικής συνείδησης επί των υλικών κοινωνικών σχέσεων μέσω της συνένωσης ανθρώπων, που προβαίνουν σε υλικές πράξεις και χρησιμοποιούν υλικά μέσα, αποδεικνύει το γεγονός ότι η πραγματοποίηση της επίδρασης επ' αυτών της κοινωνικής συνείδησης προσκρούει σε υλικά εμπόδια που υπάρχουν εντός των ίδιων των υλικών κοινωνικών σχέσεων και, επομένως, ότι υπάρχουν αντιτιθέμενα, αντιφατικά είτε απλώς διαφορετικά υλικά συμφέροντα.

Η μετάβαση στην εξέταση του εποικοδομήματος εν συνόλω σηματοδοτεί τη μετάβαση στην ειδική εξέταση της ενότητας κοινωνικής συνείδησης και κοινωνικού είναι δεδομένης της διαφοράς τους. Το εποικοδόμημα από την άποψη της ιδιοτυπίας του, σε αντιπαράβολή με την κοινωνική συνείδηση ως συστατικό στοιχείο του, εξυπηρετεί την υλική αντίστροφη επενέργεια που ασκεί η κοινωνική συνείδηση επί του κοινωνικού είναι.

Έτσι, επιστρέφουμε τρόπον τινά στην υλική δραστηριότητα των ανθρώπων, αλλά εδώ έχουμε τέτοια δραστηριότητα, η οποία διαυγάζεται [φωτίζεται] από τη μεν είτε τη δε συνείδηση της κοινωνίας ως όλου.

Συνεχίζοντας αυτή την τρόπον τινά επάνοδό μας προς τα πίσω, φθάνουμε και πάλι στον άνθρωπο ως έμβιο ον, ως βιολογικό ον, δηλαδή στο άτομο. Μόνο που εδώ έχουμε μια «επιστροφή» επί νέας βάσεως και γι' αυτόν τον λόγο το αφηγηριακό σημείο προβάλλει εδώ σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή.

Η κοινωνική συνείδηση και οι μορφές της υφίστανται μόνο ως το συγκροτημένο όλο [ensemble] των συνειδήσεων των ζωντανών ατόμων και πραγματώνονται στη δραστηριότητά τους.

Η κοινωνική συνείδηση, αν έχει πλέον ανακύψει –και ακριβώς κατ' αυτόν τον τρόπο πρέπει να λαμβάνεται κατά τη λογική θεώρηση– προβάλλει ενώπιον της κάθε νέας γενεάς ατόμων ως κάτι το δεδομένο, το αντικειμενικά υπάρχον. Το κάθε άτομο εντάσσεται κατά την ατομική του ανάπτυξη στη ζωή της κοινωνίας, αφομοιώνει τις μεν ή τις δε πλευρές της ζωής της κοινωνίας, τις «διαπερνά» μέσω της ατομικότητάς του [τις «διαθλά» υπό το πρίσμα της ατομικότητάς του], τις καθιστά δικές του και κατ' αυτόν τον τρόπο μετατρέπεται από απλό άτομο σε *προσωπικότητα*.

Εξετάζοντας την υλική σχέση προς τη φύση και τις υλικές σχέσεις των ατόμων στη διαδικασία μετασχηματισμού της φύσης, είδαμε ότι εδώ ακριβώς και σ' αυτό το θεμέλιο αναφύονται οι άνθρωποι ως προσωπικότητες. Ωστόσο, μπορεί να γίνεται λόγος περί καθ' όλα ανεπτυγμένης, περί *ώριμης προσωπικότητας*, μόνο στην περίπτωση που το άτομο αφομοιώνει το κοινωνικό συνειδητά, συνειδητά καθιστά το κοινωνικό δικό του, εσωτερικά προσιδιάζον σε αυτό, στην περίπτωση που η δραστηριότητά του διαυγάζεται από τη μεν ή τη δε συνειδητοποίηση της κοινωνίας ως όλου.

Προσωπικότητα είναι ο άνθρωπος ως εσωτερική *ενότητα* κοινωνικού και ατομικού, είναι η «διάθλαση» του κοινωνικού μέσω των ζωντανών ατόμων. Το μέρος εκείνο του κοινωνικού το οποίο παραμένει εξωτερικό για το άτομο, μη αφομοιωμένο από αυτό, δεν συνιστά κτήμα του ως προσωπικότητας, δεν είναι προσωπικό του. Η νομοτελής ανάπτυξη του ανθρώπου ως προσωπικότητας, συνεπώς, εξαρτάται: πρώτον, από το κοινωνικό περιεχόμενο που αφομοιώνει το άτομο και δεύτερον, από τις φυσικές ροπές [προδιαθέσεις] του ατόμου. Προσωπικότητα είναι λοιπόν η εσωτερική ενότητα, η οργανική συνένωση του μεν και των δε.

Ας σταθούμε στην πρώτη πλευρά αυτής της ενότητας.

Το κοινωνικό πρόγραμμα ανάπτυξης της προσωπικότητας καθορίζεται από

τη διάρθρωση της κοινωνίας και από την ανάπτυξη της διάρθρωσης της κοινωνίας. Στην πληρέστερη μορφή της η γενική διάρθρωση μόνο της κοινωνικής πλευράς της προσωπικότητας είναι μια αναπαραγωγή του γενικού «κορμού» της διάρθρωσης της κοινωνίας. Φυσικά, το άτομο μπορεί κατά τη διάρθρωση του εαυτού του ως προσωπικότητας να μην αναπαραγάγει ολόκληρο τον γενικό «κορμό» διάρθρωσης της κοινωνίας αλλά τις μεν ή τις δε ξεχωριστές πλευρές του. Όμως στην πλήρη ανάπτυξή της η διάρθρωση της προσωπικότητας, θεωρούμενη από την άποψη μόνο της κοινωνικής πλευράς της, συνιστά αντανάκλαση της γενικής διάρθρωσης της κοινωνίας.

Η προσωπικότητα αποκτά τη μέγιστη ανάπτυξή της, όταν η ανθρώπινη κοινωνία ωριμάζει και όταν «αποτυπώνεται» στη διάρθρωση της προσωπικότητας η γενική διάρθρωση αυτής της κοινωνίας. Ολόπλευρα ανεπτυγμένη προσωπικότητα είναι ο άνθρωπος η διάρθρωση της προσωπικότητας του οποίου επαναλαμβάνει τα βασικά γνωρίσματα της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας.

Ας εξετάσουμε λεπτομερέστερα τη διάρθρωση της κοινωνίας ως κοινωνικό πρόγραμμα ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Ο άνθρωπος δεν είναι προσωπικότητα, εάν δεν διαθέτει κοινωνική συνείδηση. Ο άνθρωπος ως προσωπικότητα είναι ένα κοινωνικά συνειδητό ον, ένα ον που διαθέτει κοινωνική συνείδηση. Η δομή της προσωπικότητας είναι η δομή του ανθρώπου ως όντος το οποίο διαθέτει κοινωνική συνείδηση. Ο άνθρωπος ζει ως προσωπικότητα υπό την ιδιότητα του κοινωνικά συνειδητού όντος, ενός όντος που διαθέτει κοινωνική συνείδηση, οι ζωτικές εκφάνσεις του οποίου κατευθύνονται από την κοινωνική του συνείδηση.

Κοινωνική τυπολογία της διάρθρωσης των προσωπικοτήτων

Τύπος I: Προσωπικότητα προϋποθετικού τύπου. Πρόκειται για μια τρόπον τινά προ-προσωπικότητα, για μια προσωπικότητα «εμβρυώδους» μορφής. Στο κέντρο του βιοτικού προγράμματος μιας τέτοιου τύπου προσωπικότητας [βρίσκεται] η κατανάλωση υλικών αγαθών, η ικανοποίηση των συνδεόμενων με τη διατήρηση της δικής της φυσικής ύπαρξης αναγκών. Μια πιο ανεπτυγμένη παραλλαγή προσωπικότητας αυτού του τύπου είναι η προσωπικότητα, το βιοτικό πρόγραμμα της οποίας δεν επικεντρώνεται μόνο στη διατήρηση της δικής της φυσικής ύπαρξης μέσω της κατανάλωσης υλικών αγαθών, αλλά και στη δια-

σφάλιση του ίδιου πράγματος για τα άτομα με τα οποία το δεδομένο άτομο συνδέεται με σχέσεις συνέχισης του γένους.

Για τις προσωπικότητες αυτού του τύπου, η παραγωγή, η εργασία, είναι *μόνο το μέσο* διατήρησης της φυσικής ύπαρξης (της δικής της είτε εκείνων με τους οποίους τη συνδέουν σχέσεις συνέχισης του γένους). Γι' αυτό τέτοιου είδους βιοτικό πρόγραμμα ρέπει *αυθόρμητα* προς τη μετεξέλιξη του –υπό ευνοϊκές συνθήκες– σε παρασιτικό βιοτικό πρόγραμμα και η προσωπικότητα [αυτού του τύπου] σε παρασιτική προσωπικότητα.

Εφ' όσον το βιοτικό πρόγραμμα ενός ανθρώπου επικεντρώνεται μόνο στην κατανάλωση έτοιμου [αγαθού], πρόκειται για ένα παρασιτικό πρόγραμμα. Μια τέτοια παρασιτική προσωπικότητα συνιστά *καταστροφή της προσωπικότητας*.

Και οι δυο αυτές ακρότητες ανακύπτουν στη βάση μιας τέτοιας ανάπτυξης της υλικής ζωής της κοινωνίας, η οποία οροθετεί μια σχέση προς την εργασία, προς την παραγωγή [στα πλαίσια της οποίας οι τελευταίες προβάλλουν] μόνο *ως μέσο* για τη διατήρηση της φυσικής ύπαρξης, ως κατάρα¹⁴. Σ' αυτές τις συνθήκες εργάζεται εκείνος που δεν μπορεί να αποφύγει την εργασία. Τότε προβάλλει ως ελκυστική και ιδεώδης κατάσταση η δυνατότητα της κατανάλωσης χωρίς δαπάνη εργασίας. Γι' αυτό υπάρχει η τάση εμφάνισης και ύπαρξης παρασιτικών προσωπικοτήτων.

Τύπος II: Προσωπικότητα ουσιώδους τύπου πρώτου γένους. Το βιοτικό πρόγραμμα των προσωπικοτήτων αυτού του τύπου επικεντρώνεται στην εργασία όχι ως μέσο για τη διατήρηση της φυσικής ύπαρξης, αλλά χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία. Η διατήρηση της φυσικής ύπαρξης –του ίδιου είτε επίσης των ανθρώπων με τους οποίους συνδέουν το άτομο αυτό σχέσεις συνέχισης του γένους– παραμένει αναγκαία στιγμή στο βιοτικό πρόγραμμα, μόνο που της επιφυλάσσεται υποδεέστερος [υπηγμένος] ρόλος. Μπορούν να διακριθούν δύο κύριες παραλλαγές προσωπικοτήτων αυτού του τύπου.

Πρώτη παραλλαγή: οι προσωπικότητες για τις οποίες είναι χαρακτηριστική η εργασία *χάριν της επιτυχίας* στην εργασία, *χάριν της απολαβής του αποτελέσματος* της εργασίας. Ουσιαστικά, η ανάγκη για εργασία *χάριν της εργασίας* είναι ακόμα ασταθής σε αυτές τις προσωπικότητες.

14. Η εργασία που συνιστά μόνο είτε κατά κύριο λόγο μέσο εξασφάλισης της φυσικής ύπαρξης υφίσταται όταν και όποτε κατ' αναγκαιότητα είναι συν τοις άλλοις και κατάρα (περί αυτού βλ. το τρίτο μέρος του βιβλίου).

Δεύτερη παραλλαγή: οι προσωπικότητες για τις οποίες είναι χαρακτηριστική η εργασία χάριν της απόλαυσης *από την διαδικασία* της εργασίας. Το αποτέλεσμα εξακολουθεί εδώ να είναι αναγκαίο, υποβιβάζεται όμως στον ρόλο της υπηγμένης στιγμής της εργασίας. Η ανάγκη για εργασία χάριν της εργασίας σ' αυτές τις προσωπικότητες γίνεται εσωτερική, σταθερή.

Τύπος III: Προσωπικότητα ουσιώδους τύπου δεύτερου γένους. Το κύριο στο βιοτικό πρόγραμμα αυτής της προσωπικότητας είναι η υπαγωγή στους κοινωνικούς όρους, οι οποίοι όμως εκλαμβάνονται μόνον ως αναγκαίοι. Πρόκειται εδώ για μια κομφορμιστική προσωπικότητα¹⁵, η οποία υποτάσσεται συνειδητά στους υφιστάμενους κοινωνικούς όρους ως μόνο αναγκαία (και συνεπώς, αιώνια) υπάρχοντες.

Τύπος IV: Προσωπικότητα ουσιώδους τύπου τρίτου γένους. Το βιοτικό πρόγραμμα των προσωπικοτήτων αυτού του τύπου καθορίζεται κυρίως από τη συνειδητοποίηση της θέσης τους στην κοινωνία, από τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών δεσμών, των σχέσεων και της ενότητάς τους με την κοινωνία. Τέτοιος τύπος προσωπικότητας είναι εφικτός μόνο εφ' όσον και καθ' όσον υπάρχει ενότητα υλικών συμφερόντων μεταξύ ατόμου και κοινωνίας και μπορεί να δεσπόζει μόνο στην περίπτωση που δεσπόζει στην κοινωνία η ενότητα ατομικών και κοινωνικών υλικών συμφερόντων. Το κύριο στοιχείο στις προσωπικότητες αυτού του τύπου γίνεται η ζωτική δραστηριότητα χάριν των κοινωνικών συμφερόντων, χάριν της ανθρωπότητας, δηλαδή η ζωτική δραστηριότητα υπό την ιδιότητα του *συνειδητά κοινωνικού όντος*.

Η διαφορά αυτών των προσωπικοτήτων από τις προσωπικότητες του τύπου III έγκειται στην *ελευθερία* επιλογής των κοινωνικών στόχων. (Ελευθερία είναι η επίγνωση της αναγκαιότητας και ο μετασχηματισμός από τους ανθρώπους ως κοινωνικά όντα της πραγματικότητας στη βάση της εγνωσμένης αναγκαιότητας.)

Σε κοινωνίες στις οποίες η ανάπτυξη πραγματοποιείται μέσω της αντίθεσης, μέσω της αντίφασης των υλικών συμφερόντων, τα υλικά συμφέροντα του μεν είτε του δε μέρους της κοινωνίας μπορούν κατ' εξοχήν να συμπίπτουν με την ανάπτυξη της ανθρωπότητας στο σύνολό της, ενώ τα συμφέροντα ενός άλλου (είτε άλλων) μέρους [μερών] της κοινωνίας μπορούν κατ' εξοχήν να μη συμπί-

15. Ο τύπος I και η πρώτη παραλλαγή του τύπου II προσωπικότητας είναι κατ' ουσίαν κομφομιστές.

πουν με την ανάπτυξη της κοινωνίας στο σύνολό της. Τότε ακριβώς στις θέσεις του μέρους εκείνου (είτε των μερών) της κοινωνίας, τα υλικά συμφέροντα του οποίου [των οποίων] συμπύκνουν βασικά με την ανάπτυξη της ανθρωπότητας στο σύνολό της, γίνεται εφικτή η εμφάνιση προσωπικοτήτων αυτού του τύπου.

Εφ' όσον όμως οι προσωπικότητες αυτές διαμορφώνονται στο πεδίο του αγώνα διαφόρων μερών της κοινωνίας μεταξύ τους, λόγω των αντιθέτων, των αντιφατικών υλικών συμφερόντων τους, και συνεπώς, στη βάση ενός αγώνα ο οποίος φτάνει μέχρι τη λήψη των μεν είτε των δε μέτρων φυσικής επίδρασης, επίδρασης στους όρους της φυσικής τους ύπαρξης, επόμενο είναι ο αγώνας για την ανάπτυξη της ανθρωπότητας, για τους κοινωνικούς στόχους ως κύριους στόχους της προσωπικής ζωής, να απαιτεί αυταπάρηση που σε ακραίες περιπτώσεις φτάνει στη θυσία της ίδιας της φυσικής ύπαρξης της προσωπικότητας χάριν των κοινωνικών σκοπών.

Ο Ν. Γκ. Τσερνισέφσκι εξέφρασε με τη μορφή του Ραχμέτοφ* τον ιδεώδη τύπο επαναστάτη, η αναγκαιότητα προσέγγισης του οποίου γίνεται επιτακτικότερη στον βαθμό που οξύνεται η ταξική πάλη, όσο πιο ανάγλυφη και έντονη γίνεται η αντίθεση των υλικών συμφερόντων. Και εφ' όσον υπάρχουν στην κοινωνία ουσιώδεις διακρίσεις, αντίθεση, αντίφαση υλικών συμφερόντων, είναι ανέφικτες οι προσωπικότητες του εν λόγω τύπου χωρίς τον μεν είτε τον δε βαθμό αυταπάρησης και αυτοθυσίας (συνεπώς, και ασκητισμού).

Η αυταπάρηση και η αυτοθυσία (άρα και ο ασκητισμός) είναι χαρακτηριστικές ιδιότητες της προσωπικότητας αυτού του τύπου σε συνθήκες κατά τις οποίες υπερετερούν στην κοινωνία τα αντίθετα και αντιφατικά υλικά συμφέροντα. Όμως η ανάγκη για την ύπαρξη τέτοιου είδους προσωπικοτήτων αποδεικνύεται ότι είναι τελικά ουσιώδης και ενόσω υπάρχουν ουσιώδεις διακρίσεις υλικών συμφερόντων στην κοινωνία. Η πραγμάτωση της αυταπάρησης και της αυτοθυσίας σημαίνει υπονόμηση της ύπαρξης των μεν είτε των δε εκφάνσεων της προσωπικότητας, που μπορεί να οδηγήσει μέχρι και στη φυσική αυτοκαταστροφή της.

Αν η πραγμάτωση της αυταπάρησης και της αυτοθυσίας σε προσωπικότητες αυτού του τύπου απολήγει σε σταθερή τάση, αυτή οδηγεί σε παραμόρφωση της προσωπικότητας, που φτάνει μέχρι και την πλήρη καταστροφή της.

* Κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος «Τι να κάνουμε» του μεγάλου Ρώσου επαναστάτη-δημοκράτη στοχαστή Ν. Γκ. Τσερνισέφσκι. Βλ. και: 263. – σ.τ.μ.

Πρέπει όμως να τονίσουμε αποφασιστικότερα ότι οι προσωπικότητες αυτού του τύπου σε συνθήκες ουσιώδους διάκρισης, αντίθεσης και αντίφασης υλικών συμφερόντων, πρέπει αναγκαία να έχουν την ικανότητα της αυταπάραυσης και της αυτοθυσίας. Επιπλέον η προσωπικότητα επιτυγχάνει την ύψιστη ανάπτυξη της όταν «υπόθεση της ζωής» της, ο κύριος σκοπός της ζωής, δεσπόζουσα εσωτερική ανάγκη της είναι η δραστηριότητα χάριν της κοινωνίας. Στην περίπτωση αυτή, αν αυτή η εσωτερική ανάγκη χρειάζεται για την πραγματοποίησή της τη ζωή του ατόμου, αυτό την παραχωρεί, τη «θυσιάζει».

Ακόμα και σε συνθήκες κατά τις οποίες βασικά υπάρχει ενότητα υλικών συμφερόντων, η αυθεντική και όχι η ψευδεπίγραφη προσωπικότητα τέτοιου είδους διατηρεί την ετοιμότητά της για την εκδήλωση αυταπάραυσης και αυτοθυσίας.

Στην περίπτωση που η προσωπικότητα του τύπου IV υπάρχει αρμονικά, η ζωτική δραστηριότητά της για τα κοινά συμφέροντα δεν έρχεται σε αντίφαση ούτε με την ικανοποίηση των υλικών αναγκών για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξής της και της βιολογικής ύπαρξης των προσώπων με τα οποία ο άνθρωπος αυτός συνδέεται στα πλαίσια σχέσεων συνέχισης του γένους, ούτε και με την εργασία χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία. Εν τούτοις, η προσωπικότητα αυτή αναγκαία διατηρεί –έστω και δυνητικά– την «ετοιμότητα για αυτοθυσία».

Ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας σημαίνει ανάπτυξη της προσωπικότητας σ' όλες τις βασικές, τις κύριες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Όπως έπεται από όλη την προηγούμενη πραγμάτευση, στις σφαίρες αυτές συμπεριλαμβάνονται: η ικανοποίηση των αναγκών για διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης, η ολόπλευρη φυσική ανάπτυξη, η εργασία που πραγματοποιείται χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία (εδώ εντάσσονται και η εργασία για την παραγωγή υλικών αγαθών και η εργασία για την παραγωγή γνώσεων), η δραστηριότητα για την τελειοποίηση των υλικών σχέσεων παραγωγής, οι εκφάνσεις της ζωτικής δραστηριότητας της προσωπικότητας (ως συνειδητού κοινωνικού όντος), η τελειοποίηση σε όλες τις διατηρούμενες στην καθ' όλα ώριμη κοινωνία μορφές κοινωνικής συνείδησης.* Η ανάπτυξη της προσωπικότη-

* Όπως έχει διαπιστώσει ο αναγνώστης, ο συγγραφέας έχει θεμελιώσει παραπάνω τους λόγους για τους οποίους στην καθ' όλα ανεπτυγμένη, στην ώριμη κοινωνία, διατηρούνται οι βασικές μορφές της ώριμης κοινωνικής συνείδησης, ενώ εξαλείφονται κάποιες εκφάνσεις τους.

τας είναι ως προς την ουσία της *αφομοίωση* από τον άνθρωπο του κοινωνικού, δηλαδή όχι μόνο μόρφωση, εκπαίδευση, αλλά και οπωσδήποτε αγωγή, *διαπαιδαγώγηση και αυτοδιαπαιδαγώγηση* του ανθρώπου ως συνειδητού κοινωνικού όντος.

Όμως προσωπικότητα είναι η ενότητα κοινωνικού και βιολογικού στο άτομο, είναι η διάθλαση του κοινωνικού μέσω της βιολογικής φύσης του ατόμου. Γι' αυτό η περιγραφή των χαρακτηριστικών των προσωπικοτήτων απαιτεί την περιγραφή των βιολογικών χαρακτηριστικών των ατόμων, εφ' όσον η αφομοίωση και η μεταβολή του κοινωνικού από το άτομο εξαρτάται από τη βιολογική φύση του ατόμου, μεταμορφώνεται από την τελευταία.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διάκριση της βιολογίας του άνδρα και της γυναίκας επιδρά σε ορισμένες διαφορές ως προς τον τρόπο με τον οποίο αφομοιώνουν το κοινωνικό περιβάλλον, ως προς τη θέση τους στην κοινωνία, ως προς τον κοινωνικό τους ρόλο. Για τη συνέχιση, λόγου χάριν, του ανθρώπινου γένους, δεν είναι σκόπιμο να συνδέονται οι ασχολίες της γυναίκας με διακινδύνευση της ζωής. Όλες οι τέτοιου είδους [ριψοκίνδυνες] ασχολίες πρέπει να βαρύνουν κατ' εξοχήν τους άνδρες. Η χειραφέτηση των γυναικών, που αποτελεί σήμερα επιταγή της εποχής μας, δεν πρέπει να έχει τίποτε το κοινό με την αδιαφορία για το γεγονός ότι η βιολογική διαφορά μεταξύ άνδρα και γυναίκας, πάντοτε, σ' όλες τις κοινωνίες, όσο εξακολουθεί να υπάρχει το ανθρώπινο γένος, επιδρά σε ορισμένες διακρίσεις του κοινωνικού ρόλου τους, της κοινωνικής συμπεριφοράς τους, της θέσης τους στην κοινωνία.

Είναι άκρως ανεπαρκή το εύρος και το επίπεδο της συστηματικής μελέτης της αναγκαίας επίδρασης που ασκούν οι βιολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στην «αφομοίωση» από αυτούς του κοινωνικού περιβάλλοντος, καθώς και της μελέτης του κοινωνικού περιβάλλοντος από τη σκοπιά του κατά πόσο η επίδρασή του είναι ευμενής ή δυσμενής για την εκδήλωση των βιολογικών διαφορών μεταξύ άνδρα και γυναίκας. Η διαδικασία χειραφέτησης των γυναικών δεν πρέπει να εξετάζεται ως *καθαρά* κοινωνική διαδικασία, χωρίς να υπολογίζεται η επίδραση που ασκούν σε αυτήν οι βιολογικές διαφορές μεταξύ άνδρα και γυναίκας. Είναι επίσης απαραίτητη η συστηματική

Στις πρώτες περιλαμβάνονται η ηθική συνείδηση, η αισθητική συνείδηση και η φιλοσοφία, ενώ στις δεύτερες οι ιστορικά περιορισμένες εκφάνσεις-«παραπροϊόντα» των πρώτων: η πολιτική, το δίκαιο και η θρησκεία. – σ.τ.μ.

διερεύνηση της εξάρτησης της «αφομοίωσης» του κοινωνικού περιβάλλοντος από τα ηλικιακά στάδια της ύπαρξης του ατόμου. Στην κάθε ηλικιακή περίοδο της ύπαρξης του ατόμου προσιδιάζουν ορισμένα νομοτελή γνωρίσματα της σχέσης του ατόμου προς την κοινωνική πραγματικότητα, του δεσμού του με την κοινωνική πραγματικότητα που οροθετείται από τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε ηλικιακού σταδίου. Λόγου χάρη, ο κόσμος δεν προβάλλει εντελώς πανομοιότυπα στα μάτια ενός εφήβου και ενός γέροντα, και η διαφορά αυτή εξαρτάται μεταξύ άλλων και από τη βιολογική τους ηλικία. Η προσωπικότητα του ανθρώπου δεν εξαρτάται μόνον από το κοινωνικό περιβάλλον, από τους κοινωνικούς όρους, αλλά επίσης, εν μέρει, και από τις ιδιαιτερότητες του σταδίου της ατομικής βιολογικής του ανάπτυξης. Προς το παρόν, οι έρευνες που αφορούν αυτή την προβληματική βρίσκονται σε πάρα πολύ χαμηλό επίπεδο.

Διάφοροι άνθρωποι, ακόμα κι αν βρίσκονται στην ίδια βιολογική ηλικία και ανήκουν στο ίδιο φύλο, έχουν διαφορετικά ψυχοφυσιολογικά χαρακτηριστικά. Οι ψυχοφυσιολογικές ιδιαιτερότητες των ανθρώπων επιδρούν επίσης στις «αφομοιώσεις» της κοινωνικής πραγματικότητας από αυτούς, στη μεταβολή αυτής της πραγματικότητας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, από τη σκοπιά της φυσιολογίας, η πλέον γενική και διαδεδομένη είναι η διαίρεση των ανθρώπων ως προς τον τύπο του νευρικού τους συστήματος σε συνάρτηση με τη δύναμη είτε την αδυναμία, με την κινητικότητα είτε την αδράνεια, με την εξισορρόπηση ή μη των νευρικών διαδικασιών*, καθώς επίσης και η διαίρεση των ανθρώπων σε καλλιτεχνικούς και νοητικούς τύπους. Οι διαφορές αυτές επιδρούν αδιαμφισβήτητα στην κοινωνική ζωτική δραστηριότητα. Είναι π.χ. μάλλον ελάχιστα κατάλληλοι είτε ακατάλληλοι οι άνθρωποι με ασθενές νευρικό σύστημα για εργασίες σε ακραίες συνθήκες. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι άνθρωποι με ασθενές νευρικό σύστημα είναι κατάλληλοι και προτιμότεροι για μερικές άλλες ασχολίες, και συγκεκριμένα για ασχολίες στις οποίες χρειάζεται υψηλότερη ευαισθησία.

Φυσικά, το περιεχόμενο της προσωπικότητας είναι κοινωνικό περιεχόμενο. Όμως το κοινωνικό περιεχόμενο δεν υφίσταται ως ξεχωριστή προσωπικότητα. Η προσωπικότητα συνιστά τη «διάθλαση» του κοινωνικού περιεχομένου μέσω της βιολογικής και ψυχοφυσιολογικής φύσης του ατόμου. Και αυ-

* Διέγερσης και αναστολής κυρίως. – σ.τ.μ.

τή η τελευταία δεν παραμένει εντελώς αδιάφορος φορέας του κοινωνικού περιεχομένου. Το κοινωνικό περιεχόμενο (σε ορισμένο βαθμό και σε ορισμένες σχέσεις) δεν μπορεί να μη μεταμορφώνεται από τη βιολογική και ψυχοφυσιολογική φύση του ατόμου. Και η βιολογική και ψυχοφυσιολογική φύση διαφέρει από άτομο σε άτομο. Σε αυτές τις διαφορές συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων και οι τύποι του νευρικού συστήματος. Η κληρονομική ασθενικότητα π.χ. η προδιάθεση για παθήσεις διαφόρων οργάνων (καρδιάς, πνευμόνων, οργάνων της όρασης κλπ.) αργά ή γρήγορα αναγκάζουν τον άνθρωπο να λαμβάνει υπ' όψιν του αυτούς τους παράγοντες στην κοινωνική του δραστηριότητα, και μπορούν να επιδράσουν, και μάλιστα ουσιαστικά, στην κοινωνική δραστηριότητά του.

Η *πραγματικότητα** των σχέσεων των ανθρώπων στην κοινωνία είναι η *σχέση τους υπό την ιδιότητα των προσωπικοτήτων*, αυτών των «οργανικών ενότητων» του κοινωνικού με τη βιολογική, με την ψυχοφυσιολογική φύση του ατόμου. Οι δεσμοί των ανθρώπων ως ολόπλευρων και αρμονικών προσωπικοτήτων, και οι μορφές αυτών των δεσμών, έχουν διερευνηθεί μέχρι σήμερα σε εντελώς ανεπαρκή βαθμό. Από μια γενική άποψη μπορούν να χαρακτηρισθούν ως εξής.

Πρόκειται για δεσμούς κατ' εξοχήν μη επιβεβλημένους αλλά εκ πεποιθήσεως συναπτόμενους, για δεσμούς βάσει [ανιδιοτελών] συμφερόντων [ενδιαφερόντων], τα οποία όμως [συμφέροντα] συνίστανται κατά κύριο λόγο στην πραγμάτωση του κοινωνικού συμφέροντος, οπότε η προσωπικότητα πραγματώνοντας τα συμφέροντα των άλλων ανθρώπων επιτυγχάνει ταυτοχρόνως την πραγμάτωση του δικού της συμφέροντος. Πρόκειται για δεσμούς ολόπλευρων και αρμονικών προσωπικοτήτων και, συνεπώς, η κάθε προσωπικότητα εντάσσεται σε ολόπλευρες (σε όλες τις βασικές σφαίρες της κοινωνίας) σχέσεις με άλλες προσωπικότητες και, επομένως, πρόκειται για μεταβλητούς, κοινωνικά και ειδικά μη παγιούμενους δεσμούς, οι οποίοι εξαρτώνται από την ελεύθερη επιλογή των ανθρώπων που συνάπτουν σχέσεις. Πρόκειται για δεσμούς οι οποίοι οικοδομούνται, λαμβάνοντας υπ' όψιν την συμβατότητα ως προς το φύλο, την ηλικία, την ψυχολογία κλπ...

* Γερμ.: Wirklichkeit, ως ενότητα της ουσίας και της ύπαρξης, ή του εσωτερικού και του εξωτερικού, που έγινε άμεση (βλ. Χέγκελ: «Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών. Επιστήμη της Λογικής», § 142). – σ.τ.μ.

Φυσικά, τέτοιες σχέσεις δεν μπορούν να υπερτερούν όσο το μεγαλύτερο μέρος των προσπαθειών [του μόχθου] των ανθρώπων στην κοινωνία αναλώνεται στην παραγωγή των απαραίτητων για τη διατήρηση της φυσικής ύπαρξης των ανθρώπων υλικών αγαθών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ήδη από την έναρξη της προσέγγισής μας, εξετάζαμε τον άνθρωπο ως ον βιοκοινωνικό. Και μάλιστα η βιολογική φύση του ανθρώπου (στην άμεση ενότητά της με το κοινωνικό) προβάλλει προπαντός ως αναγκαία προϋπόθεση της ανθρώπινης ουσίας. Δεδομένου ότι η βιολογική φύση του ανθρώπου εκλαμβάνεται ως αναγκαία προϋπόθεση της ουσίας του ανθρώπου, ήδη από την αφετηρία της εξέτασης –αν και άρρητα– προϋποτίθεται η σύνδεση της προϋπόθεσης με εκείνη την ουσία, την προϋπόθεση της οποίας αυτή αποτελεί· δηλαδή η σύνδεση του βιολογικού με το κοινωνικό. Εξ υπαρχής η βιολογική φύση του ανθρώπου δεν εξετάζεται ως αποσπασμένη από το κοινωνικό, ωστόσο –σε αυτή τη φάση– δεν εντοπίζεται ειδικά ούτε το κοινωνικό, ούτε και η σύνδεσή του με τη βιολογική φύση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος προβάλλει κατά κύριο λόγο ως *άτομο*. Στη συνέχεια πραγματοποιείται η μετάβαση στην εξέταση της ουσίας του ανθρώπου, στην εξέταση του κοινωνικού. Ωστόσο, αν και εκείνο που προβάλλει στο προσκήνιο είναι η έκθεση του κοινωνικού, της ουσίας του ανθρώπου σε καθαρή μορφή, αν και η ειδική ανάλυσή μας αφορά ακριβώς την ουσία του ανθρώπου, το κοινωνικό, εν τω μεταξύ, πρώτον, προϋποτίθεται η σύνδεση του κοινωνικού με τη βιολογική φύση των ανθρώπων (η ουσία του ανθρώπου προβάλλει νομοτελώς *μετά* την εξέταση της βιολογικής φύσης του ανθρώπου και όχι πριν από αυτήν) και, δεύτερον, η προϋπόθεση δεν εντοπίζεται απλώς προ της ουσίας, αλλά διατηρείται σε ανηρημένη μορφή *εντός* της ουσίας ως μη ουσιώδης μεν, πλην όμως αναγκαία πλευρά, ως η μία εκ των δύο αντιθέτων πλευρών της ουσίας (η ουσία του ανθρώπου, το κοινωνικό, εμπεριέχει τη βιολογική φύση των ανθρώπων σε ανηρημένη μορφή και υπό την ιδιότητα της μη ουσιώδους πλευράς της ουσίας).

Μετά την εξέταση του κοινωνικού, της ουσίας του ανθρώπου αφ' εαυτής, περάσαμε *ειδικά* στην περιγραφή των χαρακτηριστικών της *ενότητας* του κοινωνικού με τη βιολογική φύση του ανθρώπου, δηλαδή στην περιγραφή των χαρακτηριστικών του ανθρώπου ως προσωπικότητας. Πραγματικότητα της ανθρώπινης κοινωνίας είναι οι σχέσεις των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων και οι μορφές αυτών των σχέσεων.

Αν όχι η βασική, τουλάχιστον μια από τις βασικές ανεπάρκειες κάποιων

εξαιρετικού ενδιαφέροντος εργασιών, που είναι αφιερωμένες στην ουσία του ανθρώπου, είτε θίγουν αυτό το πρόβλημα, έγκειται στο γεγονός ότι *η ουσία του ανθρώπου δεν εξετάζεται ως διαδικασία· η εξέτασή της δεν εντάσσεται στην εικόνα της σφαιρικής εξέτασης της κοινωνίας ως ολότητας.*

Από τα προαναφερθέντα μπορεί να συναχθεί μια ιεράρχηση σκοπών της κοινωνίας καθαυτήν, από τον κατώτερο σκοπό (τη διατήρηση *μόνο* της φυσικής ύπαρξης των ατόμων και *μόλις* της φυσικής συνέχισης του ανθρώπινου γένους) μέχρι τον ανώτατο σκοπό (την ύπαρξη, αναπαραγωγή και ανάπτυξη των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων¹⁶). Και μάλιστα η πραγματοποίηση του ανώτατου σκοπού προϋποθέτει απαραίτητως την πραγματοποίηση των κατώτερων σκοπών σε ανηρημένη μορφή ως μετασχηματισμένων, υπηγμένων στους ανώτερους στιγμών.

Αποδεικνύεται ότι υψηλός σκοπός της κοινωνίας αυτής καθαυτήν είναι ο σκοπός της κομμουνιστικής κοινωνίας. Και αυτό δεν είναι τυχαίο, διότι η κομμουνιστική κοινωνία είναι η αυθεντική ιστορία της ανθρωπότητας, είναι η ώριμη ανθρώπινη κοινωνία.

Γι' αυτό η μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας αυτής καθαυτήν με τον λογικό τρόπο, με έναν τρόπο κατά τον οποίον όλες οι πλευρές του υπό μελέτη αντικειμένου λαμβάνονται στην πλέον ανεπτυγμένη, στην ώριμη, μορφή τους συνιστά τη μελέτη της κομμουνιστικής κοινωνίας. Αλλά αυτή η άποψη της διερεύνησης της κοινωνίας αυτής καθαυτήν είναι η στάση εκείνων των ανθρώπων για τους οποίους το κύριο ζητούμενο *δεν είναι η άρνηση των προκομμουνιστικών κοινωνικών τάξεων πραγμάτων, αλλά η θετική δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων.*

16. Η ύπαρξη και αναπαραγωγή καθ' όλα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων, όπως μπορεί να επισημανθεί από τα παραπάνω, σημαίνει μια ένωση «όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι ο όρος της ελεύθερης ανάπτυξης όλων» [1, τ. 4, σ. 447]. [ελλ. μετάφρ., βλ. 275, σ. 48. – σ.τ.μ.]

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας

Η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας

Η αναπτυξιακή διαδικασία μπορεί να εξετασθεί από την άποψη κατά την οποία οι στιγμές της [τα συστατικά στοιχεία της, οι συνιστώσες της] θεωρούνται ως ταυτοχρόνως δεδομένες (λογική πτυχή) και από την άποψη της πραγματοποίησης αυτής της ανάπτυξης στον χρόνο (ιστορική πτυχή). Η λογική και η ιστορική εξέταση είναι εσωτερικά αλληλένδετες, εσωτερικά ενιαίες: η μεν διαλεκτική-υλιστική εξέταση των στιγμών της αναπτυξιακής διαδικασίας ως ταυτοχρόνως δεδομένων συνιστά την απεικόνιση της ανάπτυξης της στον χρόνο σε ανηρημένη μορφή, η δε ανάπτυξη στον χρόνο συνιστά την ανάπτυξη ακριβώς αυτής, και όχι κάποιας άλλης, διαδικασίας και, συνεπώς, των στιγμών [των συνιστωσών] αυτής της διαδικασίας ως ταυτοχρόνως δεδομένων. Επιπλέον, η εσωτερική ενότητα λογικής και ιστορικής εξέτασης δεν υφίσταται ως απόλυτη ταυτότητα. Πρόκειται για μια ταυτότητα εν εαυτή διακεκριμένη*, γεγονός που επιτρέπει και τον σχετικά αυτοτελή εντοπισμό λογικής και ιστορικής θεώρησης.

Η ανακάλυψη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας από τους Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, επέτρεψε την κατανόηση της ιστορίας ως φυσικοϊστορικής διαδικασίας, ως διαδικασίας εκπληρούμενης κατ' αναγκαιότητα, νομοτελώς και αυτοστιγμεί χάρη στη δραστηριότητα των ανθρώπων, οι οποίοι έχουν ελευθερία επιλογής, ελευθερία βούλησης (ο χαρακτήρας και ο βαθμός αυτής της ελευθερίας διαφέρει από βαθμίδα σε βαθμίδα της ιστορικής ανάπτυξης).

* Ταυτότητα με διακεκριμένα εντός της τα μέρη που την απαρτίζουν. – σ.τ.μ.

Η κατανόηση της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης απαιτεί τον προσδιορισμό της μεταβολής της στον χρόνο και μάλιστα, εφ' όσον η ανάπτυξη είναι νομοτελής, η μεταβολή αυτή οφείλει να πραγματοποιείται με κάποια αναγκαία κατεύθυνση. Αυτή η νομοτελής ανάπτυξη δεν αποκλείει τη δραστηριότητα των ανθρώπων ως ενσυνείδητων όντων. Τουναντίον, η ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας αποτελεί τη συναθροιζόμενη από τη δραστηριότητα των ανθρώπων μαζών συνισταμένη.

Η ιστορία της κοινωνίας δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένη από τυχαιότητες, τεθλασμένες πορείες, διακοπές του βαθμιαίου κλπ. όμως, παρά ταύτα, εάν πάρουμε μιαν αρκούντως παρατεταμένη περίοδο (η διάρκεια αυτής της περιόδου κυμαίνεται σε συνάρτηση με τις εκάστοτε συγκεκριμένες συνθήκες), θα αποκαλυφθεί η κατεύθυνση της ανάπτυξης, η οποία διανοίγει τον δρόμο της διαμέσου όλων των τυχειοτήτων, των τεθλασμένων, των διακοπών κλπ...

Για τον εντοπισμό των χαρακτηριστικών κάθε ιστορικής αναπτυξιακής διαδικασίας είναι αναγκαία η εξέταση της γενικής της κατεύθυνσης, δηλαδή της αρχής της εν λόγω διαδικασίας, των σταδίων τα οποία διανύει, καθώς και των «μηχανισμών» της μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο, της ιδιοτυπίας, της διαδοχικότητας και της κατεύθυνσης της αναπτυξιακής διαδικασίας συνολικά αλλά και των σταδίων [των ιστορικών περιόδων] της.

Έχει ιδιαίτερη σημασία να υπογραμμίσουμε ότι, με τη δήλωσή μας για την ύπαρξη ορισμένης κατεύθυνσης της ανάπτυξης, εντοπίζουμε την κύρια κατεύθυνση της ανάπτυξης, κάνοντας αφαίρεση από το γεγονός, ότι παραπλεύρως της κύριας κατεύθυνσης μπορούν να υπάρξουν και άλλες, και ότι μεταξύ αυτών και της κύριας κατεύθυνσης μπορεί να υπάρχει αλληλεπίδραση.

Η κοινωνία συνιστά ένα «οργανικό» όλο, το οποίο διανύει κατά την ανιούσα, κατά την προοδευτική του ανάπτυξη μια σειρά σταδίων, βαθμίδων και ιστορικών περιόδων. Η πραγματική, η υπαρκτή, ιστορία της κοινωνίας δεν συνιστά τη διαδικασία της ανάπτυξης του «οργανικού» όλου σε καθαρή μορφή. Πλην όμως, για να κατανοήσουμε όλη την περιπλοκότητα της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας είναι απαραίτητη η διάκριση σε «καθαρή» μορφή προπαντός της κύριας κατεύθυνσης αυτής της ανάπτυξης και μόνο στη συνέχεια θα μπορέσουμε να εντάξουμε στο πεδίο της εξέτασης τις όποιες περιπλέκουσες και τροποποιούσες [αυτή την κύρια κατεύθυνση] περιστάσεις.

Η κοινωνική μορφή της κίνησης διαφέρει ποιοτικά από τη βιολογική μορ-

φή της κίνησης. Πλην όμως η κοινωνία ανακύπτει από τη φύση και μάλιστα κατά τον εγγύτερο τρόπο από τη βιολογική μορφή της κίνησης.

Εφ' όσον η κοινωνία συνιστά ένα «οργανικό» όλο, και η ιστορία της κοινωνίας θα πρέπει να χωριστεί στα στάδια, στις βαθμίδες εκείνες, τις οποίες διανύει κατά την ανάπτυξή του κάθε «οργανικό» όλο.

1. Η αρχή της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας, δηλαδή ο σχηματισμός των ιστορικών προϋποθέσεων της κοινωνίας, η μορφοποίηση του κοινωνικού στα σπλάχνα του βιολογικού, του φυσικού εν γένει. Κατά το εν λόγω στάδιο ανακύπτουν οι προϋποθέσεις εμφάνισης της κοινωνίας χωρίς ακόμα να υπάρχει η ίδια η κοινωνία.

2. Η πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας. Εδώ εντάσσεται το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα.

3. Η διαμόρφωση της κοινωνίας. Προχωρεί η διαδικασία του μετασχηματισμού της κληροδοτημένης φυσικής βάσης από την εμφανισθείσα κοινωνία. Η διαμόρφωση της κοινωνίας εμπεριέχει όλους τους ταξικούς – ανταγωνιστικούς σχηματισμούς.

4. Η ωριμότητα της κοινωνίας. Εδώ ο μετασχηματισμός της κληροδοτημένης από τη φύση βάσης (εννοείται των γήινων συνθηκών, της «γήινης κοιτίδας» της ιστορίας) έχει ολοκληρωθεί. Η φυσική βάση ουσιαδώς μετασχηματισμένη έχει ενταχθεί ως στιγμή στη διαδικασία της ανάπτυξης της κοινωνίας. Ωριμη κοινωνία είναι ο κομμουνιστικός σχηματισμός.

Έτσι έχουν τα στάδια, οι βαθμίδες της ανοδικής πορείας της ανάπτυξης της κοινωνίας ως «οργανικού» όλου. Θεωρούμε ότι τα τρία πρώτα στάδια απαρτίζουν το γίνεσθαι της ανθρώπινης κοινωνίας.¹

Κατά το στάδιο του σχηματισμού των ιστορικών προϋποθέσεων της κοινωνίας κυριαρχούν ολοσχερώς οι φυσικές νομοτέλειες. Εδώ η πηγή της ανάπτυξης πρέπει να αναζητείται στην ανάπτυξη της φύσης. Κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας μορφοποιείται και αρχίζει να δρα μια

1. Οι ερευνητές που ασχολούνται με την ιστορία της πρωτόγονης κοινωνίας θεωρούν ότι το γίνεσθαι της ανθρώπινης κοινωνίας ολοκληρώνεται με την εμφάνιση της πρωτόγονης κοινότητας του γένους (βλ. π.χ. το θεμελιώδες συλλογικό έργο «Ιστορία της πρωτόγονης κοινωνίας», τ. I-II, Μόσχα, 1983-1986). Εμείς αποδίδουμε στον όρο «γίνεσθαι της ανθρώπινης κοινωνίας» ευρύτερη σημασία. Δεδομένου ότι εδώ εξετάζουμε τη λογική *ολόκληρης* της ιστορίας, στο γίνεσθαι της ανθρώπινης κοινωνίας δεν εντάσσουμε μόνο το γίνεσθαι του ανθρώπου ως βιολογικού είδους, αλλά και το γίνεσθαι της ανθρωπότητας από την *κοινωνική* άποψη.

κατ' αρχήν νέα πηγή της ανάπτυξης: η κοινωνική. Άγων, κύριος παράγων της ανάπτυξης από την εμφάνιση του ανθρώπου ως νέου βιολογικού είδους, γίνεται ο κοινωνικός και όχι ο φυσικός παράγων. Βεβαίως ο φυσικός παράγων, η φυσική βάση, μόλις αρχίζει να μετασχηματίζεται από τη νέα διαδικασία. Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας εξακολουθεί ο μετασχηματισμός της φυσικής βάσης, πλην όμως, η φυσική βάση παραμένει κατά το μάλλον ή ήττον μη μετασχηματισμένη και, συνεπώς, η νέα ουσία αν και αποτελεί τον κύριο, τον άγοντα παράγοντα της ανάπτυξης, *ακόμα δεν κυριαρχεί*, με την έννοια ότι δεν έχει μετασχηματισθεί μέχρι τέλους η κληροδοτημένη διαδικασία, η φυσική βάση.

Κατά το στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας ο κοινωνικός παράγοντας γίνεται πλέον *όχι μόνον άγων, αλλά και άμεσα κυρίαρχος*.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο πρώτο στάδιο η πηγή της ανάπτυξης βρίσκεται στη φύση, στο δεύτερο στάδιο ανακύπτει η κοινωνική πηγή της ανάπτυξης, και μάλιστα αναδεικνύεται αμέσως σε άγουσα. Χάρη στην εμφάνιση αυτού του κατ' αρχήν νέου παράγοντα, και ως εκδήλωση αυτού του παράγοντα, μορφοποιείται η αλληλεπίδραση μεταξύ αυτού και του φυσικού παράγοντα. Εδώ κυριαρχεί η αλληλεπίδραση κοινωνικού και φυσικού παράγοντα, προεξάρχοντος του κοινωνικού. Στο τρίτο στάδιο, ο εμφανισθείς κοινωνικός παράγων εξακολουθεί να είναι ο άγων, ο κύριος. Στο τέταρτο στάδιο, ο κοινωνικός παράγων έχει υπαγάγει πλήρως τον φυσικό και μόνο σε αυτό το στάδιο κυριαρχεί πλέον ολοσχερώς, γεγονός που σημαίνει ότι μόνον εφεξής κυριαρχεί ολοσχερώς η αυτοκίνηση, η αυτοανάπτυξη της κοινωνίας, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων ως αυτοσκοπός, η ανάπτυξη της ουσίας του ανθρώπου ως αυτοσκοπός. Εδώ γίνεται λόγος για τη «γήινη» ύπαρξη της ανθρωπότητας. Ήδη όμως από το τελευταίο στάδιο της διαμόρφωσης δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη «διαστημική» ύπαρξη της ανθρωπότητας, για έναν διαστημικό πολιτισμό και για μια νέα σπείρα [της ελικοειδούς ανάπτυξης] της αλληλεπίδρασης της ανθρωπότητας με τη φύση.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 1

Η αρχή της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας και η πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας

Χρειάζεται κατ' αρχήν να διακριβώσουμε το νόημα της έννοιας «αρχή». Εδώ δεν θα χρησιμοποιούμε αυτή την έννοια με τη σημασία με την οποία συνήθως χρησιμοποιείται. Συνήθως, ως «αρχή» εννοείται το πρώτο στάδιο ανάπτυξης κάποιου αντικειμένου, κάποιας διαδικασίας, το λιγότερο ανεπτυγμένο στάδιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο ταυτίζονται, κατά τη γνώμη μας, δύο διαφορετικά στάδια: το στάδιο της διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων της εν λόγω διαδικασίας, του αντικειμένου και το στάδιο της πρωταρχικής του εμφάνισης. Και τότε, εκ των πραγμάτων, αρχή αποκαλείται η πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας του αντικειμένου, της διαδικασίας.

Εμείς αποκαλούμε αρχή το στάδιο του σχηματισμού των *ιστορικών προϋποθέσεων* της υπό εξέταση διαδικασίας, του αντικειμένου, δηλαδή το στάδιο εκείνο, κατά το οποίο η ουσία αυτής της διαδικασίας δεν έχει ακόμα εμφανισθεί. Φυσικά, η εμμονή στην ταύτιση αυτών των δύο σταδίων είναι εξ ίσου άτοπη με την απόσπασή τους. Η αρχή της διαδικασίας εφ' όσον επιτύχει την ύψιστη ανάπτυξή της, μεταβάλλεται ως προς το ποιόν και την ουσία της. Επιτυγχάνοντας την ανώτερη ανάπτυξή του το στάδιο της αρχής της διαδικασίας μετατρέπεται στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας του. Παραδείγματος χάριν, οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις μπορούν να υφίστανται και υφίστανται προ της κεφαλαιοκρατίας. Αποτελούν την αρχή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Εφ' όσον όμως γίνουν καθολικές, κυρίαρχες, υπάγοντας πλήρως στον εαυτό τους την εργασιακή διαδικασία, την παραγωγή, την εργασιακή δύναμη και τα μέσα παραγωγής, μετατρέπονται σε κεφαλαιοκρατικές.

Εκτός αυτού, συνήθως παρατηρείται σύγχυση της αρχής με την απλούστατη σχέση. Ωστόσο, η απλούστατη σχέση είναι η αρχή σε εκείνη την ανηρημένη, τη μετασχηματισμένη μορφή, με την οποία η αρχή διατηρείται, όταν μορφοποιείται η ουσία του αντικειμένου. Συνεπώς, η αρχή *προ*-υπάρχει της διαδικασίας την αρχή της οποίας αποτελεί, ταυτοχρόνως, αποτελεί την αρχή ακριβώς αυτής και όχι κάποιας άλλης διαδικασίας, συνιστά το σύνολο των αναγκαιών και ικανών ιστορικών προϋποθέσεων για την πρωταρχική εμφάνιση αυτής της ουσίας, της διαδικασίας, του αντικειμένου. Ο προσδιορισμός των αναγκαιών και ικανών προϋποθέσεων για την πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας κάποιας διαδικασίας είναι εφικτός μόνον έχοντας ήδη υπ' όψιν την εμφανισθείσα ουσία της, ειδάλλως είναι άγνωστο περί των προϋποθέσεων τίνας γίνεται λόγος, και συνεπώς, δεν μπορεί καν να γίνεται λόγος περί προϋποθέσεων. Κατά την έκθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας της αρχής, προϋποτίθεται ότι ήδη υπάρχει κάποια αντίληψη περί του αντικειμένου, την αρχή του οποίου αυτή αποτελεί. Δεδομένου ότι εξετάσαμε την απλούστατη σχέση της κοινωνίας, δηλαδή την αρχή σε εκείνη τη μετασχηματισμένη μορφή, με την οποία αυτή υφίσταται παρούσης της σχηματισμένης [μορφοποιημένης] ουσίας της κοινωνίας, αυτό παρέχει ορισμένο κατευθυντήριο μίτο κατά τη διερεύνηση της αρχής.

Η αρχή της ανθρώπινης ιστορίας είναι η μορφοποίηση εκείνων των φυσικών και των βιολογικών προϋποθέσεων οι οποίες είναι αναγκαίες και ικανές για την εμφάνιση του κοινωνικού. Αναγκαίες και ικανές προϋποθέσεις για την πρωταρχική εμφάνιση της ανθρωπότητας ήταν: πρώτον, ορισμένες εξωτερικές φυσικές συνθήκες, δεύτερον, η ύπαρξη έμβιων όντων [ζώων] με ορισμένη σωματική διάπλαση και, τρίτον, ο αγελαίος τρόπος ζωής. Η αρχή της ιστορίας της ανθρωπότητας έχει με τη σειρά της τη δική της αρχή, το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας της, το στάδιο της διαμόρφωσης, το στάδιο της ωριμότητας, το στάδιο του θανάτου και της εξαφάνισής της. Δεν πρόκειται να σταθούμε σ' αυτά τα στάδια. Θα αναφέρουμε μόνο τα εξής.

Η αρχαιότερη σχέση των έμβιων μορφωμάτων προς το ευνοϊκό περιβάλλον είναι η άμεση εμβάπτιση του έμβιου μορφώματος σε αυτό το περιβάλλον. Τέτοιου είδους σχέση προς το περιβάλλον σε ανηρημένη και εξειδικευμένη μορφή είναι χαρακτηριστική για τα φυτά. Στον άνθρωπο διατηρείται επίσης σε ανηρημένη μορφή τέτοιου είδους δεσμός με το αέριο περιβάλλον του μέσω της αναπνοής. Γι' αυτού του είδους τη σχέση του έμβιου όντος προς το περιβάλλον

του εν συνόλω δεν απαιτείται ικανότητα αυτοτελούς μετακίνησης. Η αναγκαιότητα μετακίνησης του έμβιου μορφώματος έχει θέση όπου η ασκούμενη επ' αυτού επίδραση από το περιβάλλον είναι ανομοιογενής. Ακόμα και τα φυτά έχουν μόνον κατά βάση ακίνητο τρόπο ζωής.

Μια ποιοτικώς νέα, πιο ανεπτυγμένη σχέση προς το περιβάλλον διαμορφώνεται με την εμφάνιση των ζώων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωόδους σχέσης προς το περιβάλλον είναι ο κατά βάση κινητικός τρόπος ζωής, η μετακίνηση του σώματος, με τη βοήθεια ειδικών οργάνων μετακίνησης, προς αναζήτηση ευμενών περιβαλλοντικών όρων (προ παντός προς αναζήτηση τροφής και για προστασία από τυχόν επιθέσεις). Τα ζώα προσαρμόζονται κατά κύριο λόγο στο περιβάλλον, αλλά επιπλέον σε αυτά έχει θέση και μια πιο ανεπτυγμένη αντίστροφη επίδραση στο περιβάλλον. Ενώ αυτό που κατ' εξοχήν έχει θέση εδώ είναι ο άμεσος δεσμός με το περιβάλλον, το έμβιο μόρφωμα αντεπιδρά επίσης στο περιβάλλον: μέσω της κατανάλωσης ορισμένων ουσιών και της αποβολής κάποιων άλλων. Τα ζώα διατηρούν σε μετασχηματισμένη μορφή αυτού του είδους την αντεπίδραση στο περιβάλλον, ενώ η χαρακτηριστική γι' αυτά αντεπίδραση είναι η επίδραση που προέρχεται από την ίδια τη μετακίνηση (π.χ. η καταπάτηση φυτών) και από την «απόσπαση» του αντικειμένου της άγρας από το περιβάλλον του, από τη μετακίνηση της άγρας [του θηράματος, των καρπών κ.ο.κ.]. Παρά ταύτα όμως, εκείνο που παραμένει το αποφασιστικό, το καθοριστικό στοιχείο στην αλληλεπίδραση ζώων και περιβάλλοντος είναι η επίδραση του περιβάλλοντος στον ζωντανό οργανισμό. Η όποια αντεπίδραση διαδραματίζει ρόλο υπηγμένο [στην καθοριστική επίδραση που ασκεί εδώ το περιβάλλον]. Η ενεργός αντεπίδραση που ασκούν τα ζώα στο περιβάλλον αναπτύσσεται.

Μπορούμε να διακρίνουμε τις μορφές εκείνες αντεπίδρασης των ζώων στη φύση, οι οποίες συνιστούν, τρόπων τινά, και τις ιστορικές μορφές διάλυσης, απονέκρωσης της κυριαρχίας της ζωόδους σχέσης προς τη φύση. Η απλούστερη εξ αυτών είναι η τυχαία και ακόμα ασταθής χρήση αντικειμένων της φύσης υπό την ιδιότητα των μέσων για την επενέργεια επί άλλων αντικειμένων της φύσης. Τέτοια είναι φέρ' ειπείν η χρήση από τους πιθηκοειδείς προγόνους μας κλάδων για να φτάσουν καρπούς. Εδώ υπό την ιδιότητα των μέσων χρησιμοποιούνται αντικείμενα διαθέσιμα στη φύση σε έτοιμη μορφή. Αυτά τα μέσα επενέργειας προϋποθέτουν απαραίτητως το όργανο (τα όργανα) του σώματος, διά των οποίων τίθενται σε κίνηση. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των ζώ-

ων είναι ακριβώς η μετατόπιση στον χώρο προς αναζήτηση ευμενούς περιβάλλοντος με τη βοήθεια ειδικών οργάνων μετακίνησης. Όπως είναι φυσικό, σε τελευταία ανάλυση, η οδός επίδρασης στη φύση με τη μεγαλύτερη προοπτική είναι η επίδραση που ασκείται μέσω της μετατόπισης του ίδιου του σώματος του ζώου. Εδώ η χρήση της *μηχανικής* κίνησης αποδεικνύεται η απλούστερη και εκείνη που έχει τις περισσότερες πιθανότητες επικράτησης.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα ζώα που διέθεταν τις μεγαλύτερες δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης της αντεπίδρασης επί της φύσης ήταν εκείνα στα οποία η μετατόπιση του ίδιου τους του σώματος στον χώρο ήταν συχνά, ταυτοχρόνως και μετατόπιση στον χώρο άλλων αντικειμένων της φύσης. Η λαβή κλαδιών με τα άκρα κατά την αναρρίχηση σε δένδρα αποτελεί τυπικό παράδειγμα σύμπτωσης αμφοτέρων των προαναφερθεισών μετατοπίσεων.

Φυσικά, όταν το αρπακτικό σύρει το θήραμά του, η μετατόπισή του στον χώρο συνιστά επίσης ταυτοχρόνως και μετατόπιση στον χώρο ενός άλλου πράγματος: του θηράματος. Όταν ο σκίουρος αρπάζει κάποιο ξηρό καρπό και τον μεταφέρει για να τον κρύψει στη φωλιά του, έχουμε επίσης σύμπτωση της μετατόπισης στον χώρο του ίδιου του σώματος και κάποιου άλλου πράγματος. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με τα πτηνά που φέρουν τροφή στους νεοσσούς τους. Ωστόσο, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, λαμβάνει χώρα μια σύμπτωση της μετατόπισης στον χώρο του σώματος [του ίδιου του ζώου] και της εξασφαλισθείσας τροφής, εν γένει αντικειμένων προς ιδιοκατανάλωση, είτε προς κατανάλωση εκείνων με τους οποίους το ζώο που εξασφάλισε την τροφή συνδέεται με το ένστικτο της συνέχισης του είδους.

Στα ζώα όμως, τα οποία έχουν προσαρμοσθεί για μετατόπιση στον χώρο επί των δένδρων μέσω της λαβής κλάδων με τα άκρα, λαμβάνει χώρα συχνά και σταθερά μια σύμπτωση της μετατόπισης του ίδιου του σώματός τους στον χώρο με τη μετατόπιση στον χώρο πραγμάτων, τα οποία δεν έχουν άμεση βιοσυντηρητική σημασία ούτε για την ίδια την ύπαρξή τους ούτε για τη συνέχιση της ζωής του είδους. Εδώ πρόκειται, θα έλεγε κανείς, περίπου περί μονίμου συνοδευτικού παράπλευρου προϊόντος του τρόπου ζωής τους.

Το στάδιο της αρχής της ανθρώπινης ιστορίας τελειώνει με τη μετάβαση των ζώων-προγόνων του ανθρώπου στον επίγειο τρόπο ζωής, στην όρθια στάση και στη δίποδη βάδιση, στην απελευθέρωση των άνω άκρων από τη συμμετοχή τους στη μετακίνηση του σώματος, με συνεπακόλουθο τη χρήση κατά βάση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή μέσω επενέργειας.

Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας αρχίζει όταν και όποτε η τυχαία [περιστασιακή] και ασταθής χρήση αντικειμένων της φύσης υπό την ιδιότητα των μέσων επενέργειας σε άλλα αντικείμενα της φύσης γίνεται σταδιακά *αναγκαία και σταθερή*. Όσο συχνότερη και σταθερότερη γίνεται η χρήση αντικειμένων της φύσης για την επενέργεια σε άλλα αντικείμενα της φύσης, τόσο σταθερότερη γίνονται η μορφή και το υλικό των μέσων επενέργειας, τόσο περισσότερο διαφοροποιούνται τα μέσα επενέργειας σε αντιστοιχία με το υλικό τους, με τη φύση του αντικειμένου, επί του οποίου ασκείται η επενέργεια και σε αντιστοιχία με αυτό, χάριν του οποίου πραγματοποιείται η επενέργεια (χάριν της ικανοποίησης της μεν είτε της δε ανάγκης). Η εργασία από ενστικτώδης μετατρέπεται σε καθαυτό ανθρώπινη εργασία με όλα τα συστατικά στοιχεία της (τον σκοπό, τα μέσα, τα αντικείμενα, τη διαδικασία, το αποτέλεσμα και το υποκείμενο της εργασίας). Η σταθερότητα και η αναγκαιότητα της χρήσης των μέσων επενέργειας ενισχύονται υλικά με τη δημιουργία, την παραγωγή των ίδιων αυτών των μέσων. Συχνά λέγεται το εξής: «η εργασία δημιούργησε τον άνθρωπο». Η διατύπωση αυτή δεν είναι καθ' όλα ακριβής, διότι μπορεί να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι αρχικά διαμορφώθηκε η εργασία και κατόπιν ο άνθρωπος. Ωστόσο, η διαμόρφωση του ανθρώπου εκτυλίχθηκε εντός της διαδικασίας διαμόρφωσης της εργασίας.

Ως αποτέλεσμα της ίδιας της φύσης αρχικώς των προσθίων και στη συνέχεια των άνω άκρων, η επενέργεια επί των αντικειμένων της φύσης μπορούσε να είναι κατά κύριο λόγο *μηχανική*. Μεταξύ των αντικειμένων της φύσης τα οποία απαντώνται με τη μεγαλύτερη συχνότητα και είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή, το πλέον κατάλληλο για μηχανική επενέργεια επί άλλων αντικειμένων της φύσης ήταν ο *λίθος*. Η *διά χειρός μηχανική επεξεργασία του λίθου*, η οποία τον μετατρέπει σε μέσο επενέργειας περνά μέσω σειράς ιστορικών βαθμίδων.

Η άγρα ως βιοσυντηρητικός τρόπος έλκει την καταγωγή της από το στάδιο της αρχής της ανθρώπινης ιστορίας. Κατά τις πρώτες βαθμίδες του σταδίου της πρωταρχικής εμφάνισης της ιστορίας, εκείνο που *κυριαρχεί άμεσα* δεν είναι η παραγωγή, αλλά η *άγρα*¹, διότι εδώ πρόκειται περί μιας κοινωνίας κυνηγών, αλιέων, τροφосуλλεκτών.

1. Η άγρα [ο εκπορισμός] αντικειμένων προς κατανάλωση παραμένει άγρα, ακόμα και εάν πραγματοποιείται με τη βοήθεια παρηγγμένων μέσων επενέργειας, στην περίπτωση που αυτά τα μέσα χρησιμοποιούνται για τη λήψη αντικειμένων δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή.

Στον βαθμό που η διά χειρός μηχανική επεξεργασία του λίθου τελειοποιείται και εξαντλεί, κατά βάση, τις δυνατότητες [περαιτέρω βελτίωσης], δηλαδή στον βαθμό που πραγματοποιείται η μετάβαση στη νεολιθική εποχή, σε τελευταία ανάλυση λαμβάνει χώρα και τέτοια τελειοποίηση της άγρας, η οποία οδηγεί στην εξάντληση των δυνατοτήτων της άγρας. Αυτό συμβαίνει διότι οι εκάστοτε δυνατότητες άγρας, καθορίζονται από τη δεδομένη από τη φύση σε έτοιμη μορφή ποσότητα και ποιότητα ζωωδών και βιολογικών αναγκών του ανθρώπου. Στον βαθμό που τελειοποιούνται τα μέσα της άγρευσης, εξαντλούνται και τα «αποθέματα» της φύσης, και έτσι ανακύπτει και η αύξουσα αναγκαιότητα επενέργειας σε αυτά τα ίδια το «αποθέματα» της φύσης. Και η επενέργεια αυτή πραγματώνεται με τη μετάβαση στην κτηνοτροφία και στη γεωργία, δηλαδή στην κυριαρχία πλέον όχι του συλλεκτικού, αλλά του παράγοντος βιοπορισμού, στην κυριαρχία της παραγωγής και όχι της άγρας. Με τη μετάβαση στη νεολιθική εποχή πραγματοποιείται και η μετάβαση στην πρώτη βαθμίδα της κτηνοτροφίας και της γεωργίας, στην πρώιμη βαθμίδα της παράγουσας οικονομίας.

Η άγρα με τη βοήθεια παρηγμένων μέσων επενέργειας είναι πιο περίπλοκη (απαιτεί πιο περίπλοκη προετοιμασία και οργάνωση, περιπλέκει περαιτέρω την ίδια τη διαδικασία της άγρευσης...), πιο αποδοτική απ' ό,τι η άγρα χωρίς τέτοια μέσα. Η διαμόρφωσή της δημιουργεί και τους όρους για την αύξουσα σταθερότητα της αγέλης, για την αναβάθμιση του συντονισμού των ενεργειών των μελών της αγέλης, γεγονός που καθιστά όλο και επιτακτικότερη την αναγκαιότητα αποσόβησης των συγκρούσεων στο εσωτερικό της αγέλης. Η πλέον συχνή πηγή συγκρούσεων είναι η διαπάλη για την ικανοποίηση του γενετήσιου ενστίκτου. Στον βαθμό που αυξάνει η σταθερότητα της αγέλης καθιερώνεται η απαγόρευση της σύναψης γενετήσιων δεσμών μεταξύ μελών της αγέλης. Διαμορφώνεται το γένος. Εκτός του αύξοντος ρόλου της παραγωγής μέσων επενέργειας και της τελειοποίησης, της περιπλοκής της άγρας που διεξάγεται με τη βοήθεια αυτών των μέσων, εκτός της επίδρασης των παραπάνω στην αύξουσα σταθερότητα της αγέλης και στον αποκλεισμό γενετήσιων δεσμών εντός της αγέλης, έχει νόημα να παραδεχθούμε και τον ρόλο της φυσικής επιλογής στην προέλευση του γένους. Οι απαγορεύσεις σύναψης γενετήσιων δεσμών εντός της αγέλης, εντός του εν τω γεννάσθαι γένους, συνιστά ορισμένη *συνειδητοποίηση* της αναγκαιότητας αποκλεισμού αυτών των δεσμών. Η συνειδητοποίηση είναι προϊόν της εμφάνισης των κοινωνικών (υπό

την ευρεία έννοια του όρου) σχέσεων. Συνεπώς, δεν πρέπει να εξηγείται η εμφάνιση των προαναφερθεισών απαγορεύσεων διά της φυσικής επιλογής. Απ' εδώ όμως δεν έπεται ότι η μη συνειδητοποιούμενη φυσική επιλογή δεν έχει συντελέσει στη διαμόρφωση του γένους, δεδομένου ότι οδήγησε στον εκφυλισμό και στον θάνατο των αγελών εκείνων, εντός των οποίων είχαν θέση ανεξέλεγκτοι ενδοαγελαίοι γενετήσιοι δεσμοί.

Το γένος ανακύπτει τελειωτικά όταν και όποτε αποκλείονται πλήρως οι γενετήσιοι δεσμοί εντός της αγέλης και αποκτούν κανονικό [τακτό] και σταθερό χαρακτήρα οι γενετήσιοι δεσμοί μεταξύ των μελών διαφόρων γενών. Κατά τα φαινόμενα οι δύο προαναφερθείσες διαδικασίες δεν ήταν καθ' όλα ταυτόσημες.

Όταν υπάρχει η δυνατότητα κανονικών [τακτών] περιοδικών συναντήσεων διαφόρων αγελών (γενών), πολλώ μάλλον δε, όταν η περιοχή σταθερής εγκαταβίωσής τους [το ενδιαίτημά τους] βρίσκεται σε ζώνη που καθιστά εφικτή τη συνεύρεσή τους, οι ερωτικοί εταίροι μπορούσαν καθ' όλα να ζουν ο καθένας στη μετεξελισσόμενη σε γένος αγέλη του, χωρίς να περνά στο γένος του ερωτικού του εταίρου. Στην περίπτωση δε που –λόγω των όρων διαβίωσης– οι συναντήσεις των κοινοτήτων δεν γίνονταν κατά τακτά διαστήματα και συναντούσαν δυσκολίες, (υπό αυτούς τους όρους) ανέκυπτε η αναγκαιότητα μετάβασης προσώπων είτε του ανδρικού είτε του γυναικείου φύλου στο γένος του ερωτικού τους εταίρου.

Κατά τα φαινόμενα, η πλέον πιθανή ήταν μάλλον η επικράτηση σε τελευταία ανάλυση της τάσης μετοίκησης στο γένος του (των) ερωτικού εταίρου (ερωτικών εταίρων). Και αυτό συνέβη διότι: πρώτον, οι διασυνδέσεις μεταξύ διαφόρων αγελών, κατά την περίοδο μετεξέλιξης της αγέλης σε γένος, ήταν εν γένει και εν συνόλω μάλλον αρκούντως μη τακτές και προσέκρουαν σε δυσκολίες και, δεύτερον, θα ήταν μάλλον ανέφικτος ο σταθερός κατευνασμός του εν λόγω ενστίκτου, εάν δεν ικανοποιούνταν συν τοις άλλοις σε αρκούντως τακτά διαστήματα, σε αντιστοιχία με τη φύση του.

Το γεγονός ότι τελικά υπερετρεί η μετοίκηση στο γένος του (των) ερωτικού εταίρου (ερωτικών εταίρων) δεν καθοριζόταν, κατά τη γνώμη μας μόνον από τον χαρακτήρα του βιοπορισμού, αλλά και από τους φυσικούς όρους διαβίωσης των κοινοτήτων, και από την αναγκαιότητα αρκούντως τακτής ικανοποίησης του γενετήσιου ενστίκτου σε αντιστοιχία με τη φύση του.

Τα μέλη του γένους, μαζί με τα πρόσωπα που έχουν μετοικήσει στο γένος

από άλλα γένη, σχηματίζουν την *κοινότητα*, η οποία διαφέρει από το γένος. Εάν το γένος ζει μεμονωμένο, κοινότητα και γένος συνιστούν μίαν άμεση ενότητα, μεταξύ τους δεν υπάρχει διαφορά.

Τόσο η αγαμία, όσο και η εξωγαμία αφ' εαυτές δεν αποκλείουν ακόμα τη διαπάλη για τους ερωτικούς εταίρους, έστω και εάν οι τελευταίοι βρίσκονται εκτός του γένους. Αρκούντως σταθερή αποτροπή τέτοιου είδους συγκρούσεων επιτυγχάνεται, κατά τη γνώμη μας, στην περίπτωση που σχηματίζεται κατά το μάλλον ή ήττον σταθερή σχέση των εταίρων κατά ζεύγη· η ζευγαρωτή οικογένεια.

Η άγρευση, όπως και οι αγελαίοι δεσμοί είναι στοιχεία που κληροδοτούνται από τον κόσμο των ζώων και μετασχηματίζονται αμφοτέρω σε τελευταία ανάλυση από την ανακλύπτουσα παραγωγή. Κατά τις πρώιμες βαθμίδες της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας υπάρχει ήδη παραγωγή και διαδραματίζει άγοντα ρόλο στην ανάπτυξη, ωστόσο, εκείνο που κυριαρχεί άμεσα είναι η άγρευση, ενώ η παραγωγή υπάγεται σε αυτήν. Κατά την ύστερη βαθμίδα του σταδίου της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας, όταν το εν λόγω στάδιο ωριμάζει, η κυριαρχία περνά στην παραγωγή. Τέτοιες είναι οι κοινότητες των πρώιμων κτηνοτρόφων και γεωργών.

Κτηνοτροφία και γεωργία ωθούν κατά την ανάπτυξή τους την κοινωνία σε υπέρβαση των ορίων του σταδίου της πρωταρχικής της εμφάνισης, δημιουργούν τους όρους για τη διάλυση της πρωτόγονης κοινότητας και τη μετάβαση στη δουλοκτησία.

Με τη μετάβαση στην πρώιμη κτηνοτροφία και στην πρώιμη γεωργία αρχίζει να δημιουργείται η δυνατότητα σχηματισμού προϊόντος, υπεράνω του αναγκαίου ελαχίστου. Μέχρι τη μετάβαση στην κυριαρχία της παραγωγής το ανθρώπινο γένος αγωνιζόταν ουσιαστικά *για τη βιολογική του επιβίωση*· η εξασφάλιση των βιολογικών αναγκών του κυμαινόταν *γύρω από το ζωτικά αναγκαίο ελάχιστο*, έτεινε προς αυτό.

Η πρώιμη κτηνοτροφία και η πρώιμη γεωργία δημιουργούν πλέον δυνατότητες για την υπέρβαση του ζωτικά αναγκαίου ελαχίστου, ωστόσο, οι δυνατότητες αυτές δεν είναι ακόμα ανεπτυγμένες. Με την περαιτέρω ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της γεωργίας εμφανίζεται μία σταθερή παραγωγή προϊόντων, που ξεπερνά μεν το ζωτικά αναγκαίο ελάχιστο, πλην όμως δεν επιτρέπει την επίτευξη του ζωτικά αναγκαίου βέλτιστου (το τελευταίο παραμένει ανέφικτο σε όλες τις ταξικές-ανταγωνιστικές κοινωνίες). Εδώ δημιουργούνται

δυνατότητες για την ιδιοποίηση από ένα μέρος της κοινωνίας του προϊόντος εκείνου, το οποίο υπερβαίνει το ζωτικά αναγκαίο ελάχιστο. Αρχίζει η διαπάλη μεταξύ των ανθρώπων για το υπερπροϊόν.

Πραγματοποιείται συσσώρευση πλούτου. Σχηματίζεται η μονογαμική οικογένεια, η οποία διαφέρει από τη ζευγαρωτή κατά το ότι ουσιώδης δεσμός των μελών αυτής της οικογένειας είναι ο δεσμός του νοικοκυριού [«οικονομικός», περιουσιακός δεσμός].

Κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας κοινωνικό και βιολογικό βρίσκονται σε μια σχέση συγκεκριμένης ταυτότητας, δηλαδή μιας ταυτότητας εν εαυτή διακεκριμένης [μιας ταυτότητας με διακριτά τα μέρη που την απαρτίζουν]. Στους πληθυσμούς των ανθρώπων οι οποίοι ζουν κατά κύριο λόγο με την άγρευση, παραγωγικές δυνάμεις, σχέσεις παραγωγής και τρόπος παραγωγής έχουν ήδη ανακύψει, διαδραματίζουν άγοντα ρόλο στην ανάπτυξη, αλλά δεν κυριαρχούν άμεσα. Εκείνο που κυριαρχεί άμεσα είναι η άγρευση – ένας τρόπος εξασφάλισης αγαθών ο οποίος, αν και είναι τροποποιημένος από την παραγωγή, εν τούτοις έχει κληρονομηθεί από τον ζωικό κόσμο. Εντός αυτής της σχέσης του προς τη φύση και προς τους άλλους ανθρώπους, ο άνθρωπος έχει πλέον διαχωρισθεί από τη φύση, ενώ εν γένει εξακολουθεί να παραμένει συνάμα ταυτιζόμενος με αυτήν. Η μετάβαση στην πρώιμη κτηνοτροφία και στην πρώιμη γεωργία συνιστά τη *μετάβαση* στη φάση όπου *κυριαρχεί* στη ζωή της κοινωνίας η *παραγωγή*, ο *τρόπος παραγωγής*. Ωστόσο, η πρώιμη κτηνοτροφία και η πρώιμη γεωργία σε τελευταία ανάλυση μάλλον μόνο διανοίγουν δυνατότητες για την κυριαρχία του τρόπου παραγωγής στη ζωή της κοινωνίας, παρά υλοποιούν αυτές τις δυνατότητες: ως προς την παραγωγικότητά τους η πρώιμη κτηνοτροφία και η πρώιμη γεωργία δεν υπερτερούν ακόμα σταθερά έναντι της ανεπτυγμένης άγρας. Μόνο κατά κύριο λόγο δημιουργούνται δυνατότητες για σταθερή [βιώσιμη] υπέρβαση του ζωτικά αναγκαίου ελαχίστου.

Εκείνο που χαρακτηρίζει ολόκληρο το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας είναι ο αγώνας του ανθρώπινου γένους για τη *βιολογική του επιβίωση* και μόνο στο τέλος του εν λόγω σταδίου ο αγώνας αυτός ρέπει σταθερά προς τη νίκη του ανθρώπινου γένους. Εκτός αυτού, η πρωτόγονη κτηνοτροφία και η γεωργία συνιστούν κατά βάση επίδραση του ανθρώπου στους *φυσικούς όρους της φυσικής*, της βιολογικής γέννησης ζώων και φυτών, στη δημιουργία ευνοϊκών φυσικών όρων λειτουργίας τους. Και μάλι-

στα η επίδραση αυτή των ανθρώπων εν γένει είναι ως προς τον χαρακτήρα της ανάλογη της ευνοϊκής επίδρασης που ασκείται σε ζώα και φυτά απ' την παρθένο φύση (συγκρίνετε π.χ. την άρδευση με αυλάκια-παρτέρια με τις εαρινές πλημμύρες). Εάν έχει θέση άμεση επίδραση επί του ίδιου του ζώου και του φυτού αυτή ασκείται κατά κύριο λόγο μέσω της επιλογής (κατ' αναλογία με τη δράση της φυσικής επιλογής). Συνεπώς, εδώ η παραγωγή έχει τον χαρακτήρα της επίδρασης επί των *εξωτερικών όρων* των διαδικασιών εκείνων, η διεξαγωγή των οποίων είναι που παρέχει και το προϊόν, που συνιστά μέσο [πόρο] προς το ζην. Αλλά αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος παραγωγής παραμένει κάτι το εξωτερικό έναντι αυτών των διαδικασιών, δεν τις μετασχηματίζει ουσιαστικά, δεν παρεισφρίζει στο εσωτερικό τους.

Οι αγελαίες σχέσεις είναι φυσικοί, βιολογικοί δεσμοί. Η εμφάνιση της παραγωγής (φρονώ ότι αυτό συμβαίνει εκ παραλλήλου με τη δράση της φυσικής επιλογής) οδηγεί στη μετατροπή τους σε γένος. Ωστόσο, πρώτον: οι αγελαίοι δεσμοί δεν εξαλείφονται εντελώς με τον σχηματισμό του γένους. Έτσι εάν κρίνουμε από τα αγελαία πρωτεύοντα [θηλαστικά] και εκείνες τις πρωτόγονες σχέσεις οι οποίες διατηρούνται και σε αρκούντως ανεπτυγμένες ανθρώπινες κοινωνίες, η αγέλη των ζώων-προγόνων του ανθρώπου ήταν ιεραρχική. Στην ιεραρχική αγέλη ο «αρχηγός» [ταγός] καταναλώνει την καλύτερη τροφή, ακολουθούν τα μικρά καθώς και εκείνα τα θηλυκά και αρσενικά που βρίσκονται κοντά στον «αρχηγό». «Αρχηγός» της αγέλης γίνεται το πλέον επιθετικό άτομο το οποίο σε περίπτωση διεκδίκησης της θέσης του στην αγέλη παλεύει γι' αυτήν. Ο ταγός μπορεί να ανατραπεί ανά πάσα στιγμή από άλλο άτομο. Εν τω μεταξύ, ο ταγός εκπληρώνει λειτουργίες επωφελείς για την αγέλη εν συνόλω: την περιφρουρεί, επωμίζεται το κύριο βάρος του αγώνα σε περίπτωση έξωθεν επίθεσης κλπ. Η θέση του ταγού στην αγέλη είναι ασταθής, ο εντός της αγέλης συσχετισμός δυνάμεων μπορεί να αλλάξει, τα μέλη της αγέλης μπορούν να διασπαστούν κατά ομάδες κ.ο.κ. Η διατήρηση εντός του γένους κατάλοιπων των αγελαίων σχέσεων διαδραμάτισε έναν διόλου ασήμαντο ρόλο κατά την περίοδο εμφάνισης και ανάπτυξης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Δεύτερον, το γένος συνιστά μετασχηματισμό της αγέλης διά του αποκλεισμού των εντός του γένους γενετήσιων δεσμών, και η μετοίκηση μελών άλλων γενών στο δεδομένο γένος σηματοδοτούσε άμεσα τη δυνατότητα τακτής ικανοποίησης του γενετήσιου ενστίκτου (γεγονός που αποτελούσε εκείνο τον καιρό απαραίτητος και διαδικασία πολλαπλασιασμού). Εκείνο που ετίθετο

άμεσα στο προσκήνιο εντός του γένους και της κοινότητας του γένους ήταν ο κατευνασμός του γενετήσιου ενστίκτου, ο αποκλεισμός των γενετήσιων δεσμών στο εσωτερικό του γένους [των ενδογαμικών δεσμών] και η διασφάλιση τακτών γενετήσιων δεσμών με μέλη άλλων γενών. Ο κοινωνικός παράγων επιδρούσε στον χαρακτήρα των γενετήσιων δεσμών, των δεσμών για την αναπαραγωγή [πολλαπλασιασμός]. Εκείνο όμως το οποίο κυριαρχούσε άμεσα ήταν ακριβώς ορισμένου χαρακτήρα γενετήσιοι δεσμοί, δεσμοί για τον πολλαπλασιασμό, δηλαδή *βιολογικοί δεσμοί*.

Κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας το κοινωνικό στοιχείο έχει μεν πλέον ανακύψει, προέβαλε η διαφορά του από το βιολογικό, πλην όμως εκείνο που άμεσα υπερετρεί ακόμα είναι η ταύτιση του κοινωνικού με το βιολογικό.

Ας επισημάνουμε για το μέλλον το εξής: με την τελειωτική εδραίωση του γένους, σχηματίζεται και η κοινότητα, ως κάτι το διάφορο του γένους και κατά τέτοιο τρόπο, ώστε σε αυτήν το γένος να πρεσβεύει τον «πυρήνα» της κοινότητας του γένους.

Η κοινότητα του γένους είναι η πρώτη ιστορική μορφή κοινότητας. Εδώ – λόγω περιορισμών ως προς την έκταση της παρούσας έκδοσης – δεν έχουμε τη δυνατότητα διεξοδικής εξέτασης των διαφόρων μορφών κοινότητας και της εξέλιξής τους. Θα αναφερθούμε μόνο σε γενική μορφή: κάθε κοινότητα πρεσβεύει τη μεν είτε τη δε μορφή *φυσικής προέλευσης* συσσωμάτωσης [ομαδοποίησης] πληθυσμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν απορρίπτεται μεν ο ρόλος του κοινωνικού στον σχηματισμό και στη λειτουργία της κοινότητας, αλλά υπογραμμίζεται το γεγονός ότι διακριτικό γνώρισμα της κοινότητας σε οποιαδήποτε μορφή της είναι ο μεν είτε ο δε βαθμός μη διακριτού (στην ενότητά του με το διακριτό) χαρακτήρα συνδυασμού φυσικού και κοινωνικού. Έτσι, φέρ' ειπείν στην κοινότητα των γενών έχει θέση ο ανολοκλήρωτος διαμελισμός του κοινωνικού από τους γενετήσιους δεσμούς, από τους δεσμούς για τον πολλαπλασιασμό. Στην εδαφική κοινότητα, ουσιάδες γνώρισμα είναι η κοινότητα και η διαφορά ως προς την έκταση [της εγκαταβίωσης, του ενδιαιτήματος], ενώ στη γεωργική κοινότητα, καθοριστικό για την ομαδοποίηση είναι η μεν ή η δε κοινή σχέση προς τη γη, δηλαδή κατά κύριο λόγο η σχέση προς κάτι το *φυσικά* δεδομένο και όχι προς ένα παρηγμένο μέσο παραγωγής.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναφερόμενοι στην ομαδοποίηση πληθυσμού που *ανέκλυψε φυσικά*, δεν εννοούσαμε μια καθαρά φυσική ομαδοποίηση, αλλά ανα-

φερόμασταν σε τέτοια ομαδοποίηση, εντός της οποίας το κοινωνικό δεν έχει ξεχωρίσει καθ' όλα από το φυσικό, δεν το έχει μετασηματίσει καθ' όλα, και εντός της οποίας, εκείνο που προβάλλει *άμεσα στο προσκήνιο* είναι η *φυσική ορθότητα* [ο φυσικός καθορισμός]. Φέρ' ειπείν, η εξάρτηση της ομάδας από τη χρήση ενός τέτοιου μέσου παραγωγής που ανέκλυψε φυσικά, όπως είναι η γη, είναι φυσικά καθορισμένη εξάρτηση.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 2

Η Διαμόρφωση της ανθρώπινης κοινωνίας

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας ο τρόπος παραγωγής υλικών αγαθών που έχει ανακύψει διαμορφώνεται και μετασχηματίζει την κληροδοτημένη φυσική βάση. Φυσικά, ήδη από μόνη της η πρωταρχική εμφάνισή του αποτέλεσε ταυτοχρόνως και ορισμένο μετασχηματισμό της φυσικής βάσης. Κατά το προηγούμενο στάδιο ανέκυψαν και τα βασικά συστατικά στοιχεία της εργασίας, των παραγωγικών δυνάμεων. Ανέκυψαν οι σχέσεις παραγωγής. Τότε σε τι συνίστατο η ιδιαιτερότητα της διαμόρφωσης του τρόπου παραγωγής υλικών αγαθών και του μετασχηματισμού της βάσης που κληροδοτήθηκε από τη φύση κατά τη βαθμίδα της διαμόρφωσης;

Το στάδιο της διαμόρφωσης περιλαμβάνει τις δουλοκτητικές, τις φεουδαρχικές και τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες.

Εάν κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης υπερετερούσαν οι φυσικοί δεσμοί, οι φυσικοί όροι, ενώ ο τρόπος παραγωγής, οι κοινωνικές πηγές της ανάπτυξης ενέκυπταν ως άγων μεν πλην όμως μη κυρίαρχος συντελεστής [παράγων] ανάπτυξης, κατά το στάδιο της διαμόρφωσης πραγματοποιείται η *βαθμιαία μετατροπή αυτού του άγοντα συντελεστή σε κυρίαρχο*. Ωστόσο, καθ' όλη τη διάρκεια του σταδίου της διαμόρφωσης, η κληροδοτηθείσα από την προκοινωνική ανάπτυξη φυσική βάση δεν μετασχηματίζεται ακόμα πλήρως από την κοινωνική ανάπτυξη. Και μάλιστα όσο πλησιέστερα βρισκόμαστε στην αρχή του εν λόγω σταδίου, τόσο λιγότερο είναι μετασχηματισμένη η κληροδοτηθείσα βάση από την κοινωνική ανάπτυξη. Και αντιστρόφως: όσο πλησιέστερα βρισκόμαστε στο τέλος του εν λόγω σταδίου, σε τόσο μεγαλύτερο βαθμό

μό εντάσσεται η φυσική βάση –σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή– στην κοινωνική ανάπτυξη υπό την ιδιότητα μίας στιγμής της.

Ήδη από τις απαρχές του σταδίου της διαμόρφωσης, η δράση του τρόπου παραγωγής υπό την ιδιότητα του άγοντα συντελεστή της ανάπτυξης της κοινωνίας, εν γένει και εν συνόλω (δηλαδή από την άποψη της ιστορίας ολόκληρης της ανθρωπότητας), έπαψε να εξαρτάται από τυχαίες συνθήκες και κατέστη ως επί το πλείστον αναγκαία.

Η διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας από την άποψη της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.¹ Η περίοδος της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων (σε αντιδιαστολή με την πρωταρχική τους εμφάνιση), εάν έχουμε υπ' όψιν το προϊόν της παραγωγής, αρχίζει από εκείνη τη βαθμίδα, κατά την οποία το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων επιτρέπει την παραγωγή ενός σταθερού πλεονάσματος, υπεράνω του εντελώς απαραίτητου για τη διατήρηση της φυσικής, της βιολογικής ύπαρξης και εξακολουθεί μέχρι να επιτευχθεί εκείνο το επίπεδο, κατά το οποίο καθίσταται εφικτή η παραγωγή μιας αφθονίας υλικών αγαθών. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του σταδίου υπάρχει η εξής αντίφαση. Αφ' ενός μεν, η παραγωγή ήδη υπάρχει, αναπτύσσεται ενώ τα μέσα [οι πόροι] προς το ζην κατά βάση δεν αγρεύονται, αλλά παράγονται. Αφ' ετέρου δε τα προς το ζην μέσα δεν επαρκούν για τη βέλτιστη ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών και καθ' όλη τη διάρκεια του εν λόγω σταδίου, μεταξύ των ανθρώπων διεξάγεται πάλι για τα μέσα προς το ζην, για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών. Από αυτή την πλευρά, οι άνθρωποι δεν εγείρονται ακόμα υπεράνω του κόσμου των ζώων και από αυτή την άποψη η πάλι τους είναι μια πάλι κοινωνικών ζώων.

Εάν έχουμε υπ' όψιν τα εργαλεία της εργασίας, της παραγωγής, χαρακτηριστικό του σταδίου της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων είναι, αν χρησιμοποιήσουμε την ορολογία των Κ. Μαξ και Φ. Ένγκελς, τα «φυσικά ανακλύσαντα μέσα παραγωγής». «Εδώ –γράφουν– προβάλλει η διαφορά μεταξύ εργαλείων παραγωγής, τα οποία ανέκυσαν φυσικά και εργαλείων παραγωγής δημιουργημένων από τον πολιτισμό. Το χωράφι (το νερό κλπ.) μπορεί να θεωρηθεί ως ένα εργαλείο παραγωγής, το οποίο ανέκλυσε φυσικά. Στην

1. Θα επισημάνουμε απ' ευθείας ότι η διάκριση του σταδίου της διαμόρφωσης από την άποψη της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και η διάκρισή του από την άποψη των σχέσεων παραγωγής, δεν συμπίπτουν.

πρώτη περίπτωση, επί εργαλείων παραγωγής τα οποία ανέκλυψαν φυσικά, τα άτομα υποτάσσονται στη φύση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αυτά υποτάσσονται στο προϊόν της εργασίας» [1, τ. 3, σ. 65].*

Εκτός αυτού, στο στάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων εντάσσεται επίσης και εκείνη η βαθμίδα ανάπτυξης των «δημιουργημένων, από τον πολιτισμό εργαλείων», δηλαδή των παρηγμένων εργαλείων, κατά την οποία αυτά άρχισαν να κατακτούν την κυριαρχία στην παραγωγή, διαδραμάτιζαν ακόμα και τον ρόλο των κυρίαρχων, αλλά εδώ αυτή η κυριαρχία δεν τους ανήκει στο ακέραιο, δηλαδή η βαθμίδα της ανάπτυξης αυτών των μέσων δεν έφθασε ακόμα στην πλήρη ωριμότητά της.

Η διαμόρφωση των παραγωγικών δυνάμεων αρχίζει μετά την πρωταρχική εμφάνιση των συστατικών τους στοιχείων και ως προς την ουσία της έγκειται στη διαμόρφωση του *κοινωνικού χαρακτήρα* της εργασίας. Κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας μόλις εμφανίζεται, και μάλιστα –ενόσω κυριαρχεί η άγρευση– υφίσταται κατά βάση ως συγκεκριμένη ταύτιση με τους βιολογικούς δεσμούς των ανθρώπων, με τη φυσική σχέση προς τη φύση.

Η μετάβαση στην κυριαρχία της παραγωγής (στην πρώιμη κτηνοτροφία και γεωργία) στα σπλάχνα της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας οδήγησε στη διαμόρφωση μιας αναντιστοιχίας των παραγωγικών δυνάμεων προς τις υφιστάμενες τότε σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, και σε τελευταία ανάλυση, προοπτικά, στην υπέρβαση των ορίων αυτού του σταδίου.

Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αντιστοιχεί στο στάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων. Εδώ ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας υφίσταται μέσω του καταμερισμού, του διαμελισμού του, μπορούμε να πούμε: μέσω της άρνησής του. Ο καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας από θετικής απόψεως, παρά το γεγονός ότι ανακύπτει κατά την τελευταία βαθμίδα (υποστάδιο) της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, δεν αντιστοιχεί στις σχέσεις παραγωγής αυτού του υποσταδίου.

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας υπό την ιδιότητα των κοινωνικών [παραγωγικών δυνάμεων], υφίσταται

* Στην ελληνική βλ. και 274, τ. Α, σ. 98. – σ.τ.μ.

ήδη μια διαφορά της ιδιαιζόντως κοινωνικής σχέσης των ανθρώπων προς τη φύση από τη φυσική τους σχέση προς τη φύση, και αυτή η διαφορά αναπτύσσεται. Η ιδιαιζόντως κοινωνική σχέση προς τη φύση, αποχωρίζεται όλο και πιο πολύ από τη φυσική σχέση προς τη φύση ενώ όλο και πιο πολύ μετασηματίζει την τελευταία. Συνάμα, στα πλαίσια της διασύνδεσης μεταξύ ιδιότυπα κοινωνικής και φυσικής σχέσης προς τη φύση, αναπτύσσονται οι προϋποθέσεις της ενότητάς τους, βάσει πλέον της δεσπόμενης θέσης της ιδιαιζόντως κοινωνικής (και όχι φυσικής) σχέσης προς τη φύση. Η διαμόρφωση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας αρχίζει να ολοκληρώνεται όταν στην κλίμακα του συνόλου της ανθρωπότητας αρχίζουν να υπερτερούν εντός της παραγωγής διαδικασίες στις οποίες οι διάφοροι άνθρωποι λειτουργούν *ως στιγμές* [συστατικά λειτουργικά στοιχεία] της ενιαίας παραγωγικής διαδικασίας. Η δε πλήρης αποπεράτωση της διαμόρφωσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής επέρχεται όταν και εφ' όσον τα παρηγμένα μέσα παραγωγής αποκτούν την *πλήρη* κυριαρχία και όταν η όλη παραγωγική διαδικασία της ανθρωπότητας καθίσταται εσωτερικά *διαρθρωμένη*.

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων πραγματοποιείται η μετάβαση από την επικρατούσα χρήση ανευρεθέντων στη φύση σε έτοιμη μορφή αντικειμένων της εργασίας, στην επικράτηση της χρήσης τεχνητών αντικειμένων της εργασίας, αντικειμένων της εργασίας με προδιαγεγραμμένες ιδιότητες.

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων η ανθρωπότητα αρχίζει να περνά στη σκόπιμη επενέργεια *επί του συνόλου των γήινων* φυσικών όρων, *επί του συνόλου του γήινου* φυσικού περιβάλλοντος. Τέλος, κατά το στάδιο αυτό διαμορφώνεται ο άνθρωπος ως συνιστώσα της ιδιαιζόντως κοινωνικής παραγωγικής σχέσης προς τη φύση.

Όλες οι προαναφερθείσες μεταβολές σημαίνουν ότι ο άνθρωπος παρειασφρέει στην ουσία των φυσικών διαδικασιών, συνεπώς, προϋποθέτουν τη δρομολόγηση της μετάβασης από το καθημερινό εμπειρικό επίπεδο ανάπτυξης των γνώσεων στη δεσπόμενα θέση του θεωρητικού επιπέδου. Η διαμόρφωση του ανθρώπου υπό την ιδιότητα της παραγωγικής δύναμης δεν σημαίνει μόνο πρόσκτηση «εργαλείων, δημιουργημένων από τον πολιτισμό», αλλά και μετατροπή του σε ένα άτομο θεωρητικά εξοπλισμένο, ικανό για ολόπλευρη δραστηριότητα, η αναγκαιότητα της οποίας διαμορφώνεται με τη μετάβαση στην κυριαρχία παρηγμένων μέσων εργασίας (η διάρθρωση της ανθρώπινης δρα-

στηριότητας καθορίζεται σε αυτό το στάδιο κατά κύριο λόγο από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας).

Η διαμόρφωση της κοινωνίας, εάν υπό αυτόν τον όρο εννοούμε την ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής, πραγματοποιείται υπό την καθοριστική –σε τελευταία ανάλυση– επίδραση των διαμορφούμενων παραγωγικών δυνάμεων. Ωστόσο, η διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής είναι μια σχετικά αυτοτελής διαδικασία. Οι παραγωγικές δυνάμεις είναι μεν και κάτι το εξωτερικό έναντι των σχέσεων παραγωγής, αλλά ταυτοχρόνως παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής συναπαρτίζουν μιαν εσωτερική ενότητα, τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Αυτή η εσωτερική ενότητα και η «πάλη» τους είναι που συναπαρτίζουν την εσωτερική πηγή [κινητήριο δύναμη] αυτοανάπτυξης της κοινωνίας. Ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής, η εσωτερική πηγή αυτοανάπτυξης της κοινωνίας, δεν είναι κάτι το αμετάβλητο, αλλά διανύει επίσης ένα στάδιο διαμόρφωσης.

Η ύπαρξη διαθέσιμων παρηγμένων μέσων παραγωγής οροθετεί τις καθαντό σχέσεις παραγωγής. Η ύπαρξη «εργαλείων παραγωγής τα οποία ανέκνυψαν φυσικά», η υποδούλωση του ανθρώπου στη δράση φυσικών δυνάμεων δημιουργεί τους όρους για τη διατήρηση της μεν είτε της δε μορφής φυσικού δεσμού, φυσικής ομαδοποίησης του πληθυσμού των ανθρώπων. Στο εξής θα τα αποκαλούμε αυτά «ομαδοποιήσεις πληθυσμού οι οποίες ανέκνυψαν φυσικά», «δεσμούς οι οποίοι ανέκνυψαν φυσικά», «φυσικής προέλευσης δεσμούς».

Αντιφατικά πραγματοποιείται η ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής κατά τη βαθμίδα της διαμόρφωσης της κοινωνίας, τόσο από την άποψη του γεγονότος ότι εδώ διαμορφώνεται η αντίφαση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, η οποία θα οδηγήσει τελικά στην εξάλειψη αμφότερων των πλευρών αυτής της αντίφασης, όσο και από την άποψη του γεγονότος ότι οι σχέσεις παραγωγής διαμελίζονται σταδιακά από τους φυσικούς δεσμούς των ανθρώπων, τους υποτάσσουν και τους αίρουν. Οι καθαντό σχέσεις παραγωγής μετατρέπονται σταδιακά σε ολοσχερώς κυρίαρχες έναντι των «φυσικής προέλευσης δεσμών» μεταξύ των ανθρώπων.

Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και η πάλη των ανθρώπων για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών τους δημιουργούν τους όρους ύπαρξης των τάξεων και της μεταξύ αυτών πάλης. Συνεπώς, το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας είναι το στάδιο της ανταγωνιστικής ταξικής της ανάπτυξης. Το στάδιο αυτό διαιρείται με τη σειρά του σε μερικά υποστάδια, στα οποία θα αναφερθούμε αργότερα.

Οι σχέσεις παραγωγής είναι σχετικά αυτοτελείς. Η σχετική αυτοτέλειά τους εκφράζεται με ορισμένη μη σύμπτωση του σταδίου (καθώς και των υποσταδίων) διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων και του σταδίου (καθώς και των σταδίων) διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής. Αρχικά ανακύπτει το νέο στάδιο (υποστάδιο) παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο αρχίζει να μην αντιστοιχεί στο προηγούμενο στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής και κατά την περαιτέρω ανάπτυξή του έρχεται σε αντίφαση με το παλιό στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής. Η αντίφαση λύεται είτε με μετάβαση στο νέο στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής, είτε –με την επίτευξη της ωριμότητας– [με τη μετάβαση] στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ουσιαστική αλλαγή της ίδιας της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής (συγκεκριμένα, μέσω της απώθησης του ανθρώπου από τη σφαίρα της άμεσης παραγωγής).

Έτσι, όπως ήδη διαπιστώσαμε, η παράγουσα βιοποριστική δραστηριότητα διανύει την πρώιμη βαθμίδα της ήδη κατά το στάδιο της πρωταρχικής ανάπτυξης της κοινωνίας και με την περαιτέρω ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της γεωργίας αναπτύσσεται η αντίφαση μεταξύ αυτών και του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος της κοινωνίας. Η επίλυση αυτής της αντίφασης σηματοδοτεί τη μετάβαση στο στάδιο της διαμόρφωσης.

Ανάλογη είναι και η διαδικασία που εκτυλίσσεται με τις σχέσεις παραγωγής και τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες υφίστανται καθ' όλο το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας. Οι παραγωγικές δυνάμεις που αντιστοιχούν στο στάδιο διαμόρφωσης της κοινωνίας αρχίζουν ν' αναπτύσσονται ήδη στα σπλάχνα της πρωταρχικής της εμφάνισης, ενώ οι αντίστοιχες του σταδίου της ωριμότητας της κοινωνίας παραγωγικές δυνάμεις αρχίζουν να αναπτύσσονται κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας.

Η διαμόρφωση της κοινωνίας, έναντι προπαντός του σταδίου της πρωταρχικής εμφάνισής της, συνιστά την *άρνηση* της προγενέστερης ανάπτυξης της κοινωνίας.

Εδώ είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στη σχέση που υπάρχει μεταξύ της προτεινόμενης από εμάς περιοδολόγησης και των βασικών υφιστάμενων [στη βιβλιογραφία] περιοδολογήσεων.

Στην κατά [κοινωνικοοικονομικούς] σχηματισμούς διαίρεση της [ιστορίας της] κοινωνίας, δεν εντοπίζεται ευθέως η ανάπτυξη της κοινωνίας, παρά *μόνον επισημαίνεται* η μία ιστορική μορφή παραπλεύρως της άλλης, οι σχηματισμοί παρουσιάζονται ως *εξωτερικοί* προς αλλήλους.

Υπάρχει και μια γενικότερου χαρακτήρα διαίρεση [της ιστορίας] της κοινωνίας: προταξική, ταξική, αταξική. Ως *αφετηριακό* σημείο αναφοράς για τον ορισμό, λειτουργεί εδώ ένα από τα στάδια της κοινωνίας – το *ταξικό*, ενώ τα *χαρακτηριστικά των υπολοίπων* παρατίθενται *μόνον αρνητικά* [αποφατικά] έναντι αυτού. Εδώ επίσης δεν εντοπίζεται θετικά η ανάπτυξη της κοινωνίας. Εκτός αυτού, η εν λόγω διαίρεση της ιστορίας διαλαμβάνει μόνο μία από τις πλευρές της ανάπτυξης (αν και αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική). Και τέλος, κατά την υποδιαίρεση της ιστορίας [με κριτήριο την ύπαρξη] κοινοτικής, ιδιωτικής και κοινωνικής ιδιοκτησίας, διακρίνεται μια ουσιώδης πλευρά της αναπτυξιακής διαδικασίας και μάλιστα θετικά, ωστόσο, η εν λόγω διαδικασία εξετάζεται *μονόπλευρα*. Στη δική μας περιοδολόγηση καταδεικνύεται ευθέως ότι γίνεται λόγος περί των σταδίων ανάπτυξης της κοινωνίας και η περιοδολόγηση δίδεται από την άποψη της συνολικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας ως ολότητας, δηλαδή εδώ γίνεται λόγος περί της περιοδολόγησης της ιστορίας της ανθρωπότητας βάσει του εσωτερικού θεμελίου της εν λόγω αναπτυξιακής διαδικασίας.

Εάν χαρακτηριστικό –κάθε άλλο παρά πάντοτε σαφές και συνειδητοποιούμενο– των οπαδών της πενταμελούς [κατά σχηματισμούς] διαίρεσης της ιστορίας, είναι η επιδίωξή τους να έχουν ως σημείο εκκίνησης το βασικό ζητούμενο της σύγχρονης εποχής, χαρακτηριστικό των αντιπάλων τους είναι η επιδίωξή τους να έχουν ως σημείο εκκίνησης την ιδιοτυπία των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνιών και θα λέγαμε, επίσης, να εκκινούν από την –έστω και ασαφή και μη συνειδητοποιημένη– επιδίωξη να επιστημάνουν μόνο την ομοιότητα της κομμουνιστικής κοινωνίας (συμπεριλαμβανομένης και της πρώτης, της σοσιαλιστικής φάσης της) με το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα και με τις μεν είτε τις δε μορφές αποσύνθεσής του, με τα κατάλοιπά του. Ας μας επιτραπεί να προβούμε σε μια τολμηρότερη κρίση, ωθώντας τις απόψεις τους μέχρι το λογικό τους πέρας, το οποίο μπορεί και να μη συνειδητοποιείται από τους αντιπάλους της «πεντάδας» [των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών]. Μπορούμε να πούμε ότι ως βαθύτερη γνωσιολογική ρίζα αυτών των απόψεων λειτουργεί η υπερεκτίμηση –σε ακραίες μάλιστα περιπτώσεις η απολυτοποίηση– της ομοιότητας του κομμουνισμού με το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα ως «πρωτόγονο κομμουνισμό», με τα κατάλοιπα αυτού του συστήματος που έχουν επιβιώσει.

Ακριβώς όταν εκδηλώνεται τέτοια υπερεκτίμηση και τέτοια απολυτοποίη-

ση, καθίστανται καθ' όλα λογικές η υπερεκτίμηση και –σε ακραίες περιπτώσεις– η απολυτοποίηση των μορφών της κοινοτικής δομής.

Κατά την άποψή μας ο βασικός [ο θεμελιώδης] αντικειμενικός σκοπός της σύγχρονης εποχής –η πάλη εναντίον της κεφαλαιοκρατίας, η άρνηση της κεφαλαιοκρατίας, η διεξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης– είναι *σε τελευταία ανάλυση* υπηγμένος στον αντικειμενικό σκοπό [στο καθήκον] της *οικοδόμησης* της κομμουνιστικής κοινωνίας. Και αυτός ο σκοπός οφείλει πλέον εφεξής να εξετάζεται –όχι μόνο στο πρακτικό-πολιτικό πεδίο αλλά και στο πεδίο της μεθοδολογίας της ιστορικής έρευνας– εντός της προοπτικής της διευθέτησης του προβλήματος της οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Και ακριβώς υπό το πρίσμα του σκοπού *της οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας*, εκείνο που προβάλλει στο προσκήνιο *δεν είναι η αντιπαράθεση του κομμουνισμού μόνο στην κεφαλαιοκρατία*, αλλά η διαφορά και η *διασύνδεση [η συνάφεια] του κομμουνισμού με όλη την προγενέστερη ιστορία* της ανθρωπότητας *ως προϊστορία* της ανθρώπινης κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση η προσοχή εστιάζεται στην εξής σπείρα της ελικοειδούς ανάπτυξης: πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα-προταξική κοινωνία, πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας-ανταγωνιστικές, ταξικές κοινωνίες, διαμόρφωση της κοινωνίας, κομμουνισμός-αταξική κοινωνία, ώριμη ανθρώπινη κοινωνία. *Συνεπώς, η κατά σχηματισμούς διάρθρωση* της ιστορίας αποδεικνύεται αναγκαία μεν συνιστώσα, η οποία όμως υπάγεται σε μια γενικότερη διάρθρωση της ιστορίας.*

Αυτή την τελευταία διάρθρωση θα την αποκαλούσαμε διάρθρωση [περιοδολόγηση] *βάσει των τύπων* της ιστορικής διαδικασίας.

Οι τύποι της ιστορικής διαδικασίας είναι τμήματα μιας ελικοειδούς κίνησης. Ο κομμουνισμός πρεσβεύει μόνο *τρόπον τινά* επιστροφή στο πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα, επιστροφή σε νέα βάση και σε μετασχηματισμένη μορφή.

Εν τω μεταξύ οι αντίπαλοι των οπαδών της πενταμελούς διάρθρωσης της ιστορίας της ανθρωπότητας ορμώνται –έστω με ασάφεια και μη συνειδητοποιώντας το– από μίαν αντίληψη περί ιστορίας ως κυκλικής περιφοράς. Και μάλιστα, εάν αυτή η αντίληψη εφαρμοσθεί με συνέπεια, σημαίνει πλήρη ταύτιση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, της κοινοτικής δομής με τον κομμουνισμό.

* Με την έννοια της αρθρωτής διάταξης κατά περιόδους. – σ.τ.μ.

Η διαμόρφωση της κοινωνίας ως τμήμα [τόξο] σπείρας της έλικος της ιστορίας της ανθρωπότητας συνιστά μια διαδικασία υπέρβασης, άρνησης του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος. *Αλλά η άρνηση* κάτι τινός υφίσταται μόνο μέχρις ότου, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, εντός της μεν είτε της δε σχέσης, διατηρείται εκείνο το οποίο τελεί υπό άρνηση. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαμόρφωσης *δεν έχει θέση* μόνον η άρνηση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, *αλλά και* –σε ποικίλους βαθμούς, σε ποικίλες σχέσεις και μορφές– η διατήρηση κατάλοιπων, επιβιώσεων του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος. Εκτός αυτού, η άρνηση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος από το σύστημα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας δεν συνιστά μόνο μίαν άρνηση, *αλλά και κατάφαση*, δηλαδή θετική δημιουργία στα πλαίσια αυτής της άρνησης των προϋποθέσεων για την άρση του, για την εγκαθίδρυση πλέον όχι της ιδιοκτησίας της κοινότητας των γενών, ούτε και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αλλά της κοινωνικής ιδιοκτησίας, των προϋποθέσεων του κομμουνισμού.

Τα όποια εγχειρήματα διαίρεσης της ιστορίας των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνιών βάσει των μορφών της κοινοτικής δομής σημαίνουν ότι προτάσσεται εκείνο που εκλείπει. Η [υπό-]διαίρεση της ιστορίας των ανταγωνιστικών κοινωνιών βάσει των μορφών της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σημαίνει ότι εδώ προτάσσεται εκείνο το οποίο συνιστά *την άρνηση* της πρωτόγονης κοινότητας, της κοινοτικής δομής.

Εάν όμως εκκινούμε από το γεγονός ότι κομμουνισμός είναι η [πραγματική] ιστορία της ανθρωπότητας, ενιαία με όλη την προγενέστερη ιστορία και διαφορετική από αυτήν (ως προϊστορία), εάν εκκινούμε από το πρόταγμα της *οικοδόμησης* του κομμουνισμού ως κύριου ζητούμενου, τότε πρέπει να διαρθρωθεί το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας σε τέτοιες βαθμίδες, στις διαφορές μεταξύ των οποίων θα λαμβάνονται υπ' όψιν αμφοτέρως οι πλευρές: και η διατήρηση των μεν είτε των δε μορφών, σχέσεων κλπ., του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, και η άρνηση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος από το σύστημα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Οι βαθμίδες διαμόρφωσης κάτι τινός καθορίζονται, σύμφωνα με την ίδια τη φύση της διαδικασίας της *διαμόρφωσης*, προπαντός και κατά κύριο λόγο από το *τι* είναι αυτό που διαμορφώνεται. Αυτό το οποίο διαμορφώνεται καθορίζει και εκείνο το οποίο δεν εκλείπει, αλλά διατηρείται από την προγενέστερη ανάπτυξη. Γι' αυτό με την εμφάνιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (ως ειδικού συνόλου σχέσεων παραγωγής), με τη δράση της υπό την ιδιότητα του

άγοντος συντελεστή της ανάπτυξης, η διάρθρωση της ιστορίας πρέπει να πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο βάσει των ιστορικών μορφών της ιδιωτικής ιδιοκτησίας ανεξαρτήτως του βαθμού στον οποίο διατηρούνται εδώ επιβιώσεις της πρωτόγονης κοινοτικής δομής.

Ως προς την ίδια την ουσία της διαδικασίας διαμόρφωσης, *εκείνο το οποίο* βρίσκεται υπό διαμόρφωση μόνο προς το τέλος της διαδικασίας ολοκληρώνει την υπέρβαση της κληροδοτηθείσης από το παρελθόν βάσης. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας διαμόρφωσης, *εκείνο που βρίσκεται υπό διαμόρφωση* δεν υφίσταται επί της δικής του, αλλά επί ξένης, κληροδοτηθείσης βάσης. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τις ιστορικές μορφές της ιδιωτικής ιδιοκτησίας: υφίστανται επί ξένης βάσης, επί μίας βάσης η οποία έχει κληροδοτηθεί από το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα. Μόνο στο τέλος του σταδίου της διαμόρφωσης ολοκληρώνεται η υπέρβαση της κληροδοτηθείσης απ' το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα βάσης και ολοκληρώνεται ο σχηματισμός μίας βάσης αντίστοιχης των σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Πλήρης επικράτηση των σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επέρχεται μόνο κατά το στάδιο της ολοκλήρωσης της διαμόρφωσης, δηλαδή επί κεφαλαιοκρατίας.

Κάθε διαδικασία διαμόρφωσης υποδιαιρείται κατά τη γνώμη μας σε τρία στάδια ή περιόδους: 1) αρχική περίοδος διαμόρφωσης, μετασχηματισμού της κληροδοτηθείσης βάσης· 2) εμφάνιση της αντίστοιχης [του υπό διαμόρφωση οργανικού όλου] νέας βάσης· 3) ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της αντίστοιχης [του οργανικού όλου] νέας βάσης. Φέρε' ειπείν, η διαδικασία διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατίας έχει ως εξής: 1) η περίοδος της μανουφακτούρας [βιοτεχνική περίοδος] (η περίοδος της οικιακής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής)· 2) η μετάβαση στη μεγάλη βιομηχανία, στην παραγωγή με μηχανές (κατά την περίοδο αυτής της μετάβασης, οι ίδιες οι μηχανές δημιουργούνταν ακόμα κατά βιοτεχνικό, χειροτεχνικό τρόπο)· 3) η ολοκλήρωση της μετάβασης, η περίοδος της καθαυτό μεγάλης βιομηχανίας (κατά την περίοδο αυτή υπερτερεί πλέον η παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών [η εκμηχανισμένη μηχανουργία]).

Κατά την περίοδο διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας οφείλουν κατά την άποψή μας να διακριθούν τρεις περίοδοι:

1. Η αρχική περίοδος διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Εδώ εντάσσεται ο δουλοκτητικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός. Η ιδιωτική ιδιοκτησία έχει πλέον εμφανισθεί, αλλά εν γένει και εν συνόλω υφίσταται και ανα-

πτύσσεται επάνω στη βάση μέσω παραγωγής φυσικής προέλευσης², στη βάση μιας άμεσης σχέσης των ανθρώπων προς τους όρους της παραγωγής και προς αλλήλους, μίας σχέσης που κληροδοτήθηκε από το προγενέστερο στάδιο. Η ιδιωτική ιδιοκτησία εξακολουθεί να υπάγεται στην κοινότητα του γένους, στην κοινοτική ιδιοκτησία επί της γης.

Γι' αυτό και στις δουλοκτητικές κοινωνίες η δουλική εργασία μπορεί να υπερτερεί ποσοτικώς έναντι της κοινοτικής εργασίας μόνο σε εντελώς εξαιρετικές περιπτώσεις.

2. Η περίοδος της μετάβασης σε μια βάση αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι η φεουδαρχία. Χαρακτηριστικό ακριβώς του φεουδαρχικού κοινωνικό-οικονομικού σχηματισμού είναι το γεγονός ότι υπερτερεί η *ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης*, δηλαδή επί ενός *φυσικής προέλευσης* μέσου παραγωγής. Συνεπώς, η ιδιωτική ιδιοκτησία εξακολουθεί να υφίσταται επί μη αντίστοιχης εαυτής βάσης.

Σε τι συνίσταται όμως η μετάβαση στην αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση; Τα σιδηρά εργαλεία εμφανίζονται και αρχίζουν να διαδίδονται ήδη πριν από τη φεουδαρχία. Ωστόσο, αντίστοιχες της γεωργίας, που εδράζεται στην ευρεία κλίμακα χρήση σιδηρών εργαλείων και μάλιστα ως κύριου είδους παραγωγής, είναι ακριβώς οι φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής.

Στον δουλοκτητικό κοινωνικό-οικονομικό σχηματισμό η γεωργία εφαρμόζοταν κατ' εξοχήν στις μαλακές γαίες και μπορούσε να διεξάγεται κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια λίθινων εργαλείων. Ωστόσο, εάν ο λίθος είναι ως προς τη φύση του ένα υλικό το οποίο προσφέρεται για αρκούντως ευρεία χρήση (ως μέσο εργασίας) χωρίς προκαταρκτική επεξεργασία, ο σίδηρος είναι ως προς τη φύση του τέτοιο υλικό το οποίο κατά την κατά το μάλλον ή ήττον ευρεία χρήση του υπό την ιδιότητα του μέσου εργασίας προϋποθέτει *απαραιτήτως* προκαταρκτική επεξεργασία.

Στην ευρεία χρήση του λίθου ως μέσου επενέργειας αντιστοιχεί ο διαχωρισμός της παραγωγής μέσω *άγρευσης* από τη χρήση των μέσων *άγρευσης* (δηλαδή από την άγρευση αντικειμένων προς κατανάλωση με τη βοήθεια παρηγμένων μέσων άγρευσης). *Ο δε διαχωρισμός της παραγωγής μέσω παραγωγής από την παραγωγή* αντικειμένων προς κατανάλωση, ο οποίος αρχικά

2. Εδώ και στο εξής υπονοούμε διαρκώς ότι ορισμένο επίπεδο και ορισμένος χαρακτήρας μέσω παραγωγής «απαιτούν» και τον αντίστοιχο παραγωγό.

ανακύπτει κατά τη χρήση σ' αυτό το έργο του λίθου, εγείρεται επί αντίστοιχης εαυτού βάσης μόνο με τη χρήση *του σιδήρου* (η χρήση του χαλκού και του ορείχαλκου μπορεί να είναι μόνο ενδιάμεση μεταβατική βαθμίδα στην πορεία από τη χρήση του λίθου στη χρήση του σιδήρου). Μόνο με τη διάδοση της χρήσης του σιδήρου υπό την ιδιότητα του υλικού για την κατασκευή μέσω εργασιών ο διαχωρισμός της παραγωγής μέσω παραγωγής από την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση καθίσταται *εσωτερικά* αναγκαίος.

Η ευρείας κλίμακας χρήση επομένως και η παραγωγή *σιδηρών* μέσω –αρχικά κατά κύριο λόγο στη γεωργία– συνιστούν τη μετάβαση σε μια βάση αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

3. Η περίοδος της ολοκλήρωσης του σχηματισμού αντίστοιχης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάσης: η κεφαλαιοκρατία. *Αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση*, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι τα φυσικής προέλευσης, αλλά τα *παρηγμένα* μέσα επενέργειας. Οι φεουδαρχικές κοινωνικές σχέσεις (συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων παραγωγής) είναι αντίστοιχες της βαθμίδας εκείνης κατά την οποία ο εσωτερικά αναγκαίος διαχωρισμός της παραγωγής μέσω παραγωγής από την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση είναι πλέον γεγονός. Ωστόσο, εδώ πρόκειται περί ενός διαχωρισμού, εντός του οποίου ο κύριος ρόλος ανήκει στη χρήση μέσω εργασιών *επί της γης* (επί ενός φυσικής προέλευσης μορφώματος). Οι κεφαλαιοκρατικές κοινωνικές σχέσεις είναι αντίστοιχες ενός τέτοιου εσωτερικά αναγκαίου διαχωρισμού της παραγωγής μέσω παραγωγής από την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση, όπου τον κύριο ρόλο διαδραματίζει η παραγωγή μέσω παραγωγής (και όχι η παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση), η χρήση παρηγμένων μέσω εργασιών επί αντικειμένου της εργασίας, το οποίο έχει ήδη περάσει μέσα από διαδικασία (είτε διαδικασίες) παραγωγής. Επί κεφαλαιοκρατίας *για πρώτη φορά* δεσπόζει η ιδιωτική ιδιοκτησία *επί παρηγμένων* μέσω παραγωγής. Η βιομηχανία και όχι η γεωργία γίνεται για πρώτη φορά το κεφαλαιώδες σημασίας είδος παραγωγής.

Η βιομηχανία ως καθοριστικό είδος παραγωγής στην κλίμακα του συνόλου της ανθρώπινης κοινωνίας είναι υποχρεωτικά βιομηχανία μεγάλης κλίμακας, μεγάλη βιομηχανία. Μέχρι να σχηματισθεί τέτοια βιομηχανία η χειροτεχνία [χειροτεχνική μεταποίηση] μπορεί να καθορίζει ολόκληρο το κοινωνικό σύστημα μόνον εντός των πλαισίων της μεν είτε της δε ξεχωριστής συσσωμάτωσής πληθυσμού που βρίσκεται υπό εξαιρετικούς όρους.

1. Η αρχική περίοδος διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο δουλοκτητικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός

Ο δουλοκτητικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός, όπως και κάθε στάδιο της παγκόσμιας ιστορικής διαδικασίας, διανύει με τη σειρά του τα εξής υποστάδια: αρχή, πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας, διαμόρφωση, ωριμότητα και απονέκρωση [μαρασμός].

Ας εξετάσουμε την ουσία του δουλοκτητικού σχηματισμού στην κλασική, ώριμη και «καθαρή» μορφή. Εκείνο που κυριαρχεί άμεσα είναι η κοινότητα, η κοινοτική δομή, η κοινοτική ιδιοκτησία που έχουν μεταλλαχθεί υπό την επίδραση της εμφάνισης της ιδιοκτησίας επί των δούλων. Η σχέση μεταξύ δουλοκτήτη (δουλοκτητών) και δούλου (δούλων) είναι μια σχέση η οποία δεν έχει ακόμα αποκτήσει διάρθρωση, ενώ έχει εν τω μεταξύ αρχίσει να διαρθρώνεται.

Πρώτον: ο δουλοκτήτης ως ιδιοκτήτης του δούλου είναι ιδιοκτήτης του σώματος του δούλου. Από αυτή την πλευρά ο δούλος προβάλλει υπό την ιδιότητα του αντικειμένου της ιδιοκτησίας, ενώ οι δουλοκτήτες πρεσβεύουν τα υποκείμενα της ιδιοκτησίας. Από αυτή την πτυχή [θεωρούμενος] ο δούλος είναι εργαλείο παραγωγής, ένα από τα μέσα παραγωγής και η σχέση του δουλοκτήτη προς τον δούλο συνιστά παραγωγική σχέση προς τη φύση.

Δεύτερον: η σχέση μεταξύ δουλοκτήτη και δούλου μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να εξετασθεί και ως σχέση παραγωγής, η οποία μόλις έχει αρχίσει να διαχωρίζεται από την πρώτη σχέση*. Η ιδιοκτησία ως σχέση παραγωγής είναι μια σχέση των υποκειμένων της ιδιοκτησίας, διαμεσολαβημένη από τα αντικείμενα, τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία της παραγωγής. Κατά τη γνώμη μας ο δούλος δεν είναι μόνον αντικείμενο, αλλά –έστω και σε ανεπαρκώς διακεκριμένη μορφή– είναι και υποκείμενο. Μαρτυρίες του γεγονότος ότι ο δούλος σε ορισμένο βαθμό δεν είναι μόνον αντικείμενο αλλά και υποκείμενο συνιστούν η δυνατότητα υποδούλωσης ελευθέρων (συμπεριλαμβανομένης και της αυτοεκποίησης υπό την ιδιότητα του δούλου) και η δυνατότητα να καταστεί ο δούλος απελεύθερος, η δυνατότητα ύπαρξης διαφόρων βαθμών δουλείας, αλλά και το γεγονός ότι ο δούλος –όπως και κάθε άνθρωπος– διέθετε βούληση και συνείδηση. Εάν παραδεχθούμε ότι ο δούλος είναι σε κάποιο βαθμό

* Δηλαδή από τη σχέση του δουλοκτήτη προς τον δούλο ως προς εργαλείο παραγωγής, από την παραγωγική σχέση προς τη φύση. – σ.τ.μ.

υποκείμενο (και εξυπακούεται ότι η εν λόγω παραδοχή είναι βάσιμη), τότε η σχέση μεταξύ δουλοκτήτη και δούλου αποδεικνύεται ότι είναι επίσης μια σχέση παραγωγής.

Τρίτον: η ιδιοκτησία του δουλοκτήτη επί του δούλου συνιστά ιδιοκτησία επί του δούλου ως ενός ειδικού σώματος της φύσης και όχι μόνον ως παραγωγού. Από αυτή την άποψη ο δεσμός του δουλοκτήτη με τον δούλο εξακολουθεί να παραμένει ένας φυσικός δεσμός, δεσμός με ένα φυσικό σώμα.

Επομένως, η σχέση παραγωγής ακόμα εδώ μόλις αρχίζει να διαχωρίζεται από τους φυσικούς δεσμούς.

Από τα προαναφερθέντα έπεται ότι καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξης της δουλοκτησίας η σχέση μεταξύ δουλοκτήτη και δούλου ποτέ δεν μπορεί να συνιστά μόνο σχέση παραγωγής και μάλιστα τέτοιου είδους όπως η ιδιωτική ιδιοκτησία. Επομένως, δεν μπορεί να δοθεί περιγραφή των χαρακτηριστικών της μόνο από την άποψη της ανάπτυξης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Κοινοτική ιδιοκτησία επί των δούλων σημαίνει ότι αυτοί χρησιμοποιούνται στα πλαίσια μίας «φυσικής προέλευσης πληθυσμιακής ομάδας». Εδώ επίσης, οι σχέσεις παραγωγής ακόμα δεν έχουν καθ' όλα διαχωριστεί από τους φυσικούς δεσμούς.

Σε όλα τα στάδια της δουλοκτητικής κοινωνίας διατηρείται σε σημαντικό βαθμό η κληροδοτηθείσα από το παρελθόν βάση (παρακάτω θα αναφερθούμε σε αυτήν πιο συγκεκριμένα), γι' αυτό και η λύση του προβλήματος της κλασικής, της ώριμης μορφής αυτής της κοινωνίας δεν είναι εντελώς ίδια με αυτήν που αφορά την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, όπου η διαμόρφωση της ανθρώπινης ιστορίας διανύει το στάδιο (είτε το υποστάδιο) της ολοκλήρωσής της.

Η κατάσταση εκείνων που υφίστανται την εκμετάλλευση κατά τα ανώριμα στάδια της δουλοκτητικής κοινωνίας εξωτερικά παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν των αγροτών επί φεουδαρχίας. Ωστόσο, ουσιαστικά, μεταξύ των μεν και των δε υπάρχει ουσιώδης διαφορά. Χαρακτηριστικό της διαδικασίας του γίγνεσθαι³ της δουλοκτητικής κοινωνίας είναι η μορφοποίηση μιας σχέσης προς μέρος των ανθρώπων ως προς αντικείμενα ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Ακριβώς μέσω της μορφοποίησης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί ανθρώπων επιτελείται κατ'

3. Όπως ήδη προαναφέραμε, με τον όρο «γίγνεσθαι» εννοούμε όλα τα τρία στάδια (της αρχής, της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας και της διαμόρφωσης), τα οποία προηγούνται του σταδίου της ωριμότητας.

εξοχήν η ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης. Και μάλιστα εδώ, εν γένει και εν συνόλω, η ιδιωτική ιδιοκτησία επί των ανθρώπων επιτυγχάνει υψηλότερη ανάπτυξη, ενώ η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης παραμένει στιγμιαία υπαγόμενη στην κοινοτική ιδιοκτησία, στις κοινοτικές σχέσεις. Τουναντίον, χαρακτηριστικό του γίγνεσθαι της φεουδαρχίας είναι προπαντός η μορφοποίηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας *επί της γης*.

Η ιδιωτική ιδιοκτησία εμφανίζεται με τη μετάβαση στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Σε συνάρτηση με τους φυσικούς όρους βαθμηδόν βασική ασχολία των ανθρώπων γίνεται είτε η γεωργία είτε η κτηνοτροφία (εδραία* είτε ημνομαδική [ημιφερέοικος]), είτε ποικίλοι συνδυασμοί γεωργίας και κτηνοτροφίας. Οι άνθρωποι άρχισαν για πρώτη φορά να παράγουν τα βασικά αντικείμενα προς κατανάλωση. Η μετάβαση στην παραγωγή των βασικών αντικειμένων προς κατανάλωση είχε ως αποτέλεσμα την κανονικότητα, τη διάρκεια και τη σταθερότητα [βιωσιμότητα] της λήψης τους και μάλιστα σε ποσότητες που υπερέβαιναν το εντελώς απαραίτητο από βιοσυντηρητικής πλευράς επίπεδο. Ανέκλυψε η δυνατότητα οικειοποίησης αυτού του πλεονάσματος –που υπερέβαινε το εντελώς απαραίτητο από βιοσυντηρητικής πλευράς– εκ μέρους μερίδας ανθρώπων. Εν τω μεταξύ αυτό το πλεόνασμα ήταν ανεπαρκές για την πλήρη και βέλτιστη ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, γεγονός που προκάλεσε τη διαπάλη μεταξύ των ανθρώπων για την απόκτηση αντικειμένων προς κατανάλωση. Η κατανόηση της πραγμάτωσης αυτής της δυνατότητας είναι ανέφικτη εάν αποκλείσουμε από το πεδίο της μελέτης μας τη ζωική προέλευση των ανθρώπων. Στις αγέλες των πιθήκων, όταν η τροφή είναι περιορισμένη, το καλύτερο μερίδιό της περιέρχεται προπαντός, στον επικεφαλής της αγέλης, έπονται τα μικρά, τα πλησίον του επικεφαλής μέλη της αγέλης κλπ. Επί πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος αυτή η «ανισότητα» μετασηματιζόταν μεν τρόπον τινά (π.χ. ο επικεφαλής της αγέλης μετεξελισσόταν σε αρχηγό κ.ο.κ.), ωστόσο, δεν εξέλειπε εντελώς, και όταν εμφανίσθηκε η εν λόγω δυνατότητα, άρχισε να αναπτύσσεται μια ανισότητα, η οποία δεν ήταν πλέον βιολογική, αγελαία, αλλά κοινωνική.

Οι εκμεταλλευτικές κοινωνίες ανακύπτουν όταν και όποτε εμφανίζεται η δυνατότητα σταθερής, περιοδικής [σε τακτά διαστήματα] παραγωγής *ενός πλεονάσματος υπεράνω των εντελώς αναγκαίων* για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης των μελών της κοινωνίας και διατηρούν την ιστορική δικαίωση της

* Με την έννοια: σταθερή, εγκατεστημένη σε μόνιμη βάση. – σ.τ.μ.

ύπαρξής τους μέχρις ότου καταστεί εφικτή η βέλτιστη ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, εάν όχι όλων, τουλάχιστον της πλειονότητας των μελών της κοινωνίας. Όπως είναι φυσικό, η πρώτη ιστορική μορφή εκμετάλλευσης σχηματίζεται και υπάρχει σε φάση κατά την οποία τα μεγέθη αυτού του πλεονάσματος είναι ελάχιστα, ενίοτε μάλιστα τείνουν προς το μηδέν. Γι' αυτό και η πρώτη μορφή της εκμετάλλευσης αποδεικνύεται τελικά ότι είναι αναπόφευκτα, πρώτον: η πλέον ωμή μορφή, επί της οποίας υπάρχει η τάση απόσπασης αντικειμένων προς κατανάλωση ακόμα και σε ποσότητα η οποία υπερβαίνει το προαναφερθέν πλεόνασμα. Φυσικά, παρόμοιες αποσπάσεις προσιδιάζουν περισσότερο στα αρχικά στάδια της πρώτης ιστορικής μορφής εκμετάλλευσης και τότε η εκμετάλλευση είναι συχνότερα τυχαίου, σποραδικού χαρακτήρα (π.χ. ληστεία κατά τη διάρκεια επιδρομών). Δεύτερον: από ορισμένη άποψη η θέση του υφιστάμενου την εκμετάλλευση βελτιώνεται εν συγκρίσει με την ύπαρξη των μελών της πρωτόγονης κοινωνίας, καθ' ότι με την εδραίωση της πρώτης ιστορικής μορφής αυτής της κοινωνίας, για τον υφιστάμενο την εκμετάλλευση εξασφαλίζεται ένα σταθερό ελάχιστο ζωτικών πόρων (η τάση οικειοποίησης και αυτού του ελαχίστου των ζωτικών πόρων –εάν ληφθεί υπ' όψιν εν συνόλω ολόκληρη η πρώτη ιστορική μορφή εκμεταλλευτικής κοινωνίας– δεν συνιστά την επικρατούσα τάση).

Όλα αυτά αφορούν μάλλον την ποσοτική πλευρά της υπόθεσης. Ωστόσο, θα πρέπει η ίδια η εν λόγω μορφή, με την ιδιοτυπία της, να εξετασθεί επίσης και από ποιοτικής πλευράς. Στην κλίμακα της ιστορίας της ανθρωπότητας πρώτη ιστορική μορφή εκμεταλλευτικής κοινωνίας έγινε *κατ' αναγκαιότητα η δουλοκτητική κοινωνία*.

Η ιδιοκτησία επί του πλεονάσματος (υπεράνω του εντελώς αναγκαίου για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης) ξένης εργασίας μπορούσε να καταστεί σταθερή μόνο στην περίπτωση εκείνη κατά την οποία αυτή η ιδιοκτησία θα επεκτεινόταν στον ένα ή τον άλλο βαθμό επί της ίδιας της διαδικασίας της παραγωγής, επί της εργασίας, επί των συστατικών τους στοιχείων. Από την άποψη της παγκόσμιας ιστορίας, η ιδιωτική ιδιοκτησία ανακύπτει πρωταρχικά στα σπλάχνα του συστήματος των γενών και μέσω αυτού διαθλάται. Η διάλυση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος δρομολογείται προπαντός μέσω της αλληλεπίδρασης κοινοτήτων, γενών και φυλών, ενώ στο εσωτερικό της κοινότητας του γένους, η διάλυση αυτή πραγματοποιείται στη διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ του γένους – πυρήνα της κοινότητας και των υπολοίπων μελών της. Δηλα-

δή στην τελευταία περίπτωση, οι σχέσεις μεταξύ διαφόρων κοινοτήτων υφίστανται ως εσωτερικές σχέσεις της κάθε κοινότητας. Θεμελιώδης διάκριση των ανθρώπων, η οποία περνά μέσω της συνείδησής τους είναι η διάκριση μεταξύ ημετέρων και ξένων, η διάκριση ως προς τον βαθμό κατά τον οποίο έκαστος συνιστά ίδιον ή αλλότριον [δικό τους ή ξένο]. Τέτοια συνείδηση συνιστά, συν τοις άλλοις, συνείδηση ποικίλων βαθμών συγγένειας με τα πάντα, με κάθε τι που υπάρχει. Τέτοια συνείδηση της ταυτότητας αντιστοιχεί στο γεγονός ότι η απόκτηση των πόρων προς το ζην πραγματοποιείται ακόμα με τη βοήθεια μέσων φυσικής προέλευσης και εντός φυσικής προέλευσης συλλογικής ομάδας. Γι' αυτό οι άνθρωποι ακόμα αντιμετωπίζουν σε σημαντικό βαθμό το φυσικό περιβάλλον τους, τα φυσικής προέλευσης μέσα επενέργειας και τους άλλους ανθρώπους ως όντα *ουσιωδώς ταυτόσημα* με αυτούς τους ίδιους. Εξυπακουέται ότι η ιδιωτική ιδιοκτησία αναπτύσσεται κατά τον πλέον εύκολο και γρήγορο τρόπο επί κάτι τινός, το οποίο είναι ευκίνητο, επ' αυτού που κινείται από μόνο του είτε μπορεί να μετατοπισθεί με ανθρώπινες προσπάθειες. Και μάλιστα, καθόσον η ιδιωτική ιδιοκτησία αναπτύσσεται στο «περιβάλλον», εντός του «αιθέρα» του πρωτόγονου συστήματος, το οποίο καθορίζει και το «ειδικό βάρος» της, εντός του «αιθέρα» των φυσικής προέλευσης σχέσεων των ανθρώπων προς αλλήλους και προς όλα τα υπόλοιπα, αποτελεί επίσης υπηγμένη στιγμή της φυσικής σχέσης. Θα έλεγε κανείς ότι εδώ πρόκειται περί *«φυσικά»-ιδιωτικής ιδιοκτησίας, περί ιδιωτικής ιδιοκτησίας που είναι «μέρος της φύσης»*. Η διακεκριμένη ιδιοκτησία αναπτύσσεται πρωτίστως επί αντικειμένων προσωπικής χρήσης. Με τη μετάβαση στη γεωργία και την κτηνοτροφία αναπτύσσεται η «φυσική»-ιδιωτική ιδιοκτησία, κατ' εξοχήν επί προϊόντων της παραγωγής, επί εργαλείων γεωργικής εργασίας, επί ζώων και με βραδύτερους ρυθμούς επί της γης. Αυτή δεν ήταν καθαρή ιδιωτική ιδιοκτησία, αλλά *μια ιδιωτική ιδιοκτησία η οποία δεν μπορεί να διαχωριστεί ουσιωδώς από τις φυσικής προέλευσης σχέσεις*. Αυτή ήταν μια ιδιωτική ιδιοκτησία «διάχυτη» εντός του διαλύματος των φυσικών σχέσεων.

Η ιστορικά πρώτη μορφή εκμετάλλευσης του ανθρώπου μπορούσε να είναι προπαντός και κατά κύριο λόγο μόνον εκμετάλλευση ξένων από τα μέλη μιας φυσικά σχηματισμένης ομάδας. Η ιστορικά αναγκαία σχέση προς τους ξένους ήταν μια σχέση προς αυτούς όμοια με τη σχέση προς άλλα σώματα της φύσης, σε αντιδιαστολή με τον εαυτό τους ως *σώμα της φύσης*. Επομένως, και η χρήση των ξένων ήταν χρήση τους υπό την ιδιότητα των *σωμάτων της φύσης, των φυσικής προέλευσης μέσων επενέργειας*.

Μ' άλλα λόγια, οι δουλκοκτητικές σχέσεις είναι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας, οι οποίες υφίστανται ως υπηγγεμένη στιγμή της σχέσης των μελών φυσικής προέλευσης ομάδων προς άλλα και προς τους φυσικής προέλευσης όρους της παραγωγής. Η δουλκοκτητική ιδιωτική ιδιοκτησία, υπό την ιδιότητα της αναγκαίας στην ιστορία της ανθρωπότητας βαθμίδα, αναφυόταν στο έδαφος των φυσικά σχηματισμένων σχέσεων των ανθρώπων προς αλλήλους και προς τους φυσικής προέλευσης όρους της παραγωγής και δεν μπορούσε να υπάρξει χωρίς αυτό το έδαφος ως δική της ευρεία βάση.

Η συλλεκτική οικονομία παρείχε τη δυνατότητα σχηματισμού μόνο της προταξικής κοινωνίας. Δυνατότητες για τη μετάβαση στην ταξική κοινωνία άρχισαν να εμφανίζονται μόνο με τη μετάβαση στην παράγουσα οικονομία, με την εδραίωση της κυριαρχίας της, με την ανάπτυξη κτηνοτροφίας και γεωργίας. Τα ζώα και η γη είναι μέσα παραγωγής που ανέκυσαν από τη φύση [φυσικής προέλευσης]. Η ιδιοκτησία των κυνηγών, των συλλεκτών, των αλιέων είναι κοινοτική ιδιοκτησία του γένους. Ο κυνηγός, ο συλλέκτης και ο αλιεύς είναι και οι ίδιοι μέλη της κοινότητας του γένους. Τα διάφορα λίθινα, ξύλινα ή οστέινα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση, κατά την εποχή της μετάβασης στη δουλκοκτητική κοινωνία, αποτελούν τα ίδια προϊόντα εργασίας, είναι *παρηγμένα* μέσα παραγωγής. Ωστόσο, για τους κτηνοτρόφους και τους γεωργούς *βασικά* μέσα παραγωγής εξακολουθούν να είναι τα μέσα παραγωγής που ανέκυσαν *με φυσικό τρόπο*: τα ζώα και η γη. Εκτός αυτού, τα λίθινα, τα ξύλινα και τα οστέινα εργαλεία:

- πρώτον, δημιουργούνται από υλικά τα οποία μπορούν να έχουν αρκούτως ευρύ πεδίο χρήσεων ως μέσα επενέργειας χωρίς προκαταρκτική επεξεργασία και

- δεύτερον, ως επί το πλείστον, πρόκειται για μέσα εργασίας τα οποία τίθενται σε κίνηση άμεσα από τον άνθρωπο, είναι χειροκίνητα μέσα εργασίας. Εδώ ο άνθρωπος διαδραματίζει τον ρόλο της κύριας κινητήριας δύναμης. Η αποδοτικότητα αυτών των μέσων εργασίας εξαρτάται αποφασιστικά από τις δεξιότητες, τις γνώσεις του ανθρώπου που αποκτήθηκαν στην πράξη, από την οργάνωση της εργασίας του κ.ο.κ.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, κατά τη μετάβαση στην πρώτη ιστορική μορφή εκμεταλλευτικής κοινωνίας, μεταξύ των συστατικών στοιχείων των παραγωγικών δυνάμεων, εκείνα που προβάλλουν στο προσκήνιο είναι τα φυσικής προέλευσης μέσα παραγωγής (ζώα, γη) και ο άνθρωπος ως παραγωγική δύναμη, ο άν-

θρῶπος ο οποίος βρίσκεται σε μια διαδικασία αποκοπής από τον δεσμό του με τη φυσικής προέλευσης ομάδα. Τουναντίον, κατά τη διάρκεια αυτής της μετάβασης, όπως και καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξης τουλάχιστον της δουλοκτητικής κοινωνίας, τα εργαλεία της εργασίας δεν είχαν τόσο μεγάλη σημασία. Μόνο με τον σχηματισμό της κεφαλαιοκρατίας ο ρόλος των παρηγημένων εργαλείων εργασίας γίνεται οριστικά ο πλέον σημαντικός έναντι των λοιπών συστατικών στοιχείων των παραγωγικών δυνάμεων.

Η κινητή ιδιωτική ιδιοκτησία από την ίδια της τη φύση ανακλύπτει και αναπτύσσεται ταχύτερα από την ακίνητη. Χαρακτηριστικό της πρώτης ιστορικής μορφής εκμεταλλευτικής κοινωνίας είναι η προτρέχουσα και καθοριστική ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί του ανθρώπου και επί των ζώων. Η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης αναπτύσσεται επίσης, αλλά βραδύτερα και δεν συνιστά τη χαρακτηριστική, την υπερτερούσα τάση όσον αφορά ακριβώς τη δουλοκτητική κοινωνία. Η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης μετατρέπεται σε βασικό είδος ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη φεουδαρχική κοινωνία.

Από τα προαναφερθέντα έπεται ότι οι δουλοκτητικές σχέσεις αναπτύσσονταν με τους ταχύτερους ρυθμούς σ' εκείνες τις κοινότητες γενών, οι οποίες μετέβαιναν στην κτηνοτροφία, στην ποιμενική [βουκολική] δραστηριότητα.

Η εσωτερική ανάπτυξη της δουλοκτητικής κοινωνίας, η οποία έχει πλέον ανακλύψει, μπορούσε να λαμβάνει χώρα λόγω της ανάπτυξης των μέσων και των τρόπων επεξεργασίας των ζώων και της γης, λόγω της ανάπτυξης των πρακτικών γνώσεων, των δεξιοτήτων κ.ο.κ. των παραγωγών και της τελειοποίησης της οργάνωσης της εργασίας τους.

Ας αναφερθούμε πρώτα στις συσχετικές δυνατότητες ανάπτυξης κτηνοτροφίας και γεωργίας που οφείλονται στην ανάπτυξη των μέσων και των τρόπων επεξεργασίας τους.

Η πρωταρχική κτηνοτροφία, δηλαδή η κτηνοτροφία εκείνη, της οποίας η πορεία εκτατικής ανάπτυξης έχει δρομολογηθεί, σήμαινε κατά κύριο λόγο την απόκτηση από τους ανθρώπους πρακτικής γνώσης αναφορικά με τις δυνατότητες επίδρασης στη συμπεριφορά των ζώων. Τέτοιου είδους κτηνοτροφία αφ' εαυτής, εάν αποκλείσουμε την επεξεργασία [μεταποίηση] των προϊόντων της κτηνοτροφίας (εδώ πρόκειται ουσιαστικά για μια και την αυτή διαδικασία με αυτήν της επεξεργασίας των θηραμάτων, μόνο που η κλίμακά της αναβαθμίζεται και γίνεται πιο περιοδική [τακτή]), δεν απαιτεί ουσιώδη περαιτέρω χρήση και ανάπτυξη μέσων εργασίας (εν συγκρίσει με το κυνήγι). Όταν όμως η

εκτατική κτηνοτροφία εξαντλεί τις δυνατότητές της, όταν αυξάνει τόσο, ώστε καθίσταται δύσκολη είτε ανέφικτη η περαιτέρω προσοικειώση ελεύθερων γαιών κατάλληλων για βόσκηση, πραγματοποιείται η μετάβαση στην εντατική κτηνοτροφία, δηλαδή στην καθαυτό ζωοκομία, η οποία απαιτεί προπαντός αύξηση και βελτίωση των τροφών, κάτι το οποίο είναι ανέφικτο χωρίς τη γεωργία.

Ακόμα και η πρωτόγονη γεωργία –σε αντιδιαστολή με την κτηνοτροφία– απαιτεί τελειοποίηση των μέσων επενέργειας, εν συγκρίσει με αυτά της συλλεκτικής οικονομίας. Από μόνη της ήδη η εντατική ανάπτυξη της γεωργίας, η αύξηση της έκτασης της καλλιεργούμενης γης (ακόμα και εάν πρόκειται για μαλακή γη) με αμετάβλητο τον διαθέσιμο αριθμό εργατικών χεριών, δημιουργεί την ανάγκη τελειοποίησης των μέσων επεξεργασίας της γης, πολλώ μάλλον, εάν γίνεται λόγος περί μετάβασης στην επεξεργασία γαιών που παρουσιάζουν περισσότερες δυσκολίες κατά την επεξεργασία τους.

Φυσικά, και ενόσω υπερτερεί η εκτατική κτηνοτροφία, αναπτύσσεται η κατεργασία, η συντήρηση-φύλαξη και η χρήση δερμάτων, οστών, κρέατος και αργότερα γάλακτος. Εν τούτοις, η βασική ασχολία των κτηνοτρόφων (επί εκτατικής κτηνοτροφίας) είναι η επίδραση στη συμπεριφορά των ζώων, η οποία πραγματοποιείται με τη βοήθεια των πλέον πρωτόγονων μέσων, ενώ η βασική ασχολία των γεωργών –η επένεργεια στη γη– απαιτεί πιο τελειοποιημένα (έναντι αυτών της τροφοσυλλογής), μέσα επενέργειας. Ακόμα και κατά την εκτατική γεωργία η ασχολία αυτή γεννά την ανάγκη περαιτέρω τελειοποίησής τους.

Η μετάβαση στη γεωργία και η ανάπτυξη της γεωργίας ασκούν σε τελευταία ανάλυση ισχυρότερη επίδραση στην ανάπτυξη των μέσων και των τρόπων εργασίας, επομένως, και στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας, απ' ό,τι ασκεί η κτηνοτροφία.

Εκείνοι οι γεωργοί, οι οποίοι συνδυάζουν τη γεωργία ως βασική ασχολία με την κτηνοτροφία και μαθαίνουν για την επεξεργασία της γης, τη χρήση στη γεωργική τους δραστηριότητα της [ελκτικής κλπ.] δύναμης των ζώων, διαθέτουν και τις μέγιστες δυνατότητες ανάπτυξης.

Ακριβώς η μετάβαση στη γεωργία –και όχι στην κτηνοτροφία– είναι ο παράγων ο οποίος σε τελευταία ανάλυση οδήγησε στην ευρεία διάδοση της χρήσης μετάλλων για τη δημιουργία μέσων εργασίας. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το γεγονός ότι με τη μετάβαση στην κτηνοτροφία και τη γεωργία αναβαθμίσθηκε σημαντικά η εξασφάλιση ζωτικών πόρων για τους ανθρώπους, γεγονός το οποίο συνδέεται και με σημαντική αύξηση του πληθυσμού, αλλά και των

συγκρούσεων μεταξύ διαφόρων κοινοτήτων. Το τελευταίο γεγονός προκάλεσε την ανάγκη περαιτέρω τελειοποίησης των όπλων, σε μια φάση, κατά την οποία είχαν κατά βάση εξαντληθεί οι δυνατότητες των λίθινων όπλων της νεολιθικής περιόδου.

Η μετάβαση στη γεωργία πραγματοποιούνταν προπαντός στις γαίες εκείνες για την καλλιέργεια των οποίων χρειαζόταν ελάχιστη επεξεργασία. Η γεωργία αρχίζει τη στιγμή εκείνη, κατά την οποία οι άνθρωποι άρχισαν να ρίχνουν σπόρους στη γη, και μετά από ορισμένο χρόνο να συλλέγουν εσοδεία. Σε αυτό το στάδιο η γεωργία ήταν ασταθής και ως εκ τούτου, δεν μπορούσε ακόμα να συνιστά την κύρια ασχολία και την κύρια πηγή πορισμού αντικειμένων προς κατανάλωση.

Η γεωργία καθίσταται σταθερή ασχολία και σταθερή πηγή πορισμού αντικειμένων προς κατανάλωση από τη στιγμή εκείνη που οι άνθρωποι περνούν στην επεξεργασία της γης (βολοκόπηση, άρδευση κ.τ.λ.). Ωστόσο, για να καταστεί μια από τις βασικές είτε η βασική ασχολία και πηγή πορισμού αντικειμένων προς κατανάλωση, η γεωργία έπρεπε να ασκείται σε αρκούντως ευρεία κλίμακα.

Οι άνθρωποι προέβαιναν αρχικά στην επεξεργασία προπαντός μαλακών γαιών σε τόπους, όπου δεν έφταναν οι πλημμύρες των μεγάλων ποταμών, με αρκετή υγρασία, πλησίον μικρών πηγών νερού (ρυσακιών, μικρών ποταμιών, μικρών λιμνών με στάσιμα νερά).

Ενώσω χρησιμοποιούνταν μέσα επεξεργασίας της γης, που δημιουργούνταν κατά κύριο λόγο από λίθο, η γεωργία μπορούσε να έχει την ευρύτερη διάδοσή της μόνο στις εύφορες κοιλάδες μεγάλων ποταμών με μαλακές γαίες. Ωστόσο, αναγκαίος όρος τέτοιου είδους γεωργίας ήταν η ρύθμιση της ροής των ποτάμιων υδάτων, η δημιουργία αρδευτικού συστήματος.

Η διάδοση της χρήσης του χαλκού και κατόπιν του ορείχαλκου υπό την ιδιότητα όπλων, είτε εργαλείων, δεν μπορούσε να αναβαθμίσει άρδην την παραγωγικότητα της γεωργίας και να την εξωθήσει (σε σημαντική κλίμακα) πέραν των εφικτών με λίθινα εργαλεία ορίων.

Όλες οι κατά το μάλλον ή ήττον ανομοιογενείς γαίες καθίστανται προσπελάσιμες για καλλιέργεια μόνο με την ευρεία διάδοση και χρήση του σιδήρου. Τότε γίνεται εφικτή η δυνατότητα διάδοσης της γεωργίας στη συντριπτική πλειονότητα των προσπελάσιμων από την κτηνοτροφία γαιών. Μόνο με τη διάδοση του σιδήρου και με τη χρήση του κατά την επεξεργασία της γης δημιουργείται

η δυνατότητα ευρείας και σε τελευταία ανάλυση πλήρους μετάβασης στην εντατική κτηνοτροφία. Έτσι δημιουργείται η δυνατότητα για την εξάντληση των περιθωρίων ξεχωριστής ύπαρξης και ανάπτυξης της κτηνοτροφίας.

Δημιουργείται η δυνατότητα για την τελειωτική νίκη και την επικράτηση της αλληλένδετης ανάπτυξης [υπό μορφήν ενιαίου συμπλέγματος] της αγροτικής οικονομίας ως ενότητας γεωργίας και κτηνοτροφίας.

Η μετατροπή κτηνοτροφίας και γεωργίας σε μόνιμη, σε κύρια ασχολία και σε βασική πηγή βιοπορισμού, σήμαινε επίσης και ότι καθίστανται μόνιμες ασχολίες η επεξεργασία και η φύλαξη προϊόντων της κτηνοτροφίας και της γεωργίας, επομένως και η παραγωγή των μέσων επεξεργασίας και [σκευών, χώρων] φύλαξης αυτών των προϊόντων.

Η διάδοση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας οδήγησε αρχικά στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ κτηνοτρόφων και γεωργών και στη συνέχεια η επεξεργασία κατά κύριο λόγο των προϊόντων της κτηνοτροφίας και της γεωργίας αποχωρίσθηκε και συγκρότησε έναν ειδικό τομέα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας: τη χειροτεχνία. Η χειροτεχνία συνιστά δευτερογενή επεξεργασία [μεταποίηση] προϊόντων τα οποία έχουν ήδη παραληφθεί από παρελθούσα εργασία, και μάλιστα μίαν επεξεργασία που συντελείται κατ'εξοχήν με τη βοήθεια μέσων εργασίας τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά.

Η χειροτεχνία μπορούσε να καταλαμβάνει και καταλάμβανε άλλωστε δευτερεύουσα, υποδεέστερη θέση έναντι της κτηνοτροφίας και της γεωργίας. Το πώς θα πορευόταν η ανάπτυξη των μεν είτε των δε κοινοτήτων –κατ'εξοχήν διά της οδού της κτηνοτροφίας ή της γεωργίας, είτε διά της οδού του συνδυασμού της μεν και της δε– ήταν συνάρτηση των φυσικών όρων.

Η μετάβαση στην κτηνοτροφία και στη γεωργία προκάλεσε και άλλες ουσιώδεις αλλαγές.

Η εκτατική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας προκάλεσε την αναγκαιότητα μετακίνησης σε όλο και ευρύτερους χώρους. Με την ευρεία ανάπτυξη της εκτατικής κτηνοτροφίας γινόταν σε τελευταία ανάλυση αναπόφευκτος ο νομαδικός [φερέοικος] τρόπος ζωής.

Τουναντίον, η διάδοση και η τελειοποίηση της γεωργίας οδήγησαν σε επικράτηση της κυριαρχίας του εδραίου τρόπου ζωής. Οι κυνηγοί και οι τροφοσυλλέκτες στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν υποχρεωμένοι να διάγουν βίο ημιπεριπλανώμενο, περιφερόμενο, ημινομαδικό (τυχόν εξαιρέσεις ήταν επιπλέον μόνο σε ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες). Με τη μετάβαση στη γεωργία η

ζωή σ' έναν τόπο δεν είναι πλέον εξαίρεση, αλλά γίνεται μάλλον ο κανόνας. Σχηματίζονται μόνιμοι οικισμοί.

Η κτηνοτροφία και η γεωργία παρείχαν τη δυνατότητα πορισμού περισσότερων –και μάλιστα σταθερά περισσότερων– αντικειμένων προς κατανάλωση έναντι των εξασφαλιζόμενων από την ενασχόληση με κυνήγι, αλιεία και συλλογή τροφών. Εάν αυτές οι τελευταίες ασχολίες επέτρεπαν την επιβίωση, τη βιοσυντηρητική διατήρηση της ύπαρξης, η κτηνοτροφία και η γεωργία εξασφάλιζαν ένα σταθερό πλεόνασμα, υπεράνω του εντελώς απαραίτητου για την επιβίωση.

Αυτό επέδρασε προπαντός στους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού. Ο πληθυσμός αυξανόταν γοργά. Οι βιολογικές δυνατότητες πολλαπλασιασμού αναβαθμίσθηκαν ποιοτικώς με τους ευνοϊκότερους όρους πραγμάτωσής τους, λόγω της αύξησης της ποσότητας των αντικειμένων προς κατανάλωση. Τα παραπάνω οδήγησαν αντίστοιχα και σε αλματώδη αύξηση του πληθυσμού.

Οι συναντήσεις διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων έγιναν πιο συχνές, οι αποστάσεις μεταξύ των οικισμών γίνονταν όλο και εγγύτερες. Συνάμα όλο και συχνότερες γίνονταν οι συγκρούσεις που διεξάγονταν κατά κύριο λόγο εξ αιτίας των γαιών, που ήταν κατάλληλες για κτηνοτροφία και γεωργία, καθώς επίσης και λόγω ληστειών. Τέτοιες συγκρούσεις μετατρέπονταν σε σταθερούς δορυφόρους της ύπαρξης [των πληθυσμιακών ομάδων], δηλαδή έγιναν πλέον πόλεμοι.

Όσο η διαδικασία της μετάβασης στη γεωργία και την κτηνοτροφία είχε μόλις δρομολογηθεί, οι εκάστοτε ηττημένοι μπορούσαν είτε να θανατωθούν, και να αρπαχθούν οι γαίες και οι περιουσίες τους, είτε να εκδιωχθούν από τις εκτάσεις που κατείχαν σε χειρότερες, είτε να παραμείνουν στις εκτάσεις τους, έχοντας όμως υποστεί τη ληστεία. Η ληστεία κατά τη διάρκεια επιδρομής αποτελούσε μια μορφή εκμετάλλευσης, η οποία ήταν ακόμα τυχαία και μη τακτική. Θα λέγαμε ότι εκτεταμένη μορφή της πρωταρχικής εκμετάλλευσης, μιας εκμετάλλευσης, η οποία μόλις έχει κάνει την εμφάνισή της, ήταν η λήψη φόρων από υποτελείς. Η ληστεία και η φόρου υποτελεία ήταν εξωτερικές μορφές εκμετάλλευσης, οι οποίες στην αρχή τους δεν μετασχημάτιζαν κατ'αντιστοιχία προς εαυτήν την εσωτερική δομή της ζωής ούτε των ηττημένων ούτε και των νικητών. (Φυσικά, η ληστεία και η φόρου υποτελεία μπορούν να διατηρούνται και σε πιο ανεπτυγμένες κοινωνίες, όχι όμως πλέον ως οι χαρακτηριστικές γι' αυτές τις κοινωνίες μορφές).

Η επικοινωνία μεταξύ διαφόρων κοινοτήτων είχε και ειρηνικό χαρακτήρα, είχε και τον χαρακτήρα της ανταλλαγής πλεοναζόντων προϊόντων μεταξύ διαφόρων κοινοτήτων. Η ανταλλαγή καθοριζόταν κατά βάση από τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ κτηνοτροφίας και γεωργίας, σε συνάρτηση με τις διαφορές των φυσικών όρων υπό τους οποίους διεξαγόταν η εργασία. Δεδομένου ότι η χειροτεχνία καταλάμβανε υποδεέστερη [υψηγμένη] θέση, η ανταλλαγή προϊόντων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας με προϊόντα της χειροτεχνίας και αντιστρόφως ήταν εν συνόλω επίσης υψηγμένη στιγμή [υποπερίπτωση] της αμοιβαίας ανταλλαγής προϊόντων μεταξύ γεωργίας και κτηνοτροφίας.

Με την ευρεία διάδοση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας η ανταλλαγή έγινε μεν σταθερή, αλλά στην κλίμακα της ανθρωπότητας εν συνόλω εξακολουθούσε να υπερτερεί η ανταλλαγή *πλεονασμάτων* προϊόντος.

Η ανταλλαγή ως εξ υπαρχής σκοπός της παραγωγής, δηλαδή η παραγωγή που εδράζεται στην ανταλλαγή, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την εξής αναγκαία μεν, αν και ανεπαρκή προϋπόθεση: τον αποφασιστικό ρόλο της παραγωγής εκείνης, στην οποία χρησιμοποιούνται μέσα και αντικείμενα εργασίας τα οποία αποτελούν με τη σειρά τους προϊόντα εργασίας. Ωστόσο, στην κτηνοτροφία και στη γεωργία τα βασικά μέσα παραγωγής – κτήνη και γη – δεν συνιστούν εν γένει και εν συνόλω προϊόντα εργασίας.

Από τα προαναφερθέντα έπεται ότι στις κοινωνίες εκείνες, στις οποίες βασική ασχολία ήταν είτε η γεωργία είτε η κτηνοτροφία, είτε κάποιος συνδυασμός της μεν με τη δε, θα έπρεπε να παραμένει ως επικρατούσα η άμεση αμοιβαία ενότητα μεταξύ των ανθρώπων ως φυσικών όντων, δηλαδή ως επικρατούσα ευρεία βάση των εν λόγω κοινωνιών εξακολουθούσε να παραμένει ο *φυσικός δεσμός* των ανθρώπων. Οι εν λόγω δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων συχνά αποκαλούνται *προσωπικοί* ή δεσμοί προσωπικότητας, ωστόσο, αυτό μας φαίνεται *ανακριβές*. Το άτομο συνιστά προσωπικότητα μόνον εφ' όσον και καθ' όσον ευρίσκεται εντός *ιδιαζόντως κοινωνικών δεσμών* με την κοινωνία. Εν τούτοις οι προαναφερθέντες δεσμοί είναι δεσμοί μεταξύ ανθρώπων, καθ' όσον αυτοί δεν έχουν ακόμα αποκοπεί από τον ομφάλιο λώρο της φύσης, καθ' όσον ο συνδετικός προς αλλήλους δεσμός είναι φυσικός δεσμός.

Οι κοινωνικοί δεσμοί των ανθρώπων αποκτούν την κυριαρχία για πρώτη φορά μόνο στην κοινωνία, η οποία εδράζεται στην παραγωγή που βασίζεται

στην ανταλλαγή*. Η αλήθεια είναι ότι οι δεσμοί αυτής της κοινωνίας είναι μεν κοινωνικοί, πλην όμως με μίαν αντεστραμμένη, με μίαν εμπράγματο, δηλαδή εν τέλει και πάλι με φυσική μορφή.

Η μετάβαση στη γεωργία και την κτηνοτροφία ήταν επιφανής ήδη από τότε που υπήρχαν λίθινα, ξύλινα και οστέινα εργαλεία. Όπως είναι φυσικό, η ενασχόληση με τη γεωργία, με διαθέσιμα τέτοιου είδους εργαλεία, μπορούσε να λάβει χώρα αρχικά σε μικρή κλίμακα και εφ' όσον υπήρχε αρκετή ποσότητα νερού: σε κοιλάδες με ρυάκια, σε μικρούς ποταμούς, σε όχθες λιμνών. Η μετάβαση στη γεωργία σε μεγάλη κλίμακα ήταν επιφανής εκεί όπου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις μαλακής και με αρκετή υγρασία γης. Τέτοιοι τόποι υπάρχουν στις κοιλάδες διαφόρων μεγάλων ποταμιών. Εκεί ακριβώς παρατηρείται ο μέγιστος βαθμός συγκέντρωσης και αύξησης του πληθυσμού, δημιουργούνται οι πλέον ευνοϊκοί όροι για τη δημιουργία μεγάλων ενώσεων ανθρώπων, οι οποίες ξεπερνούν κατά πολύ τα μεγέθη των προγενέστερων ενώσεων. Εκεί ακριβώς συνειδητοποιείται και πραγματώνεται η αναγκαιότητα *συνεργατικής οργάνωσης της εργασίας σε ευρεία κλίμακα* (κατά κύριο λόγο για την άρδευση). Αυτή ήταν ως επί το πλείστον *απλή συνεργασία*.

Κατά τη γνώμη μας, εκείνο που χαρακτηρίζει τη δουλοκτητική κοινωνία είναι η ημινομαδική κτηνοτροφία (χωρίς ευρεία χρήση του αλόγου) και η ασκούμενη επί μαλακών γαιών γεωργία με χρήση, ως επί το πλείστον, λίθινων και ξύλινων εργαλείων για την επεξεργασία της γης. Φυσικά, ήδη από την εποχή της δουλοκτησίας είχε εξημερωθεί ο ίππος και άρχισε η χρήση του για παραγωγικούς σκοπούς. Ωστόσο, αυτό συνιστούσε μάλλον μόνο την αρχή της χρήσης του ίππου στη βιοποριστική δραστηριότητα. (Μόνον αργότερα, με την εφεύρεση της σαγής, της ζεύξης με μαλακό περιαιχένιο, των ιμάντων που συνέδεαν το υποζύγιο στον ρυμό και των πετάλων, έμαθαν να χρησιμοποιούν πλήρως την ελκτική δύναμη του ίππου, ενώ μέχρι να επιτευχθεί αυτό, η χρήση αυτής της δύναμης ήταν ασήμαντου βαθμού). Η χρήση της δύναμης των ταύρων ήταν μικρής αποδοτικότητας. Κατά την αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν και μεταλλικά εργαλεία, εν τούτοις αυτά δεν έγιναν τα βασικά εργαλεία στη γεωργία.

Η βασική δύναμη στην παραγωγή, παρά την έναρξη της χρήσης της δύναμης των ζώων, ήταν η δύναμη του ανθρώπου, η οποία έθετε σε κίνηση τα χειροκίνητα εργαλεία εργασίας. *Η ιδιοκτησία επί του παραγωγού αποδεικνύεται*

* Δηλαδή στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. – σ.τ.μ.

αναπόφευκτα ένα είδος ιδιοκτησίας από το οποίο εξαρτιόνταν κατά βάση η ύπαρξη και η ανάπτυξη της κοινωνίας. Και μάλιστα, εάν λάβουμε την όλη διαδικασία σε καθαρή μορφή, όσο υπήρχε κατά την αρχαιότητα απόθεμα μη κατελιμμένων από τους γεωργούς μαλακών γαιών (εδώ εστιάζουμε στον αρχαίο κόσμο εν συνόλω, αλλά η μεν ή η δε κοινότητα μπορούσε να αυξάνει το απόθεμα των γαιών της και μέσω του εκτοπισμού των γεωργών άλλων κοινοτήτων), εξελισσόταν η *εκτατική* ανάπτυξη. Η τάση αύξησης της εκμετάλλευσης που οφειλόταν στην ιδιοκτησία *επί των παραγωγών* υπερετερούσε αδιαμφισβήτητα της εκμετάλλευσης, η οποία οφειλόταν στην ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης. Ωστόσο, στον βαθμό που το απόθεμα μη κατελιμμένων μαλακών γαιών εξαντλούνταν (είτε κάποια συσσωμάτωση πληθυσμού, π.χ. οι Ρωμαίοι, κατέκτησε σχεδόν το σύνολο των μαλακών γαιών), επικρατέστερη δυνατότητα γινόταν η *εντατική* ανάπτυξη της γεωργίας επί μαλακών γαιών, και τότε όλο και περισσότερο προωθούνταν στο προσκήνιο η ανάπτυξη της εκμετάλλευσης που οφειλόταν στην ιδιωτική ιδιοκτησία *επί της γης*, δηλαδή άρχιζε η περίοδος αποσύνθεσης της δουλοκτητικής και προετοιμασίας της φεουδαρχικής κοινωνίας.

Εν τούτοις, εκείνο που συνιστά ίδιον του συνόλου της δουλοκτητικής εποχής είναι η υπέρτερη θέση ακριβώς της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των παραγωγών έναντι της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης. Η ιδιοκτησία των μεν ανθρώπων επί των δε, συμπεριλαμβανομένης και της ιδιοκτησίας επί του σώματός τους, είναι μια *σχέση παραγωγής* η οποία είναι σύμφυτη ουσιωδώς με τη φυσική σχέση, με μια σχέση της φύσης. Ταντοχρόνως, εκείνος ο οποίος λειτουργεί ως ιδιοκτησία [ως περιουσιακό στοιχείο] είναι άνθρωπος, διαθέτει βούληση, συνείδηση, γι' αυτό και είναι ικανός για συνειδητοποιούμενη έλξη προς την ελευθερία, έχει ροπή προς την ελευθερία. Η ιδιοκτησία που επιβάλλεται επί ανθρώπου πρέπει πάντοτε να συμπληρώνεται με πειθαναγκασμό, δηλαδή με μέτρα, τα οποία περιορίζουν την ελευθερία της βούλησης, που καταπιέζουν τη βούληση.

Τα κύρια μέσα πειθαναγκασμού των υφιστάμενων την εκμετάλλευση είναι η *οργάνωση* των εκμεταλλευτών και τα *όπλα*. Τα μέσα επίδρασης στη συνείδηση των υφιστάμενων την εκμετάλλευση είναι μεν σημαντικά, πλην όμως δευτερεύοντα. Η αλήθεια είναι ότι όσο πιο κοντά βρισκόμαστε στις αρχές της ανθρώπινης ιστορίας, τόσο πιο άμεσα, τόσο στενότερα συνδέονταν αυτά τα δευτερεύοντα μέσα με τα πρωτεύοντα. Και αντιστρόφως.

Όσο τα όπλα παρέμεναν λίθινα, ξύλινα και οστέινα, η οργάνωση ήταν το κύριο μέσο ανάπτυξης της εκμετάλλευσης. Απ' εδώ έπεται ότι, ενόσω υπήρχαν όπλα τέτοιου είδους η εκμετάλλευση:

1) μπορούσε να πραγματοποιείται από εκείνα τα πρόσωπα, τα οποία επιτελούσαν οργανωτικές λειτουργίες στην κοινωνία, και μάλιστα οι λειτουργίες αυτές ήταν αναγκαίες (αρχηγοί, δημογέροντες),

2) η δουλεία δεν μπορούσε να καταστεί κατά το μάλλον ή ήττον ευρείας κλίμακας (και αυτό διότι τα λίθινα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι δούλοι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως όπλα τα οποία σχεδόν είτε και διόλου δεν υστερούσαν ως προς την αποτελεσματικότητά τους στη μάχη έναντι των όπλων των δουλοκτητών).

Τότε η δουλεία θα έπρεπε να είναι ως επί το πλείστον πατριαρχικού χαρακτήρα. Οι διαφορές ως προς την κατάσταση μεταξύ δούλων και ελεύθερων επί μη ανεπτυγμένων δουλοκτητικών σχέσεων θα πρέπει να ήταν λιγότερες απ' τις ίδιες διαφορές επί ανεπτυγμένων δουλοκτητικών σχέσεων. Οι δούλοι θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν συχνότερα στην οικιακή εργασία κατά μόνας, είτε σε ολιγάριθμες ομάδες.

Η συγκρότηση των ανεπτυγμένων δουλοκτητικών σχέσεων θα ήταν ανέφικτη εάν δεν περιείχονταν στα χέρια των εκμεταλλευτών όπλα ισχυρότερα των λίθινων και ξύλινων εργαλείων των υφιστάμενων την εκμετάλλευση, τα οποία εργαλεία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως όπλα. Τέτοια όπλα έγιναν εφικτά με τη μετάβαση στη μεταλλική οπλοργία (από χαλκό, ορείχαλκο και σίδηρο). Όπως ορθά επισημαίνει ο S. Lilley: «Ο ορείχαλκος, ο οποίος είναι υπερβολικά σπάνιο και πολύτιμο υλικό, είχε μικρή συνεισφορά στη διεύρυνση της εξουσίας του ανθρώπου επί της φύσης. Ποτέ δεν έκαναν από αυτόν γεωργικά εργαλεία σε μεγάλες ποσότητες, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα, κατά την εποχή του ορείχαλκου, η γεωργία να καθηλωθεί σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με αυτό της ύστερης νεολιθικής εποχής...» [138, σ. 38]. Θα συμπληρώσουμε ότι αν και ο ορείχαλκος δεν μπόρεσε να διευρύνει ουσιαστικά την εξουσία του ανθρώπου επί της φύσης, επέτρεψε την ουσιαστική διεύρυνση της εξουσίας ανθρώπου επί ανθρώπου, γεγονός εξαιρετικά σημαντικό για την ανάπτυξη της κοινωνίας εκείνη την εποχή.

Η εφεύρεση και η διάδοση σιδηρών εργαλείων και όπλων ήταν μία τεχνική επανάσταση, η οποία ενώ διεξαγόταν στα σπλάχνα του αρχαίου κόσμου, αποτελούσε προανάγκρουσμα και προπαρασκευή της διαδοχής του δουλοκτη-

τικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού από τον φεουδαρχικό. Σηματοδοτούσε το γεγονός ότι ο δουλοκτητικός κόσμος περνούσε ή έχει ήδη περάσει στην περίοδο της διάλυσής του.

Πώς όμως πραγματοποιούταν η ανάπτυξη της δουλοκτητικής κοινωνίας; Ποιες ήταν οι πηγές της ανάπτυξής της;

Ας σταθούμε στη σχέση «δουλοκτήτης-δούλος». Όσο περισσότερο αναπτύσσεται αυτή η σχέση, τόσο πιο πολύ υποβαθμίζεται ο δούλος στη θέση μόνο του αντικειμένου, του «ομιλούντος εργαλείου», ενώ ο δουλοκτήτης αποκλείεται από την παραγωγική διαδικασία. Σε εντελώς καθαρή μορφή η σχέση αυτή έχει ως εξής: ο δούλος είναι μόνον αντικείμενο, μόνο «ομιλούν εργαλείον», πλήρης ιδιοκτησία του δουλοκτήτη, ενώ ο δουλοκτήτης έχει εξέλθει πλήρως της διαδικασίας της παραγωγής και μπορεί να ορίζει απολύτως τη ζωή του δούλου. Απ' εδώ έπεται ότι, με την εγκαθίδρυση τέτοιας σχέσης, όλο και περισσότερο εκλείπουν οι εσωτερικές δυνατότητες αλλαγής της. Πράγματι, ο παραγωγός, δηλαδή εδώ ο δούλος, η θέση του οποίου προσεγγίζει τη θέση ενός αντικειμένου, του «ομιλούντος εργαλείου», στερείται κινήτρων τελειοποίησης τόσο του ίδιου του εαυτού του όσο και των μέσων εργασίας. Ο δουλοκτήτης σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό γίνεται μη παραγωγός, ο οποίος υποβαθμίζοντας τον παραγωγό στη θέση του αντικειμένου, του στερεί τα κίνητρα προς τελειοποίηση της παραγωγής, τις δυνατότητες ανάπτυξης των πνευματικών και φυσικών δυνάμεών του. Κατ' αυτόν τον τρόπο η σχέση μεταξύ «δουλοκτήτη και δούλου» οδηγείται σε αδιέξοδο: ο δούλος που έχει υποβαθμισθεί στην κατάσταση του ζώου χάνει και τη δυνατότητα αντίστασης και ο δουλοκτήτης λόγω ακριβώς αυτής της σχέσης του προς τον δούλο δεν παρωθείται προς αλλαγή αυτής της σχέσης.

Ωστόσο, η σχέση του δουλοκτήτη προς τον δούλο ως προς αντικείμενο, ως προς σώμα της φύσης, πρώτον, εμπεριέχει τον δεσμό μεταξύ των ανθρώπων που ανέκυψε φυσικά. Την ύπαρξη τέτοιου δεσμού μαρτυρεί η σχέση προς τον δούλο ως προς σώμα της φύσης, η ιδιοκτησία *επί του σώματος* του δούλου. Δεύτερον, εδώ πρόκειται περί ιδιοκτησίας *επί του σώματος άλλου ανθρώπου*, γι' αυτό δεν συνιστά μόνο φυσικής προέλευσης δεσμό. Καθ' όσον ο δούλος παραμένει άνθρωπος, δεν είναι μόνο αντικείμενο, αλλά συνιστά επίσης και υποκείμενο, ανθίσταται στην κατάσταση του δούλου στην οποία έχει περιέλθει. Η αντίστασή του αυτή κατά τον εγγύτερο και πλέον άμεσο τρόπο εκφράζεται με την επιδίωξή του να αποφύγει τη δουλική εργασία με τη ροπή του προς

τον πολιτισμό και με την επιθυμία του να απελευθερωθεί από την κατάσταση της δουλείας. Επομένως, εξετάζοντας από αυτή την άποψη τη σχέση «δουλοκτήτη-δούλου», έχουμε το δικαίωμα να πούμε ότι στον βαθμό που ο δούλος μετατρέπεται σε αντικείμενο, αυξάνει και η αντίσταση που προβάλλουν οι δούλοι στην κατάστασή τους, το ενδιαφέρον τους για την εργασία φθίνει, γι' αυτό πρέπει να αυξάνει και να βαθαίνει ο πειθαναγκασμός των δούλων προς εργασία. Αυτό όμως σημαίνει ότι η χρησιμοποίηση της δουλικής εργασίας γίνεται όλο και λιγότερο επωφελής, προσκρούει σε αύξουσες δυσκολίες. Η αύξουσα αντίσταση του δούλου συνιστά εκδήλωσή του ως υποκειμένου, και όχι μόνον ως αντικείμενου της εν λόγω σχέσης. Αλλά ο δούλος υπό την ιδιότητα του υποκειμένου προβάλλει ως δυνητικός ιδιοκτήτης του ίδιου του εαυτού του.

Από μόνη της η ενεργοποίηση αυτής της δεύτερης πλευράς εξαναγκάζει τους δουλοκτήτες συν τω χρόνω να μεταθέτουν τον δούλο στη θέση του ιδιοκτήτη του εαυτού του, μερικών μέσων παραγωγής, ακόμα και δούλων, διατηρώντας ωστόσο, κατά κανόνα τον μεν είτε το δε βαθμό γενικής δουλικής εξάρτησης.

Η σχέση του δουλοκτήτη προς τον δούλο ως προς αντικείμενο συνιστά σχέση προς αυτόν ως προς μέσο παραγωγής και μάλιστα ως προς αυτενεργό μέσο παραγωγής. Ο ίδιος ο δουλοκτήτης, εάν εκπληρώνει τη λειτουργία του ελεγκτή [επιστάτη], του οργανωτή κλπ., προβάλλει, όπως και ο δούλος, υπό την ιδιότητα της παραγωγικής δύναμης. Όταν ο δουλοκτήτης αποκόβεται από την παραγωγή αναθέτοντας ελεγκτικές, οργανωτικές κλπ. λειτουργίες στον δούλο-διευθύνοντα [διαχειριστή], ουσιαστικά λαμβάνει χώρα ορισμένη αποσύνθεση της κοινωνίας, αυξάνει ο παρασιτισμός των δουλοκτητών. Εκτός αυτού, στο επίπεδο εκείνο των παραγωγικών δυνάμεων αντίστοιχη του οποίου είναι η δουλοκτητική κοινωνία, εκείνο που συνιστά το κύριο συστατικό στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων είναι ο άμεσος παραγωγός, οι πρακτικές γνώσεις και οι δεξιότητές του (και όχι τα μέσα εργασίας, όπως στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία). Γι' αυτό, επέρχεται μια αύξουσα στασιμότητα της ανάπτυξης στον βαθμό που αναπτύσσονται οι δουλοκτητικές σχέσεις και στον βαθμό που ο δούλος υποβιβάζεται στην κατάσταση του αντικείμενου, του μέσου παραγωγής.

Η σχέση δουλοκτήτη και δούλου συνιστά σχέση παραγωγής στον βαθμό που ως υποκείμενο αυτής της σχέσης δεν προβάλλει μόνον ο δουλοκτήτης, αλλά και ο δούλος. Συνάμα, η σχέση προς τον δούλο ως προς «ομιλούν εργαλείο» συνιστά και παραγωγική σχέση των δουλοκτητών προς τη φύση, διαμεσολαβημένη από αυτό το ιδιότυπο εργαλείο.

Βλέπουμε συνεπώς ότι επί δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής διαφέρουν μεν πλην όμως παραμένουν συνάμα ουσιωδώς ταυτόσημες. Η διαμόρφωση της κοινωνίας πορεύεται πιο συγκεκριμένα και διά της οδού της εμβαθύνουσας διαφοροποίησης σχέσεων παραγωγής και παραγωγικών δυνάμεων.

Ήταν άραγε εφικτή η καταστροφή της δουλοκτητικής παραγωγής ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των εσωτερικών της αντιφάσεων;

Θεωρούμε ότι η αντικατάσταση του αρχαίου κόσμου από τον φεουδαρχικό ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των εσωτερικών αντιφάσεών του ήταν εφικτή μεν, ωστόσο, είχε ελάχιστες πιθανότητες να πραγματοποιηθεί. Τέτοιου τύπου αντικατάσταση απαιτούσε μια παρατεταμένη περίοδο ύπαρξης μιας στάσιμης, αποσυντιθέμενης, επομένως, και εξασθενημένης δουλοκτητικής κοινωνίας. Ωστόσο, η δουλοκτητική κοινωνία προϋποθέτει απαραίτητως και την ύπαρξη ακόμα μη μετασηματισμένων κοινοτικών σχέσεων.

Στην περιφέρεια και εκτός της επικράτειας του δουλοκτητικού κόσμου, εξακολούθησε να υπάρχει ένας άλλος κόσμος, ο κόσμος των πρωτόγονων κοινοτικών σχέσεων, ένας κόσμος, στον οποίο μόλις αρχίζει η μετάβαση στη δουλοκτησία, ένας κόσμος ο οποίος είναι ακόμα πλήρης ζωτικών δυνάμεων. Ο πλέον πιθανός και ισχυρός αντίπαλος του δουλοκτητικού κόσμου είναι οι φυλές εκείνες που βρίσκονται στη βαθμίδα της «πολεμικής δημοκρατίας»*. Ακριβώς σε αυτή τη βαθμίδα εκείνος ο άλλος κόσμος καθίσταται και επιθετικός και αρκούντως ισχυρός για τη διεξαγωγή επιτυχούς πάλης με τα εξασθενημένα δουλοκτητικά κράτη. Υπό τα πλήγματα φύλων, τα οποία βρίσκο-

* Όρος τον οποίο εισήγαγε ο L. H. Morgan για να επισημάνει την πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας κατά το στάδιο της αποσύνθεσης του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος (διάλυση της κοινότητας του γένους και μετάβαση στην κοινότητα γειννίας). Στο έργο των Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς ο όρος αποκτά γενικευμένη σημασία στα πλαίσια της κριτικής απομοίωσης της συμβολής του Morgan στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Σηματοδοτεί την τελική βαθμίδα αποσύνθεσης της πρωτόγονης κοινότητας και την έναρξη της μετάβασης στην ταξική κοινωνία. Στα πλαίσια αυτής της μετάβασης ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν οι ληστρικοί πόλεμοι-επιδρομές, για τη διεξαγωγή των οποίων οι αρχηγοί των ενώσεων φυλών που ανέκυπταν, καταλάμβαναν βαθμυδόν την εξουσία στα όργανα της πρωτόγονης κοινοτικής δημοκρατίας (συμβούλια γενών και φυλών) που εξακολούθησαν να λειτουργούν. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα εν λόγω όργανα από όργανα διευθέτησης των κοινοτικών υποθέσεων μετατρέπονται σε αυτοτελή όργανα κυριαρχίας και καταπίεσης, σε όργανα της υπό διαμόρφωση ταξικής δικτατορίας. – σ.τ.μ.

νται σ' αυτή τη βαθμίδα, δεν ήταν σπάνιες οι φορές που έπρεπε να αφανισθούν διάφορα δουλοκτητικά κράτη τα οποία είχαν περιέλθει σε κατάρπωση. *Ωστόσο, η φεουδαρχία μπορούσε να ανακύψει ως αποτέλεσμα τέτοιας επίθεσης, μόνον όταν και εφ' όσον ο δουλοκτητικός κόσμος εν συνόλω ωρίμασε για τη μετάβαση στον ανώτερό του σχηματισμό.*

Ορμώμενοι από τα προαναφερθέντα δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με τη γνώμη των Ε. Μ. Στάγιερμαν και Μ. Κ. Τροφίμοβα: «Δεδομένου ότι η δουλεία της αρχαιότητας, η οποία έφτασε στην πληρέστερη ανάπτυξη της στην Ιταλία, ακριβώς εκεί απεδείχθη αδύναμη αφ' εαυτής και εξ εαυτής να γεννήσει δυνάμεις για την περαιτέρω προοδευτική ανάπτυξη, η οποία έγινε εφικτή μόνον ως αποτέλεσμα μιας φαινομενικής μακροαίωσης οπισθοδρομησης, έπεται ότι ο αρχαίος δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής μάλλον δεν θα πρέπει να θεωρείται απαραίτητο στάδιο της κεντρικής αρτηρίας της παγκόσμιας ιστορικής ανάπτυξης. Πρόκειται μάλλον περί μίας διακλάδωσης [απόκλισης], η οποία γεννήθηκε από τους ιδιότυπους όρους του ιστορικού περιβάλλοντος, εντός του οποίου ανέκυψε. Οι όροι αυτοί προκαθόρισαν τους δρόμους της γένεσης του ρωμαϊκού κράτους και της ρωμαϊκής αρχαίας μορφής ιδιοκτησίας, που διαμορφώθηκαν στην πορεία της διαπάλης μεταξύ πατρικίων και πληβείων. Η νίκη των τελευταίων, αν και δεν είχε την πληρότητα της νίκης του αθηναϊκού δήμου, ήταν ωστόσο, αρκετή, ούτως ώστε να εξαλείψει τις μορφές εκείνες της εκμετάλλευσης, οι οποίες αναφύονταν πάντοτε κατά την τελευταία βαθμίδα αποσύνθεσης του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, νομιμοποιούνταν και εδραιώνονταν, εκεί όπου το κράτος σχηματιζόταν ως όργανο των αρίστων γενών και φυλών, οι οποίοι μετατρέπονταν σε κυρίαρχη τάξη της υπό διαμόρφωση ταξικής κοινωνίας» [234, σ. 313]

Κατά τη γνώμη μας, πρώτον, τα αναφερόμενα εδώ δύο είδη εκμετάλλευσης δεν πρέσβευαν μόνο δύο ιστορικές διακλαδώσεις. Μπορούν να αντιπαραβληθούν και ως προς τον βαθμό, τη βαθμίδα ανάπτυξης της εκμετάλλευσης. Το πρώτο είδος (η αρχαία δουλεία) είναι η εκδοχή της δουλείας στην κλασική και πλέον καθαρή μορφή της μεταξύ όσων έχουν λάβει χώρα στην ιστορία. Η νίκη των πληβείων επέτρεψε την πραγμάτωση των σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας σε καθαρότερη μορφή. Η νίκη των αρίστων των γενών και φυλών, οι οποίοι μετατρέπονται σε κυρίαρχη τάξη της υπό διαμόρφωση ταξικής κοινωνίας, σημαίνει ότι η δουλεία, που ανακύπτει και αναπτύσσεται, φέρει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό το περίβλημα των κοινοτικών σχέσεων· συνδέεται στενότερα με αυτές.

Δεύτερον, το γεγονός ότι ο μεν είτε ο δε τρόπος παραγωγής δεν μπορεί αφ' εαυτού και εξ εαυτού να γεννήσει τις δυνάμεις, οι οποίες θα οδηγούσαν στην αντικατάστασή του, δεν συνιστά αναπόφευκτα αποχρώντα λόγο, για τη συναγωγή του πορίσματος ότι ο εν λόγω τρόπος παραγωγής συνιστά μόνο διακλάδωση [απόκλιση] της παγκόσμιας ιστορικής ανάπτυξης. *Εάν πάρουμε οποιαδήποτε αναπτυξιακή διαδικασία, όσο πλησιέστερα βρίσκεται αυτή στην αρχή της, τόσο μεγαλύτερος είναι ο ρόλος του τυχαίου, των εξωτερικών όρων στην ανάπτυξη της. Εντός της αναπτυξιακής διαδικασίας, όταν αυτή διανύει διάφορα στάδια, ανακλύπουν, διαμορφώνονται και ωριμάζουν η ουσία της, οι εσωτερικοί της δεσμοί, η αναγκαιότητά της, η πηγή της αυτοανάπτυξής της. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την παγκόσμια ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας.* Κατά το στάδιο της δουλοκτητικής κοινωνίας, δηλαδή κατά το αρχικό στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, η ουσία της κοινωνίας, οι εσωτερικοί δεσμοί, η πηγή αυτοανάπτυξης της κοινωνίας, η αναγκαιότητα της ανάπτυξης της κοινωνίας ως ιδιότυπου μορφώματος, έχουν μεν ανακλύψει πλέον, πλην όμως ακόμα μόλις αρχίζουν να διαμορφώνονται. Εδώ είναι ακόμα πολύ μεγάλος ο ρόλος των εξωτερικών όρων. Ανακύπτει το ερώτημα: θα επιβιώσει άραγε η ιδιωτική ιδιοκτησία, ή δεν θα επιβιώσει, παρά το γεγονός ότι οι σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας έγιναν ήδη άγουσες στην ανάπτυξη της κοινωνίας; Η μετατροπή των αρίστων των γενών και των φυλών σε κυρίαρχη τάξη σηματοδοτούσε το γεγονός ότι η νίκη, που κατήγαγε η ιδιωτική ιδιοκτησία με την πρώτη παγκόσμια ιστορική μορφή της, ήταν λιγότερο καθαρή, λιγότερο αποφασιστική, περισσότερο κλιμακωτή και συμβιβαστική. Τουναντίον η νίκη των πληβείων στη Ρώμη και του δήμου στην Αθήνα σηματοδοτούσε μια καθαρότερη, αποφασιστικότερη, ταχύτερη και λιγότερο συμβιβαστική νίκη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με την πρώτη παγκόσμια ιστορική της μορφή. Σε οποιαδήποτε μορφή του ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής εμπεριέχει την εσωτερική πηγή αυτοκίνησης της κοινωνίας που μόλις έχει αρχίσει να διαμορφώνεται, επομένως, σε οποιαδήποτε μορφή του εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τους εξωτερικούς όρους. Ωστόσο, στην κλίμακα της παγκόσμιας ιστορίας, η ανθρώπινη κοινωνία δεν μπορεί να υπερπηδήσει την αρχική βαθμίδα της διαμόρφωσής της.

Ποιος είναι ο «προορισμός» της δουλοκτητικής κοινωνίας; Ή, για να θέσουμε το ερώτημα ακριβέστερα, ποια είναι εκείνα τα απαραίτητα ιστορικά κλημένα που αποφέρει αυτή; Εάν μιλήσουμε ευσύνοπτα, επί του εδάφους της

διατήρησης συλλογικοτήτων οι οποίες ανέκυσαν από τη φύση, φυσικής προέλευσης δεσμών μεταξύ των ανθρώπων, διεξάγεται η απόσπαση των ανθρώπων από αυτές τις συλλογικότητες (οι οποίες ανέκυσαν από τη φύση), η αποσύνθεση των φυσικής προέλευσης δεσμών μεταξύ των ανθρώπων και η μορφοποίηση άλλων συλλογικοτήτων και δεσμών μεταξύ των ανθρώπων που ανέκυσαν ιστορικά. Στον βαθμό που οι συλλογικότητες αυτές ανακλύπτουν ιστορικά, εκείνο που ενοποιεί τους ανθρώπους εντός τους είναι οι σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Αποδεικνύεται ότι ο πλέον χαρακτηριστικός παράγων, εκείνος που διαδραματίζει άγοντα ρόλο είναι η ιδιωτική ιδιοκτησία επί του παραγωγού (όπως έπεται από τα προαναφερθέντα περί της θέσης και του ρόλου της κτηνοτροφίας στη δουλοκτητική κοινωνία, η ιδιωτική ιδιοκτησία επί των ζώων δεν μπορεί να συνιστά χαρακτηριστικό γνώρισμα ολόκληρου του δουλοκτητικού κόσμου εν συνόλω). Με βραδύτερους ρυθμούς αναπτύσσεται η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης, δεδομένου ότι καθ' όλη τη διάρκεια του δουλοκτητικού σχηματισμού, διατηρείται η υπεροχή της κοινοτικής ιδιοκτησίας επί της γης, παρά το γεγονός ότι η κοινοτική ιδιοκτησία υπόκειται σε ισχυρούς μετασχηματισμούς κατά τη διάρκεια αυτής της ανάπτυξης. Ακριβώς στα σπλάχνα του δουλοκτητικού σχηματισμού προετοιμάζονται οι όροι για την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης. Μόνον έχοντας αφομοιώσει σε ευρεία κλίμακα τις μαλακές γαίες χρησιμοποιώντας κατά βάση λίθινα και ξύλινα εργαλεία –κάτι το οποίο θα ήταν ανέφικτο χωρίς την αρκούντως ευρεία χρήση ακριβώς της δουλικής εργασίας– θα μπορούσε η ανθρωπότητα να μεταβεί σε ευρείας κλίμακας αφομοίωση [γεωργική αξιοποίηση] όλων των σκληρών γαιών με τη βοήθεια της χρήσης σιδηρών εργαλείων και την ευρεία χρήση των δυνάμεων της φύσης.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της δουλοκτητικής κοινωνίας είναι μάλλον η εκτατική ανάπτυξη μέσω της επέκτασης της γεωργίας σε ολοένα νεότερες, κατ'εξοχήν μαλακές, γαίες. Όταν το όριο αυτό των μαλακών γαιών έχει κατά το μάλλον η ήττον επιτευχθεί, χαρακτηριστικό στοιχείο γίνεται ο σχηματισμός δουλοκτητικών κρατών, τα οποία προσπαθούν να καθυποτάξουν όλο τον υπόλοιπο κόσμο. Φέρον' ειπείν, ο σχηματισμός μιας «παγκόσμιας» δουλοκτητικής αυτοκρατορίας σηματοδοτεί το όριο εκτατικής ανάπτυξης του δουλοκτητικού κόσμου. Τότε αρχίζει να υπερερεεί η εντατική του ανάπτυξη. Μόνο που ο δουλοκτητικός κόσμος είναι σχεδόν ανίκανος για εντατική ανάπτυξη. Κι αυτό διότι η εντατική ανάπτυξη του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής, εάν ληφθούν

οι δουλοκτητικές σχέσεις στην καθαρή τους μορφή, είναι εφικτή κατά κύριο λόγο μέσω της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης του δούλου, δεδομένου ότι με την ωρίμανση των δουλοκτητικών σχέσεων ο δουλοκτήτης όλο και περισσότερο απομακρύνεται από την παραγωγή, η παραγωγική εργασία σε όλο και υψηλότερο βαθμό γίνεται γι' αυτόν κάτι το υποτιμητικό, δουλική ασχολία. Εν τω μεταξύ, με τη διάδοση της δουλείας αυξάνει και ο φόβος των δουλοκτητών ενώπιον των δούλων, η επιδίωξη περιορισμού της καλλιέργειάς τους, της πολιτισμικής κλπ. ανάπτυξής τους, η επιδίωξη ενίσχυσης των κατασταλτικών μέτρων, του εκφοβισμού των δούλων. Η αδυναμία, η στασιμότητα και η κατάρπωση του κόσμου της δουλοκτησίας γίνονται αύξουσες τάσεις. Γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η ταχύτερη ανάπτυξη των μέσων εργασίας (εάν αντιπαραβάλλουμε με αυτό το κριτήριο τα διάφορα στάδια ανάπτυξης του αρχαίου κόσμου) παρατηρείται κατά την περίοδο της εμφάνισης και διαμόρφωσης των δουλοκτητικών κρατών. Σε όποιο δουλοκτητικό κράτος μορφοποιούνται οι δουλοκτητικές σχέσεις, επέρχεται στασιμότητα ως προς την τελειοποίηση των μέσων εργασίας. Φυλές που βρίσκονται σε μεταβατική φάση προς την ταξική κοινωνία, ως κράτη στα οποία οι δουλοκτητικές σχέσεις δεν έχουν ακόμα μορφοποιηθεί [δεν έχουν πάρει την τελική τους μορφή], παραλαμβάνουν τα διαθέσιμα στα ανεπτυγμένα δουλοκτητικά κράτη μέσα εργασίας και τα αναπτύσσουν περαιτέρω, μέχρι να φτάσουν και αυτά στη βαθμίδα των μορφοποιημένων δουλοκτητικών σχέσεων.

Όπως είναι φυσικό, εργαλεία και όπλα που έχουν εφευρεθεί σε κάποιο μέρος αυτού του κόσμου διαδίδονται και σε άλλα μέρη του.

Εν τέλει, στα σπλάχνα του αρχαίου κόσμου δημιουργούνται οι υλικές προϋποθέσεις για τη μετάβαση της κοινωνίας στον πιο ανεπτυγμένο, στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στην κλίμακα της παγκόσμιας ιστορίας. Στις προϋποθέσεις αυτές προπαντός και κατά κύριο λόγο συμπεριλαμβάνονται η μετάβαση στην επεξεργασία εκσκληρωμένου σιδήρου [χάλυβα], η χρήση του ίππου για παραγωγικούς σκοπούς, η εφεύρεση του ανεμόμυλου και του υδρόμυλου.

Εκκινώντας από όλα τα προαναφερθέντα, μπορούμε να προσδιορίσουμε την τυπική διάρθρωση της δουλοκτητικής κοινωνίας εν συνόλω.⁴

4. Υπό τον όρο «τυπική διάρθρωση» εννοείται η κοινωνία «ως αντίστοιχη της έννοιάς της» (έκφραση, η οποία συχνά χρησιμοποιείται από τον Κ. Μαρξ).

Κατά το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα οι σχέσεις παραγωγής έχουν μεν ήδη ανακύψει (στην παραγωγή μέσων άγρευσης και στην επεξεργασία των αγρευόμενων προς κατανάλωση αντικειμένων), αλλά υπήρχαν ως επί το πλείστον συγχωνευμένες με εκείνη τη σχέση προς τη φύση που ανέκυψε από τη φύση, με φυσικό τρόπο (χρήση των παρηγμένων μέσων κατά κύριο λόγο προς άγρευση). Εκτός αυτού, ακόμα οι σχέσεις παραγωγής δεν έχουν κατά βάση αποχωρισθεί από τους φυσικούς, από τους βιολογικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων. Αυτό συνιστούσε μια *συγκεκριμένη ταυτότητα*, δηλαδή ταυτότητα με διαφορά μεταξύ σχέσεων παραγωγής και φυσικής προέλευσης σχέσεων των ανθρώπων προς τη φύση και προς αλλήλους. Συνεπώς, στο ίδιο ακριβώς επίπεδο βρισκόταν τότε και η διαφορά μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής.

Το εποικοδόμημα, η κοινωνική συνείδηση και οι μορφές της επίσης ακόμα μόλις άρχιζαν να αναφύονται, σχηματίζοντας μία *συγκεκριμένη ταυτότητα* με τις σχέσεις παραγωγής (και με τους άμεσα φυσικούς, τους βιολογικούς δεσμούς).

Δεσπόζουσα διάρθρωση της κοινωνίας επί πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος είναι μια διάρθρωση, η οποία, σε τελευταία ανάλυση, καθορίζεται και από τον χαρακτήρα των άμεσα βιολογικών, των φυσικών δεσμών των ανθρώπων προς αλλήλους. Οι σχέσεις παραγωγής και οι αναφερόμενες στη βάση τους λοιπές κοινωνικές σχέσεις δρουν διαθλώμενες μέσω του πρίσματος των άμεσα φυσικών, των βιολογικών δεσμών των ανθρώπων προς αλλήλους.

Στη δουλοκτητική κοινωνία η δομή της κοινωνίας, αφ' ενός μεν, αλλάζει ουσιαστικά, αφ' ετέρου δε, η διάρθρωση της προγενέστερης κοινωνίας διατηρείται και μάλιστα συχνά σε τόσο ανηρημένη μορφή, ώστε ενίοτε η ομοιότητα με την προγενέστερη κοινωνία είναι τελικά αρκούτσως απόμακρη.

Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας οι σχέσεις παραγωγής καταλαμβάνουν όλη τη σφαίρα της βιοποριστικής δραστηριότητας: οι άνθρωποι δεν ζουν πλέον από την άγρευση, αλλά από την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση. Τώρα πλέον εκείνα που παράγονται κατά κύριο λόγο δεν είναι μέσα άγρευσης, αλλά μέσα παραγωγής. Και υπό αυτή την έννοια, μόνο τώρα οι σχέσεις παραγωγής καθίστανται πλήρως και τελειωτικά η βάση της ζωής της κοινωνίας, καταλαμβάνουν όλη τη σφαίρα της βιοποριστικής δραστηριότητας.

Στο εξής, οι σχέσεις παραγωγής διαφέρουν ουσιαστικά από τις παραγωγικές δυνάμεις, διότι βγήκε στο προσκήνιο η παραγωγή (και όχι η άγρευση). Η κα-

τανάλωση των ανθρώπων συνιστά διατηρηθείσα σε ανηρημένη μορφή ζωώδη σχέση προς τη φύση, η *άγρευση* με τη βοήθεια δημιουργημένων μέσων επενέργειας συνιστά διατηρούμενο, σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή, ζωώδη τρόπο πρόσκτησης αντικειμένων προς κατανάλωση. Μόνο η παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση, συνιστά καθ' όλα ιδιότυπο ανθρώπινο τρόπο λήψης αντικειμένων προς κατανάλωση. Οι ιδιότυπα ανθρώπινες παραγωγικές δυνάμεις ανακλύπτουν για πρώτη φορά τελειωτικά όταν και όποτε η παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση καθίσταται η βασική πηγή βιοπορισμού των ανθρώπων.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η σχέση των ανθρώπων προς τη φύση με τη βοήθεια των παραγωγικών δυνάμεων διαφέρει ουσιωδώς από τη φυσικής προέλευσης σχέση προς τη φύση, εν τούτοις, αμφότερες οι εν λόγω σχέσεις παραμένουν ακόμα και ουσιωδώς ταυτόσημες προς άλληλες, προϋποθέτουν την ουσιώδη ταυτότητα εκατέρωθεν· δηλαδή από λογικής άποψης η σχέση τους συνιστά μία σχέση *ουσιώδους διαφοράς* [ετερότητας]. Η ουσιώδης διαφορά ως προς την κεφαλαιώδη σημασία της προϋποθέτει απαραίτητως την ακρότητά της, δηλαδή την ταυτότητα χωρίς ουσιώδη διαφορά, και μόνον εντός αυτής της σχέσης παραμένει ουσιώδης διαφορά [βλ. 48].

Πράγματι, τα βασικά μέσα παραγωγής και στη γεωργία και στην κτηνοτροφία –η γη και τα κτήνη– είναι δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή, είναι μέσα παραγωγής που ανέκλυψαν από τη φύση.

Οι παραγωγικές δυνάμεις διαφέρουν στο εξής ουσιωδώς από τις σχέσεις παραγωγής, ενώ παρά ταύτα, δεν έχουν ακόμα διαχωρισθεί μεταξύ τους. Ο δούλος είναι ταυτοχρόνως και μέσο παραγωγής και άνθρωπος (έστω και εάν αυτό δεν ισχύει για τους δουλοκτήτες). Μέρος των ανθρώπων υποδουλώνεται ακριβώς λόγω του ότι, ως επί το πλείστον, αποσπάται από εκείνη τη συλλογικότητα, όπου οι άνθρωποι συνδέονται άμεσα με φυσικούς δεσμούς μεταξύ τους και με τη λοιπή φύση. Εκείνος (είτε εκείνοι) που τον μετατρέπει σε δούλο ανήκει και ο ίδιος πρωταρχικά σε τέτοιου είδους συλλογικότητα.

Επομένως, εδώ πλέον και ο τρόπος παραγωγής είναι *ουσιωδώς διαφορετικός* από τους άμεσα βιολογικούς δεσμούς και συνάμα ουσιωδώς *ταυτόσημος* με αυτούς.

Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τη σχέση μεταξύ αφ' ενός μεν, τρόπου παραγωγής και, αφ' ετέρου δε, εποικοδομήματος, μορφών κοινωνικής συνείδησης. Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας το εποικοδόμημα, οι

μορφές της κοινωνικής συνείδησης αρχίζουν (ωστόσο, επί του παρόντος μόλις αρχίζουν) να διαφέρουν ουσιαδώς τόσο ως προς άλληλες, όσο και από τον τρόπο παραγωγής, και από τους φυσικούς, τους βιολογικούς δεσμούς. Εν τούτοις, διατηρείται και η ουσιαδής μεταξύ τους ταυτότητα.

Ποια είναι λοιπόν η τυπική διάρθρωση της δουλκοπητικής κοινωνίας εν συνόλω;

Η δομή της πρωτόγονης κοινωνίας μετασχηματίζεται από την κοινωνική δομή, η οποία αναφύεται επί του εδάφους των σχέσεων παραγωγής της ιδιωτικής ιδιοκτησίας που άρχισαν να διαμορφώνονται. Ωστόσο, εάν και οι υπό διαμόρφωση σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι οι άγουσες στην ανάπτυξη, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της δουλκοπητικής κοινωνίας δεν γίνονται ολοσχερώς κυρίαρχες, [αλλά] υφίστανται, ως άμεση ενότητα με τις σχέσεις που ανέκυσαν από τη φύση.

Και μάλιστα οι σχέσεις που ανέκυσαν από τη φύση είναι αυτές που άμεσα κυριαρχούν και υπερτερούν ποσοτικώς. Αλλά και στη συνείδηση των μελών της δουλκοπητικής κοινωνίας αυτές οι σχέσεις βρίσκονται στο προσκήνιο. Ως άμεσα κυρίαρχη βάση για τη διαφοροποίηση των μελών της δουλκοπητικής κοινωνίας λειτουργούν ο βαθμός και ο χαρακτήρας της σχέσης τους προς τη συλλογικότητα που ανέκυσε από τη φύση, προς την κοινότητα. Η υποδιαίρεσή τους ανά βαθμούς ελευθερίας, βαθμούς ιδιοτήτων των πολιτών, συνιστά κατά βάση υποδιαίρεση κατά τον βαθμό της σχέσης ενός εκάστου προς την κοινότητα ως φυσικής προέλευσης συλλογικότητα.

Ακόμα και στην περίπτωση όπου π.χ. οι πολίτες των Αθηνών κατά τη μεταρρύθμιση του Σόλωνα διαιρούνταν σε 4 κατηγορίες [τάξεις] ανάλογα με την περιουσιακή τους κατάσταση και ανεξαρτήτως καταγωγής*, οι όποιες διαφορές ως προς την περιουσιακή κατάσταση απετέλεσαν μέσο για τη διαφοροποίηση και τη θέσπιση του χαρακτήρα και του βαθμού σχέσης προς την κοινότητα. Δηλαδή ο βαθμός στον οποίο έχαιρε ο κάθε αθηναίος πολίτης ιδιοτήτων του πολίτη της αθηναϊκής κοινότητας ήταν ευθέως ανάλογος της περιουσιακής κατηγορίας στην οποία ανήκε. Παρομοίως και στη Ρώμη: η πάλη μεταξύ πατρικίων και πληβείων ήταν πάλη αυτών οι οποίοι ήταν κατά τον μέγιστο βαθμό μέλη της κοινότητας (ως προς την καταγωγή τους ανήκαν είτε θεωρούνταν ότι ανήκουν σ' εκείνη την κοινότητα η οποία υπήρχε στις απαρχές της

* Τιμοκρατικό σύστημα. – σ.τ.μ.

ίδρυσης της ρωμαϊκής δημοκρατίας) με εκείνους οι οποίοι ήταν σε μικρότερο βαθμό μέλη της ρωμαϊκής κοινότητας (ήταν ή θεωρούνταν ως προς την καταγωγή τους απόγονοι κοινοτήτων, οι οποίες ήταν συγγενείς της πρωταρχικής ρωμαϊκής κοινότητας και υποτακτικές της). Φυσικά, τόσο στην Αθήνα τον καιρό του Σόλωνα, όσο και στη ρωμαϊκή δημοκρατία, ο αγώνας διεξαγόταν μεν σε τελευταία ανάλυση για τη γαιοκτησία, αλλά διεξαγόταν εν γένει και εν συνόλω στα πλαίσια της προτεραιότητας της κοινοτικής ιδιοκτησίας επί της γης.

Αποτελεί κοινά αποδεκτή παραδοχή ο χωρισμός των μελών της δουλοκτητικής κοινωνίας κατά τον βαθμό και τον χαρακτήρα της υπηκοότητάς τους ως χωρισμός πολιτικού και δικαιοκτικού χαρακτήρα. (Τέτοιου είδους χωρισμός αποκαλείται χωρισμός κατά κατεστημένες τάξεις). Απ' εδώ μερικοί ιστορικοί συνάγουν το συμπέρασμα περί δεσπόζοντος ρόλου της πολιτικής και του δικαίου έναντι της οικονομίας στη δουλοκτητική κοινωνία. Εξ αφορμής αυτού του συμπεράσματος θα επιθυμούσαμε να διατυπώσουμε δύο κρίσεις. Πρώτον, ο χωρισμός των μελών της κοινωνίας κατά τον βαθμό και τον χαρακτήρα της σχέσης τους προς την κοινότητα είναι ένας χωρισμός κατά τον βαθμό και τον χαρακτήρα των φυσικής προέλευσης σχέσεων (σε τελευταία ανάλυση γενών και φυλών). Πρόκειται για έναν χωρισμό, ο οποίος σχηματίστηκε ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης στα πλαίσια των σχέσεων φυσικής προέλευσης, σχέσεων ιδιωτικοϊδιοκτησιακών, και των αναφυόμενων από αυτές πολιτικών και δικαιοκτικών σχέσεων. Συνεπώς, ο χωρισμός των μελών της κοινωνίας κατά τον βαθμό και τον χαρακτήρα της σχέσης τους προς την κοινότητα δεν συνιστά έναν χωρισμό καθαρά πολιτικού και δικαιοκτικού χαρακτήρα. Δεύτερον, οι σχέσεις των ανθρώπων στη δουλοκτητική κοινωνία δεν μπορούν να αποκαλούνται σχέσεις μεταξύ προσωπικοτήτων, εάν η έννοια «προσωπικότητα» χρησιμοποιείται με τη σημασία εκείνη περί της οποίας έγινε λόγος στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας. Στη δουλοκτητική κοινωνία προβάλλει στο προσκήνιο ο χωρισμός σε κατεστημένες τάξεις, ο οποίος δεν συμπίπτει με τον χωρισμό σε κοινωνικές τάξεις που ανέκλυψε. Χαρακτηριστικό της διαίρεσης σε κατεστημένες τάξεις είναι ο υπέρτερος ρόλος των φυσικής προέλευσης σχέσεων, ενώ χαρακτηριστικό της διαίρεσης σε ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις είναι ο υπέρτερος ρόλος των σχέσεων παραγωγής της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Όταν έχουν πλέον ανακύψει οι ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις, ενώ οι φυσικής προέλευσης σχέσεις δεν έχουν ακόμα μετασηματισθεί πλήρως, τότε ταξικές και φυσικής προέλευσης σχέσεις δεν υφίστανται απλώς και μόνον ως παρα-

κείμενες προς άλληλες, αλλά υφίστανται χωρίς να έχουν διαχωρισθεί πλήρως εκάτερες και (στον βαθμό που έχουν διαχωρισθεί εκάτερες) βρίσκονται σε αμοιβαία αλληλεπίδραση. *Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι κατεστημένες σχέσεις [οι σχέσεις των κατεστημένων τάξεων] είναι οι διατηρούμενες στην ταξική κοινωνία σχέσεις που ανέκυψαν από τη φύση οι οποίες διατηρούνται σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή (μετασχηματισμένη από τις ιδιωτικοϊδιοκτησιακές σχέσεις).* Η όποια κατεστημένη τάξη δεν συνιστά μόρφωμα καθαρά πολιτικής ή νομικής υφής, επιπλέον και διότι σε αυτό το μόρφωμα δεν έχουν διαχωρισθεί πλήρως εκάτερες, η πλευρά της πολιτικής και του δικαίου από αυτήν των σχέσεων παραγωγής. Δηλαδή, η κατεστημένη τάξη, υπό αυτή την ιδιότητα, εμπεριέχει και την οικονομική πλευρά (και μάλιστα χωρίς αυτή να έχει διαχωρισθεί πλήρως από αυτήν της πολιτικής και του δικαίου).

2. Η δεύτερη περίοδος της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας: η περίοδος της ανάπτυξης της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί αναντίστοιχης εαυτής βάσης.

Ο φεουδαρχικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός

Στον δουλοκτητικό σχηματισμό το άγον είδος ιδιωτικής ιδιοκτησίας ήταν η ιδιοκτησία επί των δούλων, στον φεουδαρχικό σχηματισμό η ιδιοκτησία επί της γης. Η χρήση της εργασίας των δούλων επέτρεπε τη συγκέντρωση σε κάποια χέρια όλο και μεγαλύτερων εκτάσεων γης με σκοπό την παραγωγική τους αξιοποίηση. Ωστόσο, όπως αποδεικνύουν, πολύ ορθά κατά τη γνώμη μας, οι Ε. Μ. Στάγιερμαν και Μ. Κ. Τροφίμοβα, «η ιστορία του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής δεν συνδέεται με την ιστορία της μεγάλης, αλλά της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας. Σε αντιδιαστολή με τη μέχρι προσφάτως κοινά αποδεκτή άποψη, η ανάπτυξη της δουλείας δεν καθοριζόταν από την αύξηση των λατιφούντιων.* Τουναντίον, οι κάτοχοι μεσαίου μεγέθους αγροκτημάτων (βιλλών), στα πλαίσια των οποίων οι δούλοι μπορούσαν να οργανωθούν τα μέγιστα ορ-

* Λατινικά latifundium. Μεγάλη γαιοκτησία των δουλοκτητικών κοινωνιών της αρχαιότητας. Εμφανίσθηκαν αρχικά κατά τον 2ο αι. π.Χ., όταν περιήλθαν στην ιδιοκτησία της ρωμαϊκής αριστοκρατίας οι απέραντες εκτάσεις των υποταγμένων φυλών. Καθολική επικράτησή τους επήλθε κατά τον 1ο αι. μ.Χ. – σ.τ.μ.

θολογικά και να τεθούν υπό αποδοτικό έλεγχο, διέθεταν και τις βέλτιστες δυνατότητες χρήσης της δουλικής εργασίας... Στα λατιφούντια η εργασία των δούλων συνδυαζόταν πάντοτε με την εργασία των κληρούχων, οι οποίοι αρχικά κατέβαλλαν ορισμένα ποσά σε χρήμα και σε είδος ενώ στη συνέχεια περνούσαν στην επίμορτο καλλιέργεια,* και προφανώς στις εκδουλεύσεις [αγγαρείες]. Η τελευταία μορφή εκμετάλλευσης με την αύξηση της μεγάλης γαιοκτησίας συν τω χρόνω εκτοπίζει όλο και πιο πολύ τους δούλους» [234, σ. 296].

Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής επιτυγχάνει τη βέλτιστη ανάπτυξη του στη μεσαιás κλίμακας παραγωγή. Η περαιτέρω μεγέθυνση της γεωργικής παραγωγής οδήγησε στην παρακμή των δουλοκτητικών σχέσεων.

Η ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης (στους γεωργικούς λαούς) και επί των ζώων (στους κτηνοτροφικούς λαούς) θα έπρεπε αργά ή γρήγορα να εκλάβει τόσο μεγάλα μεγέθη, τα οποία γίνονταν μη συμβατά με τη χρήση της δουλικής εργασίας. Κατά τη μετάβαση στη φεουδαρχία, στην περίπτωση που αυτή διεξαγόταν ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης εσωτερικών αντιφάσεων, τον κύριο ρόλο θα έπαιζε το «ανώτερο στρώμα» της κοινωνίας, το οποίο, κατακτώντας όλο και περισσότερες γαίες, αποκόπτεται από τους κοινωνικούς δεσμούς. Αυτό θα συνέβαινε κατά παρόμοιο τρόπο με εκείνον κατά τον οποίο το «ανώτερο στρώμα» των κοινοτήτων των γενών και των φυλών διαδραμάτιζε τον κύριο ρόλο κατά τη μετάβαση από την προταξική κοινωνία στην ταξική.

Σε τελευταία ανάλυση, εκείνο που είχε τη μέγιστη σημασία για την ανάπτυξη της φεουδαρχίας ήταν η ιδιοκτησία επί της γης και όχι επί των ζώων. Η νομαδική κτηνοτροφία με τη χρήση του αλόγου είναι εφικτή χωρίς περαιτέρω τελειοποίηση των μέσων εργασίας. Τουναντίον, η γεωργία, ιδιαίτερα όταν αυτή επεκτείνεται πέραν των ορίων των μαλακών γαιών, απαιτεί τη χρήση πιο τελειοποιημένων, από τα λίθινα, σιδηρών μέσων εργασίας. Εκτός αυτού, η νομαδική κτηνοτροφία αγγίζει σε τελευταία ανάλυση τα καθορισμένα όρια της εκτατικής της ανάπτυξης – της χρησιμοποίησης όλων των ελεύθερων γαιών. Η όποια περαιτέρω ανάπτυξη της κτηνοτροφίας μπορεί να διεξάγεται πλέον κατά κύριο λόγο εντατικά, πράγμα ανέφικτο χωρίς την αύξηση και βελτίωση των ζωοτροφών. Αυτή η αύξηση και βελτίωση πραγματοποιείται μέσω

* Καλλιέργεια γης έναντι μέρους της εσοδείας. – σ.τ.μ.

της ανάπτυξης της γεωργίας. Εφόσον η νομαδική κτηνοτροφία έχει εν γένει και εν συνόλω αγγίξει τα όρια της εκτατικής της ανάπτυξης, χάνει την ικανότητά της για περαιτέρω ανάπτυξη ως αποκομμένη από τη γεωργία και αρχίζει να αναπτύσσεται κυρίως βασιζόμενη στη γεωργία. Γι' αυτό και μεταξύ των νομαδικών κτηνοτρόφων αναπτύσσεται –έστω και εάν αυτό συμβαίνει σε τελευταία ανάλυση– η μεγάλη γαιοκτησία.

Η βέλτιστη κλίμακα ιδιωτικής γαιοκτησίας για τον δουλοκτητικό σχηματισμό ήταν η μεσαίου μεγέθους γαιοκτησία. Ο σχηματισμός μεγάλων δουλοκτητικών υποστατικών [παραγωγικών μονάδων] σηματοδότησε τη σήψη του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής. Τουναντίον, για τον φεουδαρχικό σχηματισμό, η βέλτιστη είναι η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία. Επί δουλοκτητικού σχηματισμού, παρά το γεγονός ότι η ιδιωτική ιδιοκτησία διαδραμάτιζε άγοντα ρόλο στην ανάπτυξη, εδραιώθηκε τελειωτικά και –υπό αυτή την έννοια– νίκησε, παρέμενε πάντοτε εν γένει και εν συνόλω προσάρτημα, υπαγόμενο στην κοινοτική ιδιοκτησία στοιχείο. Τουναντίον, στον φεουδαρχικό σχηματισμό, κυριαρχεί η ιδιωτική ιδιοκτησία (ακριβέστερα, η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία), ενώ η κοινοτική ιδιοκτησία υποβαθμίζεται εν γένει και εν συνόλω στη θέση του υπαγόμενου σε αυτήν στοιχείου.

Επί φεουδαρχίας η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία άρχισε για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας να κυριαρχεί επί της μεσαίας και μικρής ιδιοκτησίας σε όλη την κλίμακα της κοινωνίας. Και μάλιστα, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, εδραιώθηκε η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας ακριβώς επί της γης. Αυτό συνιστά τρόπον τινά το όριο της εκτατικής ανάπτυξης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, διότι κυριαρχεί πλέον στην κοινωνία εν συνόλω η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία. Ωστόσο, η τελευταία είναι ακόμα περιορισμένη: πρόκειται περί ιδιοκτησίας [η οποία επιβάλλεται] ακριβώς επί της γης.

Η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης είναι ιδιωτική ιδιοκτησία που αφορά ένα φυσικής προέλευσης μέσο παραγωγής, ένα μέσο παραγωγής το οποίο είναι κατ' εξοχήν δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή και δεν συνιστά δημιουργήμα της εργασίας. Γι' αυτό η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας στην κοινωνία, δεν συνιστά την κυριαρχία μιας ιδιωτικής ιδιοκτησίας, η οποία φέρ' ειπείν έχει διακριθεί σε καθαρή μορφή ως οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής διακεκριμένες από τις σχέσεις που ανέκυψαν από τη φύση. Εδώ η ιδιωτική ιδιοκτησία εξακολουθεί να υφίσταται σε αναντίστοιχη εαυτής βάση. Μέ-

σα παραγωγής που συνιστούν την αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση είναι τα δημιουργημένα, τα παρηγμένα μέσα παραγωγής τα οποία αποτελούν προϊόντα εργασίας. Γι' αυτό οι σχέσεις που ανέκλυψαν από τη φύση εξακολουθούν να συνιστούν σάρκα εκ της σαρκός και αίμα εκ του αίματος της [φεουδαρχικής] κυριαρχίας της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης είναι εφικτή σε παγκόσμια ιστορική κλίμακα, μόνο μέχρις ότου αναπτυχθεί η μεγάλη βιομηχανία, και μαζί με αυτήν – η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία στον βιομηχανικό τομέα. Η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας προϋποθέτει απαραίτητως χειροκίνητα εργαλεία εργασίας. Στην καλύτερη περίπτωση χρησιμοποιούνται δυνάμεις της φύσης ως κινητήριες δυνάμεις. Εν τούτοις, εκείνο το οποίο κυρίως χαρακτηρίζει τα εν λόγω εργαλεία εργασίας εξακολουθεί να είναι το γεγονός ότι συνιστούν *χειροκίνητα* εργαλεία. Η χρήση χειροκίνητων εργαλείων συνιστούσε επίσης χαρακτηριστικό γνώρισμα και της δουλοκτητικής κοινωνίας. Ωστόσο, οι δουλοκτητικές σχέσεις ανέκλυψαν και αναπτύσσονταν ενόσω υπερερεύσε η χρήση λίθινων και ξύλινων χειρωνακτικών εργαλείων εργασίας στη γεωργία και στην κτηνοτροφία.⁵ Η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης προϋποθέτει πλέον αναπόφευκτα την ευρείας κλίμακας χρήση σιδηρών εργαλείων στη γεωργία. Μόνον εφ' όσον υπερερεί στη γεωργία η χρήση σιδηρών εργαλείων εργασίας, δηλαδή εργαλείων, τα οποία προϋποθέτουν απαραίτητως προκαταρκτική επεξεργασία, καθίσταται εφικτή η υπέρβαση της κυριαρχίας της φυσικής προέλευσης σχέσης προς τη γη στη γεωργία και η εγκαθίδρυση της κυριαρχίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης. Εκτός αυτού, η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης προϋποθέτει απαραίτητως την εξάλειψη της δουλείας, διότι το βέλτιστο για τη δουλοκτησία είναι το μεσαίου μεγέθους υποστατικό. Η περαιτέρω μεγέθυνση του υποστατικού, καθιστά τη χρήση της δουλικής εργασίας όλο και πιο δυσχερή. Ωστόσο, η κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας είναι ανέφικτη επίσης και στην περίπτωση που έχει εξαλειφθεί πλήρως κάθε φυσικής προέλευσης δεσμός των ιδιοκτητών της γης με εκείνους που την καλ-

5. Στην κτηνοτροφία –εάν εξαιρέσουμε την επεξεργασία των προϊόντων της– απαιτούνταν η χρήση εργαλείων εργασίας σε σημαντικά μικρότερο βαθμό. Εκτός αυτού, μέχρι τη διαμόρφωση της νομαδικής κτηνοτροφίας με τη χρήση του αλόγου, κατά τα φαινόμενα, στους κτηνοτροφικούς λαούς η δουλοκτησία θα έπρεπε να παραμένει μη ανεπτυγμένη, πατριαρχική.

λιεργούν όπου έχει εξαλειφθεί πλήρως ο φυσικής προέλευσης δεσμός των μεν και των δε με τη γη.

Η ευρεία διάδοση των σιδηρών γεωργικών εργαλείων εργασίας λειτουργεί ως η βάση που αντιστοιχεί στη διάδοση, φέρ' ειπείν, των σχέσεων καθαρής ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των εργαλείων εργασίας. Γι' αυτό με την ευρεία διάδοση των σιδηρών γεωργικών εργαλείων και την κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης, καθίσταται απαραίτητη η ιδιωτική ιδιοκτησία των παραγωγών επί των εργαλείων της γεωργικής εργασίας. Ταυτοχρόνως, διατηρείται επίσης απαραίτητως η φυσικής προέλευσης σχέση προς τη γη, τόσο των μεγάλων ιδιωτών γαιοκτημόνων, όσο και των παραγωγών, ενώ μέσω της σχέσης προς τη γη –ως προς κάτι το οποίο είναι φυσικής προέλευσης– διατηρείται και η μεταξύ των μεν και των δε αμοιβαία σχέση ως σχέση η οποία ανέκυψε από τη φύση. Συνεπώς, ο μεν μεγάλος γαιοκτήμων δεν είναι μόνο ιδιώτης ιδιοκτήτης. Πρεσβεύει επίσης έναν τρόπον τινά φύσει γαιοκτήμονα, έναν εκ φύσεως ιδιοκτήτη γης και στον βαθμό που δεν ανήκει μόνον η γη σε αυτόν, αλλά και ο ίδιος ανήκει στη γη, παραμένει απλώς κάποιο ειδικό φυσικό σώμα. Ο δε παραγωγός συνιστά κάθε άλλο παρά έναν άνθρωπο, απλώς στερούμενο ιδιοκτησίας επί της γης. Αυτός ο ίδιος εξακολουθεί να διατηρεί έναν δεσμό με τη γη ως φυσικής προέλευσης δεσμό, γεγονός που σημαίνει ότι αυτός ο ίδιος, το σώμα του, παραμένει εντός αυτού του δεσμού τρόπον τινά προσάρτημα [συμπαρομαρτούν στοιχείο] της γης. Εντός αυτού του δεσμού, γη και παραγωγός δεν είναι παρά διαφορετικά φυσικά σώματα, φυσικά συνδεδεμένα προς άλλα.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο μεγάλος γαιοκτήμων, όσο κυριαρχεί τέτοιου είδους ιδιοκτησία, δεν είναι απλώς ιδιώτης ιδιοκτήτης. Η γη σχετίζεται με αυτόν επίσης ως κάτι το οποίο είναι εκ φύσεως συνδεδεμένο με αυτόν και ο παραγωγός γεωργός δεν στερείται απλώς ιδιοκτησίας επί της γης, αλλά είναι επίσης εκ φύσεως συνδεδεμένος με αυτήν ως έτερον είναι του ίδιου του σώματός του.

Συνάμα, πρέπει να επισημάνουμε ότι κάθε άλλο παρά απορρέει κατ' ανάγκη από την ουσία αυτής της σχέσης ότι ο μεγάλος γαιοκτήμων θα ήταν και άμεσος γεωργός-παραγωγός. Μάλλον το αντίθετο συνέβαινε. Η ουσία της ίδιας της εν λόγω σχέσης είναι τέτοια, ώστε αυτός παύει, σε τελευταία ανάλυση, να είναι άμεσος παραγωγός και γίνεται μόνο καταναλωτής αυτού που δεν έχει ο ίδιος παράξει. Οι άμεσοι παραγωγοί-γεωργοί είναι ιδιωτικοί ιδιοκτήτες των εργαλείων εργασίας και επί πλέον, καθ' όσον είναι συνδεδεμένοι

με τη γη με δεσμό που ανέκλυσε από τη φύση κατά εισέτι φυσικό τρόπο, είναι *σωματικά* συννημμένοι [συνυφασμένοι] με τη γη και τον γαιοκτήμονα.

Σε αντιδιαστολή με τις τρέχουσες απόψεις περί «*εξωοικονομικού πειθαναγκασμού*», φρονούμε ότι οι δεσμοί που ανέκλυσε από τη φύση δεν απαιτούν από μόνοι τους πειθαναγκασμό σε ευρεία κλίμακα. Πραγματώνονται από μόνοι τους, μέσω της ισχύος των ηθών και των παραδόσεων. Φρονούμε επίσης ότι ο «μη οικονομικός πειθαναγκασμός» γίνεται απαραίτητος σε ευρεία κλίμακα όταν και όποτε: α) υπερτερούν μεν ακόμα και διατηρούν τη μεγάλη σημασία τους οι φυσικής προέλευσης δεσμοί, αλλά β) οι δεσμοί αυτοί παραβιάζονται από τις σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας που έχουν ανακύψει και αναπτύσσονται. Η μονόπλευρη εξέταση του «μη οικονομικού πειθαναγκασμού» μόνο στα πλαίσια της συσχέτισης οικονομίας και πολιτικής σημαίνει ότι εκφεύγει της προσοχής μία πλευρά ουσιώδης για την επίλυση του εν λόγω ζητήματος: οι φυσικής προέλευσης δεσμοί και η διαδικασία μετασχηματισμού τους.

Ενόσω υπερτερεί η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία, το κύριο μέσο παραγωγής, η γη, είναι ένα μέσο παραγωγής το οποίο ανέκλυσε από τη φύση. Γι' αυτό, παρά το γεγονός ότι η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία υπερτερεί έναντι της μεσαίας και μικρής ιδιωτικής ιδιοκτησίας, η ιδιωτική ιδιοκτησία βρίσκεται τρόπον τινά, εν γένει και εν συνόλω, ακόμα εντός του περιβλήματος των φυσικής προέλευσης σχέσεων. Η κοινότητα σχηματίζει τρόπον τινά εκείνη τη γενική «μεμβράνη» [το περίβλημα] εντός της οποίας αναπτύσσεται η ιδιωτική ιδιοκτησία. *Ωστόσο, η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης είναι εκείνη η οριακή μορφή με την οποία η ιδιωτική ιδιοκτησία αναπτύσσεται ακόμα υπό την αιγίδα των φυσικής προέλευσης δεσμών και της κοινοτικής συγκρότησης.* Η ιδιωτική ιδιοκτησία επί φεουδαρχίας μοιάζει με τον νεοσσό στο αυγό, ο οποίος έχει αναπτυχθεί τόσο, που το μόνο που του απομένει είναι να σπάσει και να αποτινάξει το περίβλημα των κοινοτικών σχέσεων, των φυσικής προέλευσης δεσμών μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ ανθρώπων και λοιπής φύσης.

Η τυπική διάρθρωση της φεουδαρχικής κοινωνίας εν συνόλω

Οι φυσικής προέλευσης δεσμοί των ανθρώπων προς αλλήλους και προς τη λοιπή φύση δεν έχουν ακόμα καθ' όλα μετασχηματισθεί από τις ιστορικής προέλευσης σχέσεις των ανθρώπων προς αλλήλους και προς τη λοιπή φύση. Οι μεν

και οι δε δεν σχετίζονται πλέον προς αλλήλους ως ουσιαστικά διαφορετικές πλευρές (τέτοια είναι η σχέση τους επί δουλοκτητικής κοινωνίας), αλλά ως *ουσιαστικά αντιτιθέμενες*. Αντίθεση είναι η σχέση εκείνη των πλευρών, κατά την οποία οι πλευρές, [τα διεστώτα μέρη, οι πόλοι] αλληλοαποκλείονται και είναι ακριβώς αυτός ο αλληλοαποκλεισμός τους, η αμοιβαία άρνησή τους αυτό που συνιστά τον αμοιβαίο δεσμό τους.

Οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις είναι ακόμα σε ορισμένο βαθμό σύμφυτες με τη φυσικής προέλευσης σχέση προς τη φύση: πρώτον, ο γεωργός εξακολουθεί να παραμένει (αν και σε ποιοτικά άλλη βαθμίδα) σε κάποιο βαθμό αδιαφοροποίητα συνάμα και παραγωγός, άνθρωπος της εργασίας και μέσο παραγωγής (μιας και εξακολουθεί σε σημαντικό βαθμό να είναι συνδεδεμένος ως φυσικό σώμα με τη γη). Δεύτερον, η γη είναι κατ' εξοχήν φυσικής προέλευσης και όχι δημιουργημένο από την εργασία μέσο παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής υφίστανται επίσης ακόμα ως εν μέρει αδιαφοροποίητες από τις φυσικής προέλευσης σχέσεις των ανθρώπων προς αλλήλους και προς τη λοιπή φύση. Ακόμα δεν έχει διεξαχθεί ο πλήρης διαχωρισμός των σχέσεων παραγωγής και από τις παραγωγικές δυνάμεις.

Αδιαφοροποίητη παραμένει επίσης, σε ορισμένο βαθμό, η διάρθρωση και εάν αντιπαραβάλουμε τον τρόπο παραγωγής, το εποικοδόμημα, τις μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Η σχετική αυτοτέλεια του εποικοδομήματος και των μορφών κοινωνικής συνείδησης στις μεταξύ τους σχέσεις και έναντι του τρόπου παραγωγής είναι αύξουσα επί φεουδαρχίας. Συνεπώς, αύξων είναι και ο διαμεσολαβημένος χαρακτήρας του δεσμού τους. Ταυτοχρόνως, χαρακτηριστικός είναι εδώ και ο ακόμα ανολοκλήρωτος διαχωρισμός τους, [η διακριτή θέση και ο ρόλος ενός εκάστου των εν λόγω μερών και επιπέδων] έναντι αλλήλων.

Στο προσκήνιο παραμένει η διάρθρωση [ο διαμελισμός] της κοινωνίας ως προς τον βαθμό και τον χαρακτήρα της σχέσης των μελών της κοινωνίας προς τους φυσικής προέλευσης δεσμούς. Αναφέραμε ήδη, κατά την εξέταση της δουλοκτητικής κοινωνίας, ότι οι διαφορές ως προς τη βαθμίδα και τον χαρακτήρα της σχέσης των μελών της κοινωνίας προς τους φυσικής προέλευσης δεσμούς δεν συνιστούν απλώς διαφορές εντός των φυσικής προέλευσης δεσμών αφ' εαυτών: με την εμφάνιση και ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας αυτές οι διαφορές καθορίζονται όλο και περισσότερο από τη διάθλαση των σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας μέσω των φυσικής προέλευσης δεσμών. Τέτοιες

είναι οι διαφορές των *κατεστημένων τάξεων*.^{*} Η ταξική διαίρεση της κοινωνίας διαδραματίζει άγοντα ρόλο στην ανάπτυξη της φεουδαρχίας, ωστόσο, υφίσταται και εκδηλώνεται μέσω της διαίρεσης σε κατεστημένες τάξεις.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι χαρακτηριστικό της δουλοκτητικής κοινωνίας είναι η *μη σύμπτωση* της διαίρεσης σε κατεστημένες και κοινωνικές τάξεις. Οι δούλοι είναι καθ' όλα αποκλεισμένοι από τη διαίρεση βάσει των κατεστημένων τάξεων, εφ' όσον παραμένουν ακριβώς δούλοι και δεν καταλαμβάνουν κάποια ενδιαμέση θέση μεταξύ δούλων και ελεύθερων. Οι δουλοκτήτες –υπό αυτή την ιδιότητά τους– δεν ξεχωρίζουν ως ειδική κατεστημένη τάξη. Χαρακτηριστικό της φεουδαρχικής κοινωνίας είναι πλέον η *σύμπτωση* της διαίρεσης σε κατεστημένες και κοινωνικές τάξεις, αν και, όπως είναι φυσικό, δεν παρατηρείται μία πλήρης σύμπτωση: οι αγρότες ανήκουν σε μία κατεστημένη τάξη, ενώ σημαντικό μέρος (πλην όμως όχι το σύνολο) των ιδιωτών ιδιοκτητών, στην ανεπτυγμένη φεουδαρχική κοινωνία ανήκει σε μερικές κατεστημένες τάξεις οι οποίες αθροιστικά περιλαμβάνουν σχεδόν το σύνολο της [κοινωνικής] τάξης των ιδιωτών γαιοκτημόνων (π.χ. δούκες, ευπατρίδες, κλήρος φέρ' ειπείν στη Γερμανία του 14ου αι.).

Με αυτή τη σημαντικά μεγαλύτερη (εν συγκρίσει με της δουλοκτητικής κοινωνίας) σύμπτωση της κατεστημένης με την κοινωνική διαίρεση σε τάξεις, επί φεουδαρχίας εκδηλώνεται η ύπαρξη ενός ποιοτικώς νέου σταδίου της ανάπτυξης των σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και μετασχηματισμού των φυσικής προέλευσης σχέσεων από την τελευταία.

Στη δουλοκτητική κοινωνία αδιαμφισβήτητα υπερετερούσε η σχέση των δουλοκτητών προς τον δούλο ως προς *αντικείμενο*, ως προς μέσο παραγωγής. Ωστόσο, στον βαθμό που ισχύει αυτό, η σχέση μεταξύ δούλου και δουλοκτήτη δεν είναι μια σχέση παραγωγής μεταξύ *διαφορετικών ανθρώπων*, αλλά συνιστά μια σχέση *ανθρώπου προς μέσο παραγωγής* (προς τον δούλο). Επί φεουδαρχίας, η κατάσταση κατά την οποία υπερετερεί η σχέση προς τον άμεσο παραγωγό ως προς *αντικείμενο*, *αρχίζει να αντικαθίσταται από την κατάστα-*

^{*} Πρόκειται περί *κατεστημένων* και όχι «νομοκατεστημένων» τάξεων, όπως συχνά αποκαλούνται στη βιβλιογραφία. Ο δεύτερος όρος εκ των πραγμάτων αποδίδει υπερβολική σημασία στον ρόλο του νόμου και του δικαίου επί φεουδαρχίας, σε αντιδιαστολή με την ιστορική πραγματικότητα. [Βλ. σχετικά τα λήμματα: «*τάξεις κατεστημένες*» και «*τάξεις κοινωνικές*» στο 278].

– σ.τ.μ.

ση κατά την οποία υπερτερεί η σχέση προς αυτόν [τον παραγωγό] ως προς υποκειμένο. Ωστόσο, εδώ έχουμε ακόμα την ίδια την περίοδο της μετάβασης από την πρώτη στη δεύτερη κατάσταση στην κλίμακα της παγκόσμιας ιστορικής ανάπτυξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο εάν η σχέση του δουλοκτήτη προς τον δούλο είναι κατά κύριο λόγο μια σχέση ανθρώπου προς την υπόλοιπη φύση (στην οποία συμπεριλαμβάνεται ο δούλος), εάν ο δουλοκτήτης αντιμετωπίζει τον δούλο ως μέσο παραγωγής που ανέκλυψε από τη φύση, η σχέση του φεουδάρχη προς τον άμεσο παραγωγό είναι μία σχέση μεταβατική από την αντιμετώπισή του ως μέσο παραγωγής, προς την αντιμετώπισή του ως άνθρωπο. Επί δουλοκτητικής κοινωνίας οι δούλοι, ως επί το πλείστον, δεν συνιστούν ακόμα κατηγορία [τάξη] κυριολεκτικά ανθρώπων, αλλά μια κατηγορία μέσων παραγωγής, φυσικών σωμάτων, τα οποία χρησιμοποιούνται ως μέσα παραγωγής, καθ' όσον οι σχέσεις μεταξύ της τάξης των δουλοκτητών και της τάξης των δούλων δεν συνιστούν σχέσεις παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής της ιδιωτικής ιδιοκτησίας δεν παρεισφρούν ακόμα κατά αποφασιστικό τρόπο στο εσωτερικό της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας. Παρ' όλα αυτά αποδεικνύεται ότι είναι και σχέσεις παραγωγής, διότι οι δούλοι παραμένουν άνθρωποι, και εντός της σχέσης δουλοκτήτη και δούλου ως σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, ενυπάρχει –ως υπηγμένη μεν πλην όμως ουσιωδώς διακριτή στιγμή– η σχέση δουλοκτήτη και δούλου ως αμοιβαία σχέση υποκειμένων. Επί φεουδαρχίας, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας οι εκμεταλλευτές αρχίζουν να σχετίζονται προς τους υφιστάμενους την εκμετάλλευση ως προς κάτι το οποίο είναι δεσμευμένο από «φυσικής προέλευσης» δεσμό (μέσω της σχέσης προς τη γη), ως προς μέσα παραγωγής και συνάμα, ταυτοχρόνως οι σχέσεις αυτές μεταξύ εκμεταλλευτών και υφιστάμενων την εκμετάλλευση μετατρέπονται σε αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ υποκειμένων, δηλαδή σε καθαντό σχέσεις παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι καθ' εαυτώ σχέσεις παραγωγής μεταξύ εκμεταλλευτών και υφιστάμενων την εκμετάλλευση, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας αποκτούν σχετικά αυτοτελή ύπαρξη, χωρίς ωστόσο, να έχουν ακόμα απαλλαγεί οριστικά από το περιβλημα των «φυσικής προέλευσης» σχέσεων.

Απ' εδώ έπεται ότι τα όρια των βασικών [κοινωνικών] τάξεων της φεουδαρχικής κοινωνίας πρέπει να συμπίπτουν, σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι τα όρια της [κοινωνικής] τάξης των δουλοκτητών, με την κατεστημένη διαίρεση. Η καθεμία από αυτές τις τάξεις με σημαντικά μεγαλύτερη σα-

φήγεια απαρτιζόταν από μια κατεστημένη τάξη, είτε από ομάδα κατεστημένων τάξεων. Και αυτό αφορούσε πρωτίστως την τάξη των υφιστάμενων την εκμετάλλευση, διότι οι υφιστάμενοι την εκμετάλλευση επί φεουδαρχίας, για πρώτη φορά στην ιστορία, δεν εντάσσονται στη ζωή της κοινωνίας μόνον υπό την ιδιότητα του μέσου παραγωγής, αλλά επίσης και υπό την ιδιότητα των μελών των σχέσεων παραγωγής.

Στη δουλοκτητική κοινωνία οι σχέσεις παραγωγής ως σχετικά αυτοτελείς σχέσεις έχουν θέση κατά κύριο λόγο στις σχέσεις μεταξύ δουλοκτητών. Οι σχέσεις παραγωγής δεν ήταν διακριτές ως σχετικά αυτοτελείς εντός της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας: οι σχέσεις παραγωγής ως σχετικά αυτοτελείς σχέσεις έχουν θέση ακόμα στη σφαίρα της κατανομής, της ανταλλαγής και της κατανάλωσης ως διαφορετικές από την καθαυτό παραγωγική διαδικασία. Μόνον επί φεουδαρχίας οι σχέσεις παραγωγής αρχίζουν για πρώτη φορά να παρεισφρέουν κατά αποφασιστικό τρόπο στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας, να διακρίνονται εντός της, αν και ακόμα δεν διακρίνονται πλήρως [ως σχέσεις παραγωγής].

Αντίστοιχη της ευρείας κλίμακας χρήσης χειροκίνητων σιδηρών εργαλείων γεωργικής εργασίας είναι σε τελευταία ανάλυση η ιδιωτική ιδιοκτησία επί των μέσων γεωργικής εργασίας. Η ευρείας κλίμακας χρήση χειροκίνητων σιδηρών εργαλείων γεωργικής εργασίας καθίσταται, σε τελευταία ανάλυση, μη συμβατή με τη χρήση δουλκικής εργασίας, διότι η χρήση του σιδήρου διανοίγει ριζικά νέες, απροσμέτρητα ευρύτερες και βαθύτερες δυνατότητες δημιουργίας περίπλοκων ως προς τη μορφή και την κατασκευή, ισχυρότερων –απ’ ό,τι τα λίθινα, τα ξύλινα, τα χάλκινα, τα ορειχάλκινα– εργαλείων. Εν τω μεταξύ οι δουλοκτητικές σχέσεις, στον βαθμό που αναπτύσσονται, στον βαθμό που μετατρέπουν τον δούλο σε αντικείμενο, σε «ομιλούν εργαλείο», λειτουργούν όλο και περισσότερο ως ανασχετικές της κοινωνικής ανάπτυξης.

Μόνο με την κατάργηση της δουλείας μπορούσε να ανοίξει διάπλατα ο δρόμος για τη διάδοση και τελειοποίηση των σιδηρών γεωργικών εργαλείων. Ωστόσο, η χρήση της γης, αυτού του μέσου παραγωγής το οποίο ανέκυψε από τη φύση, ως βασικού μέσου παραγωγής, δεν επέτρεπε την υπέρβαση εκείνου του φυσικής προέλευσης δεσμού των ανθρώπων με τη γη, άρα και μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή δεν επέτρεπε την πλήρη εξάλειψη της σωματικής εξάρτησης των υφιστάμενων την εκμετάλλευση παραγωγών από τους εκμεταλλευτές. Αυτό το τελευταίο γεγονός είχε, σε τελική ανάλυση, ανασχετική επίδραση στη

διάδοση και τελειοποίηση των σιδηρών εργαλείων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να σχηματισθεί μια ιστορική μορφή κοινωνίας κατά την οποία οι υφιστάμενοι την εκμετάλλευση άμεσοι παραγωγοί: πρώτον, σχετίζονται ως ιδιώτες ιδιοκτήτες μέσω γεωργικής εργασίας προς τους εκμεταλλευτές ως ιδιώτες γαιοκτήμονες, δεύτερον, εξακολουθούν συνάμα να παραμένουν συνδεδεμένοι με τη γη με φυσικής προέλευσης δεσμό, ενώ διαμέσου της φυσικής προέλευσης σχέσης τους προς τη γη, είναι συνδεδεμένοι με τέτοιου είδους δεσμό και με τον εκμεταλλευτή, ο οποίος πρεσβεύει και αυτός από αυτή την άποψη τον εκ φύσεως δεδομένο, τον φυσικό ιδιοκτήτη της γης. Ο ίδιος ο γαιοκτήμων [ιδιοκτήτης γης] αυτού του τύπου ανήκει με τη σειρά του στη γη ως παρακολούθημά της.

Ο άμεσος παραγωγός με τα δικά του μέσα γεωργικής εργασίας μισθώνεται τρόπον τινά από τον ιδιώτη γαιοκτήμονα, ενώ ο ιδιώτης γαιοκτήμονας τον ανταμείβει τρόπον τινά για την παρασχεθείσα εργασία του και για τα χρησιμοποιηθέντα από τον άμεσο παραγωγό μέσα εργασίας. Εδώ υπάρχει πλέον σε μη ανεπτυγμένη μορφή μια εμπορευματική σχέση και η συνακόλουθη αντιστροφή στην επιφάνεια των πραγματικών σχέσεων: δημιουργείται η αντικειμενική φαινομενικότητα [κατά την οποία φαίνεται] ότι ο γαιοκτήμων ευεργετεί τον άμεσο παραγωγό. Ωστόσο, ο γαιοκτήμονας σε αυτή τη σχέση δεν παράγει τίποτε με δική του εργασία, παρά μόνο οικειοποιείται μέρος της εργασίας του άμεσου παραγωγού. Αλλά η εμπορευματική σχέση δεν μπορεί να είναι ανεπτυγμένη ενόσω κυριαρχεί η ιδιωτική γαιοκτησία, διότι αυτό που διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στην παραγωγή των προϊόντων της γεωργίας είναι οι φυσικές διαδικασίες, ενώ η εργασία του γεωργού ανάγεται μάλλον στη δημιουργία των εξωτερικών όρων για τη ροή αυτών των διαδικασιών (δηλαδή δεν μετασχηματίζει την εσωτερική φύση αυτών των διαδικασιών δεδομένου ότι η γη αποτελεί το ουσιωδέστερο συστατικό στοιχείο αυτής της παραγωγής).

Ο γαιοκτήμων οικειοποιείται μέρος του γεωργικού προϊόντος, ενώ ένα άλλο μέρος απομένει στον άμεσο παραγωγό. Το μέρος εκείνο που περνά στα χέρια του γαιοκτήμονα πρεσβεύει τη *φεουδαρχική πρόσοδο*. Είναι κοινά αποδεκτό να θεωρείται η φεουδαρχική πρόσοδος αποκλειστικά οικονομική σχέση. Εμείς θεωρούμε ότι εδώ πρόκειται περί ενός μορφώματος, το οποίο [ως οικονομική σχέση] είναι λιγότερο ανεπτυγμένο απ' όσο συνήθως γίνεται αντιληπτό. Η *φεουδαρχική πρόσοδος* είναι η ιστορική μορφή οικειοποίησης μέρους της εργασίας του άμεσου παραγωγού από τον φεουδάρχη, η οποία υφί-

σταται παρούσης της διατηρούμενης ακόμα φυσικής προέλευσης σχέσης προς τη γη. Η εν λόγω [φυσικής προέλευσης] σχέση εντάσσεται κατ' ανάγκη ως στιγμή στη φεουδαρχική πρόσοδο.

Όσο και εκμεταλλευτές και υφιστάμενοι την εκμετάλλευση αντιμετωπίζουν τη γη ως φυσικής προέλευσης μέσο παραγωγής, άρα, και την αμοιβαία σχέση τους ως φυσικής προέλευσης, τόσο αυτή η σχέση είναι σταθερή [βιώσιμη], αναπαράγεται κατά τη διάρκεια της ζωής πολλών γενεών και μεταβάλλεται βραδέως. Γι' αυτό και το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων επί φεουδαρχίας αλλάζει με μεγάλη βραδύτητα, αν και ταχύτερα απ' ό,τι επί δουλοκτητικής κοινωνίας.

Όσο η εν λόγω σχέση παραμένει φυσικής προέλευσης δεσμός με τη γη και μέσω αυτού του δεσμού μεταξύ των ανθρώπων, τόσο και οι κύριες συνεκτικές δυνάμεις αυτού του δεσμού αποδεικνύεται ότι είναι οι δυνάμεις εκείνες οι οποίες είναι χαρακτηριστικές για την κοινότητα γενών και φυλών: τα ήθη και οι παραδόσεις. Στον βαθμό όμως που ο φυσικής προέλευσης δεσμός αποσυντίθεται από τις σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, ως βασική συνεκτική δύναμη προβάλλει ο πειθαναγκασμός.

Η φεουδαρχία, όπως και κάθε αναπτυξιακή διαδικασία, διανύει το στάδιο της αρχής (της προετοιμασίας για την εμφάνιση της ουσίας της), της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας της, της διαμόρφωσης, της ωριμότητας, της παρακμής και της απονέκρωσής της.

Η προετοιμασία εμφάνισης της φεουδαρχικής κοινωνίας, η δημιουργία των ιστορικών προϋποθέσεων της διεξάγεται στα σπλάχνα της δουλοκτητικής κοινωνίας. Οι σημαντικότερες αναγκαίες ιστορικές προϋποθέσεις της φεουδαρχίας που σχηματίζονται στα σπλάχνα της δουλοκτητικής κοινωνίας είναι: πρώτον, η δημιουργία και διάδοση εργαλείων και όπλων από σίδηρο, και δεύτερον, η μετεξέλιξη των υποστατικών των δουλοκτητικών γαιοκτησιών [εκμεταλλεύσεων] σε μεγάλα υποστατικά. *Πρωταρχική εμφάνιση της φεουδαρχίας* είναι η ίδια η περίοδος της αντικατάστασης του δουλοκτητικού σχηματισμού από τον φεουδαρχικό.

Το στάδιο της διαμόρφωσης της φεουδαρχίας είναι το στάδιο εκείνο κατά τη διάρκεια του οποίου η κύρια μάζα των αγροτών αποκτά ως ιδιοκτησία της τα μέσα της γεωργικής εργασίας και αγροτεμάχιο προς κληρονομικά διαβιβαζόμενη απλή χρήση [νομή], ενώ οι φεουδάρχες μετατρέπονται σε κληρονομικούς κτήτορες της γης [αποκτούν την κληρονομικά διαβιβαζόμενη κυριότητα επί της γης].

Η ωριμότητα, η άνθιση [ακμή] της φεουδαρχίας επιτυγχάνεται όταν και όποτε, διατηρούμενου του φυσικής προέλευσης δεσμού του άμεσου παραγωγού με τη γη και με τον ιδιοκτήτη της γης, ο άμεσος παραγωγός-γεωργός διαθέτει τα μέγιστα κίνητρα [ενδιαφέρεται στον μέγιστο βαθμό] για την εργασία του και για τα αποτελέσματά της. Αυτό όμως γίνεται εφικτό μόνο στην περίπτωση κατά την οποία ο άμεσος παραγωγός-γεωργός έχει ως ιδιοκτησία του τα μέσα της γεωργικής του εργασίας και του έχει αποδοθεί από τον φεουδάρχη ορισμένο αγροτεμάχιο προς απαραβίαστη κληρονομικά διαβιβαζόμενη χρήση, δηλαδή εδώ πρόκειται περί τέτοιας κληρονομικά διαβιβαζόμενης χρήσης, η παραβίαση της οποίας, από τον μεν είτε τον δε φεουδάρχη είτε από τον μεν είτε τον δε άμεσο παραγωγό-γεωργό, συνιστά παράβαση των κανονικών σχέσεων. Όσο τηρείται το απαραβίαστο της κληρονομικά διαβιβαζόμενης χρήσης του αγροτεμαχίου, η κατοχή των γαιών σχεδόν μετεξελίσσεται σε δικαίωμα ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης, δηλαδή επιτυγχάνεται εκείνο το όριο κατοχής της γης, πέραν του οποίου, κείται το δικαίωμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης.*

Αντίστοιχη στον μέγιστο βαθμό τέτοιου είδους σχέσης του άμεσου παραγωγού προς τη γη είναι η απαραβίαστη κληρονομικά διαβιβαζόμενη ιδιοκτησία των φεουδαρχών επί της γης. Ωστόσο, η ιδιοκτησία των φεουδαρχών επί της γης, κατά το στάδιο της ακμής, της ωριμότητας της φεουδαρχίας, δεν μπορεί να είναι καθαρά ιδιωτική είτε ως επί το πλείστον ιδιωτική ιδιοκτησία. Η τελευταία είναι μη συμβατή με το απαραβίαστο της κληρονομικά διαβιβαζόμενης κυριότητας επί των γαιών. Το δικαίωμα της καθαρά ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης συνδέεται απαραίτητως με το δικαίωμα της ελευθερίας της διαθήκης**. Ωστόσο, ύψιστη έκφραση του απαραβίαστου της κληρονομικά διαβιβαζόμενης κυριότητας των φεουδαρχών επί των γαιών είναι τα πρωτότοκια – η κληρονομική μεταβίβαση της γης ακριβώς στον πρωτότοκο υιό [του φεουδάρχη].

Στον ίδιο τον πυρήνα τέτοιου είδους σχέσεων εμπεριέχεται –εκτός από τις ιστορικής προέλευσης κοινωνικές σχέσεις– ο φυσικής προέλευσης δεσμός μεταξύ των φεουδαρχών. Όσο υπάρχουν μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις [υπο-

* Το δικαίωμα της χρησικτησίας. – σ.τ.μ.

** Το δικαίωμα της μετά τον θάνατο του διαθέτη ρύθμισης της τύχης της περιουσίας του μέσω διαθήκης. – σ.τ.μ.

στατικά] η σταθερότητα των μεγάλων γαιοκτησιών μπορούσε να διασφαλισθεί μόνο μέσω ενός συστήματος ενδιάμεσων γαιοκτημόνων. Εάν λειτουργεί ως άμεση παραγωγική μονάδα το υποστατικό του άμεσου παραγωγού-γεωργού, ο οποίος καλλιεργεί το κληρονομικά διαβιβαζόμενο αγροτεμάχιο με τη βοήθεια των μέσων γεωργικής εργασίας που του ανήκουν, τότε η διάρθρωση εκείνη της τάξης των φεουδαρχών που αντιστοιχεί τα μέγιστα σε αυτή την παραγωγική δομή είναι, σε τελευταία ανάλυση, η ιεραρχική γαιοκτησία των φεουδαρχών. Και ύπατος εκφραστής αυτής της ιεραρχίας καταλήγει να είναι ο ανώτατος φεουδάρχης-γαιοκτήμων: ο βασιλεύς, ο τσάρος κ.ο.κ.

Όλο αυτό το σύστημα, στον βαθμό που έχουν θέση σε αυτό οι φυσικής προέλευσης δεσμοί, διατηρείται μέσω της ισχύος των ηθών και των παραδόσεων (οι δεσμοί αυτοί λειτουργούν ως συνεκτική μεμβράνη και των σχέσεων μεταξύ φεουδαρχών και άμεσων παραγωγών-γεωργών, και των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ φεουδαρχών). Στον βαθμό δε που αναπτύσσονται οι σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, οι ταξικές ανταγωνιστικές σχέσεις, το κύριο μέσο διατήρησης και ανάπτυξης αυτού του συστήματος εν συνόλω είναι ο πειθαναγκασμός [η καταστολή].

Η μορφή γαιοπροσόδου που αντιστοιχεί στον μέγιστο βαθμό στην ώριμη φεουδαρχία είναι επίμορτος [με απόδοση γεώμορου, μέρους της εσοδείας, από τον καλλιεργητή στον κύριο του αγρού] στην εν τω γίγνεσθαι φεουδαρχία –εκείνη που καταβάλλεται μέσω εκδουλεύσεων [αγαρειών] ενώ στη φθίνουσα [αποσυντιθέμενη] φεουδαρχία– η χρηματική φεουδαρχική γαιοπρόσδος.

Το στάδιο της σήψης, του θανάτου της φεουδαρχίας. Ως όριο της εκτατικής ανάπτυξης της φεουδαρχίας λειτουργεί η χρησιμοποίηση του συνόλου των εκτάσεων της γης, των οποίων η καλλιέργεια είναι εφικτή με τη βοήθεια σιδηρών εργαλείων εργασίας. Η εκτατική ανάπτυξη της φεουδαρχίας διεξάγεται, σε τελευταία ανάλυση, βάσει της τελειοποίησης των σιδηρών μέσων γεωργικής εργασίας και της ανάπτυξης ενός πολιτισμού χρήσης της γης. Εκτός αυτού η εξάλειψη της δουλείας –αν όχι αμέσως, τουλάχιστον σε τελευταία ανάλυση– θα έπρεπε να οδηγήσει και σε αναζήτηση διασφάλισης εργασίας, σε αύξηση της ανάγκης εργασιακής δύναμης, σε αύξηση των κινήτρων [του ενδιαφέροντος] προς αναβάθμιση της παραγωγικότητας της εργασίας, γι' αυτό, παρά το γεγονός ότι η χρήση φυσικών δυνάμεων (της δύναμης του νερού, του ανέμου, των ταύρων, των χρησιμοποιούμενων στην άρωση [των αροτριώντων] ευνουχισμένων βοοειδών, των ίππων) για να τεθούν σε κίνηση μέσα της ερ-

γασίας άρχισε ήδη προ της φεουδαρχίας, μόνον επί φεουδαρχίας έγινε ευρείας κλίμακας και χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της κοινωνίας. Τα κατασκευασμένα από σίδηρο μέσα επεξεργασίας της γης, από τη φύση τους (σκληρότητα και ανθεκτικότητα) διάνοιγαν δυνατότητες για την ευρείας κλίμακας αξιοποίηση σκληρών γαιών. Ωστόσο, για την πραγμάτωση αυτών των δυνατοτήτων, απαιτούταν επίσης και κινητήριος δύναμη ισχυρότερη από αυτήν του ανθρώπου και αποδοτικότερη από τη δύναμη των ταύρων και των βοοειδών. Τέτοιου είδους ήταν τελικά η δύναμη του ίππου. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της φεουδαρχίας είναι, από αυτή την άποψη, η πλήρης και ευρεία χρήση της δύναμης του ίππου (χάρη στη διάδοση της σύγχρονης ζευκτηρίας σαγής [ιπποσκευής], της σαγής υποζυγίων με μαλακό περιανχένιο [λαιμαριά], με ιμάντες ζεύξης και ρυμό*, καθώς επίσης και των σιδηρών πετάλων).

Η εξάλειψη της δουλείας και η εγκαθίδρυση των φεουδαρχικών σχέσεων οδήγησε σε ενίσχυση του ενδιαφέροντος των άμεσων παραγωγών προς τελειοποίηση των μέσων εργασίας που αφορούσαν την επεξεργασία των προϊόντων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Όλα αυτά διάνοιξαν δυνατότητες για τη χρήση μέσων εργασίας, τα οποία ήταν πιο περίπλοκα από εκείνα που χρησιμοποιούσαν οι δούλοι.

Η προετοιμασία ρουχιισμού απαιτούσε τότε τις πλέον περίπλοκες προσαρμογές μεταξύ των προς επεξεργασία [μεταποίηση] προϊόντων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Στην εποχή της φεουδαρχίας γνώρισαν ευρεία διάδοση και τελειοποιήθηκαν οι κλωστικές και υφαντικές μηχανές [αργαλειοί], οι οποίες διέφεραν ριζικά από εκείνες που ήταν διαδεδομένες στον αρχαίο κόσμο.

Η τελειοποίηση των σιδηρών μέσων εργασίας και εξοπλισμών, η όλο και ευρύτερη χρήση του σιδήρου για την κατασκευή μέσων επεξεργασίας της γης και των προϊόντων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, δημιούργησαν ζωτική ανάγκη για την ανάπτυξη της εξόρυξης σιδηρομεταλλεύματος και της μεταλλουργίας και για την τελειοποίηση των ξυλουργικών και τορνευτηρίων εργαλείων.

Η εργασία που απαιτείται για την επεξεργασία προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας και εξόρυξης (ορυκτών), καθώς και η εργασία για την κατασκευή μέσων εργασίας περιπλέκονται, γεγονός που οδηγεί σε τελευταία ανάλυση

* Τιμόνι της άμαξας ή του αρότρου. – σ.τ.μ.

στον διαχωρισμό –τώρα πλέον σε φεουδαρχικές συνθήκες– της χειροτεχνίας από τη γεωργία. Η αρκούτως υψηλή παραγωγικότητα της εργασίας παρείχε τη δυνατότητα γι' αυτόν τον διαχωρισμό.

Ο διαχωρισμός της χειροτεχνίας από τη γεωργία και την κτηνοτροφία δρομολογήθηκε αρχικά ήδη από τη μετάβαση στην κτηνοτροφία και τη γεωργία. Υφίστατο και αναπτυσσόταν και στη δουλοκτητική κοινωνία. Η *χειροτεχνία* δεν είναι τίποτε άλλο παρά ξεχωριστό είδος εργασίας, το οποίο έγκειται στη *δευτερογενή, τριτογενή κλπ. επεξεργασία [μεταποίηση] των προϊόντων της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και του πορισμού [της εξόρυξης φυσικών πόρων]* κατά κύριο λόγο μέσω *χειροκίνητων* εργαλείων εργασίας σε μικρή και μεσαία κλίμακα.

Η χειροτεχνία, η οποία αναπτύσσεται επί φεουδαρχίας και συγκεντρώνεται στις πόλεις, παραμένει ενταγμένη στις φεουδαρχικές σχέσεις.

Οι χειροτέχνες –κάτοικοι των πόλεων– αρχικά παραμένουν φεουδαρχικά εξαρτημένοι. Λόγω του γεγονότος ότι υπερτερεί η φυσική οικονομία, η αγορά για τη διάθεση των προϊόντων είναι σχετικά μικρή. Επομένως, και η ανάπτυξη της αγοράς –όπως άλλωστε και η ανάπτυξη συνολικά της φεουδαρχίας– διεξάγεται με μεγάλη βραδύτητα. Εξ ου και τα αυστηρά προκαθορισμένα [διατεταγμένα] πλαίσια της χειροτεχνικής παραγωγής, ο περιορισμός της κλίμακας της. Περιορισμένη αγορά, πάλι κατά της αυθαιρεσίας των φεουδαρχών και φυγή δουλοπάροικων που έβρισκαν καταφύγιο στις πόλεις, αποτέλεσαν τα κατ' εξοχήν αίτια της ενοποίησης των χειροτεχνών σε συντεχνίες [σινάφια] και –σε οριακή περίπτωση– σε ένωση συντεχνιών. Χαρακτηριστικό της ανεπτυγμένης φεουδαρχίας είναι η δημιουργία κέντρων φεουδαρχικά οργανωμένης χειροτεχνίας. Όπως η μικρή εκμετάλλευση [υποστατικό] του γεωργού, ο οποίος κατείχε κληρονομικά ένα μικρό αγροτεμάχιο, ήταν ο βασικός παραγωγικός πυρήνας της γεωργίας, έτσι και στις πόλεις, που αντιστοιχούσαν στην ανεπτυγμένη φεουδαρχία, η χειροτεχνία ήταν κληρονομική με χαρακτηριστικό στοιχείο την [κληρονομική] μεταβίβαση του εργαστηρίου, των μέσων εργασίας κλπ. Οι χειροτέχνες μπορούσαν επίσης να καλλιεργούν και αγροκτήματα.

Η περαιτέρω ανάπτυξη του διαχωρισμού της γεωργίας από τη χειροτεχνία είχε τεράστια σημασία στην ιστορία της φεουδαρχίας και στη μετέπειτα ιστορία της κοινωνίας. Ξεχώριζε η *φεουδαρχική χειροτεχνία* από τη *φεουδαρχική γεωργία*. Ωστόσο, κατ' αυτόν τον τρόπο, αναβαθμιζόταν σε ένα άλλο ποιoτικό επίπεδο και ο διχασμός μεταξύ «φυσικής προέλευσης» δεσμών και ιστο-

ρικής προέλευσης σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η κατασκευή και η διάδοση δημιουργημένων από την εργασία μέσων παραγωγής αποτέλεσαν τη βάση των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη φεουδαρχική γεωργία, ενώ η χρήση της γης –αυτού του κατά κύριο λόγο φυσικής προέλευσης μέσου παραγωγής– αποτέλεσε τη βάση των «φυσικής προέλευσης» δεσμών στη φεουδαρχική γεωργία. Στη φεουδαρχική γεωργία η γη ήταν το καθοριστικό μέσο παραγωγής. Τουναντίον, στη φεουδαρχική χειροτεχνία καθοριστικά μέσα παραγωγής ήταν τα δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής. Ο αποχωρισμός της χειροτεχνίας ήταν ακριβώς εκείνο που προσέδωσε στη διάκριση των σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας σχετικά αυτοτελές πεδίο ύπαρξης. Και αυτό συνέβη παρά το γεγονός ότι εν συνόλω, στα πλαίσια της ανεπτυγμένης φεουδαρχίας αλλά και της φεουδαρχίας εν γένει, η γεωργία παρέμενε το κεφαλαιώδες σημασία είδος εργασίας, ενώ η χειροτεχνία είχε ρόλο υπηγμένο και εξαρτημένο.

Επί φεουδαρχίας η χειροτεχνία αναπτυσσόταν επί ποιοτικής άλλης βάσης, εντός ποιοτικής διαφορετικού περιβάλλοντος και σε τελευταία ανάλυση αναπτυσσόταν από ποιοτικής απόψεως διαφορετικά, έναντι της χειροτεχνίας επί δουλοκτητικής κοινωνίας. Οι δυνατότητες διάδοσης της χειροτεχνίας δεν εδράζονταν στην ίδια την ουσία της κοινωνίας ούτε επί πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, ούτε και επί δουλοκτητικής κοινωνίας. Τουναντίον, επί φεουδαρχικής κοινωνίας: πρώτον, η ανάπτυξη των μέσων της εργασίας, ακολουθεί κατά κύριο λόγο κατασκευές που δεν αποτελούνται από λίθο, ξύλο, χαλκό και ορείχαλκο, αλλά από σίδηρο, δηλαδή από ένα υλικό, το οποίο –ως προς τη φύση του– για πρώτη φορά είναι αντίστοιχο μέσων εργασίας, τα οποία δεν είναι φυσικής προέλευσης αλλά έχουν δημιουργηθεί διά της εργασίας, και δεύτερον, η κύρια μάζα των άμεσων παραγωγών διαθέτει ιδιοκτησία επί των μέσων εργασίας, γεγονός το οποίο ποτέ δεν υπήρξε κατά το παρελθόν.

Ο αποχωρισμός της φεουδαρχικής χειροτεχνίας είναι η αρχή της κεφαλαιοκρατίας, η προπαρασκευαστική βαθμίδα για την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας. Ωστόσο, η ουσία της κεφαλαιοκρατίας ακόμα δεν έχει ανακύψει, ακόμα δεν υφίσταται κεφαλαιοκρατία.

Στον βαθμό που αυξάνει η παραγωγικότητα της γεωργικής εργασίας διαχωρίζεται η χειροτεχνία από τη γεωργία και η χειροτεχνία συγκεντρώνεται στις πόλεις, αυξάνει και η ανταλλαγή πλεονασμάτων προϊόντων, αναπτύσσονται οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις, αλλά η ανάπτυξη αυτή βρί-

σκειται σε αντιστοιχία με τους ρυθμούς ολόκληρης της φεουδαρχικής ανάπτυξης και είναι εξαιρετικά βραδεία. Εν τούτοις, η αγορά βαθμηδόν αναπτύσσεται· διευρύνονται και η κλίμακά της και η ποικιλία των αντικειμένων που φτάνουν στην αγορά. Οι δυνατότητες ανάπτυξης της αγοράς καθορίζονται προπαντός και κατά κύριο λόγο από τις δυνατότητες ανάπτυξης της χειροτεχνίας, οι οποίες επί φεουδαρχίας είναι κατ' αρχήν ευρύτερες και βαθύτερες απ' ό,τι κατά τα προγενέστερα στάδια ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Η αποσύνθεση των φεουδαρχικών σχέσεων μπορεί να ακολουθήσει δύο οδούς οι οποίες δεν έχουν ίσες πιθανότητες επικράτησης. Η πρώτη οδός, η πλέον πιθανή, είναι η μετάβαση των γεωργών από τους φεουδάρχες στη χρηματική [γαιο-]πρόσοδο και η ενίσχυση της εκμετάλλευσης των φεουδαρχικά εξαρτημένων αγροτών, λόγω της αύξησης των αναγκών του φεουδάρχη για προϊόντα που αποκτώνται στην αγορά. Η δεύτερη οδός (κατά τη φαινόμενα με τις λιγότερες πιθανότητες) είναι η σταδιακή μετατροπή των αγροτών (κληρονομικά κατόχων αγροτεμαχίου) σε ελεύθερους ιδιώτες ιδιοκτήτες αυτών των γαιών. Η οδός αυτή είναι εφικτή σε συνθήκες αδυσώπητου αλληλοσπαραγμού, αλληλοεξόντωσης των φεουδαρχών στις μεταξύ τους συρράξεις και διατήρησης της κοινοτικής αλληλεγγύης των αγροτών.

Κατά παρόμοιο τρόπο με τον δουλοκτητικό σχηματισμό, και ο φεουδαρχικός σχηματισμός δεν μπορεί να μεταβεί στο επόμενο, στο πλέον ανεπτυγμένο στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας διά της οδού της ταξικής πάλης της βασικής τάξης που υφίσταται την εκμετάλλευση. Όπως ίδιον της έναρξης της κρίσης της δουλοκτητικής κοινωνίας είναι οι μεγάλες εξεγέρσεις δούλων, χαρακτηριστικό και της μετάβασης της φεουδαρχίας στο στάδιο της παρακμής της είναι οι μεγάλες αγροτικές εξεγέρσεις. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι και οι εξεγέρσεις των δούλων και οι εξεγέρσεις των αγροτών [δουλοπάροικων] συγκλόνιζαν το υφιστάμενο καθεστώς, δεν είχαν προοπτικές: σε περίπτωση νίκης το μόνο που ήταν εφικτό ήταν είτε η επιστροφή σε αυτό εναντίον του οποίου διεξαγόταν ο αγώνας, είτε κάποια απόπειρα επανόδου στα πλέον πρώιμα στάδια της ανάπτυξης. Τυχόν εναλλαγή του καθενός από αυτούς τους σχηματισμούς ως αποτέλεσμα ενεργειών των βασικών δυνάμεων που καθορίζουν το πρόσωπο αυτού του σχηματισμού, θα συνιστούσε άνωθεν εναλλαγή. Αναφορικά με τον φεουδαρχικό σχηματισμό αυτό θα σήμαινε βαθμηδόν προσαρμογή των φεουδαρχών στις αξιώσεις της άξουσας παρουσίας της αγοράς και εκ μέρους τους συνδρομή στην ανάπτυξη των εμπορευματικών και

χρηματικών σχέσεων. Εν τω μεταξύ, το ενδεχόμενο εναλλαγής των σχηματισμών –και στις δυο περιπτώσεις– μέσω επανάστασης εκ των άνω, έχει λίγες πιθανότητες να εκδηλωθεί. Δεδομένου ότι αναφερθήκαμε στην πρώτη περίπτωση νωρίτερα, θα σταθούμε στη δεύτερη. Ίδιον της φεουδαρχίας είναι η βραδύτητα της ανάπτυξης, ο τεράστιος ρόλος των ηθών, των παραδόσεων και η βιωσιμότητα των φυσικής προέλευσης δεσμών, οι οποίοι εξακολουθούν να διατηρούνται. Οι φεουδάρχες είναι προϊόν αλλά και συνιστώσα τέτοιου τύπου κοινωνίας. Γι' αυτό και προσαρμόζονται στην αύξουσα διείσδυση των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων, *προβάλλοντας αντίσταση σε αυτήν με κάθε τρόπο*. Και όταν οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις θα έχουν αναπτυχθεί, θα έχουν αποκτήσει ώριμες μορφές, θα αναπτυχθούν πλέον και οι μη φεουδαρχικές κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες θα σαρώσουν τη φεουδαρχία.

Η άνωθεν επανάσταση, αποτέλεσμα της οποίας είναι η αντικατάσταση του φεουδαρχικού σχηματισμού από τον κεφαλαιοκρατικό, προσεγγίζει σε κάποιο βαθμό την καθαρή μορφή της και λαμβάνει χώρα όταν και όπου οι φεουδάρχες αλληλοεξοντώνονται σε εμφύλιες συρράξεις και τη θέση τους καταλαμβάνουν ιδιοκτήτες οι οποίοι έχουν αναπτυχθεί σχεδόν αποκλειστικά επί του εδάφους των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων.

Τα πράγματα διαφέρουν άρδην επί κεφαλαιοκρατίας, όπου η μία εκ των βασικών τάξεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, η οποία γεννιέται από την εσωτερική ανάπτυξη της τελευταίας και μάλιστα η τάξη η οποία υφίσταται την εκμετάλλευση, είναι ο φορέας του πλέον ανεπτυγμένου σταδίου διαμόρφωσης της κοινωνίας.

Κατά τα δύο πρώτα στάδια διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας –δουλοκτητικό και φεουδαρχικό– η εναλλαγή των σταδίων δεν πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο μέσω δυνάμεων που έχουν δημιουργηθεί από την εσωτερική τους ανάπτυξη, αλλά κατ' εξοχήν λόγω της δράσης δυνάμεων *εξωτερικών*, από το γεγονός ότι εδώ η *εσωτερική ανάπτυξη συνιστά πλέον την αναγκαιότητα και οι εξωτερικές δυνάμεις δρουν ακριβώς επί της αναγκαίας εσωτερικής ανάπτυξης, διαθλάμενες με αυτή τη δράση τους μέσω της εσωτερικής ανάπτυξης*. Η εναλλαγή της δουλοκτητικής κοινωνίας από τη φεουδαρχική μπορούσε να συμβεί κατά την επενέργεια επί της δουλοκτητικής κοινωνίας *μιας εξωτερικής έναντι αυτής και μη γεννημένης κατ' αναγκαιότητα από αυτήν* δύναμης – μιας δύναμης της κοινωνίας η οποία βρισκόταν στη βαθμίδα της αποσύνθεσης του

προηγούμενου σταδίου της κοινωνικής ανάπτυξης. Η εναλλαγή της φεουδαρχικής κοινωνίας από την κεφαλαιοκρατική συμβαίνει επίσης μέσα από την πάλη εναντίον της φεουδαρχίας δυνάμεων εξωτερικών έναντι αυτής, δυνάμεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, δηλαδή μιας κοινωνίας μελλοντικής έναντι αυτής της φεουδαρχίας. Η ουσιαστική διαφορά [με την εναλλαγή της δουλοκτησίας] έγκειται στο γεγονός ότι εδώ πρόκειται περί μιας εξωτερικής για την ουσία της φεουδαρχίας δύναμης, η οποία, ωστόσο, γεννιέται από την εσωτερική ανάπτυξη της φεουδαρχίας. Ενώ η κεφαλαιοκρατία εξαλείφεται από μian εσωτερική ως προς την ουσία της [εν λόγω κοινωνίας] δύναμη (από τη δύναμη του προλεταριάτου), η οποία έχει γεννηθεί από την εσωτερική της ανάπτυξη.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πηγή αυτοανάπτυξης της κοινωνίας διαμορφώνεται σταδιακά. Όσο πλησιέστερα βρισκόμαστε στην αρχή της διαμόρφωσής της, τόσο σημαντικότερη είναι η επίδραση που ασκούν στην εσωτερική ανάπτυξη του εν λόγω σταδίου δυνάμεις ξένες προς αυτό το στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Και αντιστρόφως.

Η παγκόσμια ιστορική αναγκαιότητα της φεουδαρχίας έγκειτο στο γεγονός ότι, προπαντός και κατά κύριο λόγο χάριν αυτού του σταδίου της ανάπτυξης, η γεωργία απέκτησε τη δυνατότητα να φτάσει στο όριο της: στη χρήση όλων των κατάλληλων για γεωργική καλλιέργεια [των αρόσιμων] εκτάσεων της Γης (και μάλιστα τέτοια γεωργική καλλιέργεια, κατά την οποία η γη παραμένει ένα φυσικής προέλευσης μέσο παραγωγής και δεν δημιουργείται τεχνητά). Χάριν αυτού του σταδίου η γεωργία συνενώθηκε εν τέλει με την κτηνοτροφία, υπάγοντας την τελευταία στον εαυτό της. Χάριν αυτού του σταδίου τα εργαλεία από σίδηρο έγιναν τα κύρια, τα αποφασιστικής σημασίας μέσα γεωργικής εργασίας. Χάριν αυτού του σταδίου άρχισαν να χρησιμοποιούνται σε ευρεία κλίμακα δυνάμεις της φύσης (συμπεριλαμβανομένων όχι μόνο των ταύρων και των ευνουχισμένων βοοειδών, αλλά και του ίππου, των υδάτων, του ανέμου) για να τεθούν σε κίνηση μέσα εργασίας. Χάριν αυτού του σταδίου δημιουργήθηκαν δυνατότητες για τον διαχωρισμό σε μαζική, σε ευρεία κλίμακα, της χειροτεχνίας από τη γεωργία, δυνατότητες ριζικά διαφορετικές από εκείνες που υπήρχαν κατά τα προγενέστερα στάδια.

Για πρώτη φορά στην ιστορία οι βασικοί, οι χαρακτηριστικοί άμεσοι παραγωγόί έγιναν διακριτοί ως σχετικά αυτοτελή υποκείμενα, ως καθαυτό μέλη των σχέσεων παραγωγής (παραμένοντας ακόμα σε ορισμένο βαθμό και αντικείμενο, μέσο παραγωγής).

Το επίπεδο υλικής διαβίωσης των υφιστάμενων φεουδαρχική εκμετάλλευση αγροτών είναι αδιαμφισβήτητα ανώτερο από το επίπεδο υλικής διαβίωσης των δούλων. Ο φεουδάρχης δεν ριζίζει το σώμα, τη ζωή του φεουδαρχικά εξαρτημένου αγρότη στον βαθμό εκείνο που όριζε εν γένει και εν συνόλω ο δουλοκτήτης το σώμα και τη ζωή του δούλου. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ζωή του αγρότη επί φεουδαρχίας βελτιώθηκε εν συγκρίσει με τη θέση του δούλου. Ωστόσο, συνάμα παρατηρείται και ενίσχυση της εκμετάλλευσης: ο φεουδάρχης αποσπά μεγαλύτερο υπερπροϊόν απ' ό,τι ο δουλοκτήτης, δηλαδή αυξάνει φέρον' ειπείν, η σχετική εξαθλίωση των υφιστάμενων την εκμετάλλευση. Η αύξηση του ενδιαφέροντος [των κινήτρων] προς την εργασία των παραγωγών (και εξυπακούεται ότι επί φεουδαρχίας αναβαθμίζεται το ενδιαφέρον των αγροτών) επιφέρει και αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας.

Εκτός αυτού, το γεγονός ότι ο αγρότης επί φεουδαρχίας συνιστά σε ριζικά διαφορετικό βαθμό υποκείμενο των σχέσεων παραγωγής σημαίνει επίσης ότι είναι ριζικά διαφορετική και η σχέση του προς την εκμετάλλευση, προς την ανεξαρτησία, προς την ελευθερία. Όσο μεγαλύτερη και βαθύτερη είναι η απόσπαση του ανθρώπου από τους «φυσικής προέλευσης» δεσμούς και όσο μεγαλύτερη και βαθύτερη είναι η ένταξή του στις σχέσεις οι οποίες ανέκυσαν ιστορικά, τόσο μεγαλύτερη και βαθύτερη είναι η συνειδητοποίηση εκ μέρους του της ελευθερίας και της καταπίεσης, τόσο πιο έντονα βιώνει την καταπίεση και τόσο πιο έντονα και ποικιλόμορφα επιδιώκει την ελευθερία. Μπορούμε να πούμε ότι η αρνητική σχέση προς την ανελευθερία και την καταπίεση αυξάνει ευθέως ανάλογα του γίνεσθαι του ανθρώπου ως υποκειμένου των κοινωνικών σχέσεων.

3. Η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο κεφαλαιοκρατικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός

Ο Κ. Μαρξ στο έργο του «Εισαγωγή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας» όρισε την κεφαλαιοκρατία ως τον τελευταίο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό της προϊστορίας της ανθρωπότητας. Στο «Κεφάλαιο» και στα συνδεδεμένα με αυτό έργα του, ο Κ. Μαρξ μάς έδωσε μια θεμελιώδη απεικόνιση (κατ' εξοχήν διά του λογικού τρόπου) της διαδικασίας ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, των νομοτελειών που τη διέπουν. Ο Β. Ι. Λένιν, συνεχίζοντας και

αναπτύσσοντας τις έρευνες του Κ. Μαρξ, αποκάλυψε με εξαιρετικό τρόπο τις νομοτέλειες ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας κατά το στάδιο της σήψης και του θανάτου της, στην εποχή των σοσιαλιστικών επαναστάσεων.

Η εποχή της επαναστατικής πάλης εναντίον της κεφαλαιοκρατίας, της επαναστατικής μετάβασης από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό απαιτούσε και απαιτεί προπαντός και κατά κύριο λόγο τη θεμελίωση του αναπόφευκτου του θανάτου της κεφαλαιοκρατίας. Συνεπώς, εδώ εγείρεται στο προσκήνιο η εξέταση ακριβώς της κεφαλαιοκρατίας ως παροδικού χαρακτήρα ιστορικού μορφώματος.

Από αυτή την άποψη, όλα τα υπόλοιπα στάδια της ιστορίας της ανθρωπότητας προβάλλουν *ομοιότυπα, ως σχηματισμοί*. Η κεφαλαιοκρατία είναι ένας σχηματισμός και όλα τα υπόλοιπα στάδια της ιστορίας της ανθρωπότητας – από την άποψη της διερεύνησης της κεφαλαιοκρατίας– προβάλλουν επίσης ακριβώς ως σχηματισμοί. Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης η γενική δομή της κοινωνίας –συμπεριλαμβανομένης και της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής– αλλάζει μόνον ως κάτι το *ειδικό*, ενώ εκπίπτει της προσοχής το γεγονός ότι η όποια αλλαγή του ειδικού [ειδικών επί μέρους στοιχείων] συνιστά και αλλαγή του γενικού, ότι και το ίδιο το γενικό αλλάζει, αναπτύσσεται, ότι ο κάθε σχηματισμός *δεν συνιστά απλώς έναν σχηματισμό, αλλά στάδιο* ανάπτυξης της κοινωνίας.

Στην εποχή του μέλλοντος, όταν εκείνο το οποίο θα προτάσσεται δεν θα είναι η άρνηση της κεφαλαιοκρατίας, όπως στην εποχή μας, αλλά η [θετική] οικοδόμηση του κομμουνισμού, από θεωρητικής πλευράς το κύριο [πρόταγμα] θα γίνει η διερεύνηση της ιστορίας της ανθρωπότητας, κατά κύριο λόγο όχι πλέον από την άποψη του παροδικού χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατίας, αλλά από την άποψη της εδραίωσης του κομμουνισμού. Αλλά από την άποψη της εδραίωσης *του κομμουνισμού*, δηλαδή από την άποψη όχι απλώς ενός νέου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, αλλά ενός νέου τύπου ιστορικής ανάπτυξης, η κεφαλαιοκρατία αποδεικνύεται ότι είναι μόνον ένα στάδιο, το οποίο ανήκει σε μιαν ευρύτερη αναπτυξιακή διαδικασία.

Σε αυτή την περίπτωση ο αντικειμενικός σκοπός της οικοδόμησης του κομμουνισμού προβάλλει με σημαντικά μεγαλύτερο εύρος και βάθος. Η οικοδόμηση του κομμουνισμού προϋποθέτει στο μεν πρακτικό πεδίο τον ριζικό μετασχηματισμό όχι μόνο εκείνων των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες σχηματίστηκαν επί κεφαλαιοκρατίας, αλλά και του συνόλου εκείνου που κληροδο-

τείται από *ολόκληρη* την προγενέστερη ιστορία της ανθρωπότητας, στο δε θεωρητικό πεδίο εγείρεται η αναγκαιότητα *κριτικού αναστοχασμού ολόκληρης της παρελθούσας ιστορίας της ανθρωπότητας*.

Εξυπακούεται ότι η οικοδόμηση του κομμουνισμού ανέκαθεν ήταν και παραμένει ο τελικός σκοπός των μαρξιστών. Παρά ταύτα, στην εποχή μας εκείνο το οποίο συνιστά το άμεσα κύριο πρόβλημα είναι η εξάλειψη της κεφαλαιοκρατίας. Η κολοσσιαία περιπλοκότητα και η δυσκολία επίλυσης αυτού του προβλήματος μπορούν ενίοτε να επικαλύπτουν την απώτερη προοπτική και τη σημασία της εργασίας που αφορά την επεξεργασία των προβλημάτων, που συνδέονται με την περαιτέρω διευκρίνιση αυτής της [απώτερης προοπτικής]. Όπως λέγεται σ' αυτές τις περιπτώσεις «η φροντίδα για τα τρέχοντα ζητήματα φθείρει». Η έκφραση αυτή δεν αφορά μόνο τις φροντίδες της καθημερινότητας, αλλά και το κύριο ζητούμενο της εποχής μας, εάν επικεντρώνοντας την προσοχή μας στα άμεσα [καθήκοντα] αδυνατούμε πλέον να διακρίνουμε το απώτερο και βαθύτερο ζητούμενο: την οικοδόμηση του κομμουνισμού σε παγκόσμια κλίμακα.

Μια άλλη ακραία περίπτωση είναι εκείνη η οποία θεωρεί το κύριο ζητούμενο της εποχής μας ως στόχο, στην υλοποίηση του οποίου ανάγεται και ο τελικός σκοπός. Μ' άλλα λόγια, εδώ η άρνηση της κεφαλαιοκρατίας [ο αντικαπιταλισμός] εκλαμβάνεται ως στόχος άμεσα ταυτιζόμενος με την οικοδόμηση της κομμουνιστικής κοινωνίας, ενώ λησμονείται το γεγονός ότι η οικοδόμηση του κομμουνισμού συνιστά μεταξύ άλλων μετασχηματισμό όχι μόνο της κεφαλαιοκρατίας, αλλά και *του συνόλου* των κληροδοτημάτων της προγενέστερης ιστορικής ανάπτυξης. Εξυπακούεται ότι εδώ ο μετασχηματισμός εννοείται με τη διαλεκτική του έννοια, δηλαδή σημαίνει μεν διατήρηση εκείνου του πολύτιμου που ενυπάρχει στο παλαιό, αλλά σε μετασχηματισμένη μορφή.

Η κεφαλαιοκρατία είναι το στάδιο της ολοκλήρωσης της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Με ποια έννοια;

Προκαταβάλλοντας εν τάχει την περαιτέρω παρουσίαση, θα αναφέρουμε προς το παρόν ότι επί κεφαλαιοκρατίας για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας ολοκληρώνεται κατά βάση ο μετασχηματισμός των φυσικής προέλευσης δεσμών, για πρώτη φορά στην κλίμακα της παγκόσμιας ιστορίας εγκαθίσταται η κυριαρχία ιστορικής προέλευσης σχέσεων. Ωστόσο, ακόμα δεν λαμβάνει χώρα ο πλήρης μετασχηματισμός των φυσικής προέλευσης δεσμών.

Εάν επί φεουδαρχίας καθοριστικό είδος της παραγωγής είναι η γεωργία, επί κεφαλαιοκρατίας [τη θέση του καθοριστικού είδους παραγωγής καταλαμ-

βάνει] η βιομηχανία. Όπως η γεωργία μπορεί να καταστεί ολοσχερώς κυρίαρχη, μόνο έχοντας καταστεί *μεγάλη* γαιοκτησία (και υπό αυτή την έννοια *μεγάλη* γεωργία), έτσι και η βιομηχανία μπορεί να καταστεί ολοσχερώς κυρίαρχη ως *μεγάλη* βιομηχανία και *μεγάλη* βιομηχανική ιδιωτική ιδιοκτησία.

Η ιδιωτική ιδιοκτησία αποκτά μίαν αντίστοιχη εαυτής βάση και επιτυγχάνει την ώριμη μορφή της ανάπτυξής της όταν η βιομηχανία γίνεται το καθοριστικό είδος κοινωνικής παραγωγής. Βιομηχανία είναι εκείνο το είδος της παραγωγής, το οποίο έγκειται στη δευτερογενή, τριτογενή κλπ. μεταποίηση των προϊόντων της άγρας πόρων (συμπεριλαμβανομένων και των ορυκτών πόρων), της γεωργίας και της κτηνοτροφίας με τη βοήθεια παρηγμένων μέσων εργασίας. Υπό αυτή την ευρεία έννοια του όρου η βιομηχανία συμπεριλαμβάνει τη χειροτεχνία ως μη ανεπτυγμένο στάδιο της βιομηχανίας. Ωστόσο, ανεπτυγμένη μορφή βιομηχανίας, δηλαδή *κυριολεκτικά βιομηχανία*, είναι η δευτερογενής, τριτογενής κλπ. μεταποίηση των προϊόντων της άγρας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας σε μεγάλα μεγέθη, με τη βοήθεια παρηγμένων, δημιουργημένων από την εργασία μέσω εργασίας, τα οποία δεν είναι πλέον χειροκίνητα. Επομένως, αποφασιστικός, καθοριστικός κλάδος της παραγωγής είναι εδώ η παραγωγή μέσω παραγωγής. Η βιομηχανία συνιστά την αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση, διότι ακριβώς η βιομηχανία είναι εκείνη η παραγωγή, η οποία διεξάγεται με τη βοήθεια παρηγμένων μέσων παραγωγής.

Γι' αυτό και στον τομέα των σχέσεων παραγωγής, αποφασιστικό στοιχείο γίνονται οι σχέσεις που αφορούν τα μέσα παραγωγής, η ιδιωτική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής. Γι' αυτό και επί κεφαλαιοκρατίας κυρίαρχη τάξη είναι η τάξη των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής. Εφ' όσον όμως τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε μία τάξη, οι υπόλοιποι άνθρωποι οι οποίοι στερούνται μέσων παραγωγής, είναι μη ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Εν τω μεταξύ, εάν τα παρηγμένα μέσα παραγωγής διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στην παραγωγή, έπεται ότι οι ιστορικής προέλευσης σχέσεις διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο έναντι των φυσικής προέλευσης δεσμών. Επομένως, λαμβάνοντας υπ' όψιν μόνο τον ρόλο των παρηγμένων μέσων παραγωγής και συγκεκριμένα τους υφιστάμενους ιστορικής προέλευσης δεσμούς, οι οποίοι υφίστανται ακριβώς έχοντας τέτοια μέσα ως βάση τους, πρέπει να πούμε ότι οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, εάν ληφθούν σε καθαρή μορφή, σηματοδοτούν την απουσία φυσικού δεσμού μεταξύ ιδιοκτητών και μη ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, και κατ' αυτόν τον τρόπο την απουσία σωματικής κατοχής-κυριότη-

τας των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής επί των μη ιδιοκτητών*. Αντίστοιχη αυτής της κατάστασης είναι η νομική ελευθερία των μη ιδιοκτητών μέσων παραγωγής (εξυπακούεται, όταν πλέον οι εν λόγω σχέσεις είναι ανεπτυγμένες σε καθαρή μορφή). Κατ' αυτόν τον τρόπο, υπό αυτούς τους όρους, ο μόνος εφικτός δεσμός που διασυνδέει τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής με τους μη ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής παραμένει η εργασία των μη ιδιοκτητών μέσων παραγωγής με τη βοήθεια μέσων παραγωγής τα οποία δεν τους ανήκουν. Δεδομένου ότι τα μέσα παραγωγής διαδραματίζουν τον αποφασιστικό ρόλο, επομένως, σε τελευταία ανάλυση, [τον αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζουν] οι ιδιοκτήτες τους, ένα μέρος της εργασίας το ιδιοποιείται ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, το δε υπόλοιπο κατευθύνεται στη διατήρηση της ύπαρξης του μη ιδιοκτήτη μέσων παραγωγής. Και μάλιστα, δεδομένου ότι ο μη ιδιοκτήτης δεν έχει πλέον φυσικής προέλευσης δεσμούς να τον συνδέουν με τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, δεν «εκχωρεί τον εαυτό του» άπαξ και διά παντός, αλλά μόνον επί ορισμένης (κατά το μάλλον ή ήττον σύντομης) διάρκειας χρονικό διάστημα, και η εκχώρηση αυτή επαναλαμβάνεται διαρκώς εκ νέου, δηλαδή ο μη ιδιοκτήτης «εκχωρεί» μόνο προσωρινά την ικανότητά του για εργασία. Η ίδια η πραγματική εργασία δεν του ανήκει και δεν μπορεί να του ανήκει, εάν δεν διαθέτει ο ίδιος δικά του μέσα παραγωγής, επί των οποίων θα μπορούσε να κάνει χρήση της ικανότητάς του για εργασία.

Μέχρι τώρα, αναφερόμενοι στην αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση, *αντιπαράθετα* με την ιδιωτική ιδιοκτησία (ως ιστορικής προέλευσης σχέσεις) στις φυσικής προέλευσης σχέσεις. Και, τότε, ήταν αρκετή η υπόμνηση της διαφοράς μεταξύ παρηγγμένων, δημιουργημένων από την εργασία και φυσικής προέλευσης μέσων παραγωγής για την περιγραφή των χαρακτηριστικών της αντίστοιχης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάσης και της αντίστοιχης των φυσικής προέλευσης δεσμών βάσης.

Τώρα όμως που φτάσαμε στην εξέταση της ανεπτυγμένης, της ώριμης ιδιωτικής ιδιοκτησίας, εγείρεται αναπόδραστα το ερώτημα: ταυτίζονται άραγε οι σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με τις κάθε είδους ιστορικής προέλευσης σχέσεις, ή μήπως οι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι απλώς μία από τις μορφές των ιστορικής προέλευσης σχέσεων;

* Οι μη ιδιοκτήτες δεν ανήκουν πλέον σωματικά στους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής.
- σ.τ.μ.

Μέχρι τώρα εξετάζαμε τις σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας ως άμεσα ταυτιζόμενες με τις ιστορικής προέλευσης σχέσεις εν γένει. Η διαφορά μεταξύ των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας, ως είδους σχέσεων που ανέκυψαν ιστορικά, και των ιστορικής προέλευσης σχέσεων εν γένει εγείρεται και αποκτά ουσιώδη σημασία μόνον όταν και όποτε ωριμάζει η κεφαλαιοκρατία και οι όροι για την εξάλειψή της [για την υπέρβασή της], δηλαδή όταν η πλέον ανεπτυγμένη παγκόσμια-ιστορική μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας φτάνει στην ωριμότητά της και συνάμα ωριμάζουν οι όροι για την εξάλειψη αυτής ταύτης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Απ' εδώ έπεται ότι οι επιστημονικές αντιλήψεις περί του ιστορικά, παροδικού χαρακτήρα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας καθαυτήν, μπορούσαν να διαμορφωθούν μόνο σε συνθήκες ώριμης κεφαλαιοκρατίας και μάλιστα [ορμώμενες] από τις θέσεις εκείνης της κοινωνικής δύναμης προς το συμφέρον της οποίας είναι ο ριζικός μετασχηματισμός, η εξάλειψη της κεφαλαιοκρατίας, δηλαδή από τις θέσεις της εργατικής τάξης.

Ως αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (ως ειδικού είδους των ιστορικής προέλευσης σχέσεων) βάση λειτουργεί ο αποφασιστικός ρόλος στην παραγωγή όχι απλώς των παρηγμένων, των δημιουργημένων από την εργασία μέσω παραγωγής, αλλά των μέσω χειρωνακτικής εργασίας δημιουργημένων [των χειροποίητων] και χειροκίνητων μέσω εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι, υπό αυτή την έννοια, αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση είναι ο εν τω γίνεσθαι, ο υπό διαμόρφωση αποφασιστικός ρόλος της χειροτεχνίας στην παραγωγή. Αλλά τέτοιου είδους ρόλος της χειροτεχνίας στην παραγωγή είναι επικτός μόνον όταν και όποτε η χειροτεχνία γίνεται μεγάλη [μεγάλης κλίμακας], δηλαδή όταν και όποτε πραγματοποιείται η μετάβαση απ' τη χειροτεχνία στην καθαυτό βιομηχανία.

Στη χειροτεχνία, σε αντιδιαστολή με την καθαυτό βιομηχανία, έχει κεφαλαιώδη σημασία η χειρωνακτική, η ατομική εργασία, οι ιδιότητες του ατόμου (η εργασιακή ικανότητά του, η δύναμη, η επιδεξιότητά του κλπ.), καθώς και οι εμπειρικές του γνώσεις, οι δεξιότητές του οι οποίες εξαρτώνται από φυσικές προδιαθέσεις. Και αυτό ισχύει ενώ στην εκμηχανισμένη βιομηχανία το ποσόν και το ποιόν του παραγόμενου προϊόντος εξαρτώνται σε μεγαλύτερο βαθμό από τις μηχανές απ' ό,τι από την άμεση εργασία του παραγωγού.

Στον βαθμό που ως αντίστοιχη της ιδιωτικής εργασίας βάση λειτουργούν τα παρηγμένα, τα δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής, η ιδιω-

τική ιδιοκτησία συνιστά σχέση η οποία ανέκλυψε ιστορικά. Ωστόσο, βάση αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (ως ειδικού είδους ιστορικής προέλευσης σχέσεων) είναι τα δημιουργημένα από *χειρωνακτική* εργασία *χειροκίνητα* μέσα παραγωγής. Γι' αυτό η ιδιωτική ιδιοκτησία συνιστά μιαν ιστορικής προέλευσης σχέση, στο εσωτερικό της οποίας και στα πλαίσια της οποίας ως υπηγμένη στιγμή είναι παρών ο *ακόμα μη μετασχηματισμένος μέχρι τέλους φυσικής προέλευσης δεσμός*: η παραγωγή χειροκίνητων μέσων παραγωγής, και ευρύτερα των μέσων παραγωγής, εξακολουθεί εδώ να *εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό απ' τα φυσικά δεδομένα του παραγωγού, από το βιολογικό είδος του ανθρώπου*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οποιαδήποτε παγκόσμια-ιστορική μορφή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, συμπεριλαμβανομένης και της πλέον ανεπτυγμένης, προϋποθέτει απαραίτητως, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, ούτως ή άλλως φυσικής προέλευσης δεσμούς. Η ιδιωτική ιδιοκτησία καθαυτή συνιστά *υπό διάμορφωση ιδιαζόντως* ανθρώπινες, ιστορικής προέλευσης σχέσεις.

Στην πλέον ανεπτυγμένη ιστορική μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, που είναι η κεφαλαιοκρατική, οι φυσικής προέλευσης σχέσεις ως υπηγμένη στιγμή εντάχθηκαν μεν στο εσωτερικό της, στην ίδια τη σύνθεση της σάρκας και του αίματός της, αλλά παραμένουν μη μετασχηματισμένες μέχρι τέλους. Ας εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ κεφαλαιοκρατών (ιδιοκτητών μέσων παραγωγής) και εργατών (ελεύθερων μη ιδιοκτητών μέσων παραγωγής). Υπάρχει άραγε εδώ σε υπηγμένη μεν πλην όμως μη μετασχηματισμένη τελειωτικά μορφή ο φυσικής προέλευσης δεσμός; Αφ' ενός μεν, ο δεσμός που συνδέει κεφαλαιοκράτη και εργάτη είναι αδιαμφισβήτητα ιστορικής προέλευσης δεσμός. Επιπλέον, εδώ πρόκειται περί ενός δεσμού, στον οποίο όλα τα βασικά συστατικά στοιχεία της [παραγωγικής] διαδικασίας είναι προϊόντα εργασίας. Σε αντιδιαστολή με τη φεουδαρχία, όπου το βασικό μέσο παραγωγής (η γη) είναι ως επί το πλείστον ένα φυσικής προέλευσης μέσο παραγωγής, επί κεφαλαιοκρατίας τα βασικά μέσα παραγωγής είναι προϊόντα προγενέστερης εργασίας. Αλλά και η εργασιακή δύναμη, στον βαθμό που εξαρτάται από την επανάληψη της παραγωγικής διαδικασίας, συνιστά επίσης προϊόν προγενέστερης παραγωγής, προγενέστερης εργασίας.

Αφ' ετέρου δε, εδώ υφίσταται και κάτι το οποίο είναι ευθέως αντίστροφο του παραπάνω. Κεφαλαιοκρατία είναι η κυριαρχία των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων, είναι εκείνη η κατάσταση της κοινωνίας κατά την οποία οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις μετασχηματίζουν σε αντιστοιχία με

τον εαυτό τους όλα τα συστατικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας: μετατρέπονται σε εμπόρευμα και τα μέσα παραγωγής και η εργασιακή δύναμη. Ο Κ. Μαρξ διερεύνησε με μεγαλοφυή τρόπο και με μια αληθινά σιδηρά λογική το σύστημα αυτών των κοινωνικών σχέσεων. Ο ίδιος αποκάλυψε με συνέπεια τον διττό χαρακτήρα του εμπορεύματος και κατέδειξε ότι επί κεφαλαιοκρατίας οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων εκδηλώνονται μόνο μέσω σχέσεων πραγμάτων, μέσω των σχέσεων των εμπορευμάτων ως πραγμάτων, ικανών να ικανοποιήσουν τις όποιες ανάγκες των ανθρώπων. Πράγμα δυνατό να ικανοποιήσει την όποια ανάγκη του ανθρώπου, δηλαδή χρηστική αξία, μπορεί να είναι τόσο ένα πράγμα δημιουργημένο από την εργασία, όσο και κάτι το οποίο είναι δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Και στις δύο περιπτώσεις το πράγμα μπορεί να είναι εμπόρευμα και, επομένως, οι κοινωνικές σχέσεις μπορούν να εκδηλώνονται και μέσω πραγμάτων, δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή.

Εκτός αυτού, το όποιο πράγμα, ακόμα και εάν έχει δημιουργηθεί από την εργασία, από την παραγωγή, παραμένει τεχνητή μεν, πλην όμως μη ζωντανή φύση, συσσωρευμένη εργασία του παρελθόντος.

Τα μέσα παραγωγής, τα οποία πρεσβεύουν συσσωρευμένη εργασία του παρελθόντος, διαδραματίζουν επί κεφαλαιοκρατίας καθοριστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Η συσσωρευμένη εργασία του παρελθόντος κυριαρχεί έναντι της ζωντανής εργασίας. Οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής κυριαρχούν επί των ελεύθερων κατόχων εργασιακής δύναμης [ικανότητας προς εργασία], που στερούνται μέσω παραγωγής. Τα μέσα παραγωγής είναι συσσωρευμένη εργασία του παρελθόντος. Η εργασία του παρελθόντος είναι μεν εργασία, αλλά είναι συνάμα νεκρή εργασία. Ως νεκρή εργασία, τα μέσα παραγωγής δεν διαφέρουν ουσιαστικά σε τίποτε από τα υπόλοιπα φυσικά σώματα. Μια μηχανή η οποία δεν χρησιμοποιείται στην παραγωγή είναι ένας σωρός από μέταλλο κ.ο.κ. και αλλάζει μόνο σε αντιστοιχία με τις φυσικές νομοτέλειες. *Τα μέσα παραγωγής μόνον ενωμένα με τη ζωντανή εργασία εντάσσονται στην κοινωνική κίνηση.* Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαφορά συσσωρευμένης εργασίας του παρελθόντος και ζωντανής εργασίας έγκειται στο εσωτερικό της εργασίας, δηλαδή στο εσωτερικό αυτού του κοινωνικού μορφώματος. Η νεκρή, η παρελθούσα εργασία εάν αποκοπεί από τη ζωντανή εργασία παύει να είναι εργασία, και μετατρέπεται μόνο σ' ένα σώμα της φύσης, το οποίο υπάγεται αποκλειστικά σε νομοτέλειες της φύσης: *η κυριαρχία της εργασίας του παρελθό-*

ντος, της νεκρής εργασίας επί της ζωντανής εργασίας εντός της αμοιβαίας διασύνδεσής τους σημαίνει ότι οι φυσικές νομοτέλειες, οι φυσικοί δεσμοί, έχοντας παρεισφρήσει στο εσωτερικό της κοινωνικής ανάπτυξης, εξακολουθούν να κυριαρχούν με αυτή την ανηρημένη μορφή τους επί των καθαρών κοινωνικών σχέσεων. Εάν το εκφράσουμε αυτό κατ' αναλογία, [θα μπορούσαμε να πούμε εδώ ότι] ο ηττημένος, συγκαλύπτοντας το αυθεντικό του πρόσωπο, καταλαμβάνει την ηγετική θέση των νικητών, αλλά είναι υποχρεωμένος να συγκαλύπτεται και να συμπεριφέρεται κατά το μάλλον ή ήττον σε αντιστοιχία με ξένους προς αυτόν κανόνες, επιδρώντας ούτως ή άλλως σε αυτούς. Η ίδια η ζωντανή εργασία, ενόσω κυριαρχεί η παρελθούσα, η νεκρή εργασία προβάλλει υπό το φως της τελευταίας: η εργασιακή δύναμη πωλείται από τον εργάτη ως πράγμα και υπό την ίδια ιδιότητα αγοράζεται από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Η χρήση της εργασιακής δύναμης, δηλαδή η ζωντανή εργασία, δεν είναι για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής – εάν αυτός εκληφθεί μόνον υπό αυτή του την ιδιότητα– παρά μόνον ένα προσάρτημα των μέσων παραγωγής, μόνο πράγμα. Ο κεφαλαιοκράτης (ακριβώς υπό την ιδιότητα του κεφαλαιοκράτη) δεν ενδιαφέρεται για τον εργάτη ως άνθρωπο παρά μόνον ως εργάτη.

Αυθεντικά πλήρης μετασχηματισμός των φυσικής προέλευσης δεσμών από την κοινωνική ανάπτυξη σημαίνει κυριαρχία της ζωντανής εργασίας επί της συσσωρευμένης εργασίας του παρελθόντος.

Τα στάδια ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας. 1. Το στάδιο της αρχής της κεφαλαιοκρατίας (πριν από την πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας της): διαμόρφωση της χειροτεχνίας στα σπλάχνα της φεουδαρχίας. 2. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας: μετάβαση στη χειροτεχνία που είναι ελεύθερη από τα συντεχνιακά δεσμά (γενικά από τα δεσμά της φεουδαρχικής της οργάνωσης). 3. Το στάδιο της διαμόρφωσης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας: η περίοδος της μανουφακτούρας*, μετάβαση στην ευρείας κλίμακας μηχανουργία [παραγωγή μηχανών] με χειροτεχνικό και βιοτεχνικό τρόπο, μετάβαση στην εκμηχανισμένη μηχανουργία [παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών]. 4. Το στάδιο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας: η κυριαρχία της εκμηχανισμένης μηχανουργίας. 5. Το στάδιο της σήψης και της απονέκρωσης της κεφαλαιοκρατίας: ο ιμπεριαλισμός.

* Γερμ. «manufakturperiode», η περίοδος της πρωταρχικής κεφαλαιοκρατικής βιοτεχνίας.
– σ.τ.μ.

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο αναφερθήκαμε ήδη στο στάδιο της αρχής της κεφαλαιοκρατίας. Γι' αυτό και θα εξετάσουμε αμέσως *το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας*. Η ουσία της κεφαλαιοκρατίας ανακύπτει πρωταρχικά όπου και όταν διαμορφώνεται μια παραγωγή, στην οποία έχουν αποφασιστική σημασία τα παρηγμένα, τα δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής, στην οποία τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιωτική ιδιοκτησία (μη περιοριζόμενη από συντεχνιακά, φεουδαρχικά δεσμά, ελεύθερη ιδιωτική ιδιοκτησία), στην οποία για να τεθούν σε κίνηση αυτά τα μέσα παραγωγής καθοριστικός είναι ο ρόλος εργαζομένων, οι οποίοι είναι ελεύθεροι να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη και στερούνται στον μεν είτε στον δε βαθμό ζωτικής σημασίας για αυτούς μέσων παραγωγής.

Η πρωταρχική κεφαλαιοκρατική ως προς την ουσία της παραγωγή συγκροτείται, κατά κανόνα, εκτός των ορίων ισχύος της φεουδαρχικά οργανωμένης χειροτεχνίας, ή μέσω της διάλυσης της φεουδαρχικής οργάνωσης της χειροτεχνίας. Η φεουδαρχικά οργανωμένη χειροτεχνία στην καλύτερη περίπτωση προορίζεται για μια συγκριτικά στενή [περιορισμένη] αγορά. Στον βαθμό που αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις (τελειοποιούνται τα αγροτικά εργαλεία, αυξάνει η γεωργική καλλιέργεια, όλο και πιο πολύ χρησιμοποιούνται οι δυνάμεις της φύσης –κατά κύριο λόγο του ίππου, των υδάτων, του ανέμου– για παραγωγικούς σκοπούς, τελειοποιούνται τα μέσα επεξεργασίας [μεταποίησης] των προϊόντων της άγρας [φυσικών πόρων], της γεωργίας και της κτηνοτροφίας...) αυξήθηκε η παραγωγικότητα της εργασίας, και συνάμα η ποσότητα και η ποικιλομορφία της διαθέσιμης στην αγορά παραγωγής. Η αύξηση των αγοραίων δεσμών δημιούργησε με τη σειρά της κίνητρα για την ανάπτυξη της παραγωγής. Διαρκώς αυξανόταν η ποικιλία και η ποσότητα της παραγωγής που κατευθυνόταν για να διατεθεί στην αγορά και απαιτούνταν από την αγορά. Όσο αυξανόταν η αγορά, η παραγωγή δούλευε για την αγορά σε ολοένα αυξανόμενο βαθμό. Αυτό συνέβαινε έως ότου τελικά συγκροτήθηκε μια παραγωγή, η οποία δούλευε, κατά βάση είτε στο σύνολό της, για την αγορά, η οποία είχε υπαχθεί στις απαιτήσεις της αγοράς, δηλαδή η κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Το στάδιο της διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατίας από ποσοτικής απόψεως έγκειται στη μετατροπή των επί μέρους παραγωγικών διαδικασιών, οι οποίες, κατά βάση είτε στο σύνολό τους δουλεύουν για την αγορά, σε παραγωγικές διαδικασίες που υπερτερούν στην παραγωγική ζωή και σε τελευταία ανάλυση

στη ζωή της κοινωνίας εν συνόλω. Η αποφασιστική εξάρτηση της παραγωγής από το στοιχείο [από τις αυθόρμητες και ανεξέλεγκτες δυνάμεις] της αγοράς, γεννά εν γένει και εν συνόλω την αναγκαιότητα διαρκούς αύξησης της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων και ευέλικτης ταχείας αλλαγής της ποιότητας, κατάκτησης όλο και ευρύτερης αγοράς και διεύρυνσης των υφιστάμενων ορίων της αγοράς. Η συγκρότηση της παγκόσμιας αγοράς λειτουργεί ως το όριο της εκτατικής αλλαγής [εξάπλωσης] της αγοράς στην κλίμακα του συνόλου της ανθρωπότητας. *Με τη συγκρότηση της παγκόσμιας αγοράς, η κατ' εξοχήν εκτατική ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας γίνεται κατ' εξοχήν εντατική. Η κεφαλαιοκρατία ωριμάζει.*

Η παραγωγή, η οποία κατά βάση είτε στο σύνολό της δουλεύει για την αγορά –τηρούμενων αμετάβλητων των λοιπών όρων– έχει βιωσιμότητα [σταθερότητα] ευθέως ανάλογη των μεγεθών της. Σε αντιδιαστολή με τη φεουδαρχία, χαρακτηριστική ιδιοτυπία της κεφαλαιοκρατίας είναι η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία, όχι επί ενός φυσικής προέλευσης μέσου παραγωγής, αλλά επί των παρηγμένων, επί των δημιουργημένων από την εργασία μέσων παραγωγής. Από ποσοτικής πλευράς η καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή διαφέρει από τη φεουδαρχικά οργανωμένη χειροτεχνία εν συνόλω, λόγω των μεγαλύτερων μεγεθών της, λόγω της μεγαλύτερης ποσότητας παραγόμενων προϊόντων.

Η παραγωγή προϊόντων σε ολοένα αύξουσες ποσότητες, επιτυγχάνεται μέσω της μεγέθυνσης της παραγωγής και της αύξησης του καταμερισμού της εργασίας, αρχικά επί κληροδοτημένης από το παρελθόν τεχνικής βάσης: επί χειρωνακτικών εργαλείων εργασίας, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Επί κεφαλαιοκρατίας κατ' αναγκαιότητα αποφασιστικό ρόλο στην παραγωγή διαδραματίζουν τα παρηγμένα μέσα παραγωγής. Στον βαθμό που ισχύει αυτό, το σημαντικότερο στοιχείο για τον προσδιορισμό της ποιοτικής και της ουσιαστικής πλευράς της διαδικασίας διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατίας είναι η εξέταση της διαδικασίας διαμόρφωσης εκείνων των μέσων παραγωγής, τα οποία είναι αντίστοιχα της ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατίας.

Πρώτη και απλούστερη δυνατότητα αύξησης της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων με χειροκίνητα εργαλεία εργασίας, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά, είναι η απλή συνεργασία, η συνένωση παραγωγών υπό μίαν αρχή, η οποία προέρχεται συχνότερα και προπαντός από τον τομέα της διάθεσης [εκποίησης των προϊόντων] και στη συνέχεια από την παραγωγή. Ωστόσο, εδώ πρόκειται μάλλον περί αλλαγής ποιότητας στα πλαίσια της υπερο-

χής μίας ποσοτικής αλλαγής. Βαθύτερη ποιοτική αλλαγή επί της ίδιας τεχνικής βάσης είναι εφικτή μέσω του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ παραγωγών, οι οποίοι έχουν συνενωθεί υπό την αρχή ενός και του αυτού (είτε των αυτών) ιδιοκτήτη (ιδιοκτητών). Η εμπάθυνση τέτοιου είδους καταμερισμού της εργασίας οδηγεί σε εξειδίκευση των χειρωνακτικών εργαλείων, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Αυτός είναι ο καταμερισμός εργασίας της μανουφακτούρας.

Η απλή συνεργασία και ο καταμερισμός εργασίας της μανουφακτούρας επαρκούν για μεγέθυνση της παραγωγής, ικανής για να μπορέσουν να ανακύψουν για πρώτη φορά κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής ήταν πλέον σε θέση να χρησιμοποιήσει μια ποσότητα εργασιακών δυνάμεων ελεύθερων εργαζόμενων η οποία θα του επέτρεπε, αξιοποιώντας την εργασία των εργατών, και να υπάρξει ο ίδιος και να αποκτά μέσα παραγωγής για την πραγματοποίηση της αναπαραγωγής (χαρακτηριστικό σταθερό και αναγκαίο στοιχείο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής δεν είναι η απλή αλλά η διευρυμένη αναπαραγωγή). Ωστόσο, η απλή συνεργασία και ο καταμερισμός εργασίας της μανουφακτούρας δεν επαρκούν για να ωριμάσει η κεφαλαιοκρατία και να σταθεί στα πόδια της. Η κατάσταση κατά την οποία υπερτερεί η *αντιστοιχία* των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής προς τον χαρακτήρα και το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι εφικτή μόνο στην *ανώριμη* κεφαλαιοκρατική κοινωνία: οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας αντιστοιχούν σε χειρωνακτικά και χειροποίητα μέσα εργασίας τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Η αλήθεια είναι ότι και σε αυτή την περίπτωση δεν υφίσταται απόλυτη αντιστοιχία, διότι η κεφαλαιοκρατική ιδιωτική ιδιοκτησία προϋποθέτει τουλάχιστον την απλή συνεργασία χειρωνακτικών εργαλείων τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Αλλά αυτό σημαίνει ότι στη δεδομένη σχέση η εργασία ως προς τον χαρακτήρα της δεν είναι απλώς άμεσα δεδομένη χειρωνακτική εργασία, αλλά διαθέτει και κάποιον καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα (το προϊόν της εργασίας παράγεται από τη συνολική εργασία των απλώς συνεταιρισμένων εργατών). Πολλώ μάλλον δε αυτό ισχύει για τον καταμερισμό της εργασίας στη μανουφακτούρα. Παρ' όλα αυτά όμως, αποφασιστικό στοιχείο παραμένει το γεγονός ότι η εργασία εξακολουθεί να διεξάγεται με τη βοήθεια χειρωνακτικών εργαλείων εργασίας τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Τέτοιου είδους εργαλεία εργασίας θέτουν κατ' αρχήν περιορισμούς στις

δυνατότητες ανάπτυξης της μεγάλης παραγωγής η οποία εδράζεται στην κατασκευή και χρησιμοποίηση παρηγμένων μέσων παραγωγής.

Ωριμότητα της κεφαλαιοκρατίας. Όπως είναι γνωστό από το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ, η δημιουργία της τεχνικής βάσης της μεγάλης παραγωγής, εντός της οποίας είναι αποφασιστική η σημασία των παρηγμένων μέσων παραγωγής, σημαίνει προπαντός και κατά κύριο λόγο ότι το εργαλείο που επενεργεί άμεσα στο αντικείμενο της εργασίας μετατρέπεται σε εργαλείο της εργαλειομηχανής. Κατ' αυτόν τον τρόπο δρομολογήθηκε μια εντελώς διαφορετική πορεία της ανάπτυξης των μέσων εργασίας εν συγκρίσει προς τα χειροκίνητα εργαλεία. Η αποδοτικότητα των χειροκίνητων εργαλείων εργασίας είναι ευθέως ανάλογη κατά κύριο λόγο των εργασιακών προσπαθειών του ανθρώπου (που διαμορφώνονται με τις πρακτικές του γνώσεις, με τις δεξιότητές του, με το ενδιαφέρον του για την εργασία κλπ...), δηλαδή εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τον άμεσο παραγωγό. Με τη δημιουργία και την ανάπτυξη του μέρους των εφαρμογών της εργαλειομηχανής η αναλογική συνάρτηση της αποδοτικότητας της παραγωγής από τον άμεσο παραγωγό παραμένει ενόσω χειρίζονται μια και την αυτή μηχανή διάφοροι παραγωγοί, αλλά με τη χρήση διαφόρων μηχανών η αποδοτικότητα και η βελτίωση της ποιότητας του παραγόμενου προϊόντος δεν καθορίζονται πλέον περισσότερο από τις εργασιακές προσπάθειες του άμεσου παραγωγού, αλλά –όλο και πιο πολύ– από τη χρήση και ανάπτυξη των μηχανών. Ο αριθμός των [μηχανοκίνητων] εργαλείων εφαρμογών που ενεργοποιούνται από τον άνθρωπο, η αποδοτικότητά τους, το ποιόν της εργασίας τους είναι αυτά που καθίστανται το κύριο στοιχείο εν συγκρίσει προς τις άμεσες εργασιακές προσπάθειες εκείνου που χειρίζεται της μηχανές. Η ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας και η βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος εξαρτώνται μεν από τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των εργασιακών προσπαθειών κατά τον χειρισμό των μηχανών, ωστόσο, η κυρίως εξάρτηση εναπόκειται πλέον στη δράση των ίδιων των μηχανών. Όσο λιγότερο ανεπτυγμένες είναι οι μηχανές τόσο μεγαλύτερη είναι, εν γένει και εν συνόλω, η σημασία της ποσότητας και της ποιότητας των εργασιακών προσπαθειών που απαιτούνται κατά τη χρήση τους (για την αύξηση της ποσότητας και τη βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος). Και τουναντίον: όσο πιο ανεπτυγμένες είναι οι μηχανές τόσο μικρότερη είναι η σημασία της ποσότητας και της ποιότητας των εργασιακών προσπαθειών που καταβάλλονται κατά τον χειρισμό τους (για την αύξηση της ποσότητας και τη βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος).

Με τη μετατροπή της εκμηχανισμένης παραγωγής σε αποφασιστικό, σε κύριαρχο κλάδο της παραγωγής, ο κύριος παράγων για την αύξηση της ποσότητας και τη βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος *δεν είναι πλέον η χρήση των καταβαλλόμενων εργασιακών προσπαθειών του παραγωγού κατά τη χρήση των μέσων εργασίας*, αλλά η ποιότητα και η ποσότητα των εργασιακών προσπαθειών που καταβάλλονται *κατά την τελειοποίηση, κατά την ανάπτυξη των μέσων εργασίας* (εν προκειμένω των μηχανών).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στις κοινωνίες οι οποίες εδράζονταν κατ' εξοχήν σε *χειροκίνητα* εργαλεία εργασίας, εκείνο που προέβαλε στο προσκήνιο ήταν η χρήση (και όχι η ανάπτυξη) των μέσων εργασίας. Η ανάπτυξη των μέσων εργασίας καθοριζόταν από την ποσοτική και ποιοτική μεταβολή των εργασιακών προσπαθειών που κατέβαλε ο άμεσος παραγωγός, ο χρήστης του μέσου εργασίας. Γι' αυτό και από την άποψη της ανάπτυξης της κοινωνίας εκείνο που έχει τη μεγαλύτερη σημασία για την περιγραφή των χαρακτηριστικών της ιδιοτυπίας διαφόρων προκεφαλαιοκρατικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών είναι ο προσδιορισμός *της μεταβολής της πραγματικής θέσης, της κατάστασης των άμεσων παραγωγών* εντός της παραγωγής (φυσικά σε συνδυασμό με τα βραδέως μεταβαλλόμενα μέσα εργασίας). Αλλά εκείνο που αποκτά τη μεγαλύτερη σημασία για την περιγραφή των χαρακτηριστικών του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού είναι *η μεταβολή των μέσων εργασίας* (φυσικά, σε συνδυασμό με την αλλαγή της θέσης, της κατάστασης του άμεσου παραγωγού εντός της παραγωγής). *Σε αντιστοιχία με τα παραπάνω, για τους προκεφαλαιοκρατικούς ανταγωνιστικούς σχηματισμούς, η ιδιοκτησία επί των άμεσων παραγωγών διαδραματίζει ουσιαστικά μεγαλύτερο ρόλο απ' ό,τι η ιδιοκτησία επί των παρηγμένων μέσων παραγωγής.*

Οι μηχανές είναι τέτοιο μέσο παραγωγής το οποίο, εάν διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στην παραγωγή, από την ίδια την ουσία του απαιτεί *συνεχή [αδιάλειπτη] ανάπτυξη της παραγωγής.*

Η δημιουργία και η διάδοση προσαρμοσμένων σε εργαλειοφορέα της [εργαλειο-] μηχανής εργαλείων εφαρμογών εξώθησαν την αναγκαιότητα αντίστοιχης αλλαγής στο κινητήριο μέρος και στο μέρος της μετάδοσης [μεταβίβασης] της δύναμης της μηχανής. Με τη δημιουργία και τη διάδοση μηχανικών εργαλείων εφαρμογών συγκροτείται ένα τρόπον τινά *αυτενεργό μέσο εργασίας*, ένα μέσο, η σχετική ανεξαρτησία της δράσης του οποίου από τις εργασιακές προσπάθειες του παραγωγού που το χειρίζεται, διαφέρει ουσιαστικά

από τη σχετική ανεξαρτησία των χειροκίνητων μέσων εργασίας από τον παραγωγό. Το βασικό υλικό για την κατασκευή των μέσων εργασίας είναι ο σίδηρος. Ο τελευταίος, σε αντιδιαστολή με τον λίθο, το ξύλο, τα οστά, τον χαλκό και τον ορείχαλκο, επιτρέπει τη δημιουργία μέσων εργασίας τα οποία είναι ανθεκτικά, μεγάλου μεγέθους και απαρτίζονται από πολλά τεμάχια [εξαρτήματα, στοιχεία μηχανών] (συμπεριλαμβανομένων και συσχετικά προς άλλα κινούμενων εξαρτημάτων). Κατ' ανάγκη η μορφή των χρησιμοποιούμενων νομοτελειών που υπερτερεί εδώ είναι αυτή της *μηχανικής μορφής κίνησης*. Η μηχανική συνεχής [αδιάλειπτη] και ακριβής κίνηση των μερών της εργαλειομηχανής διαφέρει ριζικά από τη λειτουργία της κινητήριας δύναμης του ανθρώπου και των ζώων, καθώς επίσης και από την άρρυθμη μηχανική [κινητήριο] δύναμη των υδάτων και του ανέμου (εάν αυτή χρησιμοποιείται άμεσα για να θέσει σε κίνηση μηχανές). Απαιτείται μια πηγή συνεχούς και τακτικής μηχανικής κίνησης. Η πηγή [τροφοδοσίας] της μηχανικής κίνησης από την ίδια την ουσία αυτής της μορφής κίνησης βρίσκεται εκτός της, σε άλλες μορφές κίνησης [ενέργειας]. Γι' αυτό η εφεύρεση και η διάδοση μηχανικών εργαλείων εφαρμογών από σίδηρο δημιούργησαν τους όρους για τη χρήση μη μηχανικών μορφών κίνησης (θερμικής, ηλεκτρικής) ως πηγής [τροφοδοσίας] της μηχανικής κίνησης και για τον μετασχηματισμό αυτών των μορφών κίνησης σε μηχανική.

Συνεπώς, στον βαθμό που η παραγωγή μετατρέπεται σε μηχανική και αναπτύσσεται υπό αυτή την ιδιότητα, ο άνθρωπος και τα ζώα αποκλείονται απ' την παραγωγή υπό την ιδιότητα των απλών κινητηρίων δυνάμεων. Στον βαθμό που η φυσική εργασία του ανθρώπου δεν ανάγεται σε πράξεις του, όμοιες με την άσκηση δυνάμεων της μη ζωντανής φύσης, στον βαθμό που ο άνθρωπος δρα ως έμβιο ον, τέτοιου είδους εργασία δεν αντιστοιχεί στη μηχανική, στη μη ζωντανή γενικά φύση της μηχανικής παραγωγής και επίκειται η απώθησή της από τη μηχανική παραγωγή.⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής γίνεται αύξουσα η αντίφαση μεταξύ μηχανικής, μη ζωντανής, παραγωγής και χρησιμοποίησης κατά τον χειρισμό των μηχανών ζωντανής ερ-

6. Η εργασία διεξάγεται κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια μηχανικών κινήσεων των οργάνων του σώματος. Ωστόσο, αυτό συνιστά συνάμα και εργασία ενός έμβιου όντος. Στη βιολογική μορφή κίνησης η μηχανική κίνηση διαδραματίζει υπηγμένο ρόλο. Η υπαγωγή ενός έμβιου όντος στη μηχανική κίνηση των μηχανών έρχεται σε αντίφαση με τη φύση του ζώου.

γασίας. Η επίλυση αυτής της αντίφασης επέρχεται μέσω της σταδιακής απόθησης της ζωντανής εργασίας προπαντός από τη σφαίρα του χειρισμού έτοιμων μηχανών. Ο χειρισμός έτοιμων μηχανών μετατρέπεται σε μια διαδικασία, η οποία επιτελείται αφ' εαυτής, μόνον υπό τον έλεγχο του ανθρώπου και στην κατεύθυνση που χρειάζεται στον άνθρωπο.

Η μηχανική παραγωγή στέκει στα δικά της πόδια όταν και όποτε αρχίζουν να παράγονται μηχανές μέσω μηχανών [οι μηχανές γίνονται προϊόντα της εκμηχανισμένης μηχανουργίας, γίνονται μηχανοποίητες]. Με τη μετάβαση στην παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών επέρχεται το στάδιο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας. Ωριμάζει και η σύγκρουση μεταξύ των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και του χαρακτήρα και του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Κατά τη μηχανική παραγωγή, η εξάρτηση της ποιότητας και της ποσότητας της παραγωγής από τις άμεσες εργασιακές προσπάθειες των παραγωγών είναι ουσιαδώς μικρότερη απ' ό,τι κατά τη χρήση χειρωνακτικών και ατομικά ενεργοποιούμενων εργαλείων. Ακριβώς κατά τη μηχανική παραγωγή, για πρώτη φορά στη ιστορία διανοίγεται η κατ' αρχήν δυνατότητα σταθερής παραγωγής υλικών αγαθών σε αφθονία. Όσον αφορά δε τον χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων, σε αντιδιαστολή με τη μανουφακτούρα, κατά την οποία η μεγάλη παραγωγή δεν είχε σταθεροποιηθεί ακόμα, διότι δεν είχε αρκούντως ανεξαρτοποιηθεί από τους παραγωγούς του τεχνικού σκελετού, που συνένωνε τους εργαζόμενους σε αυτή τη βιοτεχνία ως ενιαίο «μηχανισμό», στη μηχανική παραγωγή ο σκελετός αυτός υφίσταται εν είδει μηχανών είτε συστήματος μηχανών, έναντι του οποίου επί κεφαλαιοκρατίας οι εργαζόμενοι προβάλλουν ως προσαρτήματά του [μηχανικά παραπληρώματα]. Κατ' αυτόν τον τρόπο σε συνθήκες μηχανικής παραγωγής ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής καθίσταται *τεχνική αναγκαιότητα*. Εάν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής εν γένει και εν συνόλω ήταν αντίστοιχες της απλής συνεργασίας (στη συνεργασία εργαζομένων οι οποίοι χειρίζονται χειροκίνητα και χειροποίητα-παρηγμένα εργαλεία εργασίας) και της πρωταρχικής κεφαλαιοκρατικής βιοτεχνίας (αν και τότε η αντιστοιχία δεν ήταν απόλυτη, διότι τότε είχε ήδη ανακύψει –έστω και σε εμβρυώδη, σε ανώριμη μορφή– ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας), έπαψαν να είναι εν γένει και εν συνόλω αντίστοιχες της μηχανικής παραγωγής. Η αλήθεια είναι ότι και στην τελευταία περίπτωση δεν υφίσταται απόλυτη αναντιστοιχία, διότι η απόλυτη αναντιστοιχία [των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής] προϋ-

ποθέτει την εξάλειψη κάθε παραγωγής, κάθε εργασίας, εκτός της μηχανικής παραγωγής, εκτός της δράσης των μηχανών. Μόνο στην περίπτωση που εξελίφεται απολύτως η εργασία, εξελίφεται απολύτως και η δυνατότητα οικειοποίησης της υπερεργασίας. Ωστόσο, τέτοιου είδους απόλυτη εκμηχάνιση υφίσταται ως ένα όριο [«άκρον άωτον»], η επίτευξη του οποίου πρακτικά μετατίθεται στο άπειρο. Γι' αυτό και είναι ανέφικτη η αυτόματη κατάρρευση της κεφαλαιοκρατίας. Όπως κατέδειξαν με εξαιρετική εμβρίθεια οι κλασικοί του μαρξισμού, και ιδιαίτερα ο Κ. Μαρξ στο «Κεφάλαιο» –αυτό το θεμελιωδέστατο έργο του μαρξισμού– η κεφαλαιοκρατία δημιουργεί με την ίδια της την κίνηση εκείνη την κοινωνική δύναμη προς το συμφέρον της οποίας είναι η υπέρβαση της κεφαλαιοκρατίας, η εξάλειψη όλων των ανταγωνιστικών τάξεων, η οικοδόμηση της αταξικής κοινωνίας. Μια δύναμη η οποία είναι ικανή να εκπληρώσει αυτούς τους στόχους και η υλική θέση της οποίας την εξαναγκάζει να αγωνιστεί. Δεδομένου όμως ότι οι ιστορικά παροδικές κεφαλαιοκρατικές σχέσεις προβάλλουν μόνο μέσω σχέσεων πραγμάτων, ως πραγματοποιημένες σχέσεις (και εδώ δεν πρόκειται απλώς περί αυταπάτης, αλλά περί *αντικειμενικά* υφιστάμενης φαινομενικότητας),* η κεφαλαιοκρατία προβάλλει στο επίπεδο αυτής της φαινομενικότητας ως αιώνια και ανυπέρβλητη κοινωνία. Για την αποκάλυψη της ουσίας, πίσω από το φαινομενικό περίβλημα –πίσω απ' την κίνηση των πραγμάτων– για την κατάδειξη του γεγονότος ότι εδώ πρόκειται περί ορισμένων ιστορικά παροδικών κοινωνικών σχέσεων, και συγκεκριμένα περί των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, απαιτείται η επιστήμη περί των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής [η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας]. Είναι αναγκαία μια θεωρία, η οποία θεμελιώνει επιστημονικά το αναπόδραστο του θανάτου της κεφαλαιοκρατίας και αποκαλύπτει τους δρόμους του αγώνα. Σε συνθήκες στυγνής εκμετάλλευσης, αδυνατεί να αρθεί στο επίπεδο της επιστημονικής κατανόησης της κεφαλαιοκρατίας ολόκληρη η εργατική τάξη από μόνη της. Η επιστημονική αντίληψη των σκοπών, των στόχων, των δρόμων και των τρόπων του αγώνα εισάγεται στην εργατική τάξη από το κομμουνιστικό κόμμα, το οποίο με τη σειρά του οφείλει να γενικεύει την εμπειρία του επαναστατικού (κατά κύριο λόγο του εργατικού) κινήματος εναντίον της κεφαλαιοκρατίας.

* Βλ. σχετικά το σύστημα λημμάτων: «φαινομενικότητα», «πλάνη», «φетиχισμός του εμπορεύματος», «ουσία και φαινόμενο», «Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ», κ.ο.κ. στο 278. – σ.τ.μ.

Όλα τα προαναφερθέντα στάδια της κεφαλαιοκρατίας αφορούν την προοδευτική της ανάπτυξη. Η ωριμότητα της κεφαλαιοκρατίας συνιστά μια καμπή, τη μετάβαση από την προοδευτική της ανάπτυξη στην οπισθοδρομική. Η οπισθοδρόμηση υπερτερεί και χαρακτηρίζει το στάδιο της σήψης και της πορείας προς τον θάνατό της [του εκφυλισμού της], δηλαδή το στάδιο του ιμπεριαλισμού. Φυσικά και η προοδευτική ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας εμπεριείχε σε λανθάνουσα μορφή πτυχές της παρακμής της, στον βαθμό που από την ίδια την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας άρχισαν να σχηματίζονται οι ιστορικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού. Εκτός αυτού, η οπισθοδρομική [παρακμιακή] ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας δεν αποκλείει τις ταχείες αύξουσες διαδικασίες από τη μεν είτε τη δε άποψη. «Θα ήταν σφάλμα, έγραφε ο Β. Ι. Λένιν, να θεωρηθεί ότι αυτή η τάση προς σήψη αποκλείει την ταχεία ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας... Η κεφαλαιοκρατία εν συνόλω αναπτύσσεται μεν ασύγκριτα ταχύτερα απ' ό,τι κατά το παρελθόν, πλην όμως η ανάπτυξη αυτή δεν καθίσταται μόνο γενικά πιο ανισομερής, αλλά η ανισομέρεια εκδηλώνεται επίσης μεταξύ άλλων και με την αποσύνθεση των πλέον ισχυρών ως προς το κεφάλαιο χωρών...» [3, τ. 27, σ. 422-423.]*. Παρ' όλα αυτά, αρχικά καθοριστική είναι η προοδευτική ανάπτυξη [η ακμή], ενώ στη συνέχεια έπεται η οπισθοδρομική ανάπτυξη [η παρακμή] της κεφαλαιοκρατίας.

Ιμπεριαλιστικό είναι εκείνο το στάδιο της κεφαλαιοκρατίας κατά το οποίο οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής έχουν επιτύχει εν γένει και εν συνόλω τα όρια της εκτατικής τους ανάπτυξης και έχουν μεταβεί πλέον στην τροχιά της κατά κύριο λόγο εντατικής ανάπτυξης.

Η κεφαλαιοκρατία αναπτύσσεται κατ' εξοχήν εκτατικά κατά τη διαδικασία του γίνεσθαι της. Κατά το στάδιο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας υπερτερεί η εντατική της ανάπτυξη. Κατά το ιμπεριαλιστικό στάδιο δεν επιτυγχάνονται μόνο τα όρια της εκτατικής της ανάπτυξης (την κυριαρχία του ελεύθερου ανταγωνισμού διαδέχεται η κυριαρχία των μονοπωλίων, ολοκληρώνεται η διανομή του κόσμου, ολοκληρώνεται η εκτατική ανάπτυξη της αγοράς για την κεφαλαιοκρατία εν συνόλω κλπ.), αλλά και η εντατική ανάπτυξη περνά σε μια νέα –εν συγκρίσει προς το στάδιο της ωριμότητας– βαθμίδα, η οποία έχει ως βάση της την αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή.

* Βλ. και: 268, τ. 27, σ. 429-430. – σ.τ.μ.

Και η εκτατική και η εντατική ανάπτυξη οποιασδήποτε διαδικασίας συνιστούν ανάπτυξη στα πλαίσια μίας και της αυτής ριζικής [θεμελιώδους] ποιότητας. Ποσοτικές και όχι ριζικές ποιοτικές αλλαγές διεξάγονται καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξης της εν λόγω διαδικασίας. Απολύτως [αμιγώς] καθαρές μόνο ποσοτικές είτε μόνο ποιοτικές αλλαγές δεν υφίστανται. Εν τούτοις, κατά την εκτατική ανάπτυξη υπερτερούν, καθορίζουν το «πρόσωπο» της ανάπτυξης οι ποσοτικές αλλαγές, ενώ κατά την εντατική ανάπτυξη εγείρονται στο προσκήνιο οι ποιοτικές αλλαγές, οι οποίες ωστόσο, εκτυλίσσονται στα «πλαίσια» της ίδιας ριζικής ποιότητας, της ίδιας ουσίας.

Ποιο είναι το όριο της εκτατικής ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής;

Κατά τη γνώμη μας [στην ιστορία] παρατηρείται μια κλιμάκωση του εξωτερικού ορίου της ανάπτυξης: για τις δουλοκτητικές σχέσεις αυτό ήταν η χρήση των μαλακών γαιών (και σε μικρότερο βαθμό, των κατάλληλων για ημινομαδική κτηνοτροφία γαιών), για τις φεουδαρχικές σχέσεις ήταν η χρήση όλων των κατάλληλων για τη γεωργία και τη νομαδική κτηνοτροφία εκτάσεων της γης, ενώ για τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ήταν όλη η επιφάνεια [το έδαφος] και τα έγκατα [το υπέδαφος] της γης. Η κεφαλαιοκρατία επιτυγχάνει το εξωτερικό όριο της εκτατικής της ανάπτυξης όταν και όποτε συγκροτείται το παγκόσμιο κεφαλαιοκρατικό σύστημα. (Με την εμφάνιση και ανάπτυξη των σοσιαλιστικών χωρών, πολλώ μάλλον δε, του παγκόσμιου σοσιαλιστικού συστήματος, το όριο αυτό συρρικνώνεται ουσιαστικά). Ως εσωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής λειτουργεί το όριο της μεγέθυνσης της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας ως οικονομικού μορφώματος: το μονοπώλιο. «Η βαθύτερη οικονομική βάση του ιμπεριαλισμού είναι το μονοπώλιο» [στο ίδιο, σ. 396]*, γι' αυτό, όπως έγραφε ο Β. Ι. Λένιν, «ως προς την οικονομική ουσία του ο ιμπεριαλισμός είναι μονοπωλιακή κεφαλαιοκρατία» [στο ίδιο, σ. 420]**.

Με τη μετατροπή της κεφαλαιοκρατίας σε μονοπωλιακή κεφαλαιοκρατία και με τη δημιουργία του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος, η κεφαλαιοκρατία φτάνει στο εξωτερικό και στο εσωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξής της. Και παρά το γεγονός ότι η μετάβαση στην εντατική ανάπτυξη

* Βλ. και 268, τ. 27, σ. 403. – σ.τ.μ.

** Στο ίδιο, σ. 428. – σ.τ.μ.

είχε διεξαχθεί ήδη κατά το στάδιο της ωριμότητας, η πλήρης κυριαρχία της εντατικής ανάπτυξης έχει θέση κατά το στάδιο της αποσύνθεσης της κεφαλαιοκρατίας.

Το μονοπώλιο ως η «βαθύτερη οικονομική βάση του ιμπεριαλισμού» είναι «μονοπώλιο κεφαλαιοκρατικό, δηλαδή έχει αναπτυχθεί από την κεφαλαιοκρατία και βρίσκεται εντός της γενικής διάταξης της κεφαλαιοκρατίας, της εμπορευματικής παραγωγής, του ανταγωνισμού, σε μόνιμη και αδιέξοδη αντίφαση με αυτή τη γενική διάταξη. Εν τούτοις, όπως και κάθε μονοπώλιο, γεννά αναπόφευκτα την τάση προς στασιμότητα και σήψη» [3, τ. 27, σ. 396-397]*. Περιγράφοντας τα χαρακτηριστικά του μονοπωλίου κατ' αυτόν τον τρόπο ο Β. Ι. Λένιν διακρίνει «ειδικά τέσσερα κύρια είδη μονοπωλίων είτε κύριων εκδηλώσεων της μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατίας, χαρακτηριστικών για την υπό εξέταση εποχή» [στο ίδιο, σ. 421]**: τις μονοπωλιακές ενώσεις κεφαλαιοκρατών, τη μονοπωλιακή κατοχή των σημαντικότερων πηγών πρώτων υλών, το μονοπώλιο του χρηματιστικού κεφαλαίου και τη μονοπωλιακή κατοχή αποικιών (σήμερα διατηρείται με τη μορφή της «νεοαποικιοκρατίας»).

Αυτό το μονοπώλιο αναπτύχθηκε επί του εδάφους της κεφαλαιοκρατίας, η ίδια του η υφή είναι κεφαλαιοκρατική και δεν μπορεί να μετασχηματίσει ριζικά το έδαφος, από το οποίο προήλθε: δεν παύει να είναι τίποτε άλλο παρά μόνο κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία που έχει φτάσει σε οριακό στάδιο μεγέθυνσης. Εν τω μεταξύ το κεφαλαιοκρατικό μονοπώλιο σηματοδοτεί μια *ποιοτική* αλλαγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, αν και αυτή δεν συνιστά ριζικό ποιοτικό μετασχηματισμό των τελευταίων. Μ' αλλά λόγια, οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής εξακολουθούν να *παραμένουν κεφαλαιοκρατικές*, και δεν καθίστανται κάτι άλλο. Ωστόσο, *εντός τους* δημιουργούνται οι προϋποθέσεις της ριζικής ποιοτικής αλλαγής τους, οι οποίες καθορίζονται από την ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή από την ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής: εγκαθιδρύεται η κυριαρχία ακριβώς της *μονοπωλιακής* κεφαλαιοκρατικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Επί ιμπεριαλισμού, καταδεικνύει ο Β. Ι. Λένιν, «μερικές θεμελιώδεις ιδιότητες της κεφαλαιοκρατίας άρχισαν να μετατρέπονται στο αντίθετό τους... σχηματίστηκαν και εκδηλώθηκαν στην επιφάνεια γνωρίσματα της μεταβατι-

* Στο ίδιο, σ. 403. – σ.τ.μ.

** Στο ίδιο, σ. 428. – σ.τ.μ.

κής εποχής, από την κεφαλαιοκρατία προς το ανώτερο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς» [στο ίδιο, σ. 385]*. Και συνεχίζει: «Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι θεμελιώδης ιδιότητα της κεφαλαιοκρατίας και γενικά της εμπορευματικής παραγωγής. Το μονοπώλιο συνιστά το εκ διαμέτρου αντίθετο του ελεύθερου ανταγωνισμού...» [στο ίδιο]. Σε άλλο σημείο ο Β. Ι. Λένιν παρατηρεί: «Το μονοπώλιο, το οποίο αναφέρεται στο έδαφος του ελεύθερου ανταγωνισμού και ακριβώς από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, είναι η μετάβαση από το κεφαλαιοκρατικό σε ένα ανώτερο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς» [στο ίδιο, σ. 420-421]**. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ορισμένες θεμελιώδεις ιδιότητες της κεφαλαιοκρατίας μετατρέπονται μεν στο αντίθετό τους, αλλά παραμένουν υπηγμένες στιγμές της διατηρούμενης ριζικής της ποιότητας, της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας.

Κατά το στάδιο της μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατίας επέρχεται μια ραγδαία όξυνση των αντιφάσεων της κεφαλαιοκρατίας. Αυτό απορρέει από την ίδια τη φύση του κεφαλαιοκρατικού μονοπωλίου. Εδώ γίνεται λόγος προπαντός και κατά κύριο λόγο περί των αντιφάσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατών και εργατών, μεταξύ των μονοπωλίων, μεταξύ μονοπωλιακού και μη μονοπωλιακού κεφαλαίου, μεταξύ μονοπωλίων και ασθενώς ανεπτυγμένων εξαρτημένων χωρών. *Ο πλέον ασθενής, ο πλέον ευάλωτος κρίκος του όλου παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος είναι οι ασθενώς ανεπτυγμένες εξαρτημένες χώρες.* Η σύγχρονη παγκόσμια επαναστατική διαδικασία, στον βαθμό που διεξάγεται εντός του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος, προοδεύει προπαντός μέσω του αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας και για τη μετάβαση στην οδό της μη κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης των χωρών εκείνων, οι οποίες υφίστανται εκμετάλλευση εκ μέρους των ανεπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών δυνάμεων. Ο νικηφόρος αγώνας των λαών των ασθενώς ανεπτυγμένων και εξαρτημένων χωρών υπέρ της ανεξαρτησίας και στην κατεύθυνση της μη κεφαλαιοκρατικής σοσιαλιστικής ανάπτυξης (μόνο σε αυτή την κατεύθυνση είναι εφικτή η σταθερή διατήρηση της ανεξαρτησίας και η επίτευξη υψηλού επίπεδου ανάπτυξης) και η εξάλειψη της εκμετάλλευσης που υφίστανται εκ μέρους των ανεπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών δυνάμεων δημιουργούν ευνοϊκές δυνατότητες για την εμφάνιση επαναστατικής κατάστασης στις πλέον ανεπτυγμένες κεφα-

* Βλ. και 268, τ. 27, σ. 391-392. – σ.τ.μ.

** Στο ίδιο, σ. 428. – σ.τ.μ.

λαιοκρατικές χώρες, για τη συρρίκνωση των δυνατοτήτων εξαγοράς εκ μέρους των μονοπωλίων διαφόρων στρωμάτων της εργατικής τάξης και για την πλήρη υπονόμηση της επιρροής του οπορτουνισμού.

Γι' αυτό η κατάρπωση του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος διεξάγεται και θα διεξάγεται στο εξής έχοντας ως κύρια μορφή την απόσπαση από αυτό των ασθενώς ανεπτυγμένων και ανεξαρτήτων χωρών.

Το όριο εντατικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας είναι η σοσιαλιστική επανάσταση, η ουσία της οποίας είναι η εξάλειψη της κυριαρχίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής*.

* Από την άποψη της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων που λειτουργεί ως βάση της εκάστοτε άγουσας εντατικής ανάπτυξης του ιμπεριαλισμού, παρατηρείται ορισμένη νομοτελής αντιφατική κλιμάκωση. Στην εποχή του Λένιν, ως βάση της εντατικής ανάπτυξης του ιμπεριαλισμού λειτουργούσαν οι απαρχές, το πρώτο στάδιο της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης (αρχές αυτοματοποίησης σε επίπεδο γραμμών παραγωγής, τμημάτων, εργαστηρίων, ενιαία ενεργειακά-παραγωγικά συγκροτήματα, εν σειρά και εν αλληλουχία παραγωγή-συναρμολόγηση, φορτισμός, τεύλορισμός, κ.ο.κ.). Το δεύτερο στάδιό της (που συμπίπτει με τη ραγδαία άνοδο των πολυεθνικών εταιριών) άρχισε στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στη δεκαετία του '80, οπότε παρατηρείται η μετάβαση στην εντατική διαμόρφωση ενός πληροφοριακού τεχνολογικού συγκροτήματος (ενιαία αυτοματοποιημένα συμπλέγματα, έναρξη παραγωγής αυτομάτων μέσω αυτομάτων, έναρξη αυτοματοποίησης κλάδων, διαστημική, έναρξη τηλεματικής και διαδικτύωσης). Στις μέρες μας σημειώνεται νέα στροφή στις παραγωγικές δυνάμεις, με εντατικότερη προώθηση της αυτοματοποίησης και του πληροφοριακού-τεχνολογικού συγκροτήματος, των βιοτεχνολογιών, νέων ισχυρότερων πηγών ενέργειας με υψηλό συντελεστή απόδοσης, νέων δυνατοτήτων επίδρασης στον άνθρωπο και στον ανθρώπινο ψυχισμό, κ.ο.κ.. Οι πολυεθνικές εταιρίες και οι χώρες που ελέγχουν και διαχειρίζονται αυτές τις κατακτήσεις της επιστημονικοτεχνικής προόδου κατέχουν ηγεμονική και κυρίαρχη θέση στον κόσμο.

Χαρακτηριστικό του νέου σταδίου στο οποίο έχει περάσει η ανθρωπότητα, είναι η αντιφατική ενοποίηση της ανθρωπότητας βάσει των μονοπωλιακών συμφερόντων αυτών των πλέον επιθετικών και κυρίαρχων πολυεθνικών εταιριών, που στην πλειονότητά τους εδρεύουν σε μια μικρή ομάδα χωρών-«εισοδηματιών» (στις χώρες του «χρυσού δισεκατομμυρίου»). Οι ισχυρότερες κεφαλαιοκρατικές χώρες γίνονται κράτη που παρασιτούν μέσω της εκμετάλλευσης της πλειονότητας των καταπιεσμένων και εξαρτημένων λαών. Διαδίδονται ευρέως ποικίλες ειδυλλιακές αυταπάτες και τα απολογητικά ιδεολογήματα που συγκαλύπτουν την αντιφατικότητα του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Ωστόσο, εδώ δεν πρόκειται για μια διαδικασία «αποεδαφικοποιημένης» πλανητικής ενοποίησης της ανθρωπότητας, ενός εθελούσιου καταμερισμού εργασίας, όπου όλοι λειτουργούν ως αλληλέγγυοι και ισότιμοι εταίροι με καθολική πρόσβαση σε ελεύθερω ρέοντα αγαθά, υπηρεσίες, πληροφορία, γνώση, επικοινωνία κ.ο.κ. Η πολυθρόλητη παγκοσμιοποίηση της εποχής μας είναι μια διαδικασία κατευθυνόμενη από τους όρους που θέ-

τούν σε παγκόσμια κλίμακα οι ισχυρότερες πολυεθνικές. Πρόκειται για μιαν άκρως αντιφατική διαδικασία «ενοποίησης» μέσω της επιβολής και της ενίσχυσης παγκόσμιων όρων εκμετάλλευσης, μέσω της παγίωσης και της επίτασης των ανισοτήτων και της ανισομέρειας, μέσω της εδραίωσης και της διάχυσης σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, δηλαδή μέσω του περαιτέρω διχασμού της ανθρωπότητας.

Το ζητούμενο λοιπόν δεν είναι η απόρριψη της παγκοσμιοποίησης, η απόρριψη κάθε ενοποίησης της ανθρωπότητας εν γένει (η οποία είναι νομοτελής τάση, που καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση –πολύ συχνά σε αντίθεση προς τις πολυεθνικές ως κυρίαρχες πλανητικά σχέσεις παραγωγής– από την ανάπτυξη των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων), αλλά ο αγώνας εναντίον αυτής της «ενοποίησης»-καθυπόταξης που επιτάσσεται και προωθείται βάσει των συμφερόντων των πολυεθνικών, ο αγώνας εναντίον της κεφαλαιοκρατικής παγκοσμιοποίησης. Τυχόν εναντίωση στον ενοποιητικό χαρακτήρα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων εν γένει και όχι στην αστική-κεφαλαιοκρατική μορφή αυτής της ανάπτυξης είναι αντιδραστικού χαρακτήρα.

Για τα μεθοδολογικά ζητήματα περιοδολόγησης της σύγχρονης κεφαλαιοκρατίας βλ. και 288. – σ.τ.μ.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3

Η ωριμότητα της ανθρώπινης κοινωνίας Ο κομμουνισμός

Κομμουνισμός με την ευρεία έννοια του όρου είναι η ώριμη ανθρώπινη κοινωνία σε αντιδιαστολή με το σύνολο της προγενέστερης ιστορίας της ανθρωπότητας ως ιστορίας της ανώριμης ανθρώπινης κοινωνίας.

Εάν αναφερθούμε σε αυτήν προκαταρκτικά και πολύ ευσύνοπτα, γι' αυτό και σχεδόν σχηματικά, ώριμη κοινωνία είναι η ανθρώπινη κοινωνία στην οποία έχει ολοκληρωθεί ο μετασχηματισμός των δεσμών που ανέκυψαν από τη φύση και έχει εδραιωθεί ολοσχερώς η κυριαρχία των ιδιότυπα ανθρώπινων σχέσεων. Ιδιότυπα ανθρώπινες σχέσεις είναι οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων κατ' εξοχήν ως προσωπικοτήτων.

Η κομμουνιστική κοινωνία εν συνόλω συνιστά την *αυθεντική ιστορία, την καθαντό ιστορία* της ανθρωπότητας, σε αντιδιαστολή με την *προϊστορία* και όλα τα στάδιά της. Ο Κ. Μαρξ θεωρούσε την ανάπτυξη των ταξικών κοινωνιών ως προϊστορία, ακριβώς διότι οι κοινωνίες αυτές αναπτύσσονται *ανταγωνιστικά*: «Οι αστικές σχέσεις παραγωγής είναι η τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας της παραγωγής, ανταγωνιστική όχι με την έννοια του ατομικού ανταγωνισμού, αλλά με την έννοια του ανταγωνισμού ο οποίος αναφύεται από τους κοινωνικούς όρους της ζωής των ατόμων. Ωστόσο, οι αναπτυσσόμενες στα σπλάχνα της αστικής κοινωνίας σχέσεις παραγωγής δημιουργούν συν τοις άλλοις και τους υλικούς όρους για την επίλυση αυτού του ανταγωνισμού. Γι' αυτό με τον αστικό κοινωνικό σχηματισμό, ολοκληρώνεται η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας» [1, τ. 13, σ. 7-8]. Ο Φ. Ένγκελς διακρίνει επίσης τον κομμουνισμό ως την αυθεντική ανθρώπινη ιστορία απ'

όλη την προγενέστερη ιστορία της ανθρωπότητας. Τα ζώα, κατά τον συλλογισμό του Φ. Ένγκελς, είναι «παθητικά αντικείμενα... της ιστορίας», «της προέλευσής τους και της σταδιακής ανάπτυξής τους μέχρι την τωρινή κατάστασή τους», «και στο μέτρο που συμμετέχουν σ' αυτή, συμμετέχουν χωρίς να το ξέρουν και χωρίς να το θέλουν. Αντίθετα, όσο πιο πολύ απομακρύνονται οι άνθρωποι από τα ζώα με τη στενή έννοια της λέξης, τόσο πιο πολύ δημιουργούν οι ίδιοι συνειδητά την ιστορία τους, τόσο μικρότερη γίνεται η επιρροή απρόβλεπτων φαινομένων και ανεξέλεγκτων δυνάμεων και τόσο πιο ακριβής γίνεται η αντιστοιχία του ιστορικού αποτελέσματος με τον προκαθορισμένο σκοπό. Αν, ωστόσο, εφαρμόσουμε στην ανθρώπινη ιστορία αυτό το μέτρο, ακόμα και στην ιστορία των πιο προηγμένων λαών, και πάλι βρίσκουμε ότι κι εδώ ακόμα υπάρχει μια κολοσσιαία δυσαναλογία ανάμεσα στους προκαθορισμένους σκοπούς και στα αποτελέσματα, ότι κυριαρχούν τα απρόβλεπτα αποτελέσματα, και πως οι ανεξέλεγκτες δυνάμεις είναι πολύ πιο ισχυρές από εκείνες που ενεργοποιούνται σύμφωνα με το σχέδιο. Και δεν θα μπορεί να συμβαίνει διαφορετικά, όσο η ουσιαστικότερη ιστορική δραστηριότητα των ανθρώπων, αυτή που τους ανύψωσε από τη ζωώδη στην ανθρώπινη κατάσταση και που αποτελεί το υλικό βάθρο κάθε άλλης δραστηριότητας – η παραγωγή των αναγκαίων για τη ζωή· δηλαδή σήμερα η κοινωνική παραγωγή – βρίσκεται πάνω απ' όλα υποταγμένη στο παίγνιο μη σκόπιμων αποτελεσμάτων ανεξέλεγκτων δυνάμεων, δεν πετυχαίνει παρά κατ' εξαίρεση τον επιδιωκόμενο σκοπό και καταλήγει τις περισσότερες φορές στο αντίθετο αποτέλεσμα.

Ο Δαρβίνος δεν ήξερε τι σκληρή σάτιρα έγραφε για την ανθρωπότητα και ειδικά για τους συμπατριώτες του, όταν αποδείκνυε ότι ο ελεύθερος συναγωνισμός, ο αγώνας για την ύπαρξη, που οι οικονομολόγοι τον εξυμούν σαν την ανώτερη κατάκτηση της ιστορίας, είναι η κανονική κατάσταση του ζωικού βασιλείου. Μόνο η συνειδητή οργάνωση της ανθρώπινης παραγωγής, όπου η παραγωγή και η κατανομή θα πραγματοποιούνται σχεδιασμένα, μπορεί να υψώσει την ανθρωπότητα πάνω από τον ζωικό κόσμο από τη σκοπιά της κοινωνικής ζωής, με τον ίδιο τρόπο που η παραγωγή ανύψωσε την ανθρωπότητα από την αυστηρά βιολογική άποψη.» [1, τ. 20, σ. 358-359]*.

Είναι πασιφανές ότι ο Κ. Μαρξ στο χωρίο που παραθέσαμε ως προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας εννοεί την ιστορία των ταξικών-ανταγωνιστικών

* Βλ. και 265, σ. 17-18. – σ.τ.μ.

κοινωνιών και δεν έχει υπ' όψιν του εκείνη την κοινωνία η οποία αποκαλείται σήμερα πρωτόγονη. Και αυτό διότι εκείνο τον καιρό, μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Μόργκαν «Η αρχαία κοινωνία» η διερεύνηση της εν λόγω κοινωνίας ήταν εντελώς ανεπαρκής. Αλλά ο Φ. Ένγκελς στο εδάφιο που παραθέσαμε έχει υπ' όψιν του και την πρωτόγονη κοινωνία. Αυτό έπεται από μίαν άλλη εργασία του Φ. Ένγκελς που συνέγραψε σχεδόν τον ίδιο χρόνο: «Ο ρόλος της εργασίας στη διαδικασία μετατροπής του πιθήκου σε άνθρωπο», όπου διατυπώνεται η ίδια σκέψη και μάλιστα η κοινωνία με την πρωταρχική κοινή ιδιοκτησία συγκαταλέγεται ευθέως μεταξύ των κοινωνιών, οι οποίες είναι ανίκανες να λαμβάνουν υπ' όψιν τις απώτερες κοινωνικές επιπτώσεις των ενεργειών, που κατευθύνονται στην παραγωγή [στο ίδιο, σ. 496-497]*.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Κ. Μαξ και Φ. Ένγκελς εξέταζαν τον κομμουνισμό εν συγκρίσει προς όλες τις ταξικές ανταγωνιστικές κοινωνίες και εν συγκρίσει προς όλη την προγενέστερη του κομμουνισμού ιστορία της ανθρωπότητας. Ωστόσο, εκείνο που αποτελούσε κατά κύριο λόγο αντικείμενο της έρευνάς τους ήταν η κεφαλαιοκρατία, εντός της διαδικασίας της εμφάνισης, της ανάπτυξης και του αναπόδραστου θανάτου της. Αποκαλύπτονται οι τάσεις εκείνες εντός της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, οι οποίες επέτρεπαν την αυστηρά επιστημονική πρόβλεψη γνωρισμάτων της μελλοντικής κομμουνιστικής κοινωνίας. Αυτό το καθήκον υπαγορευόταν από τις βασικές ανάγκες της εποχής. Και κατ' αυτόν τον τρόπο εκείνο που εγειρόταν στο προσκήνιο, ήταν η σύγκριση κεφαλαιοκρατίας και κομμουνισμού. Φυσικά, βασικό στοιχείο στην παγκόσμια ιστορική ανάπτυξη είναι ο δρόμος της κίνησης της ανθρωπότητας μέσω της υπέρβασης, της εξάλειψης της κεφαλαιοκρατίας προς τη δημιουργία του κομμουνισμού. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η κεφαλαιοκρατία γίνεται παγκόσμιο σύστημα, ως προς την ουσία της δεν είναι σε θέση να εξαλείψει την ανισομέρεια της ιστορικής ανάπτυξης, να μετασχηματίσει σε παγκόσμια κλίμακα τα κατάλοιπα των προκεφαλαιοκρατικών σταδίων ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Γι' αυτό, η συγκριτική μελέτη του κομμουνισμού και των ανταγωνιστικών κοινωνιών, του κομμουνισμού και του συνόλου της προγενέστερης ιστορίας της ανθρωπότητας, συμπεριλαμβανομένου και του πρωτόγονου συστήματος, δεν έχει μόνο θεωρητική αλλά και τεράστια πρακτική σημασία: ο κομμουνισμός συγκροτείται μέσα σε μια διαδικασία εξάλειψης της

* Στο ίδιο, σ. 161. – σ.τ.μ.

ανισομέρειας της ανάπτυξης διαφόρων περιφερειών κ.ο.κ., μέσα σε μια διαδικασία κατά την οποία δεν μετασχηματίζονται μόνον οι κεφαλαιοκρατικές, αλλά και οι προκεφαλαιοκρατικές κοινωνικές σχέσεις. Και αυτό το καθήκον καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό στην εποχή μας, κατά την οποία *ασθενείς κρίκοι του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος είναι οι ασθενώς ανεπτυγμένες και εξαρτημένες χώρες*, στις οποίες συχνά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο οι προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις.

Ο κομμουνισμός μπορεί να εξετάζεται έναντι των μη κομμουνιστικών σχηματισμών και των μη κομμουνιστικών τύπων ανάπτυξης. Εδώ ο όρος «κομμουνισμός» προβάλλει κατ' εξοχήν υπό την ευρεία έννοια της λέξης. Ωστόσο, η κομμουνιστική κοινωνία λαμβανόμενη σε παγκόσμια-ιστορική κλίμακα διανύει και η ίδια τα εξής διαφορετικά στάδια:

1. Σχηματισμός των ιστορικών προϋποθέσεων της κομμουνιστικής κοινωνίας. Κατά τον εγγύτερο τρόπο οι προϋποθέσεις αυτές σχηματίζονται στα σπλάχνα της κεφαλαιοκρατίας.

2. Πρωταρχική εμφάνιση του κομμουνισμού: η σοσιαλιστική επανάσταση και η περίοδος της μετάβασης από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό.

3. Η διαμόρφωση της κομμουνιστικής κοινωνίας: ο σοσιαλισμός. Εδώ, όπως και σε κάθε περίοδο διαμόρφωσης, διακρίνονται τρεις περιόδοι. Πρώτη είναι η αρχική περίοδος της διαμόρφωσης κατά την οποία ο κομμουνισμός υφίσταται επί κληροδοτηθείσης τεχνικής βάσης. Δεύτερη περίοδος είναι η αρχή της δημιουργίας αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης. Τρίτη περίοδος είναι η ολοκλήρωση της δημιουργίας αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης. Πρόκειται για την περίοδο της κατ' εξοχήν μετεξέλιξης του σοσιαλισμού στην ανώτατη φάση του κομμουνισμού.

4. Ωριμη κομμουνιστική κοινωνία, δηλαδή η ανώτατη φάση του κομμουνισμού. Με τον όρο «κομμουνισμός», υπό τη στενή του έννοια, επισημαίνεται ο ανεπτυγμένος, ο ώριμος κομμουνισμός.

Ο σχηματισμός των ιστορικών προϋποθέσεων της κομμουνιστικής κοινωνίας λαμβάνει χώρα στα σπλάχνα της κεφαλαιοκρατίας. Η μετάβαση της κεφαλαιοκρατίας στο στάδιο της ωριμότητάς της σημαίνει ότι ωριμάζουν οι αντικειμενικοί όροι της εξάλειψής της, συνεπώς, και ότι ωριμάζουν οι ιστορικές προϋποθέσεις της πλέον ανεπτυγμένης κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ιστορικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού ωρίμασαν όταν και όποτε άρχισε να διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην παραγωγή η μηχανική παραγωγή και

μάλιστα όταν οι μηχανές άρχισαν να παράγονται κατά βάση μέσω μηχανών. Έτσι, διανοίχθηκε κατ' αρχήν η δυνατότητα δημιουργίας σταθερής αφθονίας υλικών αγαθών, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας μετετράπη σε τεχνική αναγκαιότητα και τα ίδια τα παρηγμένα μέσα εργασίας απέκτησαν αναγκαία κοινωνικά χαρακτηριστικά (δηλαδή απέκτησαν κοινωνικό χαρακτήρα, οι όροι του οποίου τίθενται από την αναγκαία φύση των παρηγμένων μέσων εργασίας). Στον βαθμό που αναπτυσσόταν και μεγεθυνόταν η μηχανική παραγωγή, αναπτυσσόταν και ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, με αύξουσα την κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Με την ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής σχηματίστηκε και η σύγχρονη εργατική τάξη. Η τάξη των παραγωγών, οι οποίοι έχουν εκπαιδευθεί στην εργασιακή πειθαρχία, έχει ενοποιηθεί σε μεγάλες επιχειρήσεις και διαθέτει αρκετή παιδεία [καλλιέργεια, πολιτισμικό επίπεδο] ώστε να χειρίζεται τις μηχανές. Μεταξύ των άμεσων ιστορικών προϋποθέσεων της κομμουνιστικής κοινωνίας οι οποίες ανακύπτουν στα σπλάγχνα της κεφαλαιοκρατίας πρέπει να συμπεριληφθεί και η ηθική [το ήθος], η τέχνη, η φιλοσοφία, η πολιτική, η επιστημονική ιδεολογία της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, όλα αυτά παραμένουν μόνον ιστορικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού, διότι εδώ κυριαρχούν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, η κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής και επί αυτής της βάσης, σε όλους τους υπόλοιπους τομείς της ζωής της κοινωνίας διατηρείται η κυριαρχία της τάξης των κεφαλαιοκρατών.

Πρωταρχική εμφάνιση του κομμουνισμού είναι το στάδιο της διεξαγωγής της σοσιαλιστικής επανάστασης, της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη και της εγκαθίδρυσης της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί εκείνων των μέσων παραγωγής, κατά τη χρήση των οποίων ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας συνιστά τεχνική αναγκαιότητα.

Γενικά χρειάζεται να υπογραμμίσουμε ιδιαίτερα ότι η εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής οφείλει να προσανατολίζεται στον βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Μ' άλλα λόγια, *η εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας είναι σκόπιμη στον βαθμό εκείνο στον οποίο αναπτύχθηκε ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας.* Ειδάλλως παρατηρείται είτε βεβιασμένη επίσπευση των γεγονότων είτε καθυστέρηση. Και οι δύο [αποκλίσεις από το εν λόγω κριτήριο] οδηγούν σε σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις.

Εφ' όσον υπάρχει μεγάλη βιομηχανία, η γεωργία δεν είναι το καθοριστικό

είδος παραγωγής. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η μεγάλη βιομηχανία. Γι' αυτό η εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων της μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής αρκεί για την πρωταρχική εμφάνιση του κομμουνισμού, για την αποφασιστική επενέργεια επί του συνόλου της παραγωγικής ζωής της κοινωνίας.

Το στάδιο της διαμόρφωσης της κομμουνιστικής κοινωνίας: ο σοσιαλισμός. Ποια είναι η βασική αντίφαση αυτού του σταδίου; Κατά τη γνώμη μας είναι η αντίφαση μεταξύ κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και ανωριμότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Η αντιπαραβολή αυτής της διατύπωσης με τον κοινώς αποδεκτό ορισμό της βασικής αντίφασης της κεφαλαιοκρατίας ως αντίφασης μεταξύ ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής μπορεί να προκαλέσει απορία: εάν ισχύει αυτό έπεται ότι με την εδραίωση του αποφασιστικού ρόλου της μηχανικής παραγωγής ωρίμασε ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής, αλλά δεν έχει ακόμα ωριμάσει για την κοινωνική ιδιοκτησία. Η απορία αυτή λύνεται εάν δοθεί προσοχή στα παρακάτω. Οι αντιφάσεις της κεφαλαιοκρατίας και οι όροι για τη σοσιαλιστική επανάσταση ωριμάζουν όταν και όποτε ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα, δηλαδή με τη μετάβαση στη μηχανική παραγωγή. Ωστόσο, με την έναρξη της μετάβασης στη μηχανική παραγωγή, ο κοινωνικός ή μάλλον ακριβέστερα ο καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής μόλις ανακλύπει. Η διαμόρφωση και η ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής [είναι μια διαδικασία η οποία] διεξάγεται με την περαιτέρω ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής και φτάνει στην ωριμότητά της κατά το ανώτατο στάδιο της μηχανικής παραγωγής, όπου η αυτοματοποίηση της λαϊκής οικονομίας συγκροτεί ένα περίπλοκο σύμπλεγμα (αυτοματοποιημένο όχι μόνο στο επίπεδο σειρών συναρμολόγησης, τμημάτων, εργαστηρίων και εργοστασίων, αλλά και σε επίπεδο κλάδων και στο σύνολο των κλάδων).

Κατά το στάδιο της ανωριμότητας, όταν ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής βρίσκεται στην πορεία της ωρίμανσής του, μπορούν να υπάρχουν τόσο σοσιαλιστικές όσο και κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής*.

* Αυτή η επισήμανση είναι ιδιαίτερα σημαντική από την άποψη των δυνατοτήτων κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης στις χώρες όπου επικράτησαν «πρώιμες» σοσιαλιστικές επαναστάσεις. Βλ. και 248, 250. – σ.τ.μ.

Στον βαθμό που ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής έχει εμφανισθεί και αναπτύχθηκε, υπάρχει και η αντίφαση μεταξύ αυτού και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, η αναντιστοιχία των τελευταίων προς τον χαρακτήρα της παραγωγής. Στον βαθμό όμως που ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής δεν έχει ωριμάσει καθ' όλα [πλήρως] διατηρούνται και οι δυνατότητες παράτασης της ύπαρξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

Με την εμφάνιση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής ανακύπτει η πραγματική δυνατότητα αλλά και η ιστορική νομιμότητα της εγκαθίδρυσης της κυριαρχίας της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής, της διεξαγωγής της σοσιαλιστικής επανάστασης. Με την εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής, στον βαθμό που ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής ανέκλυψε και αναπτύχθηκε, μεταξύ αυτού και της κοινωνικής ιδιοκτησίας της παραγωγής αποκαθίσταται μια αντιστοιχία. Στον βαθμό όμως που ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί πλήρως, δεν έχει ωριμάσει, εδώ έχει θέση και μια αναντιστοιχία μεταξύ του τελευταίου και της κοινωνικής ιδιοκτησίας. Και στον βαθμό που ισχύει αυτό η κοινωνική ιδιοκτησία είναι ακόμα *τυπική*.

Ο σοσιαλισμός ως κατώτερη φάση του κομμουνισμού έχει ως βάση του την κοινωνική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής. Η τελευταία υφίσταται σε αλληλεπίδραση με τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής ο οποίος έχει μεν ανακύψει πλέον, αλλά δεν έχει αναπτυχθεί πλήρως.

Πρώτη περίοδος ανάπτυξης του σοσιαλισμού και πρώτη περίοδος διαμόρφωσης του κομμουνισμού: η ανάπτυξη του κομμουνισμού επί κληροδοθηθείσας τεχνικής βάσης. Η διάρκεια αυτής της περιόδου ανάπτυξης του σοσιαλισμού –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– εξαρτάται από το αφετηριακό επίπεδο ανάπτυξης της μηχανικής παραγωγής.

Η κληροδοτούμενη από την κεφαλαιοκρατία τεχνική βάση είναι η μηχανική παραγωγή. Η καθαυτό μηχανική παραγωγή¹ (σε αντιδιαστολή με την αυτοματοποιημένη παραγωγή) δεν αποτελεί και δεν μπορεί να αποτελέσει μian ενιαία παραγωγή στην κλίμακα μίας μεμονωμένης χώρας, πολλώ μάλλον δε στην κλίμακα της ανθρώπινης κοινωνίας εν συνόλω. Η μηχανική παραγωγή

1. Στο εξής υπό τον όρο «μηχανική παραγωγή» εννοείται η «μη αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή».

επιμερίζεται σε ενδεχομένως μεγάλες μεν, πλην όμως ξεχωριστές και εξωτερικά συνδεδεμένες παραγωγικές διαδικασίες. Κατά τη βαθμίδα της μηχανικής παραγωγής ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής έχει μεν καταστεί πλέον τεχνική αναγκαιότητα, αλλά αυτό ισχύει για μεμονωμένες μηχανές είτε συστήματα μηχανών, μη ενοποιημένων στην κλίμακα της χώρας (πολλά μάλλον δε της ανθρωπότητας συνολικά) σ' ένα ενιαίο σύστημα μηχανών. Γι' αυτό η μηχανική παραγωγή, αφ' ενός μεν, γεννά την ανάγκη για ενιαίες κοινωνικές ενέργειες, για ενιαία κοινωνική παραγωγική δραστηριότητα των μελών της κοινωνίας, επομένως, γεννά την ανάγκη για την εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας. Αφ' ετέρου δε, η κοινωνική ιδιοκτησία, η οποία εδράζεται επί της μηχανικής παραγωγής δεν μπορεί να είναι καθ' όλα ώριμη: η απουσία ενιαίου συστήματος μηχανών στην κλίμακα ολόκληρης της χώρας (και της ανθρωπότητας) δημιουργεί τους όρους της αναγκαιότητας μη παραγωγικού (με τη στενή έννοια του όρου) δεσμού, και καθ' αυτόν τον τρόπο, η απομόνωση των επί μέρους παραγωγικών διαδικασιών, δημιουργεί την *αναγκαιότητα των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων*. Όταν η κοινωνική ιδιοκτησία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο, οι τελευταίες υποβαθμίζονται στη θέση της υπηγμένης στιγμής, μιας στιγμής [συνιστώσας] η οποία υφίσταται σε ανηρημένη, σε μετασχηματισμένη μορφή.

Ο κομμουνισμός, όσο υφίσταται έχοντας ως βάση την καθαυτό μηχανική παραγωγή, δεν αναπτύσσεται επί μιας βάσης δημιουργημένης από τη δική του ανάπτυξη, αλλά επί αναντίστοιχης εαυτού βάσης. Όπως αναφέραμε παραπάνω, κατά τη μηχανική παραγωγή, σε αντιδιαστολή με τη χειρωνακτική παραγωγή, αποκτά ουσιαστική σημασία η αλλαγή, η τελειοποίηση των μηχανών, ενώ η χρήση τους εκτοπίζεται σταδιακά (ως προς τη σημασία της για την παραγωγή προϊόντων) στο παρασκήνιο. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι για την αύξηση της ποσότητας και τη βελτίωση της ποιότητας της παραγωγής ο αποφασιστικός ρόλος ανήκει στην τελειοποίηση των μηχανών, εδώ η εργασία που αφορά τη χρήση των μηχανών υπερτερεί ποσοτικώς έναντι της εργασίας που αφορά την τελειοποίησή τους. Και η κατάσταση αυτή διατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου κατά την οποία υπερτερεί στην παραγωγή η μη αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή. Η μηχανή είναι ένα ως επί το πλείστον μηχανικό μέσο εργασίας, γι' αυτό και κατά την παραγωγή μέσω μηχανών υπερτερεί η μηχανική εργασία, η εργασία που είναι μονότονη, ομοιόμορφη κ.ο.κ. Η ουσία του ανθρώπου ως ανθρώπου αλλά και η φύση του ανθρώπου, απλώς

ως έμβριου όντος, δεν εναρμονίζονται με τη φύση της μηχανικής εργασίας. Το γεγονός ότι υπερτερεί η μηχανική εργασία, προκαλεί το ανικανοποίητο του ανθρώπου από την εργασία του, γεγονός που σημαίνει ότι υπό αυτούς τους όρους είναι ανέφικτο να υπερτερεί η ανάγκη για εργασία. Ο άνθρωπος μπορεί εδώ να εργάζεται οικειοθελώς, ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει λόγω της ελκυστικότητας της μηχανικής εργασίας, αλλά λόγω της συνειδητοποίησης της αναγκαιότητάς της (κοινωνικής και προσωπικής). Αντικειμενική υλική βάση τέτοιου είδους συνείδησης ως μαζικού φαινομένου αποτελούν οι σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής, η κοινωνική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής (η κυριαρχία της οποίας είναι επί του παρόντος τυπική).

Εξαιρετικά σημαντικός παράγων της τελειοποίησης των μηχανών είναι η τελειοποίηση που επιτυγχάνουν οι εργαζόμενοι οι οποίοι τις χειρίζονται. Ο παράγων αυτός ενεργοποιείται στην περίπτωση κατά την οποία οι εργαζόμενοι ενδιαφέρονται για την τελειοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Είναι ακριβώς η κοινωνική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής που δημιουργεί ευνοϊκές δυνατότητες για την ενεργοποίηση μαζικού ενδιαφέροντος για την τελειοποίηση της εργασιακής διαδικασίας από τους άμεσους παραγωγούς. Και μάλιστα, όπως είναι φυσικό, οι δυνατότητες αυτές αυθόρμητα μπορεί και να μην πραγματοποιθούν σε επαρκή βαθμό. Ωστόσο, ο σημαντικότερος παράγων τελειοποίησης και ανάπτυξης της μηχανικής παραγωγής είναι η επιστήμη και η ένταξη των κατακτήσεών της στην παραγωγή και αυτό διότι η δημιουργία νέων μηχανών (πολλώ μάλλον δε ριζικά νέων [που εδράζονται σε νέες αρχές]) απαιτεί απαραίτητως γνώσεις των νομοτελειών που διέπουν την ουσία διαδικασιών και φαινομένων. Οι σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής, σε αντιδιαστολή με τις κεφαλαιοκρατικές, διανοίγουν τη μέγιστη δυνατότητα επικέντρωσης δυνάμεων και πόρων στις πλέον θεμελιώδεις κατευθύνσεις ανάπτυξης της επιστήμης, συγκεντροποιημένης χρηματοδότησής τους, ευρείας εισαγωγής τους στην πρακτική κλπ..., διότι επί κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής υπάρχει η δυνατότητα χρησιμοποίησης όλων των δυνάμεων και των πόρων ως ενιαίο όλο στις κατευθύνσεις που χρειάζονται. Η πρόβλεψη των επικείμενων επιστημονικών ανακαλύψεων είναι δύσκολη, και ενίοτε ανέφικτη. Όσο θεμελιωδέστερες είναι οι ανακαλύψεις, τόσο λιγότερες είναι οι πιθανότητες πρόβλεψής τους. Ως εκ τούτου, έχει τεράστια σημασία η δημιουργία δυνατοτήτων για τη διεξαγωγή βασικών [θεμελιωδών] ερευνών, οι οποίες, όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως, δεν έχουν πρακτική αξία. Τεράστια

σημασία έχει επίσης η δυνατότητα ευέλικτου επαναπροσανατολισμού δυνάμεων και πόρων στην περίπτωση που εντοπίζονται νέες κατευθύνσεις με προοπτική στην επιστήμη.

Η μη αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή, ανοίγοντας για πρώτη φορά στην ιστορία την προοπτική της δημιουργίας αφθονίας υλικών αγαθών, επιτρέπει φέρ' ειπείν μόνο την άμεση προσέγγιση της δημιουργίας σταθερής αφθονίας αυτών των αγαθών, διότι εδώ η ανάπτυξη της παραγωγής εξακολουθεί να συγκρατείται από τον άνθρωπο. Εάν επί χειροκίνητων εργαλείων εργασίας η ποσότητα και η ποιότητα των προϊόντων ήταν κατά βάση ανάλογες των εργασιακών προσπαθειών που κατέβαλλε ο άμεσος παραγωγός, επί μη αυτοματοποιημένης μηχανικής παραγωγής η ποσότητα και η ποιότητα των προϊόντων καθορίζεται πλέον κατά βάση από την ποσότητα και την ποιότητα των μηχανών. Ωστόσο, ταυτοχρόνως, η ποσότητα και η ποιότητα των προϊόντων εξακολουθούν να εξαρτώνται ουσιαστικά από την εργασία που αφορά τον χειρισμό των μηχανών, από τα όρια των δυνατοτήτων των άμεσων παραγωγών οι οποίοι χρησιμοποιούν τις μηχανές, από τον αριθμό των άμεσων παραγωγών. Η παραγωγή σταθερής αφθονίας υλικών αγαθών δεν μπορεί να καταστεί κατ' αρχήν βιώσιμη, όσο η ποσότητα και η ποιότητα των προϊόντων εξαρτώνται ουσιαστικά από τις ικανότητες των άμεσων παραγωγών να χειρίζονται έτοιμα, παρηγμένα μέσα εργασίας. Εξυπακούεται ότι η μετάβαση στην αιφόρο παραγωγή αφθονίας υλικών αγαθών δεν συνιστά ένα βραχυπρόθεσμο άλμα. Πρόκειται για ένα άλμα παρατεταμένης διάρκειας.

Εάν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής κατά το στάδιο της μηχανικής παραγωγής κατά βάση εμποδίζουν την ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, οι σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής τού παρέχουν το πλέον τελειοποιημένο –για το στάδιο της μη αυτοματοποιημένης μηχανικής παραγωγής– σύστημα σχέσεων παραγωγής. Επί σοσιαλισμού ο βαθμός ανάπτυξης της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από τον βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της μηχανικής παραγωγής. Και το ζητούμενο έγκειται στην ολόπλευρη συνεισφορά στην κατεύθυνση της επίτευξης της εκάστοτε μέγιστης αντιστοιχίας μεταξύ του βαθμού ανάπτυξης της κοινωνικής ιδιοκτησίας και του βαθμού ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Ανάσχεση στην ανάπτυξη του σοσιαλισμού μπορεί να επέλθει τόσο από καθυστέρηση σε αυτή την υπόθεση, όσο και από βεβιασμένη επίσπευση της κίνησης προς τα εμπρός.

Επί σοσιαλισμού ακόμα δεν μπορεί να καταστεί υπέρτερη η εργασία ως ανάγκη, αλλά καθίσταται πλέον άγουσα η εργασία που επιτελείται χάριν της κοινωνικής αναγκαιότητας, του κοινωνικού οφέλους, της κοινωνικής αξίας της εργασίας. Το άτομο μπορεί να συνειδητοποιεί την κοινωνική αναγκαιότητα της εργασίας τόσο άμεσα οπότε η συνειδητοποίηση αυτή λειτουργεί ως άμεσα συνειδητοποιούμενο κίνητρο δραστηριότητας), όσο και έμμεσα, φέρ' ειπείν μέσω του συστήματος της καθιερωμένης στην κοινωνία κλίμακας αξιών, όταν το μεν είτε το δε είδος εργασίας προβάλλει ως ιεραρχικά διατεταγμένο στην εν λόγω κλίμακα αξιών, περιβάλλεται κατά το μάλλον ή ήττον από γόητρο [κύρος] και ο άνθρωπος προτιμά λιγότερο αμειβόμενη εργασία, η οποία όμως, εκτιμάται περισσότερο στην κοινωνία, έχει μεγαλύτερο γόητρο. Το γόητρο, η κοινωνική αξία, της εργασίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν η εργασία που αποσκοπεί απλώς στη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης του ανθρώπου έχει πάψει πλέον, είτε παύει να είναι το κύριο ζητούμενο, ενώ η εργασία όπου επιτελείται λόγω της ανάγκης για εργασία, δεν έχει ακόμα καταστεί κύρια μορφή εργασίας. Απ' εδώ απορρέει το γεγονός ότι σ' όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και προσωπικής ζωής του ατόμου στο προσκήνιο εγείρεται το ζήτημα του γοήτρου. Η εργασία που επιτελείται χάριν της κοινωνικής αναγκαιότητας, χάριν της κοινωνικής αξίας της εργασίας, είναι κατ' αρχήν ανώτερη της εργασίας που επιτελείται κατά κύριο λόγο μόνο χάριν της υποστήριξης της βιολογικής ύπαρξης. Ωστόσο, παρ' όλα αυτά επί του παρόντος η εργασία αυτή δεν επιτελείται κατά κύριο λόγο χάριν της ανάγκης για εργασία. Εξακολουθεί σε σημαντικό βαθμό να παραμένει εξωτερική αναγκαιότητα για τον άνθρωπο· είναι ακόμα σε ορισμένο βαθμό ξένη [αλλότρια] προς τον άνθρωπο· ακόμα δεν συνιστά γι' αυτόν κατά βάση εσωτερική αναγκαιότητα. Από μόνη της τέτοιου είδους εργασία γεννά πλέον αναπόφευκτα την κοινωνική αναγκαιότητα πειθαναγκασμού προς εργασία.

Όσο υπερτερεί στην παραγωγή η μη αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή, ποσοτικώς υπερτερεί η εργασία που αφορά τον χειρισμό (και όχι την τελειοποίηση, την ανάπτυξη) των μηχανών, συνεπώς, κατά βάση, δεν εξαλείφεται το έδαφος για την ύπαρξη ουσιαστικών διαφορών μεταξύ φυσικής και πνευματικής εργασίας*.

* Βλ. το λήμμα «αντίθεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας» στο 278. – σ.τ.μ.

Κατά τη γνώμη μας, είναι νόμιμο επίσης να επισημάνουμε ότι, όταν υπερτερεί η μηχανική παραγωγή, η γεωργία διαδραματίζει υπηγμένο ρόλο και στον βαθμό που αναπτύσσεται η μηχανική παραγωγή όλο και περισσότερο υποβαθμίζεται στη θέση ενός κλάδου της βιομηχανίας. Εν τούτοις, όσο κι αν εξοπλίζεται η αγροτική οικονομία με μηχανές, βασικά χαρακτηριστικά μέσα παραγωγής εξακολουθούν να είναι σε αυτήν η γη και τα ζώα, δηλαδή εν γένει και εν συνόλω φυσικής προέλευσης μέσα παραγωγής. Ωστόσο, όσο αυτά [τα μέσα] διατηρούν τη θέση τους, κατά τη γνώμη μας, είναι ανέφικτη η πλήρης εξάλειψη των ουσιαστικών διαφορών μεταξύ αγροτικής οικονομίας και βιομηχανίας, μεταξύ πόλης [άστεως] και χωριού [υπαίθρου]*.

Κατά το στάδιο που εξετάζουμε ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, της παραγωγής, δεν είναι ώριμος. Διατηρείται η απομόνωση [ο αποσπασματικός, ο κατακερματισμένος χαρακτήρας] της εργασίας, της παραγωγής, γεγονός που σημαίνει ότι διατηρούνται και οι εμπορευματικές και οι χρηματικές σχέσεις. Οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις εκτοπίζονται στον βαθμό που ωριμάζει ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής.

Δεύτερη περίοδος της ανάπτυξης του σοσιαλισμού ως δεύτερη περίοδος της διαμόρφωσης της κομμουνιστικής κοινωνίας: το αρχικό στάδιο του σχηματισμού αντίστοιχης του ώριμου κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης.

Στη χώρα μας η περίοδος αυτή άρχισε περίπου κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας 1950 έως τη δεκαετία του 1960 και αποκάλεσαν τον σοσιαλισμό σε αυτό το στάδιο «ανεπτυγμένο σοσιαλισμό». Χαρακτηριστικό της αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης είναι προπαντός και κατά κύριο λόγο η αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή. Εάν διαιρέσουμε όλη την περίοδο αυτής της παραγωγής στις μεγαλύτερες βαθμίδες της, μπορούμε να διακρίνουμε τη μη ανεπτυγμένη και την ανεπτυγμένη, την ώριμη αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή**.

Ανεπτυγμένη αυτοματοποιημένη παραγωγή είναι εκείνη η οποία συγκροτεί ένα περίπλοκο σύμπλεγμα αυτοματοποιημένης παραγωγής. Μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση είναι η αυτοματοποίηση σε επίπεδο μηχανών-αυτομάτων, ξεχωριστών αυτομάτων σειρών [παραγωγής-συναρμολόγησης], τμημάτων κλπ. Η μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση αφορά το πρώτο στάδιο δημιουργίας

* Βλ. το λήμμα «αντίθεση πόλης (άστεως) και υπαίθρου» στο 278. – σ.τ.μ.

** Για τα επίπεδα αυτοματοποίησης της παραγωγής βλ. και: 286. – σ.τ.μ.

αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης. Σε αυτό το στάδιο, σε *τελευταία ανάλυση*, πραγματοποιείται ραγδαία περικοπή της ανειδίκευτης εργασίας, του ειδικού βάρους των φυσικών προσπαθειών, των χειρωνακτικών ενεργειών και αναβάθμιση της κατάρτισης και της γενικής παιδείας [του πολιτισμού, της καλλιέργειας] των εργαζομένων.

Εάν λάβουμε την όλη διαδικασία σε καθαρή μορφή, της αυτοματοποίησης προηγείται άμεσα η ανώτατη βαθμίδα εκμηχάνισης, το σύστημα της περίπλοκης εκμηχάνισης. Η μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση συνυπάρχει αναπόφευκτα με την εκμηχάνιση και την έχει ως δική της ευρεία βάση. Εξ ου και η ισχύς με την οποία εγείρεται κατά το δεύτερο στάδιο της διαμόρφωσης του κομμουνισμού για πρώτη φορά το ζήτημα της ανάπτυξης της οικονομίας ως συνολικού πλέγματος. Η ανώτατη βαθμίδα της εκμηχάνισης και η μετάβαση στην αυτοματοποίηση, σηματοδοτούν την τεχνική δυνατότητα άμεσης προσέγγισης προς τη δημιουργία σταθερής αφθονίας υλικών αγαθών. Βαθμηδόν αρχίζει να δημιουργείται επαρκής ποσότητα των μεν είτε των δε παραγωγών, οι οποίες εξασφαλίζουν αφθονία και εκείνο που βγαίνει πλέον στο προσκήνιο δεν είναι η ποσοτική αύξηση της παραγωγής, αλλά η βελτίωση της ποιότητας της παραγωγής (φυσικά ενώ συνεχίζεται η ποσοτική της αύξηση).

Χαρακτηριστικό αυτού του σταδίου γίνεται συνεπώς, η *εντατική* ανάπτυξη.

Η ανώτατη βαθμίδα της εκμηχάνισης και η μετάβαση στην αυτοματοποίηση της παραγωγής δημιουργούν τους όρους για την ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής στην αγροτική οικονομία, για την ανάπτυξη της κοινωνικοποίησης στην αγροτική οικονομία (μεγέθυνση της παραγωγής, αύξηση της εξειδίκευσης και της συνεργασίας [του συνεταιρισμού]). Πραγματοποιείται βαθμηδόν προσέγγιση των δύο μορφών ιδιοκτησίας. Η ανώτατη βαθμίδα της εκμηχάνισης, σε τελευταία ανάλυση και της αυτοματοποίησης επίσης² δημιουργούν τους όρους για την αναγκαιότητα αναβάθμισης του γενικού μορφωτικού επιπέδου (στις σοσιαλιστικές χώρες σε αυτό το στάδιο της ανάπτυξης θεσπίσθηκε η καθολική μέση εκπαίδευση), οδηγούν σε αναβάθμιση του ειδικού βάρους των στοιχείων πνευματικής εργασίας εντός της φυσικής εργασίας. Προχωρά εντατικά η διαδικασία προσέγγισης κοινωνικών ομάδων και τάξεων, εθνών και εθνοτικών ομάδων, ενισχύεται η κοι-

2. Σε μερικές αρχικές βαθμίδες της η αυτοματοποίηση οδηγεί ακόμα και σε αύξηση του μεριδίου της χαμηλά ειδικευμένης εργασίας.

νωνικό-πολιτική και η ηθική ενότητα της κοινωνίας, αναπτύσσεται η σοσιαλιστική δημοκρατία, η συμμετοχή των μαζών στη διοίκηση, τελειοποιείται η διοίκηση της κοινωνίας, η οποία γίνεται σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό σφαιρική [συστημική] και ασκείται σε όλο και βαθύτερη και πληρέστερη επιστημονική βάση.

Ο σοσιαλισμός είναι ως προς τη φύση του ανώριμος, υπό διαμόρφωση κομμουνισμός. Κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσής της η νέα κοινωνία δεν υφίσταται απομονωμένη από τη βάση που κληρονόμησε. Αν και μετασηματίζει την τελευταία με τον δικό της τρόπο, εν τούτοις δεν πρόλαβε ακόμα να τη μετασηματίσει πλήρως. Ο σοσιαλισμός συνιστά τη *μετάβαση* στον ώριμο κομμουνισμό. Γνωρίσματα και πλευρές καθαυτό κομμουνιστικά εξακολουθούν να συνυπάρχουν (έχοντας ποικίλους βαθμούς ενότητας) με προκομμουνιστικά και διαφορίζονται από τα τελευταία.

Έτσι λοιπόν επί σοσιαλισμού [συν]υπάρχουν αναπόφευκτα σχεδιαστέλης ανάπτυξης και εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις. Ο αποφασιστικός ρόλος της σχεδιαστέλειας της κοινωνίας εν συνόλω σχηματίζεται για πρώτη φορά με την εμφάνιση και την εδραίωση του σοσιαλισμού. Επί σοσιαλισμού μετασηματίζονται και οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις, διότι από τη θέση των κυρίαρχων σχέσεων (που κατέχουν επί κεφαλαιοκρατίας) οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις υποβαθμίζονται σε υπηγμένες.

Αμφότερες οι πλευρές είναι ενιαίες και συνάμα αντίθετες. Έκαστη εκ των δύο αυτών πλευρών, εάν εξετασθεί χωριστά, είναι αναγκαία για τον σοσιαλισμό. Ωστόσο, η σχεδιαστέλεια είναι εκείνη η πλευρά της ανάπτυξης της κομμουνιστικής κοινωνίας η οποία έχει μέλλον, εδράζεται εσωτερικά στον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας, της παραγωγής, ενώ οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις είναι εκείνη η αναγκαία πλευρά του σοσιαλισμού, η οποία πρεσβεύει κατά κύριο λόγο εκείνο το οποίο δεν έχει ακόμα μέχρι τέλους μετασηματισθεί από τον κομμουνισμό. Οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις δεν είναι κάτι το εξωτερικό ως προς τη «φύση» του σοσιαλισμού, αλλά μια αναγκαία [αναπόφευκτη] πλευρά αυτής της «φύσης», η οποία διατηρείται σε κατά το μάλλον ή ήττον μετασηματισμένη μορφή από την παλαιά κοινωνία, δεδομένης της ανωριμότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, της παραγωγής. Εάν θεωρήσουμε [την όλη διαδικασία] από την άποψη του κομμουνισμού, οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις είναι ένα αναγκαίο επί σοσιαλισμού «κακό». Αυτό επ' ουδενί λόγω δεν ισοδυναμεί με την αντίληψη κα-

τά την οποία επί σοσιαλισμού χρειάζεται να πνίγονται αυτές οι σχέσεις με όλα τα μέτρα [που μπορούν να ληφθούν].

Η μεν υπερεκτίμηση του βαθμού ωριμότητας της υποκείμενης σε σχεδιοποίηση ανάπτυξης, του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, οδηγεί σε υπέρμετρη συγκεντροποίηση και σε όλες τις «χάρες» που συνδέονται με αυτό (διόγκωση του διοικητικού μηχανισμού, υπερεκτίμηση της σημασίας των διοικητικών τρόπων διαχείρισης κλπ.). Η δε υπερεκτίμηση του ρόλου των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων συνιστά πραγματική υποχώρηση, κίνηση απ' ευθείας οπισθοδρομική*.

* Ανάλυση της ιστορικής εμπειρίας αυτού του τύπου ταλαντεύσεων και της τελικής επικράτησης της αστικής αντεπανάστασης και της κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης βλ. στα: 248, 250, 277, 288 και 293.

Από τη δεκαετία του 1990 ο Β. Α. Βαζιούλιν αναπτύσσει και διακριβώνει περαιτέρω την προσέγγισή του, διανοίγοντας νέα προοπτική ερευνών. Διακρίνονται δύο στάδια της επαναστατικής διαδικασίας και της οικοδόμησης του σοσιαλισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Το πρώτο στάδιο αποτελείται από κύματα των «πρώιμων επαναστάσεων» σε χώρες με ασθενές ή μέσο επίπεδο ανάπτυξης (με όλους τους κινδύνους ήττας, κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης κλπ.). Η αντεπανάσταση και η κεφαλαιοκρατική παλινόρθωση που επικράτησαν στην τώως ΕΣΣΔ και σε άλλες χώρες στις οποίες είχαν ξεσπάσει νικηφόρες πρώιμες σοσιαλιστικές επαναστάσεις, δεν είναι τυχαία γεγονότα ή «καρκινώματα» της ιστορίας. Αποτελούν αναγκαία και νομοτελή (όχι αναπόφευκτη) στιγμή αυτού του σταδίου. Η ολοκλήρωση του πρώτου σταδίου οδηγεί στη μετάβαση στην εποχή των «ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων», με τις οποίες και θα εκλείψει η κεφαλαιοκρατία, οριστικά και αμετάκλητα από την αρένα της ιστορίας.

Από τις νικηφόρες πρώιμες σοσιαλιστικές επαναστάσεις προκύπτει ο «πρώιμος σοσιαλισμός». Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του πρώιμου σοσιαλισμού: α) ανακύπτει και αναπτύσσεται επί μιας υλικοτεχνικής βάσης η οποία δεν είναι καθ' όλα αντίστοιχη του σοσιαλισμού (νικηφόρες πρώιμες επαναστάσεις σε χώρες με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων, ανισομερής ανάπτυξη των μέσων παραγωγής, ανισομερής ανάπτυξη και χαμηλό επίπεδο ολοκλήρωσης μεταξύ των σοσιαλιστικών χωρών, έντονη παρουσία χειρωνακτικής εργασίας κ.ο.κ.) και β) ανακύπτει στα πλαίσια συσχετισμών δυνάμεων υπεροχής του κεφαλαιοκρατικού κόσμου (νικηφόρες πρώιμες σοσιαλιστικές επαναστάσεις ξεσπούν αρχικά σε μία και αργότερα σε μερικές χώρες, κεφαλαιοκρατική περικύκλωση από υπέρτερης ισχύος εχθρούς, επαπειλούμενοι πόλεμοι –Β' Παγκόσμιος, «Ψυχρός Πόλεμος», πληθώρα τοπικών «θερμών»– βεβιασμένη επίσπευση της σοσιαλιστικής οικοδόμησης με «στρατιωτικοποίηση» της κοινωνίας, βεβιασμένη απόσπαση και προάσπιση του μέγιστου «ζωτικού χώρου» για τον σοσιαλισμό, κ.ο.κ.).

Αντίστοιχα δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν την έναρξη της εποχής του ύστερου σοσιαλισμού: α) η έναρξη της ανάπτυξης του σοσιαλισμού επί υλικοτεχνικής βάσης η οποία είναι πλέον καθ' όλα αντίστοιχη του σοσιαλισμού και β) οι δυνάμεις του σοσιαλισμού αρχίζουν να υπερέχουν έναντι των δυνάμεων του κόσμου του κεφαλαίου.

Με την εμφάνιση και ανάπτυξη των σοσιαλιστικών χωρών (πολλά μάλλον δε του παγκό-

Το μέτρο της συσχέτισης αυτών των αντιφατικών πλευρών (της σχεδιοτέλειας και [του πεδίου ισχύος] των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων) οφείλει να είναι αντίστοιχο του βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και κατά κύριο λόγο, του βαθμού ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, της παραγωγής.

Τρίτη περίοδος της διαμόρφωσης του κομμουνισμού: η περίοδος της σταδιακής μετεξέλιξης του σοσιαλισμού στην ανώτατη φάση του κομμουνισμού. Χαρακτηριστικό της υλικοτεχνικής βάσης αυτής της περιόδου είναι η μετάβαση από τη μη ανεπτυγμένη στην ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση, η σταδιακή διάδοση της ανεπτυγμένης μορφής της αυτοματοποίησης. Κατά την περίοδο αυτή ολοκληρώνεται η μετατροπή της αγροτικής οικονομίας σε συνεχή, αδιάλειπτη, υψηλής παραγωγικότητας και ανεξάρτητη από τις καιρικές συνθήκες παραγωγή. Τέτοιου είδους παραγωγή θα απαιτήσει κολοσσιαία δαπάνη ενέργειας ώστε να πάψει να είναι μόνον εποχική και να καταστεί συνεχής, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Εάν για τη μετάβαση στη μηχανοποίηση (συμπε-

σμου σοσιαλιστικού συστήματος, και των ενισχυόμενων και προσανατολιζόμενων ποικιλοτρόπως από αυτό ανταποικιοκρατικών και εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων), το όριο εκτατικής ανάπτυξης της παγκόσμιας κεφαλαιοκρατίας συρρικνώνεται ουσιαστικά. Η αμιγής και αδιαμφισβήτητη παγκόσμια κυριαρχία του πόλου των ισχυρών του κεφαλαίου επί του εξαρτημένου κόσμου διεμβολίζεται δυναμικά από την εναλλακτική ιστορική προοπτική, που δεν είναι πλέον αφηρημένη δυνατότητα, αλλά δρομολογείται η πορεία της ως ενεργού πραγματικότητας. Ακόμα και στο επίπεδο του ασπικού κοινού νου, το ρήγμα αυτό της ιστορίας βρίσκει την περιγραφική έκφρασή του. Υπάρχουν πλέον τρεις κόσμοι: ο «Πρώτος», ο «Δεύτερος» και ο «Τρίτος». Η πορεία του τελευταίου γίνεται μείζον ιστορικό διακύβευμα. Περίπλοκα συστήματα αλληλεπιδράσεων προκύπτουν στο εσωτερικό του καθενός και μεταξύ τους. Εδώ δεν πρόκειται για μια ποσοτική, εκτατική-γεωγραφική συρρίκνωση της κατά τα λοιπά αμετάβλητης κεφαλαιοκρατίας. Είναι μια αλλαγή που συνεπιφέρει ποιοτικές και ουσιαστικές επιπτώσεις και στους δύο πόλους αυτής της νέας έκφρασης της αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και στα δύο αλληλεπιδρώντα και ανταγωνιστικά στρατόπεδα, αλλά και στον ενδιάμεσο διαφιλονικούμενο χώρο. Είναι μια αλλαγή του πεδίου εκτατικής ανάπτυξης που οδηγεί αναπόδραστα σε εντατικές αναδιαρθρώσεις του μηχανισμού εκμετάλλευσης σε εθνική και διεθνή κλίμακα (βλ. π.χ. τη μετάβαση από την αποικιοκρατία στις νεοαποικιοκρατικές μορφές οικονομικής εκμετάλλευσης, τη μετάβαση στην κρατικομονοπωλιακή ρύθμιση, το «κοινωνικό κράτος», κ.ο.κ.).

Η θεωρητική εξέταση οφείλει να αναδείξει την ιστορική δυναμική της αλληλεπιδράσης εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης κεφαλαιοκρατίας και πρώιμου σοσιαλισμού, σε συνάρτηση με την κλιμάκωση και αποκλιμάκωση της πόλωσης των δύο παγκόσμιων κοινωνικοοικονομικών συστημάτων υπό το πρίσμα της συσχέτισης παγκόσμιας επανάστασης και αντεπανάστασης. – σ.τ.μ.

ριλαμβανομένης και της γεωργίας) απεδείχθη απαραίτητη η χρήση της ενέργειας του ατμού και των υδάτων, για τη βαθμίδα της ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης, για την τελειωτική μετατροπή της αγροτικής οικονομίας σε κλάδο της βιομηχανίας θα απαιτηθεί –αν αναφερθούμε στο θέμα μεταφορικά– ασύγκριτα ισχυρότερη ενεργειακή πηγή. Και τέτοια πηγή δημιουργείται. Περί τη δεύτερη με τρίτη δεκαετία του 21ου αι. αναμένεται ότι θα είναι πραγματικότητα η μετατροπή σταθμών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από θερμοπυρηνική σύντηξη σε συνήθεις τροφοδοτές ενέργειας [βλ. 114].

Ωριμη κομμουνιστική κοινωνία είναι εκείνη η κοινωνία, της οποίας χαρακτηριστικό της υλικότεχνικής βάσης είναι το ενιαίο αυτοματοποιημένο σύμπλεγμα, η παραγωγή αυτομάτων μέσω αυτομάτων. Κατά το στάδιο της μη ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης επιτρέπεται να γίνεται λόγος περί δημιουργίας αυτομάτων μέσω αυτομάτων μόνο κατ' ευφημισμό, διότι εδώ στη διαδικασία δημιουργίας αυτομάτων μέσω αυτομάτων παρεμβάλλονται σε σημαντικό βαθμό μη αυτοματοποιημένες παραγωγικές διαδικασίες, χειρισμοί κλπ. Η βαθμίδα του συμπλέγματος αυτοματοποιημένης παραγωγής αυτομάτων μέσω αυτομάτων προϋποθέτει τη δυνατότητα ευέλικτης αναδιάρθρωσης και μετάβασης από την παραγωγή ενός είδους προϊόντος σε άλλο, ικανότητες παραγωγής ποσότητας προϊόντων που υπερβαίνουν κατά πολύ τις αντίστοιχες ικανότητες της μη αυτοματοποιημένης παραγωγής. Μ' άλλα λόγια, σε αυτή τη βαθμίδα της αυτοματοποίησης η ευελιξία της παραγωγής και η ικανότητά της για ανάπτυξη υπερτερούν ριζικά έναντι των αντίστοιχων ιδιοτήτων της μηχανικής παραγωγής.

Ακριβώς η βαθμίδα της ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης λειτουργεί ως η αναγκαία βάση για τη σταθερή διασφάλιση της ποσοτικής και ποιοτικής αφθονίας υλικών αγαθών.

Ως όριο πέραν του οποίου ξεκινά η εν λόγω αφθονία, λειτουργεί η δυνατότητα διασφάλισης του βέλτιστου για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης των ατόμων. Όταν η σοσιαλιστική κοινωνία επιτυγχάνει τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης κατά το οποίο έρχεται σε θέση [που της επιτρέπει] να διασφαλίσει στο κάθε μέλος της κοινωνίας το ποσοτικό και ποιοτικό βέλτιστο ζωτικών πόρων, τότε επέρχεται ποιοτική αλλαγή του χαρακτήρα της περαιτέρω κοινωνικής ανάπτυξης. Εκτός αυτού, η βαθμίδα της ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης αλλάζει άρδην τον χαρακτήρα της εργασίας. Σε συνθήκες μη αυτοματοποιημένης μηχανικής παραγωγής, ακόμα και κατά τη μη ανεπτυγμένη βαθμίδα της αυτομα-

τοποίησης, υπερερεί η εργασία που αφορά τον χειρισμό μηχανών, μια εργασία η οποία είναι *εν γένει και εν συνόλω κατ' εξοχήν μηχανική*. Κατά τη βαθμίδα της ώριμης αυτοματοποίησης περιστέλλεται δραστικά ο όγκος της μηχανικής εργασίας. Στα πλαίσια της αναγκαίας εργασίας της κοινωνίας, αυξάνει σημαντικά το μερίδιο της εργασίας που αφορά την τελειοποίηση και ανάπτυξη των αυτομάτων και καθίσταται [η εργασία αυτή] υπέρτερη [έναντι των λοιπών εργασιών]. Η ποσότητα, η διάρκεια της αναγκαίας εργασίας που αφορά τον χειρισμό έτοιμων παρηγμένων μέσων παραγωγής, καθίσταται συγκριτικά ασήμαντη. Η δυνατότητα δραστηκής μείωσης της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας καθίσταται εφικτή ακριβώς όταν εδράζεται στην ώριμη αυτοματοποίηση.

Η εργασία που αφορά την τελειοποίηση και ανάπτυξη της αυτοματοποιημένης παραγωγής είναι εργασία ως επί το πλείστον δημιουργική και απαιτεί επιστημονικές γνώσεις σε βάθος. Κατά τη βαθμίδα της ώριμης αυτοματοποίησης η δημιουργική εργασία καθίσταται τελικά υπέρτερη [έναντι της μη δημιουργικής]. Μόνο τότε εξαλείφονται πλήρως οι ουσιαστικές διαφορές μεταξύ φυσικής και πνευματικής εργασίας.

Όσο θα υπάρχουν η ανθρωπότητα και η εργασία, θα εξακολουθεί να υπάρχει πάντοτε η αναγκαία για την κοινωνία εργασία. Ωστόσο, στη βαθμίδα της ώριμης αυτοματοποίησης, όπως απορρέει από τα προαναφερθέντα, αλλάζει ουσιαστικά προπαντός και κατά κύριο λόγο ο χαρακτήρας της αναγκαίας εργασίας: η αναγκαία εργασία μετατρέπεται από κατ' εξοχήν μηχανική σε κατ' εξοχήν δημιουργική. Γι' αυτό αλλάζει και η αμοιβαία σχέση μεταξύ αναγκαίας και όλης της υπόλοιπης εργασίας του ανθρώπου: βαθμηδόν όλο και πιο πολύ χάνει τη σημασία της η σαφώς διαγεγραμμένη διαχωριστική γραμμή, η οποία οριοθετούσε την αναγκαία εργασία έναντι της λοιπής εργασίας, διότι και η αναγκαία εργασία, όπως άλλωστε και όλη η εργασία, γίνεται εσωτερική ανάγκη. Σε αυτή την περίπτωση το όριο μεταξύ εργασίας και ανάπαυσης από την εργασία τίθεται κατά κύριο λόγο από την ικανότητα του ανθρώπου προς τη βέλτιστη εργασία.

Κατά το στάδιο της εκμηχάνισης βαθμηδόν παρατηρείται ολοένα και περισσότερο απελευθέρωση του ανθρώπου από την αναγκαιότητα να καταβάλει φυσικές προσπάθειες.

Έκτοτε για τη διατήρηση της βέλτιστης βιολογικής ύπαρξης των ατόμων καθίσταται αναγκαία η φυσική αγωγή [καλλιέργεια] ως καταβολή [εφαρμογή] φυσικών προσπαθειών για τη διατήρηση και τελειοποίηση της υγείας. Τέτοι-

ου είδους καταβολή φυσικών προσπαθειών καθίσταται αυθεντική φυσική αγωγή μόνον όταν και όποτε πραγματοποιείται ως ικανοποίηση ανάγκης του οργανισμού. Τότε η καταβολή φυσικών προσπαθειών μετατρέπεται σε εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου.

Κατά το στάδιο της αυτοματοποίησης ο άνθρωπος όλο και περισσότερο απαλλάσσεται από τη μηχανική πνευματική εργασία. Κατά τα φαινόμενα η ώριμη αυτοματοποίηση θα έχει ως επακόλουθο τον περιορισμό της ανάγκης της κοινωνίας για «όγκο» πνευματικής εργασίας. Γι' αυτό κατά την άποψή μας, η αυτοματοποίηση γεννά σε τελευταία ανάλυση την ανάγκη για νοητική αγωγή (κατ' αναλογία με την ανάγκη για φυσική αγωγή). Και αυτή καθίσταται αυθεντική αγωγή, μόνον ως εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου για εφαρμογή των νοητικών του προσπαθειών.

Μέχρις ότου επιτευχθεί η απόλυτη αυτοματοποίηση –και κατά τα φαινόμενα απουσιάζουν οι προοπτικές επίτευξής της τουλάχιστον στο ορατό μέλλον– θα διατηρείται η ανάγκη της κοινωνίας για εργασία (με τη στενή έννοια) συμπεριλαμβανομένης και της αναγκαίας εργασίας. Ωστόσο, κατά το στάδιο της ώριμης αυτοματοποίησης εκείνος ο χρόνος που θα υπερτερεί δεν θα είναι ο αναγκαίος, αλλά ο ελεύθερος. Κατά την άποψή μας, βασική ασχολία του ανθρώπου της κομμουνιστικής κοινωνίας εκτός της επιτέλεσης δημιουργικής εργασίας και πέραν των ορίων του καθαντό αναγκαίου χρόνου, θα είναι η ενασχόληση με τη φυσική και νοητική αγωγή (όπου ως είδη αγωγής συμπεριλαμβάνεται η άγρα, το κυνήγι και ο τουρισμός³). Επί πλέον δεν θα πρόκειται μόνο περί στενά νοητικής αγωγής, αλλά περί πνευματικής αγωγής γενικότερα, όπου η νοητική αγωγή εντάσσεται μόνον ως μέρος, ως πλευρά (φέρ' ειπείν, η ενασχόληση με την τέχνη, η επικοινωνία χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για επικοινωνία κλπ.).

Η ίδια η φυσική αγωγή, ακριβώς ως αγωγή προϋποθέτει τη νοητική και γενικά την πνευματική ανάπτυξη και αντεπιδρά σε αυτή με τη σειρά της. Είναι αυτονόητο ότι ένας τέτοιος άνθρωπος θα επιτελεί ακόμα και την αυστηρά αναγκαία εργασία με μεγάλη απόδοση [αφοσίωση].

3. Συγκαταλέγουμε αυτά τα είδη τόσο στη φυσική όσο και στην πνευματική αγωγή [πολιτισμό], διότι π.χ. το κυνήγι [παραστάσεων] με συσκευή μαγνητοσκόπησης, είτε η επίσκεψη μουσείων, κατά τη διάρκεια τουριστικής περιήγησης, μάλλον δεν μπορεί να αποκαλείται μόνο φυσική αγωγή.

Έτσι λοιπόν, κατά το στάδιο της ώριμης αυτοματοποίησης, σε συνθήκες της ανώτατης φάσης του κομμουνισμού, αποκτά εξαιρετική σημασία η ολόπλευρη *καλλιέργεια* του ανθρώπου, η ολόπλευρη ανάπτυξη του πολιτισμού του ανθρώπου.

Βλέπουμε ότι η φυσική και πνευματική αγωγή [*καλλιέργεια, πολιτισμός*] και η δραστηριότητα του ανθρώπου σε αυτούς τους τομείς δεν συνιστούν εργασία με τη στενή έννοια του όρου, δηλαδή δεν συνιστούν εργασία στην καθυπόταξη της υλικής παραγωγής. Ωστόσο, η δραστηριότητα που αναπτύσσεται στον τομέα της φυσικής και πνευματικής αγωγής αποτελεί, ως προς την προέλευσή της, εργασία με την ευρεία έννοια του όρου· εργασία ως κατ'εξοχήν αυτοσκοπός. Ωστόσο, η εργασία ως αυτοσκοπός, η εργασία η οποία επιτελείται για να ικανοποιηθεί η αντίστοιχη εσωτερική φυσική και πνευματική ανάγκη, κατά τους νόμους της αλήθειας, του αγαθού [του καλού] και του κάλλους [της ομορφιάς], *δεν συνιστά πλέον εργασία, αλλά πολιτισμό* ως ολόπλευρη δράση, ζωή του πολιτισμού εντός των βασικών της εκφάνσεων, *ολόπλευρη πολιτισμική δραστηριότητα*.

Βασικός σκοπός της ανθρωπότητας κατά την ανώτατη φάση του κομμουνισμού γίνεται σε πλήρη βαθμό η ολόπλευρη ανάπτυξη ενός εκάστου ως αυτοσκοπός, ως εσωτερική ανάγκη και ως αναγκαίος όρος της ολόπλευρης ανάπτυξης όλων.

Αναφερόμενοι στις ιστορικές προθεσμίες ωρίμανσης του κομμουνισμού, συχνά παραπέμπουν στην επιτάχυνση των ρυθμών της ιστορικής ανάπτυξης και προσδοκούν ότι η ωρίμανση του κομμουνισμού θα πρέπει να επέλθει σχεδόν κατά τη διάρκεια της ζωής μίας γενεάς. Σε αυτή την περίπτωση λησμονείται το γεγονός ότι η εμφάνιση και διαμόρφωση του κομμουνισμού δεν μπορούν να ταυτίζονται απλώς με τη μετάβαση από κάποιον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό προς κάποιον άλλο, ότι η νίκη του κομμουνισμού δεν θα είναι απλώς και μόνον νίκη επί της κεφαλαιοκρατίας, αλλά εμφάνιση και διαμόρφωση ενός εντελώς *νέου τύπου* ανάπτυξης της κοινωνίας. Και εάν [η εν λόγω μετάβαση] επιδέχεται κάποια ιστορική σύγκριση, αυτή θα πρέπει να αφορά μάλλον τη μετάβαση από την προταξική κοινωνία προς την ταξική παρά, φέρ'ειπειν, τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία. Πρέπει να υπάρχει σε πλήρη βαθμό επίγνωση του βάθους, του μεγέθους, του ριζικού χαρακτήρα των κοινωνικών μετασχηματισμών που θα λάβουν χώρα κατά τα στάδια της εμφάνισης και διαμόρφωσης του κομμουνισμού, του γεγονότος ότι ο

κομμουνισμός είναι ένας ποιοτικώς νέος τύπος ανάπτυξης της κοινωνίας εν συγκρίσει τόσο με την ιστορία των ταξικών ανταγωνιστικών κοινωνιών, όσο και με το σύνολο της μέχρι τώρα παρελθούσας ιστορίας της ανθρωπότητας.

Όλη η παρελθούσα και η ορατή στο μέλλον πορεία που έχει διανύσει η ανθρωπότητα στην ιστορία της, εάν διακρίνουμε τη βασική [τη νομοτελή] πορεία της, αναπτυσσόταν ελικοειδώς. Δεδομένου ότι συνήθως τα εγχειρήματα (ειδικής) περιγραφής των χαρακτηριστικών αυτής της σπείρας είναι ιδιαίτερα συνοπτικά [με έμφαση στην κλιμάκωση]: προταξική κοινωνία, κοινοτική ιδιοκτησία, ταξική κοινωνία, ιδιωτική ιδιοκτησία, αταξική κοινωνία, κοινωνική ιδιοκτησία, εμείς θα επιχειρήσουμε να την εξετάσουμε διεξοδικότερα και ειδικά να εξετάσουμε τη βασική ελικοειδή κίνηση της ιστορίας, διατυπώνοντας την δική μας άποψη επ' αυτού του αντικειμένου.

Ας εξετάσουμε αυτή τη σπείρα ξεκινώντας από την περιγραφή των χαρακτηριστικών της σχέσης των ανθρώπων προς τη φύση.

Η αφετηριακή σχέση έχει ανακύψει φυσικά. Στα πλαίσιά της χρησιμοποιούνται μέσα επενέργειας, δεδομένα από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Στη συνέχεια όλο και μεγαλύτερο ρόλο αρχίζουν να διαδραματίζουν τα μέσα επενέργειας στη φύση τα οποία έχουν δημιουργηθεί από την εργασία, μέχρι που ο ρόλος αυτών των μέσων γίνεται ο καθοριστικός έναντι όλων των υπολοίπων μέσων. Μετά από αυτό επέρχεται κατά κάποιο τρόπο μια επιστροφή στο αφετηριακό σημείο, αλλά η «επιστροφή» αυτή εδράζεται σε νέα βάση: σταδιακά αποκτούν αποφασιστική σημασία τα *αυτενεργά* μέσα επενέργειας στη φύση, και μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου, τα αυτενεργά, τα αυτομάτως δρώντα μέσα αρχίζουν από μόνα τους να παράγουν τον εαυτό τους, τα αυτόματα αρχίζουν να δημιουργούν αυτόματα, πραγματοποιείται η αυτοαναπαραγωγή αυτενεργών μέσων επίδρασης στη φύση. Αυτή η κατά κάποιο τρόπο *επιστροφή* στο αφετηριακό σημείο έγκειται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος αρχίζει και πάλι να έχει να κάνει με διαδικασίες δημιουργίας αντικειμένων, ικανών να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του, οι οποίες (διαδικασίες) διεξάγονται σε σημαντικό βαθμό από μόνες τους [αυτομάτως], χωρίς την άμεση εργασία. Ωστόσο, δεν πρόκειται παρά μόνο για μία *κατά κάποιο τρόπο* επιστροφή, διότι: α) οι τελευταίες διαδικασίες έλκουν την καταγωγή τους από την εργασία και β) στην κάθε δεδομένη στιγμή η αυτοματοποιημένη παραγωγή κατευθύνεται, σε τελευταία ανάλυση, από την εργασία των ανθρώπων σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Δηλαδή, η αυτοματοποιημένη παραγωγή παραμένει υπηγάμενη στην ερ-

γασία, στους ανθρώπους, διατηρείται στη θέση του μέσου παραγωγικής επενέργειας των ανθρώπων στη φύση. Δεν πρόκειται πλέον για ένα μέσο που έχει προκύψει με φυσικό τρόπο, αλλά για ένα μέσο τεχνητό, δημιουργήμα των ανθρώπων, το οποίο έχει μετατραπεί σε σημαντικό βαθμό σε αυτενεργό [σε αυτόματο]. Στον βαθμό που έχει μετατραπεί σε αυτενεργό, γίνεται και ανεξάρτητο από τους ανθρώπους. Ακριβέστερα, τα μέρη της αυτοματοποιημένης παραγωγής αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σχετική αυτοτέλεια⁴, αν και συνολικά η παραγωγή εξακολουθεί να υπάγεται στους ανθρώπους. Οι άνθρωποι αποκτούν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν κατά όλο και πιο ευέλικτο τρόπο για τους σκοπούς τους ολόκληρη την παραγωγή στο σύνολό της και ως όλο.

Κάτι αντίστοιχο, αν και όχι πανομοιότυπο, συμβαίνει με το υλικό που υφίσταται την επίδραση. Αρχικά χρησιμοποιείται υλικό δεδομένο από τη φύση σε έτοιμη μορφή. Στη συνέχεια, υλικό το οποίο υφίσταται προπαρασκευαστική

4. Καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας που έχει διανύσει η ανθρωπότητα υπερτερεί η μηχανική παραγωγή, η χρησιμοποίηση κατ' εξοχήν (όμως κάθε άλλο παρά αποκλειστικά) της μηχανικής μορφής κίνησης, αν και από τα πρώτα κιόλας στάδια αρχίζουν να χρησιμοποιούνται και άλλες μορφές κίνησης της ύλης (αυτό μαρτυρεί π.χ. η φωτιά). Η επικράτηση της χρησιμοποίησης της μηχανικής παραγωγής φέρει τη σφραγίδα της προέλευσης του ανθρώπου από τον ζωικό κόσμο (το χέρι αποτελεί όργανο μηχανικής μετατόπισης). Η εργασία με όλα τα συστατικά της διαμορφωνόταν κατά τη χρησιμοποίηση κατ' εξοχήν της μηχανικής μορφής κίνησης. Ως προς την ουσία της, η χειρωνακτική εργασία έχει προσαρμοστεί στη μηχανική δραστηριότητα. Με βάση τις ήδη υπάρχουσες τάσεις, μπορεί να πει κανείς ότι στο μέλλον όλο και μεγαλύτερο ρόλο θα αποκτά ο μετασχηματισμός διαδικασιών (στη μηχανική παραγωγή μετασχηματίζονται κυρίως πράγματα), ότι ολοένα και μεγαλύτερη σημασία θα αποκτούν οι παραγωγές που βασίζονται στη χρησιμοποίηση πιο ανεπτυγμένων από τη μηχανική μορφών κίνησης. Σε τελική ανάλυση η παραγωγή, κατά τη γνώμη μας, θα καταστεί κατ' εξοχήν βιολογική.

[Αλλού ο συγγραφέας συνεχίζει αυτή τη σκέψη: «Η βιοτεχνολογία ήδη συνιστά έναν από τους τομείς της επιστήμης και της παραγωγής με τις μεγαλύτερες προοπτικές. Η μετάβαση όμως στη βιοπαραγωγή θα σημάνει ότι θα περιέλθει στην κυριότητα των ανθρώπων η φύση ολόκληρου του έμβιου κόσμου (συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου ως βιολογικού όντος). Ως εκ τούτου, ανακύπτουν δύο εναλλακτικές δυνατότητες: 1. Η δυνατότητα κατάκτησης των βιολογικών νομοτελειών (αναφορικά με τον άνθρωπο: η δυνατότητα εξάλειψης νοσημάτων και παράτασης της ζωής του ανθρώπου, εναρμόνισής του ως βιολογικού όντος) και, ταυτοχρόνως, 2. η δυνατότητα υπονόμησης των όρων ύπαρξης [του είναι] της ανθρωπότητας ως συνόλου βιολογικών όντων. Η παρέμβαση στη βιολογική φύση του ανθρώπου εγκυμονεί μια προοπτική αυτοκτονίας για την ανθρωπότητα. Εδώ παρατηρείται επίσης μια σπείρα της έλικος: από τη “δημιουργία” του ανθρώπου (ως βιολογικού όντος) από τη φύση προς τη βιολογική αυτοδημιουργία (που εμπεριέχει την ικανότητα αυτοκαταστροφής) του ανθρώπου». Βλ. και 239, 247. – σ.τ.μ.]

επεξεργασία εντός της εργασιακής διαδικασίας, ωστόσο, εξακολουθεί να διατηρεί τις βασικές του φυσικές ιδιότητες, τις οποίες διέθετε και πριν από την επεξεργασία. Στο τελικό τμήμα αυτής της σείρας της έλικας δημιουργείται τεχνητό υλικό με προκαθορισμένες ιδιότητες.

Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της σείρας της έλικας της ιστορίας, μεταβάλλεται ουσιαστικά η αλληλεπίδραση της ανθρωπότητας με τη φύση. Αρχικά, η επενέργεια της ανθρωπότητας στη φύση μπορεί να συγκριθεί ως προς την κλίμακα [και το βάθος της επίδρασης], με αυτή που ασκούν τα ζώα στο περιβάλλον τους. Η αλήθεια είναι ότι εξ υπαρχής οι άνθρωποι, σε αντιδιαστολή με τα ζώα, επενεργούν στη φύση κατ' εξοχήν με τη βοήθεια παραγωγικών οργάνων. Ωστόσο, αρχικά οι άνθρωποι δεν έχουν επίγνωση ούτε των φυσικών, ούτε των κοινωνικών συνεπειών της επενέργειας τους στη φύση, και υπό αυτή την έννοια [αυτή η επενέργειά τους] παραμένει ζωώδης. Στη συνέχεια αρχίζει ολοένα και περισσότερο να διαφοροποιείται εμφανώς η κλίμακα και το βάθος της επενέργειας των ανθρώπων στη φύση, από αυτή των ζώων. Σταδιακά οι άνθρωποι αρχίζουν να προβλέπουν τις όλο και απώτερες [και βαθύτερες] συνέπειες της επενέργειας τους στη φύση. Η επενέργεια αυτή καθίσταται τελικά τόσο σημαντική ως προς το βάθος και την κλίμακα της, ώστε καταλαμβάνει ολόκληρο το φυσικό περιβάλλον στους κόλπους του οποίου διαμορφώθηκε η ανθρωπότητα, δηλαδή *ολόκληρη τη Γη*, όλο το έδαφος και το υπέδαφός της. Η ανθρωπότητα αποκτά σε τελευταία ανάλυση όλο και πιο πολύ τη δυνατότητα ολοσχερούς καταστροφής της Γης, είτε με πόλεμο είτε ειρηνικά. Στον βαθμό όμως που η ανθρωπότητα κατέχει μόνο τις άμεσες κοινωνικές συνέπειες της δραστηριότητάς της, η παραγωγική της επενέργεια –όσο αυξάνουν οι δυνατότητές της– καθίσταται όλο και πιο καταστροφική, μέχρι που τίθεται πράγματι υπό απειλή η ίδια η ζωή της ανθρωπότητας. Ωστόσο, στον βαθμό που διαμορφώνονται οι παγκόσμιοι παραγωγικοί δεσμοί και εμβαθύνει η παραγωγική επενέργεια, η καταστροφική επίδραση στη μάνα Γη καθίσταται όλο και πιο σφαιρική, ολόπλευρη. Μόνο με τη μετάβαση στη σχεδιστική ανάπτυξη της κοινωνίας οι άνθρωποι αποκτούν τη δυνατότητα να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τις απώτερες κοινωνικές συνέπειες της δραστηριότητάς τους και να κατευθύνουν την παραγωγική ισχύ τους σε ασφαλή για αυτούς πλαίσια. Παρ' όλα αυτά, η παραγωγή αυτή θα είναι τόσο σημαντική και βαθιά, ώστε σταδιακά θα οδηγήσει στον μετασχηματισμό όλης της Γης (του εδάφους και του υπεδάφους της), και κατά συνέπεια, στη δημιουργία

ενός περιβάλλοντος της ανθρωπότητας, το οποίο δεν θα είναι πλέον φυσικό, αλλά τεχνητό.

Η ανάπτυξη των δυνατοτήτων της ανθρωπότητας για τη δημιουργία τεχνητού περιβάλλοντος, η ανάπτυξη των δυνατοτήτων της αυτοματοποίησης και της δημιουργίας τεχνητών υλικών σημαίνουν ότι θα δημιουργηθούν προϋποθέσεις για την έξοδο της ανθρωπότητας από τα πλαίσια του φυσικού περιβάλλοντός της, για την υπέρβαση των ορίων του *αποκλειστικά γήινου πολιτισμού* και τη *μετάβαση στον διαστημικό πολιτισμό*.

Η αναγκαιότητα της μετάβασης στον διαστημικό πολιτισμό υπαγορεύεται μεταξύ άλλων και από τα όρια των αποθεμάτων φυσικών πρώτων υλών [πόρων] για την παραγωγή, χώρου για την εγκατάσταση της παραγωγής και του πληθυσμού (κατά τη γνώμη μας η δημιουργία αφθονίας υλικών αγαθών θα επιφέρει μία νέα δημογραφική έκρηξη).

Δεν είναι μόνο τα μέσα της παραγωγικής επενέργειας στη φύση και τα χρησιμοποιούμενα στην παραγωγή υλικά που αναπτύσσονται ελικοειδώς, αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος, η θέση, ο ρόλος και η σημασία του στην παραγωγική σχέση προς τη φύση. Από την αρχή η εργασία αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα της εμφάνισης και της περαιτέρω ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Όμως στην πρωτόγονη κοινωνία δεν υπερτερεί η παραγωγή, αλλά η άγρια [ο εκπορισμός] έτοιμων αγαθών. Αντίστοιχα και οι άνθρωποι –από τη σκοπιά της δραστηριότητας που υπερτερεί– δεν είναι παραγωγοί αλλά «[τροφο-]συλλέκτες». Αντίστοιχα οι «τεχνικές» και οι δεξιότητες τους είναι κατ' εξοχήν «τεχνικές» και δεξιότητες που αφορούν τη χρησιμοποίηση μέσω επενέργειας (δημιουργημένων είτε που έχουν βρεθεί σε έτοιμη μορφή στη φύση) μέσα στη διαδικασία της άγρας, οι δε γνώσεις τους απορρέουν κατ' εξοχήν από την άμεση παρατήρηση. Δεδομένου ότι η άγρια με τη βοήθεια μέσω επενέργειας, δεδομένων σε έτοιμη μορφή από τη φύση είτε δημιουργημένων από την εργασία, αποτελεί ανηρημένη ζώωδη σχέση προς τη φύση, έπεται ότι και στη συνείδηση των ανθρώπων υπερτερεί η συνειδητοποίηση της ζωώδους σχέσης προς τη φύση, δηλαδή η συνείδηση της ζωντανής συγκεκριμένης συνάφειας με ό,τι τους περιβάλλει και των μεταξύ τους δεσμών. Με τη μετάβαση στην υπεροχή της παραγωγής [στην παράγουσα οικονομία] οι άνθρωποι καθίστανται κατά μείζονα κλίμακα παραγωγοί. Όμως εντός της παραγωγής, για ένα παρατεταμένο χρονικό διάστημα, βασικά μέσα παραγωγής παραμένουν τα μέσα παραγωγής που έχουν προκύψει με φυσικό τρόπο: η γη και τα ζώα. Απ' εδώ απορ-

ρέει και η παρατεταμένη επικράτηση της άμεσης σχέσης προς τη φύση: ο ίδιος ο παραγωγός προβάλλει κατ' εξοχήν είτε σε σημαντικό βαθμό ως φυσικό σώμα, ως δεδομένο από τη φύση μέσω παραγωγής, δηλαδή ο ίδιος ο παραγωγός, στον ένα ή στον άλλο βαθμό, δεν έχει ακόμα αποχωριστεί από τα μέσα παραγωγής, αποτελεί και ο ίδιος μέσο παραγωγής. Ο διαχωρισμός μέσων παραγωγής και παραγωγών, η διάκριση των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, πραγματοποιείται στον βαθμό που αναπτύσσονται και διαδίδονται δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής. Μεταξύ των δημιουργημένων από την εργασία μέσων παραγωγής αρχικά υπερτερούν τα μέσα εργασίας, τα οποία τίθενται σε λειτουργία από την ατομική χειρωνακτική εργασία.

Η έναρξη της διείσδυσης στην ουσία διαδικασιών και φαινομένων, αντιστοιχεί στη διάδοση της ατομικής χειρωνακτικής εργασίας (με ή χωρίς καταμερισμό εργασίας). Αλλά, η διείσδυση αυτή συνειδητοποιείται με τη μορφή του μοναδιαίου, είτε του ειδικού, δηλαδή με μορφή που αντιφάσκει της ουσίας. Ωστόσο, στον βαθμό που καταβάλλονται προσπάθειες για τη διάγνωση της ουσίας σε καθαρή μορφή, η γνώση αυτή υπάρχει ως εικασία, περιπεπλεγμένη με αρκετή δόση φαντασίας.

Στη βάση της ανάπτυξης της χειρωνακτικής εργασίας, αναπτύσσεται σε τελευταία ανάλυση το χάσμα μεταξύ φυσικής και διανοητικής εργασίας, καθώς και μεταξύ εμπειρικής και θεωρητικής γνώσης και μάλιστα παραγωγική σημασία έχει εδώ η εμπειρική και όχι η θεωρητική γνώση.

Με την ανάπτυξη της παραγωγής με μηχανές και τη μετατροπή της σε αποφασιστικό είδος της παραγωγής, επικρατέστερη καθίσταται η μηχανική εργασία, [η φυσική εργασία] για τη χρησιμοποίηση των μηχανών. Εν τω μεταξύ η τελειοποίηση, πολλώ δε μάλλον η δημιουργία μηχανών απαιτεί, σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, όχι μόνο εμπειρικές αλλά και θεωρητικές γνώσεις (η ίδια η εμπειρία σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό κατευθύνεται από τη θεωρία και μετατρέπεται σε πείραμα). Η θεωρητική και η πειραματική γνώση αποκτά άμεσα παραγωγική σημασία. Η μηχανική παραγωγή προετοιμάζει το έδαφος για την υπέρβαση του χάσματος μεταξύ φυσικής και διανοητικής εργασίας, μεταξύ εμπειρικής και θεωρητικής γνώσης και γνωστικής διαδικασίας. Ωστόσο, το έδαφος αυτό ετοιμάζεται πλήρως με την ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση, κατά την οποία, η εργασία που αφορά την ανάπτυξη της αυτοματοποιημένης παραγωγής και η γενική διεύθυνση αυτής της παραγωγής, αρχίζουν να υπερτερούν έναντι της απλής χρησιμοποίησης μηχανών.

Με την ανάπτυξη της απλής μηχανικής παραγωγής και στη συνέχεια της αυτοματοποιημένης παραγωγής, αναπτύσσεται και ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας.

Η ιστορική ανάπτυξη του χαρακτήρα της εργασίας εκτυλίσσεται με ελικοειδή μορφή: από την εργασία που είχε συλλογικό χαρακτήρα –ο οποίος ανέκυψε με φυσικό τρόπο– στην εκτόπιση αυτού του χαρακτήρα, στην ανάπτυξη της ατομικής χειρωνακτικής εργασίας και από αυτήν στον καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Από τη διαδικασία λήψης αντικειμένων κατανάλωσης, κατά την οποία διεξάγεται κατ' εξοχήν άμεση παρατήρηση, στη διείσδυση στην ουσία των χρησιμοποιούμενων διαδικασιών, στη διάκριση της ουσίας σε καθαρή μορφή, στη θεωρία και στην εμπειρία η οποία βασίζεται στη χρησιμοποίηση της θεωρίας (στο πείραμα), στην επιστήμη ως παραγωγική δύναμη. Από τη δραστηριότητα για τη χρησιμοποίηση (με τη βοήθεια οργάνων του σώματος) κατά κύριο λόγο δεδομένων από τη φύση μέσω παραγωγής, προς την επικράτηση της εργασίας για τη χρησιμοποίηση δημιουργημένων μέσω παραγωγής και από αυτήν στην επικράτηση της εργασίας για τη δημιουργία αυτενεργών μέσων παραγωγής.

Με ελικοειδή τρόπο αναπτύσσονταν επίσης και οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Η ανάπτυξη προχώρησε από τους συλλογικούς δεσμούς φυσικής προέλευσης προς τη διάλυση αυτών των δεσμών, προς τη διάκριση των ανθρώπων από τις τέτοιου είδους ομάδες και τη διαμόρφωση δεσμών μεμονωμένων ατόμων, ενοποιημένων από το γεγονός ότι όλοι οι υπόλοιποι προβάλλουν για το άτομο μόνον ως μέσο για την υποστήριξη της δικής του ύπαρξης, και από αυτούς τους δεσμούς στους αυθεντικά κοινωνικούς δεσμούς των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων. Εν τω μεταξύ, ενώ οι αφετηριακές συλλογικές ομάδες ήταν ολιγάριθμες και αποκομμένες η μία απ' την άλλη, στο τέλος αυτής της σπείρας της έλικας, συλλογική ομάδα [κολεκτίβα] θα είναι ολόκληρη η ενοποιημένη ανθρωπότητα. Αναγκαία ενδιάμεση φάση καθ' οδόν προς αυτή την παγκόσμια ενοποίηση των ανθρώπων συνιστά ο διαχωρισμός τους. Αυτή η αλλαγή των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων εδράζεται στην ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής στη βάση και στην ενότητά τους με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων: από την ιδιοκτησία του γένους και της φυλής, από την κοινοτική ιδιοκτησία στην ιδιωτική ιδιοκτησία και από αυτή στην κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Είναι πολύ σημαντικό να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι αρχικά υπάρχει

άμεση ταύτιση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Φυσικά εδώ δεν πρόκειται για μιαν απόλυτη ταύτιση. Μεταξύ τους υπάρχουν διαφορές από την εμφάνιση κιόλας του ανθρώπου. Στη συνέχεια, κατά την περίοδο διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, όλο και περισσότερο προβάλλει σε πρώτο πλάνο η ουσιώδης διαφορά μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Ωστόσο, και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, [της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας] δεν εξαλείφεται πλήρως η άμεση ταύτισή τους. Στους προκεφαλαιοκρατικούς ανταγωνιστικούς σχηματισμούς, αυτό είναι κατά τη γνώμη μας δεδομένο με σαφή και εξόφθαλμο τρόπο: ο δούλος και εν μέρει ο φεουδαρχικά εξαρτημένος αγρότης ταυτίζονται με τα μέσα παραγωγής. Επί κεφαλαιοκρατίας η άμεση ταύτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής έχει σχεδόν εξαλειφθεί. Ωστόσο, παρ' όλα αυτά, εξακολουθεί να διατηρείται σε λανθάνουσα μορφή: η εργασιακή δύναμη είναι *ένα πράγμα*, το οποίο υπόκειται σε αγοραπωλησία, δηλαδή, εντός αυτής της σχέσης, εξισώνεται με τα μέσα παραγωγής.

Επί κομμουνισμού επέρχεται εκ νέου αποκατάσταση της ταύτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Πρόκειται όμως εδώ για μια διαφορετική ταύτιση που εδράζεται σε νέα βάση: ο άνθρωπος απελευθερώνεται σταδιακά από την άμεση εργασία που αφορά τη χρησιμοποίηση των αυτοματοποιημένων μέσων παραγωγικής επενέργειας στη φύση.

Όπως επισημάναμε, οι σχέσεις παραγωγής αλλάζουν, σε συνδυασμό με τις παραγωγικές δυνάμεις. Σε αντιστοιχία με αυτή την αλλαγή αλλάζουν και οι υπόλοιπες σφαίρες της ζωής της κοινωνίας: στην πρωτόγονη κοινωνία όλες οι σφαίρες της ζωής της κοινωνίας βρίσκονταν ακόμη σε μια σχέση άμεσης ταύτισης. Κατά την περίοδο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας δρομολογείται μια ολοένα βαθύτερη και αύξουσα διαδικασία διαμελισμού και απομόνωσης διαφόρων σφαιρών της ζωής της κοινωνίας, ενώ κατά το στάδιο της ωριμότητας, στην κομμουνιστική κοινωνία, επέρχεται μια κατά κάποιο τρόπο επιστροφή στο αφετηριακό σημείο. Ωστόσο, η επιστροφή αυτή εδράζεται σε νέα βάση: εκείνες οι μορφές και οι σφαίρες της κοινωνικής ζωής που έχουν γεννηθεί από τον κοινωνικό ανταγωνισμό, μετασχηματίζονται και εξαφανίζονται, ενώ οι υπόλοιπες μετασχηματιζόμενες, όλο και περισσότερο προχωρούν σε αμοιβαία αλληλοδιείσδυση. Η αύξουσα σχετική αυτοτέλεια των μορφών του εποικοδομήματος και των μορφών της κοινωνικής συνείδησης είναι χαρακτηριστική για το στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Χα-

ρακτηριστική της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας είναι κατά κάποιο τρόπο μια διαδικασία που κατατείνει στο αντίθετο: στην άρση της απομόνωσης [του κατακερματισμού] με διατηρούμενους, ενισχυόμενους και αναπτυσσόμενους τους μεταξύ τους δεσμούς.

Ο κομμουνισμός (συμπεριλαμβανομένης και της πρώτης φάσης του) είναι η αυθεντική ιστορία της ανθρωπότητας, ως *επιστέγασμα* της ανάπτυξης, ως *άρνηση της άρνησης* της προγενέστερης ιστορίας.

Ο κομμουνισμός είναι ο νέος τύπος ανάπτυξης της ανθρωπότητας, ο οποίος, όταν φτάσει στην ωριμότητά του θα έχει, κατά τα φαινόμενα, και ο ίδιος διάφορα στάδια ανάπτυξης. Μόνον η κομμουνιστική, η αυθεντικά ενοποιημένη ανθρωπότητα θα είναι σε θέση να αποτρέψει τελειωτικά την απειλή της εμπόλεμης εξόντωσής της και της θανάτωσής της από τις [ανεξέλεγκτες] παράπλευρες επιπτώσεις της παραγωγής, να κατευθύνει ορθολογικά την ανάπτυξη των ατόμων (συμπεριλαμβανομένης και της τελειοποίησης της βιολογικής τους φύσης), της κοινωνίας, να μετασχηματίζει σύμφωνα με τις ανάγκες της ολόκληρη τη Γη και τον εγγύς της Γης χώρο, να εγκατασταθεί οριστικά έξω από τα όρια της Γης, να περάσει ολοκληρωτικά στον διαστημικό πολιτισμό, διατηρώντας τη Γη ως Μέκκα του διαστημικού τουρισμού.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Κάθε επιστημονική εργασία οφείλει να εμπεριέχει νέα γνώση, ειδικά δεν συνιστά κυριολεκτικά επιστημονική εργασία. Εξ αυτού ορμώμενοι, θα επιθυμούσαμε να διευκρινίσουμε τι είναι αυτό το νέο που εμπεριέχεται στη δεδομένη μονογραφία.

Η όποια, ευσύνοπτη κατάδειξη των νέων αποτελεσμάτων που έχουν προκύψει αποτελεί φυσικά και ορισμένη σχηματοποίηση. Ωστόσο, και μόνον ως κατάδειξη της ουσίας της όλης υπόθεσης, εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι η ίδια η ουσία της υπόθεσης αποκαλύπτεται στο βιβλίο εν συνόλω, μια απαρίθμηση των νέων αποτελεσμάτων (όπου αναπόφευκτα απαριθμούνται μόνο μερικά από αυτά) είναι θεμιτή: διευκολύνει την κατανόηση.

Στο βιβλίο «Η λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» (1968) και στον σχετικό με αυτό κύκλο άρθρων περί του «Κεφαλαίου», εκθέσαμε τη δική μας ερμηνεία της λογικής του «Κεφαλαίου» και παρουσιάσαμε τη θεμελίωσή της. Επί μακρόν αυτή η ερμηνεία δεν είχε πρακτικά την παραμικρή αναγνώριση. Μόνο κατά τα τελευταία χρόνια άρχισε να αλλάζει η κατάσταση. Στις προαναφερθείσες εργασίες αποδεικνυόταν συστηματικά ότι η διαλεκτική υλιστική λογική διαφοροποιείται ριζικά από την ιδεαλιστική λογική του Χέγκελ, ότι η τελευταία συνδέεται εσωτερικά με τη μεταφυσική και ότι η διαλεκτική υλιστική λογική διαφοροποιείται και ως προς τη δομή της από την ιδεαλιστική λογική του Χέγκελ. Εν τω μεταξύ αποκαλύφθηκε και το γεγονός ότι το βάθος και η περιεκτικότητα της λογικής του Χέγκελ υπερέβαιναν τα όσα μέχρι τότε γίνονταν αντιληπτά. Έτσι λοιπόν, εάν λάβουμε μόνο τη γενική διάρθρωση αυ-

τής της λογικής (υποδιαίρεση σε είναι, ουσία, φαινόμενο, πραγματικότητα), απεδείχθη ότι είναι όμοια με τη γενική διάρθρωση της μεγάλης σπείρας της ελικοειδούς λογικής που ενυπάρχει στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ, αλλά και με τη γενική διάρθρωση μίας εκάστης των υπολοίπων σπειρών. Η σφαίρα τού είναι συνιστά από λογικής απόψεως τη σφαίρα της επιφάνειας, της απλούστατης σχέσης, ενώ, από ιστορικής απόψεως, τη σφαίρα των προϋποθέσεων, της αρχής της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Στην πορεία αυτής της έρευνας αποκαλύψαμε και τη διάρθρωση [την υποδιαίρεση] της αναπτυξιακής διαδικασίας στο στάδιο των προϋποθέσεων (της αρχής), στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, στο στάδιο της διαμόρφωσης και στο στάδιο της ωριμότητας (εάν λαμβάνεται υπ' όψιν μόνον η προοδευτική ανάπτυξη).

Σχεδόν ταυτοχρόνως ανακαλύψαμε ότι η διαίρεση στις σφαίρες τού είναι, δηλαδή της απλούστατης σχέσης, της ουσίας, του φαινομένου και της πραγματικότητας, επιτρέπει την αποκάλυψη της λογικής που διέπει, την ώριμη ανθρώπινη κοινωνία, ενώ η διαίρεση στα προαναφερθέντα στάδια [επιτρέπει την αποκάλυψη] της λογικής της ιστορίας της ανθρωπότητας.¹

Απεδείχθη ότι είναι εφικτή η εξέταση της ανθρώπινης κοινωνίας ως οργανικού όλου, και της ιστορίας της ως ιστορίας της αρχής της (των προϋποθέσεων της), της πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας της, της διαμόρφωσης και της ωριμότητάς της. Συνάμα αποκαλύφθηκαν και περισσότερο ιδιότυπες δυνατότητες.

1. Για πρώτη φορά ανέκυψε η δυνατότητα να διαχωρίσουμε την απλούστατη σχέση της ανθρώπινης κοινωνίας και να τη διακρίνουμε από την ουσία. Για πρώτη φορά εμφανίσθηκε η αναγκαιότητα να διακριβώσουμε την αντίληψη περί της ουσίας του ανθρώπου, να διακρίνουμε την ουσία από το φαινόμενο και την πραγματικότητα. Έγινε απαραίτητη η διακριβώση της θέσης που διατύπωσε ο Κ. Μαρξ το 1845 στις «Θέσεις για τον Φόιερμαχ». κατά την οποία η ουσία του ανθρώπου «στην πραγματικότητά της είναι το σύνολο όλων των κοινωνικών σχέσεων» [1, τ. 3, σ. 3], μέσω της διάκρισης της καθαντό ουσίας του ανθρώπου σε αντιδιαστολή με το φαινόμενο και την πραγ-

1. Οι σκέψεις αυτές δημοσιοποιήθηκαν σε ευσύνοπτη μορφή αργότερα στη σύντομη εκλαϊκευτική πραγματεία: «Η διαλεκτική της ιστορικής διαδικασίας και η μεθοδολογία της έρευνάς της» (1978). [ελληνική έκδοση: 246. – σ.τ.μ.]

ματικότητα.² Για πρώτη φορά κατέστη εφικτή η συστηματική και σφαιρική [ως ολότητα] αντίληψη [και παρουσίαση] της ανθρώπινης κοινωνίας ως ενότητας βιολογικού και κοινωνικού.

2. Η προαναφερθείσα διάρθρωση των σταδίων της αναπτυξιακής διαδικασίας μάς επέτρεψε να αντιληφθούμε [και να παρουσιάσουμε] με νέο τρόπο την ιστορία της ανθρωπότητας, την περιοδολόγησή της. Σε τι έγκειται ο νεωτερισμός αυτής της περιοδολόγησης και αυτής της θεώρησης της ιστορίας; Ο νεωτερισμός έγκειται στο γεγονός ότι μέχρι τώρα το γενικό [το κοινό στοιχείο] στην ιστορία της ανθρωπότητας εξεταζόταν ως κάποια αμετάβλητη ομοιότητα, η οποία διακρινόταν μέσω της σύγκρισης διαφόρων σταδίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνονται αντιληπτές οι έννοιες παραγωγή γενικώς, διανομή γενικώς, κατανάλωση γενικώς, ανταλλαγή και κυκλοφορά γενικώς, διανομή γενικώς, κατανάλωση γενικώς, σχέσεις παραγωγής γενικώς. Ως εξ ίσου αμετάβλητη στην ιστορία ομοιότητα θεωρούνται και οι έννοιες παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτών, σχέσεις παραγωγής αφ' εαυτών η διαλεκτική σχέση τους αφ' εαυτής, ο τρόπος παραγωγής (η ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής) αφ' εαυτού κλπ. Εκείνο το οποίο επιδιώκουν [βάσει αυτής της αντίληψης] να αναζητήσουν ανά τους διάφορους σχηματισμούς ως βάση [θεμέλιο] της περιοδολόγησής τους είναι κάποια αμετάβλητη βάση, κάποια αμετάβλητα γνωρίσματα του τρόπου παραγωγής... Και μάλιστα η ταξινόμηση θεωρείται συνεπής, εάν πραγματοποιείται επί μίας βάσεως.

Η δική μας προσέγγιση έγκειται στην παραδοχή για πρώτη φορά του γεγονότος ότι η όποια αλλαγή, η ανάπτυξη στην ιστορία δεν αφορά μόνο το ξεχωριστό, το μοναδιαίο, το ειδικό, αλλά και το γενικό [το κοινό στοιχείο]. Εξ αυτού έπεται ότι η περιοδολόγηση της ιστορίας οφείλει να πραγματοποιείται σε αντιστοιχία με τη μεταβαλλόμενη, με την αναπτυσσόμενη βάση [θεμέλιο] της περιοδολόγησης. Στην ιστορία της ανθρωπότητας εκείνο που αλλάζει [μεταβάλλεται], αναπτύσσεται, δεν είναι μόνο το εκάστοτε συγκεκριμένο περιεχόμενο των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής, της διαλεκτικής τους σχέσης, του εποικοδομήματος, των μορφών κοινωνικής συνείδησης..., αλλά και οι παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτές, τα συστατικά στοιχεία που τις

2. Η λέξη «πραγματικότητα» χρησιμοποιείται στις «Θέσεις για τον Φόιερμπαχ» σε αντιστοιχία με τη μη-πραγματικότητα της ουσίας του ανθρώπου ως αφαίρεσης που υπάρχει στο άτομο, και όχι ως ενότητας ουσίας και φαινομένου.

απαρτίζουν αφ' εαυτά, οι σχέσεις παραγωγής αφ' εαυτές κλπ. Φέρ' ειπείν ο Κ. Μαρξ αναλύει στην εισαγωγή του στα οικονομικά χειρόγραφα του 1857-1858 [265 - σ.τ.μ.] τη γενική σχέση μεταξύ παραγωγής, κατανάλωσης, διανομής, ανταλλαγής και κυκλοφορίας [ως σχέση που απαντάται σε κάθε ιστορική βαθμίδα]. Εδώ στην *πραγματικότητα* δεν πρόκειται περί ενός γενικού [κοινού στην ιστορία στοιχείου] το οποίο έχει διακριθεί μέσω της σύγκρισης, αλλά περί εκείνου του γενικού, το οποίο φέρει ανεξίτηλο το στίγμα της κεφαλαιοκρατικής βαθμίδας της ανάπτυξης. Επιπλέον, ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να επισημάνει ότι στο βιβλίο μας έτσι έχει παρουσιαστεί ακόμα και η εργασία γενικώς.

3. Τώρα μπορούμε πλέον να διακριβώσουμε τη σχέση μας προς την κατά [κοινωνικοοικονομικούς] σχηματισμούς προσέγγιση. Η υποδιαίρεση της ιστορίας σε κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς βάσει του τρόπου παραγωγής είναι καθ' όλα νόμιμη μεν, πλην όμως –κατά τη γνώμη μας– μονόπλευρη. Ο τρόπος παραγωγής, όπως εξετάζεται στο προτεινόμενο στον αναγνώστη βιβλίο, συνιστά την ουσία, το εσωτερικό της ουσίας. Ωστόσο, το εσωτερικό, η ουσία, δεν υφίσταται χωρίς το εξωτερικό. Χωρίς το εξωτερικό, το εσωτερικό, η ουσία, δεν προβάλλει πλέον για το υποκείμενο της γνώσης ως κάτι το εσωτερικό, ως ουσία. Επομένως, η περιοδολόγηση της ιστορίας οφείλει να πραγματοποιείται βάσει της ενότητας εσωτερικού και εξωτερικού, ουσιώδους και επουσιώδους κ.ο.κ., δηλαδή κατά *τα στάδια της αναπτυξιακής* διαδικασίας, ως ενότητα φυσικού (συμπεριλαμβανομένου και του βιολογικού) και κοινωνικού, ως μια διαδικασία κατά την οποία το κοινωνικό ανακύπτει από το φυσικό και στην οποία το φυσικό μετασχηματίζεται από το κοινωνικό. Σε αντίθετη περίπτωση είναι αναπόφευκτη η υποτίμηση, η ανεπαρκής κατανόηση του ρόλου του φυσικού (του βιολογικού συμπεριλαμβανομένου) στην κοινωνία και στην ιστορία της κοινωνίας [κοινωνιολογισμός]. Τότε το φυσικό (συμπεριλαμβανομένου και του βιολογικού) φυσικά αναγνωρίζεται ως γεγονός και φυσικά, αναγνωρίζεται επίσης τρόπον τινά η αλληλεπίδραση φύσης και κοινωνίας. Ωστόσο, το φυσικό (του βιολογικού συμπεριλαμβανομένου) *δεν εντάσσεται οργανικά στη συστηματική αντίληψη της κοινωνίας και της ιστορίας της ως ολότητας*.

Δεν θα συνεχίσουμε την περαιτέρω διευκρίνιση των νέων αποτελεσμάτων αυτής της έρευνας. Το μόνο που θα επισημάνουμε επιπλέον είναι το γεγονός ότι κατά τη γνώμη μας η προσέγγιση που αναπτύσσεται στο παρόν βιβλίο, εί-

να γενικότερη από την υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας είναι μία επιστημονική αλήθεια. Γι' αυτό και η περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης, δεν μπορεί να την απαλείψει πλήρως. Μπορεί ωστόσο, να διακριβώσει τους όρους ισχύος [το πεδίο εφαρμοσιμότητάς] της στην περίπτωση που [τα υποκειμένα της έρευνας] περνούν στην εξέταση ευρύτερου κύκλου όρων.

Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, όπως και ο αντίποδάς της, η ιδεαλιστική εξήγηση της ιστορίας (μία εξήγηση μη επιστημονική ως προς την ουσία της), έχει ως βάση της τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, τον διαχωρισμό μεταξύ φυσικής και διανοητικής εργασίας. Ο κοινωνικός καταμερισμός φυσικής και διανοητικής εργασίας δεν ανακύπτει αμέσως με τον σχηματισμό της ανθρωπότητας. Επιτυγχάνει την κλασική, την ανεπτυγμένη μορφή του επί κεφαλαιοκρατίας (επί κεφαλαιοκρατίας δημιουργούνται και οι δυνατότητες για την καθ' όλα επιστημονική συνειδητοποίησή του και για τη συγκρότηση επιστημονικής αντίληψης της ιστορίας: της υλιστικής αντίληψης – δυνατότητες που υλοποιήθηκαν από τους Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς). Αυτός ο καταμερισμός δεν θα υφίσταται και κατά την ανώτατη φάση του κομμουνισμού. Ήδη επί κεφαλαιοκρατίας, πολλώ δε μάλλον στη σοσιαλιστική κοινωνία, προδιαγράφεται το εφικτό [η πραγματικότητα] της προοπτικής υπέρβασης στο μέλλον της διαίρεσης φυσικής και διανοητικής εργασίας. Και εάν τοποθετηθεί κανείς στην οπτική γωνία της ανώτατης φάσης του κομμουνισμού, θα καταστεί σαφές ότι αυτό που συνιστά σήμερα το βασικό ερώτημα της φιλοσοφίας, θα πάψει να συνιστά *ερώτημα, πρόβλημα*. Είναι απαραίτητο να διακρίνουμε την προοπτική. Ο άνθρωπος δεν εμπνέεται στη ζωή του μόνον από το παρελθόν και το παρόν, αλλά και από το μέλλον. Ωστόσο, ενόσω εξακολουθεί να υπάρχει ο καταμερισμός φυσικής και πνευματικής εργασίας, διατηρείται και η διάκριση υλισμού και ιδεαλισμού, αλλά και η αναγκαιότητα διαπάλης μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού. Διατηρείται επομένως και η αναγκαιότητα επεξεργασίας της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας σε αντιδιαστολή με την ιδεαλιστική της εξήγηση, καθώς και η αναγκαιότητα διαπάλης με την τελευταία. Εν τούτοις δεν πρέπει να λησμονείται το μέλλον, δεδομένου μάλιστα ότι ήδη ωριμάζουν στο παρόν οι όροι γι' αυτό. Η θεωρητική προτρέχουσα σύλληψη της μελλοντικής κοινωνίας είναι απαραίτητη ώστε να φωτίζεται ο πρακτικός υπέρ της αγώνας. Έτσι ώστε ο αγώνας αυτός να μην είναι τυφλός είτε σχεδόν τυφλός, αλλά συνειδητοποιημένος και εμπνευσμένος.

Ο επιστημονικός θεωρητικός αναστοχασμός της ανάπτυξης της κοινωνίας μάς δείχνει ότι η γενική πορεία της ιστορίας, μέσω τεθλασμένης κίνησης, μέσω τυχειοτήτων, μέσω διαλείψεων, οδηγεί αναγκαία στον κομμουνισμό. Η αναγκαιότητα αυτή ανακύπτει κάποτε, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται και η ίδια. Και μάλιστα δεν αναπτύσσεται και δεν υλοποιείται παρακάμπτοντας τους ανθρώπους, αλλά εντός της δραστηριότητάς τους και μέσω αυτής, ως η τελική συνισταμένη της δραστηριότητάς τους, που διεξάγεται υπό ορισμένους όρους. Έτσι, σήμερα η ανθρωπότητα, στην πορεία της δραστηριότητάς της, αφ' ενός μεν αναπτύχθηκε τόσο που δημιούργησε στην κλίμακα της παγκόσμιας ιστορίας πραγματικές δυνατότητες για τον έλεγχο προς το συμφέρον της των γήινων όρων, εκείνης της κοιτίδας, εντός της οποίας αυτή ανέκυψε, αφ' ετέρου δε οι δημιουργημένες από την ανθρωπότητα και ξένες προς αυτή δυνάμεις έχουν καταστεί τόσο ισχυρές, ώστε απειλούν την ίδια την ύπαρξή της.

Η απειλή, που είναι καταφανέστερη, συνδέεται με την εμπόλεμη, με τη μη ειρηνική αυτοεξόντωση της ανθρωπότητας. Ταυτοχρόνως, μορφοποιείται και μια λιγότερο καταφανής, αλλά επίσης θανατηφόρος απειλή κατάπνιξης της ανθρωπότητας με ειρηνικό τρόπο, προπαντός και κατά κύριο λόγο μέσω των αρνητικών επιπτώσεων της αλληλεπίδρασής της με τη φύση.

Κατ' αυτόν τον τρόπο εγείρεται ενώπιον των ανθρώπων ως ζήτημα ζωής ή θανάτου το ερώτημα: θα σταθούν άραγε ικανοί να υποτάξουν τις δυνάμεις εκείνες που δημιούργησαν οι ίδιοι και έχουν γίνει ξένες και θανατηφόρα εχθρικές προς αυτούς; Γι' αυτό και ο αγώνας για τη δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας έχει καθοριστική σημασία για την απάντηση στο ερώτημα: θα επιβιώσει άραγε η ανθρωπότητα [ή θα αυτοκαταστραφεί];

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Μαρкс Κ., Энгельс Φ. Соч. [Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, Έργα.]
2. Μαρкс Κ., Энгельс Φ. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»). М., 1966. [Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, Φόιερμπαχ. Η αντίθεση υλιστικής και ιδεαλιστικής αντίληψης (Νέα έκδοση του πρώτου κεφαλαίου της «Γερμανικής ιδεολογίας».)]
3. Ленин В. И. Полн. собр. соч. [Β. Ι. Λένιν, Άπαντα.]
4. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. М., 1986. [Υλικά του XXVII Συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης.]
5. Абишев К. Человек. Индивид. Личность. Алма-Ата, 1978. [Κ. Αμπίσεφ, Άνθρωπος. Άτομο. Προσωπικότητα.]
6. Аверьянов А. Н. Системообразующие факторы // Филос. науки. 1981. No 6. [Α. Ν. Αβεριάνοφ, Οι συστηματομορφολοιοί παράγοντες.]
7. Айзикович А. С., Клягин Н. В., Орлов А. А. Всесоюзное координационное совещание по проблемам исторического материализма // Филос. науки. 1981. No 4. [Α. Σ. Αϊζικόβιτς, Ν. Β. Κλιάγκιν, Α. Α. Ορλόφ, Πανσοβιετική Συνδιάσκεψη περί των προβλημάτων του ιστορικού υλισμού.]
8. Актуальные проблемы теории общественных отношений (материалы координационного совещания, проведенного в Институте философии АН СССР 26–27 декабря 1977 г.). М., 1978. [Επίκαιρα ζητήματα της θεωρίας των κοινωνικών σχέσεων.]
9. Акулов В. Л. Философия, ее предмет, структура и место в системе наук. Краснодар, 1976. [Β. Λ. Ακούλοφ, Η φιλοσοφία, το αντικείμενο, η διάθρωση και η θέση της στο σύστημα επιστημών]
10. Алаев Л. В. Проблемы сельской общины в классовом обществе // Вопр. истории. 1977. No 2. [Λ. Μπ. Αλάγιεφ, Προβλήματα της αγροτικής κοινότητας στην ταξική κοινωνία.]

11. Алексеев В. П. Историческая антропология. М., 1979. [В. Π. Αλαξέγιεφ, Ιστορική ανθρωπολογία.]
12. Алексеев В. П. Становление человечества. М., 1984. [В. Π. Αλαξέγιεφ, Το γίνεσθαι της ανθρωπότητας.]
13. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1969. [Μπ. Γκ. Ανάνιεφ, Ο άνθρωπος ως γνωστικό αντικείμενο.]
14. Андреев И. Л. Системно-генетический анализ и проблема смены формаций // Вопр. философии. 1972. No 4. [Ι. Λ. Αντρέγιεφ, Η συστημική-γενετική ανάλυση και το πρόβλημα της εναλλαγής των σχηματισμών.]
15. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. (Современные методологические проблемы и критика немарксистских взглядов). М., 1982. [Ι. Λ. Αντρέγιεφ, Η καταγωγή του ανθρώπου και της κοινωνίας. (Σύγχρονα μεθοδολογικά ζητήματα και κριτική μη μαρξιστικών απόψεων).]
16. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества. М.-Л., 1966. [Α. Φ. Ανίσιμοφ, Η πνευματική ζωή της πρωτόγονης κοινωνίας.]
17. Античная Греция. Т. 1-2. М., 1983. [Η Αρχαία Ελλάδα.]
18. Арефьева Г. С. Социальная активность. (Проблема субъекта и объекта в социальном познании и практике). М., 1974. [Γκ. Σ. Αρέφιεβα, Κοινωνική ενεργητικότητα. (Το πρόβλημα του υποκειμένου και του αντικειμένου στην κοινωνική γνωστική διαδικασία και πρακτική).]
19. Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980. [Β. Γκ. Αφανάσιεφ, Σύστημικότητα και κοινωνία.]
20. Багатурия Г. А., Выгодский В. С. Экономическое наследие К. Маркса. М., 1976. [Γκ. Α. Μπαγκατούρια, Β. Σ. Βιγκόντσκι, Η οικονομική κληρονομιά του Κ. Μαρξ.]
21. Багатурия Г. А. Категория «производительные силы» в теоретическом наследии Маркса и Энгельса // Вопр. философии. 1981. No 9. [Γκ. Α. Μπαγκατούρια, Η κατηγορία «παραγωγικές δυνάμεις» στη θεωρητική κληρονομιά των Μαρξ και Ένγκελς.]
22. Багатурия Г. А. Контуры грядущего. М., 1972. [Γκ. Α. Μπαγκατούρια, Περιγράμματα του μέλλοντος.]
23. Баилук В. В. Социальный детерминизм: категориальный анализ. Томск, 1983. [Β. Β. Μπαϊλούκ, Κοινωνική αιτιοκρατία: κατηγοριακή ανάλυση.]
24. Барг М. А. Категории и методы исторической науки. М., 1984. [Μ. Α. Μπαργκ, Οι κατηγορίες και οι μέθοδοι της ιστορικής επιστήμης.]
25. Барг М. А. Понятие всемирно-исторического как познавательный принцип исторической науки. М., 1973. [Μ. Α. Μπαργκ, Η έννοια του παγκόσμιου-ιστορικού ως γνωστική αρχή της ιστορικής επιστήμης.]
26. Барг М. А. Проблемы социальной истории. (В освещении современной западной медиэвистики). М., 1973. [Μ. Α. Μπαργκ, Ζητήματα κοινωνικής ιστορίας. (Υπό το πρίσμα των σύγχρονων δυτικών μεσαιωνοδικικών ερευνών).]
27. Барг М. А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопр.

- φιλοσοφία. 1964. Νο 10. [Μ. Α. Μπαργκ, Η δομική ανάλυση στην ιστορική έρευνα.]
28. Барг М. А. Учение об общественно-экономических формациях и конкретный анализ исторического процесса // Очерки методологии познания социальных явлений. М., 1970. [Μ. Α. Μπαργκ, Η περί κοινωνικό-οικονομικών σχηματισμών θεωρία και η συγκεκριμένη ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας.]
29. Барг М. А., Черняк Е. В. Структура и развитие классово-антагонистических формаций // Вопр. философии. 1967. Νο 6. [Μ. Α. Μπαργκ, Ε. Μπ. Τσερνιάκ, Η διάρθρωση και η ανάπτυξη των ταξικών-ανταγωνιστικών σχηματισμών.]
30. Бартов В. Ф. Современный капитализм и природа. М., 1976. [Β. Φ. Μπαρτόφ, Η σύγχρονη κεφαλαιοκρατία και η φύση.]
31. Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни. М., 1982. [Β. Σ. Μπαρούλιν, Η διαλεκτική των σφαιρών της κοινωνικής ζωής.]
32. Барулин В. С. Соотношение материального и идеального в обществе. М., 1977. [Β. Σ. Μπαρούλιν, Η συσχέτιση του υλικού και του ιδεατού στην κοινωνία.]
33. Батенин С. С. Человек в его истории. Л., 1976. [Σ. Σ. Μπατένιν, Ο άνθρωπος εντός της ιστορίας του.]
34. Велик А. П. Социальная форма движения. Явления и сущность. М., 1982. [Α. Π. Μπέλικ, Η κοινωνική μορφή κίνησης: Φαινόμενα και ουσία.]
35. Веляев Д. К. Проблемы биологии человека : генетические реальности и задачи синтеза биологического и социального // Природа. 1976. Νο 6. [Ντ. Κ. Μπελιάγιεφ, Ζητήματα βιολογίας του ανθρώπου: οι γενετικές πραγματικότητες και τα προβλήματα της σύνθεσης βιολογικού και κοινωνικού.]
36. Биологическое и социальное в развитии человека. М., 1977. [Το βιολογικό και το κοινωνικό στην ανάπτυξη του ανθρώπου.]
37. Биология человека и социальный прогресс. Пермь, 1982. [Η βιολογία του ανθρώπου και η κοινωνική πρόοδος.]
38. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. М., 1980. [Π. Ι. Μπορισκόβσκι, Το αρχαιότερο παρελθόν της ανθρωπότητας.]
39. Бородай Ю. М., Келле В. Ф., Плимак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. М., 1974. [Γ. Μ. Μποροδαί, Β. Φ. Κιόλλε, Ε. Γκ. Πλιμάκ, Η κληρονομιά του Κ. Μαρξ και τα προβλήματα της περί κοινωνικό-οικονομικού σχηματισμού θεωρίας.]
40. Бостанджян К. М. Диалектика становления коммунистического способа производства. М., 1967. [Κ. Μ. Μποσταντζιάν, Η διαλεκτική του γίνεσθαι του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής.]
41. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., 1979. Γ. Β. [Μπρομλέι, Έθνος και εθνογραφία.]
42. Буева Л. П. Человек : деятельность и общение. М., 1978. [Λ. Π. Μπούεβα, Ο άνθρωπος: Δραστηριότητα και επικοινωνία.]

43. Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980. [Β. Β. Μπουνάκ, Το γένος Homo, η εμφάνιση και η μετέπειτα εξέλιξή του.]
44. Бурлацкий Ф. М. Ленин, государство, политика. М., 1970. [Φ. Μ. Μπουρλάτσκι, Ο Λένιν, το κράτος, η πολιτική.]
45. Бутенко А. П. Социализм как общественный строй. М., 1974. [Α. Π. Μπουτένκο, Ο σοσιαλισμός ως κοινωνικό σύστημα.]
46. Вазюлин В. А. Вопросы теории общественно-экономических формаций в трудах К. Маркса (Исторический аспект) // Вести. Моск. ун-та. Сер. Философия. 1983. No 2. [Β. Α. Βαζιούλιν, Ζητήματα της θεωρίας περί κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών στα έργα του Κ. Μαρξ (Ιστορική άποψη).]
47. Вазюлин В. А. Диалектика исторического процесса и методология его исследования. М., 1978. [Β. Α. Βαζιούλιν, Η διαλεκτική της ιστορικής διαδικασίας και η методολογία της έρευνάς της. Ελληνική έκδοση: Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 1988 και <http://www.geocities.com/ilhsgr/Dialektiki.htm>.]
48. Вазюлин В. А. Логика «Капитала» К. Маркса. М., 1968. [Β. Α. Βαζιούλιν, Η λογική του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ.]
49. Вазюлин В. А. Проблема исследования противоречия в «Капитале» К. Маркса // Вести. Моск. ун-та. Сер. Философия. 1968. No 2. [Β. Α. Βαζιούλιν, Το πρόβλημα της διερεύνησης της αντίφασης στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ. Στην ελληνική: Β. Α. Βαζιούλιν. Το πρόβλημα της αντίφασης στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ. // *Ουτοπία*, No 12, 1994, σ. 17-28, και <http://www.geocities.com/ilhsgr/Provlimaantifasis.htm>.]
50. Вазюлин В. А. Проблемы материалистического понимания истории в работе Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства» // Вести. Моск. ун-та. Сер. Философия. 1985. No 2. [Β. Α. Βαζιούλιν, Προβλήματα της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας στο έργο του Φ. Ένγκελς «Η καταγωγή της οικογένειας, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του κράτους».]
51. Вазюлин В. А. Противоречие и его отображение в «Капитале» К. Маркса // Философские проблемы «Капитала» К. Маркса. М., 1968. [Β. Α. Βαζιούλιν, Η αντίφαση και η απεικόνισή της στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ.]
52. Вазюлин В. А. Система диалектической логики в «Капитале» К. Маркса // Вести. Моск. ун-та. Сер. Философия. 1971. No 3. [Β. Α. Βαζιούλιν, Το σύστημα της διαλεκτικής λογικής στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ.]
53. Вазюлин В. А. Система логики Гегеля и система логики «Капитала» К. Маркса // Вести. Моск. ун-та. Сер. Философия. 1985. No 6. [Β. Α. Βαζιούλιν, Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα της λογικής του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ. Στην ελληνική: Β. Α. Βαζιούλιν. Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ.// *Επιστημονική σκέψη*, No 36, 1987, σ. 75-82 και <http://www.geocities.com/ilhsgr/LogikiHegel.htm>.]
54. Вазюлин В. А. Становление метода научного исследования К. Маркса (логический аспект). М., 1975. [Β. Α. Βαζιούλιν, Το γίνεσθαι της μεθόδου της επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ.]

55. Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса. М., 1976. [Λ. Σ. Βασίλειεφ, Προβλήματα της γένεσης του κινεζικού πολιτισμού. Η διαμόρφωση των θεμελίων του υλικού πολιτισμού και του έθνους.]
56. Вербин А. И., Келле В. Ж. Базис и надстройка и механизмы социальной деятельности людей // Филос. науки. 1979. No 1. [Α. Ι. Βερμπίν, Β. Ζ. Κιόλλε, Η βάση, το ελκοικοδόμημα και οι μηχανισμοί της κοινωνικής δραστηριότητας των ανθρώπων.]
57. Виноградов В. Г., Гончарук С. И. Особенности детерминации в общественных процессах//Философ, науки. 1982. No ο. [Β. Γ. Βινογκράντοφ, Σ. Ι. Γκοντσαρούκ, Οι ιδιαιτερότητες του καθορισμού των κοινωνικών διαδικασιών.]
58. Возникновение человеческого общества. Палеолит Африки. Л., 1977. [Η εμφάνιση της ανθρώπινης κοινωνίας. Η παλαιολιθική εποχή στην Αφρική.]
59. Волков Г. В. Истоки и горизонты прогресса. М., 1976. [Γ. Β. Βολκόφ, Πηγές και ορίζοντες της προόδου.]
60. Вопросы методологии исторической науки // Труды Моск. ист.-арх. ин-та. Т, 25. М., 1967. [Ζητήματα μεθοδολογίας της ιστορικής επιστήμης.]
61. Воронович В. А., Плетников Ю. К. Категория деятельности в историческом материализме. М., 1975. [Μλ. Α. Βορονόβιτς, Γ. Κ. Πλέτνικοφ, Η κατηγορία της δραστηριότητας στον ιστορικό υλισμό.]
62. Вороиович В. А. Философский анализ структуры практики. М. 1972. [Μλ. Α. Βορονόβιτς, Φιλοσοφική ανάλυση της διάρθρωσης της πρακτικής.]
63. Всемирная история. Т. I-X. М., 1956-1965. [Παγκόσμια ιστορία. Τ. 1-10.]
64. Гак Г. М. Учение об общественном сознании в свете теории познания. М., 1960. [Γ. Κ. Γκακ, Η θεωρία περί κοινωνικής συνείδησης υπό το πρίσμα της θεωρίας της γνώσης.]
65. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Т. V. М., 1937. [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η επιστήμη της λογικής.]
66. Гегель Г. С. Ф. Феноменология духа. Т. IV. М., 1959. [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η φαινομενολογία του πνεύματος.]
67. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. Т. VIII. М.-Л.,-1935. [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η φιλοσοφία της ιστορίας.]
68. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Т. VII. М., 1934., [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η φιλοσοφία του δικαίου.]
69. Гегель Г. В. Ф. Философия природы Т. II. М.-Л., 1934. [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η φιλοσοφία της φύσης.]
70. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Часть первая. Логика. Т. 1. М.-Л., 1929. [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών. Μέρος πρώτο. Η λογική.]
71. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Часть третья. Философия духа. Т. III. М., 1956. [Γκ. Β. Φ. Χέγκελ, Η εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών. Μέρος τρίτο. Η φιλοσοφία του πνεύματος.]

72. Гендин А. М. Предвидение и цель в развитии общества. Красноярск, 1970. [Α. Μ. Γκέντιν, Η πρόβλεψη και ο σκοπός στην ανάπτυξη της κοινωνίας.]
73. Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование. М., 1979. [Γ. Κ. Γκλέζερμαν, Οι νόμοι της κοινωνικής ανάπτυξης: ο χαρακτήρας και η χρήση τους.]
74. Глезерман Г. Е. Исторический материализм и развитие социального общества. М., 1973. [Γ. Κ. Γκλέζερμαν, Ο ιστορικός υλισμός και η ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας.]
75. Гудожник Г. С. НТП: сущность, основные тенденции. М., 1970. [Γ. Σ. Γκουιντόζνικ, Επιστημονικοτεχνική Πρόοδος: η ουσία και οι κύριες τάσεις της.]
76. Гончарук С. Я. Законы развития и функционирования общества. М., 1977. [Σ. Γ. Γκοντσαρούκ, Οι νόμοι της ανάπτυξης και της λειτουργίας της κοινωνίας.]
77. Греков В. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.-Л, 1946. [Μπ. Ντ. Γκρέκοφ, Οι αγρότες στην Ρωσία από αρχαιοτάτων χρόνων έως τον XVII αιώνα.]
78. Григорьян В. Т. Философия о сущности человека. М., 1973. [Μπ. Τ. Γκριγκοριάν, Η φιλοσοφία περί της ανθρώπινης ουσίας.]
79. Гуревич А. Я. К дискуссии о докапиталистических формациях: формация и уклад // Вопр. философии. 1968. No 2. [Α. Γ. Γκουρέβιτς, Συμβολή στη συζήτηση περί προκεφαλαιοκρατικών σχηματισμών: σχηματισμός και (κοινωνικοοικονομική) δομή.]
80. Гурьев Д. В. Становление общественного производства М., 1973. [Ντ. Β. Γκούριεφ, Το γίνεσθαι της κοινωνικής παραγωγής.]
81. Гусаров А. С., Радаев В. В. Беседы по НТР. М., 1972. [Α. Σ. Γκουσάροφ, Β. Β. Ραντάγιεφ, Συζητήσεις περί της Επιστημονικής και Τεχνολογικής Επανάστασης (ΕΤΕ).]
82. Дёмин М. В. Анализ структуры сознания. М., 1980. [Μ. Β. Ντιόμιν, Η ανάλυση της διάρθρωσης της συνείδησης.]
83. Дёмин М. В. Человеческая деятельность, М., 1984. [Μ. Β. Ντιόμιν, Η ανθρώπινη δραστηριότητα.]
84. Демичев В. А. Общественное бытие и общественное сознание, механизм их взаимосвязи. Кишинев, 1969. [Β. Α. Ντέμιτσεφ, Το κοινωνικό είναι και η κοινωνική συνείδηση, ο μηχανισμός της αμοιβαίας συνάρτησής τους.]
85. Диалектика в науках о природе и человеке. Человек, общество и природа в век НТР. М., 1983. [Η διαλεκτική στις επιστήμες της φύσης και του ανθρώπου. Ο άνθρωπος, η κοινωνία και η φύση στον αιώνα της ΕΤΕ.]
86. Диалектика общего и особенного в историческом процессе. Философские проблемы общественного развития. М., 1978. [Η διαλεκτική του καθολικού και του ειδικού στην ιστορική διαδικασία. Φιλοσοφικά προβλήματα της κοινωνικής ανάπτυξης.]
87. Дилигенский Г. Г. Проблемы теории человеческих потребностей //

- Вопр. философии. 1976. No 9. [Γκ. Γκ. Ντιλιγκλένски, Προβλήματα της θεωρίας των ανθρώπινων αναγκών.]
88. Дрейпер Дж. История умственного развития Европы. Спб. 1875. [Ντ. Ντρέιπερ, Η ιστορία της νοητικής ανάπτυξης της Ευρώπης.]
89. Дубинин Н. П. Наследство биологическое и социальное // Коммунист. 1980. 111. [Ν. Π. Ντουμπίνιν, Βιολογική και κοινωνική κληρονομιά.]
90. Дубинин Н. П. Что такое человек. М., 1983. [Ν. Π. Ντουμπίνιν, Τι είναι ο άνθρωπος.]
91. Духовное производство. Социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. М., 1981. [Πνευματική παραγωγή. Κοινωνική-φίλοσοφική πτυχή του ζητήματος της πνευματικής δραστηριότητας.]
92. Дьяков В. А. Методология истории в прошлом и настоящем. М. 1974. [Β. Α. Ντιάκοφ, Η μεθοδολογία της ιστορίας στο παρελθόν και το παρόν.]
93. Единство диалектического и исторического материализма. М., 1978. [Η ενότητα διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού.]
94. Епископосов Г, Л. Социологические проблемы современной НТР. М., 1982. [Γκ. Α. Еπισκόποσοφ, Κοινωνιολογικά προβλήματα της σύγχρονης ΕΤΕ.]
95. Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерк по истории палеолитического времени. Киев, 1953. [Π. Π. Εφιμένκο, Η πρωτόγονη κοινωνία. Δοκίμιο ιστορίας της παλαιολιθικής εποχής.]
96. Жуков Е. М., Барг М. А., Черняк Е. Б., Павлов Р. М. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. М., 1979. [Ε. Μ. Ζούκοφ, Μ. Α. Μπαργκ, Ε. Μπ. Τσερνιάκ, Ρ. Μ. Παβλόφ, Θεωρητικά προβλήματα της παγκόσμιας ιστορικής διαδικασίας.]
97. Жуков Е. М. Очерки методологии истории. М., 1980. [Ε. Μ. Ζούκοφ, Δοκίμια μεθοδολογίας της ιστορίας.]
98. Загладин В. В. Методологические проблемы исследования глобальных процессов мирового развития // Вопр. философии. 1981. No 9. [Β. Β. Ζαγκλάντιν, Μεθοδολογικά προβλήματα διερεύνησης των παγκόσμιων διαδικασιών.]
99. Захаров В. Г. НТР и обновление основных фондов. Л. 1972. [Β. Γκ. Ζάχαροφ, ΕΤΕ και ανανέωση των βασικών πηγών.]
100. Зворыкин А. А., Осьмова Н. И., Чернышев В. И., Шухардин С. В. История техники. М., 1962. [Α. Α. Ζβορίκιν, Ν. Ι. Οσμόβα, Β. Ι. Τσερνίσεφ, Σ. Β. Σουχάρτιν, Η ιστορία της τεχνικής.]
101. Здравомыслов А. Г. Проблема интереса в социологической теории. Л., 1964. [Α. Γκ. Ζντραβομίσλοφ, Το πρόβλημα του συμφέροντος στην κοινωνιολογική θεωρία.]
102. Зельманов А. Б. Методологические и мировоззренческие проблемы НТР. Томск. 1976. [Α. Μπ. Ζελμάνοφ, Μεθοδολογικά και κοσμοθεωρητικά προβλήματα της ΕΤΕ.]
103. Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры // Изб-

- ранные экономические произведения. Т. II. М., 1959. [Ν. Ι. Ζίμπερ, Δοκίμια περί του πρωτόγονου οικονομικού πολιτισμού.]
104. Иванчук Н. В. Социологические проблемы изучения потребностей. Свердловск, 1975. [Ν. Β. Ιβαντσούκ, Κοινωνιολογικά προβλήματα μελέτης των αναγκών.]
105. Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К. Маркса. М., 1960. [Ε. Β. Ιλιένκοφ, Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ.]
106. Историческая наука и проблемы современности. М., 1969. [Ιστορική επιστήμη και ζητήματα της εποχής μας.]
107. Исторический материализм и актуальные проблемы современности. М., 1980. [Ιστορικός υλισμός και επίκαιρα ζητήματα της εποχής μας.]
108. Исторический материализм как социально-философская теория. М., 1982. [Ο ιστορικός υλισμός ως κοινωνικο-φιλοσοφική θεωρία.]
109. Исторический материализм как наука. М., 1974. [Ο ιστορικός υλισμός ως επιστήμη.]
110. История Древнего Рима. М., 1981. [Ιστορία της Αρχαίας Ρώμης.]
111. История первобытного общества. Т. I-II. М., 1983-1986. [Ιστορία της πρωτόγονης κοινωνίας.]
112. Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община. М., 1986. [Β. Ρ. Καμπό, Η πρωτόγονη προγεωργική κοινότητα.]
113. Каган М. С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа). М., 1974. [Μ. Σ. Κάγκαν, Η ανθρώπινη δραστηριότητα (δοκίμιο συστημικής ανάλυσης).]
114. Кадомцев Б. В. Интервью корреспонденту «Комсомольской правды» // Комсомольская правда. 1979. 15 авг. [Μπ. Μπ. Κατόμτσεφ, Συνέντευξη στον ανταποκριτή της «Κομσομόλσκαγια Πράβντα».]
115. Карпинская Р. С., Никольский С. Д. Социобиология и ее сторонники и оппоненты // Филос. науки. 1982. No 2. [Ρ. Σ. Καρπίνσκαγια, Σ. Ντ. Νικόλσκι, Η κοινωνιοβιολογία, οι υποστηρικτές της και οι επικριτές της.]
116. Категории диалектики. Диалектика прогрессивного развития. Свердловск, 1976. [Οι κατηγορίες της διαλεκτικής. Η διαλεκτική της προοδευτικής ανάπτυξης.]
117. Категории исторического материализма. М., 1980. [Οι κατηγορίες του ιστορικού υλισμού.]
118. Категории исторического материализма в их взаимосвязи Свердловск, 1978. [Οι κατηγορίες του ιστορικού υλισμού στην αμοιβαία συνάρτησή τους.]
119. Категории социальной диалектики. Минск, 1978. [Οι κατηγορίες της κοινωνικής διαλεκτικής.]
120. Кветной М. С. Человеческая деятельность : сущность, структуры,

- типы (социологический аспект). Саратов. 1974. [Μ. Σ. Κβετνός, Ανθρώπινη δραστηριότητα: ουσία, δομές, τύποι (κοινωνιολογική πτυχή).]
121. Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Исторический материализм. Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1969. [Β. Ζ. Κιόλλε, Μ. Γ. Κόβαλζον, Ιστορικός υλισμός. Παραδόσεις.]
122. Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история (проблемы теории исторического процесса). М., 1981. [Β. Ζ. Κιόλλε, Μ. Γ. Κόβαλσον, Θεωρία και ιστορία (ζητήματα θεωρίας της ιστορικής διαδικασίας).]
123. Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Формы общественного сознания. М., 1959. [Β. Ζ. Κιόλλε, Μ. Γ. Κόβαλσον, Οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης.]
124. Ким М. П. Проблемы теории и истории реального социализма. М., 1983. [Μ. Π. Κιμ, Ζητήματα θεωρίας και ιστορίας του υπαρκτού σοσιαλισμού.]
125. Кларк Дж. Доисторическая Африка М., 1977. [Τζ. Κλαρκ, Η προϊστορική Αφρική.]
126. Ковалев А. М. Взаимодействие общества и природы. М, 1980. [Α. Μ. Κόβαλιεφ, Η αλληλεπίδραση κοινωνίας και φύσης.]
127. Ковалев А. М. Диалектика способа производства общественной жизни. М., 1982. [Α. Μ. Κόβαλιεφ, Η διαλεκτική του τρόπου παραγωγής της κοινωνικής ζωής.]
128. Ковалев А. М. Исторический материализм и научный коммунизм // Исторический материализм как наука. М., 1974. [Α. Μ. Κόβαλιεφ, Ιστορικός υλισμός και επιστημονικός κομμουνισμός.]
129. Козлов В. И. Динамика численности народов. М., 1969. [Β. Ι. Κοζλόφ, Η δυναμική του πληθυσμού των λαών.]
130. Колганов М. В. Собственность. Докапиталистические формации. М., 1962. [Μ. Β. Κολγκάνοφ, Ιδιοκτησία. Προκεφαλαιοκρατικοί σχηματισμοί.]
131. Конрад Н. И. Запад и Восток : статьи. М., 1972. [Ν. Ι. Κόνραντ, Ανατολή και Δύση: άρθρα.]
132. Конфедератов И. Я. К вопросу о периодизации истории техники. // Вопр. естествознания и техники. Вып. 4. М., 1957. [Ι. Γ. Κονφεντεράτοφ, Συμβολή στο ζήτημα περί της περιοδολόγησης της ιστορίας της τεχνικής.]
133. Косолапов Р. И. Развитой социализм: проблемы теории и практики. М., 1982. [Ρ. Ι. Κοσολάποφ, Ο αναπτυγμένος σοσιαλισμός: προβλήματα θεωρίας και πρακτικής.]
134. Крутова О. Н. Человек и история. М., 1982. [Ο. Ν. Κρουτόβα, Άνθρωπος και ιστορία.]
135. Куделин Е. Г. Диалектика производства и потребностей, М., 1977. [Ε. Γκ. Κουντέλιν, Η διαλεκτική της παραγωγής και των αναγκών.]
136. Критика буржуазных концепций всеобщей истории. Казань, 1972. [Κριτική των αστικών θεωριών της γενικής ιστορίας.]
137. Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970. [Οι λενινιστικές ιδέες στην μελέτη

- της ιστορίας της πρωτόγονης κοινωνίας, της δουλοκτησίας και της φεουδαρχίας.]
138. Lilley S. Men, Machines and History. The Story of Tools and Machines in Relation to Social Progress. London, 1965. Ρωσική έκδοση: Лилли С. Люди, машины и история. М., 1970. [Σ. Λίλλη, Άνθρωποι, μηχανές και ιστορία.]
 139. Лооне Э. Современная философия истории. Таллин, 1980. [Ε. Λοόνε, Σύγχρονη φιλοσοφία της ιστορίας.]
 140. Лысманкин Е. Н. Марксистско-ленинская теория общественно-экономической формации // Филос. науки. 1973. No 1. [Ε. Ν. Λισμάνκιν, Η μαρξιστική-λενινιστική θεωρία του κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού.]
 141. Майзель И. А. Наука, автоматизация, общество. Л., 1972. [Ι. Μάιζελ, Επιστήμη, αυτοματοποίηση, κοινωνία.]
 142. Майр Э. Человек как биологический вид // Природа. 1973. No 12 ; 1974. No 2. [Ε. Μάιρ, Ο άνθρωπος ως βιολογικό είδος.]
 143. Мамалуй А. А. Методология «Капитала» К. Маркса и системное единство диалектического и исторического материализма. Харьков, 1979. [Α. Α. Μαμαλούι, Η μεθοδολογία του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ και η συστηματική ενότητα διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού.]
 144. Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе. М., 1979. [Γκ. Ε. Μάρκοφ, Η ιστορία της οικονομίας και του υλικού πολιτισμού στην πρωτόγονη και την πρώτη ταξική κοινωνία.]
 145. Марков Н. В. НТР: анализ, перспективы, последствия М., 1973. [Ν. Β. Μάρκοφ, ΕΤΕ: ανάλυση, προοπτικές, συνέπειες]
 146. Маркс – историк. М., 1968. [Ο Μαρξ ως ιστορικός]
 147. Марксистская этика. М., 1980. [Μαρξιστική ηθική]
 148. Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: действительность, материальная основа, первичное и вторичное. М., 1981. [Η μαρξιστική-λενινιστική θεωρία της ιστορικής διαδικασίας. Ιστορική διαδικασία: πραγματικότητα, υλική βάση, πρωτεύον και δευτερεύον.]
 149. Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные ступени. М., 1983. [Η μαρξιστική-λενινιστική θεωρία της ιστορικής διαδικασίας. Ιστορική διαδικασία: ολότητα, ενότητα και πολυμορφία, βαθμίδες σχηματισμών.]
 150. Марксистско-ленинская теория социального развития М 1978. [Η μαρξιστική-λενινιστική θεωρία της κοινωνικής ανάπτυξης.]
 151. Медведев В. А. Развитой социализм как целостность // Научное управление обществом. Вып. 16. М., 1983. [Β. Α. Μεντβέντιεφ, Ο ανεπτυγμένος σοσιαλισμός ως ολότητα.]
 152. Межуев В. М. Культура и история. М., 1979. [Β. Μ. Μεζούεφ, Πολιτισμός και ιστορία.]

153. Μεθοδολογικές προβλήματα изучения человека в марксистской философии. Л., 1979. [Μεθοδολογικά προβλήματα μελέτης του ανθρώπου στη μαρξιστική φιλοσοφία.]
154. Μεθοδολογικές προβλήματα исторического материализма. Барнаул, 1976. [Μεθοδολογικά προβλήματα του ιστορικού υλισμού.]
155. Μεθοδολογία и теория деятельности. Горький, 1982. [Μεθοδολογία και θεωρία της δραστηριότητας.]
156. Момджян К. Х. Категории исторического материализма : системность, развитие. М., 1986. [Κ. Χ. Μομτζιάν, Οι κατηγορίες του ιστορικού υλισμού: συστημικότητα, ανάπτυξη.]
157. Мочерный С. В. Сущность и эволюция капиталистической собственности. М., 1978. [Σ. Β. Μοτσέρνι, Η ουσία και η εξέλιξη της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας.]
158. Мысливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М., 1972. [Α. Γκ. Μισλίβτσενκο, Ο άνθρωπος ως φιλοσοφικό γνωστικό αντικείμενο.]
159. Нарский И. С. Отчуждение и труд. М., 1983 [Ι. Σ. Νάρσκι, Αλλοτρίωση και εργασία.]
160. НТР и общество. М., 1973. [ΕΤΕ και κοινωνία.]
161. Некоторые вопросы методологии исследования идеологических отношений. Красноярск, 1979. [Ορισμένα ζητήματα μεθοδολογίας της διερεύνησης των ιδεολογικών σχέσεων.]
162. Неусыгин А. И. Проблемы европейского феодализма. М., 1974. [Α. Ι. Νιουσσίγιν, Προβλήματα της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας.]
163. НТР и преимущества социализма. М., 1977. [Η ΕΤΕ και τα πλεονεκτήματα του σοσιαλισμού.]
164. НТР и социальный прогресс. М., 1974. [Η ΕΤΕ και η κοινωνική πρόοδος.]
165. НТР. Общетеоретические проблемы. М., 1976. [ΕΤΕ. Γενικά θεωρητικά ζητήματα.]
166. Нуаре Л. Орудие труда и его значение в истории развития человечества. Киев, 1925. [Λ. Νουαρέ, Το εργαλείο της εργασίας και η σημασία του στην ιστορία της ανάπτυξης της ανθρωπότητας.]
167. Общественное развитие и НТР. М., 1982. [Κοινωνική ανάπτυξη και Επιστημονική Τεχνολογική Επανάσταση.]
168. Общественно-экономические формации. Проблемы теории. М., 1978. [Κοινωνικο-οικονομικοί σχηματισμοί. Προβλήματα θεωρίας.]
169. Общество и сознание. М., 1984. [Κοινωνία και συνείδηση.]
170. Охотники, собиратели, рыболовы. Проблемы социально-экономических отношений в доземледельческом обществе. Л., 1972. [Κνηγούς, σλλέκτες, αλιείς. Προβλήματα κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων στην προγεωργική κοινωνία.]
171. Палеолит мира. Исследования по археологии древнего каменного века. Л., 1977. [Παλαιολιθική εποχή. Έρευνες στην αρχαιολογία της αρχαίας λίθινης εποχής.]

172. Пенкин М. С. Искусство и наука : проблемы, парадоксы, поиски. М., 1982. [Μ. Σ. Πένκιν, Τέχνη και επιστήμη: προβλήματα, παράδοξα, αναζητήσεις.]
173. Первобытное общество. М., 1975. [Η πρωτόγονη κοινωνία.]
174. Первобытная периферия классовых обществ до начала великих географических открытий. (Проблема исторических контактов). М., 1978. [Η πρωτόγονη περιφέρεια των ταξικών κοινωνιών έως την αρχή των μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων. (Το πρόβλημα των ιστορικών επαφών).]
175. Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. Ч. I. М., 1974. [Ο πρωτόγονος άνθρωπος, ο υλικός πολιτισμός του και το φυσικό περιβάλλον κατά την πλειστόκαινο και την ολόκαινο.]
176. Перишц А. П., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. М., 1982. [Α. Π. Περίσιτς, Α. Λ. Μονγκάιτ, Β. Π. Αλεξέγιεφ, Ιστορία της πρωτόγονης κοινωνίας.]
177. Плетников Ю. К. Общественная структура : проблемы и перспективы развития // Философ. науки. 1982. No 1. [Γ. Κ. Πλέτνικοφ, Κοινωνική δομή: προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης.]
178. Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. М., 1971. [Γ. Κ. Πλέτνικοφ, Περί της φύσης της κοινωνικής μορφής κίνησης.]
179. Плетников Ю. К. Проблемы дальнейшей разработки теоретической системы исторического материализма// Филос. науки. 1981. No 4. [Γ. Κ. Πλέτνικοφ, Προβλήματα περαιτέρω επεξεργασίας του θεωρητικού συστήματος του ιστορικού υλισμού.]
180. Плеханов Г. В. Избр. филос. произв. Т. 1. М., 1956. [Γκ. Β. Πλεχάνοφ, Συλλογή φιλοσοφικών έργων.]
181. Поршнев В. Ф. О начале человеческой истории. М., 1974. [Μπ. Φ. Πρόρσιεφ, Περί της αρχής της ανθρώπινης ιστορίας.]
182. Поршнев В. Ф. Феодализм и народные массы. М., 1964. [Μπ. Φ. Πρόρσιεφ, Φεουδαρχία και λαϊκές μάζες.]
183. Потемкин Ф. В. Промышленная революция во Франции. Т. 1-2. М., 1971. [Φ. Β. Ποτέμκιν, Η βιομηχανική επανάσταση στη Γαλλία.]
184. Принцип историзма в познании социальных явлений. М., 1972. [Η αρχή του ιστορισμού στη διάγνωση των κοινωνικών φαινομένων.]
185. Проблема человека в современной философии. М., 1969. [Το πρόβλημα του ανθρώπου στη σύγχρονη φιλοσοφία.]
186. Проблемы истории докапиталистических обществ. Кн. 1. М., 1968. [Προβλήματα ιστορίας των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνιών.]
187. Проблемы революции и переходного периода в марксистско-ленинской теории исторического процесса. М., 1979. [Προβλήματα της επανάστασης και της μεταβατικής περιόδου στη μαρξιστική-λενινιστική θεωρία της ιστορικής διαδικασίας.]
188. Проблемы систематизации категорий исторического мате-

- ριαλισма. Челябинск, 1980. [Προβλήματα συστηματοποίησης των κατηγοριών του ιστορικού υλισμού.]
189. Проблемы социально-экономических формаций (историко-типологические исследования). М., 1975. [Προβλήματα των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών (έρευνες ιστορικής τυπολογίας).]
190. Разложение родового строя и формирование классового общества. М., 1968. [Η αλοσύνθεση του συστήματος των γενών και η διαμόρφωση της ταξικής κοινωνίας.]
191. Ранние земледельцы. Этнографические очерки. Л., 1980. [Οι πρώτοι γεωργοί. Εθνογραφικά δοκίμια.]
192. Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза. М., 1969. [Γ. Γ. Ρογκίνσκι, Ζητήματα της ανθρωπογένεσης.]
193. Румянцев А. М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство. (Политико-экономические очерки). М., 1985. [Α. Μ. Ρουμιάντσεφ, Η εμφάνιση και η ανάπτυξη του πρωτόγονου τρόπου παραγωγής. Η πρωτόγονη αναπαραγωγική οικονομία (Πολιτικο-οικονομικά δοκίμια).]
194. Семенов В. С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. М., 1977. [Β. Σ. Σεμιόνοφ, Η διαλεκτική της ανάπτυξης της κοινωνικής δομής της σοβιετικής κοινωνίας.]
195. Семенов С. А. Как возникло человечество. М., 1966. [Σ. Α. Σεμιόνοφ, Πώς εμφανίστηκε η ανθρωπότητα.]
196. Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. Л., 1983. [Σ. Α. Σεμιόνοφ, Γ. Φ. Κορομπκόβα, Η τεχνολογία των αρχαιότατων παραγωγών.]
197. Семенов С. А. Происхождение брака и семьи. М., 1974. [Σ. Α. Σεμιόνοφ, Η καταγωγή του γάμου και της οικογένειας.]
198. Семенов Ю. И. Происхождение земледелия. Л., 1974. [Γ. Ι. Σεμιόνοφ, Η καταγωγή της γεωργίας.]
199. Семенов Ю. И. Развитие техники в каменном веке. Л., 1968. [Γ. Ι. Σεμιόνοφ, Η ανάπτυξη της τεχνικής στη λίθινη εποχή.]
200. Смена стадии общественного развития. Проблема переходных периодов и переходных форм общественных отношений. М., 1982. [Η εναλλαγή των σταδίων της κοινωνικής ανάπτυξης. Το πρόβλημα των μεταβατικών περιόδων και των μεταβατικών μορφών των κοινωνικών σχέσεων.]
201. Современная НТР. М., 1974. [Η σύγχρονη ΕΤΕ.]
202. Социальная активность : от потребности к деятельности. Челябинск, 1978. [Η κοινωνική ενεργητικότητα: από την ανάγκη στη δραστηριότητα.]
203. Социальное действие. Минск, 1980. [Η κοινωνική δράση.]
204. Социальная диалектика в категориях исторического материализма. Свердловск, 1980. [Η κοινωνική διαλεκτική στις κατηγορίες του ιστορικού υλισμού.]

205. Социальная структура развитого социалистического общества. М., 1976. [Η κοινωνική δομή της αναπτυγμένης σοσιαλιστικής κοινωνίας.]
206. Становление классов и государства. М., 1976. [Το γίνεσθαι των τάξεων και του κράτους.]
207. Степанов П. Г. Основы взаимосвязи категорий исторического материализма. Томск, 1982. [Π. Γ. Στεπάνοφ, Οι αρχές της αμοιβαίας συνάρτησης των κατηγοριών του ιστορικού υλισμού.]
208. Сэв Л. Марксизм и теория личности. М., 1972. [Λ. Σεβ, Μαρξισμός και θεωρία της προσωπικότητας.]
209. Теоретико-методологические проблемы общественного развития. М., 1982. [Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα της κοινωνικής ανάπτυξης.]
210. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. М., 1979. [Θεωρητικά προβλήματα της παγκόσμιας-ιστορικής διαδικασίας.]
211. Теория общественно-экономической формации. М., 1983. [Θεωρία του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.]
212. Титаренко А. И. Критерий нравственного прогресса М., 1967. [Α. Ι. Τιταρένκο, Το κριτήριο της ηθικής προόδου.]
213. Тюхтин В. С. О природе образа. М., 1964. [Β. Σ. Τιούχτιν, Περί της φύσης του απεικάσματος.]
214. Уледов А. К. Духовная жизнь общества. М., 1980. [Α. Κ. Ουλέντοφ, Η πνευματική ζωή της κοινωνίας.]
215. Улслов А. К. Структура общественного сознания: теоретико-социологическое исследование. М., 1968. [Α. Κ. Ουλέντοφ, Η δομή της κοινωνικής συνείδησης: θεωρητική-κοινωνιολογική έρευνα.]
216. Фадеев Е. Т. О сущности НТР // Филос. науки. 1973 No 5. [Ε. Τ. Φαντέγιεφ, Περί της ουσίας της ΕΤΕ.]
217. Файнберг Л. А. У истоков социогенеза. От стада обезьян к общине древних людей. М., 1980. [Λ. Α. Φάινμπεργκ, Στις πηγές της κοινωνιογένεσης. Από την αγέλη των πιθήκων στην κοινότητα των αρχαίων ανθρώπων.]
218. Философия и методология истории. М., 1977. [Φιλοσοφία και μεθοδολογία της ιστορίας.]
219. Философия марксизма и современная НТР. М., 1977. [Η Φιλοσοφία του μαρξισμού και σύγχρονη ΕΤΕ.]
220. Философские проблемы исторической науки. М., 1969. [Φιλοσοφικά προβλήματα της ιστορικής επιστήμης.]
221. Философские проблемы общественного развития. Вып. 2. М., 1974. [Φιλοσοφικά προβλήματα της κοινωνικής ανάπτυξης.]
222. Философские проблемы экологии. М., 1983. [Φιλοσοφικά προβλήματα της οικολογίας.]
223. Фофанов В. П. Социальная деятельность как система. Новосибирск, 1981. [Β. Π. Φοφάνοφ, Η κοινωνική δραστηριότητα ως σύστημα.]
224. Фролов И. Т. Биология и будущее человека//Природа 1974. No 2. [Ι. Τ.

- Φρολόφ, Η βιολογία και το μέλλον του ανθρώπου.]
225. Φροлов И. Т. Философия глобальных проблем // Вопр. философии. 1980. Νο 2. [Ι. Τ. Φρολόφ, Η φιλοσοφία των πλανητικών προβλημάτων.]
226. Чагин В. А. Структура и закономерности общественного сознания. Л., 1982. [Μπ. Α. Τσαγκίν, Η δομή και οι νομοτέλειες της κοινωνικής συνείδησης.]
227. Человек и мир человека. Киев, 1977. [Ο άνθρωπος και ο κόσμος του ανθρώπου.]
228. Человек – наука – техника. М., 1973. [Άνθρωπος-Επιστήμη-Τεχνική.]
229. Чудинова П. М. Теоретические основы проблемы потребности личности. Красноярск, 1976. [Π. Μ. Τσουνίνοβα, Οι θεωρητικές βάσεις του προβλήματος των αναγκών της προσωπικότητας.]
230. Шаронов В. В. Психология класса. (Проблемы методологии исследования). Л., 1975. [Β. Β. Σαρόνοφ, Η ψυχολογία της τάξης. (Ζητήματα ερευνητικής μεθοδολογίας).]
231. Шахназаров Г. К. Куда идет человечество. М., 1985. [Γκ. Κ. Σαχναζάροφ, Πού οδεύει η ανθρωπότητα.]
232. Шевченко В. Н. Социально-философский анализ развития общества. М., 1984. [Β. Ν. Σεβτσένκο, Κοινωνικο-φιλοσοφική ανάλυση της ανάπτυξης της κοινωνίας.]
233. Шиирельман В. А. Происхождение скотоводства. М. 1980. [Β. Α. Σιιρελμάν, Η καταγωγή της κτηνοτροφίας.]
234. Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в Ранней Римской империи. Италия. М., 1971. [Ε. Μ. Στάερμαν, Μ. Κ. Τροφίμοβα, Οι δουλοκτητικές σχέσεις στην Πρώιμη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ιταλία.]
235. Шухардин С. В., Кузин А. А. НТР как закономерный исторический процесс // НТР: общетеоретические проблемы. М., 1976. [Σ. Β. Σουχάρντιν, Α. Α. Κούζιν, Η ΕΤΕ ως νομοτελής ιστορική διαδικασία.]
236. Этнологические исследования за рубежом. Критические очерки. М., 1973. [Εθνολογικές έρευνες στο εξωτερικό. Κριτικά δοκίμια.]

Συμπληρωματική βιβλιογραφία ελληνικής έκδοσης

237. Вазюлин В.А. Логика «Капитала» К. Маркса. 2е издание [Η λογική του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ, 2η έκδοση], Москва, СГУ 2002.
238. Вазюлин В.А. “Наши социал-демократы” и К.Маркс [Οι «σοσιαλδημοκράτες μας» και ο Κ. Μαρξ] //Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Теория научного коммунизма. 1990. N1. С. 66-70.
239. Вазюлин В. А. Неизбежность коммунизма. [Το αναπόφευκτο του κομμουνισμού] Στο: Экономические науки. 1990. Νο 9. С. 123-128, [<http://ilhs.narod.ru/stat21.htm>].
240. Вазюлин В. А. Чем грозит стране “школа безработицы” Г.Х.Попова

- [Τι επιφυλάσσει στη χώρα το «σχολείο της ανεργίας» του Γκ. Πολόφ] //Правда. 1991. 14 янв. N 12 (26460).
241. Βαζюлин В.А. О социальной философии истории [Περί της κοινωνικής φιλοσοφίας της ιστορίας] //Социологические исследования. 1992. No 12. С. 90-98.
242. Βαζюлин В. А. Проблема достоинства человека в трудах К.Маркса и ее парадоксы [Το πρόβλημα της αξιοπρέπειας του ανθρώπου στα έργα του Κ. Μαρξ] //Этика прав человека : Материалы международной конференции/МГУ им. М.В.Ломоносова. – Тула, 1994. С. 60-64.
243. Βαζюлин В. А. “Большой проект” Г.А.Зюганова с точки зрения марксиста. (О “Манифесте КПСР”) [Το «μεγάλο σχέδιο» του Γ. Α. Ζιουγκάνοφ] //Марксизм и современность. N 1-2 (13-14) 1999.
244. Βαζюлин В. А. Еще раз о “большом проекте” Г.А.Зюганова (с точки зрения марксиста) [Εκ νέου περί του «μεγάλου σχεδίου» του Γ. Α. Ζιουγκάνοφ (η άποψη ενός μαρξιστή)] //Марксизм и современность. N3-4 (20-21) 2001.
245. Βαζιούλιν Β. Α. Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ. *Επιστημονική σκέψη*, No 36, 1987, σ. 75-82.
246. Βαζιούλιν Β. Α. Η διαλεκτική της ιστορικής διαδικασίας και η μέθοδος έρευνάς της. Μετάφραση Μ. Κυριακάτου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.
247. Βαζιούλιν Β. Α. Ιστορία και κομμουνιστικό ιδανικό. *Διαλεκτική*, τ. 2, 1990, σ. 63-64.
248. Βαζιούλιν Β. Α. Μόνο επιστημονικά αναδεικνύεται η αναγκαιότητα του κομμουνισμού [<http://www.geocities.com/ilhsgr/Vazioulinsinenteuxi.htm>].
249. Βαζιούλιν Β. Α. Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. *Νέα προοπτική* 67, 5/12/1992.
250. Βαζιούλιν Β. Α. Για τη Ρωσία και τον κομμουνισμό σήμερα. *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 4-5, 1994, σ. 45-69.
251. Βαζιούλιν Β. Α. Το πρόβλημα της αντίφασης στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ. *Ουτοπία*, No 12, 1994, σ. 17-28.
252. Βαζιούλιν Β. Α. Η προσωπικότητα ως πραγματικότητα της αναπτυσσόμενης κοινωνικής ολότητας. *Νέα προοπτική* 13.
253. Βαζιούλιν Β. Α. Η προσωπικότητα. *Τετράδια ψυχιατρικής* No 48, 1994.
254. Βαζιούλιν Β. Α. Τα παράδοξα της αξιοπρέπειας υπό το πρίσμα του Μαρξ. *Ουτοπία*, No 30, 1998, σ. 143-146.
255. Βαζιούλιν Β. Α. Το μεγάλο «σχέδιο» του Ι. Α. Ζιουγκάνοφ και ο μαρξισμός. *Ουτοπία*, No 32, 1998, σ. 163-174.
256. Βαζιούλιν Β. Α. Η Λογική της Ιστορίας και οι προοπτικές της ανθρωπότητας. *Ουτοπία*, No 39, 2000, σ. 19-30.
257. Γκαίτε. Φάουστ. Μετάφραση Κ. Χατζόπουλου. Ελευθερουδάκης. Αθήνα, 1929.
258. Δαφέρμου Μ., Πατέλη Δ. Περεστρόικα: αντιφάσεις και δυνατότητες. *Διαλεκτική*, τ. 1, 1990, σ. 63-83.
259. Δαφέρμου Μ. Σχεδιασμός και αγορά: Εξέλιξη των απόψεων στην ΕΣΣΔ. *Διαλεκτική*, τ. 4, 1990, σ. 47-65.

260. Δαφέρμου Μ., Παυλίδη Π., Πατέλη Δ. Ποια κληρονομιά απαρνούμαστε. *Ουτοπία*, Νο 13, 1994, σ. 55-67.
261. Δαφέρμου Μ., Παυλίδη Π., Πατέλη Δ. Για τις νομοτέλειες της μετάβασης στον κομμουνισμό. Σοσιαλισμός, κομμουνισμός και αντεπανástαση. *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 7-8, 1995, σ. 47-76.
262. Δαφέρμου Μ. και Ραφίκ (Μουράντ) Σάαντ. Επιστήμη και ανθρωπισμός. *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 6, 1995, σ. 75-85.
263. Δαφέρμου Μ. Για την πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού. Ιστορία και πραγματικότητα. *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 11-12, 1997, σ. 73-100.
264. Δαφέρμου Μ. Διανόηση: η περίπτωση των ρώσων επαναστατών δημοκρατών της δεκαετίας του 1860. *Ουτοπία*, Νο 50, 2002, σ. 123-146.
265. Δαφέρμου Μ. Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky. Φιλοσοφικές-ψυχολογικές-παιδαγωγικές διαστάσεις. Ατραπός. Αθήνα, 2003.
266. Ένγκελς Φ. Διαλεκτική της φύσης, μετάφραση Ε. Μπιτσάκη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984.
267. «Η Λογική της Ιστορίας» (Δ.Σ.Λ.Ι.). Κείμενα του Βαζιούλιν Β: Α. και της διεθνούς ερευνητικής ομάδας στην ελληνική γλώσσα, βλ. στην ιστοσελίδα: <http://www.geocities.com/ilhsgr/ilhsgr.htm>.
268. Ηράκλειτος, Περί φύσεως, επιμ. Ε. Ρούσσοσ, εκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1987.
269. Λένιν Β. Ι., Άπαντα. Σύγχρονη Εποχή.
270. Λιμνάτη Ν. Το πρόβλημα του στερεότυπου και η χεγκελιανή ανάλυση της γνωστικής διαδικασίας. *Ουτοπία*, Νο 30, 1998, σ. 131-142.
271. Μαξίμοφ Μ. Β. Η κρίση του κομμουνιστικού κινήματος και η ανάγκη ανάπτυξης της κοινωνικής θεωρίας. *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 11-12, 1997, σ. 101-110.
272. Μαξίμοφ Μ. Β. Ο ρόλος του επαναστάτη σε συνθήκες αντεπανástασης. Με περικοπές στο *Ουτοπία*. Νο 46, 2001, σ. 85-100. Πλήρες: [<http://www.geocities.com/ilhsgr/Rolosepanastati.htm>].
273. Μαξ Κ. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. (Grundrisse). μετάφραση Δ. Διβάρη. Τομ. Α, Β, Γ. Στοχαστής. Αθήνα, 1989-1992.
274. Μαξ Κ. Το Κεφάλαιο, τόμοι 1-3. Σύγχρονη Εποχή.
275. Μαξ Κ., Ένγκελς Φ. Η γερμανική ιδεολογία. Μετάφραση Κ. Φιλίνη. Τόμοι Α-Β. Gutenberg. Αθήνα, χ.χ.
276. Μαξ Κ., Ένγκελς Φ. Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
277. Πατέλη Δ. Μια επανεξέταση του οικονομικού ρομαντισμού. *Ουτοπία*, Νο 7, 1993, σ. 89-108.
278. Πατέλη Δ. Για την κλιμάκωση της αστικής αντεπανástασης στη Ρωσία. *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 4-5, 1994, σ. 71-79.
279. Πατέλη Δ. Σειρά λημμάτων στο Φιλοσοφικό-Κοινωνιολογικό Λεξικό, τόμοι 1-5. Καπόπουλος. Αθήνα, 1994-1995 και [<http://www.geocities.com/ilhsgr/limata.htm>].
280. Πατέλη Δ. Ζητήματα μεθοδολογίας της ανάπτυξης του μαρξισμού. Η συμβολή του Ένγκελς. *Μαρξιστική Επιθεώρηση*, 1995, σ. 85-94.

281. Πατέλη Δ. Για τον μαρξισμό σήμερα. Η κατάσταση στη Ρωσία. Εισήγηση στο διήμερο συμπόσιο για τον μαρξισμό του περιοδικού *Ουτοπία*. [<http://www.geocities.com/ilhsgr/marxismoRosia.htm>].
282. Πατέλη Δ. Η ανάπτυξη του μαρξισμού και η «Λογική της Ιστορίας». Αριστερή ανασύνταξη, τ. 11-12, 1997, σ. 141-154.
283. Πατέλη Δ. Επιστήμες, πολιτική και επιστημονική φιλοσοφία: σχέσεις ανάπτυξης ή έκπτωσης; Στο: Φιλοσοφία, επιστήμες και πολιτική. Τυπωθήτω-Δαρδανός, Αθήνα, 1998.
284. Πατέλη Δ. Μαρξισμός και «εθνική ιδέα». (Με αφορμή το κείμενο του Β. Α. Βαζιούλιν). *Ουτοπία*, Νο 32, 1998, σ. 163-174.
285. Πατέλη Δ. Ο μαρξισμός στη Ρωσία και στη Σοβιετική Ένωση. Διάλεξη στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΤΕ), 10/5/1999 [<http://www.geocities.com/ilhsgr/MarxismosRosiaSE.htm>].
286. Πατέλη Δ. Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης. *Ουτοπία*, Νο 34, 1999, σ. 99-123.
287. Πατέλη Δ. Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας. Στο: Εξουσία και κοινωνίες στη «Μεταδιπολική» εποχή. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001, σ. 121-132.
288. Πατέλη Δ. Η παιδεία ως συνιστώσα της δομής και της ιστορίας της κοινωνίας. (Σχεδιάγραμμα κοινωνικο-φιλοσοφικής θεώρησης της παιδείας). Εκπαίδευση και αξιολόγηση. Στο: Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση. Ποιος, ποιον και γιατί. Επιμέλεια: Χ. Κάτσικας, Γ. Καββαδίας. Σαββάλας. Αθήνα, 2002.
289. Πατέλη Δ. Παγκόσμια κεφαλαιοκρατία, μπερριαλισμός και πόλεμος. Ζητήματα θεωρητικής περιοδολόγησης. Γραπτή εκδοχή της εισήγησης στη Διεθνή συνάντησης-συζήτηση που διοργάνωσε το περιοδικό *Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, με θέμα: «Παγκόσμια κρίση, πόλεμος και κρατική καταστολή». Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα 11-12 Απριλίου 2003 [http://www.geocities.com/ilhsgr/pagosmia_kefalaiokratia_imperialismos_polemos.htm].
290. Πατέλη Δ. Περί προτύπων στην κοινωνία και στην εκπαίδευση. *Σύγχρονη Εκπαίδευση* (1ο μέρος), τεύχος 130, 2003, σ. 108-122, (2ο μέρος) τεύχος 131, 2003, σ. 148-163.
291. Παυλίδη Π. Η συμβολή της παιδείας στην κοινωνική πρόοδο. *Ουτοπία*, Νο 31, 1998, σ. 125-137.
292. Παυλίδη Π. Τα τυπικά χαρακτηριστικά και οι αντιφάσεις του θρησκευτικού ιδεώδους. *Ουτοπία*, Νο 34, 1999, σ. 87-97.
293. Παυλίδη Π. Η προσωπικότητα στα γρανάξια της αξιολόγησης. *Εκπαιδευτική κοινότητα*, Νο 56, Νοέμβριος 2000-Ιανουάριος 2001, σ. 18-23.
294. Παυλίδη Π. Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ. Προσκήνιο, Άγγελος Σιδεράτος. Αθήνα 2001.
295. Παυλίδη Π. Θρησκεία και εκπαίδευση. *Θέματα παιδείας*, Νο 4, 2001, σ. 36-42.
296. Παυλίδη Π. Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση* (1ο μέρος), τεύχος 123, 2002, σ. 65-80, (2ο μέρος) τεύχος 124, 2002, σ. 83-93.

297. Παυλίδη Π. Κοινωνικό ιδεώδες: μεταξύ θρησκείας και επιστήμης. *Ουτοπία*, Νο 55, 2003, σ. 119-137.
298. Ράπτη Ν. «Γενική ψυχολογία». Gutenberg, Αθήναι, 1974.
299. Φράγκου Ν. Ψυχοπαιδαγωγική. Gutenberg. Αθήνα, 1999.

ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΒΙΚΤΟΡ ΑΛΕΞΕ-
ΓΙΕΒΙΤΣ ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ «Η ΛΟΓΙΚΗ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ» ΤΑ ΦΙΛΜ ΚΑΙ ΤΟ
ΜΟΝΤΑΖ ΕΚΑΝΕ Ο Π. ΚΟΝΤΟΜΗ-
ΝΑΣ. Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ
Θ. ΔΕΛΗ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.

Μήπως βιώνουμε το τέλος της ιστορίας; Μήπως η ανθρωπότητα είναι καταδικασμένη να αυτοκαταστραφεί σ' έναν κόμβο ανυπέρβλητων, ανορθόλογων και ακατάληπτων αδιεξόδων; Μήπως δεν υπάρχει πλέον νόημα και προοπτική για τον άνθρωπο; Και όμως η ιστορία έχει τους νόμους της, έχει τη λογική της...

Στο παρόν βιβλίο προτείνεται μια πρωτότυπη επιστημονική ανακάλυψη: η εννοιολογική σύλληψη της δομής της κοινωνίας και της ανάπτυξής της. Είναι η μοναδική μετά το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ *διαλεκτική σύνθεση στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνικής φιλοσοφίας. Μια σύνθεση που δρομολογεί τη διαλεκτική υπέρβαση-άρση του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας, και ιδιαίτερα του κλασικού μαρξισμού.* Προέκυψε μέσω της δημιουργικής χρησιμοποίησης και ανάπτυξης της λογικής του «Κεφαλαίου», που επέτρεψε στον συγγραφέα να αναδείξει συστηματικά την ενδότερη αμοιβαία συνάφεια των νόμων και των κατηγοριών της θεωρίας της κοινωνικής ανάπτυξης.

Η ιστορική διαδικασία αναλύεται εδώ υπό το πρίσμα της *διαλεκτικής σχέσης μεταξύ φυσικού και κοινωνικού. Η ώριμη αταξική κοινωνία, η χειραφετημένη από την εκμετάλλευση και ενοποιημένη σε παγκόσμια κλίμακα ανθρωπότητα, εξετάζεται ως η αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία έναντι της προϊστορίας της ανθρωπότητας, στα πλαίσια μιας πρωτότυπης (όχι εμπειρικής-περιγραφικής, ούτε και σχηματικής) θεωρητικής περιοδολόγησης της ιστορίας.*

Η ιστορία δεν είναι αποκλειστικό πεδίο δράσης του τυχαίου και της βουλητικής αυθαιρεσίας. *Το παρελθόν, το παρόν και οι προοπτικές ανάπτυξης της ανθρωπότητας συγκροτούν μian ενιαία νομοτελή (αλλά όχι τελεολογική) διαδικασία.* Οι νόμοι που διέπουν την κοινωνική ανάπτυξη δεν είναι στατικοί και αμετάβλητοι. Η νομοτέλεια της ιστορίας ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει μέσα στο γίνεσθαι της κοινωνικής ολότητας και εκδηλώνεται ιδιότυπα στις εκάστοτε εποχές, αίροντας βαθμηδόν την απροσδιοριστία της. Οι άνθρωποι μπορούν να επιταχύνουν ή να επιβραδύνουν αυτή τη νομοτελή ανάπτυξη, αλλά δεν μπορούν να την καταργήσουν ή να την αγνοήσουν.

Το εγχείρημα του Β. Α. Βαζιούλιν συλλαμβάνει και αναδεικνύει τη λογική αυτής της νομοτελούς ανάπτυξης. Ως θεωρητική και μεθοδολογική διάγνωση και πρόγνωση, ως αφετηρία μιας νέας στρατηγικής ερευνητικών – και οιονεί πρακτικών – προγραμμάτων, θα αποτελέσει μοναδικό στοιχείο αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας για τον άνθρωπο που ανησυχεί για τα προβλήματα και τα αδιέξοδα της εποχής μας, για όσους δεν αρκούνται στον ρόλο του απλού θεατή του γίνεσθαι και των προοπτικών της ανθρωπότητας...

ISBN 960-406-898-9

9 789604 068982